

he Ramakrishna Mission  
stitute of Culture Library

Presented by

*Suama Bis Gupta*

5

111894











BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MŪLAMADHYAMAKAKARIKĀS

( (MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

NAGARJUNA

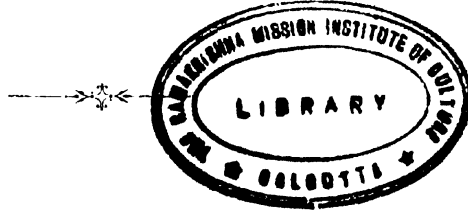
avec la PRASANNAPADA Commentaire de CANDRAKĪRTI.

PUBLIÉ PAR

Louis de la Vallée Poussin,

PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ DE GAND, MEMBRE DE LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE  
ET DE LA ROYAL ASIATIC SOCIETY.

I.



ST.-PÉTERSBOURG, 1903.

Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences :

J. Glasounof, M. Eggers & Cie. et C. Ricker  
à St.-Pétersbourg,

N. Ogloline à St.-Pétersbourg et Kief,

M. Klukine à Moscou,

E. Raspopof à Odessa,

N. Karbasnikof à St.-Pétersbourg, Moscou,  
Varsovie et Vilna,

N. Kymmel à Riga,

Luzac & Cie. à Londres,

Voss' Sortiment (G. Haessel) à Leipsic.

Prix: 1 Rbl. = 2 Mrk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des sciences.  
Décembre 1903. N. Doubrovine, Secrétaire perpétuel.

R. V. I. LIBRARY	
Ac. No 111894	
20.5.81	
Cb.	
✓	
✓	
Bl. card	sz
Checked	sz

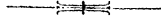
Presented by Sir. Surama Das Gupta

Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.  
Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

## Abréviations et sources fréquemment citées.

Abhidh. k. v.	= Abhidharmakoçavyākhyā, Mss. Burnouf et de la Société Asiatique.
Akutobhaya	= Commentaire de Nāgārjuna sur ses Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo XVII).
Aṅg. u.	= Aṅguttaranikāya.
Apte	= Sanskrit-english dictionary.
Atthasāl.	= Atthasālinī.
Bhāvaviveka	= Commentaire des Mādhyamikasūtras (Tandjour, Mdo, XVIII).
Bhāmatī	= Edition de 1891 (Calcutta, Saraswati Press).
Bodhic. ț.	= Commentaire du Bodhicaryāvatāra, Chap. IX (publié par L. de la Vallée Poussin, dans Bouddhisme. Études et Matériaux).
Bodhic. p.	= Commentaire complet du même texte (publié dans <i>Bibl Indica</i> ). — Bodhic. p. IX renvoie à l'édition partielle qui précède.
Calc.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā, Calcutta).
Cambr.	= Ms. de la Madhyamakavṛtti (Prasannapadā, Cambridge).
Candra Dās	= Dictionnaire tibétain (1903).
Childers	= Pali Dictionary.
Çikṣās.	= Çikṣāsamuccaya.
Çlokavārt.	= Mīmāṃsāçlokavārtika ( <i>Caukhambū S. S.</i> ).
Desgodins	= Dictionnaire tibétain-latin-français par les missionnaires catholiques du Thibet.
Dharma s. et Dh.-s.	} = Dharmasaṅgraha (Anecd. Oxon. Aryan Series I. 5).
Dh.-sṅi et Dh.-sañ	} = Dharmasaṅgāṇi (P. T. S.) et la traduction de Mrs Rhys Davids (Manual of Buddhist Psychology).
Divyāv. et Div. Av.	} = Divyāvadār..
Foucaux	= Exemplaire du dictionnaire tibétain de Schmidt, ayant appartenu à Foucaux et annoté par lui.
Feer	= Analyse du Kandjour ( <i>Annales Musée Guimet</i> , II).
Itiv.	= Itivuttaka.
J. P. T. S.	= Journal of the Pali Text Society.
Kathāv. a.	= Kathāvatthu (P. T. S.) et commentaire (J. P. T. S.).

Lalita.	= Lalitavistara.
Lankāv.	= Lankāvatāra ( <i>Buddhist Text Society</i> ).
Majjh. N.	= Majjhima Nikāya.
Mhv.	= Mahāvastu.
Milinda	= Milinda-pañho.
Minayeff	= Recherches, trad. Assier de Pompignan
M. Vyut.	= Mahāvvyutpatti (publiée par Minayeff, Vol. I. II de son Буддизмъ)
Nanjo	= Catalogue of the Chinese translation of the ... Tripiṭaka.
Nyāyabh.	= Nyāyabhāṣya.
Nyāyab. †	= Nyāyabinduṭīkā ( <i>Bibl. Indica</i> ).
Nyāyak	= Nyāyakandaḷī, Commentaire du Praçastapādabhāṣya, <i>Vizianagaram S. S.</i>
Nyāyav. tātp	= Nyāyavattikataparyāṭīkā ( <i>Vizianagaram S. S.</i> ).
Paris	= Ms. de la Madhyamakavṛtti ( <i>Société Asiatique</i> ).
Prajñāp.	= Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā.
Puggalap.	= Puggalapaññatti.
Sap. N.	= Saṃyutta Nikāya.
Sāṃkhyas.	= Sāṃkhyasūtras.
Sarvadarç. s.	= Sarvadarçanasamgraha ( <i>Bibl. Indica</i> 1858) et traduction du Baudhdarçana dans Muséon 1901-2
Subhāṣitas.	= Subhāṣitasamgraha (publié par C. Bendall dans le Muséon, 1903-4).
Sumaṅg. vil.	= Sumaṅgalavilāsini.
Tantravārt	= Mimāṃsātantravārtika.
Tarkas	= Tarkasamgraha ( <i>Bombay S. S.</i> ).
Tār.	= Tāranātha, Histoire du Bouddhisme, traduite par A. Schiefner.
Tib. } tibétain }	= Version tibétaine de notre texte (Tandjour, Mdo XXIII).
Vis -m̄	= Visuddhimagga.
Warren	= Buddhism in translations.
Wassilieff	= Bouddhisme (traduction allemande, 1860).
W. K. F.	= Sanskrit-Wörterb. in kurz. Fassung (Böhtlingk). St. Petersburg.



# प्रसन्नपदा नाम माध्यमिकवृत्तिः<sup>1)</sup>

## I.

प्रत्ययपरीक्षा नाम प्रथम प्रकृषा ॥

[घार्यमञ्जुश्रिये कुमारभूताय नमः<sup>2)</sup> ।]

यो<sup>3)</sup> उत्तदयावासविधूतवासः<sup>4)</sup> संबुद्धधीसागरलब्धज्ञन्मा ।

सद्धर्मतोयस्य<sup>5)</sup> गभीरभावं यथानुबुद्धं कृपया जगद् ॥

[Tib. 2a] यस्य दर्शनतेजांसि परवादिमतेन्धनं ।

दक्ष्यथापि लोकस्य मानसानि तमांसि च ॥

1) D'après la transcription du Tib.: *Mūlamādhyaṃikavṛtti*.

2) D'après le Tib.; formule commune à tous les ouvrages de cette section du T andjour. Paris et Camb. *namo buddhāya*; Calc. *namaḥ cīvājrasattvāya* | *namo ratnatrayāya*.

3) Mètre Upajāti, mélange d'Indravajrā et d'Upendravajrā (H. Jacobi).

4) Mss. *yo 'ntardaya*<sup>o</sup>; le Tib. གང་ཞེས་མཐུན་གཏོས་གནས་ལ་གནས་བསལ་ ཞེས་ confirme la conjecture: *yo 'ntardaya*<sup>o</sup>. — *āvāsa* (exigé par le mètre) = *vāsa*.

— Les couples d'antas sont bien connus, cp. par exemple Mahāvastu III. 448. 10, et Saṃyutta N. III. 185. 12: *Sabbam atthīti . . . ayam eko anto; sabbam natthīti ayam dutiyo anto. Ete te Kaccūna ubho ante anupagamma majjhena dhammam deseti: avijjāpaccayā saṅkhārā . . . . .* — L'accord presque littéral des deux textes est digne de remarque. — S. m. N. II. 20. 33, 63. 37. — Voyez infra ad V. 8.

5) དམ་ཚོས་མཛོད་ཀྱི་ = *saddharmakośasya*.

यस्यासमज्ञानवचःशरीषा निघ्नसि निःशेषभवारिसिना<sup>(1)</sup>

त्रिधातुराद्यश्रियमादधाना विनेयलोकस्य सदेवकस्य ॥

नागार्जुनाय<sup>(2)</sup> प्रणिपत्य तस्मै तत्कारिकाणां विवृतिं करिष्ये ।

उत्तानसत्प्रक्रियवाक्यनद्धां तर्कानिलाव्याकुलितां प्रसन्नां<sup>(4)</sup> ॥

तत्र । न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां । श्यादि वदयमाणां शास्त्रं<sup>(5)</sup> [Tib. 2b] तस्य कानि संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि । इति प्रश्ने । मध्यमकावतारविकृतविधिना षडयज्ञानालंकृतं मरुत्कारूपोपायपुरःसरं प्रथमाचतोत्पादं<sup>(6)</sup> तथागतज्ञानोत्पत्तिकेतुमार्दिं<sup>(9)</sup> कृत्वा या-

1) ལྷིང་པའི་དག་སྡེ་ On peut lire: *bhava-arisenā*; l'armée des ennemis = *bhava, saṃsāra*; cf. *saṃsāraçatru* (Avad. K alpalatā 1, 1); plus probable que: *bhavāri* = ennemi de la vie mondaine (P. W.) = *tīrthya*, opposé à *vineya* (convertissable).

2) Bibliographie dans Grünwedel, Mythologie du Bouddhisme, p. 205, n. 31.

3) Tib. ལྷིང་པ་དང་། ལྷིང་པའི་གསལ་དག་གིས་ ; *uttāna*, léger, facile à comprendre (s'oppose à *gambhīra*, Sarvadarç. s. 23. 9, et trad. (Muséon, 1901) note 158; Sañ. N. III. 139. 24; M. Vyut. 63. 25. Cf. Mhv. III. 408. 18; Wassilieff, Buddh. 327); *satprakriya*, d'irréprochable étymologie (cf. Apte s. voc. *prakriyā* = etymological formation).

4) Tib. རྩལ་ཏུ་གསལ་པ་ Cf. Dhvanyāloka (Ed. Kāvyaṃālā, 1891) p. 82: *prasādas tu svacchatā çabdārthayoḥ* (H. Jacobi).

5) Voyez infra p. 12. 18.

6) Dans Tandjour, Mdo, XXIII; voyez Muséon, 1900, 2, pp. 226—236.

7) °*upāya*° manque dans Tib.

8) Il y a dix *cittotpādas* correspondant aux dix *bhūmis*. — Comp. Çikṣā. 9. 4, 212. 13; Mhv. I. 110. 4, et Maitreyavimokṣa cité Bodhic. p. I. 11 (*bo-dhicittotpādamahāratna*, °*mahāçūra*); ibid. III. 8, 10 etc. — Dh. sañ. 1418: *daça cittuppādā* (E. Hardy).

9) འཕྲུལ་པའི་རྒྱུ་ལྷུ་རྩལ་གྱི་མཚན་མཛད་ན་མ་ = °*utpatter hetubhūtam ādim kṛtvā*. — Cf. Mhv. I. 489; Çikṣā. 292. 5.

वदार्थार्थानामाहुनस्य विदिताविपरीतप्रज्ञापारमितानीति<sup>(1)</sup> करूपाया परावबोधार्थं शा-  
स्त्रप्रणयनं । इत्येष तावच्छास्त्रस्य संबन्धः<sup>(2)</sup> ।

पच्छास्त्रि व[ः] क्लेशरिपूनशेषान् संत्रायते दुर्गतितो भवाच्च ।

तच्छासनान्नाणगुणाच्च शास्त्रं । एतद्वयं चान्यमतेषु नास्ति ॥ इति<sup>(3)</sup> ॥

स्वयमेव चाचार्यो वक्ष्यमाणसकलशास्त्राभिधेयार्थं सप्रयोजनमुपदर्शयन् तद्विपरीत- 8  
संप्रकाशनेन माहात्म्यमुद्गाव्य तत्स्वभावाव्यतिरेकवर्तिने<sup>(4)</sup> परमगुरवे तथागताय शा-  
स्त्रप्रणयननिमित्तकं प्रणामं कर्तुकाम आह ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनार्थमनागममनिर्गमं<sup>(5)</sup> ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं ।

10

इत्यादि<sup>(6)</sup> ॥ [2a] तदत्रानिरोधाद्यष्टविशेषणविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादः शास्त्राभि-

धेयार्थः ।

1) कुंभ = *nīti* = *vidhi* (ci-dessus 2. 6): qui connaît exactement la manière dont il faut enseigner la P. P. (pour opérer le salut des créatures).

2) Dans le Vedāntasāra le *sambandha* (संबन्धः) est la relation entre la chose à démontrer (ici *Paikya*) et l'instrument de démonstration (*tatpratipādakopaniṣad*); il a pour *lakṣaṇa* le *bodhyabodhakabhāva* de ces deux termes (p. 20, trad. Col. Jacob, 1881). Mais *Nyāyabinduṭīkā*, p. 2. l. 19: *upāyopeyabāhārak prakaraṇaprayojanayoḥ sambandhaḥ*: le *sambandha* consiste en ceci que le traité est un moyen convenable pour réaliser le but. — Cf. Bodhic. p. 2, note 2; *Ālokavārt.* p. 6; et la théorie classique des quatre *anubandhas* (*Tarkas.* (B.S.S.) p. 70).

3) Cette strophe manque dans la version tibétaine. — La lecture *va[h]* est douteuse, *vai?* *ca?* — *ṣās + trā = ṣāstra*. On peut comparer *Aṅubhāṣya*, 14. 1: *ṣāstīti ṣāstram vedah*; et *Tantravārt.* 174. 7. — Sur *ṣāsana*, Bodhic. p. 76. 5.

4) La sublimité du Tathāgata réside en ceci qu'il a correctement enseigné le *Pratītyasamutpāda*; avec la nature intime du *Pratītyasamutpāda*, le Tathāgata est inséparablement associé (Voir Comm. ad VII. 16).

5) Voyez la trad. de cette stance dans *Brahmajālasūtra* (Nanjio 1087), De Groot, Code du *Mahāyāna*, p. 87.

6) Voir *infra* p. 11. 18.



सर्वप्रपञ्चोपशमशिवलक्षणी<sup>(1)</sup> निर्वाणी शास्त्रस्य प्रयोजनं निर्दिष्टं ।

तं वन्दे वदतां वरं । इत्यनेन प्रणामः ।

इत्येष तावच्छ्लोकद्वयस्य समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तु विभज्यते । [Tib. 8a]

5 तत्र निरुद्धिर्निरोधः । तत्राभङ्गो निरोध इत्युच्यते ।

उत्पादनमुत्पादः । घातमभावोन्मज्जन[मित्यर्थः] ।

उच्छिक्तिरुच्छेदः । प्रबन्धविच्छक्तिरित्यर्थः ।

शाश्वतो नित्यः । सर्वकाले<sup>(5)</sup> स्थाणुरित्यर्थः ।

एकशासावर्थेत्येकार्थोऽभिन्नार्थः । न पृथगित्यर्थः ।

10 नानार्थो<sup>(6)</sup> भिन्नार्थः । पृथगित्यर्थः ।

घागतिरगमः । विप्रकृष्टदेशावस्थितानां सैनिकृष्टदेशागमनं ।

निर्गतिर्निगमः । सैनिकृष्टदेशावस्थितानां विप्रकृष्टदेशगमनं ।<sup>(3)</sup>

1) Voir infra V. 8, XXV. 24 et Comm. ad XXVII. 30. — Comp. Rāmatāp. Up. (Weber, Mém. Acad. de Berlin 1864) p. 338. 10: . . . na prajñam, nā-prajñam, . . . alakṣaṇam . . . , prapañcōpaśamam, advayam. . .

2) Voir infra 11. 13.

3—3) Ces explications suivent, dans le tibétain, la discussion du mot *pratītyasamutpāda*. — Voyez p. 11, n. 1.

4) Expression fréquente dans les sources brahmaniques, *Mīmāṃsāśvār-tika*, 1, 3; *Atmatattvaviveka*, p. 1. *Nyāyakusumāñjali*, p. 16. 3 etc. — Voyez notamment *Ālokavārt.* p. 839: *ye 'pi sthūlavinañcānām anyathānupa-pattitāḥ | kalpayanty antarā sūkṣmaṁ vinācitvaṁ pratikṣaṇam*; et *ibid.* pp. 424, 786. — Cf. *Lañkāvatāra* (Buddhist T. S.) p. 43: *divīdho . . . vijñānānām nirodho bhavati | yad uta prabandhanirodhaḥ (la)kṣaṇanirodhaḥ ca*. — Même distinction pour l'*utpāda* et la *sthiti*. — Cp. *Yogasūtra* III. 13 (H. Jacobi).

5) Mss.: *sthānu* (*sthānsu*?).

6) Voyez Dh. Saṅgaṇi, trad., 72 note 2: *nānattasaññāna*. — *Sarvadarś.* s. 12. 13; *Nyāyavārt.* tāt. p. 430. 4 (IV. 1, ss. 34).

(1) इतिर्गत्यर्थः । प्रतिः प्रान्त्यर्थः । उपसर्गवशेन धात्वर्थविवरणामात् । (2)

उपसर्गणा धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

गङ्गासलिलमाधुर्यं सागरेण यथाम्भसा ॥ (4)

प्रतीत्यशब्दो ऽत्र त्वयंबन्तः प्राप्तावपेतायां वर्तते । समुत्पूर्वः पदिः प्राडुर्भावार्थ इति समुत्पादशब्दः प्राडुर्भावे वर्तते ॥ ततश्च हेतुप्रत्ययापेक्षी भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पा- 5  
दार्थः ॥ (7)

अपरे तु ब्रुवते । इतिर्गमनं विनाशः । इती साधव इत्याः । प्रतिर्वीर्त्तार्थः । इत्येवं तद्विज्ञानमित्यशब्दं व्युत्पाद्य । प्रति प्रति इत्यानां विनाशिनां समुत्पाद इति वर्णयति । (10)

1) Tib. ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ Cf. Dhātup. 4. 35, et infra 5. 7, 7. 6. — Pour toute cette discussion, comparez Abhidharmakoçav., Ms. de la Soc As, foll. 232 sqq. — Voyez Viçuddhimagga, XVII (J.P.T.S. 1891, p. 137: First a great deal of space is given to the consideration of the word Paticcasamuppāda).

2) Tib. ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ Abhidh. k. v. *pratiḥ prāptiyartha itī prāptidyotaka ity arthaḥ.*

3) Abhidh. k. v. *anekārthā hi dhātavaḥ . pratiç copasargaḥ prāptidyotaka ity ayam [i-dhātuh] gatyartham ujhitvī prāptiyartham āpadyate.*

4) Cf. Siddhāntakaumudī, ad VIII. 4, 18 (II. Jacobi).

5) Pāṇ. VII. 1. 37. — (Mss *ityavantaḥ*).

6) Abhidh. k. v. *padī sattārtha itī pādaḥ sattāyām itī.*

7) Abhidh. k. v. *pratyayam prāpya samudbhavaḥ pratītyasamutpādaḥ.*

8) Cp. Pāṇ. IV. 4, 98.

9) ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་; cp. Pāṇ. I. 4. 90. et Goldstücker, Dict. s. voc. *abhidhāna* (244b2).

10) Cette explication du mot *pratītya* est celle que Burnouf nous a fait connaître: elle est attribuée par l'Abhidharmakoçav. (fol. 234 b 1) au philosophe Sautrāntika Çrīlābha (Wass. p. 281; Tār. p. 67); cf. Introduction p. 623 (ibid. discussion de l'expression tibétaine): *anye punar itī . bhadantaÇrīlābhaḥ pratīr vīpsārtha itī . nānāvācinām adhikaranānām sarvesām kriyāgūṇābhyāṃ vyāptum icchā vīpsā . tām ayaṃ pratīr dyotayati . itau gatau sādharma ityāḥ . tatra sādhar itī yat-pratyayaḥ . itau vīnaṣṭau sādharmaḥ . anavasthāyina ityarthāḥ . sam-upasargaḥ samavāyārtham dyotayati . ut-pūrvāḥ padīḥ prādurbhāvārthaḥ dhātvarthaparīṇamāt tām tām sūmagrīm pratīti prater vīpsārthatām darçayati . ityanām vīnaçvarāṇām samavāyenoṭpādaḥ pratītyasamutpādaḥ . na kaçcid dharma eka utpadyate sahoṭpādānīyamāt.*

तेषां । प्रतीत्यसमुत्पादं वो<sup>(1)</sup> भिन्नवो देशयिष्यामि । यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति<sup>(2)</sup> । इत्येवमादौ विषये वीप्सार्थस्य संभवात् समाससद्भावाच्च स्याद्भ्यायसी व्युत्पत्तिः । इह तु [2b] । चतुः प्रतीत्यं त्रयाणि<sup>(3)</sup> चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । इत्येवमादौ विषये सान्नादङ्गीकृतार्थविशेषे चतुः प्रतीत्येति प्रतीत्यशब्द एकचतुरिन्द्रियकेतुकायाम-  
८ प्येकविज्ञानोत्पत्तावभीष्टायां कृतो वीप्सार्थता ॥ प्राप्त्यर्थस्त्वनङ्गीकृतार्थविशेषे ऽपि प्रती-

1) Tib. བྱིན་ལ།; Mss. *bodhi bhikṣavo*. . . — Cette première formule (. . . *deçayisyaṃ*) = Sañ. N. II. 1. 5. 2. 13. = Abhidh. k. v. (236 a 6) . . . *pratītyasa-  
mutpādam cā* (sic) *bhikṣavo deçayisyaṃity adhiṅkte*. . .

2) Le Çālistambasūtra (Kand. Mdo XVI, fol. 190b, et Abhidh. k. v. 231a 9; — voyez Minayeff, Recherches, 218 n. 2) répète une formule ancienne: *Athāyusmān Çāripuro Maitreyaṃ bodhisattvaṃ etad avocat: Çālistambham ava-  
lokyā, Maitreya, bhagavatī bhikṣubhyaḥ sūtram idam uktam: «yo, bhikṣavaḥ,  
pratītyasamutpādam paçyati, sa dharmam paçyati; yo dharmam paçyati, sa  
buddham paçyati» ity uktvā bhagavān tūṣṇim babhūva*. . .

Cette formule est donnée in extenso infra ad VII. 16 d'après l'āgama; pour la seconde partie (*yo dharmam . . . sa buddham*), comp. Itivuttaka 91, 12 (Minayeff), Mahāparinibbāṇas. 60 (H. Oldenberg, Buddh. Stud. 677), Sañ-  
yutta N. III, 120 (§ 13), et Saddhammasaṅgaho 62, 3 (J. P. T. S. 1890); l'identification du *dharmā* et du *pratītyasamutpāda* nous est connue par Majjhima N. I. 191. 1.

3) Dans ces deux exemples, le mot *pratītya* fait partie d'un composé, et on peut lui attribuer un sens distributif: leur (*teṣāṃ* = *apareṣāṃ*) explication étymologique paraît préférable (*vyāyāsī* = རྣམས་ལ་).

4) Même argumentation Abhidh. k. v. (234 b 5): *pratīr vīpārtha ity evamā-  
dikū kalpanī 'traiva pratītyasamutpādasūtre yujyate . iha katham bhaviṣyati:  
caḥṣuḥ pratītya rūpāṇi cotpadyate caḥsurvijñānam iti? na hi pratītyānām ca-  
ṣṣiṃsī pratītyacaḥṣiṃsīti samāsaḥ sambhavaty arthāyogāt . caḥsur hi pratītya  
rūpāṇi prāpya cotpadyate caḥsurvijñānam ity ayam artho gamyate*. Quel est ce  
Pratītyasamutpādasūtra, quels sont les autres textes (sūtrāntara: Mahāni-  
dānaparyayasūtra, Sahetusapratyayasānidānasūtra) discutés dans  
l'Abhidh. k. v. et opposés au premier, nous essaierons de le dire dans une note  
finale — Signalons toutefois le fragment: *caḥṣuḥ pratītya rūpāṇi cotpadyate āvilo  
manuskāro mohaja iti sūtre vacanūt* (Abhidh. k. v. 227 b 2).

5) Le Tib. traduit: *caḥṣū rūpam ca pratītya*. — Nombreuses références: Sañ. N. II p. 72 et suiv., IV. 33, 67. 86; Milinda 56. 26; etc.

6) = འཇིག་ལྟེན་པའི་ལྟར་ལ་ *aṅgikar, abhyupagam*. — Le sens de cette phrase est éclairé par l'explication, p. 8, 5.

त्यशब्दे [Tib. 8b] संभवति । प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद इति । घङ्गीकृतार्थविशेषे ऽपि संभवति । चतुः प्रतीत्य चतुः प्राप्य चतुः प्रेक्ष्येति<sup>(2)</sup> व्याख्यानात् । तद्धितात्ते चेत्यशब्दे । चतुः प्रतीत्य त्रयाणि चोत्पद्यते चतुर्विधानं । इत्यत्र प्रतीत्यशब्दस्याव्यपत्ताभावात् समासासद्भावाच्च विभक्तिभ्युत्पत्तौ सत्यां । चतुः प्रतीत्यं<sup>(4)</sup> विज्ञानं त्रयाणि च । इति निपातः<sup>(6)</sup> स्यात् । न चैतदेवं । इत्यव्ययस्यैव ल्यबन्तस्य व्युत्पत्तिरभ्युपेया ॥

5

पस्तु<sup>(6)</sup> । वीप्सार्थत्वात्प्रत्युपसर्गस्य । एतेः प्रात्यर्थत्वात् । समुत्पादशब्दस्य च संभवार्षत्वात् । तांस्तान् प्रत्ययान् प्रतीत्य समुत्पादः प्राप्य संभव इत्येके । प्रति प्रति वि-

1) = འབྲུང་པ་

2) མེག་དང་གཟུགས་ལ་བཞུགས་ནས་ = *caḥṣū rūpaṃ cāpekṣya*.

3) = དེ་ལ་ཡན་པ་ (*hita* = utile).

4) = བརྟེན་པ་ remplace le བརྟེན་ནས་ de la formule précédente, l. 3. — *Pa* est le soi-disant article et représente ici la vibhakti ou indice casuel; *nas* est l'indice du gérondif (= *tvā*).

5) = an irregular form, irregularity [Apte]; Tib.: འཛོད་པ་ = *pāṭha*, leçon au moins aussi vraisemblable.

6) L'ācārya désigné de si sommaire façon par Candrakīrti est ce semblable Bhāvaviveka (Bhavya), auteur de la *Prajñāpradīpamūlamadhyamakavṛtti* (Tandjour, Mdo XVIII, foll. 44b—299b) livre dont est extrait le présent passage (*vāpārthatvāt . . . ity anye*) (fol. 45b 8). Une variante intéressante: རྟེན་ཅིང་འབྲུང་པར་འབྲུང་ ཞེས་བྱ་བ་ལ་ ཁ་ཅིག་ ན་ལྟེ་ རྟེན་ཅིང་ ཞེས་བྱ་བའི་ མེག་གི་སྐད་ནི་ ལྷོས་པའི་ དོན་ ཡིན་པའི་བྱིར་དང་། . . . au lieu de རྟེན་པར་བསྐྱུར་པ་ (= *upasarga*).

7) *prati* = རྟེན་ཅིང་

8) = འབྲེལ་པ་, équivalent artificiel; *hbrel-pa* ne peut correspondre qu'à *sam*, cf. Burnouf, *loc. cit.*

9) ལྷུ་པ་

नाशिनामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इत्यन्ये । इति परव्याख्यानमनूद्य ह्रस्वणमभिधत्ते । तस्य पर्यतानुवादाकौशलमेव तावत्संभाव्यते ॥ किं कारणं । यो हि प्राप्त्यर्थं प्रतीत्यशब्द<sup>(1)</sup> व्याचष्टे नासौ प्रतिं वीप्सार्थं व्याचष्टे । नाप्येतिं प्राप्त्यर्थं । किं तर्हि प्रतिं प्राप्त्यर्थं । समुदितं च प्रतीत्यशब्दं प्राप्तावेव वर्णयति ।

- 5 तेनेदानो प्राप्यसंभवः<sup>(2)</sup> प्रतीत्यसमुत्पाद<sup>(3)</sup> इत्येवं व्युत्पादितेन प्रतीत्यसमुत्पादशब्देन यदि [Tib. 4a] निरवशेषसंभविपरामर्शो विवक्षितः । तदा तां तां हेतुप्रत्ययसामर्थ्यां प्राप्य संभवः प्रतीत्य समुत्पाद इति वीप्सासंबन्धः क्रियते । अथ वि- [3a]शेषपरामर्शः । तदा चतुः प्राप्य<sup>(4)</sup> रूपाणि चेति न वीप्सायाः संबन्ध इति ॥ एवं तावदनुवादाकौशलमाचार्यस्य ॥

- 10 एतद्वा [अ]युक्तं किं च<sup>(6)</sup> <sup>(7)</sup>अयुक्तमेतत् । चतुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानमिति । घत्रार्थद्वयासंभवात्<sup>(7)</sup> इति यदुक्तं ह्रस्वणं तदपि नोपपद्यते । किं कारणं ।

1) Le Tib. lit. : *pratītyasamutpādaśabdām*.

2) འབྱུང་བ་ = *sambhava* = *samutpāda*.

3) *sambhavin*, W. K. F. möglich = *utpādābhismukha*, *utpitsu* (Abhidh. k. v. 232b).

4) ལྷུ་དང་ལྷུ་ལྷུ་ལྷུ་གསུམ་པ་

5) Tib. འཇིག་ཅན་ = *pratītya*

6—6) Manque dans Tib.

7—7) Paris, Calc. . . . *viññānam ityatrāha yārthābhisambhavād iti veti ya-duktaṃ* . . . ; Cambr. *yārthābhisambandhūti* . . . Tib.: དེ་ཡང་མི་རླུང་སྟེ་མིག་དང་གཟུགས་ལ་བརྟེན་ནས་མིག་གི་རྣམ་པར་ཤེས་པ་འབྱུང་ཞེས་གསུངས་པ་འདི་ལ་དོན་གཉི་ག་མེད་པ་འཇིག་ཅན་ et les mêmes lectures dans *Bhāvaviveka* (fol. 45b 5, avec la seule variante གཟུགས་རྣམས་ལ་ = *rūpāṇi*), où ce passage suit les explications reproduites plus haut par Candrakīrti (p. 7, n. 6), précédé par les mots གཞན་མ་ཡིན་པ་ཞེ་ c'est-à-dire, littéralement, *a-parah*: ce terme désignant *Bhāvaviveka*, l'auteur lui-même, par opposition aux *eke* et aux *anye* (7. 7, 8. 1). — Cp. 9. 6.

द्विधर्मने<sup>(1)</sup> नैव तत्प्राप्तेऽ] संभव इति युक्त्यनुपादानेन प्रतिज्ञामात्रत्वात् ॥ अथायमभिप्रायः  
स्यात् 'अत्रापि त्वादिज्ञानस्य चतुषा प्राप्तिर्नास्ति । अत्रापि त्वेव तत्प्राप्तिदर्शनादिति ।  
एतदपि न युक्तं । प्राप्तफलो ऽयं भिक्षुः । इत्यत्रापि प्राप्त्यभ्युपगमात् । प्राप्यशब्दस्य चा-  
पेक्ष्यशब्दपर्यायत्वात्<sup>(2)</sup> प्राप्त्यर्थस्यैव आचार्यार्यनागार्जुनेन प्रतीत्यशब्दस्य ।

तत्तत्प्राप्य यद्भुत्पन्नं [नोत्पन्नं] तत्स्वभावतः<sup>(3)</sup>

5

इत्यभ्युपगमात् । [ततो<sup>(4)</sup> ह्येषामपि नोपपद्यते । इत्यपरे<sup>(5)</sup> ॥

यच्चापि स्वमतं व्यवस्थापितं<sup>(6)</sup> किं तर्हि<sup>(7)</sup> अस्मिन् सति इदं भवति । अस्योत्पा-  
दाद् इदमुत्पद्यते<sup>(7)</sup> इति इदं प्रत्ययतार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थ इति । तदपि नोपपद्यते । प्रती-

1) Mss. *katham anavate(t)prāptesambhava*... La lecture est plus que douteuse; car le Tib. དེ་ལྟར་ མེད་ ཅེས་བྱ་བའི་ རིགས་ལ་ མ་གཏོང་བ་མོ་... = *katham abhāva* (= *asambhava*?) *iti yukt्यानुपādānāt*... .

2) D'après le Tib. *prāpyetyarthasya eva* ལྟར་ནས་ ལེས་བྱ་བ་ རོན་ཉིད་ཏུ་

3) cité dans *Subhāsitasaṃgraha* 28 (*tīryanāgārjunapādair uktam*) = *Yuktiṣaṣṭhikakārikā*, 20 n (Mdo XVII. fol. 23 b 1).

4) ལྟར་གྱིས་ བཞེས་བའི་བྱེད་རོ་ རིགས་ན་ རློན་ལྟང་.....

5) = Nous autres... Cp. la même formule fol. 10a in fine et p. 8, note 7.

6) Ce passage (*kim tarhi*... *pratītyasamutpādārthah*) suit immédiatement dans *Bhāvaviveka* (fol. 45 b 5) la phrase citée supra p. 8, note 7.

7—7) Cette formule est celle que nous lisons dans le Çālistambas. (d'après Mdo XVI): *tatra katamaḥ [pratītyasamutpādah]? pratītyasamutpādo nāma [yad idam: asmin sati, idam bhavati, asyotpādād idam utpadyate], yad idam avidyāpratyayāḥ saṃskārāḥ*... Les mots entre parenthèses d'après le Tib.; ils manquent dans la citation *Abhidh. k. v. 231 b 2*. — Elle est donnée plus complète dans *Mahāvastu* II. 285. 7: *yad idam: imasya sato, idam bhāvati; imasya asato, idam na bhavati; imasyotpādād idam utpadyate; imasya nirodhād idam nirudhyati iti pi . avidyāpratyayāḥ saṃskārāḥ*... A ce texte se superpose notamment *Majjhima N. III. 63. 26*.

Les explications, *Abhidh. k. v. 234 b et 235*, sont intéressantes.

Voyez aussi *Bodhic. ṭ. 307. 9: atrāyaṃ dharmasamketo yad asmin sati... utpadyata iti . etena bhagavataiva idampratyayatāmātralakṣaṇaḥ kāryakāraṇa-bhāvo 'pi darçitaḥ*. — Cp. *Bodhic. p. VI. 27; et ci-dessous foll. 15 b init. et 47 a (VII. 15)*.

8) Tib. རློན་འདི་དང་ལྟན་བའི་ཉིད་; cf. *Mhv. III. 314. 4; Bodhic. ṭ. note ad*

249. 19; Childers, s. voc. *idappaccayā*; *Samyutta N. II. 25; Sarvadārç. s. 21. 1*. (trad. Muséon, 1901, note 188).

त्यसमुत्पादशब्दयोः प्रत्येकमर्थविशेषानभिधानात् । तद्युत्पादस्य [Tib. 4b] च विवक्षित-  
तत्वात्<sup>(1)</sup> ।

अथापि द्विषिण्यं<sup>(2)</sup> प्रतीत्यसमुत्पादशब्दमभ्युपेत्य अरण्येतिलकादिदेवमुच्यते ।  
तदपि नोपपन्नं । अथववार्थानुगतस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य आचार्येण ।

5 तत्तत्प्राप्य यदुत्पन्नं नोत्पन्नं तत्स्वभावतः ।

इत्यभ्युपगमात् । अथ ।

अस्मिन् सतीदं भवति क्रुस्वे दीर्घं यथा सति ।

इति व्याख्यापमानेन ननु तदेवाभ्युपगतं भवति । क्रुस्वं प्रतीत्य क्रुस्वं प्राप्य<sup>(4)</sup> क्रुस्वमपे-  
द्य दीर्घं भवतीति । ततश्च यदेव [3b] ह्रष्यते तदेवाभ्युपगम्यत इति न युज्यते ॥

10 इत्यलं प्रसङ्गेन ॥

तदेवं हेतुप्रत्ययापेक्षं भावानामुत्पादं परिशीपयता भगवता अस्तेकेकेतुवि-  
षमहेतुसंभूतत्वं स्वपरिभयकृतत्वं च भावानां निषिद्धं भवति<sup>(5)</sup> । तन्निषेधाच्च सांवृतानां<sup>(6)</sup>  
पदार्थानां यथावस्थितं सांवृतं स्वल्पमुद्भावितं भवति । स एवेदानो सांवृतः प्रतीत्यमम-

1) *Ms. vivarjitatvāt*; Tib. འགྲོ་འཇུག་པའི་སྐྱེ་བ་

2) गतिरःकुण्डलमिःसु । Cf. Nyāyakoṣa, s. voc. *rūḍha*; opposé à *yaugika-*  
*śabda* (s. voc. *yoga* 3). — *Tarkasaṃgraha*, p. 343.

3) Tib. འགྲོ་འཇུག་པའི་སྐྱེ་བ་འཇུག་པའི་སྐྱེ་བ་ — Cf. Pāṇ. II. 1. 44.

4) Le Tib. lit. *hrasvaṃ prāpya, hrasvaṃ praṭītya*. . . — *Comp. Laṅkāva-*  
*tāra* 59. 9; *Nyāyasūtras* IV. 1. 39, II. 1. 41.

5) *Comp. Visuddhimagga*, XVII, trad. par Warren, *Buddhism*, p. 169.  
— *Abhidh. k. v.* (231b 7): *yo 'yam . . pratītyasamutpādaḥ . . nikāyantāryaisir*  
(= *āryamañiṣasalah*) *nityaḥ parikalpyate* . . .

6) *Sur saṃvṛti et sāmṛta*, cf. infra XXIV. 8 et suiv.; Dh. s. 95; *Bodhic.*  
‡ IX, Index s. voc.; Çiks. 264. 3; Wassilieff, 293; Kern, *Manual*, 127;  
*Childers*, s. voc. *samvuti*. — Çlokavārt. 217 (le *Mādhyamika sūtra* XXIV. 8  
est cité 218, Comm. l. 10); *Bhāmāti* (éd. 1891) 372. 5; *Ved. Kalpataru*  
286. 23; *Ātmātattvaviveka* (éd. 1873) 84. 10; *Sāṃ. pr. bh.* 15. 14 et ad I. 157.

त्पादः ' स्वभावेनानुत्पन्नत्वाद् धार्यज्ञानापेक्षया नास्मिन्निरोधो विद्यते ' यावन्नास्मिन्नि-  
र्गमो विद्यते ' इत्यनिरोधादिभिरष्टाभिर्विशेषणैर्विशिष्यते [Tib. 5a<sup>(1)</sup>] । यथा च निर्रोधा-  
द्यो न सति प्रतीत्यसमुत्पादस्य तथा सकलशास्त्रेण प्रतिपादयिष्यति ।

अनन्तविशेषणासंभवे ऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्य ' घृष्टानामेवोपादानमेषां प्राधान्येन  
विवादाङ्गभूतत्वात् ॥ 5

यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पाददर्शने सति धार्याणामभिधेयोदिलक्षणास्य प्रपञ्चस्य स-  
र्वधोपरमात् ' प्रपञ्चानामुपशमो ऽस्मिन्निति ' स एव प्रतीत्यसमुत्पादः प्रपञ्चोपशम इत्यु-  
च्यते ॥

चित्तचैतानां च तस्मिन्नप्रवृत्तौ ज्ञानज्ञेयव्यवहारनिवृत्तौ ज्ञातिज्ञरामरणादिनिर्व-  
शेषोपद्रवरहितत्वात् ' शिवः ॥ 10

यथाभिकृतविशेषणास्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य देशनाक्रियया ईप्सिततमत्वात् क-  
र्मणा निर्देशः<sup>(5)</sup>

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं ।

देशयामास संबुद्धस्तं वन्दे वदतां वरं<sup>(6)</sup> ॥

15

1) Ici se placent dans le Tib. les explications données plus haut p. 4, 5-12.

2) D'après Tib. *abhidheyābhīdhānalakṣaṇalakṣyādīprapañcānām sarvatho-  
paramāt.*

3) *prapañca, prapañcayati*, cf. infra XI. 6, XVIII. 9.

4) Sur ces deux termes et leur valeur technique, cf. infra 18b in fine (*citta, caitasa*); *Abhidh. k. v.* (Fujichima, Bouddhisme Japonais, p. 5 et Dh. s. ap-  
pendice); *Sarvadārç. s.* 20. 9; *Nyāyabinduṭ.* 14. 4; *Anandagiri ad Brah. s.*  
II. 2. 21.

5) Cf. P. ān. I 4. 49. — Tib. ལས་སྲུ་བསྐྱུ་རྟེ་

6) Tib. གང་གིས་རྟེན་ཅིང་འབྲེལ་བར་འབྱུང་། འགག་པ་མེད་པ་སྲུ་མེད་པ་ལྷན་



यद्योपवर्णितप्रतीत्यसमुत्पादावगमाच्च<sup>(1)</sup> तथागतस्यैकस्याविपरीतार्थवादिष्वं [Tib. 5b] पश्यन् सर्वपरंप्रवादांश्च वा[4a]स्तप्रज्ञापानिवाचेत्य । अतोव प्रसादानुगत आचार्यो भूयो भगवत्तं विशेषयति । वदतां वरमिति ॥

अत्र च निरोधस्य पूर्वं प्रतिषेधः । उत्पादनिरोधयोः पौर्वापर्यावस्थायाः मिश्रभावं 5 द्योतयितुं । वक्ष्यति हि ।

पूर्वं ज्ञातिर्घटि भवेत् ज्ञारामरणमुत्तरं ।

निर्ज्ञारामरणा ज्ञातिर्भवेत् ज्ञापेत् चामृतः ॥ इति<sup>(3)</sup>

तस्मान्नापं नियमो यत्पूर्वमुत्पादेन भवितव्यं पश्चान्निरोधेनेति<sup>(4)</sup> ॥ इदानीमनिरो-  
धाद्विशिष्टप्रतीत्यसमुत्पादप्रतिपिपादपिषया । उत्पादप्रतिषेधेन निरोधाद्विप्रतिषेध-  
10 सौकर्यं मन्यमान आचार्यः प्रथममेवोत्पादप्रतिषेधमारभते ।

उत्पादो हि परीः परिकल्प्यमानः स्वतो वा परिकल्प्येत । परत उभयतो ऽहेतु-  
तो वा परिकल्प्येत<sup>(5)</sup> । सर्वथा च नोपपद्यत इति निश्चित्याह ।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।

उत्पन्ना ज्ञानु विद्यन्ते भावाः क्वचन के चन ॥ ३<sup>(6)</sup>

य'मेद'य' हृण'मेद'य' । अद'य'मेद'य' । अज्ञ'मेद'य' ॥ अ'द'द'द'द'मेद' । द'द'द'द'मेद' । अ'ज्ञ'स'  
य'द'द'द' । अ'ज्ञ'स'य'द'द'स'कुस' । अ'ज्ञ'स'स' । द'द'य' । द'द'य' । द'द'य' । द'द'य' ।  
द'द'य' ॥

1) Tib. ' ' सुण'स'सु'कुद'य'द'द' ।

2) para = य'द'द'य' ।

3) infra XI. 3. — Mss. jāyeta vā mṛtaḥ — mais Tib. अ'ज्ञ'स'य'द' । अ'ज्ञ'स'य'द' ।

4) Tib. yaj janma pūrvaṃ bhavati, jarāmaranaṃ paçcāt.

5) Le même procédé de discussion infra XII. 1.

6) Tib. य'द'द'य' । अ'ज्ञ'स'य'द'द'स' । अ'ज्ञ'स'य'द' । अ'ज्ञ'स'य'द' । अ'ज्ञ'स'य'द' ।

तत्र ज्ञाविति कदा चिदित्यर्थः । क्वचनशब्दं साधारणवचनः । क्वचिच्छब्दपर्यायः ।  
[क्वचनशब्दं साधेयवचनः 'क्वचिच्छब्दपर्यायः] ॥ ततश्चैवं संबन्धः ' नैव स्वत उत्पन्ना  
ज्ञातु विश्यते भावाः क्व चन के चन । एवं प्रतिज्ञात्रयमपि योज्यं ॥

ननु च ' नैव स्वत उत्पन्ना ' इत्यवधार्यमाणे परत उत्पन्ना इत्यनिष्टं प्राप्नोति । न  
प्राप्नोति । प्रसज्यप्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् [Tib. 6a] परतो ऽप्युत्पादस्य प्रतिषेत्स्य- 5  
मानत्वात् । यथा चोपपत्त्या स्वत उत्पादो न संभवति ' सा

तस्माद्धि तस्य भवने न गुणो ऽस्ति कश्चित्

ज्ञातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तं ।

इत्यादिना मध्यमकावतारादिद्वारेणावसेया ॥

མིན། དངོས་པོ་གང་དག་གང་ན་ཡང་། ལྷོ་བ་ནམ་ཡང་ཡོད་མ་ཡིན། — Ce sūtra est  
cité Bodhic. p. IX. 242. 4, 347. 3, 368. 3 et Subhāṣitas. 17. 8, où la thèse est  
longuement établie. Il est intéressant de comparer la discussion du Nyāya-sūtra  
IV. 1. 22: *animittato bhāvotpattiḥ kaṅṭakataikṣṇyādiidarṣanāt*; Nyāyakusumā-  
ñjali I. 4.

1) Tib. གང་དག་ཅེས་བྱ་བའི་སྣ་ནི་རྟོན་པའི་ཚིག་སྟེ། སུ་དག་ཅེས་བྱ་བའི་སྣ་བའི་  
རྣམས་བྱངས་སོ། — *Akutobhaya*, Commentaire de Nāgārjuna (Mdo XVII, foll.  
34—114): གང་དག་ཅེས་བྱ་བ་ནི་དངོས་པོ་འགའ་ཡང་ངོ་།

2) Tib. མེད་བར་དགག་པ་བརྗོད་བར་འདོད་པ་; cf. W. K. F. s. voc. et VI (*pra-*  
*sajyāyāni pratiṣedha*, Pat. ad Pāṇ. I. 4. 57); Nyāyakoṣa s. voc., *nañarthah*:  
marque *atyantiābhāva* (*bhūtale ghaṭo nāsti*), *samsargābhāva* (*caitro na pacati*);  
cf. Tarkas. p. 369; Bhāmatī 299. 2; Nyāyav. tātp. 232. 10, 496. 11, 511. 11; M.  
Vyut. 199. 10; = négation sans plus. — Même argumentation dans *Bhāvaviveka*  
(fol. 48a 3): དགག་པ་འདོད་པའི་མེད་བར་དགག་པའི་དོན་ཏུ་བཏྲ་བར་བྱ་སྟེ། དགག་པ་  
གཙོ་ཚིག་པའི་བྱིར།

3) = *Madhyamakāvātāra* VI. 8. — Voyez Muséon, 1900, p. 230.

आचार्यबुद्धवलितस्त्वाह । न स्वत उत्पद्यन्ते भावाः । तदुत्पादवैषम्यात् । अतिप्र-  
सङ्गदोषाच्च । न हि स्वात्मना [4b] विद्यमानानां पदार्थानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमस्ति । अथ  
सन्नपि ज्ञायेत । न कदा चिन्न ज्ञायेत । इति <sup>(3)</sup>

अत्रैके <sup>(4)</sup> दूषणमाहुः । तदयुक्तं <sup>(5)</sup> हेतुदृष्टान्तानभिधानात् । परीक्तदोषापरिकाराच्च <sup>(6)</sup>

1) La Madhyamakavṛtti de Buddhapālita (dont Candrakīrti est d'après la légende une réincarnation, Tār. p. 137) se trouve dans Tadjour, Mdo XVII foll. 178—317. Tāranātha constate une relation d'école entre ce docteur et Candrakīrti (p. 148). Le passage reproduit ici s'écrit légèrement du texte de Buddhapālita (fol. 182a l. 6): au lieu de *atiprasaṅgāt* nous avons *janmānavasthānāt* et in fine: *གཤམ་ཏེ་.....མི་འགྲུང་བས་ དེ་ཡང་ མི་འདོད་དེ*  
— La première de ces deux variantes est confirmée par Bhāvaviveka (fol. 48b 4) qui reproduit, pour le combattre, le raisonnement de Buddhapālita: *འདི་ལས་གཞན་ནི་ (= Buddhapālita) དངོས་པོ་རྣམས་ བདག་གི་བདག་ཉིད་ལས་ (= svātmanah) གྲུ་མེད་དེ། ..... དང་། གྲུ་བ་ ཐུག་པ་མེད་བར་ འགྲུང་བའི་བྱིར་རོ། ཞེས་ རྣམ་པར་བཤད་པ་བྱེད་དོ། དེ་ནི་ རེགས་པ་ མ་ཡིན་ཏེ། གཏན་ཚིགས་དང་.....*

2) Mes. doṣāt. — *doṣa* manque dans Tib.

3) Tib. དངོས་པོ་རྣམས་ བདག་ལས་ གྲུ་བ་ མེད་དོ། དེ་དག་གི་ གྲུ་བ་ རོན་མེད་བ་ཉིད་ཏུ་ འགྲུང་བའི་བྱིར་རོ། དང་། མེད་ཏུ་ཐུག་པ་བར་འགྲུང་བའི་བྱིར་རོ། དངོས་པོ་ བདག་གི་ བདག་ཉིད་ཏུ་ ཡོད་པ་རྣམས་ལ་ནི་ ཡང་གྲུ་བ་ལ་ དགོས་པ་ མེད་དོ། ཅི་སྟེ་ ཡོད་ཡང་ གྲུ་བ་ རྣམ་ཡང་ མི་སྟེ་བར་ མི་འགྲུང་རོ།

Comparez la discussion de la svata utpatti, dans Bodhic. IX. p. 241, Subhāṣitasamgraha et Abhidh. k. v. (fol. 292b): *utpannasya punar utpattau kalpyamānāyām anavasthāprasāṅgaḥ . dvīṭiye trīṭiye kṣaṇe punaḥ punar utpa- dyata ity āmāṣṭaprasāṅgaḥ*.

4) eke = Bhāvaviveka-ādayaḥ.

5) Tib. གཏན་ཚིགས་ དང་ དེ་བུ་ མ་བཟོད་པའི་བྱིར་རོ། དང་། གཞན་གྱིས་ གྲུ་བ་པའི་ ཉེས་ མ་བསལ་བའི་བྱིར་རོ། ཐུག་པ་བར་འགྲུང་བའི་ ཚིག་ ཡིན་པའི་བྱིར་རོ། ཐུག་པ་ལྱོད་ཏེ་ལས་ བསྟོག་པས་ བསྟུན་པར་བུ་བ་ དང་ དེའི་ཚིགས་ བསྟོག་པའི་དོན་མཛོད་

प्रसङ्गवाक्यत्वाच्च<sup>(1)</sup> प्रकृतार्थविपर्ययेण विपरीत[ार्थ]साध्यतद्धर्मव्यक्ती<sup>(2)</sup> परस्मादुत्पन्ना<sup>(3)</sup> भावा  
जन्मसाफल्यात् । जन्मनिरोधाच्चेति कृतात्तविरोधः स्यात् ॥

सर्वमेतद्वृषणामपुष्यमानं वयं पश्यामः । कथं कृत्वा । तत्र यथावदुक्तं केतुदृष्टान्त-  
मिधानादिति तदपुक्तं । किं कारणं । यस्मात्परः स्वत उत्पत्तिमभ्युपगच्छन्<sup>(5)</sup> विद्यमानस्य  
पुनरुत्पादे प्रयोजनं<sup>(6)</sup> पृच्छ्यते । स्वत इति केतुत्वेन तदेव चोत्पद्यत इति । न च विद्य- 5  
मानस्य पुनरुत्पत्तौ प्रयोजनं पश्यामः । अन्वयस्थां च पश्यामः । न च त्वयोत्पन्नस्य पुनरु-  
त्पाद् इष्यते ऽन[वस्था] चाप्यनिष्ठेति । तस्मान्निरूपयत्तिक एव तद्वादः<sup>(7)</sup> स्वाभ्युपगम-  
विरुद्धयेति । [Tib. 6b] किं [तन्मात्रेण] चोदिते परी नाभ्युपैति यतो केतुदृष्टान्तोपादा-  
नसाफल्यं स्यात् । अथ स्वाभ्युपगमविरोधचोदनयापि परी न निवर्तते । तदपि निर्लज्ज-  
तया केतुदृष्टान्तान्ध्यामपि नैव निवर्तते । न चोन्मत्तकेन सकास्माकं विवाद इति ॥ 10

सस । र्दरेस'सो'इसस' ग'इर'स' स्त्रो'स' र्दु'स' र'द' । स्त्रो'स' र'स'सु'र'द'स'र'स'  
स'ते'र'दु' र'दु'स'स' र'द' । स्त्रो'स'सु'ग'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'  
र'ग'स'स'स'स'स'स' — Variante dans Bhāvaviveka . . स्त्रो'स'स'स'स'स'स' . . .  
[même équivalent sanscrit : *prasaṅga*°]. Comparez les passages parallèles, infra  
fol. 10a.

6) Mss. °hārāt. — Réponse à cette deuxième objection, 18. s.

1) Tib.: = °tāt. — Réponse à cette objection.

2) Mss. °vyakto, °vyaktā. — mion-pas = vyakteh.

3) Mss. utpanno.

4) Tib. = *siddhānta*°; de même infra ad 14, 5; mais Bhāvaviveka: म'इ'र'स'स'स'

— janmanirodhāt ne correspond pas au Tib. skye-ba thug(s)-pa . . . : Bhāvavi-  
veka lit *thug-pa*, peut être *zug-pa* (*hāzug*).

5) Tib. = *icchan*.

6-6) Manque dans Tib.

7) ou *tadvivādaḥ*. — Mss. *tadvivādaḥ*. — Tib. छे'र'उ'ग'स'स'स'स'.

8) Camb. *kim iti codite*; Paris, Calc. *kimiyam iti codite*. — Tib. र'द'र'स'  
स'स'स'स'स'स'स'स'स'.

9) Mss. *viruddhacodanayā*, cf. infra 11. 14, 13. 5. — •Même quand on lui  
démontre qu'il est en contradiction . . .».

(1) तस्मात् प्रियानुमानतामेवात्मन आचार्यः प्रकटयति । अस्थाने ऽप्यनुमानं प्रवेशयन् ।  
 न च माध्यमिकस्य स्वतः<sup>(3)</sup> स्वतन्त्रमनुमानं कर्तुं युक्तं पत्तात्तराभ्युपगमाभावात् । तद्योक्त-  
 मार्यदेवेन<sup>(4)</sup>

सदसत्सदसच्चेति यस्य पतो न विद्यते ।

5

उपालम्भश्चिरेणापि तस्य वक्तुः न शक्यते ॥

विद्यकृव्यावर्तन्यां<sup>(5)</sup> चोक्तं । [5a]

यदि का चन प्रतिज्ञा स्यान्मे तत एव मे भवेद्दोषः ।

नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्निवास्ति मे दोषः ॥

यदि किं चिदुपलभेयं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

10

प्रत्यक्षादिभिरर्थस्तदभावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति ।

यदा चैवं स्वतन्त्रानुमानानभिधायित्वं माध्यमिकस्य तदा कुतो । नाध्यात्मिकान्या-  
 यतनानि स्वत उत्पन्नानि । इति स्वतन्त्रा प्रतिज्ञा पस्यां साध्याः प्रत्ययवस्थास्यते<sup>(8)</sup> [Tib.

1) Mss. *sarvathā priya*°. — Tib. དེའི་ཕྱིར་...

2) Mss. *praveçayena na ca*. — Tib. འཚན་བར་ཕྱིར་བཞག་; soit: *dhar, bhar, grah* (halten, gebrauchen).

3) Manque dans Tib. Cf. infra 16 11, 18. 5.

4) *Catuhçatake XVI. 25* (Tandjour, Mdo XVIII, fol. 18b) — voyez *Muséon*, 1900, 2, p. 240.

5) stances 29 et 30 (Tandjour, Mdo XVI, fol. 32a), voyez *Muséon*, *ibidem*, p. 217. — Nanjio, 1251. — Mètre *Aryā*.

6) Mss. *tadeṣa*.

7) Mss. *me*. (Corrections de M. H. Jacobi).

8) Dh. s. XXIV; Childers, s. voc. (*cha aijhattikāni āyatanāni, salāya-tanaṃ*).

9) Tib. གང་ལ་ བྱང་ས་རྣམ་པ་དག་གིས་ ཕྱིར་བཞོག་པར་ཕྱིར་བར་འགྱུར་བ་ *Can-drakīrti* vise l'argumentation de *Bhāvaviveka*; nous la reproduisons dans son ensemble:



सर्वस्योत्पत्तिमत उत्पादादिति<sup>(1)</sup> कुतो ऽस्माकं विद्यमानत्वादिति<sup>(2)</sup> हेतुर्पस्य [सिद्धसाधनं] विरुद्धार्थता [वा] स्यात् । यस्य सिद्धसाधनस्य यस्याश्च विरुद्धार्थतायाः परिकारार्थं यत्नं करिष्यामः । तस्मात्परोक्तदोष[ः]<sup>(3)</sup> प्रसङ्गादेव तत्परिकारं घाचार्यबुद्धपालितेन<sup>(4)</sup> [न] वर्णनीयः ॥

- 6 <sup>(5)</sup> अथापि स्यात् । माध्यमिकानां पक्षहेतुदृष्टान्तानामसिद्धेः स्वतन्त्रानुमानानभिधायित्वात्स्वत उत्पत्तिप्रतिषेधप्रतिज्ञातार्थसाधनं मा भूद्भयसिद्धेन वानुमानेन परप्रतिज्ञानि-  
राकरणं । परप्रतिज्ञायास्तु<sup>(7)</sup> स्वत एवानुमानविरोधचोदनया<sup>(8)</sup> स्वत एव पक्षहेतुदृष्टान्तदो-  
षरहितैः पक्षादिभिर्वितव्यम् ॥ ततश्च तदनभिधानात् तदोषापरिकाराच्च स एव  
दोष इति ॥

1) ལྟེ་བ་ ཅང་ ལྟན་པ་ཐམས་ཅད་ ཉེ་ ལྷུ་འཇག་ཉེད་ཅུ་ ཡོད་པ་ ཁོ་ན་ ལྟེ་བའི་  
ལྷུ་རྩོམ་ — Bhavaviveka: skye-ba-can ... kho-na-las. — Car toutes les choses  
qui prennent naissance, prennent naissance [d'elles-mêmes], pour autant qu'elles  
existent sous la forme de cause. — La double objection de *siddhasādhana* et de  
*viruddhārthatā* est examinée ci-dessous p. 21 11.

2) *vidyamānatvāt* est dans l'hypothèse du contradictoire le hetu de cette  
*svatantrapratijñā* du Mādhyamika: *na ūdhyātīkāni* . . . (16. 11, 26. 1).

3) Tib. ཐམས་ཅད་ མི་ འཇུག་པ་

4) Tib. བཞེད་པར་བྱ་བ་ ལ་ ཡོད་ལོ།

5) Objection, lignes 5—9.

6) Lo Tib. lit *pratijñā*, non pas *pratijñātārtha*.

7) གཞན་གྱི་ ཅེས་བཅའ་བའལ་ རང་གི་ རྗེས་སྤྱད་པ་གཞན་ འགལ་བ་ བཞེད་པར་  
ནི་ བྱ་རྟོགས་པས་: *parapatijñāyānī* *sva-anumānena virodha[sya] abhidhānenaiva*  
*bhavitavyam*.

8) Cf. infra p. 21. 18. — Peut-être: °*codanāyām svata* . . .

9) D'après Tib. — Mss. *dr̥ṣṭānta* *peksārāhitāh*. — *svataḥ* (རང་ཉེད་ལ་) = à  
leur point de vue.

उच्यते 'नैतदेवं'। किं कारणम्। यस्माद्यो हि यमर्थं प्रतिज्ञानीति 'तेन स्वनिश्चयव-  
दन्येषां निश्चयोत्पादनेच्छया ययोपपत्त्यासावर्थो ऽधिगतः सैवोपपत्तिः परस्माद्युपदेष्टव्या।  
तस्मादेष तावच्चायः 'यत्परे'<sup>(3)</sup>षौ स्वभ्युपगतप्रतिज्ञातार्थसाधनमुपादेयं [5b]।<sup>(4)</sup> न चायं  
परं प्रति [हेतुः]। हेतुदृष्टान्तासंभवात्<sup>(5)</sup> प्रतिज्ञानुसारतयैव केवलं स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनमु-  
पादत्त<sup>(6)</sup> इति निरूपयत्तकपत्ताभ्युपगमात् स्वात्मानमेवायं केवलं विसंवादयन् न शक्नोति 5  
परेषां निश्चयमाधातुमिति। इदमेवास्य स्पष्टतरदूषणां यद्गत स्वप्रतिज्ञातार्थसाधनासाम-  
र्थ्यमिति किमत्रानुमानबाधोद्भावनया प्रयोजनम्॥

अथाप्यवश्यं स्वतोऽनुमानविरोधदोष उद्भावनीयः॥

1) Réponse, lignes 1—7.

2) Mss. *parasmād upa°*. — Tib. གཞན་ལ་. — Comparer Nyāyakandali, 198. 18, citée ci-dessous p. 23. n. 3, l. 11.

3) Tib. སོ་ལོ་ལོ་ = l'objectant, le Sāṃkhya. — Voir ci-dessous, p. 23, n. 3.

4—4) Tib.: འདི་ནི་ གཞན་ལ་ གཏན་ཚིགས་ གང་ མ་ ཡིན་ནོ། གཏན་ཚིགས་  
དང་ དེ་ མེད་པའི་ཕྱིར་ རང་གི་ དམ་པཅའ་པའི་ རོད་ [7b] གྱི་ སྐབ་པར་ཕྱིར་ བེ་ ཁས་  
འཆེས་པའི་ རྗེས་སུ་འབྲས་པ་ འབྲའ་ཞིག་ ཉེ་བར་བཞེད་པ་ ཡིན་ཏེ།

«Mais la même raison n'existe pas en ce qui regarde l'autre»: l'adversaire, qui affirme, doit prouver, — non pas le Mādhyamika; et «faute de présenter argument et exemple, la preuve du contenu de sa proposition n'étant que son obstination à s'y attacher, il adopte un *pakṣa*...

5) Tib. མེད་པ་ = *asambhava*, *abhāva*.

6) Mss. *svāpratijñāmātrasūratayaiva kevalam svapratijñātārthamātram upādatte*.

7) རྗེས་སུ་དཔག་པས་ = *anumānena*.

8) Le Tib. supprime *doṣa* et lit *svānumāna* (རང་གི་); cf. infra p. 21. e), ce qui revient au même: «la contradiction inhérente à notre raisonnement». — Ceci est une remarque du contradicteur.



सो ऽप्युद्भावित एवाचार्यबुद्धपालितेन<sup>(1)</sup> । [कथमिति चेत्] । न स्वत उत्पद्यते भा-  
 वाः । तदुत्पादवैषध्यादिति वचनात् । अत्र<sup>(2)</sup> हि तदत्यनेन स्वात्मना विद्यमानस्य  
 परामर्शः । [कस्मादिति चेत्] तथा हि तस्य [सं]ग्रहेणोक्तवाक्यस्यैतद्विवरणवाक्यं<sup>(4)</sup> । न  
 हि स्वात्मना विद्यमानानां पुनरुत्पादे प्रयोजनमिति । अनेन च वाक्येन साध्यसाधनध-  
 6 र्मानुगतस्य परप्रसिद्धस्य साधर्म्यदृष्टान्तस्योपादानम् । तत्र स्वात्मना विद्यमानस्येत्यनेन  
 हेतुपरामर्शः । उत्पादवैषध्यादित्यनेन साध्यधर्मपरामर्शः ॥

तत्र यथानित्यः शब्दः कृतकत्वात्<sup>(6)</sup> । कृतकमनित्यं दृष्टं । यथा घटः । तथा च कृ-  
 तकः शब्दः । तस्मात्कृतकत्वादनित्य इति कृतकत्वमत्रोपनवाभिष्यक्तो हेतुः<sup>(7)</sup> ।

1) Cf. supra p. 14. 1.

2) Mss. *atra hi svata ity anena...* Tib. དེ་ལ་ དེ་དག་ ཅེས་ཀྱིས་ འདི་སྐོར་  
 རང་གི་བདག་ཉིད་རྒྱུ་'''' de-dag correspond à de-dag-gi (teṣām) de la phrase précé-  
 dente (teṣām utpādavaiyarthyaṭ).

3) Mss.: *tatra hy atra graheṇa kvaśyasya....., tathā hi tasya....., tathā hy asya.....* — Faut-il écarter l'interprétation: *tasya graheṇa* = «en em-  
 ployant le mot tad»? — cf. la note précédente. — La restitution très hypothétique  
 s'appuie sur le tibétain:

འདི་ལྟར་..... ཅེས་ཀྱིས་ འདི་ལྟེ་ མདོ་རྩ་བཞག་པའི་ རག་ དེའི་ འགྲེལ་པའི་ རག་  
 ཡིན་ལ། = *tathā: na hi svātmanā vidyamānānām punarutpāde prayojanam iti,*  
*etat saṅkṣepataḥ niḥśrītasya vākyaśya tasya vivaraṇavākyaṃ.* — La phrase *na hi*  
*svātmanā.....* donne l'explication de *tadutpādavaiyarthyaṭ* — (*saṅgrah,*  
 cf. infra p. 23. 1: *yathodītam arthaṃ saṅgrhya*).

4) Sic Tib. — Mss. *kim hi...*, mais cf. p. 14. 2.

5) Exemple qui donne un cas analogue; *sādhana* = *svātmanā vidyamā-*  
*natva; sādhya* = *utpādavaiyarthya; parāmarça*: le fait de prendre en considé-  
 ration.

6) Tib. ཅེས་པ་ མི་རྟོག་པའི་བྱིང་རྩོ་ = *kṛtakāmityatvāt.*

7) Mss. °*vyakto*. D'après Tib. °*vyaktaṃ*, en accord avec *kṛtakatvam*. ཉེ་བར་  
 ལྟར་བ་ = *upanaya*, cf. Tarkas. p. 265.

एवमिहापि । न स्वत उत्पद्यते भावाः स्वात्मना विद्यमानानां [Tib. 8a] पुनरु-  
त्पादवैषम्यात् । इह स्वात्मना विद्यमानं पुरो ऽवस्थितं घटादिकं पुनरुत्पादानपेक्षं दृष्टं ।  
तथा च मृत्पिण्डाद्यवस्थायामपि यदि [6a] स्वात्मना विद्यमानं घटादिकमिति मन्यसे  
तदापि तस्य स्वात्मना विद्यमानस्य नास्त्युत्पाद इति । एवं स्वात्मना विद्यमानत्वेनो-  
पनयामिव्यक्तेन पुनरुत्पादप्रतिषेधाव्यभिचारिणा हेतुना स्वत<sup>(1)</sup> एव सांख्यस्यानुमान- 8  
विरोधोद्भावनमनुष्ठितमेवेति ॥

तत्किमुच्यते । तदयुक्तं हेतुदृष्टान्तानभिधानादिति ॥

न च केवलं हेतुदृष्टान्तानभिधानं न संभवति । परोक्तदोषापरिहारे<sup>(2)</sup> दोषो न संभ-  
वति । कथं कृत्वा । सांख्ये हि नैवाभिव्यक्तत्रयस्य पुरो ऽवस्थितस्य घटस्य पुनरभिव्यक्ति-  
मिच्छति<sup>(3)</sup> । तस्यैव चेह दृष्टान्तत्वेनोपादानं सिद्धत्रयत्वात्<sup>(3)</sup> । अनभिव्यक्तत्रयस्य च शक्तित्र- 10  
यापन्नस्योत्पत्तिप्रतिषेधविशिष्टसाध्यत्वात् कुतः सिद्धसाधनपक्षदोषाशङ्का कुतो वा हेतो-  
र्विरुद्धार्थताशङ्केति<sup>(4)</sup> ।

तस्मात्स्वतो<sup>(5)</sup> अनुमान[वि]रोधचोदनायामपि यथोपवर्णितदोषाभावात्परोक्तदोषाप-  
रिहारासंभव एव । इत्यसंबद्धमेवैतद्वृषणमिति विज्ञेयम् ।<sup>(7)</sup>

1) Tib. རང་ཉིད་ཀྱིས་ རྗེས་སུ་''''

2) Voir supra p. 14. 4. — D'après Tib. °*aparihāro na...*, cf. p. 19, n. 8.

3-3) དེ་ཉིད་ འདིར་ དཔེ་ཉིད་ཏུ་ ལུག་པའི་ངོ་བོ་ཡིན་པའི་ཕྱིར་ ལ།; le mot *upā-*  
*dānam* n'est pas traduit.

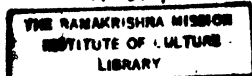
4) Voir supra p. 17. 2.

5) རང་གི་ རྗེས་སུ་དཔག་པས་ འགལ་ བརྗོད་པ་ན་ ཡང་ = *svānumānena viro-*  
*dhodbhāvanāyām api*.

6) Mss. *doṣābhāvata*, °*bhāvata*. Tib. = *doṣānabhidhānāt*.

7) *etaḥ*: Tib. འདི་དག་ (duel) = les deux premières objections, ci-dessus  
p. 14. 4.

111894



घटादिकमित्यादिशब्देन निरवशेषोत्पत्सुपदार्थसंप्रकृतस्य विवक्षितत्वादनैकान्ति-  
कतापि पटादिभिर्नैव संभवति ॥ [Tib. 8b].

अथ वागमन्यः प्रयोगमामः<sup>(3)</sup> 'पुरुषव्यतिरिक्ताः पदार्थाः स्वत उत्पत्तिवादिनः ।  
तत एव<sup>(4)</sup> न स्वत उत्पद्यन्ते । स्वात्मना विद्यमानत्वात्<sup>(5)</sup> 'पुरुषवत्<sup>(5)</sup> इतीदमुदाहरणमु-  
६ दाकार्षम् ॥<sup>(6)</sup>

यद्यपि चाभिव्यक्तिवादिन उत्पादप्रतिषेधो न बाधकः । तथाप्यभिव्यक्तानुत्पाद-  
शब्दं निपात्य । पूर्वं पश्चाच्चानुपलब्धगुणलब्धिमाधर्म्येण उत्पादशब्दे [6b] नाभिव्यक्तेरेवा-  
भिधानादय प्रतिषेधो नाबाधकः<sup>(7)</sup> ॥

कथं पुनरयं यद्योक्तार्थाभिधानं विना व्यस्तविचारो लभ्यते<sup>(8)</sup> इति चेत् । तड-

1) Mss. *ghaṭātibhīr*. — Tib. ལྷ་མ་ལུ་

2) *pakṣa* = *sarva utpatsupadārthah* (*śaktirūpapañnāh*), *hetu* = *svātmanā vidyamānatvāt*, *drṣṭānta* = *puro 'vashītam ghaṭādikam*.

3) *prayoga*, cf. Nyūyabinduṭ. 47. 6, 48. 1. — Ce nouveau mode de démonstration complète le raisonnement; et l'opposition établie par le Sāṃkhya (*svata utpattivadin*) entre le *puruṣa* et les autres *padārthas*, permet d'éviter l'objection: «Votre raisonnement est *kevalānvayin*, donc *anupasaṃhūrin*, puisque le *drṣṭānta* est *sarva*.» [Note de M. H. Jacobi.] — Tarkas. p. 305.

4) Tib. omet *tata eva*. Faut-il maintenir ces deux mots? j'en doute.

5) Mss. *puruṣavadatīdam ud°*; °*vedatīvam ud°*.

6) *pakṣa* = *padārthah*, *hetu* = *svātmanā vidyamānatvāt*, *drṣṭānta* = *puruṣa*.

7) Tib. = *na bādhakah*. — Les partisans de l'*abhivvyakti* (manifestation d'une chose qui existe antérieurement) diront que la réfutation de l'*utpāda* ne les atteint pas: nous dirons de l'*abhivvyakti* ce que nous avons dit de l'*utpāda*, et notre objection portera (na *abādha*). — Cf. Bodhic. ṭ. IX. 134, 135, où ce raisonnement est développé.

8) Mss. *yathoktah svābhidhānam vinai vyastham vicāro*. La confusion *stha* = *sta* est fréquente. — Tib. ཡང་ ཇི་སྐོར་སྐོར་སྐོར་ལ་ རོག་གི་ ཇི་བར་སྐོར་སྐོར་ལ་ བར་ རྣམ་པར་རྟོག་པ་ འདི་ལྟ་བུ་ འདི་ ཇི་ལྟར་ རྟོག་ ཅེས། = ... *vinaiṣamvidho vicārah*.... — *vyastavicāra*, cette argumentation in extenso?

द्यते । अर्थवाक्यानि<sup>(1)</sup> तानि महार्थानि यथोदितमर्थं संगृह्य प्रवृत्तानि । तानि च व्याख्या-  
यमानानि यथोक्तमर्थात्मानं प्रमूयत इति नात्र किं चिदनुपात्तं संभाव्यते ।<sup>(2)</sup>

प्रसङ्गविपरितेन चार्थेन परस्मैव संबन्धो । नास्माकं स्वप्रतिज्ञाया अभावात्<sup>(3)</sup> ।  
ततश्च सिद्धात्तविरोधासंभवः । परस्य च यावद्दृष्टो दोषाः प्रसङ्गविपरितापत्यापद्यन्ते  
तावद्स्माभिरभीष्यत एवेति ।

5

1) Mss. *atha vākyaṇi hṛtāni*. Tib. རོན་གྱི་ངག་འདི་དག་ནི་རོན་ཆེན་པོ་ཚན་  
ཡིན་པ་སྟེ་ = ... *tāni mahārthatvād yathodītam* . . . — *L'arthavākya* en cause est  
le raisonnement de Buddhapālita, ci-dessus p. 14. 1; le *mahāvākya* du système,  
c'est la formule de Nāgārjuna, p. 12. 13. — Voir Dict. de St.-Petersbourg, s. voc.  
*arthavāda, mahārtha*.

2) Tib. མ་བསྐྱེད་པ་མི་སྲིད་པོ། *na... anupadiṣtam... sambhavati*. — *srid*  
dans le même emploi, trad. du Nyāyabindu, ad p. 3. 5. 8.

3) Notre adversaire est lié à une opinion qui, par conséquence logique, est  
contradictoire; mais nous, qui n'affirmons rien. . . . L'emploi du *prasaṅgasā-*  
*dhana* (cf. p. 15. 1, 19. 1, et ci-dessous notamment foll. 9b, 10a) est décrit dans la  
*Nyāyakandali*, 198. 12: *athocyate: prasaṅgasādhanam idam; prasaṅgasādha-*  
*nam ca na svapaṅkasādhanāyopūḍīyate, kim tu parasyāniṣṭāpādanārtham; parā-*  
*niṣṭam ca tadabhyupagamasādhair eva dharmādibhiḥ cakyaṃ āpūḍāyitum . tatra*  
*pramāṇena svapratītir anapekṣānyū, na hy evaṇi paraḥ pratyavasthātum arhati:*  
*tavāsiddhā dharmādayo, nāham svasiddheṣv api teṣu pratīpadya iti — atra brū-*  
*maḥ: kim prasaṅgasādhanam anumānam tadanyaḍ tū? yady anyat, kvāpy ukta-*  
*lakṣaṇeṣu pramāṇeṣv antarbhāvo varṇānyo, vaktavyaṃ vā lakṣaṇāntaram; yadi tv*  
*anumānam eva, tadā svapratītipūrvakam eva pravartate, svamiṣṭayavad anyeṣāṃ*  
*niṣṭayotpipūḍāyisayū sarvasya parārthānumānasya pravṛtteḥ. . . .*

Le *prasaṅga* n'est pas un *sādhana*: *prasaṅgo hi na sādhanam, hetor abhāvāt;*  
*yathāhur: asti prasaṅgo na prasaṅgasādhanam iti* (*Nyāyavārt. tātp. 407. 27*).

Le *Mādhyamika* ne cherche qu'à mettre son adversaire en contradiction  
avec lui-même; il n'a ni *pratījñā* ni *hetu* qui lui soient propres. C'est pour cela  
que Candrakīrti repousse le *prayoga* de Bhāvaviveka (p. 16. 12 et infra  
p. 25. 9).

Bhāvaviveka et son école (*Svātantrikas*) prétendent établir la thèse *mā-*  
*dhyamika* (Nāgārjuna, ci-dessus 12. 13) par des arguments personnels, *svatantra*.  
Buddhapālita, chef des *Prasaṅgikas*, n'emploie que le raisonnement par l'ab-  
surde (*parasyāniṣṭāpādana*). Les deux écoles doivent leur nom à cette opposition  
sur le terrain logique. C'est ce qu'a bien vu Wassilieff, p. 320 (351) 20, malgré  
quelques hésitations.

Sur le *prasaṅga*, M. Vynt. 199. 116, Sarvadarśanas. (trad. dans Mu-  
séeon 1901—2) p. 13 du tiré à part.

4) Plus haut *kṛtānta* (p. 15 n. 4) contre le Tib.

कुतो नु खल्वविपरीताचार्यनागार्जुनमतानुसारिण आचार्यषुद्धपालितस्य सावका-  
शवचनाभिधायित्वं यतो ऽस्य परो ऽवकाशं लभेत । निःस्वभावभाववादिना <sup>(1)</sup> सस्वभावभा-  
ववादिनः <sup>(1)</sup> प्रसङ्गं आपद्यमाने कुतः प्रसङ्गविपरीतार्थप्रसङ्गिता <sup>(2)</sup> । न हि शब्दा दाण्डपाशि-  
का इव वक्तारमस्वतन्त्रपत्तिः <sup>(4)</sup> [Tib. 9a] किं तर्हि सत्यां शक्तौ <sup>(5)</sup> वक्तुर्विचक्षितमनुविधी-  
यते । ततश्च परप्रतिज्ञाप्रतिषेधमात्रफलत्वात्प्रसङ्गापादनस्य नास्ति प्रसङ्गविपरीता-  
र्थापत्तिः <sup>(6)</sup> ।

तथा चाचार्यो भूमसा प्रसङ्गापत्तिमुखेनैव परपत्तं निराकरोति स्म <sup>(7)</sup>

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

अलक्षणां प्रसज्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् <sup>(7)</sup> ॥

10 त्रपकारणनिर्मुक्ते त्रपे त्रपं प्रसज्यते ।

अहेतुकं न चास्त्यर्थः कांश्चिदहेतुकः ह्य चित् <sup>(8)</sup> ॥

तद्यथा <sup>(8)</sup>

1) Mss. °nādinah, °nādinū; cf. Bodhic. t., index s. voc.

2) Tib. གལ་པ་ལས་ བསྐྱོག་པའི་ རོག་རྒྱ་རུ་ གལ་བར་ ཀུ་ལ་ འགྲུར་ཏེ་ = *prasaṅgena viparītarthatāprasaṅgaḥ kutaḥ*; soit, en reprenant les termes employés plus haut (p. 23. 3): *prasaṅgarviparītarthena sambandhaprasaṅgaḥ kutaḥ*.

3) = Veilleur de nuit, jusqu'ici dans le Deçin. 2. 99, cf. W. K. F. s. voc. *daṇḍapāṣaka, dāṇḍapāṣika*.

4) Mss. *asvamantrayanti*. — Tib. དབང་མ་ཡིན་པར་ རྱེད་མ་ ཡིན་ནོ།

5) Tarkas. p. 338.

6) Plus haut °*āpattyā* (23.4) = བསྐྱེད་པས་, *āpadyamāne* (24.3) = བསྐྱེད་པས་པོ་;

ici རོག་རུ་འགྲུར་བ་ཡིན་པ་; de même 23.4 *ūpadyante* = འགྲུར་བ་. — *arthāpattiḥ*, voir Nyāyabhāṣya II. 2. 1: *arthād āpattir, arthāpattiḥ . āpattiḥ, prāptiḥ, pra-saṅgaḥ . yathābhīdhīyamāne 'rthe yo 'nyo 'rthaḥ prasajyate, so 'rthāpattiḥ*.

7) = V. 1.

8) = IV. 2. — La lecture de tous les Mss. est *āhetukam, āhetukaḥ*; de même infra. — *Bhagavadgītā* 18. 22 *ahaituka* (cité par M. J. Speyer, *Avadānaçataka* 76. note 9). — *Samādhirāja* 14. 32, *Rāṣṭrapālāparipreçhā* 16. 18, *Prajñāpāramitā* 256. 13, 273. 2, etc.: *ānimitta (samādhi)*.

भावस्तावन्न निर्वाणं ज्ञरामरणलक्षणम् ।

प्रसज्येतास्ति भावो हि न ज्ञरामरणं चिना<sup>(1)</sup> ॥ इत्यादिना ॥

अथार्थवाक्यत्वादाचार्यवाक्यानां मकार्थत्वे सत्यनेकप्रयोगनिष्पत्तिकेतुल्यं परिकल्प्यते<sup>(2)</sup> । अचार्यबुद्धपालितव्याख्यानान्यपि किमिति न तथैव परिकल्प्यते<sup>(4)</sup> । अथ स्याद्दृत्तिकारणामेष न्यायो [7 a] यत्प्रयोगवाक्यविस्तराभिधानं कर्तव्यमिति<sup>(5)</sup> ॥

एतदपि नास्ति । विग्रहव्यावर्तन्या<sup>(6)</sup> वृत्तिं कुर्वताप्याचार्येण प्रयोगवाक्यानभिधानात् ॥ अपि चात्मनस्तर्कशास्त्रातिकोशलमात्रमावि<sup>(7)</sup> [अधिकोर्षया]<sup>(8)</sup> अङ्गीकृतमध्यमकर्शनस्यापि यत्स्वतन्त्रप्रयोगवाक्याभिधानं तदतितरामनेकदोषसमुदायास्पदमस्य तार्किकस्योपलक्ष्यते । कथं कृत्वा ।<sup>(9)</sup> [तत्र] यत्तावदेवमुक्तं । [अत्र] प्रयोगवाक्यं भवति । न पर[म]ार्थ[त]

1) = XXV. 4.

2) Par l'auteur de la présente Vṛtti. — རྟོག་'' = kalpyate.

3) འགྲོ་འགྲོ་ = vākyaṅt.

4) De telle sorte que notre *prayoga* (ci-dessous l. 9) soit justifié. — C'est le *pūrvapakṣavādīn*, Bhāvaviveka, qui a la parole. — ཡོངས་སུ་ རྟོག་ = parikalpyante.

5) Ponctué d'après le Tib.

6) Mss. *vigrahavyāpattibhyām*. — Voir p. 16, n. 5. — La Vṛtti, Mdo XVII, foll 138—156, est de Nāgārjuna.

7) P. et Calc. °*pāstrādi*, Camb. *ati* = Tib. རྟོག་ཏུ་

8) Mss. °*mātramāvīkhyāsūraṅgi*°. Tib. མྱོང་ཞེས་ བསྟན་པར་ འདོད་པས་ = °*mātranidarṣanechayā*.

9) Mss. *yat tāvad eva yuktaṃ prayogavākyaṅta tad bhavati*. Tib. དེ་ལ་ རྟོག་ གང་ འདི་སྐད་ ཏུ་ । འདིར་ མྱོང་པའི་ཚེས་ཏུ་ འཇུག་པ་ཞེ་ । རྟོག་ རྟོག་ པར་'' । རྟོག་པ་ཡོངས་ཏེ་ བཞེན་ཞེ་ । ཞེས་སྟུགས་པ་ ཡིན་ཞེ་ । Extrait de Bhāvaviveka, reproduit ci-dessus p. 17, l. 1 de la note.

घ्राध्यात्मिकान्यायतनानि [Tib. 9b] स्वत उत्पन्नानि । विद्यमानत्वात् । चैतन्यवदि-  
ति<sup>(1)</sup> किमर्थं पुनरत्र परमार्थत इति विशेषणमुपादीयते ।

लोकसंवृत्याभ्युपगतस्योत्पादस्याप्रतिषिध्यमानत्वात् । प्रतिषेधे चाभ्युपेतबाधाप्र-  
सङ्गादिति चेत् । नैतद्युक्तं संवृत्यापि स्वत उत्पत्त्यनभ्युपगमात् ।

6 यथोक्तं सूत्रे<sup>(2)</sup> । स चायं बीजहेतुको ऽङ्कुर उत्पद्यमानो न स्वयंकृतो न परकृतो नो-  
भयकृतो नाप्यहेतुसमुत्पन्नो नैश्वरकालाणुप्रकृतिस्वभावसंभूत इति ।

तथा ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो बीजो स चैव अङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद् अशाश्रित धर्मता ॥ इति<sup>(4)</sup>

10 इहापि वक्ष्यति ।

प्रतीत्य पद्यद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्रतं ॥ इति<sup>(5)</sup>

परमतापेक्षे<sup>(6)</sup> विशेषणमिति चेत् । तदयुक्तं । संवृत्यापि तदीयव्यवस्थानभ्युपग-

1) Mss. *caitanya-vāḍiti*.

2) Voir infra XXIV. 8.

3) Dans le Çālistambasūtra; voir Bodhic. t. ad IX. 142 (p. 370. 23).  
Çikṣās. 219. 10. — Le Tib. lit *nyavarakṛto na kūlaparināmito...*, comme le  
Çālist.

4) Lalitavistare, 210. 3-5; cette stance est citée infra ad II. 28,  
XXI. 20; cf. Çikṣās. 238. 10, 239. 4 et les remarques *in loc.* Mètre Vaitaliya.  
Je suis incapable de rétablir le quatrième pāda (Mss. *chedam aṣṭāvata*), à moins  
de lire *aṣṭāvadharmatā* — ce qui ne va pas sans difficulté.

5) = XVIII. 7 (var. *nochedo*).

6) Tib. གཞན་གྱི་ ལུགས་ལ་ བཞུགས་ཏེ་ et གཞན་གྱི་ གཞུང་ལ་ ...

7) དེ་དག་གི་

मात् । सत्यद्वयाधिपरीतदर्शनपरिभ्रष्टा एव हि तीर्थिका यावदुभयथापि निषिध्यते ता-  
वद्गुणा एव संभाव्यत इति<sup>(1)</sup> । एवं परमतापेक्षमपि विशेषणाभिधानं न पश्यते ।

न चापि लोकः स्वतः [7b] उत्पत्तिं प्रतिपन्नो यतस्तदपेक्षयापि विशेषणसाफल्यं  
स्यात् । लोको हि स्वतः परत इत्येवमादिकं वि[Tib. 10a]चारमनवतार्य कारणात्कार्यमु-  
त्पद्यत इत्येतावन्मात्रं प्रतिपन्नः । एवमाचार्यो<sup>(2)</sup> ऽपि व्यवस्थापयामास । इति सर्वथा विशेषे- 6  
षणवैफल्यमेव निश्चीयते ॥

अपि च यदि संवृत्योत्पत्तिप्रतिषेधनिराचिकीर्षुणा विशेषणमेतदुपादीयते ।  
तदा स्वतो ऽसिद्धाधारे पक्षदोष आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः स्यात्<sup>(5)</sup> परमार्थतः स्वतश्चतु-  
राधायतनानामनभ्युपगमात्<sup>(7)</sup> ॥ संवृत्या चतुरादिसद्भावाददोष इति चेत् । परमार्थतः  
इत्येतत्तर्हि कस्य विशेषणं ॥ सांवृतानां चतुरादीनां परमार्थत उत्पत्तिप्रतिषेधाद् । उत्प- 10  
त्तिप्रतिषेधविशेषो परमार्थग्रहणमिति चेत् । एवं तर्ह्येवमेव वक्तव्यं स्यात् । सांवृ-

1) Tib. ཡིན་ཏན་ཉེར་ ཡིན་པར་ རྟོགས་སོ་ ce qui confirme la lecture *guṇa*  
(littéralement: *guṇa eva astitvena kalpyate*). On peut traduire: ...aussi long-  
temps ils trouvent que tout va bien. — *ubhayathā* = གཉི་གཉི་ རྟོགས་

2) *Bhāvaviveka?*

3) Tib. = *vaiyarthyam*.

4) *pratiśedha* manque dans Tib., évidemment par erreur.

5) La lecture des Mss. n'est pas constante, ici et infra 30. 10. 15 (*asiddhā-  
dhāra°*, *°asiddho vā hetu°*). Il faut, je crois, lire *asiddhādadhāraḥ pakṣa°* (cf. 28. 4),  
*°asiddho vā*... Cf. Tarkas. 309; Nyāyab. 4. 68. — Tib. རང་ལ་ གཉི་ མ་གྲུབ་པའི་  
ཐུགས་ཀྱི་ ཉེས་པ་འམ། གཉི་ མ་གྲུབ་པའི་ གཏན་ཚིགས་ཀྱི་ རྟོག་རུ་ འགྲུབ་ཏེ། *svataḥ*,  
au point de vue du Mādhyamika. Ce *viçeṣaṇa paramārthataḥ* ne peut avoir de  
*viçeṣya* puisque la chose n'existe pas *paramārthataḥ*; de même, dans l'exemple  
classique, *gagaṇa* fait du lotus une non-chose.

6) Tib. རང་གིས་ རོན་རྒྱུ་པར་''''

7) Ponctué d'après Tib.



तानां चक्षुरादीनां परमार्थतो नास्त्युत्पत्तिरिति । न चैवमुच्यते । उच्यमाने ऽपि परैर्बस्तु-  
सतामेव चक्षुरादीनामभ्युपगमात् प्रज्ञप्तिमतामनभ्युपगमात् परतो ऽसिद्धाधारः पक्षदोषः  
स्यादिति न युक्तमेतत् ॥

अथ स्यात् । यथानित्यः शब्द इति धर्मधर्मिसामान्यमेव गृह्यते न विशेषः ।

1) Mss. ... *parairucya satām ... prajñaptisatām dhyānenābhuyupagamāt*.  
Tib. ལྷ་ན་ ཡང་ བ་འོལ་པོ་དག་གིས་ ... རས་སུ་ ཡོད་པ་ཉིད་ཏུ་ ཁས་སྐྱབས་པའི་ཕྱིར་  
དང་ | བརྟགས་པར་ ཡོད་པར་ ཁས་མ་སྐྱབས་པའི་ཕྱིར་ | གཞན་ལ་.....

*rdzas* = *vasu*, *dravya* (D. a.), matter, real substance, reality (Jäschke s. voc.); soit *vastusat* en opposition à *prajñaptisat*; notons toutefois que *vastu* (p. 31. 12) est traduit par རོད་སྤོ་. — *prajñapti*, cf. Wass. p. 229 (lire sans doute བརྟགས་ dans le passage discuté de Tār.) et 281.

*Prajñapti* = *prajñāpanam*, M. Vyut. 245. 93. 94. — Pour le sens que le mot présente dans notre passage, voir Çikṣās. 257. 7. *vyavahāramātram etat, nāmadheyamātram, samkēlamātram, samvrtimātram, prajñaptimātram*. — *Lañkāvatāra* 30. 16, 39. 5 (°*mātra*). — *Bōdhic. t.* 270. 6 (°*saṃmātra*). — *Dīgha N.* IX. 53. *itīmā kko Citta lokasamaññā lokanirittiyo lokavohārā 'okapaññattiyo yāhi Tathāgato voharati aparāmasan ti*. — *Milinda* 25. 11. — Comp. les expressions *upādāya prajñapti, upādāya prajñāpyamāna*, ci-dessous notamment foll. 65 a, 84 b, 90 a, 102 a-b et ad XV. 3 (fol. 165 a).

A ce qui n'a qu'une existence de raison, de convention, d'énonciation, s'oppose le *paramārthasat, dravyasat, vastusat* (Wass. 281, Bhamaṭi 13. 11).

2) Pour les autres: གཞན་ལ་ = pour nos adversaires: བ་འོལ་པོ་ (cf. la note ci-dessus et 29, n. 3). — Sur l'importance de la *parato 'siddhi* et de la *svato 'siddhi*, voir la discussion ci-dessous fol. 9b.

Voyez la loi (Nyāyab. t. 68) *yaḥ parasya siddhaḥ sa hetuḥ* et M. Vyut. 199. 88 sqq.

3) L'argumentation (*pūrvapakṣa*) peut se résumer ainsi: quand un docteur affirme: *anityaḥ śabdāḥ*, il prend le *dharmā* et le *dharmīn* dans leur acception générale (le son = ce qui s'entend ... *śabdātve sati śabdāḥ*), et la discussion est possible même avec un adversaire qui attribue à l'*anityatva* et au son des *viśeṣaṇas* différents: le *pakṣa* et le *pakṣādharma* sont *siddhas*; de même dans le cas actuel. — Sur la valeur des termes *sāmānya* et *viśeṣa* voyez les Comm. ad *Sāṃkhyasūtra* I. 138: *sāmānyena tāvad ātmani vivādo nāsti, viśeṣe hi vivādo 'neka eko vyāpako 'vyāpaka ityādīḥ*. . . . = There is ... no dispute about there being

विशेषग्रहणे हि सत्यनुमानानुमेयव्यवहाराभावः स्यात् । तथा हि ' यदि चातुर्महामौ-  
 तिकः शब्दो गृह्यते स परस्यासिद्धः ' घथाकाशगुणो गृह्यते स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः<sup>(2)</sup> ।  
 तथा विशेषिकस्य शब्दानित्यतां प्रतिज्ञानानस्य यदि कार्यः शब्दो गृह्यते स परतो ऽसिद्धः<sup>(3)</sup> ।  
 [Tib. 10b] अथ व्यङ्ग्यः स स्वतो ऽसिद्धः । एवं यथासंभवं वि[8a]नाशो ऽपि यदि सकेतुकः<sup>(4)</sup>  
 स बौद्धस्य स्वतो ऽसिद्धः<sup>(5)</sup> । अथ निर्हेतुकः स परस्यासिद्ध इति । तस्माद्यथात्र धर्मध- 5  
 र्मिसामान्यमात्रमेव गृह्यते । एवमिहापि धर्मिमात्रमुत्सृष्टविशेषणं ग्रहीष्यत इति  
 चेत् । न चैतदेवं ।

a Self as such (*sāmānyena t'avad ātmani na vivādaḥ*) for the dispute is [only] about its peculiarities (*viśeṣa*), whether it be multitudinous or one.... — Wo hinsichtlich [der Existenz] eines Dinges an sich kein Streit obwaltet, [sondern nur über die Art, wie dasselbe zu denken ist]....

1) Pour l'adversaire du Bouddhiste. — Lecture confirmée par le Tib.

དེ་ས་རྡོ་ལ་མོ་ལ་ མ་སྐབ་མོ་ལོ

2) D'après le Tib. *sa bauddhasyāsiddhaḥ*, mais infra, l. 5: དེ་སངས་རྒྱལ་མ་

རྡོ་ལ་ མ་སྐབ་མ་ ཡིན་ལ། — Définitions du *śabda* dans les diverses écoles, voir Nyāyabhāṣya II. 2. 12, Praçastapādabh. 287.

3) Pour l'adversaire du Vaiçeṣika. — Tib. comme plus haut (p. 28, n. 2),

དེ་གཞན་ལ་ མ་སྐབ་མོ་ལོ

4) Pour le Vaiçeṣika. — *vyangyah* (= *abhivyaktidharmaka*) *śabdaḥ*, thèse du Mimāṃsaka (cf. Vaiç. s. II. 2. 28, 30).

5) Les écoles ne s'entendent ni sur le *dharmin* (*śabda*), ni sur le *dharma* (*vināça*). Pour les bouddhistes, la destruction est *ahetuka*, *akāraṇa*. Voir infra XXI. 4 (Cp. XI. 4). — *Abhidharmak* v. (Ms. de la Soc. As.) 269b 6... *utpatty-anantaravināçi rūpam, cittacaittavat . ākasmiko hi bhāvānāṇi vināçaḥ; akasmūdbhava ākasmikaḥ, ahetuka ity arthaḥ. sādhanam cātra: ahetuko vināçaḥ, abhāvatrād, atyantābhāvatat*. — Suit la réfutation de l'opinion opposée. — Nyāyabindu 106. 3, 37. 19 (Nyāyakandali 78). — Nyāyavart. tātp. 388. 19 *svakāraṇād ayam bhāvo vinaçvaro jāyate, vinaçvaro vā; vinaçvaraç cen, vināçaṃ prati na hetum apeksate...*; *avinaçvaraç cet, ...nāsyu hetuçatair api çakyo rināçaḥ kartum*. — Mimāṃsāççloka v. 736. — Çamkara ad Brahmasūtras II. 2. 28.

6) Mss. *sa parato 'siddhaḥ*. Tib. དེ་ས་རྡོ་ལ་མོ་ལ་ མ་སྐབ་མ་ ཡིན་ལོ

(1) यस्माद्यद्वैवोत्पादप्रतिषेधो ऽत्र साध्यधर्मो ऽभिप्रेतः । तदैव धर्मिणास्तदाधारस्य विपर्यासमात्रासादितात्मभावस्य प्रच्युतिः स्वयमेवानेनाङ्गीकृता । भिन्नौ हि विपर्यासाविपर्यासौ । तद्यदा विपर्यासेनास्तसन्नेन गृह्यते तैमिरिकेणैव केशादि<sup>(2)</sup> तदा कुतः सद्भूतपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिः । यदा चाविपर्यासादभूतं नाधारोपितं त्वैतैमिरिकेणैव केशादि ।  
 8 तदा कुतो ऽसद्भूतपदार्थलेशस्याप्युपलब्धिर्न तदानीं संवृतिः स्यात् ।

अत एवोक्तमाचार्यपादैः

यदि किं चिदुपलभेयं प्रवर्तयेयं निवर्तयेयं वा ।

प्रत्यक्षादिभिर्र्थः । तदभावान्मे ऽनुपालम्भः ॥ इति<sup>(3)</sup>

यतश्चैवं भिन्नौ विपर्यासाविपर्यासौ । अतो विदुषामविपरीतावस्थायां विपरीत-  
 10 स्यात्संभवात्कुतः संवृतं चतुर्थस्य धर्मिणं स्यात् । इति न व्योवर्तते ऽसिद्धाधारे पक्षदोषः  
 आश्रयासिद्धौ वा हेतुदोषः<sup>(4)</sup> इत्यपरिहार एवायं । [Tib. 11a] 111 894

निर्दर्शनस्यापि नास्ति साम्यं । तत्र हि शब्दसामान्यमनित्य[ता]सामान्यं चाविव-  
 न्दितविशेषं द्वयोरपि संविद्यते । न त्वेवं चतुःसामान्यं शून्यताशून्यतावादिभ्यां संवृत्या-  
 ङ्गीकृतं नापि परमार्थतः । इति नास्ति निर्दर्शनस्य साम्यं ।

15 यद्यायमसिद्धाधारपक्षदोषोद्भावेन विधिः<sup>(5)</sup> एष एव सत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धार्थतो-  
 द्भावेन [ऽपि] योऽयः ॥

1) Tib. = *tathā*.

2) *viparyāsa*, voir Bodhic. †. 239. 10 (= *samvrti*, *avidyā*, *moha*); l'exemple des *taimirikas* (*timira*, maladie des yeux) est classique, cf. *ibid.* 245. 3-10, 248. 7.

3) Voir supra p. 16. 9.

4) Cf. p. 27 n. 5.

5) Mss. *ṣa eva sattvādibhyaḥ svahetor*. Tib. དེ་ཉིད་ནི་ ཡོད་པའི་སྤྱིར་ ལེས་ འཇུག་ལྟོགས་ འདི་ལ་ མ་སྐབས་འདི་ ལྟུན་ བཟོད་པ་ལ་ ཡང་ སྐབས་བསྐབས་ལོ་  
 = . . . *asiddhidōṣodbhāvane* (cf. p. 32, n. 4). — *sattvāt* = *vidyamānatvāt* (p. 26, l. 1).

इथे चैतदेवं पत्स्वयमप्यनेनायं पथोक्तार्थो ऽ-गुपगतस्तार्किकेन । सत्येवाध्या-  
त्मि[8b]कायतनोत्पादका केवादयः । तथा तथागतेन निर्देशात् । यद्धि यथा तथागतेना-  
स्ति निर्दिष्टं तत्तथा । तद्यथा शास्त्रं निर्वाणमिति ॥ अस्य परोपनिषत्स्य साधनस्येदं दूष-  
णमभिकृतमनेन । को हि भवतामभिप्रेतो ऽत्र केत्वर्थः । संवृत्या तथा तथागतेन निर्दे-  
शात् । उत परमार्थत इति । संवृत्या चेत् । स्वतो हेतोरसिद्धार्थता<sup>(2)</sup> । परमार्थतश्चेत् । 6

न सन्नामन सदसद्धर्मो निर्वर्तते यदा ।

सदसद्भवामात्मकार्यप्रत्ययत्वनिराकरणात् । तदा ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि पृथ्यते ॥<sup>(4)</sup>

नैवासौ निर्वर्तको हेतुः । इति वाक्यार्थः । ततश्च परमार्थतो निर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वासिद्धेः । अ-  
सिद्धार्थता विरुद्धार्थता वा हेतोरिति । 10

यतश्चैवं स्वपमेवामुना [Tib. 11b] न्यायेन हेतोरसिद्धिरङ्गीकृतानेन । तस्मात्सर्व-  
ध्वेवानुमानेषु वस्तुधर्मोपन्यस्तहेतुकेषु स्वत एव केवादीनामसिद्धत्वात्सर्वाण्येव साध-  
नानि व्याकृत्यन्ते । तद्यथा । न परमार्थतः परेभ्यस्तत्प्रत्ययेभ्य आध्यात्मिकायतनसन्म ।  
परत्वात् । तद्यथा पटस्य<sup>(7)</sup> । अथ वा । न परे परमार्थेन विवक्षिताः चतुराग्याध्यात्मिकायत-

1) M. Robert Chalmers a exposé les étymologies du mot Tathāgata d'après Buddhaghōṣa, J. R. A. S. 1898, p. 103 sqq. Voir p. 106 (sous le № 6) la glose: *tathāvūditayū tathāgato* [Sumaṅgalav. 59. 31, 66; cp. Rhys Davids, Dialogues, 40 note, 73 note 2]. — Voir aussi Wenzel (Nāgārjuna's Friendly Epistle, J. P. T. S. 1888, p. 7) qui cite Maheçvara ad Amara-koçā: *tathā satyam gatam jātam tasya*.

2) Vous donnez une raison qui, d'après votre opinion même, n'existe pas.

3) Tib. = *pratyayanir*°.

4) = I. 7 (fol. 24 a).

5) Tib. དོང་མ་པོ་ ཚེས་ གཏལ་ཚེས་སུ་ བཞེད་པའི་ རྗེས་སུ་ : *vastu-dharma-  
hetu-nyusta-anumāna*.

6) Ex conj. °*āyatanānām j*°

7) Tib. = *ghaṭa*.

8-8) Tib. ཡང་ན་ རོལ་དམ་པར་ གཏལ་ལྷིས་ བཞེད་པར་འདོད་པ་ མེག་པ་སྐོག་ས་

ननिर्वर्तकाः प्रत्यया इति प्रतीयन्ते<sup>8)</sup> 'परत्वात्' तद्यथा तत्त्वादय इति । परत्वादिकमत्र स्वत एवासिद्धं ।

यथा चानेन<sup>1)</sup> उत्पन्ना एवाध्यात्मिका<sup>(2)</sup> भावाः<sup>(3)</sup> तद्विषयिविशिष्टव्यवहारकरणाद्<sup>(4)</sup> इत्यस्य पराभिकृतस्य हेतोरसिद्धार्थतामुद्भावयिषुषोद्मुक्तं<sup>(5)</sup> अथ समाहितस्य योगिनः प्रज्ञाचक्षुषा भावयाथात्म्यं पश्यत उत्पादगत्यादयः सन्ति परमार्थत इति साध्यते । तदा तद्विषयिविशिष्टव्यवहारकरणादिति हेतोरसिद्धार्थता । गतेरप्यु[9a]त्पादनिषेधादेव निषेधादिति<sup>(6)</sup> 'एवं स्वकृतसाधने ऽपि । [परमार्थतो] ऽगतं नैव गम्यते । अद्यत्वात् । गता-  
घवदिति<sup>(7)</sup> अद्यत्वेहेतोः स्वत एवासिद्धार्थता योऽ्या ।

न<sup>8)</sup> परमार्थ[ता]ः [साश्रयं] चतू [रूपं] पश्यति । चतुरिन्द्रियत्वात् । तद्यथा तत्सभागं<sup>8)</sup>

པའི་ རྒྱུ་མཆེན་ འགྲུབ་པར་བྱེད་པ་དག་ རྒྱུ་ མ་ཡིན་པར་ རེས་ཏེ། = *atha vā paramārthataḥ parair vivakṣitāḥ cakṣurādhyātmikuyatanasādhakāḥ pratyaḡyā asattvena niḡatāḥ*. — La lecture *paratva* est intéressante. — Le Tib. suggère la lecture *pratyate* (= *niḡayate*); mais voyez l'étymologie du mot *pratyaya*, Sarvadar ç. s., 21. 1—2. et infra note ad I. 2. (fol. 22 a).

1) Tib. = *paratvam ityādīkam*. — Voir le Chap. XV où est discutée la notion du *paratva*.

2) Tib. = *ādhyātmikāyatana*.

3) Mss. *tadvisayāvi*°. Tib. དེ་དག་གི་ ཡུལ་ རང་ ལྷན་པའི་ བ་སྐྱོད་ ལྷན་པར་ ཅན་བྱེད་པའི་བྱེད་

4) Tib. = *asiddhīm*.

5) Tib. ...བརྗེད་པར་འདོད་པས། འདི་སྐད་ཏུ་ འཛོལ་ དོན་དམ་པར་ རྣལ་འབྱོར་...

6) Tib. = *ity uktam*. — Cf. note 5.

7) Mss. *iti* | *atha hetoh svato 'siddha*°. Tib. ཞེས་བྱ་བའི་ གཏན་ཚིགས་ ལམ་ ཉིད་ རང་ཉིད་ལ་ མ་གྲུབ་པའི་...

8—8) Mss. *na paramārtha[ta]ḥ sabhāgam cakṣuḥ paçyati cakṣurindriyatvāt tadyathā tatsabhāgam*. Tib. དོན་དམ་པར་ བརྗེད་པ་དང་བཅས་པའི་ མིག་ནི་ གཟུགས་ ལ་ བལྟ་བར་ མི་བྱེད་དེ། མིག་གི་ དབང་པོ་ ཡིན་པའི་བྱེད་ | དཔེ་རན་ དེ་ རང་ མཚུངས་

तथा । न चतुः [Tib. 12a] प्रेक्षते रूपं । भौतिकत्वात्<sup>(1)</sup> रूपवत् ।

खरस्वभावा न मरुते । भूत्वात्<sup>(2)</sup> । तद्यथानिल इत्यादिषु केवाग्निसिद्धिः स्वत एव  
योद्ध्या<sup>(3)</sup> ॥

सन्नादिति चायं हेतुः परतो ऽनैकात्मिकः । किं सन्नात् । चैतन्यवन्नाध्यात्मि-  
कान्यायतनानि स्वत उत्पद्यन्तां । उताको घटादिवत् स्वत उत्पद्यन्तामिति । घटादीनां ६  
साध्यसमत्वान्नैकात्मिकतेति चेत् । नैतदेवं तथानभिधानात् ॥

२। यदेकं | — *brten* = *pratyaya*, *ūcra*; *de-dan-mtshun's-pa* = *tatsama*,  
*°samāna*, *°sadya*.

Le texte parait sûr, l'interprétation est difficile. — Voir M. Vynt. 109. 43 *ekajūṭiyaviñāna*, 44 *sabhāga*, 51 *tatsabhāga*, 114. 6 *sabhāgahetu*. — *Abhidharmakośak.*, Ms. de la Soc. As. 359 b 1 (au cours d'une discussion sur les trois chemins, passé, présent, à venir): *kāritram punaḥ cakṣurādīnām darṣanādīnīti, rūpādīnām api scendriyagocaratvam kāritram . yady evam iti vistaraḥ . yadi kāritrena vyavasthāpitāḥ (adhvānaḥ) tatsabhāgasya cakṣuḥ kim kāritram? yad dhi kāritralakṣaṇam svakarma na karoti tatsabhāgam cakṣuḥ, tasya ca nāsti kāritram darṣanalakṣaṇam, katham tat pratyutpannam anāgatam syād? ity abhi-prāyaḥ . phaladānapratigraha (?) iti . tac cakṣuḥ svaṇiṣyandaphalam pariṣṛhātī, ākṣipati, phalam ca dadāti, niṣyandaphalam anantaram dadāti puruṣakāraphalam ca . yady api darṣanakāritram na karoti, anyat tu phalam karotīti . . .*

1) D'après Tib. — Mss. *sarūpavat*. — *Visuddhimagga* (B. T. S.) 13. 25 *akkhu rūpaṃ na passati, acittakattā; cittaṃ na passati, acakkhukattā* = Warren 297 = *Atthasālinī* 400.1 (où la ponctuation est incorrecte). Cp. Sp. Hardy, *Manual*, 419.

2) D'après Tib. — Mss. *tadyathā nalina*.

3) Comp. le raisonnement que donne *Dignāga* comme exemple de *pratyakṣaviruddha* (*Vācaspatimiśra*, *Tātparyāṭ. 31.1*) *aśrūvaṇaḥ śabdāḥ, kṛtakatvāt, ghaṭādīvat*. — *Śloka*v. 365.

4) Tib. ... ཀའདྲའི་ཆེན་མོ་ལྷན་པོ་ལྷན་པོ་། ... རེས་མཛེས་པ་  
ཡིན་ནོ། *hetur ayam api pakṣavādīnaḥ pakṣe | kim . . | iti na niṣcitāḥ* = cet argu-  
ment (*sattvāi*) présente au point de vue de l'adversaire le défaut d'*anāikāntikatā*,  
car la question *kim . . . utpadyantām* demeure indéterminée (*para* = ཀའདྲའི་  
= པ་རྟོག་པོ་).

ननु च यथा परकीयेष्वनुमानेषु दूषणमुक्तं । एवं स्वानुमानेष्वपि यथोक्तदूषणाप्र-  
सङ्गे सति स एवातिहायारामिद्धेत्वादिदोषः प्राप्नोति । ततश्च य उभयांशोर्दोषो न तै-  
कशोभो भवतीति सर्वमेतदूषणमयुक्तं ज्ञायत इति ।

उच्यते ।<sup>(3)</sup> स्वतन्त्रमनुमानं ब्रुवतानयं दोषो ज्ञायते । न वयं स्वतन्त्रमनुमानं प्रयुञ्ज्महे

६ परप्रतिज्ञानिषेधफलत्वादस्मदनुमानानाम् ।

तथा हि<sup>(5)</sup> परं चतुः पश्यतीति प्रतिपन्नः स तत्प्रसिद्धेनैवानुमानेन निराक्रि-  
यते । चतुषः स्वात्मादर्शनधर्ममिच्छसि । परदर्शनधर्माविनाभावित्वं चाङ्गीकृतं । तस्माद्  
यत्र यत्र स्वात्मादर्शनं तत्र तत्र परदर्शनमपि नास्ति । तद्यथा घटे । अस्ति च चतुषः  
स्वात्मादर्शनं । तस्मात्परदर्शनमप्यस्य नैवास्ति । ततश्च [Tib. 12b] स्वा[त्मा]दर्शनविरुद्धं  
10 नीलादिपरदर्शनं स्वप्रसिद्धेनैवानुमानेन विरुध्यत इति ।

एतावन्मात्रमस्मदनुमानैरुद्भाव्य[9b]त इति कुतो ऽस्मत्पत्ते यथोक्तदोषावतारो

यतः समानदोषता स्यात् ।

किं पुनरन्यतः<sup>(7)</sup> प्रसिद्धेनाप्यनुमानेनास्त्यनुमानवाधा । अस्ति सा च स्वप्रसिद्धे-

1) *Ce nyaya est cité Sarvadarçanas. 142. १ yaç cobhayoh samo došo . . .*  
— La même pensée est exprimée dans le vers cité par Aniruddha, ad *Sūp-  
khyas. I. 6.* — Voir aussi *Jlokav. p. 341 (stanca 252).*

2) རང་ལྱུང་གི་ རྗེ་མ་སྤྲོད་ལག་ལ་. — Cf. *Wass Buddh. p. 320.*

3) *Mss. prayujjāmahe.*

4) Dans le Tib. manque °*asmad*°.

5) *Ms. paraç cakṣuḥ.* Le tibétain (གཤམ་ མེག་ ལྷ་འོ་ རེས་བྱ་བར་ རྟོག་པ་  
རྟོག་པོ) ne confirme pas nettement la correction: on attend གཤམ་ལྷ་འོ་, d'après l'ana-  
logie de ce qui suit.

6) བརྗོད་བརྗོད་པ་ ཡིན་པས་.

7) Tib. གད་ཡང་རུང་བ་ = *anyatama* (d'après Jäschke). — Cf. *M. Vyut. 199. 88.*

8) Tib. ་་་ རེ་ན།

9) *Mss. asti sūra*

नैव हेतुना । न परंप्रसिद्धेन । लोकेत एव दृष्टत्वात् । कदा चिद्धि लोके ऽर्थिप्रत्यर्थि-  
 प्रमाणीकृतस्य साक्षिणी वचनेन ज्ञयो भवति पराज्ञयो वा । कदा चित्स्ववचनेन । परवच-  
 नेन तु न ज्ञयो नापि पराज्ञयः । यथा च लोके तथा न्याये ऽपि । लौकिकस्यैव व्यवहारस्य  
 न्यायशास्त्रे प्रस्तुतत्वात् । अत एव च कैश्चिद्धक्तं । न परतः<sup>(1)</sup> प्रसिद्धिबलादनुमानबाधा ।  
 परसिद्धिरेव निराचिकीर्षितत्वादिति ॥ यस्तु मन्यते । य एव<sup>(2)</sup> उभयविनिश्चितवादी स ५  
 प्रमाणां दूषणां वा । नान्यतरप्रसिद्धसंदिग्धवाची । इति । तेनापि लौकिको<sup>(4)</sup> व्यवस्थान-  
 नुद्ध्यमानेन (ानुमाने) यथोक्त एव न्यायो ऽभ्युपेयः ।

<sup>(6)</sup> तथा हि नोभयप्रसिद्धेनैवागमेन आगमबाधा । किं तर्हि स्वप्रसिद्धेनापि ।

स्वर्धानुमाने तु सर्वत्र [Tib. 13a] स्वप्रसिद्धिरेव गरीयसी । नोभयप्रसिद्धिः ।

1) Tib. ལོ་མཉམ་པ་གཞི་བྱེད་པ་ལྟོགས་པ་ — Lire *paroprasiddher*.

2) *yas tu manyate....* Sans doute Dignāga, voir *Mīmāṃsācīloka* v. et *Pārthasarathimigra* dans *Nyāyaratnākara*, p. 289 sqq. Le bouddhiste expose cette thèse que la *paroprasiddhi* suffit à la validité du raisonnement: *nanu sarvaṃ bhavatsiddham mayedaṃ sādhanam kṛtam? kimartham madusiddhyi traṃ rikalpyātrūṭṭha dūṣanam?... parapratiṭipatyartham hi sādhanam, tad asya parā-siddhir doṣo, na svāsiddhir iti* — Kumāriḷa répond: *kimartham nyayavid bhavāt? nāgrasūṣā sādhanatvam kim prasiddhasya dvayor apy...* *bhavadvāddhair eva hi Dignāgā cāryair ayo vādiprativādinīcīto hetuḥ sa sādhanam* ity uktam... = It was Dignāga, *bhavadvāddha*, who affirmed that an hetu which is admitted by both parties in a discussion may be accepted as helping the establishment of a proposition. (K. B. Pathak, J. Bombay As. Soc., L.). — *Nyāyabinduḥ* 68. 1 *parārtho hi hetuḥpariṅśaḥ: tena yaḥ parasya siddhaḥ sa hetur vaktavyaḥ*. La définition du *parārthanumanā* par Dignāga: *pararthanumanam tu svadyāsthartha-prakāṣanam* (= *Pramāṇasamuccaya* III. 1) suppose la *svoprasiddhi*: *svapāṭipannam eva prācūnikabhyah pratipādanīyam*.

3) Mss. *ya eva bhūbhaya*°.

4) Tib. ལུ་མཉམ་པ་གཞི་བྱེད་པ་ལྟོགས་པ་ = *laukika-vyavahāra-vya-vasthā*.

5) Tib. རྒྱུ་བྱེད་པ་ = *pratītya* = *anurudhyamāna*.

6) Mss. *yathā hi nobhayaḥprasiddhena vāgamena*. — *āgamabadhā* = རྒྱུ་

གཞི་བྱེད་པ་ = *āgamena bādha*.



घत एव तर्कलक्षणाभिधानं निःप्रयोजनं<sup>(1)</sup> । यथास्वप्रसिद्धयोपपत्त्या बुद्धैस्तद्भि-<sup>(2)</sup>  
 क्षविनेयनानुप्रकृत् । इत्यलं प्रसङ्गेन<sup>(3)</sup> । प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ।

परतोऽपि नोत्पद्यते भावाः । पराभावादिव । एतच्च ।

न किं स्वभावो भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते<sup>(4)</sup> ।

5 इत्यत्र प्रतिपादयिष्यति । ततश्च पराभावादिव नापि परत उत्पद्यते । अपि च

अन्यतप्रतीत्य यदि नाम परो ऽभविष्यन्

ज्ञापित तर्हि बहूलः शिखिनो ऽन्धकारः ।

सर्वस्य जन्म च भवेत्खलु सर्वतश्च

तुल्यं परवमखिले [ऽ]जनके ऽपि यस्मात् ॥

10 इत्यादिना [10a] [मध्यमकावतारात्] परत उत्पत्तिप्रतिषेधो ऽवसेयः ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे । न परत उत्पद्यते भावाः । सर्वतः सर्वसंभवप्र-  
 सङ्गात्<sup>(5)</sup> ।

आचार्यभावविवेको दूषणमाह<sup>(7)</sup> । तदत्र प्रसङ्गवाक्यत्वात्<sup>(6)</sup> । साध्यसाधनविपर्ययं

1) Cf. Tarkas. p. 361 et suiv.

2) Tib. རང་ལ་ ཇི་ལྟར་ རྒྱལ་མ་པ་

3) Tib. དེ་ལོ་ན་ མི་ཤེས་པ་ = *atattvajña*.

4) — I. 3 (infra fol. 22b initio).

5) D'après le tibétain. — Cette stance est la 14<sup>ème</sup> du Chap. VI; voir ci-dessus p. 13, n. 3.

6) Mdo XVIII, fol. 182a 1.8 (cf. p. 14, note 1); reproduit dans *Bhāvaviveka* (fol. 49b 5) avec les variantes: *na parato 'pi...*; *kasya hetoh;* *sarvatah...*

7—7) Extrait de *Bhāvaviveka*:

རེས་ན་ དེ་ལ་ (a) ཐལ་བར་ འགྱུར་བའི་ སལ་ ཡིན་པའི་ཕྱིར། (b) བསྐྱུབ་པར་  
 བྱུང་ དང་ སྐྱུབ་པར་བྱེད་པ་ བསྐྱེག་པར་ བྱས་ན། དངོས་པོ་རྣམས་ བདག་གམ་ གཏོ་ས་སམ་  
 རྒྱ་མེད་པ་ལས་ རྐྱེ་བར་ འགྱུར་བ་ དང་། འགའ་ཞིག་ལས་ འགའ་ཞིག་ རྐྱེ་བར་འགྱུར་

कृत्वा । स्वत उभयतो ऽहेतुतो वा उत्पद्यन्ते भावाः कुतश्चित्कस्य चिदुत्पत्तेः । इति<sup>(1)</sup> प्रा-  
 क्तपक्षविरोधः । अन्यथा<sup>(2)</sup> सर्वतः सर्वसंभवप्रसङ्गात् । इत्यस्य साधनदूषणानन्तःपातिव्यात्<sup>(3)</sup> ।  
 अमंगतार्थमेतत्<sup>(7)</sup> ।

<sup>(4)</sup> <sup>(5)</sup> एतदप्यमंगतार्थं । पूर्वमेव प्रतिपादितव्यात् । दूषणान्तःपातिव्याच्च परप्रतिज्ञाता-  
 र्थदूषणेनेति यत्किं<sup>(6)</sup> चिदेतत् । इति न पुनर्यत्र आस्थायिते ॥

5

सदेऽसिम् सुगणशोदःमं c) ददं अणवःसम् अस्तुम् । गणनःसुं यः स्रमसःउदं  
 लसः स्रमसःउदं सुंमः अस्तुम्सदेऽसिम् । देःससः d) देःलः सुमःसः ददं (e) सुं  
 अस्तुम्सदेः मेदःसदेऽसिम् । देःदेः देः अणवःसः मेदःसः यिदंते । Dans Bhāva-  
 viveka (fol. 49b 5) le texte présente des variantes de traducteur: (a सुगणश'  
 यिदःसदेः केण यिदं... (b सुमःसः (c सःमः (d देःसःसुःसः (ce qui est plus littéral)  
 (e सुं अस्तुम्सदेःसः

8) Les formules *na svata utpadyante bhāvāḥ, na parata...* sont des *pra-  
 saṅgarākyas* (voir ci-dessus p. 15. 1), car elles entraînent des conséquences logiques:  
 Devadatta ne mange pas pendant le jour, donc il mange pendant la nuit. (Voir  
 Nyāyabh. cité p. 24, n. 6) — Nyāyav. tāt p. 483. 12: *yatpratiśedhāya prasaṅga-  
 sādhanam pratiśedhyam sādhayati.*

- 1) *iti* manque dans le Tib.
- 2) Tib. = *anyathāpi*.
- 3) D'après Tib. ... *atra sādhana-dūṣṇatā-abhāvāt.*

4-4) अदेः यः देः अणवःसः मेदःसः मः यिदंते । शोदः शिदः स्रमसः  
 सदेऽसिम् [13b] ददं । गणनःसुं सः स्रमसःसदेः देः सुं अस्तुम्सदेः  
 ददं । सुं अस्तुम्सदेःसः अदः यिदःसदेऽसिम् अदेःदेः सुं । देःसः सुं यः

5) Mss. *etat am apy*. Le tibétain comporte une négation *etat apy asaṅ-  
 gatārtham nāsti* (*etat* = les raisonnements de *Buddhapālita*, comme l. 3);  
 mais on peut comprendre: *etat* = ce que *Bhāvaviveka* vient de dire. Cf. ci-  
 dessus p. 39 l. 4.

6) *yat kiñ cit* n'est pas traduit dans le tibétain qui donne *anarthakam*  
 (*hinam*) *etat* [gyi-na-ba].



साधनव्यक्तिवाक्याथ<sup>(1)</sup> इध्यते तदैतदुक्तं भवति । हेतुत उत्पद्यते भावाः कदा चित्कुत-  
श्चित्कस्य चिदुत्पत्तेः । धारम्भसापत्त्याच्च इति । तेषं व्याख्या न युक्ता प्रागुक्तदोषा-  
दिति<sup>(2)</sup> ॥

तदेतदुक्तं पूर्वोदितपरिहारात् । इत्यपरे ॥

यच्चापीश्वरादीनामुपसंघर्षार्थं तदपि न युक्तं । ईश्वरादीनां स्वपरभिषयत्नेषु यथा-गु- 5  
पगममत्त[10b]र्भावादिति [Tib. 14a] ॥ तस्मात्प्रसाधितमेतत् । नास्त्युत्पाद् इति ॥ उत्पा-  
दासंभवाच्च सिद्धो ऽनुत्पादादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पाद् इति ॥

अत्राह । यद्येवमनुत्पादादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो व्यवस्थितो भवद्भिः । यत्-  
किं भगवतोक्तं । अत्रियाप्रत्ययाः संस्काराः । अत्रियानिर्गोधात्संस्कारनिर्गोधात् इति<sup>(3)</sup> ।

तथा ।

10

अन्तियाश्च ते संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिणाः ।

उत्पद्य किं निरुध्यते तेषां व्युपशमः सुखः<sup>(7)</sup> ॥

sion de l'ahetupakṣa commence dans Bhāvaviveka fol. 50a 5, finit fol. 52b 3 où sont introduits les Sāmkhyas (distinction de l'utpatti et de l'abhivyakti). — Le présent passage a jusqu'ici échappé à mes recherches.

8) *yadī*. . . Ceci est le développement du prasaṅgavākya (voir p. 15. 1 et p. 37, n. 8). A prendre comme *sādhana* la formule *ahetulo notpadayante bhāvāh* (= *sādhyā* de Buddhapālita), on obtient *hetuta utpadayante*.

1) Tib. = *abhīṣyate*. Cp. 15. 1.

2) Mss. *ārambhasadbhāvād iti*, *°sambhāvād iti*.

3) C'est-à-dire la *vyākhyā* que donne Buddhapālita du *mahāvākya* de Nāgārjuna.

4) ལྟེ་འཕགས་པ་ལྟེ་འཕགས་པའི་ཕྱིར་ལོ་ — *apare* (གཞན་དག), cf. supra p. 9 l. 5.

5) Tib. ལྟེ་འཕགས་པ་ལྟེ་འཕགས་པའི་ཕྱིར་ ཡིན་ནོ་ ཞེས་བྱ་བ་ རེ་ ཡང་ལྟེ་

6) Formule classique du Pratītyasamutpāda.

7) Cité dans Ms. Dutreuil de Rhins, C<sup>o</sup> 44 (Senart, J. As., Sept. 1898, p. 300) avec variantes *anica vata*. . . । *upaji ti nirujhati tesa uvaçamo suho* ॥

तथा <sup>(1)</sup> उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थितैत्रेषा धर्माणां धर्मता <sup>(2)</sup>।  
 एको धर्मः सन्नस्थितये यदुत चत्वारं साकाराः <sup>(3)</sup>। द्वौ धर्मौ लोकं पालयतो ऋष्यापत्राण्यं चे-  
 त्यादि <sup>(4)</sup>।

तथा ' परलोकादिक्वामनमिक्लोकाच्च परलोकगमनमिति ।

5 एवं निरोधादिविशिष्टः प्रतीत्यसमुत्पादो देशितो भगवता ' स कथं न निरूध्यते <sup>(5)</sup>  
 इति ॥

यत <sup>(6)</sup> एवं निरोधादयः प्रतीत्यसमुत्पादस्योपलभ्यन्ते <sup>(7)</sup> ' घत एवेदं मध्यमकशास्त्रं

1) Voir Sarvadarçanas. 21.8 (trad. n. 141), Bodhic. ꣳ. ad IX. 150 (p. 377.7) Abhidharmak. v. (Soc. As.) 231 b (avec la lecture: *sthitaiveyam* . . .), Çikṣās. 236. 16; et pour la formule *utpādād vā*. . Çikṣās. 16. 18, Prajñāp. 273. 21. Le Tib. (ཚེས་རྒྱུས་ལྟེ་ཚེས་རྒྱུ་རྟེན་གཞན་ལ་ཁོ་དེ་གྲུ་བ་) confirme la lecture *eṣā*; l'ingénieuse traduction de Gough (*eṣām*) doit être abandonnée. — M. Vyut. 94. 15 *sthitaṣū dharmadhātusthītā*. — La formule de la *sthitatā* des *dharma*s, inscrite dans le Çālistambasūtra et bien connue des Commentateurs brahmaniques, fait partie d'un ancien *dharmaparyāya*; voir notamment Aṅg. N. I. 286. 6 (III. 134), Saṃp. N. II. 25. 19, Kathāvatthu VI. 2 et Comm., Laṅkāvatāra 144 in fine.

2) Tib. ajoute ཞེས་བྱ་བ་དང་

3) Trois, quatre ou cinq nourritures. Cf. Dharmas. LXX, M. Vyut. 118, Childers 20a, Warren 243, Dh. Sañ. § 58, 71, Kathāv. 609, Majjh. N. I. 261. 4 *cattāro 'me bhikkhave bhūtānaṃ vā sattānaṃ ṭhītiyā sambhavesīnaṃ vā anuggahūya, katame cattāro*. . . ., Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 250 b 7, Mhv. III. 65. 17, Si-do-in-dzou (Musée Guimet) p. 126, etc.

4) Voir Itivuttaka N° 42. *Dve-me bhikkhave sukhā dhammā lokam pālenī, katame dve? Hiri ca ottappaṇ ca*. Aṅg. N. I. p. 51, I<sup>a</sup> p. 116 et Atthasālinī § 318 (avec la lecture *sukkā* [= *çuklā*] *dhammā*). — Cf. Çikṣās. 105, n. 2, 196. 1, 192. 1, M<sup>de</sup> Rhys Davids, Dh.-sūi, p. 20 note, Mhv. I. 462.

5) Le Tib. fournit une lecture préférable: *virudhyate* (འདྲེན་པ་). Le sens paraît être *katham na sūtravirodhaḥ*.

6) Mss. *yata evāha, yata evāhi*.

7) Tib. ཡོད་པར་ ཐོས་པར་ འགྲུ་བ་; *thos-pa* = *çru*, expression plus technique. — «C'est parce que l'Écriture parle du *nirodha*. . . »

प्रणीतमाचार्येण नेषोतीतार्थसूत्रात्तत्रिभागीयदर्शनार्थं । तत्र य एते प्रतीत्यसमुत्पाद[स्यो-  
त्पादा]दय उक्ता न ते विगताविद्यातिमिरा[ना]न्नवविषयस्वभावपितया । किं [Tib.  
14b] तर्क्यविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनज्ञानविषयापितया ।

तद्वर्णनपितया तूक्तं भगवता <sup>(2)</sup> 'एतद्धि भित्तवः परमं सत्यं यदुत अमोषधर्म  
निर्वाणं । सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माणः । इत्यादि' <sup>(3)</sup>

5

तथा । नास्त्यत्र तथता वा । अद्वितथता वा । मोषधर्मकमप्येतत् <sup>(5)</sup> प्रलोपधर्मकम-  
प्येतत् । मृषाप्येतत् । मायेयं <sup>(7)</sup> बाललापिनो । इति ।

तथा ।

<sup>(4)</sup> फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्धरोपमा ।

मरीचिसदृशो संज्ञा संस्कारः कदली[11a]निभाः ।

10

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥ [इति] <sup>(8)</sup> <sup>(10)</sup>

1) རྒྱལ་པོའི་རྟོག་གྱི་མཚོ་ རེས་པའི་རྟོག་གྱི་མཚོ་. (Cf infra p. 43. 4 et ad XV. 11  
fol. 82a fine); M. Vyut. 74. 4, Bodhic. f. IX, s. voc. *neyārthatā*, Madh. ava-  
tāra, fol. 253a. — Cf. Vāgbhaṭālaṅkāra II. 12.

2) Voir infra XIII. 1; cité ad Bodhic. IX. 2 (p. 244. 13) avec d'inadmissibles  
lectures. — Cf. M. Vyut. 245. 907, 908 *mṛṣā moṣadharmīṇah*.

3) Mss. *iti* ।

4) Confirmé par Tib. འཕྲིན་ལེ་མ་ལོག་རེ་པའི་ལྷོ་རྟོག་ (= *aviparītatathatā*).

5) Cf. Çikṣās. 261. s *mṛṣāmoṣadharme bālopalāpanam*; M. Vyut. 245. 906  
*balolūpanam*; Majjh. II. 261 *aniccā . . . kā mā tuccā musā moghadhammā, māyā-  
katam etaṃ, bhikkhave, bālāpanam*; Suttanipāta 757.

6) Manque dans le Tib. — Cf. Lalitavistara 209. 4.

7) Tib. འཕྲི་རྟོག་ (pluriel). — Cf. Saṃ. N. III. 143. 5.

8—10) Cité dans Saṃyuttanikāya III. 142 (22, 95, 15) — avec les variantes  
*marīcikūpanā* (cp. M. Vyut. 139. 7, *kadalūpanā, dīpitādivca*°).

9) Voir M. Vyut. 139. 15 *kadalūskandha*, Bodhic. I. 12, Kern, Lotus  
p. 141, Friendly Epistle, st. 58 (J. P. T. S. 1886); *phenapiṇḍa, budbuda, marici*,  
M. Vyut. 139, 24. 14. 5.

10) Le Tib. ajoute རེས་བྱ་བ་རྒྱལ་ = *iti*, et continue en prose: *evam bhikṣur*

एवं धर्मान् वीक्षमाणो भितुरारब्धवोर्ववान्

द्विवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानं प्रतिस्मृतः ।

(<sup>1</sup>) प्रतिविद्येत्पदे शान्तं संस्कारोपशमं शिवं ॥ इति

निरात्मकत्वाच्च धर्माणामित्यादि ।

- 5 यस्यैवं देशनाभिप्रायानभिन्नतया संदेहः स्यात् ' का क्चत्र देशना तत्त्वार्था का नु  
खत्वाभिप्रायिकीति । यश्चापि मन्दबुद्धितया नेयार्था देशनां नीतार्थामवगच्छति ' तयो-  
रुभयोरपि विनेयत्रनयोराचार्यो युक्त्यागमाभ्यां संशयमिष्ट्याज्ञानापाकरणार्थमिदमारब्ध-  
वान् ।

तत्र न स्वतः (<sup>4</sup>) श्रुत्यादिना युक्तिरूपवर्णिता ।

- 10 तन्मृषा मोषधर्म यद्गवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणाः संस्काराः ' तेन ते मृषा ॥ (<sup>5</sup>)

पूर्वा प्रज्ञापते [Tib. 15a] कोटिर्नेत्युवाच महाभुविः ।

संसारो ऽनवराग्यो हि नास्त्यादिनापि पश्चिमं ॥ (<sup>6</sup>)

*arabdhaviryah smṛti-samprajanya (ओष'वोर्व' )-rān divā rātrau ca dharmān  
pratīksamāṇah (ल'स'व' श'स'व'ह' ) gāntam sarvasanskāra-upaśama-padān  
dharmāṇān anūmatān prekṣisyate (ह'व'व'र'व' ) . ityadi.*

La stance qui précède (*phenapinda*<sup>o</sup>) et ce passage — que je crois en prose dans l'original [le pada *evam dharmān vīkṣamāno* est très incorrect] — sont cités infra ad XXVI. 3 où le tib. présente une lacune.

1) Mss. *pratibambe pade, pratividyapade*. — Cf. *Ūkṣās.* 195. 12, 317. 10. 214 n. 5; Pāli: *pativedho, °vijjhati* (*J. P. T. S.* 1884, p. 72, A ūg. N. IV. 228. 9 et Index).

2) Par le raisonnement et par l'Écriture; veir, pour cette formule, *J. A.*, 1902, II p. 253, n. 3.

3) *idam gāstram.*

4) Ci-dessus 14. 1.

5) infra XIII. 1.

6) infra XI. 1.

कात्यायनाववादे चास्तीति नास्तीति चोभयं ।

प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभावना<sup>(1)</sup> ॥

इत्यादिना भ्रामगो वर्णितः ।

उक्तं चार्थान्वयमतिमूत्रे । कतमे सूत्रात्ता नेपार्थाः कतमे नीतार्थाः<sup>(2)</sup> । ये सूत्रात्ता मार्गवताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते नेपार्थाः<sup>(3)</sup> । ये सूत्रात्ताः फलावताराय निर्दिष्टा इम उच्यन्ते नीतार्थाः । यावद्ये सूत्रात्ताः शून्यतानिमित्ताप्रणिहितानभिर्लक्ष्यकाराणानुत्पादाभावानिरात्मनिःसत्त्वनिर्जीवनिःपुद्गलास्वामिकविमोक्षमुखा निर्दिष्टाः । त उच्यन्ते नीतार्थाः । इयमुच्यते भदत्त शारदतीपुत्र नीतार्थसूत्रात्प्रतिशरणाता । न नेपार्थ[सूत्रात्]प्रतिशरणाता<sup>(5)</sup> इति ।

1) infra XV. 7 (Mss : ... ca asti nāstīti...).

2) Voir Wass, pp. 327, 328, dont la source tibétaine cite l'Ākṣayamati-nirdeḡa: «Die Bücher, in welchen von dem Nicht-Ich, wie von Ich unter verschiedenen Ausdrücken gelehrt wird, wie: Ich, Existenz, Leben, lebender Mensch, Puḡgala, der Handelnde, der Empfindende u. s. w., diese Bücher enthalten den schraggen Sinn».

3) Le copiste abrège. Tib. མོང་སྟེ་གང་དག་བདག་དང་། སེམས་ཅན་དང་། རྟོག་དང་། གསེས་བ་དང་། ལྗེས་བྱ་དང་། གང་ཟག་དང་། མེད་ལས་སྐྱེས་དང་། མེས་བདག་དང་། རྩེད་པ་ལོ་དང་། ཚོམ་པ་ལོ་དང་། ལྷོ་རྩམ་པ་སྐྱོལ་གསེས་སྟེ་བཀའ་བ་དང་། བདག་པོ་མེད་པ་ལ་བདག་པོ་དང་། བཅས་པར་བསྐྱེད་པ་དེ་དག་ནི་ནང་བའི་རོལ་ལེས་བྱའོ། ། *yeṣu sātrānteṣu ātma-sattva-jīva-poṣa-puruṣa-puḡgala-manuṣya-manuṣya-kāraṇa-vedakū nānaḡabdhair akhyāyante, yeṣu cāsvāmikaṇi saśvāmikatvena nirdiṣṡam, te neyārthāḡ.*

4) Mss. °ābhyāmika, °sika. Tib. གང་ཟག་མེད་པ་དང་། བདག་པོ་མེད་པས་ན། རྩམ་པར་བྱས་པའི་སྐྱེའི་བར་དུ་བསྐྱེད་པ་དེ་དག་ནི། — La syntaxe de cette phrase paraît troublée. — *bdag-po*, propriétaire, lord (Jaschke), *prabhu*, *pati*, *adhipa*, *adhipati*, *grāmaṇi* (D. a.), *svāmin* (Ālist. s.). — *vimokṣamukha*, M. Vyut. 73: *ḡnyatā*, *animittam*, *apranīhitam*.

5) རྟོག་པ་ to place confidence, to rely on. — Les quatre pratisaranas, M. Vyut. § 74, Dharmasaṅgraha LIII, Abhidh. k. v. (Ms. Burn. 473 b), cité J. As. 1902, II p. 269.



तथा चार्यसमाधिर्ज्ञानसूत्रे ।

नीतार्थसूत्रात्तविशेष ज्ञा[11b]नति

यथोपदिष्टा सुगतेन शून्यता ।

यस्मिन् पुनः पुद्गलसन्नपूरुषा

5 नेपार्थता<sup>(1)</sup> ज्ञानति सर्वधर्मान्<sup>(2)</sup> ॥ [Tib. 15 b]

तस्मादुत्पादादिदेशनां मृषार्थां प्रतिपादयितुं प्रतीत्यसमुत्पादानुद्देशनमारब्धवा-  
नाचार्यः

ननु चोत्पादादीनामभावे सति यदि सर्वधर्माणां मृषात्वप्रतिपादनार्थमिदमारब्धवा-  
नाचार्यः ' नन्वेवं सति यन्मृषा न तदस्तीति न सत्यकुशलानि कर्माणि ' तदभावात् सति  
10 दुर्गतयः ' न सति कुशलानि कर्माणि ' तदभावात् सति सुगतयः ' सुगतिदुर्गत्यसंभवाच्च  
नास्ति संसार इति सर्वारम्भवैयर्थ्यमेव स्यात् ।

उच्यते । संवृत्तिसत्यव्यपेक्षया लोकस्येदं सत्याभिविधेशस्य प्रतिपत्तभावेन मृषार्थता  
भावानां प्रतिपाद्यते ऽस्माभिः । नैव त्वार्याः कृतकार्याः किं चिदुपलभते यन्मृषा मृषा वा  
स्यादिति ॥ अपि च ' येन हि सर्वधर्माणां मृषात्वं परिज्ञातं ' किं तस्य कर्माणि<sup>(8)</sup> सति  
15 संसारो वास्ति ' न चाप्यसौ कस्य चिद्धर्मस्यास्तित्वं नास्तित्वं वीपलभते ।

1) Mss. *neyārthatā*, °tām; Tib. རྒྱལ་བའི་དོན་ཏུ'

2) Cette stance est citée infra ad XV. 11 (82a in fine); elle ne se trouve pas dans la partie actuellement publiée du *Samādhirāja* (Fasc. I), où la finale: *jānatha sarvadharmān*, est commune.

3) Le Tib. a le pluriel.

4) Mss. °*anupadarṣanam*; Tib. རྒྱལ་སྲུ་སྟོན་པ'

5) འདི་ བདེན་བར་ རྒྱལ་བའི་...

6) manque dans le Tib.

7) Tib. = *mṛṣārthatā*.

8) Tib. = *karma*.

यथोक्तं भगवतार्यरलकूटसूत्रे । चित्तं हि काश्यप परिगवेष्यमाणं न लभ्यते<sup>(1)</sup> यत्र  
लभ्यते तन्नोपलभ्यते<sup>(2)</sup> । यत्रोपलभ्यते तत्रैवातीतं नानागतं न प्रत्युत्पन्नं । यत्रैवातीतं ना-  
नागतं न प्रत्युत्पन्नं तस्य नास्ति स्वभावः । यस्य नास्ति स्वभावस्तस्य नास्त्युत्पादः ।  
यस्य नास्त्युत्पादस्तस्य नास्ति निरोधः । इति विस्तरः ।

यस्तु विपर्यासानुगमान् [Tib. 16a] मृषात्वं धर्माणां नावगच्छति<sup>(3)</sup> प्रतीत्यभावानां 5  
स्वभावमभिविधत्ते । [12a] स धर्मेच्चिदसत्याभिनिवेशादभिनिविष्टः सन् कर्माण्यपि  
करोति संसारे ऽपि संसरति विपर्यासावस्थितत्वात् भव्यो निर्वाणमधिगच्छे ॥

किं पुनर्मृषास्वभावा अपि पदार्थाः संक्षेशव्यवदाननिबन्धनं भवन्ति ।<sup>(4)</sup> तद्यथा मा-  
यायुवतिस्तत्स्वभावानभिज्ञानां । तथागतनिर्मितश्चोपचितकुशलमूलानां ।

1) traduit par Burnouf, Intr. 562. — Voir Çikṣās. 233. 15 (235, n. 1);  
cp. 261. 4; Bodhic. t. IX. 106 (p. 338. 16).

2) རྟོན་

3) དམིགས་པ་

4) Camb. *abhyupagamāt*.

5) Mss. *pratītyabhāvānām*. Tib. = *bhāvānāṃ svabhāvaṃ parikalpya abhi°*  
སང་བཞེན་ ཡོད་པར་ རྟོགས་ནས་ མངོན་པར་ཞེན་པ།

6) Tib. ཚོས་རྣམས་ལ་ འདི་བཞེན་པར་ མངོན་པར་ཞེན་པ་ཉིད་ཀྱི་ སྒོ་ནས་ མངོན་  
པར་ ཞེན་པར་ འགྱུར་དང་།

7) སྐྱལ་བ་ཅན་ — Cp. Çikṣās. 209, n. 7 (*mi-bsal-ba*) et Pāli *abhabbo* (Aṅg.  
N. IV. 370. 2, Pugg. p. I. 13, 14).

8) Tib. = . . . *bhaviṣyanti yathā māyā . . . samkleṣahetur bhavati, tathā-*  
*gata° . . . vyavādānahetuḥ*. — *samkleṣa* = གཏན་ཏན་ཉེན་མེད་སྔ་པ་; *vyavādāna* =  
རྣམ་པར་བྱུང་བ་

9) སྐྱལ་བ་ — Cf. Mhv. I p. 521; Prajñāp. 442. 14; Kern, Lotus, p. 226,  
n. 1; Lañkāv. 22. 8; Divy. 166. 7; M. Vyut. 139. 2; Kathāv. XVIII. 2 *abhi-*  
*nimmito jino*.

उक्तं किं दृढाध्याशयपरिपृच्छामूत्रे<sup>(1)</sup> । तद्यथा कुलपुत्र मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते  
मायाकारनिर्मितां स्त्रियं दृष्ट्वा कश्चिद्भागपरोतचेताः पर्वच्छार्ङ्गभयेनोत्थायासनादपक्र-  
मेत् । सो ऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसिकुर्यात् । अतित्यतो दुःखतः शून्यतो ऽना-  
त्मतो मनसिकुर्यात् । इति विस्तरः ॥

5 विनये<sup>(4)</sup> च । पल्लकारकारिता पल्लयुवतिः सद्भूतयुवतिशून्या सद्भूतयुवतिरूपेण  
प्रतिभासते । तस्य च चित्रकारस्य कामरागास्पदीभूता ॥ तथा मृषास्वभावा अघि भावा  
बालानां संक्लेशव्यवदाननिबन्धनं भवति ॥

1) ལྟོག་པོ་འཇམ་མཁའ་ལ་བསྐྱོད་པ་ལྟོག་པོ་ལྟོག་པོ་ = *adhyāṣayanirdeṣasūtra*. Ce passage est  
cité avec variantes, d'après le *Dṛḍhaçaya*°, infra ad XXIII. 14 (fol 144a *in*  
*fine*). — *Adhyāṣayasamcodanasūtra* (བསྐྱོད་པ་) voir *Çikṣās*.

2) M. Vyut. 245. 836 *daḥṣo mayākaro mayakarāntevasī vā*. — Bodhic.  
IX. 31 (p. 271. 22): *mayastriyām vāgas tatkartur apī jayate*.

3) *çāradya* = Pāli *sāraja*, cf. Childers, s. voc., *Çikṣās* 296. 7 et Bodhic.  
p. VIII. 118: *adhyatīṣṭhad ato nathah svanāmopy Avalokitah paṛśaccharadya-  
bhayan apy apanetum janasya hi* — c'est pourquoi Avalokita a consacré son  
nom pour que ce nom écarte. . . . . — Cinq *bhayas* sont énumérés Dh.-s. LXXI,  
mais les lectures des Mss., comme celles de l'éditeur, sont incorrectes; l'Abhidh.  
k. v. (Soc. As. fol. 307 b 3) nous donne la même liste: *ajīvikabhaya, aḥloka*°  
(= *akīrti*°), *paṛśaccharadya*° (= *sabhāyaṇ saṃkucityam*), *durgati*°, *marāṇa*°. —  
Le commentaire de Bodhic. VIII. 118 n'existe pas en sanscrit. Pour autant que  
j'entende la version tibétaine, il donne deux explications: la première correspond  
à celle de l'Abhidh. k. (བསྐྱོད་པ་ = *saṃkuḥcana*); la seconde glose འཇམ་མཁའ་  
(*paṛśad*) par འཇམ་མཁའ་ et འཇམ་མཁའ་ལྟོག་པོ་ = *gati, sattva, loka*. — Quatre frayeurs,  
*Puggalap.*, Comm. ad I, xi (d'après Dh.-s. p. 50): *duggati*°, *vatta*°, *kilesa*°, *upa-  
vāda*°. — Cinq frayeurs (du meurtre, etc.) *Aṅg. N. IV. 406*. — *Çikṣās*. 198.  
7-11, 296.

4) Tib. འཇམ་མཁའ་

5) °*vyavadāna*° manque dans Tib., se rapporte en effet à l'exemple pré-  
cédent.

तथार्थरत्नकूटसूत्रे<sup>(1)</sup> । अथ खलु तानि पञ्चमात्राणि भिन्नशतानि भगवतो धर्मदेशना-  
नवतरुत्थेनवगाहमानान्यनधिमुच्यमानानि उत्थायासनेभ्यः [Tib. 16b] प्रकाशानि ।  
अथ भगवान् [तस्यां वेलायां] येन मार्गेणैते भिन्नवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भिन्न  
निर्मिमोते स्म ।

अथ तानि पञ्च भिन्नशतानि येन [मार्गेण] तौ द्वौ भिन्न [निर्मितकौ]<sup>(3)</sup> तेनोपसंक्रामन्ति 5  
स्म । उपसंक्रम्य ताववोचन् ' कुत्राप्युष्मत्तो गमिष्यथः ॥ निर्मितकाववोचतां ' गमिष्याव  
द्यावामरण्यायतनेषु ' तत्र ध्यानमुख[12b]<sup>(4)</sup>स्पर्शविकृरिविकृरिष्यावः । यं हि मगवान् धर्म  
देशयति तमावां नावतरावो नावगाहामहे नाधिमुच्यावहे उन्नस्यावः संत्रासमापद्या-  
वहे ॥ अथ तानि पञ्च भिन्नशतान्येतद्वोचन् ' वयमप्याप्युष्मत्तो भगवतो धर्मदेशनां नाव-  
तरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उन्नस्यामः संत्रस्यामः संत्रासमापद्यामहे । तेन वय- 10  
मरण्यायतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरिविकृरिष्यामः ॥ निर्मितकाववोचतां ' तेन ह्यायु-  
ष्मत्तः संगास्यामो न विवदिष्यामः । अविवाद्परमां हि अमणास्य धर्माः । \*\*\*\*<sup>(6)</sup> ॥ क-  
स्याप्युष्मत्तः प्रहाणाय प्रतिपन्नाः । तान्यवोचन् ' रागद्वेषमोहानां प्रहाणाय वयं प्रति-

1) Tib. རྟོག་མཚན་གྱི་འཕྲིན་ལྗོངས་ལྟོགས་ལྟོགས་ — Voir le même texte cité infra ad XVII. 33.

2) Le Tib. ajoute འཕྲིན་ལྗོངས་ལྟོགས་ལྟོགས་ = *dhyāna tībhin*, cf. Kathāv. a. 28. s.

3) Les mots entre parenthèses, d'après le tibétain et la citation ad XVII. 33. — *nurmtaka*, Prajñāp. 442. 14.

4) *sukhasparçam viharati*, voir M. Vyut. 245. 649, 265. a. 5 et Çikṣās. 200. 18 où M. Bendall signale Lal.-v. 357. 12 et Mhv. I. 623.

5) *avivāda*. Cp. Çikṣās. 263. 18 *yan na vivadati tac chramanādharmam anusaratīti* (cf. 195. 7, 281. 14) — M. Vyut. 245 1189 — Lotus, XIV. 33: I am to utter an infallible word; refrain from disputing (*vivāda*, remplacé dans le Ms. par *viśāda*) about it: the science of the Tathāgata is beyond reasoning. — *avivāda* = *vivādamūlas*, Majjh. N. II. 245. — Tout le monde se dispute, fors les moines, *ibid.* p. 120.

6) cf. infra fol. 100a. Notre texte est abrégé.

पन्नाः ॥ [Tib. 17 a] निर्मितकावचोचतां ' किं पुनर्यायुष्मतां संविद्यन्ते रागद्वेषमोहा यान्  
 त्तपयिष्यथ । तान्यवोचन् ' न ते ऽध्यात्मं न बहिर्धा नोभयमन्तरेणोपलभ्यन्ते नापि तेऽप-  
 रिक्ल्पिता उत्पद्यन्ते ॥ निर्मितकावचोचतां ' तेन ह्यायुष्मन्तो मा कल्पयत [मा विक-  
 ल्पयत] । यदा चायुष्मन्तो न कल्पयिष्यथ न विकल्पयिष्यथ तदा न रूढयथ न विरूढयथ ।  
 5 यश्च न रक्तो न विरक्तः स शांत इत्युच्यते । शीलमायुष्मन्तो न संसरति न परिनिर्वाति ।  
 समाधिः प्रज्ञा विमुक्तिर्विमुक्तिज्ञानदर्शनमायुष्मन्तो न संसरति न परिनिर्वाति । एभिश्चा-  
 युष्मन्तो धर्मनिर्वाणं सूच्यते । एते च धर्माः प्रून्याः प्रकृतिविविक्ताः । प्रज्ञहीनैतामायुष्मन्तः  
 संज्ञां यदुत परिनिर्वाणमिति । मा च संज्ञायां<sup>(2)</sup> संज्ञां कार्ष्णं । मा च संज्ञायां<sup>(2)</sup> संज्ञां परिज्ञा-  
 सिष्ठ । यो हि संज्ञायां संज्ञां परिज्ञानाति संज्ञाबन्धनमेवास्य तद्वव[13a]ति । संज्ञावेद-  
 10 यितनिरोधसमापत्तिमायुष्मन्तः समापद्यध्वम् । संज्ञावेदयितनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्य भि-  
 त्तोर्नास्त्युत्तरोकरणीयमिति वदावः ॥

अथ तेषां पञ्चानां भिन्नशतानामनुपादायाश्चवेभ्यश्चित्तानि विमुक्तान्यभूवन् । तानि  
 [Tib. 17 b] विमुक्तचित्तानि येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तानि । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ  
 शिरसाभिवन्द्यैकान्ते न्यसीदन् ।

1) Ce sont les cinq *lokottaraskandhas*; voir Dh.-s. XXIII et sources citées  
 in loc. (Lire M. Vyut. 4.)

2) Mss. *sañjñāyāḥ*; Tib. འདུ་ཤེས་ལ་

3) D'après le Tib. *sañjñāyāṃ paribandhanam*.

4) Tib. འདུ་ཤེས་ རྒྱུ་ ཚེས་ལ་ འགྲོག་པའི་ ལྷོ་མ་ལ་འདུག་པ་ = *saññāve-*  
*dayitanirodho*, Childers 288 b 4.

5) = pāli *uttariṃ karaṇīyam* = ལོང་ནི་ གྲྭ་བ་

6) Le Tib. (comme aussi fol. 100 a): *asmīn khalu dharmaparyāye bhāṣya-*  
*māṇe teṣāṃ pañcānām* . . . .

7) *anupādāya*; Tib. འུལ་པ་མེད་པར་ = *anādāya*. -- L'expression est bien  
 connue, voir M. Vyut. 129. 3.

अथायुष्मान् सुभूतिस्तान् भिनूनेतद्वोचत् । कुत्रायुष्मन्तो गताः कुतो वागताः ।  
 तेऽवोचन् । न क्वचिद्गमनाय न कुतश्चिदागमनाय भदत्त सुभूते भगवता धर्मो देशितः ॥ अह् '   
 क्रो नामायुष्मतां शास्ता । अह् ' यो नोत्पन्नो न परिनिर्वास्यति ॥ अह् ' कथं युष्मा-  
 भिर्धर्मः श्रुतः । अह् ' न बन्धनाय न मोक्षाय ॥ अह् ' केन यूयं विनीताः । अह् ' यस्य  
 न कायो न चित्तं ॥ अह् ' कथं यूयं प्रयुक्ताः । अह् ' नाविद्याप्रकाषणाय न विद्योत्पाद- 6  
 नाय ॥ अह् ' कस्य यूयं भ्रावकाः । अह् ' येन न प्राप्तं नाभिसंबुद्धं ॥ अह् ' के युष्माकं  
 सत्रस्य<sup>(2)</sup>चारिणाः । अह् ' ये त्रैधातुके<sup>(3)</sup> नोपविचरन्ति ॥ अह् ' कियच्चरेणायुष्मन्तः परि-  
 निर्वास्यन्ति । अह् ' यदा तथागतनिर्मिताः परिनिवास्यन्ति ॥ अह् ' कृतं युष्माभिः  
 कर्णायं । अह् ' अहंकारमकारपरिज्ञानतः ॥ अह् ' क्षीणा युष्माकं क्लेशाः । अह् '   
 अत्यन्तपातसर्वधर्माणां ॥ अह् ' धर्षितो युष्माभिर्मारः । अह् ' स्कन्धमारानुपल- 10  
 म्नात् ॥ अह् ' परिचरितो युष्माभिः शास्ता [Tib. 18a] । अह् ' न कायेन न  
 वाचा न मनसा ॥ अह् ' विशोधिता युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः<sup>(5)</sup> । [13b] अह् ' अघाहृतो  
 प्रतिघाहृतः ॥ अह् ' उत्तोर्णो युष्माभिः संसारः । अह् ' अनुच्छेदतोऽशाश्रयततः ॥ अह् '   
 प्रतिपन्ना युष्माभिर्दक्षिणीयभूमिः । अह् ' सर्वघाहृत्वाविर्मुक्तितः ॥ अह् ' किं गा-  
 मिन आयुष्मन्तः । अह् ' यमामिनस्तथागतनिर्मिताः ॥ इति स्यायुष्मन्तः सुभूतेः परि- 15

1) Prajñāp. 22. *māyūpuruṣasya vijñānam. . abuddham amuktam.*

2) Kathāv. a. 39 in fine: *dce brahmacariyavasā maggabhāvanā ca pub-  
 hajjā ca.*

3) On distingue le *kāma*°, le *rūpa*° et l'*Parūpāvacara* (Dh. sui; Abhidh. sañ. dans J. P. T. S. 1884).

4) Voir Çikṣās. 198. 10 et Mhv. III. 273. 2 et 281. 7, une énumération de quatre Māras: *skandhamāra*, *kleṣa*°, *mṛtyu*°, *devaputra*°. Pour les sources paliés, Childers, p. 241 (*abhisaṅkhāra*°).

5) Tib. འོན་གནས་ཀྱི་ས་སུ་སྤྲོས་སྤྲོས་. Voir Childers, s. voc. *dakḥiṇeyyo*, *dakḥiṇāvisuddhi*; Çikṣās. *dakṣiṇīya*.

6) *pratipanna* = ལྷགས་པ་

7) Mhv. III. 206. 16 *yaṃsukhī bhavān. . . taṃsukhī vāyam api, yaṃduḥkhī. . .*  
 — Kathāv. a. VII. 8 *taṃsāmvattī.nīya.*

पृच्छतस्तेषां भिन्नूषां विसर्जयतां तस्यां पर्वदि घृष्टानां भिन्नशतानामनुपादायाश्रवेभ्यश्चितानि विमुक्तानि द्वात्रिंशतश्च प्राणिसकृन्नाणां विरजो विगतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुः विशुद्धं<sup>(1)</sup> इति ॥

इत्येवं मृषास्वभावाभ्यां तथागतनिर्मिताभ्यां भिन्नभ्यां पञ्चानां भिन्नशतानां व्यव-  
5 दाननिबन्धनं कृतमिति<sup>(2)</sup> ।

उक्तं चार्पवज्रमण्डपायां<sup>(3)</sup> धारण्यां । तद्यथा मञ्जुश्रीः काण्डे च प्रतीत्य मथनीं च प्रतीत्य पुरुषस्य क्वस्तव्यायामं [च] प्रतीत्य धूमः प्राडुर्भवतीति । अग्निर्भिनिर्वर्तते । स चाग्निसंतोषो न काण्डसंनिश्चितो न मथनीसंनिश्चितो न पुरुषक्वस्तव्यायामसंनिश्चितः<sup>(4)</sup> । एवमेव मञ्जुश्रीरसद्विपर्यासमोक्तस्य पुरुषपुद्गलस्योत्पद्यते रागपरिदाहो द्वेषपरिदाहो  
10 मोरूपपरिदाहः । स च परिदाहो नाध्यात्मं न बर्हिर्धा नोभयमन्तरेण स्थितः ॥

अपि तु मञ्जुश्रीर्वदुच्यते मोरु इति तत्केन कार्पोनोच्यते मोरु इति । [Tib 18b]  
अत्यन्तमुक्तो हि मञ्जुश्रीः सर्वधर्ममोर्क्वस्तेनोच्यते मोरु इति<sup>(5)</sup> । तथा नरकमुखा मञ्जुश्रीः सर्वधर्मा इदं धारणीपदं<sup>(7)</sup> ग्राह । कथं भगवन्निदं धारणीपदं ॥ ग्राह । नरका मञ्जुश्रीर्बा-

1) C'est-à-dire qu'ils réalisent le *dharme dharmānudarça*.

2) Voir ci-dessus 46. 6.

3) Tib. རྩོམ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ = *vajramandāt*. — Voir Nanjio, N<sup>os</sup> 372, 373 (587, 524 A. D.); Kandjour, Mdo X, fol. 455—474 (A. M. G. II. 250); Burn., Intr. p. 543. Un fragment de cette citation est reproduit infra ad XXIII. 13. — Sur la valeur du mot *maṇḍa* dans l'expression *bodhimandā*, dont celle-ci est dérivée, Bodhic. p., p. 58, note 3. — *Dhāraṇī*, voir Kern, Lotus, 311, note; Suzuki, Aśvaghoṣa's Discourse..., 136. n. 3: «Here Dhāraṇī means simply any epigrammatic proposition which will serve as a key to the deep significance of the Doctrine».

4) Même comparaison Lalita 211. 3—4.

5) Mss. *saṃmḥṛita*, °*nīḥṣṛta*, °*nīḥṛita*; cf. Mhv. I. 433, 456.

6) «Voilà de bien mauvaise grammaire pour appuyer des théories qui ne valent pas mieux» (Burnouf).

7) «...cet axiome de la Dhāraṇī» (Burnouf).

लपृथग्जनैरुसद्विपर्यासविठपिता<sup>(1)</sup> स्वविकल्पसंभूताः ॥ घ्राह् । कुत्र भगवन्नरकाः समव-  
स[14a]रति ॥ भगवानाह । आकाशसमवसरणा मञ्जुश्रीनरकाः । तत्किं मन्यसे मञ्जुश्रीः  
स्वविकल्पसंभूता नरका उत स्वभावसंभूताः ॥ घ्राह् । स्वविकल्पेनैव भगवन् सर्वबा-  
लपृथग्जना नरकतिर्यग्योनियमलोकं संज्ञानन्ति । ते चासत्समारोपेण दुःखां वेदनां वेदय-  
न्ति दुःखमनुभवन्ति त्रिषुप्यपायेषु ।

5

यथा चाहं भगवन्नरकान् पश्यामि तथा नारकं दुःखं । तद्यथा भगवन् काश्चिदेव  
पुरुषः सुप्तः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संज्ञानीति । स तत्र क्वथितायां<sup>(2)</sup> संप्रस्वलि-  
तायामनेकरूपीणायां<sup>(3)</sup> लोहकुम्भ्यां<sup>(4)</sup> प्रतिपत्तमात्मानं संज्ञानीयात् । स तत्र खरां कटुकां  
तात्रां दुःखां वेदनां वेदयेत् । स तत्र मानसं परिदाहं संज्ञानीयात् [Tib. 19a] । उच्चसेत्  
संत्रासमापयेत् । स तत्र प्रतिविवुद्धः समानः<sup>(5)</sup> ग्रहो दुःखग्रहो दुःखमिति क्रन्देत् शोचेत् 10  
परिदेवेत् ॥ अथ तस्य मित्रज्ञातिसालोक्षिताः परिपृच्छेयुः । केन तत्ते दुःखमिति ॥ स ता-  
न्मित्रज्ञातिसालोक्षितानिवं वदेत्<sup>(6)</sup> । नैरयिकं दुःखमनुभूतं । स तानाक्रोशेत्परिभाषेत् ।  
अहं च नाम नैरयिकं दुःखमनुभवामि । यूयं च मे उत्तारि<sup>(7)</sup> परिपृच्छथ केनैतत्तव दुःखमि-

1) Cf. *viṭhapana* (M. Vyut. 245, 827, 10. 31) = *viṣṭhapana* (W. K. F.); °nā,  
Cikṣās. 180. 4, 236. 1; *cittaviṭhapitvatva*, Pañcakrama, III, ṭipp. I. 18.

2) Voir M. Vyut. 245. 755-6. -- Paris *kathitāyām* = «dont on parle tant»  
(Burnouf).

3) *pauruṣa* = la charge qu'un homme peut porter (P. W.). — Tib. ལྷོས་ལུ་  
རུམ་ དང་ ལྷོས་པ་ = «remplie d'hommes».

4) Camb. *kuṇḍā*; ལྷོས་ལུ་རུམ་པ་; cf. *Kāraṇḍavyūha* 9. 6, Cikṣās. 75. 8.  
Bodhic. p. VI. 89.

5) *samāna*, cf. Burn. Lotus 409, Div. Av. 651. 6 (P. W.); le tib. lit *sa-  
māna* (= avec orgueil).

6) Mss. *vedayet*; Tib. ལྷོས་པ་ལྷོས་པ་

7) *uttari*, cf. Mh. v. III. 396. 9.



ति ॥ अथ ते मित्रज्ञातिसालोहितास्तं पुरुषमेवं वदेयुर्मा भैर्भाः पुरुष मुतो हि त्वं ' न त्व-  
मितो गृह्णात् क्व चिन्निर्गतः ॥ तस्य पुनरपि स्मृतिरूपय्यते मुतोऽकृमभूत् । वितथमेतन्मया  
परिकल्पितमिति <sup>(1)</sup> । स पुनरपि सौमनस्यं प्रतिलभते ।

तद्यथा भगवन् स पुरुषोऽसत्समारोपिण मुत्तः स्वप्नात्तरगतो नरकगतमात्मानं संज्ञा-  
6 नीयात् । ट[14b]वमेव भगवन् सर्वबालपृथग्जना असेद्रागपर्यवनदाः स्त्रीनिमित्तं कल्पय-  
त्ति । ते स्त्रीनिमित्तं कल्पयित्वा ताभिः सार्धं रममाणामात्मानं संज्ञानत्ति । तस्य बालपृथ-  
ग्जनस्त्वैव [Tib. 19b] भवत्यहं पुरुष इयं स्त्री ममैषा स्त्री । तस्य तेन च्छन्दरागपर्यव-  
स्थितेन चित्तेन भोगपर्येषिष्टं <sup>(2)</sup> चित्तं क्रामयति । स ततोनिदानं कलकृविप्रकृविवादं संज्ञन-  
गति । तस्य प्रदुष्टेन्द्रियस्य वैरे संज्ञायते । स तेन संज्ञाविपर्ययिन कालगतः समानो बहूनि  
10 कल्पसकृद्वाणि नरकेषु दुःखां वेदनां वेदयमानमात्मानं संज्ञानाति ।

तद्यथा भगवन् तस्य पुरुषस्य मित्रज्ञातिसालोहिता एवं वदति ' मा भैः मा भैः  
भोः पुरुष मुतो हि त्वं ' न त्वमितो गृह्णात् कुतश्चिन्निर्गत इति । एवमेव भगवन् बुद्धा भग-  
वत्सञ्जतुर्विपर्ययस्य विपर्यस्तानां सञ्ज्ञानमेवं धर्मं दृशयति । नात्र स्त्री न पुरुषो न सत्त्वो न  
जीवो न पुरुषो न पुद्गलः । वितथा इमे सर्वधर्माः । असत् इमे सर्वधर्माः । विठपिता इमे

1) Mss. *parikalpitamanubhūtam iti*.

2) *asat* = *འདེད་པ་མཉམ་གསལ་པ་* = *asatya*, avec quelque emphase.

3) *apṛāpṣeṣu viṣayeṣu prārthanā chandah, prāpṣeṣu rūgaḥ* (Abhidh. k. v. Soc. As., 236 d 8).

4) Mss. *pariyasti*° (= °*stikā*\* = Ruhebett\*. — P. W.). Mais *Tib. ལོལ་པ་*  
= chercher. *ལྟོད་སྲུ་* ... = *paryeṣaṇa*.

5) *pradusta* = *གཏུག་པ་*, donc de *duṣ* et non de *divis*.

6) Sic Mss.

7) Sur les quatre *viparyāśas*, voir Muséon, 1900, p. 236 et Yogas. II. 5, Ang. N. II. 52, Çikṣās. 198. 11, Friendly Epistle, st. 48, Abhidh. k. v. (Soc. As.) 347 a 5—b 8,

सर्वधर्माः । मायोपमा इमे सर्वधर्माः । स्वप्नोपमा इमे सर्वधर्माः । निर्मितोपमा इमे सर्वधर्माः ।  
 उर्कचन्द्रोपमा इमे सर्वधर्मा इति विस्तरः ॥ त इमां तथागतस्य धर्मदेशनां श्रुत्वा विगत-  
 रागान् सर्वधर्मान् पश्यन्ति । विगतमोहान् सर्वधर्मान् पश्यन्ति<sup>(1)</sup> । अस्वभावाननावरणान् ।  
 [Tib. 20a] ते आकाशस्थितेन चेतसा कालं कुर्वन्ति<sup>(2)</sup> । ते<sup>(3)</sup> कालगताः स[15a]मानाः नि-  
 हूयधिषेये निर्वाणाधातौ परिनिर्वाप्ति । एवमहं भगवन्नरकान् पश्यामि । इति ॥

5

उक्तं चार्पोपालिपरिपृच्छायां<sup>(4)</sup>

भय दर्शित नैर्यिकं मे सत्वमरुह्य सवेदित नैके ।

न च विद्यति कश्चिद् सत्व यो व्युत्तु गच्छति घोरमपापं<sup>(5)</sup>

न च कारक्य कारण सन्ति येहि कृता अमितोमरुशस्त्राः ।

कल्पवन्धनेन तु पश्यति तत्र कायि पतति अपायित शस्त्राः ॥

10

1) M. Vyut. 10. 14. 16.

2) Tib. = *marayakālam kurvanti*.

3) Tib. = *te kalam kṛtvā samanantaram* . . .

4) Ce fragment est cité ad VIII. 12 et XII. 10. — Voir aussi III. 7, VII. 12. L'Upālipariṭṭebhā citée dans Ūikṣās. est en prose. (Cf. la note de M. Bendall, 164. 8). — Mètre Dodhaka, irrégulier, les pādas impairs présentant le schème - ॐ | - ॐ | - ॐ | - .

5) Mss. *ghoruyapāyam*, *ghoram*... Tib. = *nairayike bhaye mayi deçite 'nekāmi sattvasahasrāṇi saṃvejitāni* . . .

6) गणदग्गा त्वा'ची' स्रद'केण' स'केण' अ'स्रेण'सदि ।

गणद'स' सुद'स' प'द'स'अ'प'द'के ।

ह्रैण'सदि' द'सद'ची'स' द'स'स'द' रै'द'ग'ण' ।

दु'स'द'स' अ'स'द' रै'ण' स'केण'के' मे'द' ॥

soit: *ye asi-tomara-çastru-kṣepaṇa-apaghāta-kāvakāh*, [te] *na santi*; *kalpavaçṇu durgatiṣu tūsu kāye patanti* [çastrāṇi] *paçyati*; *tatra çastrāṇi na santi*.

चित्रमनोरमसञ्जितपुष्पाः<sup>(1)</sup> स्वर्णाविमानं ब्रह्मन्ति मनोज्ञाः ।  
 तेषां कारकं नास्ति कश्चिद् तेऽपि च स्थापितं कल्पवशेन ॥  
 कल्पवशेन विकल्पितं<sup>(2)</sup> लोकः संज्ञगच्छेण विकल्पितुं बालः<sup>(3)</sup> ।  
 सो च गच्छो गच्छो ग्रसभूतो मायमरीचिसमा क्व विकल्पाः<sup>(4)</sup> ॥ इति ।

5 तदेवमेते ऽस्वभावा भावाः स्वविपर्यासविठपिता बालानां संज्ञेशकृतयो भवन्ति  
 संसारं इति स्थितं<sup>(6)</sup> ।

यथा च मृषास्वभावानां पदार्थानां संज्ञेशव्यवदानकृतुत्वं तथा मध्यमकावतारा-  
 द्विस्तरैणावसेपं ।

ग्रत्राकं यदि स्वतः परत उभयतोऽकृतुतश्च नास्ति भावानामुत्पादस्तत्र कथम-  
 10 विद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युक्तं भगवता ॥ उच्यते [Tib. 20b] । संवतिरेव न तत्र<sup>(7)</sup> ।  
 किं संवृतेर्व्यवस्थानं वक्तव्यं ॥ इदं प्रत्ययतामात्रेण संवृतेः सिद्धिरभ्युपगम्यते । न  
 तु पतचतुष्टयाभ्युपगमेन सस्वभाववादप्रसङ्गात् । तस्य चापुक्तत्वात् । इदं प्रत्ययतामात्रा-

1) Mss. *sanjūta*, *sajjūta* *gresthah*; Tib. མོ་རྟོག་ བ་སྤྱོད་ལྷོ་; *sajjūta* = *vikasita*?

2) *vikalpita* = ལྷོ་ལྷོ་ བརྟམ་

3) Mss. *vasah*, *balah*. — Tib. ལྷོ་ལྷོ་ ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ (*vi-bhaj*).

4) Mss. *bho ca*, *sāra*, *sa ca*, *so ca*. — Tib. ལྷོ་ ལྷོ་

5) Mss. °*samo* . . . °*kalpah*; °*samā* . . . °*kalpāh*.

6) Voir ci-dessus 46. 7.

7) Voir ci-dessus 13. n. 3.

8) Mss. *saṃvṛti evā na* . . . D'après le Tib. *ciad eva saṃvṛtir na tattvam cra*. — Comp. infra Tib. fol. 26a.

9) Voir ci-dessus 9. n. 7 et 8.

भ्युपगमे हि सति हेतुफलयोरन्योन्यापेक्षत्वात् नास्ति स्वाभाविकी सिद्धिरिति नास्ति मस्वभाववादः । अत एवाक्तं

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति<sup>(1)</sup>

इहापि [15 b] वक्ष्यति ।

5

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ इति<sup>(2)</sup>

भगवताप्येतावन्मात्रमेवाक्तं । तत्रायं धर्मसंकेतो यदुतास्मिन् सतीदं भवति । अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्काराः संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमित्यादि<sup>(3)</sup>

10

अत्र के चित्परिचोदयति । अनुत्पन्ना भावा इति किमयं प्रमाणज्ञो निश्चय उता-  
प्रमाणज्ञः । तत्र यदि प्रमाणज्ञ इष्यते तदेदं वक्तव्यं ' कति प्रमाणानि किलतपानि  
किंविषयाणि किं स्वत उत्पन्नानि किं परत उभयतो ऽहेतुतो वेति । अथाप्रमाणज्ञः स न  
युक्तः ' प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयाधिगमस्य । [Tib. 21a] अनधिगतो ह्यर्थो न विना प्रमा-  
णैरधिगन्तुं शक्यत इति प्रमाणाभावादर्थ्याधिगमाभावे सति कुतोऽयं सम्यग्निश्चय इति न  
युक्तमेतदनिष्पन्ना भावा इति । यतो वायं निश्चयो भवतो ऽनुत्पन्ना भावा इति भविष्यति  
तत एव ममापि सर्वभावाः सन्तीति । यथा चायं ते निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वधर्मा इति तथैव

1) Citation non identifiée, mais comp. le sūtra XII. 1.

2) = VIII. 12.

3) Voir supra p. 9 n. 7.

4) Voir Col. Jacob, *Laukikanyāyāñjali*, p. 30 *mānādhinā meya-siddhīh*; Sarvadārṣ. s. 8. 12 *ekākinī pratijñā hi pratijñātām na sādhayet*; Nyaya-vart. 345. 11.

गर्भाय सर्वभावोत्पत्तिर्भविष्यति<sup>(1)</sup>। अथ ते नास्ति निश्चयोऽनुत्पन्नाः सर्वभावा इति । तदा स्वयमनिश्चितस्य परप्रत्यय[1]यनासंभवाच्छास्त्रार्थवैयर्थ्यमेवेति सत्यप्रतिषेधाः<sup>(3)</sup> सर्वभावा इति ॥

उच्यते । यदि काश्चिन्निश्चयो ना[मा]स्माकं स्यात्<sup>(1)</sup> । स प्रमाणतो वा स्यादप्रमाणतो  
5 वा । न त्वस्ति । किं कारणं । रूढानिश्चयसंभवे सति स्यात्तत्प्रतिपत्तस्तदपेक्षो निश्चयः ।  
यदा त्वनिश्चय एव तावदस्माकं नास्ति । तदा [16.a] कुतस्तद्विरुद्धाविरुद्धो निश्चयः  
स्यात्संबन्ध्यत्तरनिरपेक्षत्वात् खर्विषाणस्य कृस्वदीर्घतावत् । यदा चैवं निश्चयस्या-

1) «Vous n'avez pas de preuves? nous aussi nous nous en passerons.» C'est l'objection proposée Vīgrahavyāvartanī, stance 18 (= *yadi bhavatām hetvabhāve svābhāvapratishedhāḥ siddhāḥ, asmakam apy hetvabhāve svābhāvāḥ siddhyāti*) et réfutée st. 69.

Comp. Nyāyasūtra II. 1. 8 et suiv., et surtout les explications de Vācaspatiṃcra (Tātparyāḥ, 248. 25): *sarvā eva vadebhiḥ svasiddhāntavyavasthapanāya pramāṇāny abhyupagantavyam, tadabhāve tadvyavasthanūpapateḥ . yasya tu svapakṣa eva nāsti, nāsarvāḥ kūrīko na pātīksaka: ity unmattavad upakṣaṇāyāḥ* — L'attitude des philosophes bouddhiques est expliquée avec précision: *ayam atra pūrvapakṣiṇo Mādhyamikasyābhisandhok: gady apī mama vicāricarasaḥatvādināḥ pramāṇāny nāma na kūrī eva asti v. rasakam, tathāpi lokasiddhāny eva pramāṇāni tair eva pramāṇāḥ paryalocyamanāni vicāram na saḥante: so 'yam pramāṇānām aparādho yonī svavirrodhena vidiyante na mamāparadha itī.* — M. Garbe a résumé la discussion des Sāṃkhya et des Mādhyamika, Die Sāṃkhya-Philosophie, p. 203. 20.

2) Tib. ཀུན་པོ་ཤིང་རྒྱ་ཚུར་བར་བྱེད་པ་ མེ་མེད་པའི་བྱེད་པ་ = *parāvabodhana*°.

Voir Böhtlingk, s. voc. *pratyayanā*, M. Vynt. 245. 742 (°*arthah*), Bodhic. p. VIII. 101, ad fin.

3) Calc. *apratiddhā*; Camb., Paris *aprasiddhā*. Tib. དེས་ཏེ་ རྣམས་པོ་ཐོས་པ་ ཅན་ བཞག་པ་མེད་པར་ ཡོད་པ་ ཡིན་ནོ། = par conséquent tous les êtres, n'étant pas niés, existent.

4) གཤམ་ནེ་ བོ་མོ་ཅག་ལ་ དེས་པ་ ལེས་བྱ་བ་ རགག་ཞེས་ ཡོད་པར་འགྱུར་དེ།  
— *hgay-zhig*, erreur pour *hga*.

5) D'après le Tib. *tadvirudhā niṣcayāḥ* = དེ་ རྣམ་ རགག་པ་ .

भावः । तदा कस्य प्रसिद्धर्थं प्रमाणानि परिकल्पयिष्यामः । कुतो वैषां संख्या लक्षणं  
त्रिषयो वा भविष्यति । स्वतः परत उभयतो [ऽहेतुतो] वा समुत्पत्तिरिति सर्वमेतन्न  
वक्तव्यमस्माभिः [Tib. 21 b] ॥

यद्येवं निश्चयो नास्ति सर्वतः । कथं पुनरिदं निश्चितद्वयं वाक्यमुपलभ्यते भवतां ।  
न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतो भावा भवतीति ॥ उच्यते । निश्चितमिदं 5  
वाक्यं लोकस्य स्वप्रसिद्धैवोपपत्त्या नार्थाणां ।

किं खल्वार्याणामुपपत्तिर्नास्ति । केनैतदुक्तमस्ति वा नास्ति वेति । परमार्थो  
ऽर्या[णां] <sup>(1)</sup> तूष्णींभावः । ततः कुतस्तत्र प्रपञ्चसंभवो <sup>(2)</sup> पडुपपत्तिरुपपत्तिर्वा स्यात् ।

यदि ऋष्या उपपत्तिं न वर्णयन्ति केन खल्विदानीं परमार्थं लोकं बोधयिष्यन्ति ॥  
न खल्वार्या लोकसंख्यवहारेणोपपत्तिं वर्णयन्ति । किं तु लोकेत एव या प्रसिद्धोपपत्ति- 10  
स्तां परावबोधार्थमभ्युपेत्य तथैव <sup>(3)</sup> लोकं बोधयन्ति । यथैव हि विद्यमानामपि शरीराशु-  
चितां विपर्यासानुगता रागिणो नोपलभन्ते शुभाकारं चाभूतमध्यारोप्य परिक्लिश्यन्ते ।  
तेषां वैराग्यार्थं तथागतनिर्मितो देवो वा शुभसंज्ञया प्राक् प्रवृत्तदितान् <sup>(4)</sup> कायदोषानुपवर्ण-  
येत् । सत्यस्मिन्काये केशा <sup>(5)</sup> [स्त्या]दिना । ते च तस्याः शुभसंज्ञया विमुक्ता <sup>(6)</sup> वैराग्यमासाद-

1) Mss. *āryas tūṣṇīm*; Tib. འཇམ་གསལ་པ་ཏུ་མེས་ཀྱི།. — Aṅg. N. IV. 153. 9  
.. *ariyaṃ vā tūṣṇībhāvaṃ nūtimāññati*. A ce silence s'oppose la *dharmā kathā*.  
— Le *paramārtha* est indicible, *akṣaravarjita*. — On sait d'ailleurs que les *Tathā-*  
*gatas* gardent le silence, Lañkāv. 17. 15 et sources citées J. R. A. S. 1902,  
p. 374, n. 1.

2) D'après le Tib. *tasmād yatropapattyanupapattiyasambhavas tatra pra-*  
*pañcasambhavaḥ kutaḥ*.

3) Mss. *masaiva, mamaiva*. Tib. དེ་ཉིད་ཀྱིས་

4) Mss. *kāmadogṣin*. Tib. ལུས་ཀྱི།.

5) Comparer Bodhic. † 295. 4, Majjh. N. III. 90, Çikṣās. 228, etc.

6) Mss. *°saijñāyām viṣamō*; Tib. ཀའྲང་པའི་ འདུ་མེས་ དེ་ རྟེན་ བལ་པས་

येयुः । एवमिहाप्यार्षैः सर्वथाप्यनुपलभ्यमानात्मकं [16b] भावानामविद्यातिमिरोपकृत-  
मतिनयनतया विपरीतं [Tib. 22a] स्वभावमध्यारोप्य वा चिच्च कं चिद्विशेषमतितरां  
परिक्लिश्यति पृथग्जनाः । तानिदानीमार्यास्तत्प्रसिद्धयैवोपपत्त्या परिबोधयन्ति । यथा  
विद्यमानस्य घटस्य न मृदादिभ्य उत्पाद् इत्यभ्युपेतमेवमुत्पादात्पूर्वं विद्यमानस्य<sup>(1)</sup> विद्य-  
मानत्वान्नास्त्युत्पाद् इत्यवसीयतां । यथा च परभूतेभ्यो ज्वालाङ्गारादिभ्यो ऽङ्कुरस्योत्प-  
त्तिर्नास्तीत्यभ्युपेतमेव विव्रतितेभ्यो ऽपि बीजादिभ्यो नास्तीत्यवसीयतां ।

अथापि स्यादनुभव एषोऽस्माकमिति ॥ एतदप्यपुक्तं । यस्मादनुभव एष मृषा<sup>(2)</sup>  
अनुभवत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्राद्यनुभावावदिति । ततश्चानुभवस्यापि साध्यसमत्वान्न  
प्रत्यवस्थानं न युक्तमिति<sup>(3)</sup> ।

10 तस्मान्नुत्पन्ना भावा इत्येवं तावद्विपरीतस्त्रय्यध्यारोपप्रतिपत्तेण प्रथमप्रकरणा-  
रम्भः । इदानीं वा चिच्चः कश्चिद्विशेषोऽध्यारोपितस्तद्विशेषायाकारणार्थं ज्ञेयप्रकरणारम्भः ।  
गन्तृगन्तव्यगमनादिकोऽपि निरवशेषो विशेषो नास्ति प्रतीत्यसमुत्पादस्येति प्रतिपाद-  
नार्थं ॥

अथ स्यादेष एव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो लौकिकोऽस्माभिः [Tib. 22b] शास्त्रेणानुव-  
15 र्णित इति ॥ तदनुवर्णनस्य तर्हि फलं वाच्यं ॥ कुतोऽर्किकैः स नाशितो विपरीतलक्षण-

1) Les Mss. ajoutent *ghatasya*, qui manque dans le Tib.

2) Tib. = *mṛṣārthah*.

3) Le Tib. place ici les mots *tatprasiddhayaivopapattyā bodhayanti*. (Voir ci-dessus l. 3.)

4) Chapitre II.

5) Je ne sais de quel *gāstra* il est question, ni quel est l'objectant. — Tib.

निर्णयः उक्तौ चिच्चः मृषात्त्वस्य = *asmākaṃ gāstre*.

6) Tib. *तर्किकैः* = *tārkika*.

भिधानेन ' तस्यास्माभिः सम्यगलक्षणमुक्तमिति चेत् ॥ एतदप्युक्तं । यदि हि कुंता-  
किंकिर्विपरीतलक्षणप्रणयनं<sup>(2)</sup> कृतं लक्ष्यवैपरीत्यं लोकस्य स्यात् । तदर्थं प्रयत्नसा-  
फल्यं स्यात् । न चैतदेवमिति व्यर्थं एवापि प्रयत्न इति ।

अपि च । यदि प्रमाणाधीनः प्रमेयाधिगम[17a]स्तानि प्रमाणानि केन परिच्छिद्यन्त  
इत्यादिना विप्रकृत्यावर्तन्त्यां विकृतौ दोषः<sup>(3)</sup> । तदपरिहारात् सम्यगलक्षणद्योतकत्वमपि 5  
नास्ति ।

किं च यदि स्वसामान्यलक्षणद्वयानुरोधेन प्रमाणाद्वयमुक्तं । यस्य तद्व्यतिरेकद्वयं किं  
लक्ष्यमस्ति । अथ नास्ति । यद्यस्ति तदा तदपरि<sup>(5)</sup> प्रमेयमस्तीति कथं प्रमाणाद्वयं । अथ  
नास्ति लक्ष्यं । तदा लक्षणमपि निराश्रयं नास्तीति कथं प्रमाणाद्वयं । वक्ष्यति हि ।

लक्षणान्प्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

10

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणस्याप्यसंभवः ॥ इति ॥<sup>(7)</sup>

1) Tib. རྩོམ་གཤམ་པོ་ = *kutārkaika*.

2) D'après Tib. འཕྲིན་ལུ་འཕྲིན་ལུ་འཕྲིན་ལུ་འཕྲིན་ལུ་འཕྲིན་ལུ་ —

3) Voir p. 16 n. 5. Comparer pour le sens la st. 31 de la *Vigrahavyāvartanī* (= *yadi bhavatām arthaḥ pramāṇair eva sīdhyante, bhavatpramāṇāny aṇi kathan sīdhyante vada*). Notre version tibétaine (qui donne l'indication འཕྲིན་ལུ་འཕྲིན་ལུ་) n'est pas rythmée.

4) Paris, Camb. *kiṃ lakṣaṇam*; mais Tib. མཚན་གཤམ་

5) *tadaparam...* = རྩོམ་གཤམ་པོ་ གཤམ་པོ་ལུ་ གཤམ་པོ་ལུ་ གཤམ་པོ་ལུ་ གཤམ་པོ་ལུ་ = *tayor aparasya prameyabhūvāt ...* — Si la chose à laquelle appartiennent le *svalakṣaṇa* et le *samānyalakṣaṇa* est un *lakṣya*, il nous faut alors, outre le *pramāṇa* qui connaît le *svalakṣaṇa* (1<sup>er</sup> *prameya*) et celui qui connaît le *samānyalakṣaṇa* (2<sup>ème</sup> *prameya*), un troisième *pramāṇa* qui connaisse la chose à laquelle appartiennent les deux *lakṣaṇas* (3<sup>ème</sup> *prameya*). «Comment donc y aurait-il deux *pramāṇas*?»

6) Voir ci-dessous fol. 20a (Tib. 26b *init.*). — *pramāna*, traduit plus haut par མཚན་པོ་, a ici pour équivalent མཚན་ལུ་མཚན་པོ་.

7) = V. 4.



अथ स्यान्न लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं । किं तर्हि कृत्यल्युटो बद्धलमिति<sup>(1)</sup> कर्मणि ल्युटं कृत्वा लक्ष्यते तदिति लक्षणं<sup>(2)</sup> ॥ एवमपि तेनैतस्य<sup>(3)</sup> लक्ष्यमाणत्वात्संभवाद्येनैतल्लक्ष्यते तस्य कर्णस्य कर्मणो ऽर्थान्तरत्वात् । स एव दोषः [Tib. 23a] ।

अथ स्यात् । ज्ञानस्य कर्णत्वात्तस्य च स्वलक्षणान्तर्भावादयमदोष इति ॥ उ-  
च्यते । इह भावानामन्यासाधारणमात्मोयं यत्स्वन्नयं तत्स्वलक्षणं<sup>(4)</sup> । तद्यथा पृथिव्याः  
काठिन्यं वेदनाया विषयानुभवो विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः<sup>(5)</sup> । तेन हि तल्लक्ष्यते<sup>(6)</sup> इति  
कृत्वा प्रसिद्धानुगतां च व्युत्पत्तिमवधूय कर्मसाधनमभ्युपगच्छति । विज्ञानस्य च कर्णा-  
भावं प्रतिपद्यमानेनेत्युक्तं भवति । स्वलक्षणस्यैव कर्मता स्वलक्षणान्तरस्य कर्णभा[17b]-

1) Pān. III. 3. 118. — Tib. བྱེད་སྲོལ་དང་ལུ་རྒྱུ་ལྟེན་པེ་

2) Mss. *tena evum*. — *tena* manque dans Tib.

3) D'après Tib. *tenaiva*.

4) Définition classique: Nyāyabinduṭ. 15. 19.

5) Définitions classiques. — Pour le *kāthinya* de l'élément terre, voir notamment Sarvadārṣ. s. 21. 5, Bodhic. t. 327. 12, Çikṣās. 245. 2 (nombreuses autorités), Majjh. N. I. 185. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 241 b 7: *vedanānubhava itī*; Çikṣās. 233. 10. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) 28 a: *vijñānam pratīvijñaptir itī vijñānaskandhaḥ... pratir vipsārthaḥ viṣayaṃ viṣayaṃ pratīty arthaḥ*, et Soc. As. 239 b 8 *vijñānam pratīvijñaptir man[a]yātanaṃ ca lat.*

6) Ex conj. — Mss. *tena hi tad vā na lakṣyate*. — Tib. བཤད་སྲོལ་རྒྱུ་ལྟེན་པེ་ལེ་ལོ་ལ་འདྲི་བ་དེ་མཚན་པར་བྱེད་པའི་ [ ... སའི་ ] ལྷན་པ་ དང་། ཚེས་པའི་ ཚུངས་ དང་། [ ... ལྷན་ པར་གཉིད་ཀྱི་ རང་གི་ རོ་བོ་ ... གང་ ཡིན་པ་ དེ་ནི་ རང་གི་མཚན་ ཉིད་ ཡིན་ན། རབ་ཏུ་གསལ་པ་ དང་ ཇེས་སུ་འབྲེལ་པའི་ ... = *ucyate: tāvad iha yathā tena tal lakṣyate, [... pṛthivyāḥ] kāthinyam, vedanāyā anubhavo... iva, atmīya-svarūpam... yat tat svalakṣaṇam, prasiddhām anugatām ca... — bhāvānām* n'est pas traduit dans le Tib., par contre *re-zhiḡ (tāvat)* manque dans la version sanscrite que nous avons proposée.

7) = ལས་སུ་སྐྱུ་པ་

वञ्चेति<sup>(1)</sup>। तत्र यदि विज्ञानस्वलक्षणं करणं तस्य व्यतिरिक्तेन कर्मणा भवितव्यमिति स एव दोषः।

अथ स्यात् । यत्पृथिव्यादिगतं काठिन्यादिकं विज्ञानगम्यं तत्तस्य कर्मास्त्येव तच्च स्वलक्षणाव्यतिरिक्तमिति ॥ एवं तर्हि विज्ञानस्वलक्षणस्य कर्मत्वाभावात्प्रमेयत्वं न स्यात् । कर्मरूपस्यैव स्वलक्षणस्य प्रमेयत्वात् । ततश्च द्विविधं प्रमेयं स्वलक्षणं सामा- 5 न्यलक्षणं<sup>(2)</sup> । इत्येतद्विशेष्य वक्तव्यं । किं चित्स्वलक्षणं प्रमेयं पल्लव्यत इत्येवं व्यपदिश्यते । किं चिदप्रमेयं<sup>(3)</sup> पल्लव्यतेऽनेनेति व्यपदिश्यत इति ॥ अथ तदपि कर्मसाधनं । तदा तस्यान्येन करणेन भवितव्यं । ज्ञानात्तरस्य [Tib. 23 b] करणभावपरिकल्पनायाम- नवस्थादोषश्चापद्यते ।<sup>(4)</sup>

अथ मन्यसे स्वसंवित्तिरस्ति । ततः स्वसंवित्त्या ग्रहणात्कर्मतायां सत्यामस्त्येव 10 प्रमेयात्तर्भाव इति ॥ उच्यते । विस्तरेण मध्यमकावतारे<sup>(5)</sup> स्वसंवित्तिनिषेधात् । स्वलक्षणं

1) Le Tib. ne marque pas le génitif (*°lakṣaṇasya*, *°antarasya*). Mss. *°sauva*, *°stha*, *°sya*: *རང་གི་ མཚན་ཉིད་ ཁོ་ན་ ལས་ཉིད་ ཡིན་ཞེས་ ། རང་གི་ མཚན་ཉིད་ གཞན་ལེ་ གྱེད་པའི་ རོ་བོ་ ཡིན་ནོ་ = *svalakṣaṇam eva karmatā, anyat svalakṣaṇaṃ karaṇabhāvah*. — *zhiñ* = *ca*.*

2) Ex conj. — Mss. *sāmānyalakṣaṇaṃ labhyetadvipeṣya*. . . . . Tib. *གྱི་འི་ མཚན་ཉིད་ནོ། ཞེས་བུ་པར། རང་གི་ མཚན་ཉིད་ ཅུང་ཟད་ཅིག་ནི་ གཞན་ལ་བུ་་་་ ་་་ ཞེས་བཟོད་པ་ གང་ཡིན་པའོ་ ཞེས་ ཅུང་པར་ འདི་ རོ་བོ་ཞིག་ བཟོད་པར་བུ་ རོ་བོ་སོ་སོ་*

— *sāmānyalakṣaṇaṃ ca . iti svalakṣaṇaṃ kim cit prameyam . . . . . iti vyapadiṣṭaṃ yud asti . iti vīṣeṣyāntanmātraṃ vaktavyam*.

3) Mss. *kimcī(t)pra*°. Tib. *གཞན་ལ་བུ་ མ་ ཡིན་ནོ་*

4) Mss. *tadāntīyādoṣa* ལྷག་པ་མེད་པ་

5) D'après Tib. *tatas tayā sva*°.

6) Voir *supra* p. 18, n. 3. Cp. fol. 232 b 2. = *དེ་ཅི་རྩེ་ རང་རྒྱུ་ ཡིན་པ་*

स्वल्पज्ञानाक्षरेण लक्ष्यते तदपि स्वसंविद्या इति न युज्यते । अपि च । तदपि नाम ज्ञानं स्वल्पज्ञानव्यतिरेकेणासिद्धेरसंभवाह्लादयाभावे निराश्रयलक्षणप्रवृत्त्यसंभवात् सर्वथा नास्तीति कुतः स्वसंविद्धिः ।

तथा चोक्तमार्यत्रयचूडपरिपच्छायां<sup>(3)</sup> । स चित्तमसमनुपश्यन् [18a] चित्तधारां<sup>(5)</sup> पर्येषते कुलश्चित्तस्योत्पत्तिरिति । तस्यैव भवति । आलम्बने सति चित्तमुत्पद्यते । तत्किमन्यदालम्बनमन्यच्छित्तं । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । यदि तावदन्यदालम्बनमन्यच्छित्तं तदा द्विचित्तता भविष्यति । अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं । तत्कथं चित्तेन<sup>(6)</sup> चित्तं समनुपश्यति । न च चित्तं चित्तं समनुपश्यति । तद्यथापि नाम तथैवासिधारया मैवासिधारा न

མ་ཡིན་པ་ = *tasmād asatyām svasaṃvittau*. — Sur la *svasaṃvitti* (= *°saṃvedana*), dogme essentiel des Yogācaras, voir sources citées p. 62, n. 3, et notre traduction du Sarvadarçana, (Muséon 1901—2), notes 70—72; Vedantakalpataru 293. 5.

1) Tib. = *tad api tayā svasaṃvittiyā lakṣyata iti...*

2) Mss. *tatah*. — Tib. ལ་ལ་

3) Quarante deuxième traité du རྣམ་ཐོབ་སྐྱེ་གསུང་ (Ratnakūṭa), quatrième division du Kandyour. A. M. G. p. 218. — Cette citation a été traduite par Burnouf, Intr. 561. — Voir Bodhic. p. ad IX. 18, Çikṣās. 235. 1, notes (La référence à l'Abhidh. k. v. que m'emprunte M. Bendall est le résultat d'une confusion). — M. Vynt. 65. 38, Nanjio 28. 47 (A. D. 265—316).

4) Mss. et Burnouf *cittam sam°*. — Tib. ཡང་དག་པར་རྗེས་སུ་མ་མཐོང་བས་

5) *dharā* = ལྷོད་ et ci-dessous ལྷོད་ — Comp. Lañkāvat. 51. 10 na *çakyam svacittavikalpadīcyaḍharā draṣṭum*; 59. 18 *svacittadṛṣyaḍhārāvīçudḍhyartham...* — Burnouf: le tranchant de la pensée ou de l'esprit. — *cittadhārā* = *°latā* (= ci-dessous, 63. 4) — *dhārā* = *sañtāna* = *pravāha*; voir J. As. 1902, II. 280, n. 1.

6) Sic Mss. — Çikṣās. (235. 8) et Bodhic. p. *na hi cittam cittam...*

7) Sic Mss. — Çikṣās. et Bodhic. p. *na hi cittam*.

8) D'après Tib. *paçyati*.

शक्यते क्लृप्तं । न तेनैवाङ्गुल्यग्रेण तदेवाङ्गुल्यग्रं शक्यते स्प्रष्टुं<sup>(1)</sup> । एवमेव न तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं शक्यं द्रष्टुं । तस्यैवं योनिशः प्रयुक्तस्य या चित्तस्थानवस्थानतानुच्छेदाशाश्र-  
तता [Tib. 24a] न कूटस्थता नाहेतुकी न प्रत्ययविरूढा न ततो नान्यतो<sup>(4)</sup> न सैव ना-  
न्या तां चित्तधारां चित्तलतां<sup>(5)</sup> चित्तधर्मतां चित्तानवस्थिततां चित्ताप्रचारतां चित्तादृश्यतां  
चित्तस्वलक्षणतां तथा जानाति तथा पश्यति यथा तथतां न च निरोधयति । तां च चि- 5  
तत्रिवेकतां तथा प्रजानाति तथा पश्यति । इयं कुलपुत्र [बोधिसत्त्वस्य] चित्ते चित्तानुप-  
श्यता<sup>(7)</sup> स्मृत्युपस्थानमिति ॥

तदेवं नास्ति स्वसंचित्तस्तद्भावात् किं केन लक्ष्यते ॥

किं च । भेदेन वा लक्षणतां लक्ष्यात्स्यदिभेदेन वा । तत्र यदि तावद्भेदेन तदा  
लक्ष्यादिद्वन्वात्लक्षणवलक्षणतामपि न लक्षणं । लक्षणान्न भिन्नत्वाल्लक्ष्यवलक्षणमपि न 10

1) Ces exemples sont indiqués par Vācaspati (Bhāmati 379. 3, Nyāyav. tātp. 255. 23, 466. 10. — Īikṣās. 235, n. 5. — Sumaṅgalavilās. 235 fine, Īlokavārt. 287.

2) Mss. °sthānatāmocchedāḥ°. — Je n'ose corriger . . .cittasya anavasthā, anucchinā, aḥāḥvatā, . . ; la version tibétaine nous y invite peut-être.

3) Sāṃkhyas. VI. 13: il y a deux espèces de *nitya*: *kūlasthanītya ālma*, *parīṇamanyā prakṛtiḥ*. — Voir Dīgha, n. 26, Sumaṅgalav. I. 105, Oldenberg, Buddha<sup>2</sup> p. 379. note

4) Mss. *nasyaiva* = དེ་ཉིད་ ལྱང་ མ་ཡིན་.

5) Mss. °latā, °lakṣyatā, °lakṣaṇatā. — Tib. འཇིགས་.

6) དེ་བཞིན་ཉིད་ ཇི་ལྟ་བུ་ དེ་བཞིན་ཏུ་ མཐམས་དེ་དག་ དགོད་པ་ཉིད་ཏུ་ རབ་ཏུ་ཤེས་  
དེ་བཞིན་ཏུ་ མཐོང་བ་ འདྲིའི་ = *tathatā yathā tathā cittāni tāni virekalayā pr ija-*  
*nati, tathā paśyati, iyam. . .*

7) Mss. °paśyanā nāsmṛty°, leçon qui a trompé Burnouf. — Tib.: ཇི་སྲིད་  
ལྟ་བུ་ལ་ དམ་པ་ཉིད་མཐམས་ཤིག་པའི་ ལྷོད་པ་ ལྷོད་པ་སྲིད་པ་ལོ་ = . . . °smṛtyupasthā-  
*nacaryā pariśuddhā*. — Cp. Dh. s. XLIV; Kern, Manual 248, 255; Īikṣās. Chap. XIII, p. 228. note 2; Jäschke 189b; Bodhic. IX. 103—6; Visuddhi-  
magga (J. P. T. S. 1886, p. 102—4, 151. 158).

लक्ष्ये । तथा लक्ष्याद्विभवाञ्जनणस्य लक्षणानिर्पेक्षे लक्ष्यं स्यात्तत्र च तल्लक्ष्यं लक्षण-  
निर्पेक्षत्वात् खपुष्पवत् [18b] ॥ अथाभिन्ने लक्ष्यलक्षणो । तदा लक्षणोद्भव्यतिरिक्त्वाञ्ज-  
नणस्वात्मवद्विकीयते लक्ष्यस्य लक्ष्यता । लक्ष्याच्चाव्यतिरिक्त्वाञ्जलक्ष्यस्वात्मवद्विजनण-  
मपि [Tib. 24b] न लक्षणस्वभावं । यथा चीक्रे ।

5 लक्ष्याञ्जनणमन्यञ्चेत् स्यात्तल्लक्ष्यमलक्षण ।

तयोर्भावोऽ[न]न्यत्वे विषयष्टे कथितं त्वया ॥ इति <sup>(1)</sup>

न च विना तत्त्वान्यत्वेन लक्ष्यलक्षणसिद्धावन्या गतिरस्ति । तथा च वक्ष्यति ।

एकीभावेन वा सिद्धिर्नाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते । तयोः सिद्धिः कथं [नु] खलु विद्यते ॥ इति <sup>(2)</sup> ॥

10 अथवोच्यते । <sup>(3)</sup> [अवाच्यत]या सिद्धिर्भविष्यतीति चेन्नैतदेवं । अवाच्यता हि नाम  
परस्परविभागपरिज्ञानभावे सति भवति । यत्र च विभागपरिज्ञानं नास्ति । तत्रेदं लक्ष-  
णमिदं लक्ष्यमिति विशेषतः परिच्छेदासंभवे सति द्वयोर्दृग्भाव एवेति । तस्माद्वाच्य-  
तयापि नास्ति सिद्धिः ।

अपि च । यदि ज्ञानं करणं विषयस्य परिच्छेदे कः कर्ता । न च कर्तारमन्तरेणास्ति

1) Stance non identifiée. — Prajñāp. 10. 21 *lakṣyaśvabhāvena lakṣaṇam virahitam, lakṣyaśvabhāvena lakṣyam virahitam*. — Sur les rapports du *lakṣaṇa* et du *lakṣya*, voir Nyāyakandali (Prajastapādabhāṣya) p. 28. Le sophisme bouddhique est défini: *prasiddhāc cet padārthā nā lakṣaṇīyāḥ; aprasiddhā natarīm aṣakyaṭvāt*.

2) = II. 21.

3) ཅེ་སྟེ་ བརྗོད་ཏུ་མེད་པ་ཉིད་ཏུ་ འགྲུབ་པར་ འགྲུབ་རྒྱུ་ ཞེས་. — Comp. Bo-  
dhic. t. 297. 9 ... *skandhebhyaḥ tattvānyatvābhyām avācyaṃ pudgalanāmānam ātmānam icchanti*. — Dhvaṇyaloka (Kāvyamāla) p. 233. *anirdeṣyatvaṃ sarva-  
lakṣaṇarīṣaye bauddhānāṃ prasiddham*. — Vedāntakalpataru 284. 5. *bhedā-  
bhedābhyām anirvācyenopakāreṇopakṛtām kāraṇam kāryam anirvācyaṃ karotīty  
uktam. tad ayuktam, bhedanīśedhe 'bhedāpatter abhedanīśedhe ca bhedaḥprasāṅgū  
ity ūcāṅkya bauddham prati pratibandham āha*.

करणादीनां संभवः किदिक्रियायामिव ॥ अथ चित्तस्य तत्र कर्तृत्वं परिकल्प्यते । तदपि न  
युक्तं । यस्मादर्थमात्रदर्शनं चित्तस्य व्यापारोऽर्थविशेष(३)दर्शनं चैतसानी ।

तत्रार्थदृष्टिर्विज्ञानं तद्विशेषे(३) तु चैतसाः ।

इत्यभ्युपगमात् । एकस्यां हि प्रधानक्रियायां साध्यायां यथास्त्रं गुणक्रियानिर्वृ-  
त्तिद्वारेणाङ्गीभावोपगमात् करणादीनां करणादित्वं(४) [Tib. 25a] न चेह ज्ञानविज्ञानगोरे- 5  
ना प्रधानक्रिया । किं तर्ह्यर्थमात्रपरिच्छित्तिर्विज्ञानस्य प्रधानक्रिया । ज्ञानस्य तर्थवि-  
शेषपरिच्छेद इति नास्ति ज्ञानस्य करणा[19a]त्वं नापि चित्तस्य कर्तृत्वं । ततश्च स एव  
ज्ञेयः ॥

अथ स्यात् । अनात्मानः सर्वधर्मा इत्यागमात् कर्तुः सर्वत्राभावात् । कर्तारगत्तरे-  
णापि विद्यत एव क्रियादिव्यवहार इति ॥ एतदपि नास्ति । घ्रागमस्य सम्यगर्थानवधार- 10  
णान् । एतदेवोक्तं मध्यमकावतारे ॥

1) Mss. *sambhedah.* — Tib. རྩེད་པ་ལ་སེལ་པ་ལ་རྣམས་ ཡོད་པ་ ཡང་ མ་ཡིན་ཏེ་

2) རོད་ལྷོ་ རྩེད་པར་ ལྷ་བའི་

3) Sic Mss. — Tib. དེ་ལ་ རོད་མཚན་ རྣམ་པར་ཤེས། དེ་ཡི་ རྩེད་པས་ སེལ་པ་ལས་  
འཕྲོ་། = ... *tadvijēṣat tu...* — Voir ci-dessus 11, note 4.

Nyayabinduṭ. 14. 4: *svasamvedanam akhyātam aha: cittam arthamātra-  
mahi, cāllā vijēṣāvasthāgrahīṇaḥ sukhūdayah.* — Vedāntakalpataru 278. 26.  
— Kathavatthu VII. 3. — Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 28a *vijñānam  
upalabdhir vastumātragrahaṇam; vedanūdayas tu caitasā vijēṣagrahaṇam* —  
Voir Yogasūtra I. 43—41 *arthamātranirbhāsā (nirvilarkā) samāpatih; deçakāla-  
dhanmādirāhito dharmimātrataya. . . arthah pratibhūti yasyām* (Bhojaraja).

Comp. Abhidh. k. v. cité Dh.-s. XXVIII (p. 41) *nimittodgrahaṇāt mikets  
[samjñā], nimittam vastumo 'vasthāvijēṣo nilatrādī tasyodgrahaṇam paricchedah.*  
— Voir Atthasālinī 291, 308 et les notes de M<sup>rs</sup> Rhys Davids ad Dh. Saū-  
gāmi 4, 5. — Le *vijñāna* est distingué du *jñāna*, ci-dessous ad XXV. 16 *nimittā-  
lambanam vijñānam.*

Soient les equivalences: *cittam* = *vijñānam* = *nirvikalpakajñānam* — *ar-  
thamātragrahī*; *caitasā* = *jñānam* = *savikalpakajñānam* = *arthavijēṣagrahī.*

Voir ci-dessous p. 74, n. 6.

4) D'après le Tib. = *karaṇādīnām yathāsvam guṇa. . . dvāreṇa ekasyā. . .  
sādhyāyū aṅgībhāvopagamāt karaṇādītvam.*

अथापि स्यात् । यथा शिलापुत्रकस्य शरीरं राहोः शिर इति शरीरशिरव्यतिरिक्तविशेषणासंभवेऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्त । एवं पृथिव्याः स्वलक्षणमिति स्वलक्षणव्यतिरिक्तपृथिव्यसंभवेऽपि भविष्यतीति ॥ नैतदेवमतुल्यत्वात् । शरीरशिरःशब्दयोर्हि बुद्ध्यादिपाण्यादिवत्सकृत्वाविपदार्यात्तरसायेतताप्रवृत्तौ शरीरशिरःशब्दमात्रालम्बनो ५ बुद्ध्यावेन्नैतत्<sup>(3)</sup> सकृत्त्वारिपदार्यात्तरसाकाङ्क्ष एव वर्तते । कस्य शरीरं कस्य शिर इति । इतरोऽपि विशेषणान्तरसंबन्धनिराचिकीर्षया शिलापुत्रकराहु विशेषणध्वनिना लौकिकसंकेतानुविधायिना प्रतिकर्तुः काङ्क्षामपहृत्तीति युक्तं । इह तु काठिन्यादिव्यतिरिक्तपृथिव्याद्यसंभवे [Tib. 25b] सति न युक्तो विशेषणविशेष्यभावः ।

तीर्थिकैर्द्वयतिरिक्तलक्ष्याभ्युपगमात्तदनुरोधेन विशेषणाभिधानमडुष्टमिति चेत् ।

1) M. Vyut. 245. 1109. — Rājamārtanḍa, I. 9. — Sāmkyayprav. bh. 84 27, 148. 1: *rāhoḥ śirah, śilāputrasya śarīram, puruṣasya caitanyam*; expressions métaphoriques [vikalpa]: Im Falle der Statue oder ähnlicher Dinge wird [das possessive Verhältniss] durch das Mittel [der Sinneswahrnehmung] widerlegt, welches den Gegenstand in seiner Eigenschaft [d. h. die Thatsache, dass der Körper die Statue ist,] erkennen lehrt, und deshalb liegt [in solchen Fällen] nur eine Ausdrucksweise vor, bei welcher die thatsächliche Identität in das Gewand des possessiven Verhältnisses gekleidet wird. Wenn man aber sagt: mein Körper. ...

2) Mss. °pañgyādimat°. — Tib. ... शिंगस'म'ल'म' बुद्ध'उंग'...

3) Mss. *buddhyapajananah, buddhyapa*°. — ལྷཱ་འཇམ་ལ་ དམིགས་པའི་ སྤྱི་ལྗོས་ སྐྱེ་བྱེད་ ། གང་གི་ ལུས་ ..... ། ཅིག་ཤིས་ ཏུང་..... Si *Na-zhig* peut remplacer *hga-zhig, la-la-zhig*, il s'oppose à [g] *cig-ras* (itara = eka-tara), et nous avons: «Un homme intelligent (*blo-skyes-pa? buddhīman janah*) entend prononcer le mot tête et se demande: la tête de qui?..»

4) འཇམ་པ་ གནལ་ རེ་ འབྲེལ་པ་' gzhag-pa (ljog-pa) précédé de ñe-bar = *upasthita* — «Dans le désir d'écarter la pensée que [le mot tête] est immédiatement en rapport avec un déterminatif».

5) Mss. °*vyatiriktalakṣya*°. Tib. མཚན་གཤིན་ བྷ་དེང་པ་ རས་སྤངས་པའི་ལྷིང་

नैतदेवं । न हि तीर्थिकपरिकल्पिता युक्तिविधुराः पदार्थाः स्वसमपेक्ष-युपगतं न्याय्याः ।  
प्रमाणांतरादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ।

अपि च पुद्गलादिप्रसङ्गित्वत् (3) सशरीरोपादानस्य शिलापुत्रकस्यागोपादातुर्लौकिक-  
व्यवहाराङ्गभूतस्य विशेषणस्याविचारप्रसिद्धस्य (4) सद्भावात् । शिरउपादानस्य च राक्षो-  
रूपादातुः [19b] सद्भावादप्युक्तमेतन्निर्दर्शनं ॥

8

शरीरशिरव्यतिरिक्तस्यार्थात्तरस्यासिद्धेस्तन्मात्रस्योपलम्भात् सिद्धमेव निर्दर्शन-  
मिति चेत् नैतदेवं । लौकिके व्यवहार इत्थेविचारोपवृत्तेरविचारतश्च लौकिकपदार्था-  
नामस्तिवत् । यथैव हि रूपादिव्यतिरेकेण विचार्यमाणं घ्रात्मा न संभवति (6) अपि च  
लोकसंवृत्या स्कन्धानुपादायास्यास्तित्वं । एवं राक्षशिलापुत्रकयोरेपीति नास्ति निर्दर्श-  
नासिद्धिः ॥ एवं पृथिव्यादीनां यद्यपि काठिन्यादिव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लक्ष्यं नास्ति 10  
लक्ष्यव्यतिरेकेण च लक्षणं निराश्रयं तथापि संवृतिरेवेति (7) परस्परपक्षेण तयोः सिद्ध्या  
सिद्धिं व्यवस्थापयाम्बुवृत्तार्थाः । अथैव चैतदेवमभ्युपेयं । अन्यथा हि संवृतिरूप-

1) Nous aurions à admettre d'autres pramāṇas que le *pratyakṣa* et l'*anu-  
mana*, à savoir le *śabda* (?). — Voir ci-dessous 69. 1.

2) गदत्रगाव' शैगस'स' सङ्गस'स'ल्ल'स'

3) Mss. *sa, sva*, n'est pas traduit dans la version tibétaine et peut être  
écarter (cp. *śira-up*°). — Tib. = *api ca śarīra-upādāna-viśeṣaṇa[sya] laukikakarya-  
vāhārangbhūta-avicāra-prasiddha[sya] upādātr-śilāputraka[sya], śira-upādāna-  
[sya] upādātr-rāhoḥ ca pudgala-ādi-prajñapti-vaś sadbhāvan nīdarśanam etad  
ayuktam.*

4) Mss. *avicāraprasiddhasyaśūca*°. — Tib. स'सङ्गस'ङ्' सु'स'स' ..... य'ङ'  
यवे'श्रै'स'

5) *vicāra* = स'स'स'ङ्'श्रै'स'

6) Voir Chapitre XVIII.

7) स'ल्ल'स'स'ल्ल'स'श्रै'स' = *apekṣāmātreṇa*.



(1) पत्त्या न विपुःश्येत । [Tib. 26 a] तदेव तत्रमेव स्यान्न संवृतिः ॥ न चोपपत्त्या विचार्यमा  
गानां शिलापुत्रकादीनामेवासंभवः । किं तर्हि वक्ष्यमाणया युक्त्या रूपवेदनादीनामपि  
नास्ति संभव इति तेषामपि संवृत्या शिलापुत्रकादिब्रह्मास्तित्वमास्थेयं स्यात् । न चैत  
देवमित्यसदेतत् ॥

5) अथ स्यात् । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया । नैव हि वयं सर्वप्रमाणाप्रमेयव्यवहारं सत्य-  
मित्याचक्ष्महे । किं तु लोकप्रसिद्धिरेषामुना न्यायेन व्यवस्थाप्यत इति ।

उच्यते । वयमप्येवं ब्रूमः । किमनया सूक्ष्मेत्तिकया लौकिकव्यवहारेऽवतारिकया ।  
तिष्ठतु तावदेषा विपर्ययात्रासाक्षात्सात्त्विकभावसत्ताका संवृतिर्मुमुक्षुणां गोतावाकुकुशलः

1) *upapatti* = འབྲས་པ། = *yukti*.

2) འདི་ན་ ཁོ་ཉིད་ཀྱི་ འགྲུང་གི་ གྲན་ཚེས་ཀྱི་ མི་འགྲུང་པོ་

3) Mss. °*putraka ivastitvam āstheyam* — Tib. དེ་དག་གྱུར་ མཆོག་གྱུ་ལ་ སོགས་  
པ་ལོན་ཀྱི་ གྲན་ཚེས་ཀྱི་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱི་ ཁས་ལྷན་ས་པར་འགྲུང་། ।

4) La version tibétaine ajoutée: བརྟན་ནས་ བརྟན་པ་ལ་ རྣམ་པར་བཞག་པ་  
འདི་ཡང་ དབྱུ་མ་ལ་འཇུག་པ་ལས་ རྣམ་པར་ བརྟན་པས་ དེ་ཉིད་ལས་ ཡོངས་སུ་བཅོལ་  
བར་བྱའོ། = *etad apy upādāyaprajūḥṣṭiryavasthānam vistarēna Madhyamakāva-  
tare nirūḥitam* (བསྟན་པ་?) *iti tata eva paryavaseyam*.

5) = འདི་མོ་རྩ་དབྱུང་པ།. Sur les formations en *-ikū* (*varāḥikū*, *jāgarikū*,  
°*ghatīka*, °*mūhika*), voir Bodhic. t. 373. 22 et ad VII. 54: Çikṣās. 52. 18, 191. 6,  
267. 15, 269. 2; Div. 330. 2. Cp. Mhv. I. 522, II. 498

6) Mss. *sarvata apramāṇa*°. — Tib. ཚེད་མ་ དང་ གཞལ་བྱའི་ བ་སྟན་ བམས་  
ཅན་ བདེན་པ་ ཡིན་ནོ་

7) Mss. *prasiddhīr eṣā, eva*. Tib. ར་པ་ཀྱི་སྟགས་པ་ འདི་

8) N'est signalé (P. W.) que dans le composé *raṅga*°.

9) Mss. *mokṣogahaku*, °*vāhaka* (འདི་ནི་པར་བྱེད་པ།).

मूलोपचयहेतुर्भावन्न तत्त्वाधिगम इति । भवांस्त्वेतां संवृत्ति[20a]परमार्थसत्यविभागदुर्वि-  
 द्यधुबुद्धितया क्व चिदुपपत्तिमवतार्यान्यायतो नाशयति । सोऽहं संवृत्तिसत्यव्यवस्थावि-  
 चक्षणप्राज्ञौकिक एव पक्षे स्थित्वा संवृत्येकदेशनिराकरणोपत्तिस्तोपपत्त्यन्तरात्तरमुपपत्त्य-  
 क्षरेण विनिवर्तयन् लोके<sup>1)</sup> वृद्ध इव लोकाचारात्परिधश्यमानं भवन्नमेव निवर्तयामि न तु  
 संवृत्तिं ॥ तस्माद्यदि लौकिको व्यवहारस्तदावश्यं [Tib. 26b] लक्षणवल्लक्ष्येणापि 5  
 नावतव्यं । ततश्च स एव दोषः । अथ परमार्थस्तदा लक्ष्यभावात्क्षणद्वयमपि नास्तीति  
 कृतः प्रमाणद्वयं ॥

अथ शब्दानामेवं क्रियाकारकसंबन्धपूर्विका व्युत्पत्तिर्नाङ्गीक्रियते । तदिदमति-  
 कष्टं । तैरेव क्रियाकारकसंबन्धप्रवृत्तैः शब्दैर्भवान् व्यवहृति शब्दार्थं क्रियाकरणादिकं  
 च नेच्छतीति । अहो वतच्छामात्रप्रतिबद्धप्रवृत्तितो भवतः ॥ 10

यदा चैवं प्रमेयद्वयमव्यवस्थितं<sup>3)</sup> तदा [स्व]सामान्यलक्षण[|]विषयत्वेनागमादीनां  
 प्रमाणात्तरत्वं<sup>3)</sup> ॥

किं च षटः प्रत्यय इत्येवमादिकस्य लौकिकव्यवहारस्यासंयत्ताद[न]र्पव्यव-  
 हाराभ्युपगमाच्चाव्यापितां लक्षणस्येति न युक्तमेतत् ।

1) Tib. -- *upapattiyantarām upa°*

2) Tib. = *kriyākarakadyabdartham* -- *karaka* -- स्तुर्मासं

3-3) རྣམ་མཁོ་ ལུང་ལ་སྔགས་པ་ རང་ རྣ་ སྤྱི་ལོ་ མཚན་ཉིད་ཀྱི་ ལྷལ་ཅན་ མ་  
 ལྷལ་མ་ཉིད་ཀྱི་ སྤྱི་ལོ་ ལོད་མ་ གནས་ཉིད་ མ་ལོད་པ་ མ་ལོད་ནོ། = ..... *na pra-*  
*manuntaratvabhāvah.*

4) ... *asamgrahād*, voir ci-dessous 71. 3. -- *anārya* = འཕགས་པ་ མ་ ལོད་  
 མཁོ་

5) མ་ལུང་མ་ཉིད་ཀྱི་ འཇུག་ནོ། རེས་ན་ འདི་ནི་ མི་རྣམས་སོ་ -- *iti* = *tatah*  
 == *des-na.*

अथ स्यात् । घटोपादाननीलादयः प्रत्यक्षाः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छेद्यत्वात् । ततश्च यथैव कारणे कार्योपचारं कृत्वा बुद्धानां मुख उत्पाद इति व्यपदिश्यते । एवं प्रत्यक्षनीलादिनिमित्तकोऽपि घटः कार्ये कारणोपचारं कृत्वा प्रत्यक्ष इति व्यपदिश्यते ॥ नैवंविधे विषय उपचारो युक्तः । उत्पादो हि लोके मुख्यव्यतिरेकेणोपलब्धः । स च संस्कृतलत-  
 5 षास्व[20b]भावत्वादनैकदुष्कारशतकेतुत्वात्मुख एव । स मुख [Tib. 27a] इति व्यपदिश्य-  
 मानोऽसंबद्ध एवेत्येवंविषये युक्त उपचारः । घटः प्रत्यक्ष इत्यत्र तु न हि घटो नाम कश्चि-  
 योऽप्रत्यक्षः पृथगुपलब्धो यस्योपचारात्प्रत्यक्षत्वं स्यात् ॥

नीलादिव्यतिरिक्तस्य घटस्याभावाद्दौर्घारिकं प्रत्यक्षत्वमिति चेत् । एवमपि सुत-  
 राण्युपचारो न युक्त उपचर्यमाणस्याश्रयस्याभावात् । न हि खरविषाणतैत्तपयमुपचर्यते ।

10 अथि च । लोकव्यवहाराद्भूतो घटो यदि नीलादिव्यतिरिक्तो नास्तीति कृत्वा तस्योपचारिकं प्रत्यक्षत्वं परिकल्प्यते । नन्वेवं सति पृथिव्यादिव्यतिरेकेण नीलादिक-  
 मपि नास्तीति नीलादेरस्योपचारिकं प्रत्यक्षत्वं कल्प्यतां । यद्योक्तं ।

1) M. Vyut. 245. 571--572.

2) Mss. *utpadaṅga*. — Tib. *སངས་རྒྱལ་རྣམས་ རྟེ་ འབྱུང་བ་ བདེ་ ལེས་* —

Exemple classique. Visuddhim. XVII (Warren, Buddhism, 194): Karma is called existence because it causes existence, just as the birth of a Buddha is called happy because it results in happiness. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 211a 2, *samgataṁ sammipate samavaye karaṇe kāryopacārah, spargaṇa iti; yathā sukho buddhānam utpada iti*. — L'absence de *buddhotpāda* est un *aḥṣaya* (Dh.-s. LXXIV) par excellence. *buddhotpāda 'tidurlabhaḥ* (Bodhic. p. 10. s). — Les applications du mot *sukha*, Atthasal. § 99 et 301.

3) Voir Chapitre VII.

4) *རྟེ་ལ་ བདེ་བ་ ལེས་* = *tasmin sukhān iti* = *sa sukha iti*.

5) M. Vyut. 245. 683. — Abhidh. k. v. (Soc. As.) 339a 7: *upacāre bhava au- pacārikah*.

6) Mss. *taicakṣu, taicatvam* — Tib. *རྣམ་རྒྱུ་ཡི་*

7) = Catuḥgataka, d'Āryadeva, XIV. 14 (Muséon, 1900, p. 240); cité dans le comm. du Madhyamakāvat. 344b 5.

रूपदिव्यतिरेकेण यथा कुम्भो न विद्यते ।

वायादिव्यतिरेकेण तथा रूपं न विद्यते ॥ इति ।

तस्मादेवमादिकस्य लोकव्यवहारस्य लक्षणोनासंयद्वाद्यापितैव लक्षणस्येति ।

तत्रविदपेतया हि प्रत्यक्षत्वं घटादीनां नीलादीनां च नेष्यते<sup>1)</sup> लोकसंवृत्या त्वभ्युपगत-  
त्वमेव प्रत्यक्षत्वं घटादीनां ॥ यथोक्तं शतके<sup>(2)</sup>

सर्व एव घटो ऽदृष्टो रूपे दृष्टे हि ज्ञायते ।

ब्रूयात् कस्तन्नचिन्नाम घटः प्रत्यक्ष इत्यपि<sup>(3)</sup> ॥

एतेनैव विचारेण सुगन्धि मधुरं मृड ।

प्रतिषेधयितव्यानि सर्वाण्युत्तमबुद्धिना [Tib. 27 b] ॥ इति ॥

अपि चापरोक्षार्थाचिन्वात्प्रत्यक्षशब्दस्य सान्नादभिमुखो ऽर्थः प्रत्यक्षः<sup>4)</sup> प्रतिगत-  
तन्मस्मिन्निति कृत्वा घटनीलादीनामपरोक्षानां प्रत्यक्षत्वं सिद्धं भवति<sup>(4)</sup> । तत्परिच्छेद-

1) Ce demi-çloka (?) est traduit en prose dans le Tib. — Voir Nyāyavart. 52. 15 sqq. la discussion de la définition du *pratyakṣa* donnée par Vasubandhu, *Vasubandhuva pratyakṣalokasya* (a). Nyāyav. tāp. 154. 21, 352. 13, 100. 13 *yadī gasya vyapadīḥyate jñānam tat pratyakṣam, tato ghaṭa ity apī jñānam pratyakṣam prasajyeta. tad apī ghaṭasya vyapadīḥyate, na tu tato ghaṭād bhavati: tasya vicārasahatayā paramarthaśattvābhāvena, sampratisato vijñānam prati karanaśābhāvat.* (b) — Voir infra, p. 74, n. 6. — Le seul *kalpanapōdha* (*nirvikalaka*), essentiellement innommable (*abhiāpasamsargūyogya*), est *pratyakṣa*.

(a) = *tato ' rthād vijñānam pratyakṣam.* (b) Le *ghaṭa* ne supporte pas l'examen (*vicāra-asaha*, voir p. 67 l. 7); il n'existe que dans la *lokaprasiddhi* (voir p. 74 n. 1), c'est à dire *avicāratah*. — Le *sampratisat*, le simultané, ne peut être *asaya* de la connaissance, car le simultané n'est pas *karana*; et en vertu du principe *nākāraṇam viśayaḥ* (Bodhic. p. IX. 22).

2) Chapitre XIII. 1. 2. — Voir Wassilicff, 332 (364) sous § 8.

3) Mss. *ghaṭo dṛṣṭo . . . brūyāt ka ta sya cin nīma (tat kasya cin) . . .*  
*ghaṭo ' pratyakṣa ity apī.* — गणुणसामवेदनेन सुमसं दे । समसाठन विदं  
सवेदमेवमुत् । सुमसं मदेन सुम देसावुदन । देदेन देसासा सुदेसा सु ॥

4) Voir diverses explications étymologiques dans Nyāyakośa, notamment Pīṇaśastapādabh. 186. 12 (*akṣam akṣam pratītyotpadīyate*); Nyāyavart. 30. 4

क[21a]स्य ज्ञानस्य तृणानुषाग्नित्वप्रत्ययनकारणात् प्रत्ययत्वं व्यपदिश्यते ॥ यस्त्वन्नगतं प्रति वर्तत इति प्रत्ययन्नशब्दं व्युत्पादयति तस्य ज्ञानस्येन्द्रियाविषयत्वाद् विषयविषय-  
त्वाच्च न युक्ता व्युत्पत्तिः । प्रतिविषयं तु स्यात् प्रत्ययमिति वा ॥

अथ स्यात् । यथोभयाधीनायामपि विज्ञानप्रवृत्तावाश्रयस्य षट्पदमन्वृत्तानुविधानादि-  
ज्ञानानां तद्विकारविकारित्वादाश्रयणैव व्यपदेशो भवति । चक्षुर्विज्ञानमिति । एवं यद्य-  
प्यर्थमर्थं प्रति वर्तते । तथाप्यन्नगतगाश्रित्य वर्तमानं विज्ञानगाश्रयेण व्यपदेशात् प्रत्य-  
यमिति भविष्यति । दृष्टो ह्यसाधारणेन व्यपदेशो भेरीशब्दो यत्राङ्कुर इति ॥

नैतत्पूर्वेण तुल्यं । तत्र हि विषयेण विज्ञाने व्यपदिश्यमाने ह्यपविज्ञानमित्येवमा-  
दिना विज्ञानषट्स्य भेदो नोपदर्शितः स्यात् । मनोविज्ञानस्य चतुरादिविज्ञानैः सैकैक-

(*aksasayāksasya prati viṣayaṃ vṛttih pratyaḥsam . . ; pratigatam aksam pratiya-  
kṣam*); Nyāyav. tatp. 64. 26; 65. 6. 12. Comp. Nyāyabinduḥ. 7. 15 *pratigatam  
ūgritam aksam . . ; aksūgritatvaṃ ca vyutpattimimittam śabdasya, na tu pravṛtti-  
nimitam: anena tv . . . arthasākṣūtkarītvam laksyate. — aksa — organe des sens,  
voir Index du Harṣacarita (dans J. R. A. S. 1899 p. 507).*

1) Cp. *tīnaggi, thusaggi*, Majjh. N. I. 259. 28. 30.

2) मेषां च' हे' नचन'सिरे' पुण'रुत्' म'पैर'सिरे'सु'र' न' । पुण'सो' पुण'रुत्'  
पुण'सिरे'सु'र' = Le jñāna n'a pas pour viṣaya les sens, mais bien les viṣayas.

3) पुण'सो'सो'सो'र'म' न'स'सो'सो'सो'र' उ'स'सु'स'र' हे' सो' र'सु'र' . . . *na  
syāt . . .* La négation est difficile à expliquer.

4) *paṭu* = गण'सो'सो' । — *manda* = न'स'सो' ।

5) Comp. Nyāyavārt. tatp. 74. 16: *yathā caksuṣū ndriyatvena jñānam  
vyapadiṣyate caksuṣam iti. . . ; evam yathā rupeṣūrthena vyapadiṣyate jñānam  
rūpajñānam iti. . .*

6) Mss. *ācraṣasya*. — Tib. *བརྗེན་ལྷོས་*.

7) Nyāyavārt. 34. 16 *ṛtvādikāraṇasamādhānāt prādurbhavann aikuro  
na ṛtvādikārahir vyapadiṣyate, 'pi tv asādhāranena bijena ruvadiṣyate yavānikura  
iti. . . .*

8) Mss. *ṣaṭkāsya*.

प्रथमप्रवृत्तत्वात् । तथा हि नीलादिविज्ञान[Tib. 28a]षट्के विज्ञानमित्युक्ते साकांत एव प्र-  
त्ययान्नापते किमेतद्रूपीन्द्रियं विज्ञानमाहोस्विन्मानसमिति । आश्रयेण तु व्यपदेशे  
मनोविज्ञानचतुरादिविज्ञानविषयप्रवृत्तिसंभवेऽपि परस्परभेदः सिद्धो भवति ।

इह तु प्रमाणलक्षणविवक्षया कल्पनायोऽन्वयस्य प्रत्ययत्वभ्युपगमे सति विक-  
ल्पकादेव तद्विशेषत्वाभिमतत्वादसाधारणकारणेन व्यपदेशे सति न किं चित्प्रयोजनमुप- 5  
लक्ष्यते । प्रमेयपरतन्त्रायां च प्रमाणसंख्याप्रवृत्तौ प्रमेयाकारानुकारितामा[21 b]त्रतया च  
समासादितात्मभावसत्ताकयोः प्रमाणयोः स्वतन्त्रस्य व्यवस्थापनान्निर्दिष्टेण व्यपदेशः किं  
चिदुपकरोतीति सर्वथा विषयेष्वेव व्यपदेशो न्यायः ॥

<sup>(10)</sup> लोके प्रत्ययशब्दस्य प्रसिद्धत्वाद्भवतितेऽर्थे प्रत्ययशब्दस्य[॥प्रसिद्धत्वादाश्रयेणैव

1) Mss. *tadā hi nilādiviṣayāṣṭkī vi°*. — འདི་ལྟར་ ལྷོ་ལོ་ལ་སྟག་མ་ལའི་རྣམ་

ལ་ཤེས་ལ་ རྟག་ལ་ རྣམ་ལ་ཤེས་ལ་ ཤེས་ལ་རྟོན་ལ་ཤེས་ལ་

2) ཤེས་ལ་ རེ་བ་ རང་ བཅས་ལ་ ཡིན་ཏུ་ འགྲུབ་ལ་

3) Mss. *rūpendriya, rūpīndriya* = ཀུན་གྱི་ཤེས་ཅན་

4) Le sens est certain *manorijñānasya...°viṣaye...*

5) Définition de Dharmakīrti: *pratyakṣam kalpanūpodham abhīvāntam*.  
Voy Nyāyabindu 103. 3, 8. 20; Pathak, On the authorship of the Nyāya-  
bindu, J. A. S. Bombay, I, 1. 56; et pour les autres sources Sarvadārṣana,  
Introduction, note 152. — M. Vyut. 199. 62—68.

6) རྣམ་ལ་རྟོན་གྱི་ལ་ལས་ = *vikalpād*.

7) Camb. *tadvaiṣeṣasya*. — Tib. འདི་ཅན་ལ་རྟོན་

8) Donné par nos trois copies; manque dans Tib.

9) Mss. *samāhādita°, samādita°*. — རྟོན་ལ་ = *labh*. — Voir 68. 8.

10) Mss. *lōke... vivakṣite 'rthi, pratyakṣaḥabdasya pravāddhavad āgrāya-*  
*vacca...* — Tib. འདྲི་ག་རྟོན་ལ་ བརྟོན་ལ་ལ་ལ་ལ་ལ་ལ་ རྟོན་ལ་ མཛོད་སྐྱུ་མ་གྱི་ ལྷོ་ ལ་  
ལྷོ་གྱི་ཤེས་ལ་ལྷོ་ རང་ ། རྟོན་ལ་ལ་ ཤེས་ལ་ལྷོ་ ལྷོ་ མ་ ལྷོ་གྱི་ཤེས་ལ་ལྷོ་ ལྷོ་ ལྷོ་ལྷོ་

व्युत्पत्तिराश्रीयत इति चेत् । उच्यते । अस्त्ययं प्रत्ययशब्दो लोके प्रसिद्धः । स तु यथा लोके तथास्माभिरुच्यत एव । यथास्थितलौकिकपर्ययतिरस्कारेण तु तद्युत्पादे क्रियमाणे प्रसिद्धशब्दतिरस्कारः प्रसिद्धः स्यात् । ततश्च प्रत्ययमित्येवं [न] स्यात् । एकस्य च चतुर्विज्ञानस्यैकेन्द्रियतणाश्रयस्य प्रत्ययतत्वं न स्याद्विपर्ययभावात् । एकैकस्य च प्रत्ययतत्वाभावे बहूनामपि न स्यात् ॥

कल्पनापोढस्यैव च ज्ञानस्य प्रत्ययतत्वाभ्युपगमात् । तेन च [Tib. 28b] लोकस्य संव्यवहारभावात् । लौकिकस्य च प्रमाणप्रमेय(व्यवहार)स्य व्याख्यातुमिच्छत्वात् । व्यर्थैव प्रत्ययतत्वाभ्युपगमात् संज्ञायते ॥ चतुर्विज्ञानसामाज्यो नो लो ज्ञानाति नो तु नो लमिति च(ग)मस्य प्रत्ययतत्वाभावाभिधानार्थस्याप्रस्तुतत्वात् । पञ्चा-

1) *prasiddha* omis dans le Tib. — *lokaprasiddhi* = weltliche Annahme, welche als Ausdruck zugelassen wird, obgleich sie keine Genauigkeit in sich enthält (Wass. 332 = 364. 1).

2) Mss. *pratyartham aty evam syat*. — Tib. རོའི་གྲུབ་མཆོད་སྲུང་ཞེས་བྱ་བ་  
རོའུ་མེ་འགྲུམ་རྩོམ་པོ།

3) Voir Nyāyabinduṭ. 12. 21 sqq.

4) འཛོལ་རྒྱུད་པོའི་ བློ་སྤྲོད་པའི་ མཉམ་པོའི་གྲུབ་པ། — *lokanyavahara* = weltliche Bedingung (Wass. 332 = 364. 3).

5) བློ་སྤྲོད་པོ།

6) Mss. *iti agamasya*. — La lecture peut à peine être correcte, car *iti* fait partie de *Pagama*. — Tib. མེག་གེ་ རྣམ་མཚུངས་པ་ རྟེན་ ལྷན་པས་ ལྷན་པོ་ མེས་ཀྱི་  
ལྷན་པོ་ ལྷན་པོ་ རྣམ་ ཡིན་ན་ ཞེས་བྱ་བའི་ ལུང་ཡང་། = . . . *nīlam iti* (sñam-du) *aty agamasya*.

Cet *agama* est cité d'après l'Abhidharma dans Nyāyabindupūrvapak-  
śasamkṣepa (Tand. Mdo CXI, fol. 108b) avec la variante ལྷན་པོའི་ ལྷན་པོ་ ལྷན་པོ་  
Sut un autre fragment རོའི་ལ་ རོའི་ལ་ མེས་ཀྱི་ རོའི་ལ་ ལྷན་པོ་ འདུ་མེས་པ་ མ་ ཡིན་ན་  
-- arthe 'rtham jānūti na tr arthe dharman sanjānūti, et un commentaire: *nīlam*

नामिन्द्रियविज्ञानानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वाच्च । नागमादपि कल्पनापोढस्यैव विज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमिति न युक्तमेतत् । तस्मात्लौकिके यदि लक्ष्यं यदि वा स्वलक्षणं<sup>(1)</sup> सामान्यलक्षणं वा सर्वमेव सात्ताडुपलभ्यमानत्वादपरोक्षं । अतः प्रत्यक्षं व्यवस्थाप्यते तद्विषयेण<sup>(2)</sup> ज्ञानेन सह । द्विचन्द्रादीनां तैमिरिकज्ञानापेक्षयाऽप्रत्यक्षत्वं । तैमिरिकाख्यपेक्षया तु प्रत्यक्षत्वमेव ॥

5

परोक्षविषयं तु ज्ञानं साध्यान्वभिचारिलिङ्गोत्पन्नमनुमानं । सात्तादन्तोन्द्रियाद्यविद्वामाज्ञानां यद्वचनं स आगमः । सादृश्यादननुभूतार्थाधिगम उपमानं गौरिव गवय इति यथा ।<sup>(3)</sup>

तेद्वं प्रमाणचतुष्टयाल्लोकस्यार्थाधिगमो व्यवस्थाप्यते ॥

तानि च परस्परपेक्षया सिद्ध्यन्ति । सत्सु प्रमाणेषु प्रमेयार्थाः । सत्सु प्रमेयेष्वर्थेषु<sup>(4)</sup> 10 प्रमाणानि [Tib. 29a] । नो तु खलु स्वाभाविकी प्रमाणप्रमेययोः सिद्धिरिति तस्मात्लौकिकमेवास्तु यथादृष्टमित्यलं प्रसङ्गेन । प्रस्तुतमेव व्याख्यास्यामः । लौकिक एव दर्शने स्थित्वा बुद्धानां भगवतां धर्मदेशना ॥

*janati, arthe 'rtham janati ity etābhyām dvābhyām aviparītaīṣayapratipādanod abhīrāntam ity [pratyakṣam] ucyate. na tu nilam itī, na dharmam sanjānāti ity etābhyām dvābhyām abhilāpasamsṛṣṭārthagrahaṇapratīṣedhāt 'kalpanā-podham' ity ucyate. (Voir Nyāyabindu, p. 10.) — A bhīdh. k. v. (Soc. As.) 21a 5. manorjānena nilam vijānātī abhīdheyam vijānātīty arthaḥ; nilam itī ca vijānātīty asyarthaspedam nāmctī vijānātī. — nilam janati = arthamātrajñānam, nilam itī jānāti = arthaviṣeṣajñānam. Voir ci-dessus p. 65 n. 3 et p. 71 n. 1 — Kathav. XI. 6, l'expression cakṣurevijñānasamānjī = °samavāgata Mhv., Index et I. 396.*

Notre auteur nie que cet *agama* établisse le *pratyakṣatva* du seul *kalpanā-podha*.

7) *aprasutatvāt* = ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

1) Mss. *yadi va lakṣaṇam svasāmānyalakṣaṇam va.*

2) देवेः पुत्रः उद्वेष्टः

3) *taimirikajñāna, a°*, Bodhic. t. 246. 2. — Voir ci-dessus p. 30, n. 2.

4) Comparer les définitions classiques. — M. Vynt. 199. 5. 6.



घत्राङ्गः स्वयूथ्याः । यदिदमुक्तं न स्वत<sup>(2)</sup> उत्पद्यते भावा इति । तद्युक्तं स्वत  
उत्पत्तिवैयर्थ्यात् । यच्चोक्तं न<sup>(3)</sup> द्वाभ्यामिति । तदपि युक्तमेकांशविकल्प्यात्<sup>(4)</sup> । घञेतुपत्त-  
स्वेकात्मनिकृष्ट इति तत्प्रतिषेधोऽपि युक्तः । यत्तु खल्विदमुद्यते नापि परत<sup>(6)</sup> इति ।  
तदयुक्तं । यस्मात्परभूता एव भगवता [भावा]नामुत्पादका निर्दिष्टाः ।

5

चत्वारः प्रत्यया हेतुशालम्बनमनन्तरं ।

तथैवाधिपतेयं च प्रत्ययो नास्ति पञ्चमः ॥ २

1) འདྲི་ལྷོ་ལོ་སྒྲོ་ལོ་འདྲི་ལོ། Cp. Bodhic. t. 249, 9 (IX. 4) où ce terme, dans la bouche  
du commentateur mādhyamika, désigne les Vijñānavādins. — Bodhic. VII. 5  
*svayūthyān māryamānāns teaṃ kromaṇaiva na pacyasi?* — *yūtham vargaḥ, tatra-*  
*bhavā yūthyāḥ yāḥ saha bālyādyavasthayāṃ kriḍītahasitādinā vicaritam.* —  
L'Akutobhaya donne au 2<sup>ème</sup> sūtra le 3<sup>ème</sup> rang (contre la leçon de l'édition  
des Karikas, Mdo XVII, et les autres commentateurs). *tatra abhūdharmajūair*  
*ucyate: caturāḥ pratyayā...* Buddhapaṇita (182b 2), dont s'inspire visible-  
ment notre auteur, a simplement: smras-pa = *ucyate.* — Bhāvaviveka (53b 1):  
*idānāṃ āluḥ svayūthyāḥ.*

2) Ci-dessus 14. 1.

3) Ci-dessus 38. 1.

4) Mss. *clāṃṣahaveḥ.* — Tib. དྲི་ལྷོ་གྲོ་ལོ་འདྲི་ལོ་ མ་ཚེང་པའི་སྤྱི་རྒྱུ་རྩེ་མོ་ — Bud-  
dhapāṇita འདྲི་ལྷོ་གྲོ་ལོ་ འདྲི་ལོ་མ་ཚེང་པའི་སྤྱི་རྒྱུ་རྩེ་མོ་

5) Ci-dessus 38. 4.

6) Ci-dessus 36. 3.

7) རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་ཞེ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་  
ཡང་ནི་དེ་བཞེད་ ཅེ། རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་ རྒྱུ་དང་སྤྱི་ལོ་

L'Étymologie du mot pratyaya est exposée Sarvadārṣana 21.1, Bhamati  
(ad II. 2. 19) 354. 23, Vedāntaka'pāṭaru 273. 18. (*hetum anyam praty ayate*  
*gacchati itarasaḥakāribhir malito hetuḥ pratyayah, — pratyayo hetūnām sam-*  
*avāyah), Anandagiri kāryam praty ayate janakatvena gacchāiti pratyaya-*  
*abādasya hetuvācītam.*

En principe, *hetu = pratyaya.* Abhidh. k. v. (Burnouf) 133b 7 *hetūnām*  
*pratyayānām ca kaḥ prativiṣeṣaḥ. na kaḥ cid ity āha. uktam hi bhagavatā: devau*  
*hetū devau pratyayau samyagdṛṣṭer utpādāya... hetuḥ pratyayo nidānam kura-*

तत्र निर्वर्तको हेतुरिति लक्षणान् । यो हि यस्य निर्वर्तको बीजभावेनावस्थितः स तस्य हेतुप्रत्ययः । उत्पद्यमानो धर्मो येनालम्बनेनोत्पद्यते स तस्यालम्बनप्रत्ययः । कारणास्यान]त्तरो निरोधः कार्यस्योत्पत्तिप्रत्ययः । तद्यथा बीजस्यान]त्तरो निरोधोऽङ्कुरस्योत्पादप्रत्ययः । यस्मिन् सति पद्भवति तत्तस्याधिपतेयमिति त एते चत्वारः प्रत्ययाः । ये चान्ये पुरोज्ञातसकृन्नातपश्चाज्जातादयस्त एतेष्वेवात्तभूताः । ईश्वरादयस्तु प्रत्यया 5 एव न संभवन्तीति । अत ए[22b]वावधारयति । प्रत्ययो नास्ति पञ्चम इति ॥ तस्मादेभ्यः परभूतेभ्यो [Tib. 29b] भावानामुत्पत्तिरस्ति परत उत्पत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते । नैव हि भावानां परभूतेभ्यः प्रत्ययेभ्य उत्पत्तिरिति । यस्मात् ।

*nam nimittam lūgam upaṣad iti paryāyik.* — Mais 473a 4 *hetur āsannaḥ pratyayaḥ, viprakṛṣṭas tu pratyaya evajanako hetuḥ, pratyayas tv ālambanamātram (?) ity apare; paryāyav etāv ity apar.* — 156b 9 *devendhā hi pratyaya janakaḥ cājanakāḥ ca, alambanapratyayaḥ cājanaka alambanamatratvat. . . hetur ap janakaḥ cājanakaḥ ca.* — Nettipakaraṇa III. A § 15.

Voir M Vyut § 115 (*hetu, samanantara, alambana, adhipati*). — Laṅkāvatāra (B. T. S.) 85 17 explication du sextuple *hetu bhaviṣyaddhetuḥ. . . hetukṛtyaḥ karoti. . . sambandhahetuḥ. . . alambanakṛtyam karoti. . . lakṣaṇahetuḥ. . . anantarakriyā° ; kāraṇahetuḥ . adhipatyadhānākṛtyam karoti. . . alambanaḥ parat; vyāñjanahetuḥ. . . upekṣāhetuḥ. . .* — 86. 14 *hetvalambanamantaradhipatipratyayātibhū. . . kramavṛttyā notpadyante, . . . yugapad vā notpadyante.* — 87. 3 *na hy atropadyate kim cit pratyayair na nirudhyate* — Visuddhimagga (Warren, J. P. T. S. 1893) p. 109 quatre *pratyayas* (des Kammatthānas): *kamma, citta, ahāra, utu*; p. 138, liste de vingt-quatre *pratyayas* de Paṇḍita, dont les quatre premiers: *hetu, ārammaṇa, adhipati, anantara*; le cinquième. *samanantara*. — Kathāv. XV. 1 2.

Voir M<sup>rs</sup> Rhys Davids, Dh Saṅgani p. 274 *hetu-hetu, pratyaya°, uttama°, sūdhāraṇa°*.

Les quatre *pratyayas* de la connaissance, Sarvadaraç. s. 20. 2 (traduction Muscōn, note 122). Abhidh. k. v. (Ms. Burnouf) fol. 13a 10 *caturbhīr eva hi pratyayair hetusamanantaralambanādhipatipratyayaḥ cītacaittā utpadyamanā utpadyante. teṣam anyataravaikalye 'py anutpattēḥ samanantarapratyayavai- talyad ity apare. . .*

1) Voir Nyāyas. IV. 1. 14.

2) Respectivement N<sup>os</sup> 10, 6 et 11 de la liste du Visuddhimagga p. 109.

न किं स्वभावो भावानां प्रत्ययादिषु विद्यते ।

अविद्यमाने स्वभावे परभावो न विद्यते<sup>(1)</sup> ॥ इति । ३

यदि किं केवादिषु परभूतेषु प्रत्ययेषु समस्तेषु व्यस्तेषु व्यस्तसमस्तेषु हेतुप्रत्य-  
यसामर्थ्या<sup>(2)</sup> अन्यत्र वा क्व चिद्भावानां कार्याणामुत्पादात्पूर्वं सत्त्वं स्यात् । स्यातेभ्य उ-  
त्पादः । न चैवं पडुत्पादात्पूर्वं संभवः<sup>(3)</sup> स्यात् । यदि स्याद्भूते चोत्पादवैपर्य्यं च स्यात् ।  
तस्मान्न चास्ति भावानां प्रत्ययादिषु स्वभावः । अविद्यमाने च स्वभावे नास्ति परभावः ।  
भवनं भाव उत्पादः । परेभ्य उत्पादः परभावः । स न विद्यते । तस्मादप्युक्तमेतत्  
परभूतेभ्यो भावानामुत्पत्तिरिति ॥

अथ वा भावानां कार्याणामङ्कुरादीनां बीजादिषु प्रत्ययेषु सत्स्वविकृतत्रयेषु ना-  
स्ति स्वभावो निर्देतुकात्प्रसङ्गात् ।

तत्किमपेतं परत्वं प्रत्ययादीनां । विद्यमानयोरेव किं मैत्रोपयोः<sup>(4)</sup> कयोः परस्पर-  
पेतं परत्वं । न चैवं बीजाङ्कुरयोर्योगपद्यं । तस्मादविद्यमाने [Tib. 30a] स्वभावे कार्याणां  
परभावः परत्वं बीजादीनां नास्तीति परव्यपदेशाभावादेव न परत्वं उत्पाद इति । तस्मा-  
दागमाभिप्रायानभिज्ञतैव परस्य । न किं तथागता युक्तिविरुद्धं वाक्यमुदाहरति । अग-  
मस्य चाभिप्रायः प्रागेवोपवर्णितः ॥

1) རྟོགས་མེད་རྣམས་ཀྱི་ རྟོགས་མེད་ཀྱི་ | རྟོགས་ལ་སྟོན་ལ་ ཡོད་མ་ཡིན། བདག་གི་  
རྟོགས་མེད་ ཡོད་མེད་ན། གཞན་རྟོགས་ ཡོད་མ་ མ་ཡིན་ནོ། — Voir ci-dessus 36. 5 --  
Comp. Çikṣas. 358, 3 *āmatvaṃ na svalakṣidhāṃ kim apēkṣya paro bhavet?* —  
La notion du *paratra* est discutée Chap. XV.

2) Ms. *saṃagrāyām* Tib. ཚྲོགས་པ་ལ་ལས་ གཞན་འགྲུབ་ཞེས་ལ་

3) *saṃbhavaḥ syāt* = ཡོད་པར་འགྱུར་བ་

4) = གཞན་སུ་ལྷུང་བ་དག་ལས།

5) *upagrāhaka* (ཉེར་སྐྱེས་?) semble nouveau.

तदेवं प्रत्ययेभ्य उत्पादवादिनि प्रतिषिद्धे । क्रियात् उत्पादवादी मन्यते । न चतू-  
त्रया[23 a]द्यः प्रत्ययाः साताद्विज्ञानं जनयन्ति । विज्ञानजनिक्रियानिष्पादकत्वात् प्रत्यया  
उच्यन्ते<sup>(1)</sup> । सा च क्रिया विज्ञानं जनयति । तस्मात् प्रत्ययवती विज्ञानजनिक्रिया विज्ञान-  
जनिका<sup>(3)</sup> न प्रत्ययाः । यथा परिक्रिया<sup>(4)</sup> घ्रादनस्येति ॥

उच्यते ।

5

क्रिया न प्रत्ययवती<sup>(5)</sup>

यदि क्रिया का चित्स्यात्सा चतुरादिभिः प्रत्ययैः प्रत्ययवती विज्ञानं जनयेत् । न  
तस्ति । कथं कृत्वा । इह क्रियेयमिष्यमाणा ज्ञाते वा विज्ञान इष्यते घ्राते वा ज्ञाय-  
माने वा । तत्र ज्ञाते न युक्ता । क्रिया हि भावनिष्पादका । भावशोचिष्पन्नः किमस्य  
क्रियया ।

10

ज्ञातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तं ।

इत्यादिना च मध्यमकावतारे प्रतिपादितमेतत्<sup>(6)</sup> ॥ घ्रातेऽपि न युक्ता ।

कर्त्रा विना जनिरियं [Tib. 30b] न च युक्तत्रया ।

1) Voir ci-dessus p. 77 n. 7 l. 2.

2) Mss. *bhāvakriyā*. — Tib. ལུ་ས་ རེ་ས་ ལྱང་ལྷོ་ལྷོ་

3) Mss. *janikāmapra*<sup>o</sup>. — Tib. རྩོད་པར་ལྷོད་པ་ ཡིན་ལྷོ་ རྩོད་དཀར་ རེ་ མ་  
ཡིན་ཏེ།

4) འབྲས་ཚལ་ལྷོ་ འཚོད་པའི་ ལུ་ས་ — *hbras-chan* = rice-wine, rice-beer  
(Jäschke), mais = gekochter Reis (Schmidt) = riz cuit à l'eau (Desgodins).  
*htshed-pa* ou *htshod-pa* = to cook in boiling water. — *parikriyā* = *pākakriyā*  
(C'est la cuisson qui fait le riz cuit, et non pas les *pratyayas* de la cuisson :  
feu, eau etc.

5) Premier pāda du quatrième sūtra.

6) Voir ci-dessus 13. 8. — Comp. Prajñāp., citée Çikṣās. 262 12 *nāham  
utpannasya dharmasyotpattim icchāmi na cānutpannasya*.

इत्यादिवचनात्<sup>(1)</sup> ॥ ज्ञायमानेऽपि भावे क्रिया न संभवति । ज्ञाताज्ञातव्यतिरेकेण ज्ञायमानभावात् । यथोक्तं ।

ज्ञायमानार्थज्ञातत्वाद्ज्ञायमानो न ज्ञायते ।

अथ वा ज्ञायमानत्वं सर्वस्यैव प्रसज्यते ॥ इति<sup>(2)</sup> ॥

5 पतश्चैवं त्रिषु कालेषु जनिक्रियाया अस्मभवस्तस्मान्नास्ति सा ॥ अत एवाह ।  
क्रिया न प्रत्ययवती । इति ।

विशेषणं नास्तीति विना विशेष्यं ।

इत्यादिना प्रतिपादितमेतन्मध्यमकावतरं<sup>(3)</sup> । न हि बन्ध्यादुत्रो गोमानित्युच्यते ॥ यद्येवमप्रत्ययवती तर्हि भविष्यतीति । एतदप्युक्तमित्याह ।

10 नाप्रत्ययवती क्रिया ।<sup>(4)</sup>

यदा प्रत्ययवती नास्ति तदा कथमप्रत्ययवती निर्हेतुका स्यात् । न हि तत्तुमयः पदो न युक्त इति विरणामयो ऽभ्युपगम्यते । तस्मात् क्रिया न [23b] भावजनिका ॥

अत्राह । यद्येवं क्रियाया अस्मभवः । प्रत्ययास्तर्हि जनका भविष्यन्ति भावानामिति । उच्यते ।

15 प्रत्यया नाक्रियावत्तः ।<sup>(6)</sup>

यदा क्रिया नास्ति तदा क्रियारहिता अक्रियावतो निर्हेतुकाः प्रत्ययाः कथं जनकाः ॥ अथ क्रियावत्त एव जनका इति । उच्यते ।

1) Madhyamakāvātāra VI. 19 (Muséon, 1900, p. 232). La stance est citée tout entière ci-dessous Chap. XXVI. 1 (fol. 172b).

2) Stance non identifiée.

3) VI. 57. — Mss. *viṣeṣaṇam nāstīti vinā viṣeṣaṇam, ... vinā viṣeṣāḥ mity.*

4) Deuxième pāda du quatrième sūtra.

5) Les Mss. hésitent entre *virāṇa* (Lexx.) et *virāṇa* (*bīraṇa*, Sam. N. III. 137. 21) = *रुद्रा* = schlechtes, grobes Gras (Schmidt). — Lañkāvatāra 85. 5: ... *ghaṭo mṛtpindāt; evaṃ tantubhyaḥ paṭaḥ, virāṇebhyaḥ kaṭaḥ...* (voir ci-dessous).

6) Troisième pāda du sūtra.

क्रियावत्तश्च सत्यत्वं<sup>(1)</sup> ॥ ४

नेति प्रकृतेनाभिसंबन्धः । उतशब्दोऽप्यधारणे । तत्र क्रियाया घभाव उक्तः ' कथं क्रियावत्त्वं प्रत्ययानामिति ॥ यथा च [Tab. 31 a] विज्ञानन्ननिक्रियोक्ता ' एवं परिक्रिया-  
दयोग्ये भावा उक्ता वेदितव्या इति नास्ति क्रियातोऽपि समुत्पत्तिर्भावानामिति भवत्यु-  
त्पादाभिधानमर्थशून्यं ॥

6

यत्राह । किं न एतेन क्रियावत्तः प्रत्यया इत्यादिविचारेण । यस्माच्चतुरादीन् प्रतीत्य प्रत्ययान् विज्ञानादयो भावा ज्ञापन्ते ' तस्माच्चतुरादीनां प्रत्ययत्वं तेभ्यश्चोत्पादो विज्ञानादीनामिति ॥ एतदप्युक्तमित्याह ।

उत्पद्यते प्रतीत्येमानितीमे प्रत्ययाः किल ।

यावन्नोत्पद्यत इमे तावन्नाप्रत्ययाः कथं<sup>(3)</sup> ॥ ५

10

यदि चतुरादीन् प्रत्ययान् प्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यत इत्यस्येमे प्रत्यया उच्यन्ते । नन्वावत्तद्विज्ञानाद्यै कार्यं नोत्पद्यते तावदिमे चतुरादयः कथं नाप्रत्ययाः । यप्रत्यया इत्येवमिप्रायः । न चाप्रत्ययेभ्य उत्पत्तिः सिक्ताभ्य इव तैस्तस्य ।

1) गु'स' कु'र'द'स' 'कु'र' 'स' 'के' । कु'र'द'स' 'कु'र' 'गु' 'स' 'के' । गु'स' 'कु'र' 'कु'र' 'स' 'के' । गु'स' 'कु'र' 'के' 'के' 'के' ॥

2) किं 'स' 'उ' 'ग' 'व' 'के' 'र' 'ग' 'स' = Que nous importe...

3) 'के' 'र' 'ग' 'व' 'स' 'के' 'र' 'ग' 'के' । 'के' 'र' 'ग' 'के' 'र' 'ग' 'के' 'र' 'ग' 'के' 'र' 'ग' 'के' । 'के' 'र' 'ग' 'के' 'र' 'ग' 'के' ॥ Buddhapālita, 185a 1; Bhāvaviveka, 57a 7; Akutobhaya, 40a, fournit la variante: 'के' 'र' 'ग' 'के' 'र' 'ग' 'के' = *g'avan notpādayantime*.

Une des formes caractéristiques de ce sophisme, clef de voûte de la dialectique mādhyanika, Bodhicaryāv. IX. 114: *pitā cen na vinā putrāt, kutoh pu-  
trasya sambhavaḥ? putrābhāve pitā nāsti, tathāsattvaṃ tayoṛ dvayoḥ*. Voir la *īkā*. 345. 20 — Nyāyasūtras II. 1. 41, IV. 1. 39.

अथ मतं 'पूर्वमप्रत्ययाः सतः किं चिदन्यं प्रत्ययमपेक्ष्य प्रत्ययत्वं प्रतिपद्यन्त इति ।  
एतदप्युक्तं । यत्तत्प्रत्ययात्तत्प्रत्ययस्य<sup>(1)</sup> प्रत्ययत्वेन कल्प्यते । तदपि प्रत्ययत्वे सत्यस्य  
प्रत्ययो भवति । तत्राप्येषैव चिन्नेति न युक्तमेतत् ॥

किं चेत्[24a]मे चतुरादयो विज्ञानस्य प्रत्ययाः कल्प्यमानाः सतो वास्य कल्प्यो-  
5 रन्नसतो वा । सर्वथा च न पुष्यत [Tib. 31b] इत्याह ।

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य पुष्यते ।

कस्मादित्याह ।

असतः प्रत्ययः कस्य सतश्च प्रत्ययेन किं<sup>(3)</sup> ॥ ६

असतो न्यर्थस्याविद्यमानस्य कथं प्रत्ययः स्यात् । भविष्यता व्यपदेशो भविष्यतीति  
10 चेत् । नैवं ।

भविष्यता चेद्व्यपदेश इष्टः

शक्तिं विना नास्ति किं भावितास्य<sup>(5)</sup> ।

इत्यादिनोक्तदोषत्वात् ॥ सतो ऽपि विद्यमानस्य लब्धतन्मनो निष्फलैव प्रत्यय-  
कल्पना ॥

1) D'après Tib. *apratyayasya tasya*. — Le nouveau *pratyaya* que Pon suppose pour rendre *pratyayo* cet *apratyaya*. ...

2) Mss. *cintayati na*. . . Tib. རྒྱུན་པོ་ = *vicāra, nirūpaṇa*. . . Voir Apte s. voc. *cintanā*.

3) མེད་དམ་ ཡོད་མེད་ རྣམ་ལ་ ཡང་། རྒྱུན་ རྒྱུན་ རྒྱུན་ མ་ཡིན་ཏེ། མེད་ལ་  
གང་གི་ རྒྱུན་ཏུ་ རྒྱུན་ ། ཡོད་ན་ རྒྱུན་གྱིས་ ཅེ་ནི་གཟུ། Ce sūtra est cité ad VII. 20.  
— *Buddhapālita* 185a 6; *Bhāvaviveka* 58a 1. — Comparez la strophe Sar-  
vad. s. 14. 18: *na sataḥ kṛānūpekṣā*. . .

4) Comp. *Abhidh. k. v. (Soc. As)* 223a 2: . . . *bhāvinyāpi samjñayā* . . .  
*bhaviṣyatyāpi samjñayā nirdeṣaḥ kriyate*. . . ; les expressions *samskṛtam abhi-*  
*samskaroti, oḍanaṃ pacati* sont données comme exemples.

5) = *Madhyamakāvātāra*, VI. 58 (Strophe omise dans l'article cité du Muséon) — *bhāvītā* = རྒྱུན་ལུང་། Voir W. K. F. supplément.

एवं समस्तानां प्रत्ययानां कार्योत्पादानामर्धेनाप्रत्ययत्वमुद्भाव्य । अतः परं व्यव-  
स्तानामप्रत्ययत्वं प्रतिपाद्यते ॥

अत्राह । यद्यप्येवं प्रत्ययानामसंभवः । तथाप्यस्त्येव लक्षणोपदेशात्प्रत्ययप्रति-  
द्विः । तत्र निर्वर्तको हेतुरिति<sup>(1)</sup> लक्षणमुच्यते हेतुप्रत्ययस्य । न चात्रिद्यमानस्य लक्षणो-  
पदेशो युक्तो बन्ध्यामुतस्येवेति ॥ उच्यते । स्याद्धेतुप्रत्ययो यदि तस्य लक्षणां स्यात् । य- 5  
स्मात्

न सन्नासन्न सदसन्धर्मी निर्वर्तते यदा ।

कथं निर्वर्तको हेतुरेवं सति हि युज्यते<sup>(2)</sup> ॥ 6

तत्र निर्वर्तक उत्पादकः । यदि निर्वर्तयो धर्मो निर्वर्तते तमुत्पादको हेतुत्त्वाद्-  
वेत् । न तु निर्वर्तते । सदसदुभयद्वयस्य निर्वर्त्यस्याभावात् ॥ तत्र सन्न निर्वर्तते विद्यमान- 10  
नत्वात् । असन्नप्यविद्यमानत्वात् [Tib 32a] । सदसन्नपि परस्परविरुद्धस्यैकार्यस्याभा-  
वात् । उभयपक्षाभिक्रितदोषत्वाच्च ॥ यत एवं कार्यस्योत्पत्तिर्नास्ति हेतुप्रत्ययोऽप्यतो  
नास्ति । ततश्च यदुक्तं । लक्षणसंभवाद्द्विद्यते हेतुप्रत्यय इति । तदेवं सति न युज्यते ॥

इदानीमात्मन्ध्वनप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

1) Akutobhaya ལྷུ་འི་ལྷུ་ན་ རི་ བསྐྱེད་པའི་ རོད་ལྷིས་སོ་ = *hetupratyayo janano-  
nothan*.

2) ལང་ཚེ་ ཚེས་ རི་ ཡོད་པ་ རང་ ། མེད་ རང་ ཡོད་མེད་ མི་གུ་པ་ལ། རི་ལྷུ་  
ལྷུ་ལྷུ་ན་ ལྷུ་ རེས་ལུ། རི་ལྷུ་ ཡོད་ན་ མི་རིགས་སོ། ། ce qui donne la lecture: *katham  
nirvartako hetur ity evam sati na yujyate* — Voir ci-dessous l. 13 — Ce sūtra est  
cité ci-dessus p. 31. 6 et ad VII. 20.

3) Voir p. 76 note 7. — Akutobhaya: རོད་ལྷིས་པའི་ ལྷུ་ན་ རི་ རྗེད་ལྷི་  
རོད་ལྷིས་སོ་: *Lāmbanapratyaya* a pour but d'être un point d'appui. — Nan-  
jo, Nos 1173. 1174. — Dignāga est l'auteur d'un traité en huit çlokas *Alam-  
banapariksā* (Tandjour, Mdo XCV) et de sa vṛtti; il y a une ñikā de Vinī-  
tadeva (Dulvalha), Mdo CXII. La doctrine est toute idéaliste: ni les atomes,  
ni les composés d'atomes ne peuvent être objet de la connaissance. — Sur la lec-  
ture *ālambāṇa* (Pāli *āramāṇa*), voir Mh v. I. 470.



अनालम्बन एवायं सन् धर्मः [24 b] उपदिश्यते

अथानालम्बने धर्मे कुत आलम्बनं पुनः ॥ ८

इह सालम्बनधर्माः कतमे । सर्वचित्तचैता इत्यागमात्<sup>(1)</sup> । चित्तचैता येनालम्बनेनोत्प-  
द्यन्ते पथायोगं रूपदिना स तेषामालम्बनप्रत्ययः ॥ अयं च विद्यमानानां वा परिकल्प्ये-  
5 ताविद्यमानानां वा ॥ तत्र विद्यमानानां नार्थस्तदालम्बनप्रत्ययेन । धर्मस्य क्लृप्तपत्त्यर्थमा-  
लम्बनं परिकल्प्यते । स चालम्बनात्पूर्वं विद्यमान एवेति । अथैवमनालम्बने धर्मे स्वात्मना  
प्रसिद्धे किमस्यालम्बनयोगेन परिकल्पितेन । इत्यालम्बन एवायं सन् विद्यमानो धर्मः  
चित्तादिकः केवलं सालम्बन इत्युच्यते भवद्भिः स्वमनीषिकया<sup>(4)</sup> । न तस्यालम्बनेन क-  
श्चित्संबन्धोऽस्ति ॥ अथाविद्यमानस्यालम्बनं परिकल्प्यते । तदपि न युक्तं<sup>(5)</sup> । अनाल-  
10 म्बन [Tib. 32 b] एवायमित्यादि<sup>(5)</sup> । अविद्यमानस्य हि नास्त्यालम्बनेन योगः ।

1) Mss. *sa dharmā, sarvadharmā*.

2) ཡོད་པའི་ ཚོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ རྟེ་ | མེད་པ་ བོད་ཀྱི་ ཉེ་བར་ བསྟན་ | ཅི་སྟེ་  
ཚོས་ རྟེ་ རྟོགས་མེད་པ་ | རྟོགས་པ་ཡོད་པར་ ག་ལ་ འཇུར་ ॥ Lectures confirmées  
par l'édition des Kārikās, Mdo XVII. — Akutobhaya རྟེ་ལྟར་ ཚོས་འདི་ (*san*  
n'est pas traduit); *Buddhapālita* ཡོད་པའི་ཚོས་ལྟེ་ (*ayam* n'est pas traduit).

3) Je n'ai pas identifié cet āgama, que cite aussi Bhāvaviveka. — Comp. Dh.-sūi 1185. 1508. (States that have a concomitant object of thought = *sāram-  
maṇa*). Le N° 1509 de la Dh.-sūi est cité, d'après le Cāstra (བསྟན་པ་ཅེས་ལས་)  
par Bhāvaviveka (fol. 60b). — Akutobhaya (40b 5) = ... *ye dharmā deçitās,*  
*te 'nālabhanakarasāḥ*. — Voir Kathāvatthu IX. 3. 5.

4) = Eigenes Gutdunken. (Böhtlingk, q. v).

5—5) ཚོས་ འདི་ རྟོགས་པ་ མེད་པར་ རྟེ་ | ཡོད་པ་ བོད་ཀྱི་ ཉེ་བར་ བསྟན་ |  
ཞེས་བྱ་བ་ལ་སྟོགས་པ་ལ་ = *anālabhana evāyaṃ sann evopadiçyata ityādi*.

<sup>(1)</sup>अनालम्बन एवायं सन् धर्म उपदिश्यते ।

अत्रादिः सालम्बन इति वाक्यशेषः ।<sup>1)</sup>

अथानालम्बने धर्मे कुत सालम्बने पुनः ।

अथशब्दः प्रश्ने ' कुत इति हेतौ । तेनायमर्थः ' अथैवमनालम्बने धर्मे असत्यविद्यमाने भूयः

कुत सालम्बने । सालम्बनकभावात्सालम्बनस्याप्यभाव इत्यभिप्रायः ।

5

कथं तर्हि सालम्बनाश्रितचेताः ' सावृतमेतच्छतणं न पारमार्थिकमित्यदोषः ॥

इदानीं समनन्तरप्रत्ययनिषेधार्थमाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानन्तरमतो युक्तं निरुद्धे प्रत्ययश्च कः ॥ ६

1-1) क्लेशं नरे नृसिंहासंभवेन च । यिदं च श्लेष्मन्तं चित्तं च ।  
 तस्य हेतुसंश्लेषेण । नृसिंहासंभवेन च तस्य क्लेशं चित्तं च ।  
 = dharmo 'yam anulambanaḥ san bhūta eva bhavadbhir upadiṣyate; sālabana  
 it i kāyaçeṣaḥ.

2) Le mot *ālambanaka* (नृसिंहासंभवेन च) est nouveau.

3) Notre texte ne distingue pas *samanantara* (संक्रान्तसंभवेन च) et *anantara*; voir p. 76 n. 7. — Glose de l'Akutobhaya: नृसिंहासंभवेन चित्तं च । नृसिंहासंभवेन च तस्य क्लेशं चित्तं च । = *anantarapratyayo nirantaravārtham*. — D'après la définition de notre texte, = *kāraṇasyānantaro nirodhaḥ*. Comparer Nyāyabhaṣya IV. 1. 14 ... *na ced bījopamardo 'ukurakāraṇam, anupamardo 'pi bījasyānkurotpattiḥ syād iti*. Réfutation 15 et suiv. — Kathāv. X. 1 (Aṭṭha-kathā, p. 133): pour éviter le *saṃtatavicchēdo*, l'interruption de la série des moments intellectuels, les Andhakas répondent affirmativement à la question: Can five skandhas arise when the five already arisen have not ceased? (Ihys Davids, Schools of Buddhist Belief).

4) क्लेशं नरे चित्तं च । यिदं च श्लेष्मन्तं चित्तं च । तस्य हेतुसंश्लेषेण । नृसिंहासंभवेन च तस्य क्लेशं चित्तं च । = *dharmo 'yam anulambanaḥ san bhūta eva bhavadbhir upadiṣyate; sālabana it i kāyaçeṣaḥ*.

तत्र पश्चिमे श्लोकस्यार्थे पादव्यत्ययो द्रष्टव्यः । चशब्दश्च [25a] भिन्नक्रमो निरूढे चेति । तेनैवं पाठः । निरूढे च प्रत्ययः कः । नानत्तरमतो युक्तमिति । श्लोकवन्धार्थं ले-  
वमुक्तं ॥

तत्र कारणस्यानत्तरो निरोधः कार्यस्योत्पादप्रत्ययः समनत्तरप्रत्ययलक्षणं ॥  
5 घत्र विचार्यते । अनुत्पन्नेषु धर्मेषु कार्यभूतेष्वङ्कुरादिषु निरोधो नोपपद्यते कारणस्य  
[Tib. 33a] बीजादेः । यदैतद्व्यं तदा कारणस्य निरोधाभावादङ्कुरस्य कः समनत्तरप्रत्य-  
यः ॥ अथानुत्पन्ने ऽपि कार्ये बीजनिरोध इष्यते । एवं सति निरूढे बीजेभावीभूतेऽङ्कुरस्य  
कः प्रत्ययः । को वा बीजनिरोधस्य प्रत्यय इति ॥ उभयमेतदङ्कुरकमित्याह । निरूढे च  
कः प्रत्यय इति । चशब्दोऽनुत्पन्नशब्दापेक्षः । तेनानुत्पन्ने चाङ्कुरे बीजादीनां निरोध  
10 इष्यमाणे ऽप्युभयमेतदङ्कुरकमापद्यते इति नानत्तरमतो युक्तं ॥ अथ वा न स्वतो नापि  
परत इत्यादिनोत्पादो निषिद्धस्तमभिर्मेधायाह ।

अनुत्पन्नेषु धर्मेषु निरोधो नोपपद्यते ।

नानत्तरमतो युक्तमिति ।

अपि च

15

निरूढे प्रत्ययश्च कः ॥

इत्यत्र पूर्वकमेव व्याख्यानं ॥

इदानीमधिपतिप्रत्ययस्वप्ननिषेधार्थमाह । [बीजादीनां]

भावानां निःस्वभावानां न सत्ता विद्यते पतः ।

सतीद्मस्मिन् भवतीत्येतन्नैवोपपद्यते ॥ १०<sup>(3)</sup>

1) *svarūpa* n'est pas traduit dans le Tibétain.

2) D'après le Tibétain.

3) དང་པོ་ལོ་ རང་ལ་ཞེན་མེད་རྣམས་ཀྱི། ཡོད་པ་ ཀའ་བྱིར་ ཡོད་མེད་ན། འདི་ ཡོད་  
པས་ ཉ་ འདི་ འབྱུང་ ཞེས། གུ་པ་ འདི་ཉི་ བྱང་མ་ཡོད། ॥

इह यस्मिन् सति यद्भवति<sup>(1)</sup> तत्तस्याधिपतेयमित्यधिपतिप्रत्ययलक्षणां । भावानां च प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात्स्वभावाभावे कुतस्तद्व्यतिरिक्तमिति कारणात्वेन व्यपदिश्यते । कुतस्त-  
द्यदिमिति कार्यत्वेन । तस्मान्नास्ति लक्षणातोऽपि प्रत्ययसिद्धिः ॥

अत्रारु [Tib. 33 b] । तन्त्रादिभ्यः पटादिकमुपलभ्य पटादेस्तन्त्रादयः प्रत्यया इति [25 b] । उच्यते । पटादिफलप्रवृत्तिरेव स्वरूपतो नास्ति । कुतः प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं से- 5  
त्स्यति । यथा च पटादिफलप्रवृत्तिरसती तथा प्रतिपादयन्वारु ।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेष्वस्ति तत्फलं ।

प्रत्ययेभ्यः कथं तच्च भवेन्न प्रत्ययेषु यत् ॥ ११<sup>(4)</sup>

तत्र व्यस्तेषु तत्तुतुरीवितसृशलाकादिषु प्रत्ययेषु पटो नास्ति । तत्रानुपलभ्य-  
मानत्वात् । कारणावकृत्वाच्च कार्यवकृत्वप्रसङ्गात् । समुदितेष्वपि तन्त्रादिषु नास्ति पटः । 10  
प्रत्येकमवयवेष्वविद्यमानत्वात् । एकस्य कार्यस्य खण्डश्च उत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्फ-  
लाभावात् न सति प्रत्ययाः स्वभावत इति ॥

अथासदपि तत्तेभ्यः [प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते ।]

1) Buddhapāṇita ajoute: *yasminn asati yan na bhavati.*

2) *adhipati* वदणमि, *adhipateyam* वदणमिर्दि (Çikṣūs. 28. 14. 117. 3:  
a Palicisism not hitherto noted in Sanskrit) — Voir p. 76 n. 7. — Akutobhaya  
... वदणमिर्दि वदणमिर्दि = *adhipatipratyayo 'dhikaraṇārtham.*

3) *svarūpato* n'est pas traduit dans le Tib.

4) छेवङ्गमसि संसि अरुशाणां । अरुसासु देवे मदेस्ये त्तु । छेवङ्गमसि  
देवे वदणमि । देवे छेवङ्गमसि ईदुत्तु छे ॥ Buddhapāṇita remarque (188a 7)  
देवे = वदणमि. Soit la lecture *naiva vyasta*°.

5) *svabhāvataḥ* n'est pas traduit dans le Tib.

इत्यभिप्रायः स्यात् ।

[अप्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभिः प्रवर्तते फलं ॥ १२]

अप्रत्ययेष्वपि नास्ति फलमिति । अप्रत्ययेभ्योऽपि वीरणादिभ्यः कस्मान्नाभिप्रवर्तते पट इति नास्ति फलप्रवृत्तिः स्वद्वयपतः ॥

- 5 अत्राह । यद्यन्यत्फलं स्यादन्ये च प्रत्ययास्तदा किं प्रत्ययेषु फलमस्ति नास्तीति स्याच्चिन्ता । नास्ति तु व्यतिरिक्तं फलं । किं तर्हि प्रत्ययमयमेवेति ॥ उच्यते ।

फलं च प्रत्ययमयं प्रत्ययाद्यास्वयंमयाः । [Tib. 34a]

फलमस्वयमेभ्यो यत्तत्प्रत्ययमयं कथं ॥ १३

- यदि प्रत्ययमयं प्रत्ययविकारः फलमिति व्यवस्थाप्यते तदपुक्तं । यस्मान्नेऽपि प्रत्यया अस्वयंमया अप्रत्ययस्वभावा इत्यर्थः ॥ तन्नुमयो हि पट इत्युच्यते ॥ स्यात् पटो यदि

1) *Ms. athāsād api tat tebhyah pravartate phalam ity abhiprāyah syāt. apratyayeshv api...* — D'après notre version tibétaine, le sūtra tout entier doit précéder la phrase *ity abhiprāyah syāt*, laquelle manifestement ne porte que sur les deux premiers pādas.

D'après notre version, l'édition des *Kārikās* (M do XVII) et la traduction de *Buddhapālita* (188b 7): ཅི་སྟེ་ འབྲས་ལུ་ རེ་ མེད་ རྩང་། རྩེན་ རེ་དག་ལས་ རྩེ་ འགྲུར་ན། རྩེན་མེད་ལས་ རྩང་ འབྲས་ལུ་ རེ། ཅི་ཡི་ལྷུར་ ར་ རྩེ་ མི་འགྲུར་ ། །  
L' *Akutobhaya* (41a 5) et *Bhāvavivēka* (62o 5) lisent le premier pāda: ཅི་སྟེ་ རེ་ལྷུ་ མེད་ལས་ རྩང་, sans la répétition du mot *phala*.

2) *vīraṇa* = འཇགས་

3) *svarūpataḥ* manque dans Tib.

4) ཅི་..... བསམས་བར་གྲུར་ན་

5) འབྲས་ལུ་ རྩེན་གྱི་ རང་བཞིན་ན། རྩེན་རྣམས་ བདག་གི་ རང་བཞིན་ མིན། བདག་དངོས་མེད་ལས་ འབྲས་ལུ་ གང་། རེ་ནི་ རེ་ལྷུར་ རྩེན་རང་བཞིན་། Notre traduction lit à tort: *de-ni de-ltar ...* — *rai-bzhin* = *svabhāva*. — L' *Akutobhaya*, *Buddhapālita* et *Bhāvavivēka* lisent: *rkyen-las hbyun, rai-las hbyun*.

6) Tib. = *paṭe paṭas tantumaya iti*.

तत्तव एव स्वभावसिद्धाः स्युः । ते क्लेशमया<sup>(1)</sup> अंशविकारा न स्वभावसिद्धाः । ततश्च तेभ्यो-  
ऽस्वयंमयेभ्योऽस्वभावोभ्यो यत्फलं पटाख्यं तत्कथं तत्तुमयं भविष्यति ॥ यथोक्तं [26a]<sup>(2)</sup> ।

पटः कारणातः सिद्धः सिद्धं कारणमन्यतः ।

सिद्धिर्यस्य स्वतो नास्ति तदन्यस्त्वनयेत्कथं ॥ इति<sup>(3)</sup> ।

तस्मान्न प्रत्ययमयं

5

फलं संविद्यते ॥ अत्रत्ययमयं तर्ह्यस्तु ।

नाप्रत्ययमयं फलं ।

संविद्यते<sup>(4)</sup> ।

इति तत्तुमयो यदा पटो नास्ति तदा कथं वीरणमयः स्यात्<sup>(5)</sup> ॥

अत्राह । मा भूत्फलं । प्रत्ययाप्रत्ययनियमस्तु विद्यते । तथा च भवान् ब्रवीति । 10  
यद्यस्तफलं प्रत्ययेभ्यः प्रवर्तते अत्रत्ययेभ्यो ऽपि कस्मान्नाभिप्रवर्तत इति । न चासति  
फले पटकटाख्ये<sup>(6)</sup> तत्तुवीरणानां प्रत्ययानां प्रत्ययत्वं युक्तं । अतः फलमप्यस्तीति  
[Tib 34b] ॥ उच्यते । स्यात्फलं यदि प्रत्ययाप्रत्यया एव स्युः । सति हि फल इमेऽस्य  
प्रत्यया इमेऽप्रत्यया इति स्यात् । तच्च विचार्यमाणं नास्तीति

फलाभावात्प्रत्ययाप्रत्ययाः कुतः<sup>(7)</sup> ॥ १४

15

1) Mss. *aṅṣumayā*, *aṅṣuvikārā*, Tib. ཚ་ཤས་ཀྱི་ རང་བཞིན་ ཚ་ཤས་ཀྱི་རྣམ་  
འཇུག་ལས་

2) Même citation dans *Buddhapālita*, 189b 1. — Pour les deux der-  
niers pādas, comp. *Ānyatāsaptati*, Mdo XVII, 27b 5.

3) ལེས་བཤད་དོ་ = *ity āha*.

4) Le texte du sūtra est établi d'après le tibétain.

5) དེ་ལོ་ཚེ་ འགལ་བ་ འཇག་མའི་ རང་བཞིན་ཏུ་ རི་ལྟར་འཇུག་ = *tadā katham*  
*ciruddhāviraṇamayāh*. ...

6) *kaṭa* = རེ་ལྗེ་, étoffe de poils de yak et de chèvre.

7) དེ་ལྟེར་ རྒྱུ་ལྱི་ རང་བཞིན་ མིན། རྒྱུ་མིན་ རང་བཞིན་ འབྲས་ལུ་ རི། ཡོད་མིན་  
འབྲས་ལུ་མེད་བསམ་ན། རྒྱུ་མིན་ རྒྱུ་ཏུ་ ག་ལ་ འཇུག་ ॥

प्रत्ययाशाप्रत्ययाश्चेति समासः ॥ तस्मान्नास्ति भावानां स्वभावतः समुत्पत्ति-  
रिति ।

पद्योक्तमार्परत्वाकरमूत्रे ।

शून्यवियं न हि विद्यते क्व चि । अत्तरीति शकुनस्य वा पर्दे ।  
5 यो न विद्यति सभावतः क्व चि । सो न ज्ञातु परहेतु भेष्यति ॥  
यस्य नैव हि सभावु लभ्यति । सो ऽसभावु परपद्मपः कथं ।  
अस्वभावु परं किं ज्ञानीष्यति । एष हेतु सुगतेन देशितः ॥  
सर्वं धर्मं अचला दृढं स्थिता । निर्विकारं निरूपद्रवाः शिवाः ।  
अत्तरीतपद्यतुल्यं ऽज्ञानिका । तत्र मुच्यति जगं अज्ञानकं ॥  
10 शैलपर्वतं पथा अकम्पिया । एवं धर्मं अकम्पियाः सदा ।  
नो च्यवन्ति न पि चोपपद्युः । एवं धर्मणां जिनन देशिताः ॥

1) *svabhāvataḥ* omis dans le Tib.

2) Kandjour, Mdo, VIII. foll. 333—456 (Feer, p. 218). — Voir ci-dessous ad VIII. 6. — Ratnākara est un des seize hommes vertueux «énumérés dans le Lotus, chap. I (Kern, p. 4). — Mètre Rathoddhata ————— |

3) Mss. *vidye*. Tib. གང་ན་ འང་ ལྷོང་པ་ རེག་པ་ མེང་པ་ ལྷི = *yasmin (yatra) api cūnyavin na vidyate*.

4) Mss. *°rikṣe*, *°rikṣe*, *°kṣi*; cf. Mhv. II. 341. 22.

5) གང་ན་ འང་ རོ་སོ་ལྷོང་ འགའ་ ཡོང་མེན་པ་ = *yasminn api na kaç cit svabhāvo vidyate*.

6) Mss. *parapratyuyah*; de même *svabhāva* corrigé pour le mètre.

7) Mss. *paru*, *paraṇi*. — *parām kim*.

8) C'est-à-dire que la nature fixe des *dharma*s est d'être *acalas*.

9) མེས་པ་ མེང་པ་ Voir Mhv. I. 34. 12, Prajñāp. 275. 12 *yadū . . . sarva-dharmā ajānakā apaçyakās, tadā . . .*

10) *evam dharmā*.

11) Mss. *yu*, *yū* (cf. l'aoriste *pāli*), *yum*.

12) Mss. *dharmata*; = *\*dharmāṇah*; Tib. ལོས་རྒྱམས་ རེལྷུང་ = *evam dharmāḥ*.

इत्यादि । तथा<sup>(1)</sup> ।

यो न पि ज्ञायति ना चुपयन्थी । नो च्यवते न पि ज्ञीर्यति [26b] धर्मः ।

तं सिनु देशयती नर्म्मिः<sup>(2)</sup> । तत्र निवेशयि सत्वशतानि ॥

यस्य सभावु न विद्यति कश्चि । नो परभावतु केन चि लब्धः ।

नात्तरतो न पि बाक्त्रतो वा । लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

5

शात्त गती कथिता सुगतेन । नो च गती उपलभ्यति का चि ।

तत्र च वोक्त्रसो गतिमुक्तो [Tib. 35a] । मुक्तकु मोचयसी बक्रुसत्वान् ॥

इति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ प्रत्ययपरोत्ता<sup>(3)</sup>

नाम प्रथमं प्रकरणां ॥

10

1) Le même fragment est cité ad XIII.6. — Metre Dodhaka ----- /

2) རྟེ་ལྟ་ སྐོར་ -- Variante (ad XIII. 6): *nideçayi satva maharṣiḥ*.

3) Lecture préférable à celle que nous avons adoptée p. 1.



## II.

## गतागतपरीक्षा नाम द्वितीयं प्रकरणं

घत्राक्<sup>(1)</sup> । यद्यप्युत्पादप्रतिषेधात्प्रतीत्यसमुत्पादस्यानिरोधादिविशेषणसिद्धिः<sup>(2)</sup> ।  
 तथाप्यनागमनिर्गमप्रतीत्यसमुत्पादसिद्धये लोकप्रसिद्धगमनागमनक्रियाप्रतिषेधार्थं किं  
 5 चिदुपपत्त्यन्तरमुच्यतामिति ॥ उच्यते । यदि गमनं नाम स्यान्नियतं तद्धते वाऽध्वजाते  
 परिकल्प्येतागते गम्यमाने वा । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गतं न गम्यते तावद्गतं नैव गम्यते ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते<sup>(3)</sup> ॥ १

तत्रोपरतगमिक्रियमध्वजातं गतमित्युच्यते । घात्रिण्यमानं वर्तमानगमिक्रियया  
 10 गम्यत इत्युच्यते । यद्गतमुपरतगमिक्रियं तद्वर्तमानगमिक्रियायोगवाचिना गम्यत इत्यनेन  
 शब्देनोच्यमानमसंबद्धमिति कृत्वा गतं तावद्गम्यत इति न युज्यते । तावच्छब्देन च प्रति-  
 षेधक्रमं दर्शयति ॥

1) Buddhapālita 190 a 1.

2) Voir ci-dessus p. 58. 10.

3) मेदिनी शब्दार्थे 'मि' अक्षरे । 'म' शब्दार्थे 'मि' अक्षरे । 'मि' अक्षरे । 'मि' अक्षरे । 'मि' अक्षरे ।  
 शब्दार्थे 'मि' अक्षरे । 'मि' अक्षरे । 'मि' अक्षरे । 'मि' अक्षरे । 'मि' अक्षरे । Lire au deuxième pāda  
 yañ et non ai.

4) Mss. *gamikriyayā vartamānam*. — Voir infra ad VI. 14 (fol. 46 b au début).

अगतमपि<sup>(1)</sup> न गम्यते । अगतं ह्यनुपज्ञातगमिक्रियमनागतमुच्यते । गम्यत इति च  
वर्तमानं । अतोऽना[27a]गतवर्तमानयोरत्यक्तभेदाद्गतमपि [Tib. 35b] गम्यत इति न  
पुश्यते । यद्यगतं कथं गम्यतेऽथ गम्यते न तद्गतमिति ॥

गम्यमानेऽपि नास्ति गमनं यस्मात् ।

गतागतविनिर्मुक्तं गम्यमानं न गम्यते ।

5

इह हि गता यं देशमतिक्रान्तः स तस्य देशो गतो । यं च नातिक्रान्तः सोऽस्या-  
नागतः । न च गतागतव्यतिरेकेण तृतीयमपरमध्वजातं पश्यामो गम्यमानं नाम । यत्तद्यैवं  
गम्यमानं न गम्यते । गम्यत इति न प्रज्ञायते । तस्मान्नास्ति गम्यमानं । अतो न तद्गमि-  
क्रियया अविश्यते न गम्यत इति नास्ति गम्यमानेऽपि गमनं ॥ अथ स्याद्गतुर्गच्छतो  
यश्चरणाक्रान्तो देशः स गम्यमानः स्यादिति । नैवं । चरणयोरपि परमाणुसांघातत्वात् । 10  
ग्रङ्गुल्यप्रावस्थितस्य परमाणोर्यः पूर्वी देशः स तस्य गतेऽन्तर्गतः । पार्श्वयवस्थितस्य चर्म-  
परमाणोर्य उत्तरो देशः स तस्यगतेऽन्तर्गतः । न च परमाणुव्यतिरेकेण चरणमस्ति तस्मा-  
न्नास्ति गतागतव्यतिरेकेण गम्यमानं । यथा चैवं चरणे विचार । एवं परमाणूनामपि  
पूर्वापरदिग्भागसंबन्धेन विचारः कार्य इति<sup>(3)</sup> ॥ अथाधगतं गम्यमानं<sup>(4)</sup> उक्तमुत्तरं ज्ञायमान-  
विचारेण<sup>(4)</sup> । तस्माद्गम्यमानं न गम्यत इति सिद्धं ॥

16

तत्राह [Tib. 36a] । गम्यत एव गम्यमानं । इह हि

चेष्टा यत्र गतिस्तत्र गम्यमाने च सा यतः ।

न गते नागते चेष्टा गम्यमाने गतिस्ततः<sup>(5)</sup> ॥ २

1) Mss. *agatam ūi*.

2) Mss. *sāṃghātātāt, sāmhāt-tvūt*. — P. W. \**sāṃghāta*.

3) Voir Bodhic. IX. 47.

4) Voir ci-dessus p. 80. 8.

5) गतं च गम्यमानं देशं गच्छेत् । देशं यत्र गतं स्यात् स गम्यमानं । गम्यमानं  
गतं च गच्छेत् । देशं यत्र गतं स्यात् स गम्यमानं । गम्यमानं गतं च गच्छेत् ॥

तत्र चेष्टा चरणोत्क्षेप[प]रित्तेपल्लना । यतो व्रजतो गतुर्यत्र देशे चेष्टा गतिस्तत्रैव देशे । सा च चेष्टा न गतेऽध्वनि संभवति नाप्यगते किं तु गम्यमा[27 b]न एव । ततश्च गम्यमाने गतिः । यत्र हि गतिरूपलभ्यते तद्गम्यमानं । तच्च गमिक्रियया आविश्यते । तस्माद्गम्यमानमेव गम्यत इति ॥ एकोऽत्र गमिर्ज्ञानार्थः<sup>(1)</sup> । अपरश्च देशात्तरसंप्राप्त्यर्थ इति ॥

8 एवमपि परिकल्प्यमाने गम्यमानं न गम्यत इत्याह ।

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते<sup>(2)</sup> ॥ ३

इह हि गमिक्रियायोगादेव गम्यमानव्यपदेशमिच्छति भवांस्तच्च गम्यत इति ब्रवीति । एका चात्र गमिक्रिया । तथा गम्यमानव्यपदेशो भवतु काममधनो । गम्यत इति

10 भूयः क्रियासंबन्धो गम्यमानस्य न युज्यत इति

गम्यमानस्य गमनं कथं नामोपपत्स्यते ॥

कारणमाह ।

गम्यमाने द्विगमनं यदा नैवोपपद्यते ॥ इति<sup>(3)</sup> ।

गम्यमानमिति गम्यत इत्यर्थः ।<sup>(4)</sup> द्विगतं गमनं द्विगमनं<sup>(4)</sup> एकस्या गमिक्रियाया

15 गम्यमानमित्यत्रोपपुक्तत्वाद्द्वितीयाया अभावाच्च । गम्यत [Tib. 96b] इत्यप्यं व्यपदेशो

1) Comparer l'étymologie des mots *tathāgata*, *sugata*.

2) यर्षोमा'वा' अर्षो'स' यी'न'स' र्ने । ई'ण'सु'र'न' अर्ष'स'र'अ'सु'र' । ण'र'के' अर्षो'स' मे'र'स'यै । यर्षो'मा'स' अर्ष'स' मे'र'सु'र'र' ॥ = *gamyamānaḥ hy agama-  
naḥ yadū naivopapadyate* (M do XVII et les Commentaires). — Il faut préférer cette leçon. — Voir les notes suivantes et la glose *vinā gamanena* (p. 95. 1).

3) Le tibétain traduit comme ci-dessus (voir note 2) et ajoute अर्षो'स'मे'र' स' र्ने' अर्षो'स' र'न' स'वा'स'वे = *agamaṇaḥ gamanarahitam*. Suit *gamyamānaḥ iti*.....

4—4) Cette phrase n'est pas traduite dans le tibétain.

विना गमनेन यदा नैवोपपद्यते । तदा गम्यमानं गम्यत इति परिपूर्णा वाक्यार्थो नास्ती-  
त्यभिप्रायः । गम्यमानमित्येतावन्मात्रमेव संभवति द्वितीयक्रियाभावात् न तु गम्यत  
इति ॥

अथ गम्यत इत्यत्रैव गमिक्रियासंबन्ध इष्यते । एवं सति गम्यमानव्यपदेशे नास्ति  
क्रियासंबन्ध इति न परिपूर्णा<sup>(1)</sup> वाक्यार्थस्येत्याह ।

5

गम्यमानस्य गमनं यस्य तस्य प्रसज्यते ।

ऋते गतेर्गम्यमानं गम्यमानं हि गम्यते ॥ ४

यस्य वादिनो गम्य[28a]मानस्य गमनमिति पक्षः । गम्यमाने संज्ञाभूते गमिक्रि-  
याशून्यं यो गमिक्रियामाधेयभूतामिच्छति । तस्य पक्ष ऋते गतेर्गम्यमानमिति प्रसज्यते ।  
गतिरहितं गमनं स्यात् । यस्मादस्य गम्यमानं हि गम्यते । हि शब्दो यस्मादर्थे । यस्माद् 10  
गतिरहितमेव गम्यमानं सत्तस्य वादिनो गम्यते । गम्यत इत्यत्र क्रियोपयोगात् । तस्मा-  
द्गतिरहितं गम्यमानं प्रसज्यते ॥

अथोभयत्रापि क्रियासंबन्ध इष्यते गम्यमाने गम्यत इत्यत्र च । एवमपि

गम्यमानस्य गमने प्रसक्तं गमनद्वयं ।

येन तद्गम्यमानं च यच्चात्र गमनं पुनः ॥ ५

15

1) Marqué de l'astérisque dans Böhtlingk; pour le sens, voir *paripūrṇa-*  
*bhasan*, °*artha*.

2) गद'गौ' सगो'स'ल' अशो'स । दे'यी' सगो'स'ल' अशो'मे'द'स । सल'स'र'  
अशु'र'ते' गद'गौ'शु'र' । सगो'स'ल' अशो'स' पी'द'शु'र'र' ॥

3) Mss. *saṃjñābhūte*. — Tib. མེད་ཅན་ཏུ་ ལྷུ་ལ་ (= *nāma-vad-bhūte*) corres-  
pond à *saṃjñābhūte*; *can* représente le suffixe *-in* — *saṃjñā* = hdu-çes-pa.

4) सगो'स'ल' अशो'स' पी'द'शु'र' । अशो'स' गद'स'शु' सल' अशु'र'ते' । गद'गौ'स'  
दे' सगो'स'शु'र'र' द' । दे'ल' अशो'स' गद' पी'द'स'र' ॥

येन गमनेन योगाद्गम्यमानव्यपदेशं प्रतिलभतेऽध्वा तदेकं गमनं । तत्र गम्यमाने-  
 ऽधिकरणभूते द्वितीयं गमनं येन सोऽध्वा गम्यते । एतद्गमनद्वयं गम्यमानस्य गमने सति  
 प्रसक्तं ॥

भवतु गमनद्वयं । [Tib. 37 a] को दोष इति चेत् । अयं दोषो । यस्मात् ।

6 द्वौ गतारौ प्रसज्येते प्रसक्ते गमनद्वये ।

किं पुनः कारणं गतृद्वयप्रसङ्ग इत्याह ।

गतारं हि तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते<sup>(3)</sup> ॥ ६

यस्माद्वशं क्रिया स्वसाधनमपेक्षते कर्म कर्तारं वा । गमिक्रिया चैवं कर्तार्यवस्थि-  
 ताप्तौ गतारमपेक्षते । नास्ति चैकस्मिन्नेव गच्छति देवदत्ते द्वितीयः कर्तेति । अतः कर्तृद-  
 10 याभावान्नास्ति गमनद्वयं । ततश्च गम्यमानं गम्यत इति नोपपद्यते ॥

अथ स्यात् । यदायं देवदत्तः स्थितः स नानु भाषते [ननु] पश्यति । नानु<sup>3)</sup> तदेको  
 ऽनेकक्रियो दृष्टः । एवमेकस्मिन् गतारि क्रियाद्वयं भविष्यति । इति [28 b] ॥

नैवं । शक्तिर्हि कारको न द्रव्यं । क्रियभेदाच्च तत्साधनस्यापि शक्तेः सिद्ध एव  
 भेदः । न हि स्थितिक्रियया वक्ता स्यात् ॥ द्रव्यमेकमिति चेत् । भवत्वेवं । न तु द्रव्यं

1) यशोद'सदि' गदि'सु'सदि' यशो'स' दे'प' : *tusmin gamyamāne gamana-  
 ācraya-bhūte*. — गदि = *ādharma*, cf. ci-dessous 97. 4, 99. 11.

2) अशो'स' गदि'स' सु' अम'असु'स' । अशो'स' य' गदि'स' सु' असु' ।  
 गद'सु'स' अशो'स'मे'स'स' दि' । अशो'स' अशो'स'स' मे'असु'सु'सु' ॥ Il faut lire *hgro-  
 po med-par ni*.

3—3) Cette phrase manque dans la version tibétaine qui lit: *tadaika/  
 kartā*. ... -- Mss. ... *sthitaḥ sa na bhāṣate paçyati na tadaiko*. ...

कारकः<sup>(1)</sup> । किं तर्हि शक्तिः । सा च भिद्यत एव । अपि च सदृशक्रियाद्वयकारकत्वं नैकदे-  
शिकस्य दृष्टे<sup>(2)</sup> । अतो नैकस्य गत्तुर्गमनद्वयं ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि गत्तारि देवदत्ते गमनमुपलभ्यते देवदत्तो गच्छतीति व्य-  
पदेशात् । ततश्च विद्यत एव गमनं गमनाश्रयगत्तुमद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेव यदि गम-  
नाश्रयो गत्ता स्यात् । [न वेत्ति]<sup>(3)</sup> । कथमित्याह [Tib. 37 b] ।

5

गत्तारं चेत्तिरस्कृत्य गमनं नोपपद्यते ।

गमनेऽसति गत्ताथ कुत एव भविष्यति ॥ ७

गत्तारमन्तरेण निराश्रयं गमनमसदित्युक्तं । ततश्च गत्तारं चेत्तिरस्कृत्य प्रत्या-  
ख्याय गमनं नास्ति । असति गमने कुतो निर्हेतुको गत्ता । अतो नास्ति गमनं ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तद्वतस्तेन व्यपदेशात् । इह गत्ता गमनेन युक्तः तद्यो- 10  
गाच्च गच्छति । यदि गमनं न स्याद्गमनवतो देवदत्तस्य गच्छतीति व्यपदेशो न स्यात् ।  
दृष्टाभावे दृष्टिउच्यपदेशाभाववत् ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि गच्छतीत्येवं व्यपदेशः  
स्यात् । यस्मात् ।

गत्ता न गच्छति तावद्गत्ता नैव गच्छति ।

अन्यो गत्तुरगत्तुश्च कस्तृतीयो हि गच्छति ॥ ८

15

1) Mss. *kāarakam*; mais nous avons, comme plus haut, རྟེན་པ་པོ་

2) *aiḥkaiḥika*, mot nouveau. — गठिण'दुष'गठिण'दु' rend la lecture dou-  
teuse (*du* = *kāla*).

3) དེ་ནི་མེད་པོ་

4) गत्ता'ते' अश्रो'सं' अश्र'द'अश्रु'द' । अश्र'स' अश्र'द'स' अश्रु'द'ते' । अश्र'स'  
अश्र'द' अश्र'स'सं' । अश्र'स'अश्र'द'सु' गत्ता' अश्रु'द' ॥

5) अश्र'द'ग' अश्र'सं' अश्र' अश्र'सु' । अश्र'स'सं'अश्र' अश्र'स' अश्र' । अश्र'सं' अश्र'  
सं'अश्र'द'स' गत्ता' । गत्ता'स' गत्ता'अश्र' अश्र'स'द'अश्रु'द' ॥

इह गच्छतीति गता ' स तावन्न गच्छति ' यथा च न गच्छति तथोत्तरेण श्लोक-  
त्रयेण प्रतिपादयिष्यति ॥ अगतापि न गच्छति । अगता हि नाम यो गमिक्रियारहितः ।  
गच्छतीति च गमिक्रियायोगप्रवृत्तः शब्दः । यद्य[29a]सावगता कथं गच्छति ' अथ  
गच्छति नासावगतेति ॥ तदुभयव्यतिरिक्तो गच्छतीति चेन्नैवं ' को हि नाम गतुरगत-  
5 विनिर्मुक्तस्ततोयोगस्ति यो गच्छतीति कल्प्येत । तस्मान्नास्ति गमनं ॥

अत्राह । नागता गच्छति नाप्युभयरहितः [Tib. 38a] ' किं तर्हि गतैव गच्छ-  
तीति ॥ एतदप्यसत् । किं कारणं । यस्मात् '

गता तावद्गच्छतीति कथमेवोपपत्स्यते ।

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते ॥ ९

10 गता गच्छतीत्यत्र वाक्य एकैव गमिक्रिया तथा च गच्छतीति व्यपदिश्यते ।  
गतेति तु व्यपदेशे नास्ति द्वितीया गमिक्रियेति । गमनेन विना गताऽगच्छन् गतेति  
यदा न संभवति तदा गता गच्छतीति न युज्यते । कामं गच्छतीत्यस्तु ' गतेति तु न संभ-  
वतीति तदयुक्तं ॥

अथ गतियोगात्सगतिक एव गता ॥ तथापि द्वितीयगमिक्रियाभावाद्गच्छतीति  
15 व्यपदेशो न स्यादित्याह ।

पतो गता गच्छतीति यस्य तस्य प्रसज्यते ।

गमनेन विना गता गतुर्गमनमिच्छतः ॥ १०

1) गद'के' अशो'स' भेद'स'र'दे । अशो'सो' अशद'स'र' भो'अशु'र' ५ । र'दे'ग'  
अशो'सो' अशो'र' दे'स' । ई'शु'र' अशद'स'र'दे'र' ५ । अशु'र' ॥

2) गद'शो' सु'ग'स'र' अशो'स'सो' । अशो'स' र'दे'र' अशो'भेद'स'र'दे' । अशो'सो' यी'  
स'र' श'वा'अशु'र'दे' । अशो'सो' अशो'स'र' अशो'र'शु'र'दे' ॥

यस्य वादिनो गमिक्रियायोगादेव गतेति पतः । तस्य गत्तुर्गमनमिच्छतः स[गमने]-  
 गत्त्व्यपदेशाद्गमनेन विना गत्ता गच्छतीति स्यात् । द्वितीयगमिक्रियाभावात्<sup>(2)</sup> घतो गत्ता  
 गच्छतीति न युज्यते । गच्छतीत्येतस्यार्थे गत्तेतिशब्दो गमनेन विना गत्तेत्यत्र वाक्ये<sup>(3)</sup> ॥

अथोभयत्रापि गतियोग इष्यते गत्ता गच्छतीति । एवमपि ।

गमने द्वे प्रसज्येते गत्ता यद्युत गच्छति ।

5

गत्तेति चोच्यते येन गत्ता मन्यच्च गच्छति<sup>(4)</sup> ॥ ११

येन गमनेन [Tib. 38b] योगाद्गत्तेत्युच्यते व्यपदिश्यते तदेकं गमनं । गत्ता भवन्  
 यच्च गच्छति यां [29a] च गतिक्रियां करोति । तदेतद्गमनद्वयं प्रसक्तं । घतो गत्तुर्द्वयप्रसङ्ग  
 इति पुर्ववद्दूषणं वक्तव्यं । तस्मान्नास्ति गच्छतीति व्यपदेशः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं तथापि देवदत्तो गच्छतीति व्यपदेशसद्भावाद्गमनमस्तीति ॥ 10  
 नैवं । यस्माद्देवदत्ताग्नयेवैषैव चित्ता<sup>(5)</sup> किमसौ गत्ता सन् गच्छति उतोऽगत्ता गच्छति तद्य-  
 तिरिक्तो वेति सर्वथा च नोपपद्यत इति यत्किं चिदेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तदारम्भसद्भावात् । इह देवदत्तः स्थित्युपमर्दनं गमन-

1) འགྲོ་བ་པོ་འི་ བརྗོད་པ་ འགྲོ་བ་དང་བཅས་པས་

2) Camb. *ato ga yantā gacchatīti na yujyate. gacchatīti na yujyate. gaccha-  
 titi etasyārthe...* Paris, Calc. *ato gacchatīti na yujyate.*

3) C'est-à-dire: dans la phrase *gamanena vinā gantā*, le mot *gantā* a le  
 sens de ce mot *gacchatī* (de la phrase *gantā gacchatī*).

4) གལ་ཏེ་ འགྲོ་བོ་ འགྲོ་ འགྲུར་ན། འགྲོ་བ་ གཉིས་སུ་ ཐལ་འགྲུར་ཏེ། གང་  
 གསུངས། འགྲོ་བོར་ མའོན་པ་ དང་། འགྲོ་བོར་གྲུར་ནས་ གང་ འགྲོ་བའོ།

5) Mss. °*ārayaiva naiva cintā* = དབྱུང་པ་ འདི་ཉི་



मारभते । न चाविद्यमानकूर्मरोमप्रवारादिकमारभते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तदारम्भ एव स्याद्यस्मात् ।

गते नारभ्यते गत्तु गत्तं नारभ्यतेऽगते ।

नारभ्यते गम्यमाने गत्तुमारभ्यते कुह ॥ १२

- 6 यदि गमनारम्भो भवेत्तद्गते वाध्वन्यारभ्येत । [अगते वा] । गम्यमाने वा ॥ तत्र गते गमनं नारभ्यते । तद्धि नामोपरतगमिक्रियं । यदि तत्र गमनमारभ्येत तद्गतमित्येवं न स्यादतीतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ अगतेऽपि गमनं नारभ्यते ऽनागतवर्तमानयोर्विरोधात् ॥ नापि गम्यमाने तद्भावात् क्रियाद्वयप्रसङ्गात् [Tib. 39a] कर्तृद्वयप्रसङ्गाच्च ॥ तदेवं सर्वत्र गमनारम्भमपश्यन्नाह । गत्तुमारभ्यते कुहेति ॥

- 10 यथा च गमनं न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

[न पूर्वं] गमनारम्भाद्गम्यमानं न वा गतं ।

यत्रारभ्येत गमनमगते गमनं कुतः ॥ १३

इह देवदत्तो यदावस्थित आस्ति स तदा गमनं नारभते । तस्य गमनारम्भात्पूर्वं न गम्यमानमध्वजातमस्ति न च गतं यत्र गमनमारभ्येत । तस्माद्गतगम्यमानाभावादेन-

1) कु षः श्लवः श्लोः श्लुः ष्लं सः मः ष्लं सः श्लोः श्लोः — Mss. *pravārya*, *pracārya* — *pravāra* = \*wollenes Zeug (P. W) = an upper or outergarment usually of cotton — Même comparaison VIII, au début; XI. 2, XVII. 25 (variante *prāvarāṇa*). Voir *Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣya*, p. 475, v. 240; p. 1488, v. 624; *Khaṇḍa-nakhaṇḍakhādyā*, p. 726 (Communiqué par M. G. A. Jacob).

2) श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः । श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः ।  
श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः । श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः ॥

3) Mss. *agastī gamanārambhāt*.

4) श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः । श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः । श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः ।  
श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः । श्लेदः श्लेदः श्लेदः श्लेदः ॥

योर्न गमनारम्भः ॥ अथ स्याद्यद्यपि [30a] गमनारम्भात्पूर्वं न गतं न गम्यमानं तथाप्य-  
गतमस्ति ' तत्र गमनारम्भः स्यादिति ॥ उच्यते । अगते गमनं कुतः । अनुपज्ञातगमिक्रि-  
यनारम्भगमिक्रियमगतं । तत्र गमनारम्भ इत्यसंबन्धमेतदित्याह । अगते गमनं कुत  
इति ॥

5

यद्यपि गुतागतगम्यमानेषु गमनारम्भो नास्ति । गतागतगम्यमानानि तु सति । न  
चासति गमने एतानि युज्यत इति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं पद्येतान्येव स्युः । सति हि गमि-  
क्रियाप्रारम्भे यत्रोपरता गमिक्रिया तद्गतमिति परिकल्प्येत । यत्र वर्तमाना तद्गम्यमानं ।  
यत्राज्ञाता तद्गतमिति । यदा तु गमिक्रियाप्रारम्भ एव नास्ति । तदा

गतं किं गम्यमानं [Tib. 99b] किमगतं किं विकल्प्येत ।

अदृश्यमान आरम्भे गमनस्यैव सर्वथा ॥ १४

10

प्रारम्भेऽनुपलभ्यमाने किं मिथ्याध्वत्रयं परिकल्प्येत । कुतो वा तद्व्यपदेशकार्णां  
गमनमित्यपुक्तमेतत् ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं तत्प्रतिपत्तसद्भावात् । यस्य च प्रतिपत्तोर्भस्ति तद-  
स्ति । आलोकान्धकारवत् पारावारवत् संशयनिश्चयवच्च । अस्ति च गमनस्य प्रतिपत्तः  
स्थानमिति ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तत्प्रतिपत्तः स्थानं स्यात् । कथमिहैदं स्थानं 15  
गत्तुरगत्तुस्तदन्यस्य वा परिकल्प्येत । सर्वथा च न युज्यत इत्याह ।

गत्ता न तिष्ठति तावद्गत्ता नैव तिष्ठति ।

अन्यो गत्तुरगत्तुश्च कस्तृतीयोऽथ तिष्ठति ॥ १५

1) अत्रोक्तिम् इमं च अस्मिन् उच्यते । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् ।  
अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् ॥

2) अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् ।  
अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् । अत्रोक्तिम् अत्रोक्तिम् ॥

यथा गता न तिष्ठति तथोत्तरेण श्लोकेनाख्यास्यति ॥ अगतापि न तिष्ठति । स हि तिष्ठत्येव । तस्य किमपरया स्थित्या प्रयोजनं । एकया स्थित्याऽगता अपरया तिष्ठतीति स्थितिद्वयप्रसङ्गात् स्थातृद्व[30b]यप्रसङ्ग इति पूर्ववद्दोषः ॥ गन्तृगत्तृकृतशान्द्यो नास्ति ॥

- 5 अत्राह । नागता तिष्ठति । नापि गत्तृगत्तृशान्द्यः । किं तर्हि गतैव तिष्ठतीति ॥ नैवं । यस्मात् ।

गता तावत्तिष्ठतीति कथमेवोपपत्स्यते । [Tib. 40a]

गमनेन विना गता यदा नैवोपपद्यते<sup>(1)</sup> ॥ १६

- यदायं तिष्ठतीत्युच्यते तदा स्थितिर्विरोधि गमन[म]स्य नास्ति । विना च गमनं 10 गन्तृव्यपदेशो नास्ति । अतो गता तिष्ठतीति नोपपद्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव गमनं । तन्निवृत्तिमद्भावात् । इह गतेर्निवर्तमानः स्थितिमारभते । गमनाभावे तु न ततो निवर्तते ॥ उच्यते । स्याद्गमनं यदि तन्निवृत्तिरेव स्यात् । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

न तिष्ठति गम्यमानान्न गतान्नागतादपि ।

- 15 तत्र गता गतादध्वनो [न] निवर्तते गत्यभावात् । अगतादपि गत्यभावादेव । गम्यमानादपि न निवर्तते तदनुपलब्धेर्गमिक्रियाभावाच्च । तस्मान्न गतिनिवृत्तिः ॥

1) གང་ཚེ་ འགྲོ་བ་མེད་པར་ རྟེན། འགྲོ་བོ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྲུར་ རྟེན། མེད་ཅིག་ འགྲོ་བོ་ ལྷན་ཏེ་ རྟེན། རྟེན་ལྷན་ འཕྲད་པ་ཉིད་ཏུ་འགྲུར། ॥

2) དེ་ནི་མེད་ཏེ་. Peut-être avons-nous tort de rétablir dans le texte cette formule qui va de soi.

3) La lecture *na tiṣṭhātī* est démentie par le tibétain *ldog-pa* qui correspond à *nivartate* de notre commentaire. Il est difficile d'introduire la négation (*na nivartate gamyamānāt*); mais la syntaxe des *Kārikās* ne l'exige pas impérieusement. — Voir ci-dessous p. 104. 8. 15.

अत्राह । यदि गमनप्रतिद्वन्द्विस्थित्यभावाद्गतिरसती । एवं तर्हि गमनप्रसिद्धये स्थितिं साधयामस्तत्सिद्धौ गमनसिद्धिः । तस्माद्विद्यत एव स्थानं प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । स्थितेर्हि प्रतिद्वन्द्वि गमनं । तदस्ति । ततश्च स्थितिरपि प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् ॥ एतदप्युक्तं । यस्मात् ।

[गमनं] संप्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गतेः समा ॥ <sup>(1)</sup> १७

5

अत्र हि यद्गमनं स्थितिप्रसिद्धये वर्णितं तद्गत्या समं गतिद्वेषणेन तुल्यमित्यर्थः । यथा गत्ता न तिष्ठति तावदित्यादिना गतिप्रसिद्धये स्थितेर्हेतुत्वेनोपात्ताया [Tib. 40b] दूषणमुक्तं । एवमिहापि स्थितिप्रसिद्धये गमनस्य हेतुत्वेनोपात्तस्य <sup>(2)</sup> स्थाता न गच्छति तावदित्यादिना श्लोकद्वयपाठपरिवर्तेन <sup>(3)</sup> दूषणं वक्तुं [31a] व्यमिति नास्ति गमनं । तद्भावात्प्रतिद्वन्द्विनी स्थितिरपीति । एवं तावद्गमनं गत्या तुल्यं प्रत्याख्येयं ॥ 10

अथ स्यात् । विद्यत एव स्थानं तदारम्भसद्भावात् । इह गत्युपमर्दनं स्थानमारभ्यते । कथं तत्र स्यात् ॥ उच्यते । संप्रवृत्तिश्च गतेः समा वाच्या । तत्र यथा पूर्वं गते नारभ्यते गन्तुमित्यादिना गमनारम्भो निषिद्धः । एवमिहापि ।

स्थिते नारभ्यते स्यातुं स्यातुं नारभ्यतेऽस्थिते ।

नारभ्यते स्वीयमाने स्यातुमारभ्यते कुरु ॥ <sup>(6)</sup>

15

1) འགྲོག་ལས་ ལྷོག་པར་ མི་འགྲུང་། མོང་ ཅང་ མ་མོང་ལས་ ཁུང་ མི་དྲོ།  
འགྲོག་ ཅང་ མི་ འཇུག་པ་ ཅང་། ལྷོག་པ་ ཡང་ མི་ འགྲོ་ ཅང་ མཚུངས། ॥

2) Böhtlingk: Nom. masc. nicht belegt.

3) C'est-à-dire: *sthātā na gacchati tāvad asthātā naiva gacchati, anyah sthātur asthātū ca kas tṛīyo 'tha gacchati; sthātā tāvad gacchati katham evopapatsyate, sthānena (?) vinā sthātā yadā navopapadyate.*

4) = *sthānasaṃpravṛtti*, voir ci-dessous p. 104. 1.

5) II. 12.

6) Ce sūtra, comme ceux qui suivent (p. 104. 8 etc.), pas plus que ceux que nous avons restitués dans une note précédente, ne compte parmi les *kārikās* telles que la version tibétaine du *Mūlamadhyamaka* et le colophon nous les font connaître.

इत्यादिना श्लोकत्रयपरिचर्त्तेन स्थानसंप्रवृत्तिरपि गतेः समा ॥ स्थाननिवृत्तिरपि गतिनिवृत्त्या समा प्रत्याख्येया । यथा गतिनिषेधे ।

न तिष्ठति<sup>(1)</sup> गम्यमानान्न गतान्नागतादपि ।

इति गतेर्दूषणमुक्तं । एवं स्थितिनिषेधेऽपि ।

5 न गच्छति<sup>(1)</sup> स्थीयमानान्न स्थितान्नास्थितादपि ।

इति गत्या तुल्यं [Tib. 41 a] दूषणमिति नास्ति स्थितिः । तद्भावात्कुतो गति-  
प्रतिपत्तस्थितिमद्भाववादिनां गतेः सिद्धिरिति ॥

अपि च यदि गमनं स्याद्भूतव्यतिरेकेण वा स्याद्व्यतिरेकेण वा । सर्वथा च वि-  
चार्यमाणं न संभवतीत्याह ।

10 यदेव गमनं गत्ता स एवेति न युज्यते ।

अन्य एव पुनर्गत्ता गतेरिति न युज्यते<sup>(2)</sup> ॥ १८

कथं पुनर्न युज्यत इत्याह ।

यदेव गमनं गत्ता स एव हि भवेद्यदि ।

एकभावः प्रसज्येत कर्तुः कर्मणा एव च<sup>(3)</sup> ॥ १९

15 येयं गमिक्रिया सा यदि गतुरव्यतिरिक्ता नान्या स्यात् । तदा कर्तुः क्रियायाश्चै-  
कत्वं स्यात् । ततश्चेयं क्रियायं कर्तेति विशेषो न स्यात् । न च च्छिदिक्रियायाप्रकृतुश्चै-  
कत्वं । अतो यदेव गमनं स एव गत्तेति न युज्यते ॥

1) Le traducteur tibétain a lu *na nivartate* = ལྷོག་པར་ མེ་ འགྱུར་

2) འགྱོ་བ་ དེ་ རང་ འགྱོ་བ་ལོ། དེ་ཉིད་ ཅེས་ གུང་ ལྱུར་ མེ་ རུང་། འགྱོ་བ་  
རང་ དེ་ འགྱོ་བ་ལོ། གཞན་ཉིད་ ཅེས་ གུང་ ལྱུར་ མེ་ རུང་ ॥

3) གལ་ཏེ་ འགྱོ་བ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ཉིད་ འགྱོ་བ་ ཡིན་འགྱུར་ན། ལྷོད་པ་ལོ་  
རང་ ལས་ཉིད་ གུང་། གཅིག་པ་ཉིད་ལུ་ ཐལ་པར་འགྱུར་ ॥

4) *Ms. chidī°, chedikriyā. — Dhātup. 7. 3: chidīr dvaidhīkaraṇe.*

अन्यत्वमपि गतृगमनयोर्पथा नास्ति तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

अन्य एव पुनर्गता गतेर्पदि विकल्प्यते ।

गमनं स्यादते गतृगता स्याद्गमनादते<sup>(1)</sup> ॥ २०

यदि हि गतृगमन[31 b]योरेन्यत्वं स्यात् । तदा गमननिरपेक्षो गता स्यात् । गतृ-  
निरपेक्षं च गमनं गृह्येत पृथक्सिद्धं घटादिव पटः । न च गतुः पृथक्सिद्धं गमनं गृह्येत 5  
इति । अन्य एव पुनर्गता गतेरिति न पुष्यत इति प्रसाधितमेतत् ॥ तदेवं ।

एकीभावेन [Tib. 41 b] वा सिद्धिर्नानाभावेन वा ययोः ।

न विद्यते तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते<sup>(2)</sup> ॥ २१

ययोर्गतृगमनयोर्पथोदितेन न्यायेन एकीभावेन वा नानाभावेन वा नास्ति सिद्धिः ।  
तयोर्गतानीं केनान्येन प्रकारेण सिद्धिरस्तु । अत आह । तयोः सिद्धिः कथं नु खलु विद्यते 10  
इति । नास्ति गतृगमनयोः सिद्धिरित्यभिप्रायः ॥

अत्राह । इह देवदत्तो गता गच्छतीति लोकप्रसिद्धं । तत्र यथा वक्ता वाचं भाषते  
कर्ता क्रियां करोतीति प्रसिद्धं । एवं यथा गत्या गतेत्यभिव्यज्यते तां गच्छतीति न  
यथोक्तदोषः ॥ तदप्यमत् । यस्मात् ।

गत्या यथोच्यते गता गतिं तां स न गच्छति ।

15

1) गण्डे' अश्वे' द' अश्वे'स'स' । गण्ड'स'ते'र'रु' इ'स'स'ग'ग'स' । अश्वे'स'  
ते'स'स' अश्वे'स' द' । अश्वे'स'मे'स'स' अश्वे'स'स' अश्वे'स' ॥

2) गण'द'ग' द'द'स'स' ग'ते'ग'स' द' । द'द'स'स' ग'ण'द'स'ते'र'रु' र' । सु'स'  
स'स'स'स'स' अ'द'स'स' । र'ते'र' सु'स'स' र' । Cité ci-dessus p. 64. s.

यया गत्या देवदत्तो गन्तेत्यभिव्यध्यते । स गन्ता संस्तौ<sup>(1)</sup> [ता]वन्न गच्छति न प्रा-  
प्नोति यदि वा न करोतीत्यर्थः ।

यस्मान्न गतिपूर्वोऽस्ति ।

गतेः पूर्वा गतिपूर्वः । यदि गन्ता गतेः पूर्व सिद्धः स्यात् । स तां गच्छेत्<sup>(2)</sup> । कथं ।

5 यस्मात् ।

काश्चित् किं चिद्धि गच्छति<sup>(4)</sup> ॥ २२

काश्चिदेवदत्तः किं चिदर्थात्तरभूतं ग्रामं नगरं वा गच्छतीति दृष्टं । न चेवं यया  
गत्या गन्तेत्युच्यते तस्याः पूर्व सिद्धरूपो गतिनिर्पेक्षो गन्ता नामास्ति यस्तां गच्छेत् ॥

अथ मन्यसे यया गत्या गन्तेत्यभिव्यध्यते तामेवासी न गच्छति । किं तर्हि ततो-  
10 ऽन्यां गतिमिति ॥ एतदप्यसम्भवात् ।

गत्या ययोच्यते गन्ता [Tib. 42a] ततोऽन्यां [32a] स न गच्छति ।

गतो द्वे नोपपद्येते यस्मादेके प्रगच्छति<sup>(5)</sup> ॥ २३

1) དེ་ནི་ འགྲོ་བ་ མ་ ཡིན་ཏེ་ — Le traducteur tibétain a lu: ...*nyajyate sa*  
*tām na gacchati na prāpnoti.*

2) དེ་ དེར་ འགྲོ་བར་ འགྲུར་ཞེས་གོ། །རྗེ་ལྟར་ ཞེས། གང་གི་ཕྱིར། གང་ཞེས།  
གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ འགྲུར།

3) *kam* d'après les Mss.

4) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བར་ མཛད་ན། འགྲོ་བ་ དེ་ནི་ དེ་ འགྲོ་མཛད། གང་  
ཕྱིར་ འགྲོ་བའི་ ལྷ་འོལ་ མཛད། གང་ཞེས། གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་འགྲུར། ॥

5) འགྲོ་བ་ གང་གིས་ འགྲོ་བར་ མཛད་ན། དེ་ལས་ གཞན་མ་ དེ་ འགྲོ་ མཛད།  
གང་ཕྱིར་ འགྲོ་བ་ གཞན་གྱིས་ འགྲོ་བ་ གཞན་གྱི་ མི་ འཕྲད་དོ། ॥

यया गत्या गताभिव्यज्यते ततोऽन्यामपि स गता सन्न गच्छति । गतिद्वयप्रस-  
ङ्गात् । यया गत्या गताभिव्यज्यते गता सन् यां चापरां गच्छतीत्येतद्वतिद्वयं प्रसक्तं । न  
वेकस्मिन् गतरि गतिद्वयमित्यपुक्तमेतत् । एतेन धक्ता वाचं भाषते कर्ता क्रियां करो-  
तीति प्रत्युक्तं ॥

तदेवं ।

5

सद्भूतो गमनं गता त्रिप्रकारं न गच्छति ।

नासद्भूतोऽपि गमनं त्रिप्रकारं स गच्छति ॥ २४

गमनं [सद्]सद्भूतः त्रिप्रकारं न गच्छति ।

तत्र गम्यत इति गमनमिहोच्यते । तत्र सद्भूतो गता यो गमिक्रियापुक्तः । घस-  
द्भूतो गता यो गमिक्रियारहितः । सदसद्भूतो य उभयपक्षीपक्षः । एवं गमनमपि त्रिप्र- 10  
कारं गमिक्रियासंबन्धेन वेदितव्यं ॥ तत्र सद्भूतो गता सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतं त्रिप्रकारं  
गमनं न गच्छति । एतच्च कर्मकारकपरिज्ञापनाभाष्यास्यते । एवमसद्भूतोऽपि गता त्रिप्र-  
कारं गमनं न गच्छति । सदसद्भूतोऽप्येति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति । यतश्चैवं गतृगतव्य-  
गमनानि विचार्यमाणानि न सन्ति ।

तस्माद्गतिश्च गता च गतव्यं च न [Tib. 42b] विद्यते ॥ २५

15

1) Paris, Calc. *prayuktam*; Camb. *pratyayuktam*. Tib. དཔུང་ལ་ཡིན་ནོ

2) འགྲོ་མོ་ ཡིན་པར་གྱུར་བའི། འགྲོ་ རྣམ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མོ་ ཟུང་། མ་ཡིན་  
པར་གྱུར་ རེ་ ཡང་། འགྲོ་ རྣམ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་མོ་ཟུང་།

3) Mss. *Ṣpakṣeyarūpa*.

4) Chapitre VIII.

5) ཡིན་ནང་མ་ཡིན་གྱུར་བ་ ཡང་། འགྲོ་ རྣམ་གསུམ་ཏུ་ འགྲོ་ མོ་ཟུང་། རེ་ཟུང་  
འགྲོ་ རྣམ་ འགྲོ་མོ་ རྣང་། འགྲོ་ཏུ་པར་ཏུ་མ་ ཡིན་མ་ཡིན་།



यथोक्तमार्गान्प्रत्ययमतिनिर्देशसूत्रे<sup>(1)</sup> अगतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र संकर्षणपदमेतत् ।  
गतिरिति भदत्त शारदतीपुत्र निष्कर्षणपदमेतत् । यत्र न संकर्षणपदं न निष्कर्षणपदं  
तदार्थाणां पदमपदयोगेन अनागतिरगतिश्चार्थाणां गतिरिति ॥

यदि ब्रीजमेवाङ्कुरे<sup>(2)</sup> संक्रमति ब्रीजमेव तत्स्यान्न पदङ्कुरः शाश्वतदोषप्रसङ्गश्च ।  
5 अथाङ्कुरोऽन्यत आगच्छति [32b] । अहेतुकदोषप्रसङ्गः स्यान्न चाहेतुकस्योत्पत्तिः खर-  
विषाणस्येव ॥

अत एवाह भगवान् ।

ब्रीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो ब्रीजु स चैव अङ्कुरो ।  
न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद अशाश्वत धर्मता ॥ इति<sup>(3)</sup>  
10 मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।  
न च तत्र न चैव मान्यतो एवं संस्कार ऽनुच्छेदशाश्वताः ॥ इति [च]।<sup>(4)</sup>  
तथा ।<sup>(5)</sup>

घादर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे निरीक्षते नारिमुखमलंकृतं<sup>(6)</sup> ।

1) '... संस्रुद्धं नरिः मर्' Sur le °*nirdeśasūtra*, voir Çikṣās. 278. 4 et sources citées p. 11, n. 6.

2) Je conserve la lecture des Mss., confirmée par M. Vyut. 223. 15. 16 et Bodhic. p. ad II. 9 *pūrvam ca pāpaṃ samatikramāmi* ... *samatikramānātī uktam çābdarāyavahareṣu anādarāt*. — Sur la *saṃkrānti*, voir le fragment Çāli-stambasūtra cité J. As. 1902, II, p. 272 n. 2, ci-dessus p. 25 n. 3. Le mot *saṃkrānti* est employé dans Mhv. (I. 442) pour marquer le passage d'une *bhūmi* à une autre.

3) = Lalitav. 210. 4-5; voir ci-dessus p. 26, n. 4.

4) = Lalitav. 210. 8-9; cité Bodhic. § 342. 3 et Çikṣās. 229. 3 dont nous adoptons la lecture et l'interprétation métrique (à un détail près: *saṃskāra 'nuchedaḥçāçatāḥ* au lieu de *saṃskār 'ūnched 'āççatāḥ*). — *anyato* correspond au tibétain ལ་ན་ལ་ (= *anyatra*), ར་ལ་ = *tatra*. On n'aperçoit la *mudrāsaṃkrānti* ni dans le cachet, ni dans l'empreinte.

5) Ces deux stances (citées Chap. XXIII, *ad fin.*) sont extraites du *Samādhirañja*, p. 29. 4-9 de l'édition de la B. T. S.

6) *nārimukham alamkṛtam*, lecture correcte. Le *m* est doublé *metri causa* d'après l'analogie du redoublement de *n* en sanscrit après voyelle brève et devant voyelle (Observation de M. Kern).

सो तत्र रागं जनयित्वा बालो प्रधावितो कामि गवेषमाणो ॥  
 मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।  
 मूढो<sup>(3)</sup> यथा सो जनयेत् रागं तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥ इति ।

तथार्थसमाधिर्गोत्रसूत्रे ऽपि ।

तद्धि कालि सो दशबलो [अ]नघो  
 त्त्रिनु भाषते शुभु समाधिर्वर<sup>(5)</sup> ।  
 सुपिनोपमा भवगती सकला<sup>(6)</sup>  
 न हि कश्चि ज्ञायति न चो<sup>(7)</sup> भ्रियते ॥

5

न च सबु लभ्यति न ज्ञोयु नरो  
 इमि धम<sup>(8)</sup> पानकदलीसदृशाः [Tib. 43a] ।  
 मायोपमा गगनविद्युसमा  
 दकचन्द्रसन्निभ मरीचिसमाः ॥

10

1) Les Mss. portent *bala*.

2) དེར = *tatra*.

3) མེད་སྐྱེ་བ་དེ་དག་'''' = *mūḍhā yathante janayanti rāgam*.

4) Cette indication est fournie par le tibétain; d'ailleurs les stances qui suivent sont répétées au cours du traité (Chap. IX, XXI, XXIII *ad fin.*) et la source est quelquefois nommée.

Metre: xy-----

5) Variante: *bala*; mais Tib. མེད་གྱི་

6) Mss. *bhagavatī*; mais Tib. སྐྱེ་བ་འཛིན་པ་ — *sakalā* n'est pas traduit.

7) འཛིན་པ་ = *atra*.

8) Mss. *ca, vo, co*.

9) Mss. *imu, imi, dharmā, dharmi*.

10) *daka* = *udaka*, voir (*u*)*daka*, (*a*)*rānya*, (*a*)*sau* (?), Çikṣās. 57. 2, 204. 15, 429. 13; Mh.v. I. 463. 4.

- न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो  
 परलोक संक्रमति गच्छति वा ।  
 न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं  
 फलु<sup>(1)</sup> देति कृष्णशुभ संमर्तो ॥
- 5 न च शाश्वतं न च उक्ते<sup>(2)</sup> पुनो  
 न च कर्मसंचयु<sup>(3)</sup> न चापि स्थितिः  
 न च सो<sup>(4)</sup> पि कृत्व पुनरास्पृशति  
 न च अन्यु<sup>(5)</sup> कृत्व पुन वेदयते ॥
- 10 न च संक्रमो न च पुनागमनं  
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।  
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरि<sup>(6)</sup>  
 न च सत्व चारुसुपशात्तगति ॥

1) = *phalam dadāti*. — Mss. *phaladeṭi*, *phaladevi*; Tib. འབྲས་ལུ་སྤྲོད་  
 = *phalaṃ iṣakāḥ*.

2) *puno* (= *punar*) n'est pas traduit dans le tibétain.

3) = བསལ་གས་

4) *ā-sparṣ*. = leicht berühren (Böhtlingk).

5) Mss. *anyu kṛtvā*, *kṛtya*. — Le tibétain a འཇུག་པ་, *anyakṛtam* (opposé à  
 བྱས་ནས་ de la ligne précédente).

6) *dṛṣṭisthāna*°.

7) Mss. *iḥā*, *iho* = འཇིག་ཅོད་.

8) Mss. *coru*°. — Tib. སེམས་ཅན་ རྟོག་པ་ རབ་ལྗོ་ འཇིག་པ་ མེད། = *ni  
 sattvavicārapraçāntigatih*. — རྟོག་པ་ (d'après l'oucaux) = *carca*, donné par les  
 lexiques comme équivalent à *carcā* = *Besprechung*, *Unterredung* (Böhtlingk).

मुपिनोपमं किं तिभवं वसिके<sup>(1)</sup>  
 लघुभग्नम----- मायस[33a]मं<sup>(2)</sup>  
 न च द्यागतं न च इक्षोपगतं  
 मूल्यानिमित्त सद संततियो<sup>(3)</sup> ॥

मूलानिमित्तपदे  
 मूलानि मूलानि मूलानि गुणानि<sup>(4)</sup>  
 बल धारणा दशमिका बल  
 बुद्धानियं वृषभिताय<sup>(5)</sup>

5

- 1) = *vaçika* = *vide* = རྟོན་པོ་མེད་ = *asāra*.
- 2) Mss. °*bhagnamanityena m*° ལུང་རུ་འཛིག་ཅེང་མེ་རྟག་སྐྱུ་མ་པའོན་ = *laghubhanguram anityam māyāsamam = laghubhanguramm anica m*??
- 3) Mss. *samtetiyo*. Tib. སྐྱུ་རྣམས་ རྟག་ཏུ་ རྟོན་ལོང་ མཚན་མ་ མེད་ = *sam-tatayah sadā çūnyā evānimittāḥ*.
- 4) Scandez: *anūpāda*.
- 5) Mss. *sugatānu, jinānu*; Tib. རྒྱལ་པའི་ དོན་ཏན་ *justice la lecture* · *jinā-nām (jinasya?) guṇāḥ*.
- 6) Cette ligne, dans le tibétain, est la première de la stance.
- 7) རྟོན་པས་ རང་ གཟུངས་ རྣམས་ རང་ ལེ་ རྟོན་པས་པུ་ལེ་ རྟོན་པས་ = *balam dhā-ranyaç caiva daçabalabalam ca*. — Je suppose que l'indice du pluriel *rnams* devrait suivre le mot *stobs-bcu (daçabala)*.
- 8) = *buddhān' iyam = buddhānām iyam* = འདྲི་ ལེ་ སངས་རྒྱལ་

(1) वरशुक्लधर्मगुणसंनिचयो

(2) गुणज्ञानधारिणिवल्लं परमं ।

(3) ऋद्धीविकुर्वणाविधिः परमो

वरपञ्चभिन्नपतिलाभनयः । इति विस्तरः ॥

इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नयादायां मध्यमकवृत्तौ गतागतपरीक्षणं  
नाम द्वितीयं प्रकरणं [Tib. 43 b] ॥

1) *Ms. carāṅkula, carāṅkula, carāṅkula.*

2) *Ms. gūṇa-jñāna.*

3) *Ms. ॐ-विकुर्वणा-विधिः* Var. Mhv. I. 425

4) *Ms. ॐ-विकुर्वणा-विधिः*

## RECTIONS.

[Provisoire.]

P. 1	
» 3, n. 2	
» 4, » 6	
» 5, » 1	»
» 13, » 2	» M. V.
» 15, » 6	» 21. 8 au lieu de 21. 7
» 1	Ajoutez 36. 13
» 2	» Cf. 38. 12—39. 1
» 4	Lire 23 4 au lieu de 14. 5
» 9	» 18. 7, 21. 13 au lieu de 11. 14, 13. 5
» 20, l. 2	» <i>tatra hi tad ity anena</i>
» 27, n. 5 in fine	» <i>gugana</i>
» 32, notes, ligne 3	» <i>intéressante</i>
» 35, l. 9	» <i>svārthānumāne</i>
» n. 2, l. 9	» <i>a hetu</i> ; l. 11, référence inexacte.
» 36, titre	» <i>pratyaṅapariksā</i>
» 47, n. 5	» plutôt: [ <i>nīrmitau</i> ]
» 50, » 1	» ° <i>ānūlarṅana</i>
» 52, » 3	» <i>chandaḥ</i>
» 63, l. 7	» ° <i>ṣyanāsmṛty</i> °
» » 9	» <i>syād abhedena</i>
» 64, n. 3, l. 5	» <i>kāraṇam</i>
» 73, » 6	Ajoutez: Voir 65. 3, 71 n. 1





III.

चक्षुरादीन्द्रियपरोक्षता नाम तृतीयं प्रकरणां

... च गतव्यं च न विद्यते । तथापि प्रवचनसिद्धयेत्तया  
 ... उच्यते ।  
 इन्द्रियाणि षडेतेषां प्रत्येकं च तत्रैव १

तस्मात्सति दर्शनादीनि स्वभावत इति ॥ उच्यते । न साति चक्षुरादि पश्य-  
 तीति दर्शनं चक्षुः । तस्य च रूपं विषयत्वेनोपदिश्यते । यथा दर्शनं रूपं न पश्यति तथा  
 प्रतिपादयन्नाह ।

स्वमात्मानं दर्शनं हि तत्तमेव न पश्यति<sup>(4)</sup> 10  
 न पश्यति यदात्मानं कथं द्रव्यति तत्परान्<sup>(5)</sup> । २

1) *pravacana* = l'Écriture. — Rājendralāla Mitra a traduit le commencement de ce chapitre dans *Buddhist Nep. Lit.* p. 170.

2) ལྟ་ནང་ཉལ་ནང་སྒྲིམ་པ་ལ། ལུང་བར་ཕྱེད་ནང་རྟེན་ཕྱེད་ཡིན། དབང་  
 རྟེན་གྱི་རྟེན་གཤིས། ལྟུང་ཡུལ་བལྟ་བར་བྱ་ལ་སོགས། Mdo XVII: *byed-la-sogs*.

3) འདིར་མེག་ནི་ལྟ་བུ་ལྟ་བུ་ལྟུང་བ་ཡིན་ལ། = *iha cakṣur eva dar-*  
*ṣanūṭ paçyatīti*.

4) Mss. *sva ātmānam... tattem eva...*; Rājendralāla lit *tattoam eva*,  
 «the truth of his own self».

5) ལྟ་རྟེ་རང་གི་བརྟག་ཉིད་ནི། རྟེ་ལ་ལྟ་བ་མ་ཡིན་ཉིད། ཀང་ཞིག་བརྟག་  
 ལ་མི་ལྟ་བ། རྟེ་གཞན་དག་ལ་རྟེ་ལྟར་ལྟ། Mdo XVII: *ran-gi brtag-ñid, de lta*  
*ba-ba et gan-zhig dag-la mi lta-bar*.



तत्र तदेव दर्शनं स्वात्मानं न पश्यति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । ततश्च स्वात्मादर्शनाच्छ्रोत्रादिवनीलादिकं न पश्यति । तस्मान्नास्ति दर्शनं ॥

यद्यपि स्वात्मानं दर्शनं न पश्यति । तथाप्यग्निवत्परान् द्रव्यति । तथा ह्यग्निः परात्मानमेव दहति न स्वात्मानं । एवं दर्श[33b]नं परानेव द्रव्यति न स्वात्मानमिति<sup>(8)</sup> ॥

५ एतदप्युक्तं यस्मात् ।

न पर्याप्तोऽग्निदृष्टान्तो दर्शनस्य प्रसिद्धिः

न भवतोऽपि दृष्टः

न युज्यते

निर्गतागतेः<sup>(4)</sup> ॥ ३ [Tib. 44a]

10 मरु दर्शनेन वर्तत इति सदृशनः । योऽप्यग्निदृष्टान्तो दर्शनप्रसिद्धये भवतोऽपि दृष्टः । सोऽपि मरु दर्शनेन दार्ष्टान्तिककार्थेन प्रत्युक्तो हूषितः । केन पुनरित्याह । गम्यमानगतागतेः । यथा गतं न गम्यते नागतं न गम्यमानं<sup>(5)</sup> । एवमग्निनापि दग्धं न दह्यते नादग्धं दह्यते इत्यादिना समं वाच्यं ॥ यथा च न गतं नागतं न गम्यमानं गम्यते । एवं ।

न दृष्टं दृश्यते तावददृष्टं नैव दृश्यते ।

15 दृष्टादृष्टविनिर्मुक्तं दृश्यमानं न दृश्यते<sup>(6)</sup> ॥

इत्यादि वाच्यं ॥

1) Même principe Sāṃkhyaś. v., I. 43; Bodhic. t, IX. 18, p. 261. a.

2) Cette comparaison rappelle le *rasacakṣurnyāya* (Bodhic. VII. 61).

3) Voir ci-dessus 34. a.

4) 'म' 'स' 'नु' 'स' 'सु' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' । 'मे' 'पि' 'र' 'मे' 'स' 'ने' 'नु' 'स' 'स' 'पि' 'स' । 'स' । 'नु' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' । 'ने' 'ने' 'म' 'स' 'स' 'स' 'स' 'स' ॥

5) Voir ci-dessus II. 1.

6) Ne doit pas être considéré comme une *kārikā*, n'étant pas traduit dans Mdo XVII (Mūlamadhyamakakārikās).



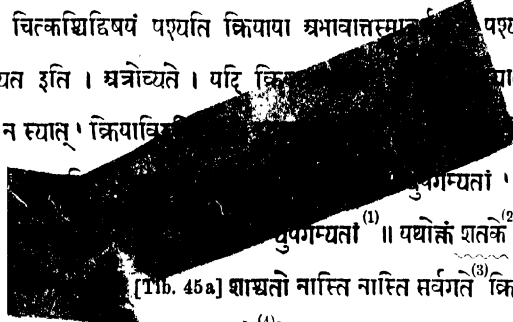
पश्यति दर्शनं नैवं नैव पश्यत्यदर्शनं ।

तदा ।

दर्शनं पश्यतीत्येवं कथमेतत्तु युज्यते ॥

इत्यनेनैव संबन्धः ॥ ये तु मन्यन्ते निर्व्यापारं ह्रीर्धर्ममात्रमुत्पद्यमानमुत्पद्यत इति ।

5 नैव किं चित्कश्चिद्विषयं पश्यति क्रियाया अभावात्तस्मात्तत्तत्पश्यतीति सिद्धमे-  
तत्प्रसाध्यत इति । अत्रोच्यते । यदि क्रियाया अभावो न स्यात् तदा धर्म-  
मात्रमपि न स्यात् । क्रियाविषयस्य अभावो न स्यात् । धर्ममात्रं भवि-



[Tib. 45a] शाश्वतो नास्ति नास्ति सर्वगते क्रिया ।

निष्क्रिया नास्तितातुल्यो<sup>(4)</sup> नैरात्म्यं किं न ते प्रियं ॥ इति ।

तस्मान्नायं विधिर्नायकः परस्य । नाप्यस्माकं सिद्धसाधनदोषः ॥

1) Il n'existe pas de *dharmu*, de *dravya* (voir ci-dessus p. 96 l. 13) indé-  
pendamment de la *kriyā*. Voir la stance: *kṣaṇikāḥ sarvasamskāra āsthīrānān-  
kūlah kriyā, bhūtir gaisām kriyā saiva kārakam saiva coçyatē* (citée Bodhic. p.  
IX. 6, Nyāyabindupūrvapakṣa, Mdo XCI fol. 118b, partiellement dans  
Bhāmatī, 361.3, Vedāntakalpataru, 278.9, Tantravārtika 170.10, Upa-  
deçasāhasrī, p. 309) = «tous les *samskāras* sont momentanés et comment attri-  
buer l'action au momentané? leur devenir (*bhūti*) c'est l'acte (= le fait d'être le  
résultat du complexe [*sāmāgrī*] des causes), c'est ce qu'on appelle aussi la puis-  
sance (le fait d'être un des coefficients d'un effet postérieur)». Syādvāda mān-  
jarī (Chow. S. S.) 134 .... *kāraṇam saivoryata tī vacanāt, bhavanam tesām*  
(*paramānūnām*) *aparotpattau kāraṇam iti cet...* — La lecture *kārakam* me paraît  
confirmée par le tibétain *byed-pa; byed-pa-po* ou *byed-po = kārakah*.

Si on recherche la réalité (*tattvacintā, vicāra*), il faut donc nier la *bhūti*  
des *samskāras* (= *dharmamātra*): étant *asthiras*, ils ne sont ni causés (*kriyā*) ni  
causés (*kāraṇa*); au point de vue de la vérité de l'expérience (*vyavahārasatya*)  
*dharmā = kriyā*. — Voir la définition Sarvadārç. s. (trad. note 37) *çaktir hi  
bhāvalakṣaṇam* et J. A. s., 1903, II p. 376.

2) X. 17. — Voir Muséon, 1900, p. 239.

3) ལུན་ཏུ་འགྲོའལ་ལུ་བ་མེད་.

4) Mss. *nāsti nātulyo*; mais tibétain མེད་ ཏང་ མཚུངས་

5) Mss. *vidhir na b°*. — Tib. = *tasmād ayam parasya vidhir na bā-  
dhakah*.

अत्राह । नैव हि पश्यतो[34 b]ति दर्शनमिति कर्तृसाधनमभ्युपगम्यते । किं  
तर्हि पश्यत्यनेनेति दर्शनमिति करणसाधनं । ततश्चोक्तदोषाप्रसङ्गः । यश्चानेन दर्शनेन  
करणभूतेन पश्यति स द्रष्टा । एष च विद्यते विज्ञान]मात्मा वा । कर्तृसद्भावाच्च दर्शन-  
मपि सिद्धमिति ।

नैव द्रष्टा चाप्युपगम्यतां ॥ ५<sup>(1)</sup>

5

यथा <sup>(2)</sup> दर्शनस्य दूषणमुक्तमेवं द्रष्टुरपि दर्शनवदूषणां  
वेदितव्यं । तद्यथा  
स्वमात्मानं न  
न पश्यति यदात्मानं कथं  
इत्यादि वाच्यं । तस्मादर्शनवद्द्रष्टापि नास्तीति सिद्धम् ।

अत्राह । विद्यत एव द्रष्टा तत्कर्मकरणासद्भावात् । इह यत्रास्तीति न तस्य  
कर्मकरणो विद्यते तद्यथा वक्ष्यामूनाः । अस्ति च द्रष्टुः कर्णां दर्शनं द्रष्टव्यं च कर्म ।  
तस्माच्छेत्तृवद्विद्यमानकर्मकरणो विद्यत एव द्रष्टेति ॥ उच्यते । नैव हि द्रष्टव्यदर्शने  
विद्येते तत्कुतो द्रष्टा स्यात् । द्रष्टृसापेते हि द्रष्टव्यदर्शने [Tib. 45 b] । स च निरूप्य-  
माणाः ।

15

[तिरस्कृत्य] द्रष्टा नास्त्यतिरस्कृत्य च दर्शनं ।<sup>(3)</sup>

इह द्रष्टा नाम यदि कश्चित्स्यात् । स दर्शनसापेक्षो वा स्यान्निरपेक्षो वा । तत्र  
यदि दर्शनसापेक्षोतिरस्कृत्य दर्शनमिष्यते । तथा सिद्धस्य वा दर्शनसापेक्षो स्यादसिद्धस्य  
वा । तत्र सिद्धो द्रष्टा न हि दर्शनसापेक्षो । किं सिद्धस्य सतो द्रष्टुः पुनर्दर्शनसापेक्षो कुर्यात् ।

1) ལྟ་ལ་ ལྟ་ ཉེད་ མ་ཡིན་ཏེ། ལྟ་ལ་མེན་ལ་ མེ་ ལྟ་ ཉེད། ལྟ་ལ་ཉེད་ཀྱིས་ ལྟ་ལ་  
ཡང་། ལྟ་ལ་ལྟ་ལ་ལྟ་ལ་ ལྟ་ལ་ལྟ་ལ།

2) Voir ci-dessus III. 2.

3) D'après le tibétain. — Le vers est, pour le moins, irrégulier.

न हि सिद्धं पुनरपि साध्यत इति । अथामिदोऽप्येतेत । असिद्धत्वाद्द्वन्द्व्यामुत्तवदर्शनं नापेक्षते । एवं तावदतिरस्कृत्य दर्शा[35a]नमपेक्ष्य द्रष्टा नास्ति ॥ तिरस्कृत्यापि<sup>(1)</sup> दर्शननिरपेक्षत्वादिदित्युक्तं प्राक् ॥ तदेवं तिरस्कृत्या[तिरस्कृत्या] वा दर्शनं यदा द्रष्टा नास्ति तदा ।

द्रष्टव्यं दर्शनं चैव द्रष्टव्यमिति ते कुतः ॥ ६<sup>(2)</sup>

6 द्रष्टव्यमिति निर्देष्टुके द्रष्टव्यदर्शने न संभवतः ~~.....~~ द्वावाद्द्रष्टा प्रसेत्स्यति ॥

अत्राह । विद्येते एव द्रष्टव्यमिति

~~.....~~

दर्शाप्रतीत्य विज्ञानमुत्पद्यते<sup>(4)</sup> । त्रयाणां संनिपातात्ताम्र-  
वर्षर्षः<sup>(6)</sup> । स्वर्षसकृत्ना वेदेना<sup>(7)</sup> । तत्प्रत्यया तृष्णेति<sup>(8)</sup> । एवं चत्वार्यपि<sup>(8)</sup> भवाङ्गानि द्रष्टव्य-

1) Sic Mss. — Lire d'après le tibétain *darṣanaṃ drustā na sidhyati*. . .

2) म'स्युदस' ह्र'स' ङ'द'मेद'ते । ह्र'स' सुदस'म'स्युद' अद'ते । ह्र'स' मेद'त'  
ह्र'स' द'त' । ह्र'स' दे'द'ग' ग'ल' ङ'द' ॥

3) दे'ह्र'स' स' द'त' म'द'ग'ल' । स'के'द'द'स' सु' दे' अ'स्युद' स'म'द'स' । दे'स'दे'त'  
मे'ग' द'त' ग'स्युद'स' स'के'द'द'स' । सु'स'म'स'मे'स'स' अ'स्युद'स' स'म'द'स' ॥

4) Voir ci-dessus p. 6, n. 4.

5) Quels sont ces trois? D'après le sautrāntika Ārīlābha 1<sup>o</sup> *indriyā-thakṣaṇa*, 2<sup>o</sup> *vijñānotpattikṣaṇa*, 3<sup>o</sup> *vedanotpattikṣaṇa*. (Abhidh. k. v. 241a). — D'après d'autres docteurs 1<sup>o</sup> le *mana-indriya niruddha*, 2<sup>o</sup> le *dharma (rūpādī)*, 3<sup>o</sup> le *manovijñāna* actuel; sont causes: *mana-indriya*, *rūpa*; est effet: *manovijñāna*.

6) मे'ग'स' ङ'ग'स' द'त' स'द'स'स' — M. Vyut. 109. 59 *āsraṇa*, 105 *sāsraṇa*, 106 *anāsraṇa*. — Āikṣās. 221. 2 et note: *sāsraṇaṃ manovijñānam*. — Il y a trois *āsraṇas* (*kāma*, *bhava*, *avidyā*), Itiv. § 56. 7. — L'acte *anāsraṇa* est stérile (*avipāka*), Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 308 a 6. — Un sūtra cité ibid. 276 b 8: *sāsraṇā dharmāḥ katame yavad eva cakṣur yavad eva rūpāntī*, donne lieu à discussion

[Tib. 46a] दर्शनहेतुकानि विद्यन्ते । तस्मात्कार्यसद्भावाद्द्रष्टव्यदर्शने विद्यन्ते इति ॥  
उच्यते । स्यातामेते यदि विज्ञानादिचतुष्टय[मो]व स्याद्यस्मात् ।

द्रष्टव्यदर्शनभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं ।

विज्ञानस्य न स्त इत्युक्तं । यतः कुतो विज्ञानादिचतुष्टयं ६  
विज्ञानादीनि ॥

घत्राह । सत्तुपादानादीनि तस्मात्सत्त्वित्वात् । तस्मात्सत्त्वित्वात्  
उपादानभवजातिविरामरूपात् । तस्मात्सत्त्वित्वात् । तस्मात्सत्त्वित्वात्  
तत्कार्यसद्भावात् ॥ उच्यते । स्युत्पादानादीनि तस्मात्सत्त्वित्वात् । तस्मात्सत्त्वित्वात्  
तु द्रष्टव्यदर्शनभावाद्विज्ञानादिचतुष्टयं नैवास्ति तद्वत् ।

उपादानादीनि भविष्यन्ति पुनः कथं ॥ ८<sup>(1)</sup>

न सत्तुपादानादीनीत्यर्थः ॥ इदानो दर्शनवच्छेषायतनव्याख्या[35b]नातिदेशी-  
र्थमाह ।

à propos de l'Arhat : le *sāntānika rūpa* de l'Arhat (*caḥsurāyatanādi*) et le *rūpa* externe (bois, mur) sont *anāsravas*. — Le contact est *sāsrava* quand le *vijñāna* est *asraṇām kleśānām niḥgraya*.

7) M. Vyut. 245. 1140 *caḥsuḥsaṃsparcajū vedanā*. Abhidh. k. v. (242a 3) *caḥsuḥsaṃsparcaṃ pratityotpadate: caḥsuḥsaṃsparcajū vedaneti*. — Si la *vedanā* naît du *sāmsparca*, comment peut-elle être *sparcaśahajū* comme le dit notre texte? L'Abhidharmaśāstra discute en effet le *sahotpannatva* (simultanéité) et le *janya-janakabhāva* (relation de cause à effet): l'ombre de l'*pañkura* est simultanée à l'*pañkura* qui est sa cause (théorie du *sahabhūhetu*).

8) རྣམ་པར་ཤེས་པ་ལ་ལྷན་པར་བྱེད་པོ། — Voir Abhidh. saṅgaha (J. P. T. S. 1884) V, 12, 16 *bhavaṃgakkhaya*.

1) ལྟ་བུ་གྱུ་ལྟ་བུ་མེད་པའི་གྱུར། རྣམ་པར་ཤེས་པ་ལ་ལྷན་པར་བྱེད་པོ། ལྟ་བུ་མེད་པའི་གྱུར། རྣམ་པར་ཤེས་པ་ལ་ལྷན་པར་བྱེད་པོ། ལྟ་བུ་མེད་པའི་གྱུར། རྣམ་པར་ཤེས་པ་ལ་ལྷན་པར་བྱེད་པོ། ལྟ་བུ་མེད་པའི་གྱུར། རྣམ་པར་ཤེས་པ་ལ་ལྷན་པར་བྱེད་པོ།

2) ལྟ་བུ་མེད་པའི་གྱུར། Voir Schmidt, s. voc.

व्याख्यातं श्रवणं घ्राणं रसनं स्पर्शनं मनः ।

दर्शनैव ज्ञानीपाच्छ्रोतृश्रोतव्यकादि च ॥ इति १ ॥<sup>(1)</sup>

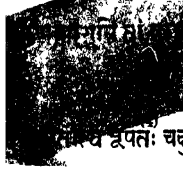
उक्तं हि भगवता ।

न चतुः [Tib. 46b] प्रेतते रूपं मनो धर्मान्न वेत्ति च ।

5

एतत् परमं सत्यं यत्र लोको न

मामग्या दर्शनं



नियतं रूपतः चतुर्विजानमिहोपजायते ।

10

नो चतुषि रूप निश्चितं रूपसंक्रान्ति न चैव चतुषि ॥

नैरात्म्यशुभाश्च धर्मि ये तेघात्मेति शुभाश्च कल्पिताः ।

विपरीतमसद्विकल्पितं चतुर्विजान ततोऽपि ज्ञायते ॥

1) लू'स' ७७' द' खै'स' द' । सु'स'उ' द' रे'उ' यी' ७७'  
स'ो' द' म'७७'ल'स' । सु'स'स'स'स' स'स'स'॥

2) स' रे' र'र'स' र'र'स' र' । सु'स'स'स'स' सु'स'स'स'॥ *bhūmim*  
*tāṃ paramārthagrāhaka upacārabhūtām bodhayiṣyati.* Cette traduction paraît,  
pour le moins, libre. — *prāha* est douteux. — Le sens est certain: là où le Maître  
enseigne que le *darṣana* résulte d'un complexe de causes, c'est là un enseigne-  
ment conventionnel de la réalité.

3) Mètre Vaitalīya.

4) D'après le tibétain, *rūpaṃ ca.*

5) *samkrānti* = ---

6) Mss. *nairātmyasvabhāvāḥ ca dharmi ye ... dharmi eṣu rātmē.* Tib.  
स'स'स' मी'सु'स' स'स'स' । सु'स'स'स' स'स'स'स' । सु'स'स'स' स'स'स'स' ।

विज्ञाननिरोधसंभवं विज्ञानउपाद्वयं विपश्यति ।

न किञ्चि च गतं न चागतं शून्यमायोपम योगि पश्यति ॥

तथा चर्योपालिपृच्छायां ।

सर्वं विपश्यति चतुस्तत्र न पश्यति पत्यपह्नीनं ।

सर्वेभ्यो तेन सयोगिवियोगविकल्पः ॥

सर्वानोर्मचित्रविशिष्टं ।

येन च योगिनिरोधो यस्मिन् कदाचि ॥

6

1) D'après le tibétain °*sambhava*.

2) *utpāda-vyaya*. — Pour le mètre: ju...  
*sambhava* = འབྲུང་, *utpāda* = འཕྲེལ་, *vyaya* = ཟེར་

3) = *śūnyāmāyōpamā*.

4) Voir ci-dessus p. 53 n. 4. — Les deux premières stances sont citées (Chap. XIV in fine.

5) Mss. °*samyoge*. — མེག་ རེ་ རྩམས་ ཅན་ ལྷན་ ཅ = *caḥsur eva sarvasamyogi (sarvasamyuktam)*.

6) Le deuxième et le troisième pāda: མེག་ གེས་ ག་ རྩམས་ རྩམས་ མཐོང་ བ་ རྩམས་ མཐོང་ མེ རྩམས་ མཐོང་ མེ རྩམས་ = *yāny api rūpini caḥsuā dṛṣyante, rātrau, pratyayānām abhāve, na dṛṣyante*. — Même version ci-dessous ad XIV 8, où les Mss. donnent simplement *caḥsuḥ praṇaṇyati* pour le troisième pāda. — *ālokasamācṛita* de la ligne suivante confirme la leçon du tibétain.

7) *samyogaviyoga*, ལྷན་ རྩམས་ རྩམས་ བ་

8) ལྷན་ རྩམས་ རྩམས་ བ་ ལྷན་ རྩམས་ རྩམས་ བ་

9) རེ་ ལྷན་ ལྷན་ ལྷན་ རྩམས་ རྩམས་ བ་ རེ་ ལྷན་ ལྷན་ ལྷན་ རྩམས་ རྩམས་ བ་ = *evam ālokasamācṛitam paṇyati yasmāt, tasmāt...*



यो पि च भ्रूयति शब्दु मनोज्ञः सो पि च नातरि ज्ञातु पविष्टः ।

संक्रमणं न च लभ्यति तस्य कल्पवशात्तु <sup>(1)</sup> समुच्छ्रितु शब्दः <sup>(1)</sup> ॥ इति ।

[<sup>(2)</sup> तथा ।]

5

गीतं न नृत्यमपि वाद्यरूतं न ग्राह्यं

स्वप्नोपमा हि रतयोऽबुधमोक्षिणः <sup>(3)</sup>

संकल्पलालस गता मया

किं क्षोणदासः प्रसन्नपादायां मध्यमकवृत्तौ

Tib. = *çabādhām tūpāh*.

D'après le tibétain. — Mètre Vasantatilakā.

Tib. = *mohanasya rateç ca hetuh*.

## IV.

## स्कन्धपरोक्षता नाम चतुर्थं प्रकरणं

अत्राक... चतुरादीनीन्द्रियाणि न सन्ति । न स्कन्धा अप्रतिषेधात् । तदन्त-  
र्गतानि चेति... विष्यतीति ॥ उच्यते । स्युरेव यदि स्कन्धाः स्युः ।  
तत्र रूप...

5

रूपकार...

रूपेणापि न निर्मु...

तत्र रूपं भौतिकं<sup>(2)</sup> । तस्य कारणं...

भौतिकं रूपं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शव्याख्यं नोपलभ्यते... पद... रूपेणापि न  
निर्मुक्तं रूपात्पृथग्भूतं रूपकारणमुपलभ्यते ॥

10

तदेतत्प्रतिज्ञादयं प्रसाधयितुकाम आह ।

रूपकारणनिर्मुक्ते रूपे रूपं प्रसज्यते ।आहेतुकं<sup>(3)</sup> । न चास्त्यर्थः कश्चिदाहेतुकः ह्य चित् ॥ २<sup>(4)</sup>

1) गज्जगसा'ग्रे' कु'रै' स'गर्त'गसा'सम् । गज्जगसा'रै' र'गै'गसा'सम् । सै' र'गु'सम् ।  
गज्जगसा'रै'स'सु'स' स'गर्त'गसा'सम् । गज्जगसा'ग्रे' कु'रै' सै' र'गु'सम् ॥

2) rūpa [élément] est employé dans le sens de *bhautika* [corps] (= *glau-  
tali*, voir ci-dessus 71. 6 et aussi 126. 1). — (Āṅkara, II. 2. 18 (p. 532. 8). — On  
distingue le *bāhya* et le *sāntānika* (ci-dessus p. 118 n. 6).

3) Je maintiens la leçon des Mss. que je croyais devoir sacrifier p. 24, n. 8.  
— On trouve en effet la même lecture *āhetuka* dans *Subhāṣitasamgraha*  
fol. 21 (édité par M. C. Bendall, dans *Muséon* 1903. IV). — Signalons *ānimitta*,  
*M. Vyut.* 30. 14, 82. 7.

4) गज्जगसा'ग्रे' कु'रै' स'गर्त'गसा'सम् । गज्जगसा'रै' ग'ग'गसा'रै' कु'रै'स'सम् ।  
स'स'स'स'स'स'रै' र'गै' ग'ग' । कु'रै'स'स'रै' ग'ग' र'ग'स' स'स' ॥

यथा घटादर्थान्तरभूतः पटो न घटहेतुकः । एवं रूपकारणवर्तुर्माभूतव्यतिरिक्तं  
भौतिकं रूपमिष्यमाणं न भूतहेतुकं स्यात् । न चास्त्यर्थः कश्चिदाहेतुकः द्वा चित् ।  
तस्मादाहेतुकत्वदोषप्रसङ्गान्न रूपकारणनिर्मुक्तं रूपमभ्युपेतव्यमिति ॥

इदानीं रूपेणापि विनिर्मुक्तं यथा रूपकारणं नास्ति तथा रूपं न हेतुः ।

5 रूपेण तु विनिर्मुक्तं यदि [Tib. 47b] स्यात्तदा रूपं न हेतुः ।  
यदि कार्यरूपविनिर्मुक्तं रूपकारणं स्यात्तदा रूपं न हेतुः । घटहेतुकं न  
भवति । एवं कार्यात्पृथग्भूतं कारणमिदं न हेतुः ।  
कार्यकारणं स्यात् ।  
कार्य[36b]प्रवृत्तिहेतुः । कार्यनिरपेक्षाच्च  
न हेतुः । यच्चाकार्यकं कारणं तदिहेतुकत्वाद्गोचरोरगत-  
रगविषाणवन्नास्त्येवेत्याह ।

नास्त्यकार्यं च कारणं ॥ इति<sup>(1)</sup> ३

अथ चेदं रूपस्य कारणमिष्यमाणं सति वा रूपे कारणत्वेनेष्यतेऽसति वा ।

उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

15 रूपे सत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ।  
रूपेऽसत्येव रूपस्य कारणं नोपपद्यते ॥<sup>(2)</sup> ४

सति वा संविद्यमाने रूपे किं रूपकारणेन प्रयोगिनं । असत्यसंविद्यमाने रूपे किं

1) गण'ने' ग'त्रुण'स' डे' म'ग'ने'ग'स'स'म् । ग'त्रुण'स'त्रे' कु' डे'ग' ष'द'न'डे' ।  
अ'स'स'सु'मे'द'स'दि'कु'म् अ'सु'म्'डे' । अ'स'स'सु'मे'द'स'दि' कु' मे'द'द' ॥

2) ग'त्रुण'स' ष'द'न' ष'द' ग'त्रुण'स'त्रे' डे' । कु' ष'द' अ'स'द'स'म् मी' अ'सु'म्  
डे' । ग'त्रुण'स' मे'द'न' ष'द' ग'त्रुण'स'त्रे' डे' । कु' ष'द' अ'स'द'स'म् मी' अ'सु'म्'डे' ॥

रूपकारणेन प्रयोजनं । कस्य वा तत्कारणमिति परिकल्प्यते । तस्मादसत्यपि रूपे  
रूपकारणं नोपपद्यते ॥

अथ स्याद्यद्यप्येवं रूपकारणं न संभवति । तथापि कार्यं रूपं संविद्यते तत्सदा-  
वात्कारणमपि नोपपद्यते । स्यादेवं यदि कार्यं रूपं स्यान्न त्वस्ति यस्मात् ।

तत्रैव नैवोपपद्यते । 5

रूपकारणं नोपपद्यते । न कारणे कुतो निर्देतुकं कार्यं [Tib 48a]  
रूपं भवेत् । नैव नोपपद्यते । न कारणे कुतो निर्देतुकवात्स्यत्यनिष्ठतां रूपं  
यति ॥ यतश्चैवं रूपं सर्वथा विद्यते तस्मात् ।

तस्मात्

तच्चदर्शा योगी

रूपगतान् कांश्चिन्न विवाल्पान् विकल्पयत् ॥ ५

सप्रतिधाप्रतिघसनिदर्शनानिदर्शनातीतानामतनीलपीतादिविकल्पान् रूपालम्ब-  
नान्न कांश्चित्परिकल्पयितुमर्हतीत्यर्थः ।

अपि चेद् रूपकारणमिष्यमाणं सदृशं कार्यं निष्पादयेत्सदृशं वा । उभयथा च नो-  
पपद्यते । इत्याह । 16

न [37a] कारणस्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

[न कारणस्यासदृशं कार्यमित्युपपद्यते ॥] ६

1) ལྷུ་མེད་ས་ཡི་གཟུགས་དག་ནི། འཕན་བར་མེ་རུང་རུང་མེད་ཉིད། དེ་མེད་  
འཇུགས་ཀྱི་རྣམ་པར་རྟོག་། འགའ་ཡང་རྣམ་པར་གཟུག་མེ་བུ། = *nikāraṇāni rū-*  
*ṣṃ...*

2) འཕན་བུ་ལྷུ་དང་འཕན་ཞེས། བུ་ལ་འཕན་ས་མ་ཡིན་ཏེ། འཕན་བུ་  
ལྷུ་དང་མེ་འཕན་ཞེས། བུ་ལ་འཕན་ས་མ་ཡིན་ཏེ།

तत्र रूपकारणं कठिणद्रवोष्णस्पर्शस्वभावं । भौतिकं तु चतुराद्याध्यात्मिकं  
पञ्चचतुर्विज्ञानाद्याश्रयद्वयप्रसादात्मकं । बाह्यं तु रूपाद्यावतनादिकं चतुर्विज्ञानादिप्रा-  
त्यक्षलक्षणं न महामूतस्वभावमिति । अतो भिन्नलक्षणत्वान्निर्वाणवत्कार्यकारणयोः सा-  
दृश्यमेव नास्त्येति

5 न कारणास्य सदृशं कार्यमित्युपपद्यते ।

न चापि सदृशानां शालिबोजादीनां परस्पर-

न कारणास्य सदृशं क-

कार्यमित्युपपद्यते ।  
पि ॥

यथा चेद् रूपं विचार्यमाणां सर्वथा नोपपद्यते । एवं वेदनादयोऽपीत्यतिदिश-  
मात् ।

वेदनाचितसंज्ञानां संस्काराणां च सर्वशः ।

सर्वेषामिव भावानां रूपेणैव समः क्रमः ॥ ७

1) *rūpaprasāda* = ཀུན་གསལ་དང་བྱུང་བ་ལྟོགས་པའོ།, comme Çikṣās. 250, n. 3. — Les exemples cités par Candra Dās établissent que *nan-da* = *āyatana*. — Aux sources indiquées par M. Bendall (Dh.-Sūi § 597, Atthasāl. pp. 72.306), ajouter M. Vynt. 101.23, Abhidh. s. VI. 1 (J. P. T. S., 1884) *pasūdasamkhātām pañcaviḍham pi vijhattikarūpaṃ nāma*, et Abhidh. k. v. (Soc. As.) 239 b 8 *tadvijñānāṅṅrayā rūpa-prasādāc ca cakṣurādāyaḥ = śaḍāyatana*.

2) Confirmé par le tibétain.

3) ཚེས་དང་འདུ་ཤེས་འདུ་ཕྱིན་དང་། སེམས་དང་དོན་པོ་ཐམས་ཅད་  
ཉམས་། རྣམ་པ་དག་ནི་ཐམས་ཅད་དུ། ཀུན་གསལ་ཉིད་ཀྱི་ནི་རིམ་པ་མཚུངས་།

वेदनादिकमपि सर्वं रूपविचारेणैव समं प्रोच्यं । यथैव क्लेशस्य धर्मस्य शून्यता  
प्रतिपादयितुमिष्टा माध्यमिकेन तथैव सर्वधर्माणामपीति । घतः ।

विग्रहे यः परीक्षारं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यापरिहृतं समं साध्येन ज्ञायते ॥ ८

तत्र शून्यतया करणभूतया रूपं निःस्वभावमित्येवं सस्व- 5  
भाववदित्येव परीक्षां कुर्यात् । वेदनादयस्तावत्सन्ति तद्द्रूपमप्य-  
स्तीति । तदेतत्सर्वं तद्वेदनादीनामपि सद्भावः साध्येन रूप-  
सद्भावेन समो वेदितव्यः । [37 b] विचार्यमाणमप्ये-  
स्पर्शप्रत्यया वेदना विज्ञानसकृन्ना सन्ति । तेषां नास्तीति  
भवति । [Tib. 49a] यथा वेदनादयः साध्यसमा एवं लक्ष्यलक्षण-  
यादयो ऽपि सर्व एव पदार्था रूपाण्येन साध्येन समा इति । कुतः परस्य परीक्षारः संभवेत् ।  
सर्वं वचनमस्य साध्यसमं भवतीति सर्वत्र शास्त्रे परीक्षारेण साध्यसमत्वं माध्यमिकेना-  
(9) प्राकृणीयमित्याचार्यः शिक्तयति ॥

यथा च परपक्षद्वेषणे विहितोऽयं विधिरेवं व्याख्यानकालेऽपीत्याह ।

15

व्याख्यानं य उपात्मं कृते शून्यतया वदेत् ।

सर्वं तस्यानुपालब्धं समं साध्येन ज्ञायते ॥ ९

1) ལྷོང་པ་ཉིད་ཀྱིས་ བཅད་བྱས་ཚེ། གང་ཞིག་ ལན་འདྲེས་ས་ ལྷོ་བྱེད་པ། དེ་ཡི་  
ཐོས་ཅན་ ལན་བདག་མེད། བསྐྱུ་བ་པར་བྱ་ དང་ མཚུངས་པར་འགྱུར། ॥

2) ལྷོ་ས་པའི་ ལན་ ཐོས་ཅན་

3) བཅོད་པར་བྱ།

4) ལྷོང་པ་ཉིད་ཀྱིས་ བཤད་བྱས་ཚེ། གང་ཞིག་ ལྷོན་འདྲེས་ས་ ལྷོ་བྱེད་པ། དེ་ཡི་  
ཐོས་ཅན་ ལྷོན་བདག་མེད། བསྐྱུ་བ་པར་བྱ་ དང་ མཚུངས་ པར་ འགྱུར། ॥

व्याख्यानकालेऽपि यः शिष्यदेशीयशौचमुपालम्भं कुर्यात्स्यापि तच्चौचमुपाल-  
म्भाख्यं पूर्ववत्साध्यसमं वेदपितव्यं । यथोक्तं ।

भावस्यैकस्य यो द्रष्टा द्रष्टा सर्वस्य स स्मृतः ।

एकस्य शून्यता यैव सैव सर्वस्य शून्यता ॥ इति<sup>(1)</sup> ।

5 अार्यगणगङ्गसमाधिसूत्रेऽपि ।

एकेन धर्मेण पु सर्वधर्मान्

अनुगच्छते मायमरीचिसादृशं

मयाकृतकानलि-  
कृतं तद्वत् ।

सर्वं च तत्स्वभावा धर्म विशुद्धा गगणाकल्पाः ॥

एकेन [Tib. 49b] सर्वं जानाति सर्वमेकेन पश्यति ।

कियद्बुद्धु पि भवेत्त्वा न तस्योत्पद्यते मदः ॥ इति ।

15 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचिर्तायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ स्कन्धपरीता  
नाम चतुर्थे प्रकरणां ॥

1) Comparer la citation Syādvādamāñjarī (Chow. S. S.) pp. 4. 112 *eko bhāvah sarvathā yena dr̥ṣṭaḥ sarve bhāvāḥ sarvathā tena dr̥ṣṭāḥ*.

2) Voir Çikṣās., Index I.

3) Mss. *yatha jñāta tvayā ātmasañjñā*. — Mètre Āryā.

4) Mss. *bhāvayitrā na tasyopapadyate damah*. — *हे श्रेष्ठे मया यो मया कृतः*  
गुणः = *bhāṣayitrā*.

## V.

## धातुपरोक्ता नाम पञ्चमं प्रकरणं

घत्राकृ । धातवः सन्ति प्रतिषेधाभावात् । उक्तं च भगवता <sup>(1)</sup> षड्धातु[38a]रपं  
नक्षारात् पुरुषपुद्गल इत्यादि । ततश्च प्रवचनपाठाद्घातुवत्स्कन्धापतनान्येव सतीति ॥  
उच्यते । स्युः स्कन्धापतनानि यदि धातव एव स्युः । कथमित्याह ।

5

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाशलक्षणात् ।

घलक्षणां प्रसव्येत स्यात्पूर्वं यदि लक्षणात् <sup>(2)</sup> ॥ १

तत्र षड् धातव उक्ताः पृथिव्यतेजोवाट्वाकाशविज्ञानाख्याः । तत्राकाशमधि-  
कृत्योच्यते द्रूपणं स्वद्रूपनिद्रूपणात् ॥ इकाकाशस्यानावरणं लक्षणमुच्यते <sup>(3)</sup> । यद्यस्मा-  
त्पूर्वमाकाशमनावरणलक्षणाद्द्वयं स्यात् । तत्र लक्षणप्रवर्तन[द]स्वरूपलक्षणात्पूर्वं  
नाकाशं लक्ष्यद्रूपमिति । यदा चैवं ।

नाकाशं विद्यते किं चित्पूर्वमाकाश

घलक्षणां प्रसव्येत स्यात्पूर्वं

तथा घलक्षणां प्रवर्तन[द]स्वरूपलक्षणात्पूर्वं मित्याह ।

सविद्यते क्व चित् ॥ इति ।

15

1) Voir *Utrasamāgama*, Bodhic. t., 236. 24; Çikṣūs. 244, 11.

2) द्रुप'म' अक'र' श्र'म'न' द्रुप'म'न' उर'न' य'न'म'य'न'  
प'न'ते' म'क'र'य'न' श्र'म' श्रु'न' द्रुप' म'क'र'ते'मे'न'म' य'न'म'य'न' ॥ — Cité  
ci-dessus 24. 8.

3) Voir Çamkara ad II, 2. 24. — Çlokavārt. p. 770 *baudhānām idaṃ  
varṇanam varanābhāvamātram akāṣam iti*. — Çalistamba. — Dh.-Sri 638,  
A (hasāil. 647 (*rūpaparicchedalakṣhaṇa, rūpamaryādapaccupaṭṭhāna*), M<sup>no</sup> Rhys  
Davids, Psychology, p. xlviii.



यत्राह । लक्षणप्रवृत्तिर्लक्ष्ये भवेत्तत्सद्वावाह्यमप्यस्तीति ॥ एतदपि नास्ति  
यस्मात् ।

असत्यलक्षणे भावे क्रमतां कुरु लक्षणां<sup>(1)</sup> ॥ २

लक्षणात्पूर्वमलक्षणे भावो नास्त्येत्युक्तं । ततश्चासत्यसंविद्यमाने [प्ल]क्षणे लक्ष-  
णार्हिते भावे [कु]हेदानीं लक्षणं प्रवर्ततामिति नास्ति लक्षणप्रवृत्तिः ॥ अपि चेदं लक्षणं  
प्रवर्तमानं सलक्षणे वा प्रवर्ततालक्षणे वा । उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

नालक्षणे लक्षणस्य प्रवृत्तिर्न सलक्षणे ।

सलक्षणांलक्षणाभ्यां नाप्यन्यत्र प्रवर्तते<sup>(2)</sup> ॥ ३

तत्रालक्षणे खरविषाणवन्न लक्षणप्रवृत्तिः । सलक्षणोऽपि भावे न लक्षणप्रवृत्तिरू-  
पप[38b]द्यते प्रयोजनभावात् । किं हि लक्षणवतः प्रसिद्धस्य भावस्य पुनर्लक्षणकृत्यं  
स्यादित्यनवस्थातिप्रसङ्गश्चैवं स्यात् । न क्त्वामौ कदा चित्र सलक्षणः स्यादिति सदैव  
लक्षणप्रवृत्तिः प्रसज्येत । न चेतदिष्टे । तस्मात्सलक्षणोऽपि भावे न लक्षणप्रवृत्तिरूपपद्यते ।  
प्रयोजना[भावात्]<sup>(3)</sup> ॥ तत्रैव स्यात् । सलक्षणांलक्षणाभ्यामन्यत्र प्रवर्तिष्यत [Tib. 50b]



अन्यत्र प्रवर्तते ।

1) मळङ्ग'क्रि'मे'द'व' र'द'स' मे'द'व' । मळङ्ग'क्रि'मे'द'व' र'द'स' मे'द'व' ।

2) Mss. bhāve hyadānim.

3) मळङ्ग'क्रि'मे'द'व' मळङ्ग'क्रि'मे'द'व' । म' र'द'स' मे'द'व' । मळङ्ग'क्रि'मे'द'व' ।

4) Mss. ityanavasthādityapra°. — Tib. र'द'स' र'द'स' र'द'स' र'द'स' ।  
य'द' र'द'स' = *evam anavasthāprasāngo 'pi syāt.*

5) Mss. prayojano pra tatraiva. — Tib. र'द'स' र'द'स' । र'द'स'

किं कारणं । असद्भावात् । यदि सलक्षणो नालक्षणः । अथालक्षणो न सलक्षणः ।  
 अतः सलक्षणश्चालक्षणश्चेति विप्रतिषिद्धमेतत् । न च विप्रतिषिद्धं संभवति । तस्मा-  
 दसंभवादिव सलक्षणे चालक्षणे च लक्षणप्रवृत्तिर्नापपद्यत इति ॥

अथापि स्यात् । यद्यपि न लक्षणप्रवृत्तिः । तथापि लक्ष्यमस्तीति ॥ एतदपि  
 नास्ति यस्मात् ।

5

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

यदा लक्षणप्रवृत्तिरेव नास्ति तदा कथं लक्ष्यं स्यान्नैव संभवतीत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । लक्षणप्रवृत्तिस्त्वया निषिद्धा न तु लक्षणं । ततश्च विद्यते लक्ष्यं लक्षणा-  
 सद्भावात् ॥ उच्यते ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः<sup>(1)</sup> ॥ 8

10

लक्षणासंप्रवृत्तौ च न लक्ष्यमुपपद्यते ।

इति प्रतिपादितं । तदा ।

लक्ष्यस्यानुपपत्तौ च लक्षणास्याप्यसंभवः ।

निराश्रयत्वात् ॥ यदा चैवं लक्षणा नास्ति तदा लक्ष्यमुपपद्यते  
 तत्र । यतश्चैतदेवं ।

तस्मान्न

इति निर्गमनं<sup>(2)</sup> । अथालक्षणो न स्तस्तथा(39a)काशमस्ति ।  
 भावत्रयं च भवद्वयं । अथवा स्यात् । तस्माच्छलक्षणेऽपि<sup>(3)</sup> इति । एतदप्य-  
 युक्तमित्याह ।

1) मळङ्गळीन् अक्षुण्णस्य मयिद्वयं । मळङ्गळीन् अक्षुण्णस्य मयिद्वयम् ।  
 मळङ्गळीन् अक्षुण्णस्य मयिद्वयं । मळङ्गळीन् अक्षुण्णस्य मयिद्वयम् ॥

2) = मङ्गुणस्युषस्य

3) Contre la grammaire.

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते।<sup>(1)</sup> ५

लक्ष्यलक्षणो यथा न स्तस्तद्योक्तं प्राक् । यदानयोर्भावस्तदा लक्ष्यलक्षणरहित-  
त्वादाकाशकुसुमवनास्त्याकाशं ॥

यद्याकाशं भावो न भवत्यभावस्तर्ह्यस्तु ॥ एतदपि नास्ति । यस्मात्

5 अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

यदाकाशं भावो न भवति तदा भावस्यासत्त्वे कस्याभावः कल्प्यतां । वक्ष्यति हि<sup>(2)</sup>

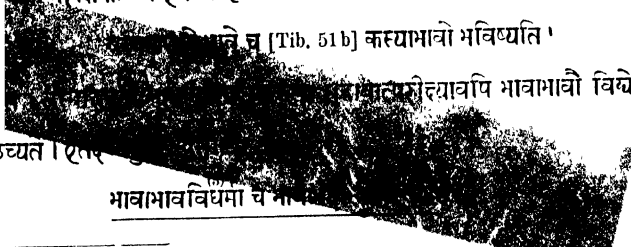
भावस्य चेदप्रसिद्धिर्भावो नैव सिध्यति ।

भावस्य स्यान्न्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ इति ।

तस्माद्भावाभावादभावोऽप्याकाशं न संभवति ॥ रूपभावात्काशमिति व्यवस्था-  
0 प्यते । यद्यपि रूपं स्यात्तदा रूपभाव आकाशमिति स्यात् । यदा च यद्योक्तेन न्यायेन  
रूपमेव नास्ति । तदा कस्याभाव आकाशं स्यात् ॥

अत्राह । विद्येते एव भावाभावौ तत्परीतक्रमद्भावात् । अस्ति च भवान् भावा-

भावोः परीतकः । य एव आह ।

 [Tib. 51b] कस्याभावो भविष्यति ।

यथा भावाभावौ विद्येते इति ॥  
उच्यते । एतत्

भावभावविधमा च भाव

1) དེ་ལྟར་ མཚན་གཞི་ ཡིད་མེད་ཏེ། མཚན་ཉིད་ ཡིད་པ་ཉིད་ མ་ཡིན། མཚན་  
གཞི་ མཚན་ཉིད་ མ་གོའི་གས་བར། རྟོགས་ལོ་ ཡིད་ རེ་ ཡིད་མ་ཡིན།

2) Ci-dessous Chapitre XV. 5. — Voir XXV. 8.

3) *vidharman* = *visadṛṣadharman*. — P. W.: gegen das Gesetz sich ver-  
fahrend.

4) Mss. *bhāvābhāvacca veti kaḥ*. — *avāti*, voir ci-dessous *avagamaka*.

5) རྟོགས་ལོ་ ཡིད་པ་ མ་ཡིན། རྟོགས་མེད་ གང་གི་ ཡིད་པ་འཕྱུར། རྟོགས་

स्यातां भावाभावौ यदि । तदा तपोः परीतको भावो वा स्याद्भावो वा । यदि  
भाव इष्यते तस्य ।

लक्ष्यलक्षणनिर्मुक्तो नैव भावोऽपि विद्यते ।

इत्युक्तं दूषणं । अथभावः ।

अविद्यमाने भावे च कस्याभावो भविष्यति ।

5

[इत्यत्रोक्तमेतदूषणं । न च [39b] भावाभावविसदृशधर्मा कश्चित्तीयः पदार्थोऽस्ति  
योग्योऽवगमक इति नास्ति भावाभावयोः परीतकः ॥

अत एवोक्तं भगवता ।

भावान्भावानिति यः प्रजानति

स सर्वभाविषु न ज्ञातु सञ्जते ।

10

यः सर्वभाविषु न ज्ञातु सञ्जते

स ग्रानिमित्तं स्पृशते समाधिमिति <sup>(1)</sup> ॥

तथा । <sup>(2)</sup>

<sup>(3)</sup> योऽपि च चित्तपि शून्यकधर्मान्

सोऽपि कुमार्गपपन्नकु बालः ।

अतर्कातिरित शून्यकधर्माः

ते च अनन्त

དེ་དེ་སྐོར་ལྟེང་དུ་འཇུག་པའི་ལུང་གི་དོན་དུ་དེ་དེ་སྐོར་ལྟེང་གི་ལུང་། — D'après  
Mdo XVII mi-h...

1) Cette stance est citée ci-dessous fol. 79 a et 82b. — Les Mss. hésitent  
entre *prajāyati* et *prajānāti* — *ānimitta* (མཚན་མེད་) est correct, voir ci-dessus  
p. 24, n. 8 et 123, n. 3.

2) Les deux stances qui suivent sont citées fol. 103b et Chap. XXI *in fine*.

3) Tib. ལེ་དེ་སྐོར་ལྟེང་དུ་འཇུག་པའི་ལུང་ = *ye... .tc.*

शात्त पशात्त य चित्तपि धर्मान् [Tib. 52a]

सोऽपि च चित्तं न ज्ञातु न भूतः ।

चित्तवितर्कणं सर्वि पपञ्चाः

सूक्ष्मं च चित्तपि वृद्ध्यथ धर्मान् । इति विस्तरः ॥

5 इदानीं प्रतिपादितमर्थं निगमयन्नाह ।

तस्मान्न भावो नाभावो न लक्ष्यं नापि लक्षणं ।

आकाशं ।

इति । यथा चाकाशं । एवं ।

आकाशसमा धातवः पञ्च ये परे ॥ ७

10 पृथिव्यादिधातवो ये पञ्च परे ऽवशिष्यन्ते । तेऽप्याकाशवद्भावाभाव[ल]क्ष्य[लक्ष]णपरिकल्पस्वरूपपरिहिताः परिज्ञेया इत्यर्थः ॥ तदेवं पदार्थानां स्वभावे व्यवस्थितेऽपि व्यातिमिरोपकृतमतिनवनतयाऽनादिसंसारभ्यस्ततया भावाभावादिविपरीतदर्शना निर्वाणानुग[1]म्यविपरीतनैःस्वभावदर्शनसन्मार्गपरिधृष्टाः ।

*na jātu citta, citta, cinta = स्वेत्यस्य न जानते, — na jātu = न जानते*

4) Varha...

5) Mss. yasmān.

6) देहेति तस्मात्तत्र न जानते मित् । न जानते तस्मात्तत्र न जानते मित् ।

मत्तदिति तस्मात्तत्र न जानते मित् । न जानते तस्मात्तत्र न जानते मित् ॥

7) Mss. °abhāvaksyaṇaparī° — Tib. = °abhāvalaksyalakṣaṇarahitāh pa-riññeyāh. — parikalpasvarūpa n'est pas traduit, et le texte est certainement altéré: les dhātus sont parikalpasvarūpa parce qu'ils sont bhāva...lakṣaṇarūhīta.

8) D'après le Tib. il faut lire: °abhyastabhāva°.

9) Mss. °viparitanai bhaga.



विवादप्राप्त्या न दुःखं प्रशाम्यते<sup>(2)</sup>

अविवादप्राप्त्या च दुःखं निरुध्यते<sup>(4)</sup> ॥ इति ।

तस्मात्संभव एव यत्सांसारिकेण मार्गेण निर्वाणमधिगम्यत इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ धातुपरीक्षा नाम

5 पञ्चमं प्रकरणं ॥

1) Mss. (ici et fol. 80) *prāptā*; B. T. S. *prāptyā*; Tib. རྩོད་པར་ འཕྱུར་བ་  
= *viradan*.

2) B. T. S. *nirudhyate*; fol. 80b *praçāmyati*; Tib. ལྷོ་

3) Mss. (ici et fol. 80) *na*.

4) B. T. S. *smṛter upasthānakatham kathetvā*.

5) Mss. *asambha eva, asambhava yut*. — *mārgeṇa* dans Cambridge seul

## VI.

## राग्नापरिज्ञा नाम षष्ठे प्रकरणं

घत्राह । विद्यत्त एव स्कन्धा[यतन]धातवः । कुतः । तदाश्रयसंज्ञेशोपलब्धेः ॥  
 श्च यत्रास्ति न तदा[श्रय]संज्ञेशोपलब्धिर्हस्ति बन्ध्याड्कितुरिव बन्ध्यासूनोः । सति  
 च रागादयः क्लेशाः संज्ञेशनिबन्धनं ॥ यद्योक्तं भगवता <sup>(1)</sup> 'बालो भित्तवो ऽश्रुतवान् 5  
 पृथग्जनः प्रज्ञप्तिसंनुपतितः चतुषा ब्रवाणि दृष्ट्वा सीमनस्यस्थानोपान्वयमिनिविशते ' सो-  
 ऽर्भानविष्टः सन् रागमुत्पादयति ' रत्ताः सन् रागत्रं द्वेषत्रं मोहत्रं कर्माभिसंस्कर्तौति  
 कथेन वाचा मनसेति विस्तरः ॥

1) Voir Çikṣūs. 252. 10 et note; Bodhicaryāv t IX p. 308-9; et ci-dessous VIII initio et XXVI. 10.

2) Voir la note suivante.

3) Abhidharma k. v. (Soc. As.) 286 d 7. —  
 loque au nôtre: *bālo 'cruṭavān pṛthagjana ity*  
*papattir laukikā prajñā nāsti sa bālō*  
*dhūṇamāyā yasya-*  
*dhūṇamāyā satyābhisamayajā*  
*yathā sañjñā yathā vu*  
*chandarāga iti.*

Le tib. — Voir ci-dessus p. 28, n. I. — *pra-*  
*gnāptisat = २५* (Bodhicaryāv VIII. 101).

(a) *papattilohikā.*

4) Il est dit de *pañcāya* (Abhidh. k. v., Soc. As., 338b 1): *karmabhavan abhinirharatīti = tam punarbhavābhiniṣṣṛtaye janayātīti.* — Je crois que l'expression *karma abhisamskaroti*, qui ne se dit pas de *parhat* mais d'un *pṛthagjana pañcāyavān*, comporte la même notion; voir Mhv. I, 26. 7 et la note p. 391: on souffre dans l'enfer parce qu'on y emporte un *karman abhisamskṛta*, un *karman* fécond. — L'expression *stambhaṃ mantrena abhisamskṛtya = sādhaivā* peut être comparée.



उच्यते । स्युः स्कन्धापतनधातवो यदि रागादय एव क्लेशाः<sup>(1)</sup> स्युः<sup>(2)</sup> ॥ इहायं रागः परिकल्प्यमानो बालपृथग्जनैः सति रक्ते<sup>(3)</sup> नरे परिकल्प्येतासति वा । [Tib. 53a] उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

रागाद्यदि भवेत्पूर्वं रक्तो रागतिर[40b]स्कृतः ।

5 तं प्रतीत्य भवेद्भागो रक्ते रागो भवेत्सति<sup>(4)</sup> ॥ १

तत्र रागः सक्तिरध्यवसानं सङ्गोऽभिव्यक्तिरिति पर्यायाः । रक्तो रागाश्रयः । स यदि रक्तो रागात्पूर्वं रागतिरस्कृतो रागास्क्रितो भवेत् ' तदा तं रागतिरःकृतं रक्तं प्रतीत्य रागो भवेत् । एवं सति रक्ते रागो भवेदिति युक्तं । न त्वेवं संभवति यद्भागस्क्रितो रक्तः स्यादर्कतामपि रागप्रसङ्गात् ॥

10 यद्येवं सति रक्ते न रागः ' असति तर्हि रक्ते रागोऽस्तु । एतदप्युक्तमित्याह ।

रक्तेऽसति पुना रागः कुत एव भाविष्यति ।

यदा सति रक्ते रागो नास्ति ' तदा कथमसति रक्ते निराश्रयो रागः सेत्स्यति । न

संभवतीति ॥

15 मत्तरेण रक्तात्सु रक्तोऽसति रागोऽसति । स्याद्भागो यदि रक्तः स्यात्<sup>(5)</sup> यस्मादयं रक्त इष्यमाणः सति वा रागोऽसति परिकल्प्येतासति वा । उभयथा च नोपपद्यत इत्याह ।

1) Manque dans le tibétain.

2) Le tibétain ajoute: *na tu santi*

3) *nare* manque dans le tibétain.

4) गण'ने' अर्द्ध'कण' श्र'र'वा'ङ् । अर्द्ध'कण'मे'स'वै' कण' अर्द्ध' ।  
रे'वा' सङ्के'ङ्' अर्द्ध'कण' अर्द्ध' । कण'अर्द्ध' अर्द्ध'कण' अर्द्ध'स'अ'श्रु' ॥

5) Le tibétain ajoute: *na tv asti*.

सति वासति वा रागे रक्तेऽप्येष समः क्रमः ॥ २

तत्र यदि सति रागे रक्तः परिकल्प्येत । तत्राप्येष एव रागानुपपत्तिक्रमोऽन-  
नरोक्तो रक्तेऽपि तुल्यः ।

रक्ताद्यदि भवेत्पूर्वं रागो रक्तातिरस्कृतः ।

इत्यादि<sup>(१)</sup> । यथासति रागे रक्तं श्यते । एतदप्युक्तं । यस्मात् 5

रागेऽसति पुनः रक्तः कुत एव भविष्यति । इति<sup>(२)</sup> ।

तस्माद्गतोऽपि नास्ति । रागरक्ताभावाच्च स्कन्धादयोऽपि न सन्तीति ॥

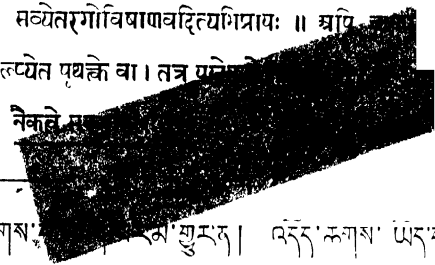
यत्राह । नैव हि रागरक्तयोः पौर्वापर्येण संभवो यत इदं द्वेषणं स्यात् । किं तर्हि  
रागरक्तयोः सहैवोद्भवः । चित्तसकृभूतेन रागेण हि चित्तं रज्यते । तच्च रक्तमिति । यतो  
विद्येते एव रागरक्ताविति ॥ उच्यते । एवमपि । 10

सहैव पुनरुद्भूतिर्न युक्ता [41 a] रागरक्तयोः ।

सहोत्पादोऽपि न युक्तो रागरक्तयोः । यस्मात् ।

भवेतां रागरक्तौ हि निरपेक्षौ परस्परं<sup>(३)</sup> ॥ ३

सकृभावात् । सव्येतरगोविषाणवदित्यभिप्रायः ॥ अपि  
एकत्वे परिकल्प्येत पृथक्त्वे वा । तत्र एते



नैकत्वे

1) ऋगण'...  
2) Ci-dessus VI. 1.  
3) Ci-dessus VI. 2.  
4) अर्द्ध'ऋगण' र'द' र्हे' ऋगण'स' र'द' । अर्द्ध'हे'ग'हे'र'रु' अर्द्ध'सि'र'गण' ।  
अर्द्ध'अर्द्ध'ऋगण'ऋगण'स'र'गण' । स'र'कु'र'स'अर्द्ध'स'स' अर्द्ध'स'र'अर्द्ध'र' ।

कस्मात्पुनर्नास्तीत्याह ।

न तेनैव हि तत्सह ।

न [Tib. 54a] हि रागस्वात्मा रागादव्यतिरिक्तो रागेण सहेति व्यपदिश्यते ॥  
इदानीं पृथक्केऽपि सहभावभावमाह ।

5 पृथक्के सहभावोऽथ कुत एव भविष्यति<sup>(1)</sup> ॥ 8

न हि पृथग्भूतयोरालोकान्धकारयोः संसारनिर्वाणयोर्वा सहभावो दृष्ट इति ॥ किं  
चान्यत् ।

एकत्वे सहभावश्चेत् । स्यात्सकृापं विनापि सः ।

पृथक्के सहभावश्चेत् । स्यात्सकृापं विनापि सः<sup>(2)</sup> ॥ ५

10 यद्येकत्वे सहभावः स्यात् । तदा यत्र पत्रैकत्वं तत्र तत्र सहभाव इत्येकस्यापि  
सहभावः स्यात् । पृथक्केऽपि सहभाव इष्यमाणे । यत्र यत्र पृथक्त्वं तत्र तत्र सहभाव  
इत्येकदिव्यतिरिक्तस्य पृथगवस्थितस्य गोरसकृापस्य सहभावः स्यात् ॥ किं च ।

पृथक्के सहभावश्च यदि किं रागरक्तयोः ।

पृथक्पृथग्भावः सहभावो यतस्तयोः<sup>(3)</sup> ॥ 4

सहभावो यतस्तयोः ॥ 4  
सहभावो यतस्तयोः ॥ 4  
सहभावो यतस्तयोः ॥ 4  
सहभावो यतस्तयोः ॥ 4

3) Mss. *sahabhāvas tatas tayoh*. — Lecture confirmée par le tibétain; mais voir le commentaire.

4) सहभावो यतस्तयोः ॥ 4  
सहभावो यतस्तयोः ॥ 4  
सहभावो यतस्तयोः ॥ 4

पृथक्के सङ्भावश्च रागरक्तयोः परिकल्प्यते । किमनयोः सिद्धः पृथक्पृथग्भावः ।  
किं रागनिरपेतो रक्तः सिद्धो पतस्तयोः सङ्भावः स्यात् । पृथक्पृथक्सिद्धयोरिव हि  
गवाश्रयोः सङ्भावो दृष्टः । न त्वेवं रागरक्ती पृथक्पृथक्सिद्धाविति नास्त्यनयोः स-  
ङ्भावः ॥

अथ वा पृथक् पृथगसिद्धयोर्न सङ्[Tib. 54b]भाव इति क्त्वा ।

5

सिद्धः पृथक् पृथग्भावो यदि वा [41 b] रागरक्तयोः ।

परिकल्प्यते भवता । किमिदानीं सङ्भावेनाकिञ्चित्करोष परिकल्पितेनेत्याह ।

सङ्भावं किमर्थं तु परिकल्पयसे तयोः ॥ ७

रागरक्तयोः सिद्ध्यर्थं सङ्भावः परिकल्प्यते । स च पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति  
पृथक्पृथक्सिद्धिरभ्युपगम्यते त्वया । नन्वेवं सति सिद्धत्वात्किमनयोः सङ्भावेन कृत्यं ॥ 10  
प्रथ ।

पृथग सिध्यतीत्येवं सङ्भावं विकाङ्क्षसि ।

पृथक् पृथगरक्तयोः सिद्धिर्नास्तीति क्त्वा पद्यनयोः सङ्भावमिदं  
पृथक्पृथगसिद्धयोर्नास्तीति ।

सङ्भावप्रसिद्ध्यर्थं पृथक्के भय

15

नन्वेवं सति इति सिद्धो सत्यां कस्य सि-  
द्धिर्स्तु । यावता

1) गणनां अङ्गणसङ्गणसङ्गण । गणनां अङ्गणसङ्गण । गणनां  
अङ्गणसङ्गणसङ्गण । अङ्गणसङ्गणसङ्गण ॥

2) गणनां अङ्गणसङ्गणसङ्गण । गणनां अङ्गणसङ्गणसङ्गण । गणनां  
अङ्गणसङ्गणसङ्गणसङ्गण । गणनां अङ्गणसङ्गणसङ्गण ॥



यो रञ्येत यत्र वा रञ्येत येन वा रञ्येत । यो दुष्येत<sup>(1)</sup> यत्र वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुञ्चेत यत्र वा मुञ्चेत येन वा मुञ्चेत । स तं धर्मं न समनुपश्यति तं धर्मं नीपलभते । स तं धर्ममसमनुपश्यन्ननुपलभमानोऽर्क्तोऽदुष्टोऽमूर्खोऽविपर्यस्तचित्तः समान्कृत इत्युच्यते । तीर्णः<sup>(2)</sup> पारग इत्युच्यते । नेमप्राप्त इत्युच्यते । अभयप्राप्त इत्युच्यते । यावत् तोषाम्नव इत्युच्यते । निःक्लेशो वशीभूतः सुविमुक्तचित्तः सुविमुक्तप्रज्ञ आज्ञानियो ऽ ग्लभागः कृतकृत्यः कृतकरणायः अर्पकृतभारोऽनुप्राप्तस्वकार्थः परिन्तीणभवसंयोजनः सत्यागसासुविमुक्तचित्तः सर्वचेतोवशितापरमपारमिप्राप्तः अमणा इत्युच्यते । इति विस्तरः ॥

<sup>(5)</sup>  
तथा ।

ये रागदोषमदमोहसभाव जात्वा

10

संकल्पकृतुन्नितं वितथप्रवृत्तं ।

न विकल्पयन्ति न विरागमयोह तेषाम् [Tib. 55b]

1) La confusion entre *divis* et *duṣ* est fréq.

$\frac{दु}{दु}$  = *divis*.

2) B. T. S. *uttira*.

3) Mss. *uttira* du «Porteur du fardeau»

4) Mh.v. *uttira*.

5) Mètre V. *uttira* tātilākā.

6) Mss. *divesa*.

7) Mss. *tathā moha*, Tib.  $\frac{कु}{कु}$   $\frac{म}{म}$ .

8) Mss. *svabhāva*.

9) Mss. *jñātā*.

---<sup>(1)</sup> सर्वभवभावविभावितानामिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ रागरक्तपरीता  
नाम षष्ठं प्रकरणं ॥

1) Mss. *teṣāmāḥusarva°*, °*āsu°*. — *apīha* à la troisième ligne paraît douteux. — Tib. ཚགས་ཐལ་ མེ་འགྲུང་བའི། ལྷོ་མ་ལ་ དེ་དག་ གནས་ རེ་ དངོས་པོ་ཐམས་ རྟེན་ ཡིན། = *na virāgayanti vībhāvītānām teṣām sthānam eva sarvabhāvāḥ* (??)

## VII.

## संस्कृतपरीक्षा नाम सप्तमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावाः स्कन्धायतनधातव उत्पादादि-संस्कृत-  
लक्षणसद्भावात् । उक्तं<sup>(1)</sup> हि भगवता त्रीणीमानि भिन्नवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि ।  
संस्कृतस्य भिन्नव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते । व्ययोगपि स्थित्यन्यथात्वमपि । इति । न चा- 5  
विद्यमानस्य खरविषाणस्येव ज्ञात्यादिलक्षणम[42b]स्ति । तस्मात्संस्कृतलक्षणोत्पादा-  
दिद्यत्त एव स्कन्धायतनधातव इति ॥

उच्यते । स्युः स्कन्धायतनधातवः संस्कृतस्वभावास्तावकेन मतेन यदि ज्ञात्या-  
दिलक्षणमेव भवेत् । इहायमुत्पादः संस्कृतलक्षणत्वेनेष्यमाणः संस्कृतो वा तल्लक्षणत्वेने-  
ष्यते ऽसंस्कृतो वा । तत्र ।

यदि संस्कृत उत्पादस्तत्र युक्ता त्रिलक्षणी ।

त्रयाणां लक्षणानां समाहारस्त्रिलक्षणी ।

सर्वसंस्कृतव्यभिचारिणीति क्वचिदुत्पादोऽपि  
त्रिलक्षणी प्रसूयते । तत्रात्म संस्कृतलक्षणत्वं ॥

1) Môme dans le *Śāstrīyair nityah parikalpyate sa saṃskṛtalakṣaṇam*  
*uktam . trīṇīmānāni* — Voir A Ņ. N. I p. 152: *tin' imān bhikkhave . . . uppādo*  
*paññāyati vayo paññāyati tñtassu aññathattam paññāyati . . .* — Ie même  
texte dans *Majjhima*. — Cité *Kathāv. I p. 61 . . . tñtānam aññathattam*.

Sur *anyathābhāva*, voir *Sam. N. II p. 274*; *Bhāmātī*, 11. 9.

2) *saṃskṛta*° n'est pas traduit dans le tibétain.

3) गदस्यस्य = *sthit* a°.

4) *Mss. rūpādiva lakṣ(y)ate . ut*°.









पयति इत्यर्थः । [अनैर्याणिकता<sup>(1)</sup>नैर्याणिकता<sup>(2)</sup> तु<sup>(3)</sup> प्रापयति अनैर्याणिकता<sup>(4)</sup>नैर्याणिकता-  
मेवेति<sup>(3)</sup> ॥

तदेवमुत्पादादीनामनवस्थां परिहरन्नाह ।

उत्पादोत्पाद् उत्पादो मूलोत्पादस्य केवलं ।

उत्पादोत्पादमुत्पादो मौलो जनयते पुनः ॥ ४

5

द्विविधो स्युत्पादः । एको मौल<sup>(6)</sup> उत्पादः । अपरश्च उत्पादोत्पादसंज्ञकः । उत्पा-  
दस्योत्पादः उत्पादोत्पाद इति कृत्वा । तत्र षोडशमुत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादः स मूलो-  
त्पादस्य केवलमुत्पादकः । तं चेदानीमुत्पादोपादाब्जमुत्पा[44a]दं मौल उत्पादो जन-  
यति । तदेवं परस्परनिर्वर्तनादस्ति च त्रिलक्षणी उत्पादादीनां न चानवस्थाप्रसङ्ग  
इति ॥

10

1) Tibétain, comme ci-dessus p. 148 n. 5. — Mss. °katā 'n°. — Le mot est formé comme *utpādotpāda*.

2) Mss. °katām tu prāpayati ।

3—3) ཁོ་ན་ རེས་པར་འགྲུབ་པར་མི་བྱེད་དེ་ ཞེས་ཀྱི་བའི་ བར་རྩ་ ཡིན་ནོ། = na ni-  
rṅayayati ....

4) Mss. °katā 'n°. — L'*anairyāṇikaṭā-anairyāṇikaṭā* fait atteindre l'*anai-  
ryāṇikaṭā* à l'*Anairyāṇikaṭā*. De même l'*utpādotpāda* engendre le *maula utpāda*.

5) ལྷེ་བའི་ལྷེ་བས་ ལྷ་བ་ཡི། ལྷེ་བ་ འབའ་ལྷིག་ ལྷུང་བར་བྱེད། ལྷ་བའི་ལྷེ་བས་  
ལྷེ་བ་ཡི། ལྷེ་བ་ འང་ ལྷུང་བར་བྱེད་པ་ཡིན། ॥ M d o XVII termine le premier pāda:  
*skye-ba-yis*.

Le *maula utpāda* crée les quatorze autres *dharma*s (six *lakṣaṇa*s, sept *anu-  
lakṣaṇa*s, le *saṃskṛta*); il est créé par l'*utpādotpāda*.

6) ལྷ་བའི་ལྷེ་བ་

घत्रोच्यते ।

उत्पादोत्पाद उत्पादो मूलोत्पादस्य ते यदि ।

मौलेनाजनितस्तं ते स [Tib. 58a] कथं जनयिष्यति<sup>(1)</sup> ॥ ५

यदि तथोत्पादस्योत्पादो मूलोत्पादस्य जनक इति मतं । स कथमिदानीं मौलेनो-  
5 त्पादेनानुत्पादितः सन्नुत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति ॥ अथ मन्यसे उत्पादित एव  
मौलेनोत्पादेनोत्पादो[त्पादो] मौलं जनयिष्यति । एतदप्यसदित्याह ।

स ते मौलेन जनितो मौलं जनयते यदि ।

मौलः स तेनाजनितस्तमुत्पादयते कथं<sup>(2)</sup> ॥ ६

स उत्पादोत्पादसंज्ञक उत्पादो मौलेन जनितो यदि मौलं जनयति । स मौल  
10 उत्पादोत्पादेनाजनितो ऽविद्यमानः कथमुत्पादोत्पादं जनयिष्यति । तस्मान्मौलेन जनितः  
सन्नुत्पादोत्पादो मौलं जनयतीति न युज्यते । ततश्च परस्परनिर्वर्त्यनिर्वर्तकत्वाभावात्  
एवानवस्थाप्रसङ्ग इति नास्त्युत्पादः ॥

अत्राह । उत्पद्यमान एव मूलोत्पाद उत्पादोत्पादं उत्पादयति । स एवोत्पादो-  
त्पादो मूलोत्पादं जनयिष्यतीति ॥ उच्यते ।

15 अयमुत्पद्यमानस्ते काममुत्पादयेदिमं ।

यदीममुत्पादयितुमज्ञातः शक्नुवादयं<sup>(3)</sup> ॥ ७

1) गण'ने' छि'त्ते' श्ले'सदि'श्ले'ष । सु'सदि'श्ले'स' श्ले'सु'द'र । छि'त्ते' सु'स'स'  
स'स'श्ले'र' र'ष । र'के' हे'ल्ल'र' श्ले'र'स'स'सु'द' ॥

2) गण'ने' छि'त्ते' सु'स'यी'ष । स'श्ले'र'स' र'यी'ष' सु'स'श्ले'र'र' । र'ष' स'  
स'श्ले'र'स'दि' सु'स'र'ष । र'के'हे'ल्ल'र' श्ले'र'स'स'सु'द' ॥

3) गण'ने' स'श्ले'र'स' र'यी'ष । र' श्ले'र'स'स' र' सु'द' कु'ष' र' । छि'त्ते' श्ले'  
स'द्वै'र'स' र'यी'ष । र' स'श्ले'र'स' र' र'र'र'र'र' र'ग ॥

काममयं मूलोत्पाद उत्पद्यमान उत्पादयेडुत्पाद यद्यमेवाज्ञातः शक्नुयाद्[ा]परम-  
ज्ञातमुत्पादयितुं । उत्पद्यमानो हि नामानागतः । स चाज्ञातः कथमुत्पादयिष्यतीति न  
पुक्तमेवैतदित्यभिप्रायः । एवमुत्पादोत्पादेऽपि वाच्यं ।

घत्राह । नैव ह्युत्पादस्यापरं उत्पादोऽस्ति [44b] यतो ऽनवस्थाप्रसङ्गः स्यात् ।  
किं तर्हि

प्रदीपः स्वपरात्मानो संप्रकाशयति<sup>(2)</sup> यथा ।

उत्पादः स्वपरात्मानावुभावुत्पादयेत्तथा ॥ ८

यथा प्रदीपः प्रकाशस्वभावत्वादात्मानं प्रकाशयति घटादींश्च । एवमुत्पादोऽप्यु-  
त्पादस्वभावत्वादात्मानमुत्पादयिष्यति परं चेति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यदि प्रदीपः स्व-  
परात्मानो संप्रकाशयेत् । [Tib. 58b] न चैवं यस्मात् ।

प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति यत्र चासौ प्रतिष्ठितः ।

किं प्रकाशयति दीपः प्रकाशो हि तमोवधः<sup>(4)</sup> ॥ ९

इह प्रकाशो नाम तमस्य वधः । तमश्च प्रदीपस्वात्मनि तावन्न संभवति । विरो-  
धात् । यत्तमो [नि]घ्नतः<sup>(6)</sup> स्वात्मप्रकाशत्वं स्यात् । न चापि प्रदीपो यत्र देशे तिष्ठति तत्र

1) Mss. *utpādasyāyaca ut°*. — श्लो'स'त्' दे' श्लो'स' ग'द'त्' य'द'स'म'य'द'त्'.

2) Mss. *kaṣayitu*.

3) हे'ल्ल'स' म'स'मे'स' स'द' र'द' ग'द'त्'। श्ल'द'स'स'त्'दे'स' र'स'दे'द'त्'। श्लो'  
स'द' स'द' ग'द'त्'श्लो'द'द'स'। ग'द'स'ग' श्लो'द'स'स'त्'दे'स'।

4) म'स'मे'द'द'दे' ग'द'द'ग'द'। र'े' र'द'ग'स'द' सु'द'स'मे'द'। म'स'मे'स' हे'दे'ग'  
श्ल'द'स'स'त्'दे'। सु'द'स' श्लो'द'स'स' श्ल'द'स'त्'दे'।

L'exemple de la lampe est l'argument favori des Vijñānavādins en fa-  
veur de la *svasamvitti* ou *svasamvedana*.

5) *tama*, °*śya*, donné dans les Lexx. (= Rāhu). — La lecture reste plus  
que douteuse.

6) Voyez la ligne suivante.

तमोऽस्ति । यत्तमो निघ्नतः प्रदीपस्य परप्रकाशकत्वं स्यात् । घृतोऽपि नास्ति प्रदीपस्य स्वपरात्मप्रकाशकत्वं । यदा चैवं तदा प्रदीपवडुत्पादस्य स्वपरात्मोत्पादकत्वं न संभ-  
विष्यति । इति घृणुक्तमेतत् ।

अत्रारु ॥ यदेतदुक्तं । प्रदीपे नान्धकारो ऽस्तीति । एतदसत्यन्धकारघाते युक्तमेव  
वक्तुं । यस्मानूत्पद्यमानेनैव प्रदीपेन तमो निरुक्तं । तत्र प्रदीपे नान्धकारोऽस्ति । यत्र च  
प्रदीपोऽस्ति तत्राप्यन्धकारो नास्तीति युज्यते । यदि प्रदीपेन नान्धकारघातः कृतः ।  
तदानुत्पन्न इव प्रदीपे उत्पन्नेऽपि घटादयो नोपलभ्येरन् । अन्धकारघाताभावात्प्राग-  
वस्थाथामिव । तस्मादस्त्येवान्धकारघातलक्षणं प्रकाशनं प्रदीपस्य । तच्चानेनोत्पद्यमानेन  
प्रदीपेन कृतमिति ॥ उच्यते ।

10 कथमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो कृतं ।

नोत्पद्यमानो हि तमः प्रदीपः प्राप्तुते यदा [Tib. 59a] ॥ १०

इहालोकान्धकारोऽपि गपद्याभावात् प्राप्तेरभावः । यदा चैवं प्राप्तेरभावः [45a] स्तदा  
कथं केन प्रकारेणोदानीमुत्पद्यमानेन प्रदीपेन तमो कृतमिति युक्तं परिकल्पयितुं । यस्मा-  
च्चैवमुत्पद्यमानः प्रदीपः तमो न प्राप्नोति । तस्मान्निवाप्राप्तत्वात्प्रदीपः किं चिदपि प्रका-  
शयतीत्यवसीयतां ।

अथ मन्यसे यथाऽप्राप्ताऽमेवाविद्यां ज्ञानं निरुक्तिं<sup>(2)</sup> । अत्रापमेव रूपं चतुः पश्यति ।  
अप्राप्तमेवापो ऽयस्कालो मणिराकर्षति । एवमप्राप्तमेवान्धकारं प्रदीपो निरुक्तिं<sup>(3)</sup> वि-  
ति ॥ एतदप्यसार्मित्यारु ।

1) गद'के' मर'मे' श्ले'सदे'स'। सु'स' र'न' दे' स'स'दे'स'। हे'स' म'स'के'  
श्ले'सदे'स'स'। सु'स' स'े'व'स'स'दे'स'स'।

2) अ'स'स'स'

3) स'े'व'स', de même ci-dessous p. 153.

अप्राप्यैव प्रदीपेन यदि वा निरुक्तं तमः ।

इरुस्थः सर्वलोकस्थं स तमो निरुनिष्यति ॥ ११

यद्यप्राप्यैव प्रदीपेन तमो निरुक्तं । एवं सति । इरुस्थ एव प्रदीपः सर्वलोकस्थं तमो निरुनिष्यति । अप्राप्तत्वात्समीपस्थमिवेत्यभिप्रायः । एतेन न्यायेन ज्ञानेनावि-  
द्या[पा]तः चतुषा इवदर्शनमयस्कात्तमणिना अयमकार्षणमिवेत्येवमादिकं साध्यसमं ज्ञेयं ॥ 5

अथाप्राप्तावपि सत्यामयस्कात्तमणिप्रभृतीनां योग्यदेशावस्थितानामेव स्वकार्य-  
कृत्वं भविष्यतीति चेत् । तदपि न युक्तं । अप्राप्तौ हि सत्यां विप्रकृष्टदेशान्तरावस्थित-  
वद्व्यवहितदेशान्तरावस्थितवच्चाप्राप्तत्वाद्योग्यदेशावस्थितानामपि [Tib. 59 b] योग्य-  
देशावस्थितत्वं न युक्तमिति कुतो योग्यदेशावस्थितानां [स्व]कार्यकृत्वं प्रसेत्स्यति ॥

दृष्टमेतल्लोकत इति चेन्नैतदेवं । यथा हि भवान् परिकल्पयति न तथा लोके दृष्टं । 10  
यस्मान्न लोकः प्राप्त्यप्रतिचिन्तामेवमादौ विषयेऽवतार्य प्रदीपादीनां प्रकाशकत्वादिकं  
कल्पयति । यद्योदितं तु विचारमनवतार्य प्रदीपेन तमो कृतं चतुषा इवदर्शा(45 b)नं अय-  
स्कात्तमणिना अयमकार्षणमित्यादीच्छति ॥ पश्यतु वा लोक एवं । तत्रविचारकाले तु  
लोकस्याप्रामाण्यान्न तेन बाधा शक्यते कर्तुं ॥ एवं तावद्राप्य प्रकाशनमयुक्तं ॥

1) मरुमे' स्र'म'मेर'मर' यद' । ग'व'ते' सु'म' शे'व'त्रे'र' न' । ल'ई'ग'ते'र'  
नु'न'व' ग'र'स'म'रे' सु'न' । र'दे'र' र'नु'ग'म' रे'स' स'स'व'र'नु'म' ॥

2) Mss. °avasthitavyava°, avasthitadvadyava°. — ग'र'स'म' र'न' । र'म'र'नु'  
ल'दे'म'रे' य'व'ग'र'र'नु' ग'र'स'म' स'दे'र'नु' म'स'र'म'रे'सु'र'दे' ॥

3) ग'र'स'म'रे'सु'र'नु' = °sthitarāreṇa = °sthiteṇa = °sthitasya.

4) Mss. na lokah prāptah prāptaye.

5) cintā = र'नु'र'न', ci-dessous (154. 3) स'स'म'र'न'.





इह सासनि सूरमणापि  
 प्रव्रज्जिथा गृह्णित्तिङ्गं ज्जित्वा ।  
 फलवत्तु भविष्यथ भ्रेष्टा  
 एषु निदेशितु कारुणिकेन ॥  
 प्रव्रज्जित्वा गृह्णित्तिङ्गं ज्जित्वा  
 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।  
 पुन धर्मसभाव तुलित्वा  
 सर्वफला न फलान च प्राप्तिः ॥  
 अलभन्त फलं तथ प्राप्तिः<sup>8)</sup>  
 आश्चर्यं पुन ज्ञायति तेषां ।  
 अहो ऽतिकारुणिको नरसिंहो  
 सुष्ठुपदेशित पुक्तिं विनेनेति [46a] ॥

10

1) Variante *pravrayatha*.

2) Mss. *balavantu*. — *འབྲས་ལུ་*,

3) = *sethā*.

4) *tvā* ne fait pas position. — *pravrajijyā*, possible mais incertain.

5) Mss. *satya*. *འབྲས་ལུ་* *ཐོས་ཅན་*.

6) = *svabhāva*. — *ཚེས་ཀྱི་* *རང་བཞིན་དགའ་* *གཤམ་བྱས་ནས་* = *dharmasvabhāvān*...

7) *འབྲས་ལུ་* *ཀུན་* *མེད་* *འབྲས་ལུ་* *ཐོབ་པ་འདྲ་* *མེད་* = *sarvaphalāni na santi phala-prāptir api nāsti* — *prāpti* = *pūpti*.

8--9) *འོན་ཀྱང་* *འབྲས་ལུ་* *ཐོབ་པ་* *ཐོབ་འགྱུར་བ་* . . . . Soit: *atha phalaprapṛti-praptāḥ*.

9) Mss. *aho 'ti*<sup>o</sup>; le tibétain *ཀྱི་མའི་* *hā bata* — *ati*<sup>o</sup> n'est pas traduit.

तथार्थरत्नकूटसूत्रे<sup>(1)</sup>

यथा हि दीपो लयने चिरस्य  
 कृतो हि गेहे पुरुषेण केन चित् ।  
 तत्रान्धकारस्य न भोति एवं  
 चिरस्थितो नाकृतो गमिष्ये ॥  
 तमान्धकारस्य न शक्तिरस्ति  
 कृते प्रदीपे न विगच्छनाय ।  
 प्रतीत्य दीपं च विनश्यते तमो  
 भयं पि शून्यं न च किं च मन्यति ॥  
 ज्ञानं तथा ग्रार्थं पतीत्य [Tib. 60b] नास्त्रि<sup>(2)</sup>  
 अज्ञानं क्लेशोपचितं विगच्छति ।  
 संपक<sup>(3)</sup> तेषां न कदा चि विद्यते  
 ज्ञानस्य क्लेशस्य च नित्यकालं ॥

1) Voir ci-dessus p. 46, n. 1.

2) *layana* = Stätte, Haus, Sitz, «nach den Erklärern und Lexicographen» (P. W.). — *layane* n'est pas traduit dans le tibétain — *cirasya*, après un long temps, ཡུན་རིང་ཡིན་ནས་.

3) *tatra* = དེ་ལ་.

4) མུན་པ་ མུན་ནག་ལ་ — *mun-nag* = *mun-pa*.

5) Mss. *tama ubhayam*; ci-dessous, 157. 2, *tamobhayam*.

6) ལྷོ་མ་སེམས་ ཅི་ ཡང་ མེད་.

7) = *āryam anāsraṇam jñānam pratītya*.

8) = འཕྲོགས་པ་.

ज्ञानं न कल्पेति अजानु नो भवेत्<sup>1)</sup>  
 ज्ञानं प्रतीत्यैव विनश्यते<sup>2)</sup> ।  
 भयं पि अघाक्षा खपुष्यसंनिभं  
 ज्ञानं तथाज्ञानु भयं पि शून्यं ॥ इति ॥

किं चान्यत् । इत्यापमुत्पादो यद्यात्मानमुत्पादयेत् । स उत्पन्नो वा स्वात्मानमुत्पा- 5  
 दयेदनुत्पन्नो वा । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

अनुत्पन्नोऽप्यमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

अथोत्पन्नो जनयते ज्ञाति किं जन्यते पुनः ॥ १३<sup>(3)</sup>

यद्यनुत्पन्न उत्पादः स्वात्मानमुत्पादयेत्<sup>(4)</sup> । मुण्डकब्रह्मशिरोमणिरुच्यते स्वात्मानमुत्पा-  
 दयेत् । अथोत्पन्न उत्पादयेत् । किमुत्पन्नस्यापरेणोत्पादेन प्रयोजनमिति । एवं तावदुत्पाद 10  
 घातमानं नोत्पादयति ॥

इदानीं परमपि यथा नोत्पादयति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नं कथं चन ।

उत्पद्यते तथाप्यातं गम्यमानगतगतैः ॥ १४<sup>(5)</sup>

1—1) ཡེ་ཤེས་ མེ་ཤེས་ མེད་ལྷ་ མེ་སེམས་ཀྱང་། = Le jñāna ne pense pas :  
 «que l'ajñāna n'existe pas!».

2) ཡེ་ཤེས་ བརྟེན་ནས་ མེ་ཤེས་ མེད་པར་འགྱུར། = ajñānam vīnasyati.

3) ལྷེ་བ་ འདི་ ཞེ་ མ་ལྷེས་པས། རང་གི་བདག་ཉེད་ ཇི་ལྟར་ བསྐྱེད། ཅི་སྟེ་ ལྷེས་  
 པས་ ལྷེད་ལྷེད་ན། ལྷེས་ན་ ཅི་ཞིག་ བསྐྱེད་ཅུ་ཡོད།

4) Même comparaison ad VIII. 4, XX. 8. Les Mss. hésitent entre *muṇḍaka*  
 et *maṇḍūkā*. Le tibétain, ici et VIII. 4, porte: *khapuspavat*.

5) ལྷེས་ དང་ མ་ལྷེས་ ལྷེ་བཞིན་པ། ཇི་ལྟ་ལྷུར་ ཡང་ མེ་བསྐྱེད་པ། དེ་ ཞེ་ སོང་  
 དེ་ མ་སོང་ དང་། བསོམ་པས་ རྣམ་པར་བཤད་པ་ཡིན། — Mdo XVII des ni soñ....



मिताप्रकृषातः [Tib. 61b] । तत्रोत्पद्यमानासंभवादुत्पत्तिक्रियापि नास्तीति । कथ-  
मसत्यामुत्पत्तौ तां प्रतीत्योत्पद्यमानं स्यात् । त[47a]स्मादुत्पद्यमानमुत्पद्यते तत्रोत्पाद  
उत्पाद्यतीत्युक्ते ॥

घञाह । घञो बतारुमतीव भवतो दृष्टादृष्टपदार्थविरूपेत्तादृत्यत्तनास्तिकाद्वि-  
भेदि । यो हि नाम भवांस्तथागतप्रवचनव्याख्यानव्याजेन दूषणमात्रकौशलमेवात्मनः 5  
प्रकृत्यन् परमार्थगदितमिदंप्रत्ययताप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणं परमार्थसत्यं तथागतानां  
निरुक्ति ॥ इह भगवता तथागतेन प्रकृतीश्वरस्वभावकालाणुनारायणवैमिनिकाणादक-  
पिलादितोर्थकर्तृवत्त्वादिनिरुप्तेन सर्वभावानां तत्रमादर्शितं । यदुतास्मिन् सतीदं भवति ।  
घञोत्पादादिदमुत्पद्यते । यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्याद्येविविपरीतं प्रतीत्यस-  
मुत्पादं प्रकृत्यता ॥ तस्य च त्रया नोत्पद्यमानं नोत्पन्नं नानुत्पन्नमित्यादिना दूषणं 10  
विदधता तथागतजनन्याः प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातुर्वध एवाचरित इत्यलं<sup>(6)</sup> भवता सर्वना-  
मितकन त्रयेति ॥

उच्यते । नाहं सकलदशबलजननो प्रतीत्यसमुत्पत्तिमातरं निरुन्मि । भवानेव तु  
परमगम्भीरप्रतीत्यसमुत्पादाधिमुक्तिविरुद्धिपरीतं [Tib. 62a] तदर्थमवधार्यास्माकने-  
त्राधिलयं करोति । ननु चेदं प्रतीत्येदं भवतीत्येवमभिधानेन भगवता तथागतेन निःस्व- 15  
भावमेव सर्वधर्माणां स्पष्टमावेदितं । यस्मात् ।

प्रतीत्य पद्यद्वयति तत्तच्छक्तं स्वभावतः ।

1) D'après le tibétain : °*anu-nārāyaṇa-ādi-kartṛvāda*.

2) Voir ci-dessus 10. 10, 14. 25.

3) Sic Calc. et Camb. — Lacure dans Paris — འདྲི་དྲུག་འཕུར་བཤམ་ རྒྱུ་ལོག་གོ།  
= *ity alam tvayā sārđham vivādena*.

4) La *prajñā* est fréquemment appelée *tathāgatamātr*. Or *pratītyasamut-  
pāda* = *prajñā*.

5) *adhimukti* = མེན་པ་།

6) *adhilaya*. Variantes *adhiraya*, *adhirepa* — རྒྱུ་ལོག་གོ།

यो हि पदार्थो विश्वमानः स सस्वभावः स्वेनात्मना स्वं स्वभावमनपायिनं वि-  
 भर्ति । स संबिद्यमानवान्निवन्त्यात्किंचिदपेक्षते । नाप्युत्पद्यते । इति कृत्वा सस्वभावका-  
 वाभ्युपगमे सति कुतः प्रतीत्यसमुत्पाद् इति भवतैव सस्वभावतां भावानामभ्युपगच्छता  
 सर्वथा प्रतीत्यसमुत्पाद् एव बाधितो भवति । ततश्च परमधर्मबुद्धदर्शनमपि बाधितं  
 5 भवति । यः प्रतीत्यसमुत्पाद् पश्यति स धर्मं पश्यति । यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति-  
 त्यागमात्<sup>(2)</sup> ॥ मया तु यत्प्रतीत्य बीजाख्यं कारणां यद्भवत्यङ्कुराख्यं कार्यं तच्चोभयमपि  
 शास्त्रं स्वभावविरहितं प्रतीत्यसमुत्पादं प्रतिपादयता सर्वथा भगवतां त[47 b]थगतानां  
 प्रतीत्यसमुत्पत्तिमाता द्योतिता भवति । यत एवम् ।

तस्मादुत्पद्यमानं च शास्त्रमुत्पत्तिरेव च ॥ १६

10 इति स्फुटमवसीयतां ॥

अत्राह । यदुक्तं ।

उत्पद्यमानमुत्पत्ताविदे न क्रमते यदा ।

कथमुत्पद्यमानं तु [Tib. 62 b] प्रतीत्योत्पत्तिमुच्यते ॥ इति

तदयुक्तं यस्मादिदमुत्पद्यमानमित्येव संभवति । तथा हि घटोत्पत्तिं प्रतीत्य घट उत्पद्य-

15 मानो भवति । तं चोत्पद्यमानमुत्पाद् उत्पादयतीत्युच्यते ॥ एतदयुक्तं । यस्मात् ।

यदि कश्चिदनुत्पन्नो भावः संविद्यते ह्य चित् ।

उत्पद्येत स किं तस्मिन्भाव उत्पद्यतेऽसति ॥ १७

1) *paramu* manque dans la version tibétaine.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 2.

3) རྟེན་ཅེས་འགྲུབ་པ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ རི་ རོ་སྐྱོད་ཀྱིས་ རི། དེའི་ཕྱིར་ རྟེན་ རོ་ རི། རྟེན་ ཡང་ རི་ རི་སྐྱོད།

4) གལ་ཏེ་ དངོས་པོ་ མ་སྟེས་པ། འགའ་ཞིག་ གང་ན་ ཡོད་ལྟར་ན། དེ་ རི་ རྟེན་ རོ་ རི་སྐྱོད་ རི། མེད་ན་ ཅེ་ཞིག་ རྟེན་པར་འགྱུར།

यदि कश्चिदनुत्पन्न उत्पादात्पूर्वं घटो नाम क्व चित्संविद्येत स उत्पत्तिक्रियां प्रतीत्योत्पद्येत । न चैवं कश्चिदुत्पादात्पूर्वं क्व चिदस्ति । तस्मिन्नसति घटे किमुत्पद्यते ॥

अथ स्यात् । यद्युत्पादात्पूर्वं घटो नास्ति तथाऽनुत्पन्नः सन् घटसंज्ञां प्रति-  
 लक्ष्यते । तद्भाविन्या संज्ञया न दोष इति ॥ एतदप्ययुक्तं । यदि क्युत्पत्तिक्रिया प्रवर्तेत  
 तदा वर्तमानाभूतो भावो घटाब्धां प्रतिलभेत । यदा त्वनागतभावासंबन्धेन क्रियाया अत्र  
 वृत्तिस्तदा कुतो वर्तमानता ॥ अथाघटाश्रयेण क्रिया प्रारभ्येत । तद्वक्तव्यं । योऽसावघटः  
 स किं भवितुमर्हति पटं उत नैव किं चित् । यदि पटं उत्पद्यमानः स कथं उत्पन्नः  
 [सन्] घटो भविष्यतीति । अथ नैव किं चित् । कथं तदाश्रया क्रिया प्रवर्तते । कथं वा (3)  
 उत्पन्नः सन् घटो भवेदिति सर्वथा भावितं तत्र कल्पनाप्ययुक्तम् । [Tib. 63a] तस्मादुत्पद्य-  
 मानमनुत्पादो नोत्पाद्यतीति सिद्धं ॥

अपि चैवं न युज्यमानायामनुत्पद्यमानस्योत्पत्तौ भवतो [सप्तमं]भ्युपेत्योच्यते ।

उत्पद्यमानमुत्पादो यदि चोत्पादपत्यपं ।

उत्पादयेत्तमुत्पाद[48a]मुत्पादः कतमः पुनः ॥ १८

यद्युत्पद्यमानं पदार्थमुत्पाद उत्पादयेन्भवन्मतेन । इदं तु वक्तव्यं । तस्मिन्ना-  
 नुत्पादो नोत्पाद्यतीति सिद्धं ॥

1) *atha ghaṭa*, Camb. et Calc.; *athāghaṭa*, Paris. — सुप्तमं स'यिष'स'.

2) Mss. *ghaṭa*. Mais झुम'सु'.

3) Mss. *katham vā saha ut*° — दे' झुम'द'स'.

4) *bhāvitatva*° — सुप्तम'स' सुप्तम'स' ह'स'. Soit *bhāvītva*°; voir l. 4.

5) छेद'सु' सुप्तम' स'स'सुप्तम'द'स'.

6) ग'स'दे' झुम' दे'यिष' दे'। झुम'दे'द'स' दे' झुम'सुप्तम'द'। झुम' दे'दे' झुम'स'सुप्तम'।  
 ग'द'दे'स'स' दे' झुम'स'सुप्तम'॥ — M do XVII omet le dernier pāda.



मुत्पादो कतमोऽपर उत्पादमुत्पादपिष्यतीति ॥ अथ स्यात् 'उत्पादस्यापर उत्पाद उत्पा-  
दकः परिकल्प्येत' तदानवस्थादोषप्रसङ्ग इत्याह ।

अन्य उत्पादयत्येने यद्युत्पादोऽनवस्थितिः ।

एतच्चोक्तं ॥ अथ नास्यापर उत्पाद इष्यते । नन्वेवं सति विनोत्पादेनोत्पाद  
5 उत्पद्यत इत्येवं प्राप्नोति । ततश्चोत्पादोत्पाद्यानामपि पदार्थानां विनोत्पादेनोत्पत्तिरस्तु  
भावत्वाद्भुत्पादवदिति प्रतिपादयन्नाह ।

अथानुत्पाद उत्पन्नः सर्वमुत्पद्यते तथा । इति <sup>(2)</sup> १५

अपि चोत्पाद आत्मानं परांश्चोत्पादयतीत्यत्र पक्षे दूषणमेव न वक्तव्यमधुना-  
स्माभिः । यस्मादत्र पक्षे दूषणं ।

10 सतश्च तावद्भुत्पत्तिरसतश्च न युज्यते ।

न सतश्चासतश्चेति पूर्वमेवो[प]पादितं <sup>(3)</sup> ॥ २०

नैवासतो नैव सतः प्रत्ययो ऽर्थस्य युज्यते । [इति]

न सन्नासन्न सदसन् धर्मा निर्वर्तते यदा <sup>(4)</sup> ॥

इत्यादिनोत्पादो [Tib. 68b] निषिद्ध एव पूर्व <sup>(5)</sup> ॥ ततश्चैवमुत्पादे निषिद्धे उत्प-  
15 यमानमुत्पाद उत्पादयति स्वपरात्मानौ चोत्पादयतीत्यस्या कल्पनायाः नास्त्ये-

1) *bhāvavāt* = རོང་མ་པོ་ ཡིན་པའི་སྤྱིར་

2) གཤམ་ཉེ་སྐྱེ་བ་ གཞན་ཞིག་གིས། དེ་བསྐྱེད་ ལྷན་པ་མེད་པར་འགྱུར། ཅེ་སྐྱེ་སྐྱེ་  
བ་མེད་སྐྱེ་ན། བམས་ཅན་དེ་བཞིན་སྐྱེ་བར་འགྱུར། ॥ — Mdo XVII *des bskyed*.

3) རེ་ཞིག་ ཡིན་ ཅང་ མེད་པ་ ཅང་། སྐྱེ་བར་ རིགས་པ་ མ་ཡིན་ཞིང་། ཡིན་  
མེད་ཉེར་ གཏང་ མ་ཡིན་ ཞེས། གོང་རུ་ བསྐྱེད་པ་ཉེར་ ཡིན་ཅོ། ॥ — Mdo XVII *skye-bar*  
*rig-pa* . . .

4) Mss. *sadā*.

5) Voir ci-dessus I. 6. 7. (pages 82 et 83).

वावत्तार इति कुत एतत्प्रसेत्स्यति उत्पाद् उत्पद्यते उत्पद्यमानमुत्पद्यते स्वपरात्मानो  
चोत्पादयतीति ॥

किं चान्यत् । इक्ष्वापमुत्पादः परिकल्प्यमानो निरूध्यमानस्यानित्यतानुगतस्य  
वर्तमानस्य वा भावस्य परिकल्प्यते । अनिरूध्यमानस्य वा अतीतानागतस्यानित्यता-  
विरहितस्य । उभयथा च नोपपद्यते इत्याह ।

5

निरूध्यमानस्योत्पत्तिर्न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरूध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते<sup>(1)</sup> ॥ ११

तत्र निरूध्यमानस्य वर्तमानस्य वि[48b]द्यमानत्वाडुत्पादो नोपपद्यते । अनिरूध्य-  
मानस्यापि विनाशरहितस्यातीतानागतस्य भावलक्षणविलक्षणस्य खपुष्पस्येव नास्त्यु-  
त्पाद् इति ॥

10

एवं भावानामुत्पादाभावं प्रतिपाद्यातःपरं स्थितिर्विचार्यते ॥

अत्राह । विद्यत एव भावानामुत्पादस्तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । नानुत्पन्नस्य  
स्थितिः संभवतीत्युत्पादभावेन स्थितेर्भावात् । स्थितिरूत्पादभावभाविनी भवति । तस्मा-  
डुत्पादोऽप्यस्ति तद्भावभाविधर्मसद्भावात् । इह यत्रास्ति न तद्भावभाविधर्मसद्भावस्तद्यथा  
गगनकुसुमसौरभ्यस्येति ॥ उच्यते । स्याडुत्पादो यदि तद्भावभाविनी स्थितिरेव स्यात् 15  
[Tib 64a] । [न<sup>(3)</sup> त्वस्ति । तदेवं ।

1) རྟོག་པོ་ འགག་པའི་ཉིད་ལ་ རི། ལྷོ་པ་ འཕྲད་པར་ མི་འགྲུར་རོ། གང་ཞིག་  
འགག་པའི་མ་ཡིན་པ། དེ་ནི་ རྟོག་པོར་ མི་ འཕྲད་རོ།

2) Mss. *utpādo 'py asthītabhāva°*. ཡང་ ཡོད་རོ། དེ་ ཡོད་ན་ ཡོད་པའི་  
ཚོས་ ཡོད་པའི་ཕྱིར་རོ། = ... *py asti | tasmin sati sataḥ dharmasya sattvāt*.

3—8) Mss. .... *sthitir eva syāt, yasmān na sthīāsthītav°*. — Nous restau-  
rons le texte d'après la version tibétaine. མ་ཡིན་ཏེ། འདི་ལྟར། རྟོག་པོ་ གནས་པ་

न स्थितभावस्तिष्ठत्यस्थितभावो न तिष्ठति ।

न तिष्ठति तिष्ठमानः कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ॥ २२

तत्र स्थितं न तिष्ठति तत्र स्थितिक्रियानिरोधात् । अस्थितभावोऽपि न तिष्ठति स्थि-  
तिरुक्तत्वात् । तिष्ठमानमपि न तिष्ठति स्थितिद्वयप्रसङ्गात्<sup>१)</sup> स्थितास्थितव्यतिरिक्तं-  
४ तिष्ठमानाभावाच्च ॥ अथ च ।

कोऽनुत्पन्नश्च तिष्ठति ।

इहोत्पादप्रतिषेधात्को ऽसावनुत्पन्नः पदार्थो यस्तिष्ठेदिति सर्वथा नास्ति स्थि-  
तिः ॥

अपि चेयं स्थितिर्निरूध्यमानस्य भावस्य स्यात् 'अनिरूध्यमानस्य वा । उभयथा

10 च न पुञ्यत इति प्रातपादयन्नाह ।

स्थितिर्निरूध्यमानस्य न भावस्योपपद्यते ।

यश्चानिरूध्यमानस्तु स भावो नोपपद्यते ॥ २३

निरूध्यमानस्य निरोधाभिमुखस्य तावद्भावस्य विरोधिनी स्थितिर्न संभवति ।

यथाप्यनिरूध्यमानः स भाव एव न भवति ' कुतस्तस्य स्थितिर्भविष्यति ॥

मि' गङ्गा'ने । ददं'स'यो' मि'गङ्गा' गङ्गा'य' मे' । गङ्गा'स'दे'न'य' य'द' मि' गङ्गा'ने ।  
म'ङ्गा' ग'द'दे'ग' ग'ङ्गा'स'य'द'य' । 'दे'य' ग'ङ्गा'य' 'दे' मि'गङ्गा'य' 'ङ्गा' 'दे'य'  
ग'ङ्गा'स'य'दे'य'य' 'द'ग'ग'ग'ङ्गा'य'दे'य'य' । ददं'स'यो' मि'गङ्गा'य' य'द' ग'ङ्गा'य' म'  
यि'ने' ग'ङ्गा'य' द'द' य'य'दे'य'य' । ग'ङ्गा'स'दे'न'य' य'द' मि'गङ्गा'ने । ग'ङ्गा'य'  
ग'ङ्गा'य' 'य'य'स'य'द'य'य' । द'द' ।

1) ददं'स'यो' 'द'ग'ग'ग'ङ्गा'य'दे'न'य' 'दे' । ग'ङ्गा'य' 'द'द'य'य' मि'द'य'य' । द'द'  
दे'ग' 'द'ग'ग'ग'ङ्गा'य'दे'न'य' । 'दे' 'द'द'स'य'य' मि'द'द'य'य' ॥

अपि च ज्ञरसा मरणेन च सर्व एव भावाः नणमपि न त्यज्यन्ते । यदा चैतदेवं तदा  
ज्ञरामरणाविरोधिण्याः स्थितेर्भावेषु प्रवृत्त्यवकाश एव नास्ति । इति प्रतिपाद्यन्नाह ।

ज्ञरामरणार्थेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठति कतमे भावा ये ज्ञरामरणां विना ॥ <sup>(1)</sup> [Tib. 64b] २४

के हि नाम ज्ञरा[49a]मरणरहिता भावा येषां स्थितिः स्यात् । तस्मान्नास्त्येव ५  
स्थितिरित्यभिप्रायः ॥

अपि चास्याः स्थितेरन्या वा स्थितिः स्थित्यर्थं परिकल्प्येत । स्वयं वा स्वात्मानं  
स्थापयेत् । उभयथा च न पुञ्यते इत्याह ।

स्थित्यान्यथा स्थितेः स्थानं तथैव च न पुञ्यते ।

उत्पादस्य यथोत्पादो नात्माना न परात्माना ॥ <sup>(2)</sup> २५

10

अनुत्पन्नोऽयमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

इत्यादिनां <sup>(3)</sup> यथोत्पादः स्वात्मानं न जनयति इत्युक्तमेवं स्थितिरपि नात्मानं स्थापयति  
इति वक्तव्यं ।

[अ]स्थिता स्थितिरिषा [चेत्]<sup>(4)</sup>स्वात्मानं स्थापयेत्कथं ।

स्थिता चेत्स्थापयत्येषा स्थितायां स्थाप्यतेऽथ किं <sup>(5)</sup> ॥

15

इति योग्यं । यथा च ।

1) Cité ad XXI. 4.—*དངོས་པོ་ བམས་ཅན་ རྒྱལ་ཁུན་ ལྷོ་ ཀ་ རང་ འཆི་བའི་ ཆོས་  
ཡིན་ན། ཀ་རྒྱལ་ ཀ་ རང་ འཆི་མེད་པར། ཀ་ནས་པའི་ དངོས་པོ་ ཀ་རྟེན་ ཡིན།*

2) *ཀ་ནས་པ་ ཀ་ནས་པ་ཀ་ནས་ རང་ རྟེ། དེ་ཉིད་ཀྱིས་ རྒྱང་ ཀ་ནས་ མི་ཡི་གས། རི་  
ལྷོར་ རྟེ་པ་ རང་ རྟེ། ཀ་ནས་ཀྱིས་ བསྐྱེད་པ་ མ་ཡིན་ པའོན།* — Variante *ji-lar*  
*skye-bar* (?).

3) Voir VII. 13.

4) Mss. *eṣā tu*.

5) Symétrique à VII. 13.

अन्य उत्पादयत्येनं यद्युत्पादेभ्यनवस्थितिः<sup>(1)</sup>

इत्युत्पादे व्याख्यातमेवं स्थितावपि व्याख्येये ।

अथान्या स्थापयत्येनां स्थितिर्यश्चनवस्थितिः ॥ इति ॥

एवं स्थितिरपि न युक्ता ॥

5 अत एवोक्तं भगवता ।

अस्थिता हि इमे धर्माः स्थितिशेषां न विद्यते ।

अस्थितिः स्थितिशब्देन<sup>(2)</sup> स्वभावेन [न] विद्यते ॥

न स्थितिरपि चो<sup>(4)</sup> ज्ञातिर्लोकनाथेन देशिता ।

लोकनाथं विदित्वैवं समार्थं तेन ज्ञानया ॥

10 उक्तं चाप्यसचयगाथासु<sup>(5)</sup> ।

आकाशनिश्चित समारूत आपखन्धो<sup>(6)</sup>

तन्निश्चिता इय मन्वी पृथिवी [Tib. 65a] जगच्च<sup>(8)</sup> ।

1) Voir VII. 19.

2) गणस'मेन' गणस'मि'क्ष्णस' महेन' गुन' | *asthitiḥ sthitiḥcabdena ucyamā-nāpi*....

3) D'après le tibétain *na labhyate*.

4) *co = ca + u = cu* de la māgadhi d'Açoka.

5) Mss. *uktam cāryasacaryagāthāsu*. — *འཇམག་པ་ལྷུང་པ་ རྗེ་གས་སུ་བཅད་པ་* *ལས་* = *āryasamgītīgāthāsu*? — *[ཡང་དག་པར་ ལྷུང་པ་ = samgīti, As. Res. XX. 462]. — sduḍ-pa = samcaya, samucchraya, samhāra, samgraha.*

Sur la vieille conception cosmologique visée dans notre stance, voir Milinda, p. 60 *ad fin.* (Rhys Davids, I. 106 signale Mahāparinibbānas. III. 13) Burnouf, Intr. 448 (traduisant Abhidh. k. v., Soc. As., fol. 13a), et la citation de Çamkara ad II. 2. 24.

Mètre Vasantatilakā.

6) Mss. *āpaskandho*.

7) Mss. *bahiniḥṛitā*.

8) Le tibétain ne traduit que ces deux premiers pādas: *མཎའ་ལ་ ལྷུང་*

सञ्चान कर्मउपभोगनिदानमेवं

आकाशयानु कृतचित्तम एतमर्थं ॥<sup>(1)</sup>

यावत्<sup>(2)</sup>

स्थानम्मथानु अयु थानु जिनेन उक्तो । इति विस्तरः ॥

अत्राह 'विद्येते एव स्थित्युत्पादौ तत्सङ्चारिधर्मसद्भावात् । इहोत्पादस्थिति- 5  
लक्षणसङ्चारिणी संस्कृतानामनित्यतास्ति । तस्मात्स्थित्युत्पादावपि स्त [49b]  
इति ॥ उच्यते । स्यातां स्थित्युत्पादौ यद्यनित्यतैव स्यात् । न त्वस्ति । कथमिति ।  
यस्मात्'

निरुध्यते नानिरुद्धं न निरुद्धं निरुध्यते ।

<sup>(3)</sup> तिथापि निरुध्यमानं किमज्ञातं निरुध्यते ॥ २६ .

10

यद्यनित्येति का चित्स्यात् । सा निरुद्धस्य भावस्यानिरुद्धस्य वा निरुध्यमानस्य  
वा स्यात् । तत्र निरुद्धं निरुध्यत इति न युक्तं । अतीतवर्तमानयोर्विरोधात् । अनिरु-  
द्धमपि न युक्तं । निरोधविरहितत्वात् । यदनिरुद्धमेव तत्कथं निरुध्यत इति परस्पर-  
विरोधाच्च<sup>(3)</sup> । तथापि निरुध्यमानं । न निरुध्यत इत्यनेन संबन्धः । निरुध्यमानमपि न

བརྟེན་ རེ་ལ་ ལུ་ཡི་ ལུ་ལོ་ བརྟེན། རེ་ལ་ ས་ཚེན་ འདི་ བརྟེན་ རེ་ལ་ འགྲོ་བ་ བརྟེན།  
ཞེས་བྱ་བ་ནས་ — et passe à la ligne qui suit *yāvat* (ci-dessous 167. 4).

1) Mss. *evamākāṣṭhānu kṛtacittama etam artha, et kṛta, kṛtṛeṣu.*

2) Mss. *yāvad asthānu ayu sthāna . — Tib. གནས་མེད་ གནས་ཡིན་ འདི་  
དེ་ ལུ་ལ་བས་ གནས་པར་ གསུངས་ ཞེས་བྱ་བའི་ བར་རུ་ ' ' ' *asthānam sthānabhū-*  
*tam* (?) *īdam jīnena sthānam uktam itī yāvat.**

3) La lacune n'est pas indiquée dans les Mss.; nous restaurons le texte  
d'après le tibétain. འགགས་པ་ འགགས་པར་ མི་ འགྲུང་དེ། མ་འགགས་པ་ ཡང་ འགག་  
མི་ འགྲུང། འགག་བཞེན་པ་ ཡང་ རེ་བཞེན་ མིན། མ་སྐྱེས་ གང་ཞིག་ འགག་པར་



तथैवावस्थयावस्था न हि सैव निरूध्यते ।

अन्ययावस्थयावस्था न चान्यैव निरूध्यते ॥ २८<sup>(1)</sup>

तथैव तावत्तीरावस्थया सैव तीरावस्था न निरूध्यते । स्वात्मनि क्रियावि-  
रोधात् । नाप्यन्यया दृध्यवस्थया तीरावस्था निरूध्यते । यदि हि तीरदृध्यवस्थयोर्था-  
ग्रयं स्यात् । स्यात्तयोर्विनाश्याविनाशकभावः । न तु दृध्यवस्थायां तीरावस्थास्ति । 5  
यदा च नास्ति तदा कामसतीं विनाशयेत् । यदि विनाशयेत् । खर्विषाणतोद्घातामपि  
विनाश[50a]येत् । तस्मादन्ययाप्यवस्थया नैवान्यावस्था [Tib. 66a] निरूध्यते ॥

अत्राह । यद्यपि तथैवावस्थया सैवावस्था अन्यया वावस्थयान्यावस्था न नि-  
रूयते । तथापि तीरावस्थायास्तावन्निरोधोऽस्ति । ततश्चोत्पादोऽपि स्यादिति ॥

उच्यते । अहो वतातिज्ञउतामात्मनो भावान् प्रकल्पति । ननु च पूर्वोक्तं न्यायेन 10

यदैव सर्वधर्माणामुत्पादो नोपपद्यते ।

इत्युक्तं ।

तदैव सर्वधर्माणां निरोधो नोपपद्यते ॥ २९<sup>(2)</sup>

इति स्फुटरमेव प्रतिपादितं भवति ॥

अपि च । निरोधो नाम यदि कश्चित्स्यात्स सतो वा भावस्य स्यात्सतो वा । तत्र । 15

सतश्च तावद्भावस्य निरोधो नोपपद्यते ।

1) गदसःऽगवसः देऽपिसः गदसःऽगवसः दे। देऽदेनः अगवसः देनः मेऽगुम् ।  
गदसःऽगवसः गदसःऽगवसः दे। गदसः अदः अगवसः देनः मेऽगुम् ॥

2) गदसैः कसः कसः अमसः उदः। सुः अदः अमसैऽगुम् । देः  
कसः कसः अमसः उदः। अगवसः अदः अमसैऽगुम् ॥



स्वभावादप्रच्युतस्य भावस्य निरोधो न युक्तो ' यस्मात् ।

एकले न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते<sup>(1)</sup> ॥ ३०

निरोधो हि नामाभावः । स यस्य भवति स नैव भवति ' ततश्च सतो भावस्य निरोध इति ब्रुवता भावाभावयोरैकाधिकरणात्<sup>(2)</sup>अप्युपगता भवति ॥ एकले सत्युभयं न युज्यते । यदि तदानीं भावः स्यात् ' तदा निरोधेनाभावेनावेशाद्वा<sup>(3)</sup>व्यपदेशो [J]युक्तः । अत्रभावः ' सोऽप्यस्य न युज्यते ऽभावविरोधिना<sup>(3)</sup> भावत्रूपेणाविपोगात् ॥ [Tib. 66b] तस्मादेकले सति भावाभावयोः स परार्था नैव भावो नाप्यभाव इति युज्यते ॥ अथ वा परस्परविरुद्धत्वादात्मिकान्धकारवदेकले सति न हि भावश्च नाभावश्चोपपद्यते ॥ एवं तावत्सतो भावस्य निरोधो न युक्तः ॥

10 इदानीं ' असतोऽपि न भावस्य निरोध उपपद्यते ।

अविद्यमानस्याभावस्य न विनाशोऽस्ति वन्द्यातनपस्येवाविद्यमानत्वात् । अत

एवाह ' न द्वितीयस्य शिरसः क्सेदनं विद्यते यथा<sup>(4)</sup> ॥ ३१

1) རེ་ཞིག་ རོང་མོ་ ཡོད་པ་ལ། འགག་པ་ འཕད་པར་ མི་འགྱུར་རོ། གཞིག་ ཉིད་ནི་ རོང་མོ་ རང་། རོང་མོ་མེད་པ་ འཕད་པ་མེད།

Ce sūtra nous donne l'axiome essentiel de la philosophie des Mādhyamikas. Si quelque chose existait, être ou illusion, ce quelque chose demeurerait. Du *kṣaṇikatva*, ou momentanéité, découle logiquement la *cūnyatā*, ou vacuité: on n'est pas plus Vedāntin.

2) Mss. *āveṣodbhāvyaṇapadeṣo yuktah*. — རེ་ཞི་ཚེ་ འགག་པ་ རོང་མོ་མེད་པ་མ་ རིད་པའི་གྱིར། རོང་མོ་པར་ བསྐྱད་པ་ མི་ རིགས་སོ།

3) Mss. *°virodhino* — « parce qu'il n'est pas disjoint de la qualité existence, laquelle est contradictoire à la non-existence ».

4) རོང་མོ་མོ་ མེད་པར་གྱུར་པ་ལའང་། འགག་པ་ འཕད་པར་མི་འགྱུར་རོ། མགོ་ གཉིས་པ་ལ་ རི་ལྟར་ནི། འཕད་པ་ མེད་པ་ རེ་བཞིན་ནོ།

प्रसि[50 b]द्वासन्नस्यैव नराणां द्वितीयस्य शिरसो दृष्टान्तत्वेनोपादानात्परिपूर्णा-  
तानिर्देशः सेति<sup>(2)</sup> नोपात्तं ॥ तदेवमसतो भावस्य निरोधो न संभवति सतोऽपि न । यथो-  
भयवापि न संभवति स केनात्मना स्थितः । नास्त्येव निरोध इति प्रतीयतां ॥

किं चान्यत् । यदि निरोधो नाम भावानां निरोधक इति कल्प्यते तस्येदानीं  
किमन्यो निरोध इष्यते उत न । यदीष्यते तन्न पुष्यते ।

5

न स्वात्मना निरोधोऽस्ति निरोधो न परात्मना ।

कथं पुनर्नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

उत्पादस्य यद्योत्पादो नात्मना न परात्मना<sup>(4)</sup> ॥ ३२

तत्र यथा ।

अनुत्पन्नोऽप्यमुत्पादः स्वात्मानं जनयेत्कथं ।

10

इत्यादिनात्पादः स्वात्मानं नोत्पादयति<sup>(5)</sup> [Tib. 67a] । एवं निरोधोऽपि स्वात्मानं  
न निरोधयति । कथमिति । उच्यते ।

अनिरुद्धो निरोधोऽप्यं स्वात्मानं नाशयेत्कथं ।

अथ नष्टो नाशयति नष्टे किं नाशयते पुनः ॥

1) *narāṇām* manque dans la version tibétaine.

2) Sic Mss. *seti*. — *सप्तदश'स' म' कंद'स'कैर'नु' अशु'र'स'स' मेद'स' दे'स' के'*  
*न'स'स'स'के'र'ने'दे'स'स' । = drṣṭāntatvenopādānān nirdeṣāparipūrṇatvān nāstīti*  
*nopāttaṃ tasmāt | evam. . . .* — Comme chacun sait que cette seconde tête n'existe  
pas, l'auteur ne dit pas que cette tête n'existe pas et la phrase peut rester incom-  
plète.

3) *nirodhaka* n'est donné dans les Lexx. qu'en composition.

4) *अवा'स' स' स'स'स'के'र'नु' । य'द'मे'द' अ'वा'स' स'के'र'नु' मे'द' ।*  
*दे'स'स'के'र'नु' स' स' स'के'र'नु' । स'के'र'नु' स'के'र'नु' स'के'र'नु' । — Mdo XVII*  
*kyag-par ran-gi. . .*

5) Voir ci-dessus VII. 13 (p. 157 l. 7).

इति सा[म]मुत्पादेन वक्तव्यं । एवं च स्वात्मना न निरोधोऽस्ति ॥ निरोध इदानीं परात्मनापि नास्ति । कथं । तत्र यद्योत्पादे गदितमन्य उत्पाद<sup>(1)</sup>यत्येनमित्याद्येवं निरोधेऽपि वक्तव्यं ।

अन्यो विनाशयत्येनं नाशो यद्यनवस्थितिः ।

5 अथाविनाशो नष्टेऽप्यं सर्वं नश्यतु ते तथा ॥<sup>(2)</sup>

इति । तदेवं परात्मनापि निरोधो न संभवतीति नास्ति निरोधस्य निरोधः ॥

अथ मन्यसे नास्त्येव निरोधस्य निरोध इति तदयुक्तं । यदि हि निरोधस्य निरोधो न स्यात्तदा निरोधरहितत्वात्संस्कृतलक्षणमवकीर्यते । तदेवं यदि विनाशस्य विनाशः परिकल्प्यते तथापि न युक्तो विनाशः । अथ न परिकल्प्यते तथापि न युक्त 10 इति । कथं विद्वानो विनाशो यो[51 a]ह्यते परस्य ॥ अथ स्यात्तथाप्येवमेव विचारे सति विनाशो [भवतो ऽपि] न युज्यते । ततो [य] उभयोर्दिषो न तेनैकश्चोद्यो भवतीति<sup>(4)</sup> ॥

उच्यते । नैवेदं चोद्यं ममापतति । किं कारणं । ये स्वात्मना निःस्वभावा भावास्ते च निःस्वभावा एव सन्तो [Tib. 67 b] बालानामिदं<sup>(7)</sup>सत्याभिवेशिनां व्यवहारपथमुपयाति अविचारप्रसिद्धेनैव न्यायेनेति तेषु नास्ति यथोदितविचारवतारोऽस्माकं । मायास्यप्रग- 15 न्धर्वनगरादिवत्तु लौकिकाः पदार्थाः निरूपयत्तिका एव सन्तः सर्वलोकस्याविद्यातिमिरो-

1) Voir ci-dessus VII. 19 (p. 162 l. 3).

2) Les deux stances, correspondant à VII. 13. 19, ne figurent pas dans le recueil des Kārikas (Mdo XVII).

3) Sic Cambr.; Paris et Calc. *parasparam* — Tib. སྐུལ་ལྷོ་ལྷོ་

4) Le même nyāya est cité plus haut p. 34, n. 1.

5) Manque dans le tibétain.

6) Mss. *yasmān mamā niḥsvabhāvā*.

7) འདི་ བདེན་པར་ མངོན་པར་ལྷོ་ལྷོ་

परकृतमतिनयनस्य प्रसिद्धिमुपगता इति परस्परपेक्षयैव केवलं प्रसिद्धिमुपगता बालैर-  
भ्युपगम्यते । यथोक्तं शतके<sup>(2)</sup> ।

शलातचक्रनिर्माणस्वप्रमायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकात्प्रतिश्रुत्कामरीच्यधैः<sup>(3)</sup> समो भवः ॥ इति ।

तस्मात्सत्युत्पाद उत्पाद्यं सत्पुत्पाद्य उत्पादः । सति निरोधे निरोध्यं सति 5  
निरोध्ये निरोधि<sup>(5)</sup> इत्येव लौकिकस्य व्यवहारस्याभ्युपगमात् । कुतोऽस्मत्पक्षे सगप्रस-  
ङ्गिता भवितुमर्हति ।

यस्तु विनाशस्याहेतुकत्वमभ्युपेत्य क्षणिकतां संस्काराणामाह<sup>(8)</sup> 'तस्य निर्हेतुक-  
त्वात्स्वपुष्पवद्विनाशभावात्' कुतः क्षणिकत्वं भावानां सत्स्यति । कुतो विनाशरहितानां  
संस्कृतत्वमीति सर्वमेवासमञ्जसं तस्य ज्ञायते ॥ ज्ञातिप्रत्ययं ज्ञारामराणं संस्कृतलक्षणानां 10  
च संस्कारस्कन्धात्तर्भावं वर्णयता भगवता ननु सहेतुकत्वं स्पष्टमादर्शितं विनाशस्य ।  
ज्ञाति[Fib. 68a]मात्रपेक्षत्वाच्चास्य क्षणभङ्गोऽपि सुखसाध्य इति सर्वं सुस्थं ज्ञायते ॥

1) Mss. *malinacetasah pra*°. Mais *सौम्यैः शैः कृष्णस्य सुस्थं* ।

2) — XIII. 25. (Voir Muséon, 1900) La même stance est citée ci-dessous ad XXVI. 3.

3) *dhūmikā* = \*Nebel (P. W.) = *सुग'क्षु' = सुग'क्षु' = \*mahikā* (Foucaux).

4) Mss. *atrahā* — *abhra*, voir Sam. Rājā, 28. 25. «De même qu'il n'y a aucun nuage dans le ciel et que tout-à-coup apparaît un cercle de nuages...».

5) Les Mss. portent: *nīrodhye nīrodhah yathā nīrodhe nīrodha ity evam...*

6) Mss. °*kasyāvvyavahāra*°.

7) Mot nouveau, mais très régulier.

8) Sur le *nirhetukatva* du *vināca*, voir ci-dessus 29, n. 5, Chap. XXI. 4 et Album Kern. p. 113. — Notre auteur ne s'écarte pas, quoi qu'il paraisse, de la thèse bouddhique que la «destruction» est sans cause: si on se place au point de vue du *laukika vyavahāra*, c'est-à-dire, au point de vue de l'expérience vulgaire, il faut admettre le *jūtipratyaya jarāmarāṇa*; et l'auteur blâme ceux qui introduisent dans la théorie du *samskṛta* (enseignement conforme à la *saṃvṛti*, à l'expérience) la thèse du *nirhetukavināca*, laquelle est contradictoire au *lokavyavahāra*. C'est confondre les deux enseignements, c'est mêler les deux vérités. — Voir J. A. s. 1903, II. p. 357 et suiv.

9) *सुस्थं सुस्थं सुस्थं*

अथ स्यात् । विनाशो हि नामाभावो । यथाभावः किं त[51b]स्य हेतुना कर्तव्यं ।  
 अतो निर्हेतुको विनाश इति ॥ ननु च भावेऽपि हेतुभावप्रसङ्गो भवति । भावो हि नाम  
 विद्यमानो । यद्य विद्यमानस्तस्यैव<sup>(9)</sup> [किं] हेतुना प्रयोजनं । न हि ज्ञातं पुनरपि ज्ञस्यते ।  
 तस्मात्सर्वत्रैव हेतुभावप्रसङ्गादयुक्तमेतत् ॥

- 5 अथि च । यद्योत्पादः सहेतुकः पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् । एवं विनाशोऽपो-  
 ष्यतां । विनाशो हि न सर्वदा भवति । उत्पादात्पूर्वमभावात्पश्चाच्च भावात् ॥ यच्चोच्यते  
 यथाभावस्तस्य किं हेतुना कर्तव्यमिति तदयुक्तं । यस्मान्न वयं विनाशस्य हेतुना किं  
 चित्क्रियमानमिच्छामः । किं तर्हि विनाश एव क्रियत इति वर्णयामः ॥ नन्वेवं सति  
 क्रियमानत्वाद्दिनाशोऽपि भावः प्राप्नोतीति चेदिष्यत एवैतत् । विनाशो हि स्वल्पपिप्ल-  
 10 वा भावो । रूपादिधर्मनिवृत्तिस्वभावत्वान्तु न भावः ॥ अथि च मरणमपि द्विविधकार्यप्रत्यु-  
 पस्थानं संस्कारविध्वंसनं च करोति । अपरिज्ञानानुपच्छेदं [ . . . . . ] [Tib. 68b]  
 चेत्यागमात् । कथं न सहेतुको विनाशः ॥ अथि च कल्पिताभावभावतत्तपायाश्च शून्य-

1) Mss. *bhavato bhāvo* — དང་མེད་པོ་ལ་ ཡང་ ལྷ་མེད་པར་ བལ་པར་འགྱུར་བ་ མ་  
 ཡིན་ནམ།

2) Mss. *tasya ca hetunā*. . ཡོད་པ་ གང་ ཡིན་པ་ དེ་ལ་ རྗེ་ ལྷ་མེད་ རྗེ་ ལྷ་མེད་ རྗེ་  
 རྗེ་ ཡོད་དེ།

3) Mss. *°prasāṅgādayayuktam*.

4) Mss. *vividhakāryapratyupasthānas° . . . . aparīñātānupacchedam ca*;  
 Calc. *°jñānupaccheda*, Paris *°jñānuparichadam ca*. — གཤམ་ཡང་ འཚེ་བ་ ཡང་  
 ལུ་མ་ གཏྲིམ་སྲ་ ཏེ་བར་གནས་པ་ ཡིན་ཏེ། འདྲ་བྱེད་ འཇིག་པར་ ཡང་ ལྷེད་པ་ རང་།  
 ཡོངས་སུ་མི་ཤིས་པ་ ལྷ་མེད་འཚད་པའི་ ལྷ་ ཡང་ འཕྱེད་ བའི་ རེས་བྲུ་བའི་ ལུང་ . . . . —  
 འཕྱེད་པ་ = to remove = to emit, to exhibit. — Je comprends: . . . et détruit  
 [ou manifeste] l'ignorance qui est la cause de la non-interruption de la série  
 (*aparīñānaḥ saṃtānānucchedaḥetum api nirākaroti* ou *āvīkaroti* ou *ākṣipati*).

तायाः परेण भावद्वयतामभ्युपगच्छता कथमभावस्य भावत्वं नाभ्युपगतं भवति । भावत्वाच्च  
कथमसंस्कृतत्वं शून्यतायाः स्यात् । अतः सर्वमभ्युपेतं विकीयते भवता ॥

अत एव वक्ष्यति ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमभयं कथं ।

न संस्कृतं हि निर्वाणं भावभावौ च संस्कृतौ ॥

6

इत्यलं प्रसङ्गेन प्रवृत्तमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । पद्युत्पादस्थितिभङ्गाः संस्कृतस्य निषिद्धाः । तथापि संस्कृतमस्ति विशेष-  
प्रलक्षणायुक्तं । तथा हि काठिण्यादि[52a]कं [सास्नादिकं] च तस्य विशेषलक्षणमुप-

Il est certain que l'*aparijñāna* s'oppose à l'interruption du *saṃtāna* (कुर्वे), on du moi: si la mort détruit l'ignorance, ou la manifeste en transportant le *vijñāna* ignorant et souillé (*saṃkṣipta*) dans une vie nouvelle, c'est une autre affaire. —  
འཕྲིན་པ་ dans le sens de *karoti* ferait double emploi avec རྒྱུད་པ་.

Voir diverses listes de *marāṇas*, Añg. N. I<sup>o</sup>, p. 111, *saṃmutimarāṇa*, *khanika*<sup>o</sup>, *samuccheda*<sup>o</sup>; Vis.-m. (J. P. T. S. 1893), p. 100, *samuccheda*<sup>o</sup>, *khanika*<sup>o</sup>, *saṃmuti*<sup>o</sup>, *kāla*<sup>o</sup>, *akāla*<sup>o</sup>; p. 137, *saṃkhatalakkhana*, *ekabhavaparīyāpanañjīvitin-*  
*drīyuprabandhaviccheda*.

Cette dernière mort correspond évidemment à « ce qu'on appelle la mort » (*saṃmutimarāṇa*), dans laquelle on distingue le *kāla*<sup>o</sup> et l'*akālamarāṇa*. En tant que *saṃkhatalakkhana*, la mort est dite *khanikamarāṇa*: c'est le *ksanadhavga*. Reste le *samucchedamarāṇa*; ne serait-ce pas l'interruption définitive de la série, le *nirvāṇa* entravé par l'*aparijñāna*?

5) Mss. *kalpitābhāvābhāva*. བརྟགས་པའི་ རྣམས་ལོ་མེད་པའི་ རྣམས་པའི་ མཚན་  
ཉིད་ཅན་ ལྷོང་པ་ཉིད་.

1) = XXV. 13. — Variante *asamskṛtam ca* = འདུམ་མ་བྱས་. — *na sam-*  
*skṛtam* serait, ce semble, traduit འདུམ་བྱས་མེད་.

2) Mss. *lakṣaṇam ayuktam* མཚན་ཉིད་ རང་ ལྷན་པ་. — Ci-dessous *triṣ-*  
*ṣṇa*<sup>o</sup>.

3) Le tibétain ajoute ལྷོག་པའི་ལོ་མེད་པ་.

दिश्यते । तस्मात्संस्कृतस्य सद्भावात्तल्लक्षणमप्यस्तीति ॥ उच्यते । स्यादेवं यदि संस्कृतमेव वस्तु स्यात् । कुतो । यस्मात् ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धिर्नास्ति संस्कृतं ।

यदा यद्योक्तेन न्यायेनोत्पादस्थितिभङ्गा एव निषिद्धाः । तदा कुतः संस्कृतं वस्तु  
5 तद्विशेषणलक्षणमप्यस्तीति ॥

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतं तत्प्रतिपत्तासंस्कृतसद्भावात् ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यद्यसंस्कृतमेव स्यात् । यस्मात् । [Tib. 69a]

संस्कृतस्याप्रसिद्धौ च कथं सेतस्यत्यसंस्कृतं ॥ ३३

अत्रैके आकाशाप्रतिसिद्ध्यानिरोधनिर्वाणान्यसंस्कृतानोति कल्पयन्ति । अपरे  
10 शून्यतां तद्यतोल्लक्षणमसंस्कृतां परिकल्पयन्ति । तदेतत्सर्वं संस्कृतस्याप्रसिद्धौ सत्यां  
नास्त्येवेति स्पष्टमादर्शितं ॥

1) श्लो २८' गदस' २८' अहैग'स' २७॥ स'सुग'सुम् २' अदुस'सुस' सेद।  
अदुस'सुस' स'सु'स'सुग' २॥ अदुस'स'सुस' २' हे'सु'सुग'॥

2) *nirvāṇa = pratisaṃkhyānirodha*. — Voir Album Kern, Les trois *asamskṛtas*, p. 111.

3) *tatha* = vrai, voir Saṃ. N., V. 430: *cattārīmāni tathāni avitalhom amānāthāni*. . . (voir ci-dessus p. 41, n. 4); d'où *tathatā* = vérité, réalité. — Pour la doctrine dont parle notre auteur, voir Kathāv. XIX. 5. *sabbadhammānaṃ tathatā asaṃkhatā ti?* (Dans l'article Schools of Buddhist Belief, Rhys Davids, J. R. A. S. 1892, p. 33 du tiré à part, on lit: *sarvadharmaṭṭhatā*. . .). Les Uttarapathakas répondent. «Oui, tous les *dharma*s dans leur réalité sont *asamskṛtas*, — parce qu'ils n'ont pas de réalité». La doctrine officielle: *yesaṃ rūpādīnaṃ . . . rūpādīsabhāvatā, (tesaṃ) saṃkhatā tathatā nāma*. Un Mādhyamika répondrait: «Si la forme etc. avait pour *svabhāva* la forme etc., ce *svabhāva* serait *samskṛta*; mais. . .». — La *tathatā* du *loka*, des *skandhas*, des *dharma*s est le vide. C'est aussi ce qu'on veut dire quand on dit que les *mahābhūtas* reposent en dernière analyse sur l'*ākāśa*, car *asamskṛtatvād bhagavann ākāśasya nākiyaṃ kena cit sthāpitam* (Prajñāp. 273. 18). — *bhūtatahatā = cūnyatā*.

यत्राह । यद्युत्पादस्थितिभङ्गा न सत्तियवधारितं यत्कीदमनावरणज्ञानिना  
मुनिना संस्कृतस्य भिन्नव उत्पादोऽपि प्रज्ञायते व्योऽपि स्थित्यन्यायात्वमपि इत्यु-  
दाहृतं तत्कार्यं वेदितव्यमिति ॥ उच्यते ।

यथा माया यथा स्वप्नो गन्धर्वनगरं यथा ।

तथोत्पादस्तथा स्थानं तथा भङ्ग उदाहृतं ॥ ३४

5

यथा मायादयः स्वभावैरानुत्पन्ना<sup>(4)</sup> अविद्यमाना<sup>(5)</sup> मायादिशब्दवाच्या मायादिविज्ञा-  
नम्याश्च लोकस्य । एवमेतेऽपि लोकप्रसिद्धिमात्रेणोत्पादा<sup>(6)</sup>दः स्वभावैरानुत्पन्ना<sup>(7)</sup>  
अपि भगवता तथाविधविनेयज्ञानुत्पत्तिक्रीडुणा निर्दिष्टा इति ।

अत एवोक्तं<sup>(9)</sup> ।

1) *anāvaraṇajñānin*. — La Bodhi consiste dans la délivrance (*prahāṇa*) du double *āvaraṇa*, *kleṣa*<sup>o</sup>, *jñeyāvaraṇa*. La connaissance qui en résulte est respectivement *nirmala* (= *akliṣṭa*) et *anāvaraṇa*. (*Bodhisattvabhūmi*, I. vii).

2) Voir ci-dessus p. 145, n. 1.

3) མི་ལམ་ རི་བཞིན་ ལྷུ་མ་ བཞིན། དེ་བཞི་གོང་ཚེར་ རི་བཞིན་རུ། དེ་བཞིན་  
པསྟེན་ ཅང་ དེ་བཞིན་ གནས། དེ་བཞིན་རུ་ རི་ འཇིག་པ་ གསུངས། — Mdo XVII  
*kye* (= *janma*) au lieu de *bskyed* (*utpāda*).

4) མ་སྟེན་པ་ ཡིན་པ་ = *anutpannāḥ santah*; voir ci-dessous n. 7.

5) = doivent être appelées *māyā*, etc., sont connues par des connaissances qui sont *māyā*, etc.

6) = ལྷུ་པ་; voir ci-dessus n. 3.

7) ཡིན་པ་ མ་ཡིན་པ་.

8) *jana* manque dans le tibétain.

9) *Samādhiraśasūtra*. — La deuxième stance = p. 29, 20-21 (Édition de la B. T. S.); la troisième = 29, 8-9.



त्वक्स्त्रायुर्मासास्थिसमुच्छ्रये च  
उत्पाद्य संज्ञां मम पत्निरेषा ।<sup>(1)</sup>  
मूढा हि बाला ज्ञनपत्तिं रागं  
स्त्रियो न ज्ञानन्ति यथैव मायां<sup>(2)</sup> ॥

यथा कुमारी मुपिना<sup>(3)</sup>स्मिन्  
सा पुत्र ज्ञा[52 b]तं च मृतं घ पश्यति ।  
ज्ञातेऽतितुष्टा मृति दौर्मनस्थिता [Tib. 69 b]  
तद्योपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

10

यथैव गन्धर्वपुरं मरुचिका  
यथैव माया मुपिनं यथैव ।  
स्वभावशून्या तु<sup>(5)</sup> निमित्तभावना  
तद्योपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

तथा ।

1) Mss. *mama patnir eṣām*. . . ལུས་འདུས་ལ་ འདི་དག་གི། ལྷུང་མ་ ཡིད་  
སྣོམ་འདུ་ཤེས་ བསྐྱེད་ནས་ ཅེ། *chui-ma* = épouse. — Je ne comprends pas la lec-  
ture *hdi-dag-gi* = *eṣām*. — Ex conject. འདི་ བདག་གི། = *sā mama patnir it*  
*sañjñām utpādyā*.

2) . . . et ne comprennent pas que les femmes ne sont qu'illusion». — La  
*sattvasañjñā* est le principe du *rāga*. — Voir ci-dessus p. 52, 6, A Ņg. N. IV. 57,  
Çikṣās. 245. 6.

3) མི་ལམ་ན་

4) མི་དག་འ་ — Mss. °*sthitā*, °*syitā*; B. T. S. °*syitā*.

5) Sic Mas. et B. T. S. — མཚན་མ་ སྣོམ་ལ་ རི་བོ་ཉིད་ཀྱིས་ ལྷོང་།



## VIII.

## कर्मकारकपरीक्षा नानाष्टमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संस्कृतस्वभावतो विज्ञानादपः संस्कृता धर्माः । तद्धेतुककर्मकारकसद्भावात् ॥ उक्तं हि भगवता<sup>(1)</sup> । अविद्यानुगतोऽयं भित्तवः पुरुषपुद्गलः पुण्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति अणुपुण्यानपि आनिन्द्यानपि संस्कारानभिसंस्करोति । इत्यादिना कर्मणां कारको व्यपदिष्टः तत्कर्मफलं च विज्ञानादिकं संस्कृतमुपदिष्टं । यस्य च कारकोऽस्ति तदस्ति तद्यथा घटः<sup>(2)</sup> । यन्नास्ति न तस्य कारकः तद्यथा कूर्मरोमप्रोवाहस्येति ॥ उच्यते । स्याद्विज्ञानादिकं संस्कृतं यदि तस्य निष्पादककर्मकारकौ स्यातां । नत्

[Tib. 70a] स्तः । यस्मात् ।

10 सद्भूतः कारकः कर्म सद्भूतं न करोत्ययं ।  
कारको नाप्यसद्भूतः कर्मासद्भूतमीकृते<sup>(4)</sup> ॥ १

तत्र करोतीति कारकः यर्ता । कुर्वाणस्यैव किं चित्कारकव्यपदेशो नाकुर्वाणस्य । तच्च करणं सद्भूतस्य वा कर्तुः परिकल्प्ये[53a]त । असद्भूतस्य वा । सदसद्भूतस्य वा ॥ क्रियत इति कर्म कर्तरोऽस्मितमं । तदपि त्रिविधं सद्भूतमसद्भूतं सदसद्भूतं च ॥

1) Voir ci-dessous ad XXVI, 10. — Comp. Çikṣās. 223. 1; Warren, 180.

2) Paris, Cambr. *ghaṭāḥ*.

3) Voir ci-dessus p. 100, n. 1.

4) सुदेयं षीदं यत्सुसुम्स' रे । अस्सु'सु'सुम्स' मे' सुदेयं । सुदेयं' स'षीदं सुम्स' ष्ण । अस्सु'मे'सुम्स' मे' सुदेयं ॥

5) Cf. Pāp. I. 4. 49.

तत्र सद्भूतः कारकः क्रियायुक्तः सद्भूतं क्रियायुक्तं कर्म न करोतीत्येका प्रतिज्ञा ।  
इदानीमसद्भूतोऽपि क्रियारहितोऽसद्भूतं क्रियारहितं कर्म न करोतीत्यपरा प्रतिज्ञा ।

तत्राद्यां प्रसाधयितुकाम आह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं ।

क्रियानिबन्धनत्वात्कारकव्यपदेशस्य ' करोति क्रियायुक्त एव कश्चित्सद्भूतः 5  
कारकव्यपदेशं लभते । ततश्च तस्यैवंविधस्य क्रियाहेतुकलबधकारकव्यपदेशस्यापरा  
क्रिया नास्ति यया कर्म कुर्यात् । क्रियाभावाच्च यदा कारकः कर्म न करोति । तदा का-  
रकानिर्पेत्यकर्तृकं कर्म स्यात् । न चाकर्तृकं कर्म संभवति । वन्ध्यासूनोरिव घटकरणा-  
मिति । एवं तावत् ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्म च स्यादकर्तृकं

10

इति दोषप्रसङ्गात्सद्भूतः कारकः [Tib. 70b] कर्म न करोति ॥ इदानीं सद्भूतमपि कर्म का-  
रको न करोतीति प्रतिपादयन्नाह ।

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मकः<sup>(1)</sup> ॥ २

सद्भूतं नाम कर्म क्रियायुक्तं । तस्येदानीं क्रियानिबन्धनलब्धकर्मव्यपदेशस्यापरा  
क्रिया नास्ति यया कर्म क्रियेतेति । एवं तावत्सद्भूतस्य कर्मणाः क्रिया नास्ति । यदा 15  
नास्ति परा क्रिया । तदा कारकस्तत्सद्भूतं कर्म नैव करोति । यदा च न करोति कर्मणो  
द्वितीयक्रियाभावात् । तदा ऽकर्मक एवाविद्यमानकर्मक एव तस्य कर्मणाः कारकः स्यात् ।  
न चैतद्युक्तं । न कृतान्तर्पकर्मणा आनन्तर्पकर्मकारकत्वं दृष्टमि[53b]त्येवं सद्भूतः कारकः

1) ཡིན་པར་གྱུར་ལ་ ལྷ་ལ་ མེད། ལྷེད་པོ་མེད་པའི་ ལས་སུ་འདྲ་ འགྱུར།  
ཡིན་པར་གྱུར་ལ་ ལྷ་ལ་ མེད། ལས་མེད་ ལྷེད་པོ་ལྷེད་ ཡིད་ འགྱུར། ॥ Mdo XVII porte

an troisième pāda མེད་པར་གྱུར་ལ་ = *asadbhūtasya*.

2) མཚོམས་མེད་པའི་ལས་

सद्भूतं कर्म न करोति । इति संसाध्येदानौ यथाऽसद्भूतमपि कर्मासद्भूतः कारको न करोति  
तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति यद्यसद्भूतोऽसद्भूतं कर्म कारकः ।

अहेतुकं भवेत्कर्म कर्ता चाहेतुको भवेत् ॥ ३

- 5 असद्भूतः कारको यः क्रियारहितः । क्रिया च कारकव्यपदेशे हेतुरिति क्रियार-  
हितः कारकोऽपि निर्हेतुकः स्यात् । कर्माद्यसद्भूतं निर्हेतुकं स्यात् । सति चाहेतुकवा-  
दाभ्युपगमे कार्यं च कारणं च सर्वमपोदितं स्यादित्याह ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते । [Tib. 71 a]

- सत्येव हि हेतोर्भ्युपगमे हेतुना यन्निष्पाद्यते तत्कार्यं । तस्य च यो निष्पादकः  
10 तत्कारणमिति युज्यते । तद्यथा घटस्य मृदा<sup>(2)</sup> हेतुर्घटः कार्यं तस्य च चक्रादयः सङ्कारि  
कारणं ॥ अहेतुकवादाभ्युपगमे तु क्लिबनपेतत्वात्<sup>(3)</sup> मण्डूकजटाशिरोमणिमण्डवन्न स्यादयं  
घटः । [अ]सति घटे कृतस्तत्कारणमिति । एवं ।

हेतावसति कार्यं च कारणं च न विद्यते ।

ततश्च ।

- 15 तदापि क्रिया कर्ता कारणं च न विद्यते ॥ ४

1) गण'ते' सु'द'स' म'सु'र'स' । ल'स'सु'म'सु'र' सु'द'द' ते' । ल'स'ल' सु'ते'  
मे'द'स' ल'सु'र' । सु'द'स'स' ल'स' सु'मे'द' ल'सु'र' ॥

2) Ci-dessous mṛd.

3) D'après le tibétain *ākācapuspavat*.

4) D'après le tibétain *kutas tatsahakārikāraṇam*.

5) सु' मे'द'द' ते' ल'स'स'सु' द'द' । सु' ल'स' ल'स'द'स'मे'ल'सु'र'मे' । ते' मे'द'  
द' ते' सु'स' द'द' । सु'द'स'स' द'द' सु'द' मे'स'े'ग'स' ॥

तद्भावे कार्यकारणाभावे । किं कुर्वाणस्य क्रिया संभवेत् । कस्यां वा क्रियायां  
कुम्भकारस्य स्वातह्यात्कर्तृत्वं स्यात् । न चापि मृदां तादात्म्यप्रवृत्त्या साधकतमत्वेन  
कारणात्वं युज्यत इति । एवं तावत् ।

तद्भावे क्रिया कर्ता करणं च न विद्यते ॥

ततश्च ।

5

धर्मार्थमौ न विद्येते क्रियादीनामसंभवे ।

इह यदा देवदत्तः प्राणातिपातविरतिक्रियास्वातह्यात्कर्ता सन् स्वतल्लकारिणा  
करणाभूतेन प्राणातिपातविरतिक्रियां करोति । तदास्य धर्म उपजायते । एवं दशस्वपि  
[54a] कुशलेषु कर्मपथेषु कुशलक्रियानिष्पाद्येषु रत्नत्रयमातापितृतदन्यपूज्यपूजादिल-  
क्षणेषु च कुशलधर्मप्रारम्भेषु योज्यं ॥ एवमधर्मोऽपि प्राणातिपातादिलक्षणो कुशलविर्ययेणा 1)  
क्रियानकर्तृकरणानामभावे सति कर्मणामभावप्रसङ्ग [Tib. 71b] उद्भावनीयः । यदा चैवं  
धर्मार्थमां न संभवतः । तदा तत्फलमपि नास्त्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

धर्मं चास्त्यधर्मं च फलं तज्ज्ञं न विद्यते<sup>(6)</sup> । ५

धर्मार्थमज्ञानितमिष्टानिष्ठफलं सुगतिदुर्गत्योर्धर्माधर्मयोर्भावे सति न स्यात् ॥

ततश्च ।

15

फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गापिपपद्यते ।

मार्गः ।

4) Mss. *tādālpapra*° *देवि वदथा त्रिंशुषा* 'त्रिंशुषुः स' वा।

5) *being the most effective (instrument)*. Voir *Sāṃkhyasūtravṛtti*  
II. 39.

6) *सु'स'वा'सो'ग'स' यै' रै'ग'स' न'। क'स' न' क'स'सै'न' यै'स'स'यै'। क'स'*  
*न' क'स'सै'न' सै'न' नै'। दे'ल'स'सु'न'स'दे' न'स'स'सु' सै'न'॥*

7) *sugatidurgatyor* manque dans le tibétain.

यदि किं फलमिच्छा<sup>(1)</sup>निष्ठं [स्यात्] । स्याद्धौकिकस्य मार्गस्य ध्यानाद्व्यसमाधि-  
मापत्तिलक्षणं स्वर्गः । तदानीं [तदर्थं] लौकिकमार्गभावना व्यापसी स्यात् । कुं गतिगम-  
नकर्मपथविरतिमाफल्यं च स्यात्<sup>(2)</sup> । यदि च मोक्षलक्षणं निर्वाणं फलं स्यात् । तदर्थं लो-  
कोत्तरा<sup>(3)</sup>र्पाष्टाङ्गमार्गभावनामाफल्यं स्यात्<sup>(4)</sup> ॥ यदा तु फलं नास्ति तदा ।

5 फले ऽसति न मोक्षाय न स्वर्गायोपपद्यते ।

मार्गः ।

किं चैवं फलाभावे सति ।

सर्वक्रियाणां च निरर्थक्यं प्रसज्यते<sup>(7)</sup> ॥ ६

या अयि ह्येताः कृषिवाणिज्यवलगतादिकाः क्रियाः फलार्थं प्रारभ्यन्ते । ता अयि  
10 सर्वाः फलाभावे सति नोपपद्यन्त इति । एवं सर्वक्रियाणां निरर्थक्यं प्रसज्यते भवतां । न  
चामां निरर्थक्यं । तस्मान्निर्वचशेषदोषविषवृत्ताकरभूतोऽयं स्वर्गापवर्गा[प]वादी नरकादि-

1) *istāniṣṭam* manque dans le tibétain.

2) *°lakṣaṇam* [*phalam*], c'est-à-dire *svargah*. — *ལམས་གཏན་དང་གཟུགས་*  
*མེད་པའི་མཚན་ཉིད་ཅན་པེད་འགྲོ་*

3—3) Manque dans le tibétain.

4) Mss. *yadi cetokṣalākṣaṇam nirvāṇaphalam*.

5) *འཇིག་རྟེན་འདས་པ་*

6) *sāphalyam* manque dans le tibétain.

7) *འབྲས་བུ་མེད་ན་ཐང་པ་དང་། མཐོ་རིས་ལྷུང་པའི་ལམ་མི་འབྲད། ལུ་བ་*  
*དག་ནི་ཐམས་ཅད་ལྱང་། རོན་མེད་ཉིད་ཀྱི་ཐལ་པར་འགྱུར་།*

8) Sic Mss. — *ཞིང་ལས་དང་ཚོང་སློགས་དང་སྐྱ་པོལ་གྱི་ལུ་བའི་*  
*སློགས་*. — Peut-être faut-il lire *gla-bkol*, = *gages* — *service* = *bhṛti*.

9) *viṣavṛkṣa* manque dans le tibétain.

10) Mss. *sanmārgāparivargāvādī narakādi°*, *°vargādi*. — *མཐོ་རིས་དང་ལྷུ་*  
*སློལ་ལ་སྐྱུང་པ་འདེབས་པ་*

महापापप्रपातवर्तनकेतुदृष्टदृष्ट[केतु]पदार्थविरोधीति कृत्वा सद्भिरसद्भूतः कारकोऽसद्भूतं  
कर्म करोतीति पत्तो निकृष्ट एवेति त्याज्यः [54 b] ॥

तदेवं प्रतिज्ञाद्वयं संसाध्येदानामुभयत्रयः कारक [Tib. 72a] उभयत्रयमपि कर्म न  
करोतीत्याह ।

कारकः सदसद्भूतः सदसत्कुर्वते न तत् ।

5

तत्र यदेतत्सदसद्भूतं कर्म क्रियायुक्तमक्रियायुक्तं च । तत्सदसद्भूतः कारको न  
करोतीति । यस्मात् ।

परस्परविरुद्धे हि सञ्जासञ्जातः कुतः । ७

एकः पदार्थ एकस्मिन् काले क्रियायुक्तश्चाक्रियायुक्तश्चेति न युज्यत एवेतत् ।  
ततश्च सदसद्भूतोरपि कारकः सदसद्भूतं कर्म न करोति । अविद्यमानत्वादित्यभिप्रायः ॥ 10

एवं समे पत्ते दूष[ण]मुद्भाव्य विषमयतस्यापि निराचिकीर्षया ग्राह ।

सता च क्रियते नासन्नासता क्रियते च सत् ।

कर्त्रा ।

सता सद्भूतेन तावत्कर्त्रा क्रियायुक्तेनासद्भूतमसदक्रियायुक्तं कर्म न क्रियते ।  
यस्मात् ।

15

सर्वे प्रसज्यन्ते दोषास्तत्र त एव हि ॥ ८

1) *vartana* manque dans le tibétain.

2) म'मशें'स'रि' कुदे' र्देस'स्ये.

3) Mss. *kurute na hi*.

4) सुदे'स'स्ये'सुम्'म'सुम्'सस। सुम्' म'सुम्' दे' मे'सुदे'रें। पीदे' र्दे' म'  
पीदे'सुम्' उँगा'व। सदे'कुँदे'नगा'व'सस' ग'व' पेंदे'॥

5) सुदे'स'स्ये' दे' सुम्'स'पीस। म'सुम्' नस' दे' मे' सुदे'रें। म'सुम्'सस'  
उम्' सुम्' मे' सुदे'। नदे'स' प्प' कुँदे' र्दे' स'व'सम्'नसुम्'॥





इदानीमसद्भूतोऽपि कारकः सद्भूतं कर्म सदसद्भूतं च कर्म न करोतीत्याह ।

नासद्भूतोऽपि सद्भूतं सदसद्भूतमेव वा ।

करोति कारकः कर्म पूर्वोक्तिरेव हेतुभिः ॥ १०

असद्भूतः कारको निर्देतुको भवेत् । हेतावसति कार्यं च इत्यादिनोक्तदोषादसद्भूतः कारको न करोति ॥

5

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कार्ता च स्यादकर्मकाः ।

इति प्रसङ्गात् [सद्भूतं कर्म न क्रियते] ॥ सदसद्भूतमपि कर्म न क्रियते [73a]

परस्परविरुद्धं हि सञ्जासच्चैकतः कुतः ।

इति वचनात् ॥

इदानीं सदसद्भूतोऽपि कारक एकैक एवोभयत्रयः सन् यथा सद्भूतमसद्भूतं च भिन्न-<sup>(6)</sup> 10  
मार्तं कर्म [न] करोति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

करोति सदसद्भूतो न सन्नासच्च कारकः ।

कर्म तत्तु विज्ञानीयात्पूर्वोक्तिरेव हेतुभिः ॥ ११

1) ऐर'य'यैर' ङै' म'शु'र'य'स'। ळ'स'ङै' शु'र' र'न' य'ठ'स'य' र'न'। शु'र'स'  
शु'र'य' मै' ऐर'ङै'। ग'र'ङ'कै'ग'स' गै'र'रु'य'शु'र'ग' ऐ'र'र'॥

2) = VIII. 4 A.

3) = VIII. 2 A.

4) ळ'स'शु' शु'र'य' र'न' य'ठ'स' य'न' मै' ऐर'ङै' — Voir ci-dessous l. 12.

5) = VIII. 7 B.

6) Mss. *bhinnasamkata*. ग'र'य'न'रु'न'य' = quel qu'il soit.

7) Mss. *na san nāsan nu kārakah*.

8) Mss. *karma kartum v°, karmakan tu v°*. — ऐरैर' = *tatra*.

9) ऐर'य'यैर' शु'र' म'शु'र' ङै'। ळ'स'शु' शु'र' र'न' म'शु'र'य'। मै' ऐर'  
ऐर'र' य'न' ग'र'ङ'कै'ग'स' ङै'। गै'र'रु'य'शु'र'य' म'शु'र'य'य'॥

परस्परविरुद्धं हि सञ्ज्ञासञ्ज्ञैवतः कुतः ।

इति वचनात्सद्सद्भूतः कारको न करोति ॥

सद्भूतस्य क्रिया नास्ति कर्ता च स्यादकर्मणः ।

5 इति प्रसङ्गात्सद्भूतं कर्म न क्रियते ॥ अ[55b]सद्भूतमपि कर्माहेतुकं हेतावसति कार्यं  
चेत्यादिनोक्तदोषान्न क्रियते ॥

यतश्चैवं समपनेषु विषमपनेषु च कर्तुः कर्मणाश्च सर्वथा सिद्धिरपुक्ता । तस्माद्युक्तं  
वियस्य एव विज्ञानादपः संस्कृता धर्माः संस्कृतस्वभावास्तद्धेतुकार्क्यकारकसद्भावादिति  
तदपुक्तं ॥

10 अत्राह । किमवधारितमेतद्भवता न सति भावा इति ॥ न हि । भवतस्तु सस्वभा-  
वभाववादिनः स्वभावस्य भावानां वैधुर्यात्सर्वभावापवादः संभाव्यते । त्वं तु प्रतीत्योत्प-  
न्नत्वात्सर्वभावानां स्वभावमेवं नोपलभामहे । तत्कस्यापवादं करिष्यामः ॥

यथोक्तमार्यरत्नविल्यां ।

मरोचिं<sup>(1)</sup> तोषमित्येतदिति मवागतोऽत्र सन् ।

15 यदि नास्तीति ततोयं गृह्णीयान् । मूढ एव सः ॥

मरोचिप्रतिमं [Tib. 73b] लोकमेवमस्तीति गृह्णतः ।

नास्तीति चापि मोक्षो ऽयं । सति मोक्षे<sup>(2)</sup> न मुच्यते ॥

अज्ञानकल्पितं पूर्वं पश्चात्तद्वार्थनिर्णये ।

यदा न लभते भावमेवाभावस्तदा कुरु ॥ इति ।

1) Voir ci-dessus p. 135. 7 (Kandjour, Mdo VIII, Feer 248).

2) Mss. *paricinto yam*. स्त्रीणां कु'त्य' वै' अरे' कु' देस'। यस्मिन्'हे'

3) Mss. *sali moho* — Voir l'étymologie de *moha* dans la *Vajramandala*.  
ci-dessus p. 50, n. 6.

तदेवं निःस्वभावानां सर्वभावानां कुतो पथोक्तप्रकारसिद्धिः । तस्मात्प्रौक्तिकी-  
विपर्यासमभ्युपेत्य सावृतानां पदार्थानां मरीचिकावलकल्पानामिदं प्रत्ययतामात्राभ्युपग-  
मेनैव प्रसिद्धिर्नान्येनेत्याह ।

प्रतीत्य कारकः कर्म तं प्रतीत्य च कारकं ।

कर्म प्रवर्तते नान्यत्पश्यामः सिद्धिकारणं ॥ १२

5

इहाकुर्वाणस्य कर्मनिर्पेतस्य कारकत्वाभावात् ' कर्मापित्य कारकस्य कारकत्वं  
भवति । कारकेण चाक्रियमाणस्य [कस्य] चित्कर्मत्वाभावात् ' क्रियमाणस्यैव कर्मव्य-  
पदेशात् ' तं कारकं प्रतीत्य कर्म प्रवर्तते इत्येवं कर्मकारकयोः परस्परपत्तिकीं सिद्धिं  
गृह्णा नान्यत्सिद्धिः[56a]कारणं पश्यामः ॥ यथा च कर्मकारकयोः परस्परपत्तिकी सिद्धिः '  
एवमन्येषामपि भावानामित्यतिदिशन्नाह ।

10

एवं विद्योद्दिपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणः ।

कर्तुश्च ।

एवमित्यनेनानुत्तरं कर्मकारकप्रसक्तिं दर्शयति ॥ उपात्तिरूपादानं ' घनेन चो-  
पात्तिक्रियामाह । सा च स्वसाधनं कर्तारमुपादातारं कर्म चोपादानं संनिधापयति ' तयो-  
श्चापादयोपादात्रोः परस्परपत्तयोः कर्मकारकत्वेव सिद्धिर्न स्वभाविकी ॥ [Tib. 71a] 15  
तस्मात्पुनः स्वभाविकी न भवति इत्याह व्युत्सर्गादिति कर्मणः कर्तुश्चेति । इतिशब्दो

1) छेद'सं' लस'ल' सहेद'लस' म'द' । लस' लुन' छेद'सं' दे'हेद'ल' सहेद'लस'  
लुन'स' म'स'हेद'लस'म' । सुव'सदे' सु'हे' म'स'हेद'द' ॥ — Cité ci-dessus 14. 24.

2) Mss. *kāraṇena, kāraṇam.*

3) लस'ल'ल'द'

4) Mss. *evam vidyān u°.*

5) लस'ल'स'

6) छेद'सं'सु'

हेतुपरामर्शी । व्युत्सर्गो व्युदासः । ततश्चायमर्थ उपपद्यते । वैरेव हेतुभिः कर्तुः कर्मणाश्च व्युत्सर्गो<sup>(2)</sup> ऽस्माभिरुक्तः । तैरेव हेतुभिरुपादाता<sup>(3)</sup> उपादेयं च प्रतिषिद्धं वेदितव्यं ॥ न च केवलमनयोर्न्योन्यापेक्षिकी सिद्धिः कर्तुश्च कर्मणाश्च प्रतिषेधेनावसेया । अथ च ।

कर्मकर्तृभ्यां शेषान् भावान् विभावयेत् ॥ १३

5 प्राज्ञं<sup>(6)</sup> इति वाक्यशेषः । कर्मकारकोपादेयोपादातृव्यतिरिक्ता येऽन्ये भावा अन्यज्ञ-नकगत्प्रगमनद्रष्टव्यदर्शनलक्ष्यलक्षणोत्पाद्योत्पादकाः । तथा<sup>(7)</sup>व्यववाचयविगुणगुणप्रमाणा-प्रमेयादयो निरवशेषा भावास्तेषां कर्तृकर्मविचारेण स्वभावतोऽस्तित्वं प्रतिषिध्य परस्परापेक्षिकमिव सिद्धिं प्राज्ञा निर्ममुत्तुर्वराज्ञातिमरणादिबन्धनेभ्यो मोक्षाय<sup>(8)</sup> विभावयेत् ॥

एषां च विस्तरेण विचारो मध्यमकावतारादिभ्योऽवसेयः ॥

10 ननु च शेषान् भावान् विभावयेदित्यनेनैवोपादानोपादात्रोरधिगतत्वाङ्गुपादानोपादानं पुनर्युक्तं । सत्यमेतत् । तथापि तत्रविचारे प्रा[56 b]धान्यज्ञापनार्थमुपादानोपादात्रोर्भेदेनोपादानं । तथा न्युत्तरेषु प्रकारेषु भूयसानयोरेव विचारो [अवि]ष्यतीति ॥

1) यज्ञेय'स'.

2) Mss. *vyutsargah so smabhir*.

3) हे'स'वेक'स'.

4) हे'स'स'स'स'.

5) हे'स'वेक' हे'स'वेक' शेष'स'स'सु। लस' स' सु'स'स'स' शस'स'स'स'स'। सु'स'स'स' स'स' लस'स'स'स'। स'स'स'स' सु'स'स'स'स' शेष'स'स'सु ॥

6) शेष'स'स'स'.

7) Mss. *atha*. हे'स'वेक'स'.

8) Mss. *durikṣayāya, duṣṭakṣayāya*. — *mokṣāya* est une conjecture de l'éditeur de la B. T. S. — Le tibétain porte simplement *prājñā vibhāvayet*.

9) Voir ci-dessus p. 13, n. 3.

10) Mss. *api gatatvāt*.

अत एवोक्तं भगवतार्योपासिपृच्छायां ।

भय दर्शित नैर्यिकं [Tib. 74b] मे सत्वसकृत् सवेजित नैके ।

न च विश्वति कश्चिद् सत्त यो च्युतु गच्छति घोरमपायं ॥

न च कार्कु कारण सत्ति येहि कृता असितोमर्शस्त्राः ।

कल्पवशेन तु पश्यति तत्र कायि पतति अपायित शस्त्राः ॥

5

चित्रमनोरमसञ्जितपुष्पाः स्वर्णविमान जलन्ति मनोज्ञाः ।

तेष्वपि कार्कु नास्तिक् कश्चि तेऽपि च स्थापित कल्पवशेन ॥

कल्पवशेन विकल्पितु लोकः संज्ञगच्छेण विकल्पितु बन्तः ।

सो च गच्छो अगच्छो असभूतो मायमरीचिसमा हि विकल्पाः ॥ इति ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्मकारकप- 10  
रिता नाम प्रकरणमष्टमं ॥

1) Même fragment cité ci-dessus p. 53, n. 4.

## IX.

## पूर्वपरीक्षा नाम नवमं प्रकरणां

अत्राह । यदुक्तमेवं विद्याडुपादानं व्युत्सर्गादिति कर्मणाः कर्तुंश्रैति<sup>1)</sup> तदयुक्तं ।

यस्मात् ।

5

दर्शनश्रवणादीनि वेदनादीनि चाप्यथ ।

भवन्ति यस्य प्राग्भिः सोऽस्तीत्येके वदन्त्युत ॥ १

यस्योपादातुर्दर्शनश्रवणप्राणरसनादीनि वेदनास्पर्शनस्कारादीनि च भवन्ति म  
उपादाता पूर्वमेभ्य उपादानेभ्यो ऽस्तीति साम्प्रति<sup>3)</sup> वदन्ति ॥ किं कारणां । यस्मात् ।

कथं च्यविद्यमानस्य दर्शनादि भविष्यति ।

10

भावस्य तस्मात्प्राग्भिः सोऽस्ति भावो व्यवस्थितः<sup>4)</sup> ॥ २

इह विद्यमान एव देवदत्तो धनोपादानं कुरुते नाविद्यमानो वन्द्यातनयः । एवं  
यदि [57a] तावत्पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वं व्यवस्थितो न स्यात् । नासौ दर्शनादिकस्यो-

1—1) Ci-dessus p. 189 l. 11 (VIII. 13).

2) ल्हा' र्हा' क्हा'ल'सि'स'स' र्हा' । क्हा'सि'स' र्हा' य्हा' र्हा'स'स'स'स'  
ग'हा' य्हा'स' र्हा'स'स' । स'स' र्हा' स'स' स'स' ।

3) स'स'स'स'स'स'स' । — Voir ci-dessus p. 148, n. 1. — Rockhill, Life  
of Buddha, p. 182, 183, 186, 194.

4) र्हा'स'स' य्हा'स'स'स'स' । ल्हा'स'स'स'स'स' स'स'स'स' । र्हा'स'स'  
स'स'स'स'स'स'स'स' । र्हा'स'स'स'स'स'स'स' ।

पादानमकरिष्यत् । तस्मादस्त्यसौ धनात्प्रमोघ [Tib. 76a] स्थितदेवदत्तवर्शनादिभ्यः  
पूर्वं पुद्गलो योऽस्योपादानं करिष्यतीति ॥ उच्यते ।

दर्शनश्रवणादिभ्यो वेदनादिभ्य एव च ।

यः प्राग्व्यवस्थितो भावः केन प्रज्ञप्यतेऽथ सः ॥ ३

योऽसौ पुद्गलो दर्शनादिभ्यः पूर्वमस्तीति व्यवस्थाप्यते । स केन प्रज्ञप्यतां । पुद्ग- 5  
लप्रज्ञप्तेर्हि दर्शनादिकं कारणं । स यदि तेभ्यः प्राग्व्यवस्थितो ऽस्तीति कल्प्यते । तदा  
दर्शनादिनिरपेक्षः स्यात् । घटादि[व] पटः । यश्च स्वकारणनिरपेक्षः स निर्हेतुको धनादि-  
निरपेक्षधनिकवन्नास्तोत्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

विनापि दर्शनादीनि यदि चासौ व्यवस्थितः ।

अमून्यपि भविष्यति विना तेन न संशयः ॥ ४

यदि मन्यसे दर्शनादिभ्यः पूर्वं पुद्गलो नामास्ति । स दर्शनादिकमुपादानमुपादान- 15  
इति । नन्वेवं सति निरस्तसंशयममून्यपि दर्शनादीनि विना पुद्गलेन भविष्यति ॥ तथा  
हि देवदत्तो धनसंबन्धात्पूर्वं धनव्यतिरिक्तो व्यवस्थितः सन्नर्थात्तद्भूतमेव पृथक्मदं  
धनमुपादत्ते । एवमुपादात्तुरपि स्वात्मव्यतिरेकेणार्थान्तरभूतं दर्शनादिकमुपादानं स्यात् । न  
तु संभवतीत्याह ।

1) लृ' द' 'उ' 'ल' 'स' 'ग' 'स' 'य' 'द' । 'क' 'र' 'स' 'ल' 'स' 'ग' 'स' 'उ' 'र' 'श' 'र' । 'श' 'र' 'ल' 'र' 'स' 'य' 'ग' 'द' 'स' 'ग' 'स' 'य' । 'र' 'र' 'ग' 'स' 'ग' 'स' 'य' । 'र' 'र' 'ग' 'स' 'ग' 'स' 'य' । 'र' 'र' 'ग' 'स' 'ग' 'स' 'य' ॥

2) Mss. *ghatādiṣṭāh*. सुम'य' द' सुम'सु' लृ'र' । — Voir 203, n. 4 — De même que le *paṭa* est indépendant du *ghaṭa*.

3) लृ'स'ल'स'ग'स'मे'द'स'य'य' । 'ग'ल'र' 'र' 'र' 'ग' 'स' 'ग' 'स' 'य' । 'र' 'र' 'ग' 'स' 'ग' 'स' 'य' । 'र' 'र' 'ग' 'स' 'ग' 'स' 'य' । 'र' 'र' 'ग' 'स' 'ग' 'स' 'य' ॥





क्तदोषानयसर इति ॥ उच्यते । एतदपि न युक्तं दर्शनादिरहितस्य निरूपदानस्य निर्दे-  
तुकस्य निरञ्जनस्यास्तित्वासंभवात् ।

सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्यो यदि पूर्वा न विद्यते ।

इति परिकल्प्यते । एवमपि ।

एकैकस्मात्कार्थं पूर्वा दर्शनादेः स विद्यते ॥ ७

6

यो हि सर्वेभ्यः पूर्वा [Tib. 76a] न भवति । स एकैकस्मादपि न भवति । तद्यथा  
सर्वेभ्यो वृत्तेभ्यः प्राग्जनं नास्ति । तदैकैकस्मादपि नास्ति । सर्वासं च सिकतानां तैल-  
जननभावे सति । एकैकस्या अपि सिकतायास्तैलं नास्ति ।

अपि च । यो ह्येकैकस्मात्पूर्वा भवति । ननु स सर्वेभ्योऽपि पूर्व एवेत्यभ्युपगतं  
भवति । एकैकव्यतिरेकेण सर्वस्याभावात् । तस्मान्न युक्तमेकैकस्मात्पूर्वा विद्यत 10  
इति [58a] ॥

इतश्च न युक्तं । यस्मात् ।

द्रष्टा स एव स श्रोता स एव यदि वेदकः ।

तदा ।

एकैकस्माद्भवेत्पूर्वं ।

15

न च युक्तं वक्तुं । स एव द्रष्टा स एव श्रोतेति । यदि स्यात्तदा दर्शनक्रियारहि-  
तस्यापि श्रोतुर्द्रष्टृत्वं स्यात् । श्रवणक्रियारहितस्यापि द्रष्टुः श्रोतृत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टं  
यदर्शनक्रियारहितोऽपि द्रष्टा स्यात् । श्रवणक्रियारहितश्च श्रोतेति ॥ अत एवाह ।

एवं चैतन्न युज्यते ॥ ८

1) ལྟ་ལ་སོགས་པ་ ཐམས་ཅད་ཀྱི། ལྟ་ལོལ་གལ་ཏེ་ ཡོད་མེད་ན། ལྟ་ལ་སོགས་པ་  
རེ་རེ་ལྟ། ལྟ་ལོལ་ དེ་ ཅི་ ཇི་ལྟར་ཡོད། ॥

2) ལྟ་ལོལ་ དེ་ཅི་ནི་ ཅི་ལྟར་ དེ། གལ་ཏེ་ ཚེས་མོ་ དེ་ཅི་ནི་ ཅི། རེ་རེ་ལེ་ ལྟ་ལོལ་

इति ॥ प्रतिश्रियं च कारकभेदात्कुत एतदेवं भविष्यतीति प्रतिपाद्यन्नाह । एवं चैतन  
पुष्यत इति ॥

आचार्यबुद्धपालितस्तु व्याचष्टे<sup>(1)</sup> । एकात्वे ज्ञातमन इन्द्रियात्तरगमनप्रसङ्गः पुरुषस्य  
स्यात् । वातापनात्तरोपगमनवदिति ॥ अस्याचार्यभावविवेको ह्युपमाह । सर्वगतस्या-  
त्मनो नेन्द्रियात्तरगमनमस्तीत्युक्तः प्रसङ्गदोष इति ॥ तदेतदुक्तं स्वयूष्यपरिनाल्प-  
तपुङ्गलवादनिरासस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य च सर्वगतत्वाप्रतिज्ञानात् । तस्माद्युक्तं [Tib. 76b]  
एव प्रसङ्गदोषः ॥

अथापि यथोक्तदोषपरिनिर्णीषया ।

द्रष्टान्य एव श्रोतान्यो वेदकोऽन्यः पुनर्पदि ।

10 परिनल्प्यते । तदपि न युक्तं । एवं स्वीष्यमाणो ।

ཡོད་ལྷུར་ན། དེ་ནི་ དེ་ལྷུར་ མི་ རིགས་མོ། ། Buddhapālita: gal-te re-rei siu-  
rol-na | lta-po de-nid nan-po de | tshor-ba-po yai de-nid hgyur. ....

1) Cette citation correspond à la *ṛtti* de Buddhapālita (Mdo, XVII) fol. 230 a 7: དེ་ དེ་ལྷུར་ན་ མི་ རིགས་མོ། ཅེ་འི་ཕྱིར་ ཞེ་ན། རླུ་མ་ལྷུར་ བུ་དང་བར་ འགྲོ་བ་ བཞིན་ཏུ་ བདག་ དབང་པོ་ གཞན་ཏུ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་བར་འགྱུར་ བའི་ཕྱིར་རོ། བདག་ ཞི་ དབང་པོ་ གཞན་ གང་ཏུ་ འགྲོ་བར་ མི་ འདོད་དོ། — Notre texte: བདག་ ཅེ་ ཡིན་ན་ ཞི། དབང་པོ་ གཞན་ལ་ འགྲོ་བར་ ཐལ་བར་འགྱུར་དེ། རླུ་མ་ལྷུར་ ལུང་ གཞན་ཏུ་ ཉེ་བར་འགྲོ་བ་ བཞིན་ནོ། — Si le *draṣṭar* est le même que le *grotar*, il faut que l'âme, étant une, passe d'un organe à un autre, comme un homme irait d'une fenêtre à une autre fenêtre. — *Bhāvaviveka* niera la conséquence (*prasaṅga*), parce que l'âme est donnée comme omniprésente (*sarvagata*). — *ekatve* n'est pas représenté dans Buddhapālita. — Sur le *sarvagatatva*, voir ci-dessus 116, n. 3, *Nyāyabindu* 115, 10.

Peut-être faut-il lire *prasaṅgaḥ syāt puruṣasya v°*. — Les Mss. sont très fautifs *ekatve hy atma ... prasaṅgaḥ | puruṣasya syāt || vātāyanarajopagama-naraditi*.

2) Mss. *svayuthāp*. — རང་གི་ རླུ་མ་ — Voir ci-dessus p. 76, n. 1.

सति स्याद्द्रष्टरि श्रोता बहूत्वं चात्मनां भवेत् ॥ १

तद्यथा गोरन्यो ऽश्रो । न हि गवि सति न भवति यौगपद्येन । एवं यदि द्रष्टुरन्यः  
श्रोता स्यात् । स द्रष्टर्यपि सति स्याद्यौगपद्येन । न चैवमिष्यत इति नास्त्यन्यत्वं ॥  
अपि चैवं सति बह्व एवात्मानः प्राप्नुवन्ति द्रष्टृश्रोतृवेदादीनां पृथक्पृथक्समष्टुपग-  
मात् । तस्मादेकैकस्मादपि दर्शनादः पूर्वं नास्ति पुरुषो नाम कश्चित् ॥ 5

यत्राह । विद्या[58b]त एव पूर्वं स सर्वेभ्यो दर्शनादिभ्य घ्रात्मा । ॥ ३ ॥ अथ मतं यद्यस्ति  
तेन प्रसप्यतेऽथ स इति यदुच्यते । इह दर्शनादिभ्यः पूर्वं नामरूपा[प]वस्त्रायां चत्वारि  
महाभूतानि सन्ति यतः क्रमानामरूपप्रत्ययं षडापत्तनमिति दर्शनश्रवणादीन्पुत्रपद्यते ।  
तस्माद्दर्शनादिभ्यः पूर्वं चतुर्महाभूतोपादानमेवास्तीति ॥ एवमपि ।

दर्शनश्रवणादीनि वेदानादीनि चाप्यथ ।

10

भवन्ति येभ्यस्तेष्वेष भूतेष्वपि न विद्यते ॥ १०

येभ्यो महाभूतेभ्यो । दर्शनादिकमुत्पद्यते । तेष्वपि महाभूतोपादाननिमित्तकोऽप्येष  
न विद्यते पूर्वाणिव हेतुनिर्गत्यभिप्रायः । तत्र यथा पूर्वमुक्तं ।

कुतः किं चिद्धिना कश्चित्किं चित्किं चिद्धिना कुतः ॥ ६ ॥ इति [Tib. 77 a]

1) गवतेः श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् ।  
अथैतद्वत् श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् ।

2) Voir ci-dessus II. 6.

3) अथैतद्वत् गवतेः श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् ।  
श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् ।  
= *atha «sa yady asti sa kena prajñāpyate» iti manyate  
yath, latra ucyate.*

4) Mss. *teṣv eva*. — श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् ।  
श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् । श्रोत्रं गवस्यैतद्वत् ।

5) Mss. *'py eva na yu'*, *'py eṣa nai yū'*. — *eṣa* = *upādātār, draṣṭār, etc.*

6) IX. 5 b.



भावः परिकल्पितः । इयं स्नेतपरित्याग्यं यश्च भावेष्वभिनिवेशो यश्चाभावेष्वभिनिवेश इति । यथोक्तमर्थदेवेन<sup>(1)</sup>

यस्तवात्मा ममानात्मा तेनात्मानियमान्न सः ।

नन्वनित्येषु भावेषु कल्पना नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

एतदेव प्रतिपाद्यन्नाह ।

प्राक् च यो दर्शनादिभ्यः सांप्रतं चोर्धमेव च ।

न विद्यते ऽस्ति नास्तीति निवृत्तास्तत्र कल्पनाः<sup>(4)</sup> ॥ १२

प्राक्तायदर्शनादिभ्यः घात्मा नास्ति । तत्र हि तस्यास्तिब्रभावात् । दर्शनादिस-  
कृतांगिपि नास्ति । पृथक्पृथगमिद्वयोः सकृत्भावाददर्शनात् शशशङ्कयोरिव । घात्मोपादा-  
नयोश्च परस्परनिरपेक्षयोः पृथक्पृथगमिद्ववात् । सांप्रतमपि नास्ति । ऊर्धमपि । यदि 10  
हि पूर्वं दर्शनादीनि स्युः । उत्तरकालमात्मा स्यात् । तदानीमूर्धं संभवत् । न चैवमवर्तकस्य

1) Çataka, X, 3. — Voir Muséon, 1900, p. 239. Notre version porte  
द्वेदे'ये' सद्ग' ग' रदे' सद्ग' मे'द' दे'स' सद्ग' दे'स'मे'द' दे'द्वै'र' वे'द'।  
द्वे'स'मे'द' मे'द्वै'स'द्वै'स'मे'द'। द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द'। Il faut lire au second  
pāda *nes-med-pityar de med.* — La version du Mdo XVIII (fol. 11 b 5) pour le  
second pāda दे'स' दे' [स]द्ग' मे'द' मे'द'स'द्वै'र' ; pour le quatrième द्वै'स'मे'द'  
द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द' = *nanv anityeṣu bhāveṣu kalpanā na jāyate [nopajāyate]*. Dans  
la première version où manquent la négation et l'interrogation, *nāma* est repré-  
senté par दे'स' ; mais द्वै'स'मे'द' = *upajāyate*.

2) Mss. *yaç ca vātmā*.

3) Mss. *na sv anī°*.

4) ग'द'दे'ग' द्वै'स'मे'द'स'मे'द'स'मे'द'। द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द'। द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द'।  
द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द' द्वै'स'मे'द'।

5) Mss. *prthak siddhayoh, siddhatvāt*.

कर्मणोऽसिद्धत्वात् ॥ यश्चैत्रमात्मा दर्शनादिभ्यः प्राक् पश्चाद्युपपन्न परीक्ष्यमाणो नास्ति ।  
तस्येदानोमनुपलब्धस्वभावस्यास्तित्वं नास्तित्वं वा कः परिकल्पयेत्प्राज्ञः । तस्मात्कर्म-  
कारणवदेवोपादानोपादात्रोः परस्परपेक्षा सिद्धिर्न स्वाभाविकीति [Tib. 78a] स्थितं ॥

यत एवोक्तं भगवता श्रार्यसमाधिरात्रभट्टारके ।

- 5 तस्मि कालि सो दशबलो [अ]नघो  
जिनु भाषते इमु समाधि[59 b]वरं ।  
मुपिनोपमा भवगती सकला  
न स्मि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ॥
- 10 न च सखु लभ्यति न ज्ञोवु नरो  
इमि धर्म फेनवदल्लसदृशाः [Tib. 43a] ।  
मायोपमा गगनविद्युसमा  
दकचन्द्रसंनिभ मरीचिसमाः ॥
- 15 न च अस्मि लोकि मृतु कश्चि नरो  
परलोक संक्रमति गच्छति वा ।  
न च कर्म नश्यति कदा चि कृतं  
फलु देति कृष्णशुभ संसरतो ॥
- 20 न च शाश्वतं न च उक्तेर पुनो  
न च कर्मसंचयु न चापि स्थितिः  
न च सो पि कृत्व पुनरास्पृशति  
न च अन्यु कृत्व पुन वेदयते ॥

1) D'après le tibétain *°rājasūtre*. — Voir ci-dessus p. 109 et suivantes.

न च संक्रमो न च पुनागमनं  
 न च सर्वमस्ति न च नास्ति पुनः ।  
 न च दृष्टिस्थानगतिशुद्धिरिह  
 न च सत्त्वं चार्सुपशात्तगति ॥

अमुत्पाद् शात्त अन्निमित्तपदं  
 सुगतान गोचर् त्रिनान गुणा ।  
 बल धारणी दशबलान बलं  
 बुद्धानियं वृषभिता परमा ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ पूर्वपरोता नाम  
 नवमं प्रकरणं ॥



## X.

## अग्नीन्धनपरीक्षा नाम दशमं प्रकरणं

अत्राह । यदिदमुक्तं<sup>(1)</sup> । तस्मात्कर्मकारकवदेवोपादानोपादात्रोरपि न स्वाभाविकी सिद्धिरिति । तदयुक्तं सापेक्षताणामापि पदार्थानां सस्वभावव्यदर्शनात् । तथा ह्यग्निरिन्धन-  
 5 पेक्ष्य भवति । न च निःस्वभावोऽग्निः । तस्योष्णादाहकत्वादिस्वभावकार्यापलम्भात् । एव-  
 मग्निपेक्ष्येन्धनं भवति । न च. [Tib. 78b] तन्निःस्वभावं ब्राह्मणकृत्वाभूतचतुष्टयस्वभाव-  
 त्वात् । एवमुपादानसापेक्षोऽप्युपादाता स्वभावतो भविष्यति [60a] । उपादातृसापेक्षं चो-  
 पादानमित्यग्नीन्धनवदेतौ भविष्यत उपादानोपादाता[रा]विति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं  
 यद्यग्नीन्धने एव स्यातां न तु स्तः । कथं । इह यद्यग्नीन्धने स्यातां नियतं ते एकत्वेन वा  
 10 स्यातामन्यत्वेन वा । उभयथा तु न युज्यत इत्याह ।

यदिन्धनं स चेदग्निरैकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

अन्यश्चेदिन्धनादग्निरिन्धनादप्यृते भवेत् ॥ १

1) Voir p. 200, l. 2.

2) Sic Mss. — Peut-être *sāsvabhāvya*.

3) Mss. *tasyāstudāhakatva*°. — ङं'स' र्द' श्रेण'स'सु'त्रे'स'ते' र'स'स'वे'र'  
 र्द' र'स'सु' = °*dāhakatvasvabhāva-kārya*°.

4) सु'स'स' र' र' मे' यी'र'र'। सु'स'स' र' र' र' र' र' र' र' र' र' र' र' र' r'  
 र' र' र' र' र' र' र' र' r'। र' र' र' र' r'। र' र' र' r'। — (16  
 ci-dessous ad XXII. 1.

तत्रेध्वते पत्तदिन्धनं दास्यं काष्ठादिकसंभूतं । तस्य दग्धा कर्ताग्निः । तत्र यदि ता-  
वद्यादिन्धनं स एवाग्निरिति परिकल्प्यते । तदा कर्तृकर्मणोरिकत्वं स्यात् । न चैवं दृष्टं  
घटकृम्भकारयोश्चेत्तच्छेत्तव्यपोशैकत्वप्रसङ्गात् । तस्य चानभ्युपगमात् ॥ अथान्यत्वमेवम-  
पि । यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । तदेन्धननिर्पेतस्याग्नौरूपलब्धिः स्यात् । न हि घटाद-  
न्यः पटस्तन्निरपेतो न दृष्टः । न चैत्रमिन्धननिर्पेतोऽग्निरिति न पुक्तमेतत् ॥ अथि च । 5  
यदोन्धनादन्योऽग्निः स्यात्तदानीं ।

नित्यप्रदीप्त एव स्यादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैपर्यमेवं चाकर्मकः सति ॥ २

इन्धनात्पृथग्भूतोऽग्निरिष्यमाणो नित्यप्रदीप्त एव स्यात् । अप्रदीपनहेतुनाश्च [Tib.  
79a] स्यात् । पुनरारम्भवैपर्यं च स्यात् । एवं च सत्यकर्मक एव स्यात् ॥ 10

अनुमेयार्थं प्रतिपादयितुकामं शास्त्रं ।

परत्र निर्पेतत्वादप्रदीपनहेतुकः ।

पुनरारम्भवैपर्यं नित्यप्रदीप्तः प्रसस्यते ॥ इति ॥ ३

तत्र प्रदीप्यते तदिति प्रदीपनमिन्धनं । प्रदीपनं हेतुरस्येति प्रदीपनहेतुकः । न  
प्रदीपनहेतुकः अप्रदीपनहेतुकः । यदि प्रदीपनादन्योऽग्निः स्यात्तदेन्धननि[60b]रपेतः 15  
स्यात् । यो हि यस्मादन्यः स तन्निरपेतो दृष्टः । घटादिव<sup>(4)</sup> पटः । ततश्च प[र]त्र निर्पेतत्वा-

1) Mss. *tadīnam*. — Correction de l'éditeur de la B. T. S.

2) ऋण'हु' असम्भूत'सु' अस्युम् । असम्भूत'सु' अस्मि' मे' अस्युम् ।  
हुंम'स' र्ण'मे'सु' अस्युम् । र्ण'सु' अस्मि' मे' अस्युम् ॥ — Mss. *tadā-*  
*lambavaijārthyam* ... *evam yā kasmah sati*. — Voir ad XXII. 1.

3) ऋण'हु' असम्भूत'सु' अस्युम् । असम्भूत'सु' अस्मि' मे' अस्युम् ।  
हुंम'स' र्ण'मे'सु' अस्युम् । र्ण'सु' अस्मि' मे' अस्युम् ॥

4) Tib. = *ghatapatavat*.

दप्रदीपनहेतुकः स्यात् । प्रदीपनसापेक्षस्य ह्यग्नेस्तद्भावे स्यान्निर्वाणं । यदा तु प्रदीपन-  
निरपेक्षस्तदा निर्वाणप्रत्ययवैकल्यान्नित्यप्रदीप एव भवेत् । नित्यप्रदीपे चाग्नी सत्यग्नेर-  
परिनिर्वाणार्थं चास्योपादानसंयुतणादिकं व्यर्थमेव स्यात् । एवं च सत्यकर्मकोऽग्निः कर्ता  
स्यात् । न चाविद्यमानकर्मकस्य कर्तृत्वं बन्ध्यासुतस्यैव<sup>(2)</sup> । तस्मादिन्धनाद्ग्रेरन्यत्वमिति न  
5 पुष्यते ॥

अत्राह । यदेतदुक्तं ।

अन्यश्चेदिन्धनाद्गिरिन्धनादप्युत्ते भवेत् । इति ।

तदपुक्तं । इहान्यत्वे ऽपि सत्यग्नीन्धनयोर्न विनेन्धनेनाग्नेरस्तित्वं । यस्मात्स्वालाप-  
रिगतोऽर्धो दाक्षलक्षणा इन्धनं । तदाश्रयेण [Tib. 79b] चाग्निरूपलभ्यते [न] पृथक् । यदा  
10 चैतदेवमग्निसंबन्धधेवेन्धनव्यपदेशो भवति । इन्धनाश्रयेण चाग्निरूपलभ्यते न पृथक् ।  
तदा अन्यश्चेदिन्धनाद्गिरित्यादिदोषप्रसङ्गस्य नास्त्येवावसर इति ॥ अस्य पतस्याप्यु-  
क्ततामुद्भावयन्नाह ।

तत्रैतस्मादिध्यमानमिन्धनं भवतीति चेत् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥ ४

15 यदि मन्यसे स्वालापरिगतोऽर्धो दाक्षलक्षणा इन्धनं तदाश्रयशाग्निरिति । एवमपि  
परिकल्प्यमान इन्धनमग्निर्दहतीति नोपपद्यते । यस्मात् ।

केनेध्यतामिन्धनं तत्तावन्मात्रमिदं यदा ॥

1) Mss. *sadhukṣana, sādḥ*°.

2) Mss. °*sutasya ca*.

3) Paris et Calc. *parigalita* — འཇམ་ལ་ རྟེན་ ལྷན་. — Ci-dessous l. 15 et  
205. 1 uniformément *parigata*.

4) དེ་ལ་ གལ་ཏེ་ འདི་ ལྷན་ ཅུ། ལྷོག་པའི་ན་ ལུང་ཤིང་ ཡིན་ མེས་སྐུ་། གང་ཚེ་  
དེ་ཚེས་ དེ་ ཡིན་ན། གང་གིས་ ལུང་ཤིང་ དེ་ ལྷོག་ལུང་། — *Buddhapālita* (292b. 5)  
*sreg-çin bud-çin* .... — *etasmāt* n'est pas représenté dans le tibétain.

इकेन्धनमग्निर्दहतीति परिकल्प्यमाने ज्वालापरिगतं दाह्यमिन्धनमिति । न चैत-  
द्वतिरेकेणापरमग्निं पश्यामो येनेन्धनं दह्येत । यस्मादेतावन्मात्रमिदं(61a)मुपलभ्यते  
पुत्रुत ज्वालापरिगतं दाह्यमात्रं । यदा चैतद्वतिरिक्तो नास्त्यग्निः तदा केन तदिन्धनं  
दाह्यतां । तावन्मात्रमिदं यदा । इध्यमानमात्रमिदं यदेत्यर्थः । तस्मान्नाग्निरिन्धनं दहति  
नद्वतिरिक्ताप्यभावात् । यदा चैवं तदा कुतः कस्य चिज्ज्वालापरिगतिरिति स एव दोषो 5  
न वेपते<sup>(9)</sup> ॥

अपि चान्यत्वाभ्युपगमे ऽग्निन्धनयोरिध्यमानव्यपदेशाभावात्कुत इध्यमानमिन्धनं  
कुतो वेन्धनमग्निर्दहतीति प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यो न प्राप्स्यतेऽप्राप्तो न धह्यत्यदहन् पुनः ।

न [Tib. 80a] निर्वास्यत्यनिर्वाणः स्थास्यते वा स्वलिङ्गवान्<sup>(3)</sup> ॥ ५ 10

गदीन्धनादन्योऽग्निः स्यात् । सोऽन्यत्वादन्यकारमिवेन्धनं न प्राप्नुयात् । न च  
धह्यत्यप्राप्तत्वाद्द्विप्रकृष्टदेशावस्थितमिवेत्यभिप्रायः । एवं चेद्यमानमिन्धनं भवतीति  
नोपपन्नमेव । ततश्चाग्नेर्निर्वाणं न स्यात् । अनिर्वाणश्च स्वलिङ्गवानेव स्थास्यति प्रदोप्त  
इत्यर्थः ॥ वाशब्दो ऽवधारणे द्रष्टव्यो विकल्पार्था वा । स्वलिङ्गवानेवाग्निः स्थास्यति  
पदि वा नास्त्यन्यत्वमग्नेरिन्धनादिति । समुच्चये वा अन्यो न प्राप्स्यति न धह्यति न च 15  
निर्वास्यति स्वलिङ्गवांश्च स्थास्यति । तस्मादप्युक्तमिन्धनादन्यत्वमग्नेः ॥

अत्राह । अयुक्तमग्नीन्धनयोरन्यत्वं यस्मान्न प्राप्स्यते ऽप्राप्तो न धह्यत्यदहन् पुन-  
रित्यादि तदयुक्तं । दृष्टा स्यन्त्ये स्त्रीपुरुषयोः प्राप्तिरेवमग्नीन्धनयोरपि भविष्यतीति ॥  
उच्यते ।

1) Mss. *parigata iti, parigataviti.*

2) Cet emploi de *vepate (nivartati, वृत्तवृत्त)* est digne de remarque.

3) गदरुस्ये मी स्रु स्रुमेरु। स्रेगस्रु मी अश्रु मीस्रेगु। अकेस्रु  
म अश्रु मीअकेरु। मरुगुगस्रु मरु अरु अश्रु मरु गदरुस्रु ॥

अन्य ए[61 b]वेन्धनाद्गिरिन्धनं प्राप्नुयाद्यदि ।

स्त्री संप्राप्नोति पुरुषं पुरुषश्च स्त्रियं यथा<sup>(1)</sup> ॥ ६

स्यादेतदेवं यदि स्त्रीपुरुषवत्परस्परानपेताग्नीन्धनयोः सिद्धिः स्यात् । न त्वस्ती-  
त्याह ।

5

अन्य ए[61 b]वेन्धनाद्गिरिन्धनं काममाप्नुयात् ।

आग्नीन्धने यदि स्यातामन्योन्येन तिरस्कृतं<sup>(2)</sup> ॥ ७ [Tib. 80b]

न त्वेवं संभवति, यदिन्धननिरपेतोऽग्निः स्यात् । अग्निरपेतं चेन्धनमिति ।  
तस्माद्दृष्टान्तवैयर्थ्यं । अन्योन्यापेताधीनजन्मनां सत्यन्धत्वे येषां प्राप्तिः सिद्धा तेषामेव  
दृष्टान्तत्वेनोपादानं न्याय्यं स्यात् । ते च न संभवतीति न पुक्तमेतत् । अन्यत्वे सति प्रा-  
10 तिरस्तीति ॥

अत्राह । यद्यप्यग्नीन्धनयोः स्त्रीपुरुषवत्परस्परनिरपेता<sup>(4)</sup> सिद्धिर्नास्ति । तथापि  
परस्परपेता<sup>(5)</sup> त्विदस्ति । ततश्चास्त्येवाग्नीन्धनयोः स्वद्वयसिद्धिः परस्परपेतात् । न  
क्याविद्यमानयोर्वन्ध्यापुत्रडुक्त्रोः परस्परपेताता दृष्टेति ॥ उच्यते । एवमपि ।

1) ཇི་ལྟར་ ལུང་མེད་ གྲུ་མ་པ་ རང་། གྲུ་མ་པ་ལང་ ལུང་མེད་ ལྷན་པ་བཞེད། ཀལ་ཤེ་  
མེད་ལས་ མེ་ ཀལ་ཤན་ན། མེད་ རང་ ལྷན་པར་ ལུང་པར་འགྱུར།

2) ཀལ་ཤེ་ མེ་ རང་ མེད་རག་ རེ། ཀའིག་གིས་ ཀའིག་ནི་ བསལ་ལ་འགྱུར།  
མེད་ལས་ མེ་ ཀལ་ཤན་ཉིད་ ཡིན་ ཡང་། མེད་ རང་ ལྷན་པར་ འདོད་ལ་ རག།

3) Mss. *anyonyāpekṣāyor na janmanā saty...* — ཀལ་ཤན་ཉིད་ ཡིན་ ཡང་  
ལན་ཚུན་ བཞེས་པ་ལ་ རག་ལས་ ཤེ། གྲུ་མ་པར་གྱུར་པ་ ཀལ་རག་ ལྷན་པར་ ལུང་པ་ རེ་  
རག་ ཉིད་རེལ་ ཉེ་བར་རགོད་པར་ རིག་པར་འགྱུར། = *anyatve saty api paraspā-*  
*rāpekṣādāhīnā jātā ye prāpakāḥ siddhās teṣām eva . . .* On ne peut apporter  
comme exemples que des êtres dont la naissance soit interdépendante.

4) Mss. *paraspārāpekṣā*.

5) Mss. *yāvad*. — Tib. རེ་ཞིག་.

यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्पेक्ष्यामिं यदीन्धनं ।

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्यामिर्निन्धनं ॥ ८

अस्येन्धनस्यापमग्निर्दाहकः कर्तेत्येवं यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्व्यवस्थाप्यते । अस्याग्ने-  
रिदमिन्धनं कर्मेत्येवमग्निमपेक्ष्य यदीन्धनं । तत्कतरदनयोः पूर्वनिष्पन्नं । किमिन्धनं  
यदपेक्ष्यामिः स्यात् । उतोऽग्निर्मपेक्ष्येन्धनं स्यात् ॥ तत्र यदीन्धनं पूर्वनिष्पन्नमिति ६  
कल्प्यते । तदयुक्तमग्निनिर्पेतस्यानिध्यमानस्येन्धनत्वभावात् । तृणादेः सर्वस्य चैवेन्ध-  
नत्वप्रसङ्गात् । अथ पूर्वमग्निः पश्चादिन्धनमिति । तदप्ययुक्तमिन्धनात्पूर्वमिदं स्याग्नेरसं-  
भवात् । निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् । [Tib. 81a] पश्चाच्चपेतया निःप्रयोजनत्वात् । तस्मान्नास्त्यत्र  
किं चित्पूर्वमिदं यदपेक्ष्येतरस्य सिद्धिः स्यात् ॥ अथापि मन्यसे पूर्वमिन्धनं पश्चादाग्नि-  
रिति । एवमपि । 10

यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्ग्रेः सिद्धस्य साधनं ।

भविष्य[62a]ति । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भविष्यतीति परिकल्प्यते । एवं तर्हि सि-  
द्धस्य सतोऽग्नेः पुनरापि साधनं स्यात् । विश्वमानस्यैव पदार्थस्य सिद्धत्त्वपस्यापेक्षा युज्यते ।  
। अविद्यमानो देवदत्तो गृहे कं चिदपेतते ॥ एवं यद्यग्निर्विश्वमानो न स्यात् । नामा-  
वेन्धनमपेतते । तस्मादस्तित्वमग्नेरभ्युपेयं । तदा च किमस्येन्धनस्यापेतया पुनः कर्तव्यं । 15  
। हि सिद्धोऽग्निः पुनरिन्धनेन कर्तव्यो यदर्थमिन्धनपेक्षासाफल्यं स्यात् । तस्मादिन्धन-  
पेक्ष्यामिर्भवतीति न युक्तं ॥

अपि च । यदीन्धनमपेक्ष्यामिर्भवतीति परिकल्प्यते ।

एवं सतीन्धनं चापि भविष्यति निर्गमिकं ॥ ९

1) ग्वा'हे' मैद' सग्ने'स' मे' षि'द'त् । ग्वा'हे' मे' सग्ने'स' मैद' षि'द'त् । ग्वा'  
'ग्ने'स' मे' द'स' मैद' द'ग्ने'स' । द'स'स' सु'व'स' ग्वा'दे'ग' षि'द'त् ॥

2) ग्वा'हे' मैद' सग्ने'स' मे' षि'द'त् । मे' सु'व'स'त् । सु'व'स'त् द'ग्ने'स' । सु'द'

यदीन्धनमसिद्धं स्यात् । नैव तदग्निनापेक्ष्येत । असिद्धस्यापेतायोगात् । तस्मान्नि-  
मिकस्येन्धनस्य सिद्धिरभ्युपेया न चैवमेतदिति न युक्तमेतदिति ॥

अथ मतं योगपद्येनैवेन्धनसिद्ध्याग्निसिद्धिरग्निसिद्ध्या चेन्धनसिद्धिः । ततश्च एका-  
स्यापि पूर्वसिद्धानभ्युपगमात्तत्र यदुक्तं ।

5 कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यदपेक्ष्याग्निरिन्धनं । इति ।

तदयुक्तमिति ॥ उच्यते । एवमपीष्यमाणा उभयस्यापि नास्ति सिद्धिः । यस्मात् ।

योग्येक्ष्य [Tib. 81b] सिध्यते भावस्तमेवापेक्ष्य सिध्यति ।

यदि योग्येक्षितव्यः स सिध्यतां कमपेक्ष्य कः<sup>(1)</sup> ॥ १०

तत्र यदि यो ऽग्नाख्यो भावो यमिन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । इन्धनाख्यश्च  
10 भावो योग्यिनात्मसिद्धार्थमपेक्षितव्यः स यदि तमेवाग्नाख्यं पदार्थमपेक्ष्य सिध्यति  
कथ्यतामिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा चाग्न्यभावे सतीन्धनस्य सिद्धिरिव  
नास्ति । तदा ङकारास्येन्धनस्याभावात्कुतस्त[62b]हेतुको ऽग्निः प्रसेत्स्यति ॥

एवं य इन्धनाख्यो भावो यमग्नाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । अग्नाख्यश्च भावो य  
इन्धनाख्येनात्मसिद्धार्थमपेक्षितव्यः । स यदि तमेवेन्धनाख्यं भावमपेक्ष्य सिध्यति । कथ्य-  
15 तां किमिदानीं सिध्यतां कमपेक्ष्य क इति ॥ यदा ह्येन्धनाभावे सत्यग्नौः सिद्धिर्नास्ति  
तदा निष्कारास्याग्नेरभावात्कुतस्तहेतुकमिन्धनं ॥

इतश्चाग्नीन्धनयोः परस्परापेक्षयापि सिद्धिरसती सिद्धासिद्धयोरपेताभावादिति  
प्रतिपादयन्नाह ।

यस्सु'सदि' मीद'ल' यद' । मे' मेद'स' र्दे' अशु'स' यै' ॥ — Mdo XVII. me  
sgrub-pa-la .... me med-par yan.

1) ग'ल'दे' र्दे'स'सो' ग'द' स'श्ले'स' अशु'स' । दे'श्ले'द'ल' यद' स'श्ले'स'र'स' र्दे' ।  
स'श्ले'स'सु' ग'द' यै'दे' र्दे'अशु'स'र' । ग'द'ल' स'श्ले'स'र'स' ग'द'दे'ग' अशु'स' ॥

योग्येह्य सिध्यते भावः सोऽसिद्धोऽपेक्षते कथं ।

अथाप्यपेक्षते सिद्धस्त्वपेक्षास्य न युज्यते ॥ ११

यो ह्यस्याष्यो भाव इन्धनाष्यं भावमपेह्य सिध्यति सोऽसिद्धो वेन्धनमपेक्षते सिद्धो वा । यद्यसिद्धस्तदासिद्धत्वात् खरविषाणावन्नेन्धनमपेक्षेत । अथ सिद्धः [Tib. 82a] सिद्धत्वात्किमस्येन्धनापेक्षया । न हि सिद्धं पुनरपि साध्यते वैषध्यात् । एवमिन्धनेऽपि 5 वाच्यं ॥ तस्मान्नाद्योन्धनयोः परस्परपेक्षया योग्यत्वेन वा सिद्धिरिति ॥ यतश्चैवं तस्मात् ।

अपेह्येन्धनमग्निं ।

अथ स्यादनपेह्याग्निस्तर्हि भविष्यतीति । एतदपि न युक्तमित्याह ।

नानपेह्याग्निरिन्धनं ।

अन्यत्रप्रतिषेधादहेतुकत्वप्रसङ्गाच्च ॥

10

यथा चाग्निरपेह्य वानपेह्य वेन्धनस्य संभवति । एवमिन्धनमपीत्याह ।

अपेह्येन्धनमग्निं न नानपेह्याग्निमिन्धनं ॥ १२

एतच्चानन्तरमेव गतार्थत्वात् पुनरुच्यते ॥

अत्राह । किमनयास्माकमतिमूर्खमेत्तिकया प्रयोजनं । ये वयं ब्रूमो यस्मादग्निनेध्य-

1) དངོས་པོ་ བཞུགས་ འགྲུབ་ གང་ ཡིན་པ། དེ་ མ་གྲུབ་ན་ རི་ལྟར་ བཞུགས།  
ཅི་སྟོང་ གྲུབ་པ་ བཞུགས་ ཤེས་ ཅ། དེ་ ཅི་ བཞུགས་པར་ མི་རིགས་སོ།

2) ཤིང་ལ་ བཞུགས་པའི་ མེ་ མེད་དོ། ཤིང་ལ་ མ་བཞུགས་ མེ་ ཡང་ མེད། མེ་ལ་  
བཞུགས་པའི་ ཤིང་ མེད་དོ། མེ་ལ་ མ་བཞུགས་པའི་ ཤིང་ ཡང་ མེད། Variantes aux  
pādas impairs: me med-de . . . . ci med-na.

3) gata = གོ་བར་ཟད་པ་.

4) Voir ci-dessus p. 68, n. 5. — དབྱུང་པ་ ཤིན་ཏུ་ལྷོ་མོ་.

5) Mss. ye bhāvantu vāyam. Le tibétain a seulement བོ་པོ་ཅུག་ བོ་ = va-  
yam eva . . .



मानमिन्धनं प्रत्यक्षत उपलभ्यते तस्मात्ते एवाग्निन्धने इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं [63a] यद्यग्निन्धनं दहेत्<sup>(1)</sup> । गदीन्धनेऽग्निः संभवेत्स इन्धनं दहेत् । न तु संभवतीत्याह ।

आगच्छत्यन्यतो नाग्निन्धनेऽग्निर्न विद्यते ।

इन्धनव्यतिरिक्तात्तावत्कुतश्चिदन्यतोऽग्नेरागमनं नास्ति तस्यादृष्टत्वात् । निरिन्ध-  
नस्य चाहेतुकस्याग्नेरागमनाभावात् । सेन्धनस्य चागमने प्रयोजनाभावात् । तत्रापि चेन्धने  
तुल्यपर्यनुयोगात् । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । आगच्छत्यन्यतो नाग्निः [Tib. 82b] ॥ तथेन्धने  
ऽप्यग्निर्न संभवति तत्रानुपलभ्यमानत्वात् ॥

अथ स्याद्विद्यमानस्यापि<sup>(3)</sup> मूलोदकादिवदभिव्यञ्जकप्रत्ययवैकल्यात्पूर्वमनुपलभ्य-  
मानत्वं । घर्षणनिघर्षणादभिव्यञ्जकप्रत्ययसंभवात् पश्चादुपलब्धिर्इति । इदमेव तावत्सं-  
10 प्रघार्थ[ति] ॥ किं पुनर्मूलोदकादीनामभिव्यञ्जकैः प्रत्ययैः क्रियत इति । तत्र स्वद्वयं  
तावन्न क्रियते विद्यमानत्वात् । अभिव्यक्तिः क्रियत इति चेत् । केयमभिव्यक्तिर्नाम ।  
प्रकाशतेति चेत् । एवं तर्हि नैव क्रियते पूर्वमविद्यमानत्वादस्याः । सत्कार्यत्वादाद्यागशैवं  
ज्ञायतेऽभिव्यक्तेः पूर्वमविद्यमानत्वात्पश्चाच्च भावात् । स्वद्वयस्य चोत्पत्तिप्रत्ययनिरूपेत्-  
त्वात्खपुष्पवदभिव्यक्तिप्रत्ययसापेक्षतापि न स्यात्<sup>(4)</sup> ॥

15 अपि चेयमभिव्यक्तिरभिव्यक्तस्य वा भावस्य परिकल्प्येतानभिव्यक्तस्य वा । तत्र  
तावद्यदभिव्यक्तं तत्राभिव्यद्यते तस्याभिव्यक्तिवैपर्ययात् । अनिष्टदोषप्रसङ्गाच्च । अन-  
भिव्यक्तमपि नाभिव्यद्यते खपुष्पवद[नि]भिव्यक्तत्वादित्येवमभिव्यक्तिर्न संभवति ॥

1) Ajouter d'après le tibétain: [na tu dahati. tathā] yadāndhane ...

2) यक्ष्ण'द्वेन' यक्ष्ण'य'स'सु'द'स'य'.

3) सु'द'स'सु'य'सै'स'.

4) Voir la discussion de l'abhivyakti (सद्वे'य'स'स'स'य'स'), Bodhicaryāv. IX. 133 et suiv.

5) सद्वे'य'स'स'स'य'स'स'स'स'स'स'स'स'स'.



तत्र ।

यदिन्धनं स चेदग्निरेकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदित्यनेनाग्नीन्धनयोरेकत्वप्रतिषेधादिन्धनं पुनरग्निर्न ॥

अन्यथेदिन्धनादग्निर्दिन्धनादप्युत्ते भवेत् ।

6 इत्यादिनान्यत्वस्य प्रतिषेधान्नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ॥

तन्नान्यत्वोभयपक्षप्रतिषेधादेव तद्वत्पक्षाधाराधेयपक्षाणामप्यर्थतः [Tib. 83 b] प्रतिषिद्धत्वात्तानपि [नि]गमयन्नाह ।

नाग्नि[64 n]र्दिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ॥ इति ।

तत्राग्निर्दिन्धनवान्न भवति । इन्धनमस्यास्मिन् वा विद्यत इति व्यतिरेकेण  
10 वा व्युत्पादेनाव्यतिरेकेण वा । तत्र व्यतिरेकेण तद्यथा गोमान् देवदत्तः । अत्र व्यतिरेकेण  
बुद्धिमान् देवदत्तो ब्रूवानित्यादि । अग्नीन्धनयोश्च पक्षद्वयस्यापि प्रतिषिद्धत्वादिन्धनवा-  
नाग्निरिति प्रतिषेधो विहितः ॥ अन्यच्च कुण्डं दध्न आधार्तां प्रतिपद्यते । न चेन्धनादन्य-  
त्वमग्रेरस्तीति नाग्नाविन्धनानीति युज्यते ॥ नापीन्धनेऽस्त्यग्निरन्यत्वप्रतिषेधादिति ।  
एवमाधाराधेयताप्रतिषेधोऽप्यर्थत उपपादित एव ॥

15 यथा चाग्निः पञ्चधा विचार्यमाणो न संभवति । एवमात्मापीत्यतिदिशन्नाह ।

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात आत्मोपादानयोः क्रमः ।

सर्वे निर्वशेषेण ।

तत्रोपादीयत इत्युपादानं पञ्चोपादानस्कन्धाः<sup>(3)</sup> । यस्तानुपादाय प्रसज्यते स उपा-  
दाता गृहीता निष्पादक आत्मेत्युच्यते । अहंकारविषयत्वादाकृतं<sup>(4)</sup> उत्पादितोऽहंमानो-

1) *tadvat* = दे' र्द' अहं. *ādhāra* = हे'र' *ādheya* = सहे'र'स'.

2) Mss. *tām api gamayan*. दे'र'ण' अ'द' म'ह'ण' स'सु' स'दे'सु'.

3) D'après le tibétain. Les Mss. portent *ity upādānam . yaç copādānaskan-*  
*dhāns tām upādāya*.

4) Mss. *ādita*. स'ह'ण' = *nikṣipta, āhita*.

ऽस्मिन्निति ॥ तदस्यात्मन उपादानस्य च यः क्रमः<sup>(1)</sup> सिद्धिः । स सर्वोऽग्नीन्धनाभ्यां व्या-  
ख्यातोऽभवत्तव्यो निर्वशेषेण ॥

कः पुनः सर्वस्य निर्वशेषस्य<sup>(2)</sup> च भेदः । सर्वप्रकृणेनैव [Tib. 84a] पञ्च पक्षाः समन-  
त्तरप्रक्रात्ता अभिसंबध्यन्ते । सर्व एते पञ्चापि पक्षा अग्नीन्धनवदात्मोपादानयोर्प्यविकला  
ठिकनीयाः । यश्चैषां प्रतिपादन उपपत्तिक्रमः प्रागुपवर्णितस्तेन निर्वशेषेणात्मोपादा- 5  
नयोः प्रतिषेधो वेदितव्यः । इत्यनेन सर्वात्मना प्रतिषेधसाम्यमग्नीन्धनाभ्यामात्मोपादा-  
नयोर्वेदितव्यमित्युपदर्शनार्थं सर्वो [64b] निर्वशेषेणेत्याह ॥ तत्र यदेवोपादानं स एवा-  
त्मेत्येवं कर्तृकर्मणोरिकत्वप्रसङ्गात् पुश्यते । नाप्यन्यदुपादानमन्य उपादाता स्कन्धव्य-  
तिरेकेणाप्यात्मोपलब्धिप्रसङ्गात् । परत्र निरपेक्षत्वादित्यादिप्रसङ्गाच्च । एकत्वान्यत्रप्र-  
तिषेधाच्च स्कन्धवानप्यात्मा न भवति । अन्यत्वाभावाच्च नात्मनि स्कन्धा न स्कन्धेष्व- 10  
त्मा । यत एवं पञ्चषु प्रकारेष्व्वात्मनो न सत्त्वं । तस्मात्कर्मकारकवदेवात्मोपादानयोः पर-  
स्परापेक्षिकी सिद्धिरिति स्थितं ॥

पञ्चायमात्मोपादानयोः क्रमः स नानयोरैव किं तर्हि ।

सार्धं घटपटादिभिः ॥<sup>(4)</sup> १५

निर्वशेषैः पदार्थैः सर्वथा व्याख्यातो वेदितव्यः । घटादयो हि कार्यकारणभूता भव- 15  
यवावयविभूता लक्षणलक्ष्यभूता [Tib. 84b] गुणगुणिभूता वा स्युः । तत्र मृदुपञ्च-  
क्रमसूत्रसलिलकुलालकरव्यापामादयो घटस्य कारणाभूताः । घटः कार्यभूतः । कपालादयो

1) Sic Mss. — सुव'सदि'सैम'स' = *siddhukramah*.

2) Mss. *niravaçesaç ca.* — गुण' दन' म'लु'स'स'स'.

3) सु'स'स'स'स' = *sambandhamiya*.

4) म' दन' सैद'सै'स' स'स' दन' सै । ङ'स'स'स'स'स' सै'स'स' गुण । सुम'  
सु'स'सै'स'स' दन' लु'स'सै'स'स' । म'लु'स'स'स' सै'स'स'स'स'स'स' ॥ — M do XVII.

*ñe-bar-len-pai.*

5) Mss. °*çalākūlākālaka*° स'म'न'स'स'स' ल'स'स'स'स'.

नीलादयो वा अथयवभूताः । घटो ऽवयवी । पृथुबुध्रलम्बौष्ठदीर्घयीवत्वादीनि लक्षणानि ।  
घटो लक्ष्यः । श्यामत्वादयो गुणाः घटो गुणो । इत्येवं व्यवस्थाप्याग्निधनवत्क्रमो घोष्यः ।  
एषां च घटादीनामात्मोपादानयोश्च मध्यमकावतारप्रकरणाद्याध्यानमवसेयं ।

तदेवं कर्मकारकवदात्मोपादानयोर्घटादीनां च परस्परापेक्षया सिद्धौ व्यवस्थि-  
5 तायां तथागतवचनाविपरितार्थ[त्व]बोधाभिमानितया तीर्थ्यमतोपकल्पितपदार्थव्यवस्थ  
सौम्यतप्रवचनथिलेनोपनीयातिमूलतया ।

आत्मनश्च सतत्त्वं ये भावानां च पृथक् पृथक् ।

निर्दिशन्ति न तान्मन्ये शासनस्यार्थकोविदान् ॥ १६

तत्र [65a] सकृ तेन वर्तत इति सतत् । स[त]तो भावः सतत्त्वमपृथक्त्वमनन्यत्वमे-  
10 कत्वमित्यर्थः । तदेतत्सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न तानाचार्यः शासनार्थर्पाण्डितान् [Tib 85a  
मन्यते ॥ तद्यथा । आत्मा उपादानेन प्रज्ञप्यते येन सकृव तेनोपादानेन संभवति । स ।  
पृथगव्यतिरेकेणैव भवतीत्यर्थः । एवं येन कारणेन मृदादिना घटः प्रज्ञप्यते तद्व्य<sup>(5)</sup>  
तिरेकेणैव स भवति न पृथक् । एवमात्मनो भावानां च सतत्त्वं ये वर्णयन्ति न ते परम

1) Mss. °aviparītārbbhabādha° རོག་ཡིན་ཅི་མ་ལོག་པ་ ཡིན་པར་ རྫོམ་པ་ཉི་  
ཀྲེས་ = aviparītārtha-abhimānitayā.

2) གསུང་རབ་ལས་ ཁོང་རྩ་ཚུད་པའི་ རོག་ཉིད་རྩ་ གཙུམ་ནས་ = °pravacan-  
adhigata-arthatvena upāniya.

3) གང་དག་ བདག་ དང་ དངོས་པོ་རྣམས། དེ་བཅས་ཉིད་ དང་ བ་དང་པོ་  
རྫོགས་ དེ་དག་ བསྐྱད་རོན་ལ། བཤས་སོ་ ལྷུམ་རྩ་ མི་ ལེམས་སོ།།

4) Tib. = tad atra satattvam.

5) Mss. tadvyatirekena. བ་མི་དང་པོ་ཉིད་རྩ་

गम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य शाश्वतोच्छेदरहितस्योपादायप्रज्ञस्यभिधान[स्य] तन्नं प-  
श्यति ।

पृथक् पृथक् च ये निर्दिशन्ति । पृथगित्यात्मानं पृथगुपादानं पृथक्कार्यं पृथक्कारण-  
मित्यादिनान्यत्वं पश्यन्ति । अमूनपि न शासनस्यार्थकोविदानाचार्यो मन्यते ॥ यथोक्तं ।

एकत्वान्यत्वरहितं प्रतिश्रुत्कोपमं जगत् ।

5

संक्रान्तिमासाद्य गतं बुद्ध्यांस्त्वमनिन्दितः ॥ इति ॥

एवं चाग्रोन्धनपरोत्तयाधिगतधर्मतत्त्वपरमस्य योगिनः कल्पेनाकालालिप्सितैरपि  
नेव वपुर्दृश्यते रागद्वेषमोहकुलताशनैरपि वेति ।

यथोक्तं भगवतः<sup>(4)</sup> ।

यथ गगणु न ज्ञातु दग्धपूर्वं

10

सुबद्धभि कल्पयतिर्किं दृश्यमानं ।

गगनतम वितानमान धर्मान्

सोऽपि<sup>(5)</sup> न दृश्यति ज्ञातु साग्रिमध्ये ॥

1) བརྗེན་ནས་ གང་གསལ་བའི་ མེད་ཅན་གྱི་. — Ci-dessus (137, n. 3) གང་གསལ་བ་ =  
*prajñapti*; voir XVII. 2.

2) Sic Mss. — འཕྲོ་ རྟེན་ འཕྲེགས་ རྟེན་ སྐལ་བཟ་ = *saṃkrāntīvyayarahi-*  
*tam*, *vyayavigatam*; ou, plus exactement འཕྲེགས་ = *uccheda* opposé à *saṃ-*  
*krānti* (passage de l'être d'une existence dans une autre, ou d'un *kṣaṇa* à un  
autre *kṣaṇa*)

3) Le tibétain donne une lecture plus intelligible: རུས་མ་གཤེན་ མེ་རྟག་གམ་  
= *yugūntajvābhir vā*. — Mss. Calc. *kalpenākālālipsitauh*, Paris *lapsitair*,  
Camb. *ātmanair*. — *kalpāntakālāgnijvalanair*??

4) Mètre *Puṣpitāgrā*. — Voir Ed. Müller, *Der Dialect der Gāthās des*  
*Lalitavistara*, p. 31.

5) Mss. *dharmāns te*. .... དེ་ནི་ གཞུང་ཡང་ མེ་ནང་ ཡོད་ མི་འཕྲོགས། = *kva-*  
*cana na dahyati jātu so 'gnimadhye*.



विदिशो दिशं सर्वां मार्गतो  
नागतिनास्य गतिश्च लभ्यति ॥

स्कन्धापतनानि धातवः

शून्य आध्यात्मिक शून्य बाहिराः ।

सर्वात्मविविक्त ज्नालया

5

धर्म आकाशभावलक्षणाः ॥

इमु ईदृश धर्मलक्षणा

बुद्ध दीपंकरदर्शने तया<sup>(3)</sup> ।

अनुबुद्ध यथ तयात्मना<sup>(4)</sup>

तथ बोधेहि सदेवमानुषान् ॥

10

विपरीत अभूतकल्पिते

रागदोषैः परिदृश्यते जगत् ।

कृपमेघशमाम्बुशोतलां

मुञ्च धाराममृतस्य नायक ॥ इति विस्तरः ।

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ अग्रान्धनपरीता 16

नाम दशमं प्रकरणां ॥

1) सुेषा' र' सुेषा' मळै' म' गु' हु' ।

2) अदी' पी' अशो' र' दो' स' के' मे' व' यदे' व' . Nos Mss. na gatir nāsyāgatiḥ  
ca; mais voyez les leçons indiquées par M. Bendall.

3) म' म' मे' म' र' स' म' र' स' स' म' र' स' स' म' र' स' = āṣṣamkaradarṣanāt trayā  
jñātāh.

4) Rājendraśāli, 212. 11 anubuddha svayaṃ yathātmanā.



## XI.

## पूर्वापरकोटिपरीक्षा नामैकदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एवात्मा संसारसद्भावात् । यदि ह्यात्मा न स्यात्कस्य पाञ्चग-<sup>(1)</sup>  
तिके संसार<sup>(2)</sup> आज्ञवृत्तबीभवेन जन्ममरणपरंपरया संसर्गो स्यात् । उक्तं हि भगवता<sup>(3)</sup> अ-  
वराधो हि भित्तवो ज्ञातिज्ञरामरणसंसार इति । अविद्यानिवर्णानां सत्त्वानां तृष्णासंयो-  
जनानां तृष्णागण<sup>(4)</sup>पुरबद्धानां संसर्गतां संधावतां पूर्वा कोटिर्न प्रज्ञायत इति ॥ यदा च भग-  
वदुपदेशात्संसारोऽस्ति तदा संसर्गोऽप्यस्ति स चात्मोद्यत इति ॥ [Tib. 86a]

1) Mss. *pañca*°.

2) Mss. *ājavamjabijābhāvena*. — M. Vyut. § 224, 2, *ājavañjavasamāpanna*  
et variante *ājāvam* j°. — འཇལ་བ་ ཇལ་བའི་ ཇལ་བར་ ལྷེ་བ་ ཇལ་ འཇལ་བ་ གཞིག་  
ནས་ གཞིག་ཏུ་ བརྒྱུད་པས་ = *gamāgamibhāvena* .... — M. J. S. Speyer compare  
Jāt. m. 90. 10 (*āmajjato nimajjataṣ ca*) et il conjecture *ājavajjavamminabhāvena*. —  
M. F. W. Thomas compare Harṣacar. (Bomb. 1892), p. 286. 8, transl.  
p. 255. 28.

3) Voir Saṃ. N. II. 178. 193, III. 144. 151; Divya 197. 5; Kathāv.  
I. 1. 159. — *anavarāgraṣṇyatā*, M. Vyut. 37. 10; Dh.-s. 41. — *anavarāgra*  
= *anamatagga* = *aṇavayagga* (Māhārāṣṭri Erzählungen, 33. 17). — Comp.  
*aṇorapāra* (Guérinot, Jivaviyāra, J. As. 1902, I, p. 277). — Voir cependant  
Pischel, Gr. der Pr. Spr., § 251 qui apporte un grand nombre d'exemples et  
croit à une dérivation de *ṽnam*, dessen Anfang sich nicht wegbeugt = sich nicht  
verändert = endlos.

4) Mss. °*gardūra*° — P. W. *ganḍu*, *ganḍula* = \*Knoten — རྩོད་པའི་ ལུ་གུ་  
བརྒྱུད་ཀྱིས་ བཞེངས་པ་ — *lu-gu-brgyud*, «rope to which the lambs are fastened, or  
strung». — «Attachés comme des moutons...». — Voir P. W. *gaḍḍārikā*.

5) *saṃsartar*, mot nouveau.

उच्यते । स्यादात्मा यदि संसार एव स्यात् । कथं । यस्मात्स्य ।

पूर्वा प्रज्ञायते कोटिर्नेत्युवाच महामुनिः ।

संसारो ऽनवराधो हि नास्यादिर्नापि पश्चिमं ॥ १

कोटिर्भागो देश<sup>(2)</sup> इति पर्यायाः । पूर्वा कोटिः पूर्वो देश इत्यर्थः । यदि हि संसारो नाम कांश्चत्स्यात्<sup>1</sup> नियतं तस्य पूर्वमपि [66 a] स्यात्पश्चिममपि घटादीनामिव । उक्तं च भगवता । 5  
अनवराधो हि भित्तवो ज्ञातित्रारामरणसंसार इति । यदेव [अवराधे<sup>(3)</sup> न] स्तः संसारस्यानव-  
राप्रवचनात्संसार एव नास्तौति ननु स्पष्टमादेशयामास भगवान् । तस्मान्नास्ति संसारः  
पूर्वापरकोट्यनुपलम्भात् [अलात]चक्रवदिति स्थितं ॥

अत्रेदं विचार्यते । यदि पूर्वं चापरं च संसारस्य निषिद्धं भगवता कथं पुनरिदमाह  
तस्मात्तर्हि संसारक्षयाय प्रतिपत्स्यामह इत्येवं वो भित्तवः शिन्नितव्यमिति ॥ उच्यते । 10  
अविद्यानिवर्णानां सन्नानामित्यादिविशेषणोपादानान्तेषामेवापमनवरायः संसार इति  
प्रतीयते । न पुनस्तच्चज्ञानानिलबलात्समुन्मूलिताविद्यानिवर्णतद्वणां । तेषां तु लो-  
कोत्तरमार्गज्ञानाग्निना दग्धाशेषक्लेशत्रासनामूलनिःशेषपादयानां भवत्येवात्त इति विज्ञेयं ॥

1) श्लो'मस्र' श्लो'रुम' देस' लुस'के । सुव'स'के'य'स' मे' देस' ग'सु'द'स ।  
र'वे'स' स'ग'म' म'स'र' मे'द'रे । रे'ल' श्लो' मे' सु'म' मे'द' ॥ M do XVII, troi-  
sième pāda श्लो'म' स'म' मे'द' ।

2) bhāga = ङ; deça = ङ'स' ।

3) Mss. *yad eva cātāh, ... satah*. — Voir ci-dessous p. 220. 12. — Le tibétain ne confirme pas la conjecture; il porte *yasmād evam samsāro 'navarāgra uktaś tasmāt samsāra eva.....*

4) म'ग'ल'मे'रे' र'वे'स'वे' स'दे'र'के' ।

5) Mss. *upādānās teṣām*. — हे'स'स'ग'रे'स' ।

6) Mss. *°jñānenaiva ca na balāt*. — यो'मे'स'ते' ह्रु'द'गो' सु'ग'स'ते'स' ।

कथं [Tib. 86b] पुनरादिर्<sup>(1)</sup>क्षितानामन्तोपदेश इति यावत् ॥ दृष्टमेतद्वाक्येषु त्रीक्षा-  
दिष्वान्यभावेऽपि दक्ष्णादिसंपर्कादत्तसद्भावः ।

यथोक्तमार्यदेवभादैः<sup>(2)</sup> ।

यथा बीजस्य दृष्टोऽन्तो न चादिस्तस्य विद्यते ।

5 तथा कारणवैकल्याज्जन्मनोऽपि न संभवः ॥ इति ॥

स चान्तोपदेशो लौकिक एव व्यवहारे स्थित्वा संसारचारु<sup>(3)</sup>कावबद्धानामुत्सारुनार्थं  
सन्नानां देशितो लौकिकज्ञानापेक्षया । वस्तुकचिन्तायां तु संसार एव नास्ति<sup>(4)</sup> । तत्कुतोऽर्थं  
परिणयः । प्रदीपावस्थायां रङ्गुरगपरिणयवत्<sup>(5)</sup> ॥

अत्राह । यद्येवं लौकिकज्ञानापेक्षयात्तवदादिरपि किं नोच्यते<sup>(6)</sup> ॥ उच्यते । अहेतु-  
10 कदोष[66b]प्रसङ्गात् । लौकिकज्ञानापेक्षयापि संसारस्यदेर्भाव इत्युभयथाप्यदेर्भाव  
एवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्यप्यवराधे न स्तः संसारस्य तथापि मध्यमस्त्यप्रतिषेधात् । ततश्चा-  
स्ति संसारो मध्यमद्वावात् । इह यन्नास्ति न तस्य मध्यमस्ति तद्यथा कूर्मरोमप्रावरण-  
स्येति ॥ कास्यः खल्वसि । ननु च भोः ।

15 नैवाद्ये नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवेत् ।

1) Mss. *rahitānām ekopadeṣa iti*. — བྱ་མ་ ཡོད་པར་ བསྟན་.

2) *Ātaka*, VIII. 25. (Voir Muséon, N. S., I, p. 239.)

3) *saṃsāracāra*, *Bodhicaryāv.* p., VII. 21; *bhavaacāra*, M. Vyut. 245. 22, *Bodhicaryāv.* I. 9, *Rāṣṭrapālāp.* 21. 13.

4) Mss. *avastuka*°. ལྡོང་སྐྱོད་ སྐྱོད་སྐྱོད་ ཡིན་ན་.

5) N'est pas représenté dans le tibétain. — Le serpent-corde n'est pas détruit quand on voit à la lumière que c'est une corde.

6) C'est-à-dire: pourquoi ne pas admettre que le *saṃsāra* a eu un commencement comme on admet qu'il peut avoir une fin, pourquoi ne pas dire de l'*āntā* ce qu'on dit de l'*anta*?

अथमित्यादिः पूर्वं प्रथममुच्यते । अथमित्यवसानमतो व्यवच्छेद उच्यते । यस्य संसारस्यादिरत्तश्च प्रतिषिद्धस्तस्य कुतो मध्यं भविष्यति । ततश्च संज्ञामात्रमेव विपर्ययत्परवशमानसानां संसार आदिमध्यावसानत्रिरिक्तत्वादाकाशवर्लातघक्रादिवदिति भावः [Tib. 87 a] । संसाराभावाच्च नास्त्यात्मेति ॥

यत एवं संसारस्यादिमध्यावसानानि न सन्ति । अत एव संसाराभावाज्जातिविरा- 5  
मरणादीनां पूर्वापरसंक्रमा अपि नैव सन्तीत्याह ।

तस्मान्नात्रोपपद्यन्ते पूर्वापरसंक्रमाः ॥ २

यथा च नोपपद्यन्ते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पूर्वं ज्ञातिर्यदि भवेन्नरामरणमुत्तरं ।

निर्जरामरणा ज्ञातिभवेज्जापेत चामृतः ॥ ३

10

यदि पूर्वं ज्ञातिभवेत् । तदा मरणरहिता स्यान्न च नरादिरहितः[1] ज्ञातिर्युध्यते ऽन्तस्कृतत्वप्रसङ्गात् । नरामरणरहितस्य भावस्य ज्ञातौ परिकल्प्यमानायामन्यत्रामृतस्यैव देवदत्तस्य प्रथममिह ज्ञातिः परिकल्प्यमाना स्यात् । ततश्चादिमान् संसारः स्यादक्रेतुक-  
दोषश्च । अभूवमतीतमघानमित्येवं पूर्वोक्तकल्पना च न [67 a] स्यात् । अभूत्वा च पूर्वं  
पश्चादिक्रोत्पादः स्यात् ॥

15

1) ग'द'ल' खेग'म' मस'ल' मेद'स'। दे'ल' द'सुख' के' ग'ल' ङ'द'। दे'सु'र'  
दे'ल' ख' सु' दे'न'। सु'द'के'ग' दे'म'स' मे' म'स'द'द'॥ — Mdo XVII ग'द'ल'  
खे'ग' स'म' मेद'स'।

२) ग'ल'दे' सु'स' सु'र' म'सु'र'ल'। क' मे' सु'म' ङ'द'क' के'। सु'स' क'मे'येद'  
स' द'न'। म'मे'येद' ङ'द' सु'स'र'ल'सु'र'॥ — Cité ci-dessus p. 12. 6.

अथ स्याद्भादीनां यथा पूर्वं विनापि ज्ञरामरूपासंबन्धात्प्रथममेवोत्पादो दृष्ट एव-  
मात्मनोऽपीति ॥ नैवं । साध्यसमत्वात् । अभादीनामपि किं स्वबीजनिरोधे समुत्पद्यमा-  
नत्वात्नान्यत्राविनष्टानामुत्पाद इति सममेतत्पूर्वेणा ॥

अथ स्यादन्यदेव वृत्ताद्बीजमतोऽन्यत्र<sup>(1)</sup>विनाशपूर्वक एव वृत्तस्योत्पाद इति ॥ नैवं ।

5 कार्यकारणयोरन्यत्वस्य [Tib. 87 b] सिद्धत्वात् । तथा च वह्यति<sup>(2)</sup> ।

प्रतोत्य पद्यद्ववति न किं तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

न च बोद्धव्यं तस्यान्यत्वमतः साध्यसममेतत् । यतश्चान्यत्रामृतस्येहोत्पादो नास्ति  
न पूर्वं ज्ञातिरतोऽभ्युपेया ॥

10 अथ पूर्वं ज्ञरामरूपां पश्चाज्जातिः । एवमपि ।

पश्चाज्जातिर्यदि भवेज्ज्ञरामरूपादितिः ।

अकृतुकमज्ञातस्य स्याज्ज्ञरामरूपां कथं ॥ ४

ज्ञातिप्रत्ययं ज्ञरामरूपमिति वचनाज्जातिरकृतुकं ज्ञरामरूपमुक्तं भगवता । यद्येत्पूर्वं  
स्यात्तदा निरकृतुकं स्यात् । तस्मान्न युक्तमेतत् ॥ यतोऽप्युक्तं ।

15 यथ उक्खिते लोढम्मि उक्खेवे अत्थि कारणां ।

पउने कारणां णत्थि अणणां उक्खेवकारणात् ॥ इति<sup>(5)</sup> ।

1) Mss. *amra*, *asra*, *agra*. — Transcrit dans le tibétain ཨ་མྲ་ = *āmra* (ÇKDr.).

2) གཞན་ཏུ་མ་ཞིག་པ་སློན་ཏུ་འགྲོ་བ་ཅན་.

3) Chapitre XVIII. 10.

4) གལ་ཏེ་སྐྱེ་བ་འཕྱི་འགྲུང་ལ། ལྷོ་ཤི་སྣ་པ་ཡིན་ན་ནི། སྐྱེ་བ་མེད་པའི་མ་ཤི་  
ནི། ལྷོ་མེད་པར་ནི་ཇི་ལྟར་འགྲུང་།

5) Restitution conjecturale. — གང་ལས། བོད་པ་བདེགས་པར་གྲུང་བ་ནི།

पृथाप्यत्र त्वेषः पतनकारणं नान्यत् । एवमिहापि ज्ञातिमेव कारणत्वेन विनाशस्य  
वर्णायामो नान्यत् । इति नास्त्यहेतुकता विनाशस्य । ज्ञातिहेतुकत्वाच्चास्योद्गमनमेव [वि-  
नाशस्य] हेतुरिति कृत्वा एषापि गाथा मुनोता भवति ।

एवमे सैखता धम्माः सैभवन्ति सकारणाः ।

स भाव एव धम्माणां यं विभोत्ति समुद्गताः ॥ इति ॥

5

इदानीं सक्तभावेनापि ज्ञाति[67b]जरामरणानामसद्भावं प्रतिपादयन्नाह ।

न जरामरणैव ज्ञातिश्च सक्तं युज्यते ।

मिथेयं ज्ञायमानश्च स्याच्चाहेतुकतोभयाः ॥ ५

सहेयस्य वै क्तुं पदं तु । सहेयस्य तु वैयस्यं वै । सहेयस्य तु वैयस्यं वै ।  
सहेयस्य ॥ = *utkṣipyamāṇe hi loṣṭe syād utkṣepa eva kāraṇam | patane nāsty anyad*

*utkṣepakāraṇād.* — Mss. *yatrāpy uktam | yathā ukhittire tra (tru) stī utkheca*  
*ca ni kāraṇam ne tvi | amkastvike vathe (a ekattvikkhe the) ca kāraṇād itī ||*  
*atrāpy atra.* — J'ai surtout tenu compte de la citation de Kumārila (Mīmāṃsā-  
sāntantravārt., Ben. S. S., p. 171. 9) dans le curieux passage où il tire argu-  
ment, contre l'autorité des Écritures bouddhiques, de la langue incorrecte dans  
laquelle elles sont rédigées (*prasiḍdhāpabhraṣṭadeṣabhāṣābhyo 'py apabhraṣṭa-*  
*tarāṇi.*...). Voir J. R. A. S. 1902, p. 370. Le lecteur qui se reportera au J. R.  
A. S. voudra bien noter les corrections suivantes qui m'ont été indiquées par  
M. A. Barth; p. 370, note 2, ligne 2 *pratiyate*, ligne 10 °*tāniṣṭatā*°, ligne 11 *eva*  
*viplutam*. La récente édition du livre de Kumārila sera, le cas échéant, utilisée  
dans une note finale. — *yatha* appelle le *evam* de la stance ci-dessous 223. 4 — *pa-*  
*dane* et *loḍhammi* sont justifiés par Pischel §§ 218, 304.

1) Mss. *āgamanam*, °*odgamanam* — सुदस्यं त्वेषं अहेयस्यं क्तुं — Voir  
ci-dessous, l. 5 *samudgatāḥ*.

2) Mss. *eva me samkhyāta*° et *samkhatau*. — देवस्यं अस्तुस्यस्यस्यस्यदेवस्यं  
— *yam = yad.* — Un des Mss. donne *dharmāna vibhavanti*. — La première ligne  
est citée par Kumārila, loc. cit. *ime sakkadū dhammā sambhavanti sakāraṇā,*  
*alāraṇā vinasanti anupyattikāraṇāt* (?). — Voir Pischel § 76 (*sakkada*, etc.).

3) श्लेषं दसं वै सप्तैव । श्लेषं दसं वै सप्तैव । श्लेषं दसं वै सप्तैव ।  
श्लेषं दसं वै । श्लेषं दसं वै । श्लेषं दसं वै । — Mss. *na jarāmarāṇam caiva...*



तत्र यदि पूर्वं कारणां पश्चात्कार्यं स्यादकार्यके कारणां निर्देतुकं स्यात् । अथ [Tib. 88b] पूर्वं कार्यं पश्चात्कारणमेवमपि कारणात्पूर्वं कार्यं निर्देतुकमेव स्यात् । अथ युगपत्कार्यकारणे स्यातामेवमुभयमप्युक्तितुं स्यात् । एवं लदयलत्तपो वेदनावेदकी च योऽप्यौ ॥ न च केवलं संसा[68a]रस्य व्याख्यानेन कार्यकारणादिकं व्याख्यातं वेदितव्यं । अथि च येऽप्यन्ये पदार्था ज्ञानज्ञेयप्रमाणप्रमेयसाधनसाध्यावयवावयवविगुणगुणयादयस्ते- 5  
धामपि पूर्वा कोटी न विद्यत इति योऽप्यौ ॥

अत एवार्थरत्नमेघसूत्रे आर्यसर्वनीवरणविष्कम्भिणा मन्त्रोधिस्तन्ने भगवान्  
स्तुतः ।

आदिशात्ता स्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव च निर्वृताः ।  
धर्मास्ति विवृता नाथ धर्मचक्रप्रवर्तने ॥ इति ॥

10

तथा ।

आदित शून्य अनागत धर्मा  
नो गत<sup>(2)</sup> अस्थित ध्यानविविक्ताः ।

नित्यमसारक मायसभावाः

शुद्ध विशुद्ध नभोपम सर्वि ॥

15

यान् च पभाषति धर्म<sup>(4)</sup> तिनस्य

तत्र च पश्यति नोऽज्ञपताये<sup>(5)</sup> ।

1) Voir Çikṣās. p. 7, n. 2 et Index p. 370; Ed. Huber, Itinéraire de Ki Ye, Bulletin de l'École Française, II, p. 258. — Notre stance est citée, sans indication de source, Subhāṣitasāṅgraha, Muséon, N. S. IV. 394. 13.

2) Mss. *nāgata, anāgata*. — खेद'य' मेद'.

3) Mss. *yaṃ ca*. — यद'द'य' ।

4) Mss. *janasyo*. — कुल'यति' क्लेश' के' यद'द'य' य'य'स्ये'य ।

5) Mss. *taṃ ca na manyati so 'kṣayatāyaḥ*. — दे' यद' मे'य'य'य' य'  
मे'य'य'य' ।





घादिनिरात्मनिस्त्रिभिः<sup>(1)</sup> धर्मा-  
स्तान् च पभाषति नो लपताये ॥

कल्पितं बुञ्चति कल्पितमात्रं<sup>(2)</sup>  
अस्तु न लभ्यति संसरमाणे ।  
कोटि मल्लक्षणं<sup>(4)</sup> या पुरि घासी-  
देति अनागति प्रत्ययताये ॥

5

कर्म क्रिया च पवर्तति एवं  
ह्यनउत्कृष्टतया समुद्यति ।  
बहु<sup>(6)</sup> धर्म सदा प्रकृतोये  
शून्य निरात्म विज्ञानथ सर्वान् ॥ इत्यादि ।

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोटिर्तिपादोपरचितायां [Tib. 89 a] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ  
पूर्वापरकोटिपरोक्ष नामैकदशमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *nisavini*. — ལོས་ འདི་ ལྷ་ནས་ བདག་མེད་ སེམས་ཅན་མེད་ — *ādi-nirātma-nihsattvā ime*.

2) དེ་དག་ རབ་ཏུ་སྐྱོན་ གུང་ མེ་ཟད་འགྱུར། — Mss. *no ca kṣayeti*. — *kṣaya-tāye = °tāe = °tāyai*.

3) བདག་ས་ནས་ = *kalpitvā; vuccati* = བསྐྱོན་ = *decyate*.

4) Mss. *vyāpuri āsī | deti*. — གང་དག་ ལྷོན་གྱུང་ མཐའ་ རི་ མཚོན་ཉིད་མེད། མ་འོངས་རྒྱས་ གུང་ མེས་བར་གྱུ་བའི་ལྱུར། ॥ *yāh (?) pūrvam koṭir eva adakṣaṇā anāga-takāle 'pi pratyāyanārtham*.

5) བར་ དང་ བ་མ་དག་ཏུ་ = *madhyama-utkrṣṭa*. — Pour le mètre *hīna-ukrṣṭa*<sup>o</sup>.

6) Mss. *jaḍuka, jaḍḍuka*. — ལྷུན་ = *jaḍa*.

7) = *praktiḥcūnya* = རང་བཞིན་ ལྷོད་.

## XII.

## दुःखपरीक्षा नाम द्वादशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एवात्मा तत्संबन्धिदुःखसद्भावात् । इह किं पञ्चोपादानस्कन्धा  
 दुःखमित्युच्यते तच्चास्ति । तेन च दुःखेन कस्य चिद्वचितव्यं न निराश्रयेणोति । अतो  
 विद्यत एव दुःखस्याश्रयः । स चात्मेति ॥ उच्यते । स्यादात्मा यदि दुःखमेव स्यात् 'तद्धि 5  
 भवत्स्वयं कृतं वा भवेत्परकृतं वा उभ[68b]यकृतं वा हेतुरहितं वा । सर्वथा चेष्ट्यमाणं  
 तत्कार्यमेव नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

दुःखमित्येक इच्छति तच्च कार्यं न पुष्यते<sup>(2)</sup> ॥ १

तत्रैके वादिनः स्वयं कृतं दुःखमिति प्रतिपन्नाः । अपरे पुनः परकृतं । अन्ये चोभ- 10  
 यकृतं । केचिदहेतुसमुत्पन्नमेव दुःखमिति प्रतिपन्नाः । सर्वथा च तद्दुःखमिष्यमाणं कार्यं  
 कर्तव्यं न पुष्यते । तदेतत्प्रतिज्ञामात्रकमिति । तत्प्रतिपादयन्नाह ।

1) *pañcopādānaskandhāḥ* = *upādānam*, ci-dessus p. 212. 18. — Pour la définition du *duḥkha*, voir Bcp. IX. 350. 4, M. Vyut. 112 ..... *samkṣepena pañcopādānaskandhaduḥkham*, et ci-dessous XXIV. 1 (fol. 149b).

2) ल'डेवा' सुवा'सुवा' सदा'गीष' सुष। गदण'श्रीष' सुष' द' ग'श्रीष' ग'ष'  
 सुष। सु'मेद'स'व'स' अ'सुद'स' अ'र'र' दे'के' सु'स'र' मे'सुद'र'र' ॥ — Voir ci-dessus  
 p. 55. 3.

*saṃskāta*, *paramkata dukkha*, *sukha*, Saṃ. N. II, p. 19, Udāna, VI. 5 (p. 70), Kathāva., VII. 6.1 et XVI. 3. — Voir l'opinion des Mahāsaṃghikas, d'après Vasumitra (Wass. 242, n. 4; Mdo, XC, fol. 172a).

स्वयं कृतं यदि भवेत्प्रतीत्य न ततो भवेत् ।

स्कन्धानिमानमी स्कन्धाः संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥ १

<sup>(2)</sup>यस्मादिमान् <sup>(3)</sup>मरणान् <sup>(4)</sup>नितिकान् स्कन्धान् प्रतीत्येव <sup>(5)</sup>श्रीपत्त्यांशिकाः स्कन्धा उत्प-  
द्यन्ते तस्मात्स्वयं कृतं <sup>(6)</sup>डुःखमिति नोपपद्यते ॥

1) गण'ने' यदग'गीष' घृष' श्रु'र'। दे'स्रै'र' यद्दे'र'र'र'र'र'र' मी' र'श्रु'र'।  
गण'स्रै'र' सु'द'स्ये' र'र'र'ग'। यद्दे'र'र'र' सु'द'स्ये' र'र'र'ग' र'श्रु'र' ॥ — Mdo XVII  
*phuñ-po de-dag-la | brten-nas phuñ-po de-dag.* — Il faut lire *phuñ-po hdi-*  
*dag-la | phuñ-po de-dag.* . . . comme dans la version du commentaire de Buddha-  
pālita (Mdo XVII, fol. 242 b 6); et d'après l'analogie de notre commentaire à la  
ligne suivante: *amī maraṇāntikāḥ* (र'र'र'ग'), *ima aupapattyāṃṣīkāḥ* (र'र'ग').

Mss. *skandhān imān amī skandhāḥ* et à la ligne suivante *skandhān imān.*  
— J'hésite à corriger *skandhān amūn ime skandhāḥ, skandhān amūn*; car, au  
troisième sūtra, *amī* désigne les nouveaux skandhas, *ebhir* les anciens.

2) Le tibétain présente ici un passage qui n'est pas représenté dans nos  
Mss. Par le fait, ceux-ci ne fournissent pas le commentaire de la première ligne  
de la Kārikā. Voici le texte tibétain et un essai de traduction.

दे'य' यदग'गीष' र'ष'घृ'य' दे' यदग'र'द'गीष' र'ष'घृ'य'दे' दे'र'ने'। गण'ने'  
यदग'गीष' श्रु'ग'य'श्रु'य' घृष'य'र'श्रु'र'र' ने'। श्रु'ग'य'श्रु'य'श्रु' र'द'गी' र'स्ये' दे'ने'र'श्रु'र'  
श्रु'ग'य'श्रु'य'श्रु' र'द'गी' र'स्ये' दे'ने'र' घृष'य'र' [89b] र'श्रु'र'र'। दे'ने'स्रै'र' र'ने'र'र'  
र'श्रु'य'य'र'र'र'र'र' मी' र'श्रु'र'र'। श्रु' र'द' श्रु'य' मी' श्रु'य'य'र' र'श्रु'य'य'र' मी'  
र'श्रु'र'र'। र'ष'घृ'य'दे' र'ने'ने'। र'द'गी' र'स्ये'र' य'य'य'दे'स्रै'र'र'। य'य'य' म' य'य'  
य'य' दे' र'द'गी' र'स्ये' श्रु'य'य' म' य'य'ने'। र'ने' र'ने' र'ने'र'र'र'र'य'र'र'र' य'य'  
य'य'ने'। र'ने'र'र'।

गण'स्रै'र' सु'द'स्ये' र'र'र'ग'।

यद्दे'र'र'र' सु'द'स्ये' र'र'ग' र'श्रु'य'य'दे' स्रै'र' ने'।

गण'गी'स्रै'र'। र'ने'य'दे' र'ु'य'श्रु' सु'द'स्ये' र'र'र'ग'। . . .

*tatra svayam iti svātmanā ity arthah . yadi svayam duḥkham kṛtam bhavet*

इदानीं परकृतमपि दुःखं यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

यद्यमीभ्य इमेऽन्ये स्युरेभ्यो वामी परे यदि ।

भवेत्परकृतं दुःखं परैरेभिरमी कृताः ॥ ३

यद्यमीभ्यो मरणात्तिकेभ्यः स्कन्धेभ्य [इम] औपपत्त्यांशिकाः स्कन्धा ऋन्ये स्युरेभ्यो  
वा औपपत्त्यांशिकेभ्य (9) मी मारणात्तिकाः स्कन्धाः परे स्युः ' स्यात्तदानीं परकृतं दुःखं । 5  
न चैषामन्यत्वं दृष्टं केतुफलसंबन्धावस्थानात् । वदयति किं ।

*tenaiva duḥkhasvarūpena tad eva duḥkhasvarūpam kṛtam syāt. tasmāt pratītya-  
samutpannam na syāt, hetupratyayanirapekṣam na syāt(?) . ity arthaḥ. svarūpa-  
sadbhāvāt. abhāvād eva svarūpam na kārakam asti. tat pratītyasamutpannam eva  
tadyathā: skandhān amūn ime skandhān sambhavanti pratītya hi . yasmāt . ma-  
raṇakālīkān amūn . . . .*

<sup>a</sup> 'मै' doit être supprimé.

3) imān = ॠद्रे'रग'र्य = amūn; voir la note 1.

4) ॠके'सदे' दु'स'श्रु' सुद'सो' (= maraṇakālīka). — Comparer māraṇāntika

(Çikṣ.). — maraṇāntika duḥkha, Bodhicaryāv. p. ad II. 41.

5) श्रु'सदे' ऋ'स'ग'ग'स'सदे' सुद'सो' et aussi, plus simplement, ऋदे'सुद'सो'.

— Nos Mss. donnent ci-dessous °āmçika, lecture du Çikṣās. — Voir ce livre, p. 226 et les mêmes fragments du Çālistamba dans Bodhicaryāv. t. p. 311, IX. 73 (mauvaises lectures). — M. Vyut. 223. 269, 270 maraṇāmçika, upapat-  
tyamçika.

6) Mss. nopapadyante.

7) ग'र्य'दे' ॠदे'र्य'स' दे' ग'र'ग' दे'न' । ग'र्य'दे' दे'र्य'स' ॠदे' ग'र'ग'ग' । श्रु'ग'  
स'श्रु'स' ग'र'ग'श्रु'स' सु'स' ॠश्रु'स'दे'न' । ग'र'ग' दे'र'ग'ग'स' दे' सु'स' ॠश्रु'स' ॥ — Plus  
correctement Buddhapālita (243 a 2) gzhan-de-dag-gis hdi byas-pas | sdug-  
bsnal gzhan-gyis byas-par hgyur.

8) Mss. aupapattyamçika.

9) Mss. ime.

10) ग'र'स'स' मदे'सदे'श्रु'स' = sambandha-sthāna-abhāvāt.

11) Chap. XVIII. 10.

प्रतीत्य यद्यद्भवति न किं तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोद्धिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति ।

अतः परकृतमपि दुःखं न संभवति । यदि कान्यत्वं स्यात् ' तदा सत्यन्यत्  
एतैः परभूतैः स्कन्धैरमी<sup>(1)</sup> परभूताः कृता इति पुक्तं वक्तुं स्यात् । न चैतदेवमिति परकृत  
5 मपि दुःखं न संभवति ॥

अथ स्यान्न ब्रूमो यस्माद्दुःखेनैव दुःखं कृतमतः स्वयं कृतमिति । किं तर्हि [69a  
स्वपुद्गलेन यस्मात्स्वयमेव<sup>(2)</sup> [Tib. 90a] कृतं नापरेणा<sup>(3)</sup> कृत्वा दत्तमित्यतः स्वयं कृतं दुःख  
मिति ब्रूमः ॥ उच्यते ।

स्वपुद्गलकृतं दुःखं यदि दुःखं पुनर्धिना ।

10 स्वपुद्गलः स कतमो येन दुःखं स्वयं कृतं<sup>(4)</sup> ॥ ४

<sup>(5)</sup>यदेतन्मनुष्यदुःखं पक्षोपादानस्कन्धलक्षणां स्वयं पुद्गलेन कृतमिति परिकल्प्यते  
कल्प्यतामसौ पुद्गलो येन तद्दुःखं स्वयं कृतं । यदि तावद्येन दुःखेन स्वपुद्गलः प्रज्ञप्यते  
तदेव दुःखं तेन कृतमिति स भेदेन कथ्यतामिदं तद्दुःखमयमस्य कर्तते ॥ अथापि मनुष्या  
दुःखोपादानेन पुद्गलेन तदेव दुःखं कृतं स्यात् । न तर्हि स्वपुद्गलकृतं तत्परपुद्गलकृतमिति

1) Tib. དེ = ime.

2) གང་ཟག་ བདག་གིས་.

3) Mss. *nāspareṇa*. — Le texte est altéré. — གཞན་གྱིས་ གུས་ནས་ འདི་འ  
ཕྱིན་ = *nāsmāi pareṇa kṛtvā dattam*.

4) གལ་ནེ་ གང་ཟག་བདག་གིས་ རྟེ། སྐྱག་བསྐྱལ་ གུས་ན་ གང་ བདག་གིས་  
སྐྱག་བསྐྱལ་ གུས་པའི་ གང་ཟག་ རེ། སྐྱག་བསྐྱལ་ མ་གཏོགས་ གང་ལྟོག་ ཡིན།

5) *yad* = *yadī*.

6) Mss. *sa hedena, sa dehena*. — ཕྱེ་ དེ་ བརྗོད་ དགོས་སོ་ = *vibhajya ta  
kathyatām*.

स्यात् ॥ अथोपादानभेदेऽपि पुद्गलाभेद इष्यते । एतच्च नास्ति । उपादानव्यतिरिक्तस्य भिन्नस्य पुद्गलस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥ एवं तावत्स्वपुद्गलकृतं दुःखं न भवति ॥

अत्राह । क एवमाह स्वपुद्गलकृतं दुःखमिति । किं तर्हि परपुद्गलज्ञं दुःखं । अन्य एव देवदुःखान्मनुष्यपुद्गलः । मनुष्यपुद्गलश्च देवदुःखं कृत्वा यस्मादेवपुद्गलाय ददाति तेन च देवदुःखेन देवपुद्गलः प्रज्ञप्यते तस्मात्तस्य पुद्गलस्य तद्दुःखं परपुद्गलज्ञमेव भवति ॥ 5  
उच्यते ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि यस्मै प्रदोषते ।

परिणा [Tib. 90b] कृत्वा तद्दुःखं स दुःखेन विना कुतः<sup>(3)</sup> ॥ ५

यदि देवदुःखं मनुष्यपुद्गलकृतं । तेन च मनुष्यपुद्गलेन तद्दुःखं कृत्वा परस्मै देवपुद्गलाय प्रदोषत इति स देवपुद्गलो देवदुःखविनिर्मुक्तः कुतो यस्मै प्रदीयतेति । एवं ता- 10  
वदपरपुद्गलज्ञस्य दुःखस्य प्रतिप्राकृक एव नास्ति [69b] ॥

इदानीं यश्च ददात्यसायपि नास्तीत्याह ।

परपुद्गलज्ञं दुःखं यदि क[ः] परपुद्गलः ।

विना दुःखेन यः कृत्वा परस्मै प्रद्विणोति तत्<sup>(5)</sup> ॥ ६

1) ལྟའི་སྐྱུག་སྐྱེལ་.

2) མེའི་གང་ཟག་.

3) གལ་ཏེ་གང་ཟག་གཞན་ལས་ རེ། སྐྱུག་སྐྱེལ་ འབྱུང་ན་གཞན་ཞིག་གིས། སྐྱུག་སྐྱེལ་ དེ་བྱས་གང་སྐྱིན་དེ། སྐྱུག་སྐྱེལ་ མ་གོའི་གས་ཅེ་ལྟར་རྒྱུང་། —  
Mss. *krteā yad duḥkham*; mais voir le commentaire. — *ci-ltar (ji-ltar) = katham.*

4) Ms. *puḍgalayasya, °ksasya.* — གང་ཟག་འབྱུང་པ་.

5) གལ་ཏེ་གང་ཟག་གཞན་སྐྱུག་སྐྱེལ་ འབྱུང་ན་གང་གིས་དེ་བྱས་ནས། གཞན་ལ་སྐྱེར་བའི་གང་ཟག་གཞན་སྐྱུག་སྐྱེལ་ མ་གོའི་གས་གང་ཞིག་ཡིན། ॥

येनोपादानेन स [मुन्य]पुद्गलः प्रज्ञप्यते स मनुष्योपादानव्यतिरिक्तः कतमो यो देवपुद्गलाय देव<sup>(2)</sup>डुःखं कृत्वा प्रक्षेप्यति । तस्मात्परपुद्गलज्ञमपि डुःखं न संभवति । ततश्च ।

स्वयं कृतस्याप्रसिद्धे<sup>(1)</sup>डुःखं परकृतं कुतः ।

परो हि डुःखं यत्कुर्यात्तस्य स्यात्स्वयं कृतं<sup>(3)</sup> ॥ ७

- 5 यदि देवपुद्गलडुःखं मनुष्यपुद्गलेन कृतत्वात्परकृतं भवति । ननु मनुष्यपुद्गलस्य स्वयं कृतमेव तद्ववति । एतच्च नास्तीत्युक्तं । ततः स्वयं कृतस्याप्रसिद्धेर्यदा मनुष्यपुद्गलेन स्वयं तदुःखं न कृतं तदा कुतः परपुद्गलस्य देवाख्यस्य तदुःखं परकृतं भविष्यतीति । अतोऽपि परकृतं डुःखं न संभवति ॥

इदानीं प्रकरणात्तरेणापि पतद्वयासंभवं प्रतिपादयन्नाह ।

- 10 न तावत्स्वकृतं डुःखं न हि तेनैव तत्कृतं [Tib. 91a] ।

परो नात्मकृतश्चेत्स्यादुःखं परकृतं कथं<sup>(4)</sup> ॥ ८

इतश्च स्वपराभ्यां डुःखस्य करणं न युज्यते यस्मान्न तावत्स्वकृतं डुःखं । किं कारणं । यस्मान्न तेनैव हि तत्कृतं स्वात्मनि वृत्तिविरोधादतः स्वकृतं नास्ति । [न] परकृतमपि । यस्माद्योऽसौ परः करोतीति परिकल्प्यते स एव तावत्स्वात्मना कृतो

1) Mss. *sa pudgalaḥ* — मैदे'णद'त्रण' दे'र' णद'ण'स'य'.

2) Mss. *sa devaduḥkham*.

3) यद'ण'ण'स' सु'स'य'र' म' सु'य'य'स'। सु'ण'य'स'य' ण'द'ण'स' ण'य' सु'स'। ण'द'ण'स' सु'ण'य'स' ण'द' सु'द'य'। दे'दे' दे'य' यद'ण'स' सु'स' ॥

4) दे'दे'ण' सु'ण'य'स' यद'ण'स' सु'स' मै'ण' दे'दे'ण'स' दे' दे' म' सु'स'। ण'द'ण' यद'ण' म' सु'स'ण' सु'ण'य'स' ण'द'ण'स' ण'य' सु'स' ॥ Mss. *au troisième pāda paro nātmakṛtāḥ ce syāt.* — D'après le Commentaire *paro nātmakṛto yasmāt*.

नात्मना निष्पन्नः । तस्यापि केवस्रपेक्षणात् । यच्च स्वात्मना न निष्पन्नः स कथमवि-  
द्यमानस्वभावः सन् परं करिष्यतीति न युक्तमेतत् ॥

इदानीमुभयकृतमपि दुःखमसदित्याह ।

स्याद्दुःखाभ्यां कृतं दुःखं स्यादेकैककृतं यदि ।

यदि चैकैकेन दुःखस्य का[70a]रणा स्यात् । स्यात्तदानीमुभयाभ्यां कृतं दुःखं । न ४  
चैकैककृतं तदुक्तदोषात् । न चैकैकेन प्राणातिपाते ऽकृते<sup>(1)</sup> द्वाभ्यां कृतं इति व्यपदेशो  
दृष्टः ॥

इदानीं निर्हेतुकमपि दुःखं यथा नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

पराकारास्वयंकारं दुःखमहेतुकं कुतः ॥ इति<sup>(2)</sup> । §

परे<sup>(3)</sup>णाकारोऽकारणमस्येति पराकारं । [न स्वयंकारोऽस्येत्यस्वयंकारं । यदि दुःखं 10  
स्वयंकृतं नास्ति परकृतमपि नास्ति यथोक्तेन न्यायेन । तदिदानीं कुत एव निर्हेतुकं  
भविष्यति ख[Tib. 91b]पुष्पसौगन्ध्यवत् । दुःखाभावात्कुतस्तस्याश्रयभूतं श्रान्ता ॥

यथा च चतुर्धा विचार्यमाणां दुःखमसदेवं बान्धा अपि बीजाङ्कुरघटपटादयो भावा  
वेदितव्या इति प्रतिपादयन्नाह ।

न केवलं हि दुःखस्य चातुर्विध्यं न विद्यते ।

15

सर्वेषां

बान्धानामपि भावानां चातुर्विध्यं न विद्यते<sup>(4)</sup> ॥ १०

1) Mss. °pātena kṛtena . . . . kṛtam iti.

2) ग'ल'हे' रे'रे'स' सु'स' सु'र'द'। सु'ग'स'स'ल'ल' ग'हे'स'ग'स' सु'स'स'र'  
सु'र'। स'र'ग'ग'स' स' सु'स' ग'द'द' स' सु'स'। सु'ग'स'स'ल'ल' कु'मे'द' ग'ल' ल'सु'र'॥

3) Tib. = pareṇa akarāṇam.

4) Mūlamadhyamaka. सु'ग'स'स'ल'ल' ल'स'ल' दे'ग' कु'स'स'स'दे'। प'द' स'



पूर्ववत्सर्वं समं योष्यं ॥ यदि खल्वेषां दुःखादीनां चातुर्विध्यासंभवस्तत्कालमेव  
तर्हीदीनां प्रकारेषु सिद्धिरिति ॥ उच्यते । स्वभावतो यद्येतानि दुःखादीनि स्यु-  
नियतमेषां चतुर्णां प्रकाराणामन्यतमेन प्रकारेण सिद्धिः स्यात् 'न त्वस्ति' तस्मात्स्व-  
भावतो न सति दुःखादीनीत्यवसीयते । अथ विपर्ययमात्रलब्धात्मसत्ताकायां दुःखा-  
5 दि संबृतेः प्रतीत्यसमुत्पादव्यवस्था मृग्यते तदा कर्मकारकपरीक्षाप्रकाराविकृतविधिना  
यद्योदितपन्नचतुष्टयतिरस्कारेणोदंप्रत्ययतामात्रार्थप्रतीत्यसमुत्पादसिद्ध्या सिद्धिरभ्युपेया ॥  
यथोक्तं ।

स्वयं कृतं परकृतं द्वाभ्यां कृतमहेतुकं ।

तार्किकैरिष्यते दुःखं त्वया तूक्तं प्रतीत्यज्ञं ॥ इति ।

10 [उक्तं<sup>(8)</sup> च भगवतार्योपालिपृच्छायां ।

..... [70b] .....  
.....  
..... ]

<sup>(4)</sup>  
तथा ।

ཡིན་པོ་ མ་བྟན་ གྱི། ལྱེ་མོལ་ རྡོ་ས་པོ་རྣམས་ལ་ ཡང་། རྣམ་པ་ བཞི་པོ་ ཡོད་མ་ཡིན།  
Dans notre Commentaire, au deuxième pāda མ་ཡིན་གྱི། རྡོ་ས་པོ་རྣམས་ཅད་དག་ལ་  
ཡང་། ... = *sarveṣāṃ api bhāvānām...*

1) Voir ci-dessus 68. 8, 73. 7.

2) Tib. = °*samutpādasiddhir abhyupeyā.*

3) Les Mss. reproduisent ici quatre stances, citées ci-dessus pp. 53. 7—54. 4  
et 191. 2—9. — La version tibétaine les omet, ainsi que la mention: *uktam ca...*

4) Au lieu de la mention *tathā*, nous avons བཞི་པོ་ལྡན་འདྲ་ས་གྱིས་ གཏང་། ...  
... | རྣམ་བྱ་བ་ལ་སོགས་པ་ གསུངས་སོ། = *bhagavatā ca .... ityādy uktam.*

संवृति<sup>(1)</sup> भाषितु धर्म जिनेन  
 संस्कृत [संस्कृत] पश्यथ एव ।  
 नास्तिह भूततु घात्म नरो वा  
 एतकु<sup>(2)</sup> लतपा सर्वज्ञगस्य ॥

कृष्णशुभं च न नश्यति कर्म  
 घात्मन कृत्व च वेदपितव्यं [Tib. 92a] ।  
 नोऽपि तु संक्रम कर्मफलस्य  
 नो च घटेतुक प्रत्यनुमोति ॥

5

सर्वि भवा अलिका वसिकाश्च  
 रिक्तक तुच्छक फेनसमाश्च ।  
 मायमरीचिसमा सद शून्या  
 देशितु संवृत्तु ते च विविक्ताः<sup>(3)</sup> ॥

10

1) གུན་ཚོའི་སྤྱི་ལོ་ = *saṃvṛtitaḥ*.

2) འདུལ་བྱས་འདུལ་མ་བྱས་ ཡིན་ དེ་ལྟར་ ལྟོས།

3) ཡང་དག་ཉིད་སྤྱི་ བདག་ དང་ ཡིད་མེད་དེ། *nara est omis.*

4) Mss. *etuku*; voir Mhv. I. 384 (ad 18. 1). Le tibétain porte འདི་འདྲའི་  
 = *idṛṣa*.

5) Mss. *paçyati*. Tib. མི་འཇིག་སྟེ།

6) ལྷ་ཡིས་ བཤད་ རྒྱུད་ དེ་དག་ དཔེན་པ་ ཡིན། = *çabdēna deçitā api te  
 viviktāḥ*.

शैलगुहागिरिडुर्गनदोषु  
 यद्द पतिष्णुक ज्ञायि प्रतीत्ये<sup>(1)</sup> ।  
 एविमु संस्कृत सर्वि विज्ञान<sup>(2)</sup>  
 मायमरीचिसमं जगु सर्वे ॥ इत्यादि ।

- 5 ॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ डुःखपरीता  
 नाम द्वादशमं प्रकरणं ॥

1) *yadvat pratiṣṭhukā jāyate.*

2) मैत्रायणश्रुतिः ।

## XIII.

## संस्कारपरीक्षा नाम त्रयोदशमं प्रकरणं

यतश्चैवं समनस्ररातिक्रातप्रकरणविधिना स्वपरोभयकृत[त्व]मकेतुसमुत्पन्नत्वं च  
निद्रूप्यमाणां भावानामसदन्यश्चोत्पादको विधिरसन् । [71a] उत्पन्नरूपत्वेन चैते भावा  
अविद्यातिमिरीपकृतमतिनयनानां बालपृथग्जनानां ज्ञ्यान्ति । तस्मान्निःस्वभावा एव सत्तो 5  
बालानां विसैवाद्का मायाकारितुरगादिवत्तदनभिज्ञानां न तु विज्ञानां । अत एव सर्वध-  
र्मस्वभा<sup>(1)</sup>व्यापरोक्तधीनयनः समुन्मूलिताशेषाविद्यावासनश्चतुर्विपर्यासविपर्यस्तात्राणसह-  
परित्राणापाविपरोतनैःस्वाभाव्योपदेशतत्परो बुद्धो जगद्विबोधको मूकाकारुणिकः ।

तन्मृषा मोषधर्मं यद्गगवानित्यभाषत ।

सर्वे च मोषधर्माणः संस्कारास्तेन ते मृषा ॥ १

10

<sup>(3)</sup> मूत्र उक्तं तन्मृषा मोषधर्मं यदिदे संस्कृतं [Tib. 92b] । एतद्धि खलु भित्तवः  
परमं सत्यं यदिदे<sup>(4)</sup>ममोषधर्मं निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माण इति । तथा । [नास्त्यत्र

1) Mss. °svabhāvvyaparokṣādādhīnayanah. ལྷོའི་སྐྱུན་ ཚོས་ཐམས་ཅད་ཀྱི་ རང་  
བཞིན་ ལྷོས་ཏུ་མ་གྲུབ་པ་ མངའ་བ།

2) བཙོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་ ཚོས་ ཀང་ཞིག། བསྐྱེ་བ་ དེ་ ཉི་ བརྒྱན་ ཞེས་  
གསུངས། འདུ་ཕྱེད་ ཐམས་ཅད་ བསྐྱེ་བའི་ ཚོས། དེས་ན་ དེད་ག་ ལྷན་པ་ ཡིན།། -  
Cité ci-dessus p. 42. 10.

3) Voir ci-dessus p. 41. 4 et suiv.

4) *yad uta a°*, p. 41. 4.

तथता <sup>(1)</sup> वा अचित्तवृत्ता वा] मोषधर्मकमप्येतत् । प्रलापधर्मकमप्येतदिति ॥ तदनेन न्यायेन यन्मोषधर्म <sup>(2)</sup> तन्मूषेत्येव यस्मादुक्तवान् तथागतो भगवान् । सर्वे च मोषधर्माः संस्कारास्तस्मान्मोषधर्मकत्वेन ते संस्कारा मूषा भवन्ति । <sup>(3)</sup> चित्रकरपल्लदारिकावत् । लक्ष्मणोपेत-  
पल्लमपवाराणवसितोदयनवत्सराज्ञवत् <sup>(4)</sup> । तत्र विसंवादकं मोषधर्मकं वितथष्यात्यालात-

5 चक्रवत् ॥

अतो [निः]स्वभावत्वेन मूषा सर्वसंस्कारा मोषधर्मकत्वात् । मरीचिकादिज्ञवत् ॥ यत्तु सत्यं न तन्मोषधर्मकं । तद्यथा निर्वाणमेकं <sup>(5)</sup> । ततश्च विहितपोषपत्याऽस्माच्चागमात्सिद्धे सर्वभावानां नैःस्वभाव्यं । शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति च प्रज्ञापारमिता अर्धशतिकापाठात् <sup>(6)</sup> ॥

10 अत्राह । यद्येवं मोषधर्मकत्वेन सर्वसंस्काराणां मूषा[71b]त्वं प्रतिपादितं भवता । नन्वेवं सति न सति सर्वे भावा इति सर्वपदार्थापवादिनी मिथ्यादृष्टिरेव स्यात् ॥ उच्यते । सत्यं मोषधर्मकाः सर्वसंस्कारा येऽपि भवन्ति मुष्णन्ति । ननु च भोः ।

तन्मूषा मोषधर्मं यद्यदि किं तत्र मुष्ण्यते ।

1) Manque dans les Mss. et dans le tibétain.

2) Le tibétain porte འདྲི་ཞེ་འཇིག་པའི་ཚེས་ཅན་ནོ། = *vinācadharmakam etat*.

3) ལང་གསུ་ཞིང་འཇིག་པའི་ཚེས་ཅན་ནོ་ནི་...

4-4) Manque dans la version tibétaine. Mss. °*mantrasabhavāraṇa*°, °*mabha*°. — Mahāsena s'empara d'Udayana au moyen d'un éléphant artificiel, voir Kathās., XII, init.; Harṣacarita, VI sub fin. Schiefner, Mahākātyāyana und König Tschanḍa Pradyota, pp. 36-7 (*māyāmātāṅga*, H.-c. = *kapatakuñjāra*, Comm. = *yantraḥastī*, K.-s.). — Communiqué par M. F. W. Thomas.

5) *ekam* manque dans la version tibétaine.

6) Sic Mss. — Çer-phyin, VI, 8 (A. M. G. II, p. 201). — Même citation, *uktam bhagavatā*, ci-dessous XXII, 11, *prajñāpāramitābhīdhānāt*, XXIV. 14, *dyardhaḥatikāyām*, XXIV, 18. — Voir l'édition de Rājendralāl, p. 405.

यदास्माभिस्तन्मृषा मोषधर्मकमित्युक्तं तदा किं तत्र मुष्यते । किं तत्राभावो भवति । कश्चिद्यदि [Tib. 93 a] पदार्थो ऽभविष्यत्स्यात्तस्यापवादाद्भावदर्शनान्मिथ्यादृष्टिः । पदा तु पदार्थमेव के चिन्न पश्यामस्तदा किं तत्र मुष्यते । नैव किं चिद्भावो भवतीत्युपुक्तोऽभ्यमुपालम्भो भवतः ॥

अत्राह । यद्यभावदर्शनमपि न प्रतिपाद्यते । किं पुनरनेनागमेन प्रतिपाद्य[त] ५ इति ॥ उच्यते ।

एतत्तूक्तं भगवता शून्यतापरिदीपकं ॥ २

पदेतदुक्तं भगवता तत्र भावानामभावपरिदीपकं । किं तर्हि शून्यतापरिदीपकं स्वभावानुत्पादपरिदीपकमित्यर्थः ॥ यद्योक्तमनवतप्तक्रुदापिसंक्रमणसूत्रे ।

यः प्रत्यपैर्जायति स ह्यज्ञातो

10

नो तस्य उत्पादु सभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ॥

1) गण'ते' सञ्जु'केष' गण' षी'य'य । दे' हु'य' दे'य' उ' दे'ण' सञ्जु । सके'य' दे'य'य'य'य' दे' ग'सु'य'य'य'य'य' षी'य' ॥

2) Le tibétain a simplement མེད་ལས་ = *sūtrāt*. — Voir Kandjour, Mdo XII, foll. 317—390 (Ann. M. G. p. 253), Nanjio, № 437, traduit A. D. 308, Anavataptanāgarājapariprcchāsūtra, qui est nommé par Wassilieff, Bouddhisme p. 327, comme un des sūtras «des ausschliesslich echten Sinnes» au point de vue des Mādhyamikas. — Sur Anavatapta, lac ou *nāga*, voir notamment Burn., Intr. 171, 330, 396 et Lotus 3; Fujishima, Bouddh. japonais, 55. — Notre stance est citée (sans indication de source et avec variantes) Bodhicaryāv. p. IX. 2 (Bibl. Ind. p. 355.10 et Bouddhisme p. 241, n 1), Subhās. sgr. (Muséon, N.S. IV, 395. 23), et ci-dessous, trois fois, au chap. XXIV.

3) Mss. °*dīnu*.

(1) अत्राह । नायमागमो भावस्वभावानुत्पादे परिदीपयति किं तर्हि निःस्वभावत्वं स्वभावस्यानवस्थापित्वं विनाशित्वमिति ॥ कुत एतदिति चेत् ।

भावानां निःस्वभावत्वमन्यथाभावदर्शनात् ॥<sup>(8)</sup>

विचार्यमाणानामन्यथात्वं विपरिणामदर्शनादित्यर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्तदानीं त्रैषामन्यथात्वमुपलभ्ये[72a]त । उपलभ्यते च परिणामः । तस्मात्स्वभावानवस्थापित्वमेव सूत्रार्थ इति विज्ञेयं ॥

इतश्चितदेवं । यस्मात् ।

अस्वभावो भावो नास्ति भावानां शून्यता यतः ॥ ३<sup>(9)</sup>

यो ह्यस्वभावो भावः स [Tib 93 b] नास्ति । भावानां च शून्यता नाम धर्म इष्यते । न चास्ति धर्मिणि तदाश्रितो धर्म उपपद्यते । न ह्यस्ति बन्ध्यातनये तच्छ्यामतोपपद्यते इति । तस्मादस्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

1) L'adversaire prend la parole.

2) Ce sūtra définit le *niḥsvabhāvatva* (ou *gūnyatā*) comme étant le *svabhā-rasya vināṣitva*.

3) = On dit que les êtres n'ont pas de *svabhāva* parce qu'on voit que leur *svabhāva* est sujet au changement. — Par le fait, le changement prouve l'existence du *svabhāva*.

4) *vicāryamāṇānām* n'est pas représenté dans le tibétain.

5) ཡོངས་སུ་འགྲུབ་པ་.

6) D'après le tibétain; Mss. *niḥsvabhāvo*.

7) Le sūtra cité p. 237. 11.

8) Mss. *nāsvabhāvaḥ ca bhavo nāsti*. — Voir ci-dessous 245. 9.

9) རོང་ས་རྣམས་ རོ་བོ་ཉིད་ མེད་དེ། གཞན་སུ་འགྲུབ་པ་ ལྷོང་གྱིས་རོ། རོང་ས་པོ་ རོ་བོ་ཉིད་མེད། གང་གྱིས་ རོང་ས་རྣམས་ ལྷོང་པ་ཉིད། — Notre commentaire au troisième pāda རོ་བོ་ཉིད་མེད་དེ = *bhāvasvabhāvo nāsti*.

अपि च ।

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावश्चेन्न विद्यते ।

यदि भावानां स्वभावो न स्याद्योऽप्यं विपरिणामलक्षणोऽन्यथाभावः स कस्य स्या-  
दिति ॥

अत्रोच्यते । एवमपि परिकल्प्यमाने ।

5

कस्य स्यादन्यथाभावः स्वभावो यदि विद्यते<sup>(1)</sup> ॥ ४

इह गो धर्मो यं पदार्थं न व्यभिचरति स तस्य स्वभाव इति व्यपदिश्यते । अप्रप्र-  
तिबद्धत्वात् । अग्रेऽप्यं हि लोके तदव्यभिचारित्वात्स्वभाव इत्युच्यते । तदेवौष्ण्यम-  
पूपलभ्यमानं परप्रत्ययसंभूतत्वात्कृत्रिमत्वात् स्वभाव इति । यदा चैवमव्यभिचारिणा  
स्वभावेन भवितव्यं तदास्याव्यभिचारित्वादन्यथाभावः स्याद्भावः । न ह्यग्रेः शैत्यं प्रति- 10  
पद्यते । एवं भावानां सति स्वभावाभ्युपगमेऽन्यथात्वमेव न संभवेत् । उपलभ्यते चैषामन्य-  
थात्वमतो नास्ति स्वभावः ॥

अपि चापमन्यथाभावो भावानां नैव संभवति पदर्शनात्सस्वभावता स्यात् । यथा च  
न संभवति तथा प्रतिपाद्यत्वात् ।

तस्यैव नान्यथाभावो नाप्यन्यस्यैव पुण्यते ।

15

युवा न ज्ञीयते यस्माद्यस्माज्ज्ञीयो न ज्ञीयते<sup>(2)</sup> ॥ ५

1) ग'ल'ते' द'स'ते'न' मे'न' । ग'ल'ते'न' अ'न'य' । ग'ल'ते' द'स'ते'  
ते'न' अ'न'य' । द'स'ते'न' ग'ल'ते'न' ।

2) द'स'ते'न' ग'ल'ते'न' । ग'ल'ते'न' अ'न'य' । ग'ल'ते'न' अ'न'य' । ग'ल'ते'न'  
ते'न' अ'न'य' ।



तस्यैव तावत्प्राग्वत्प्रागवस्थायां वर्तमानस्य भावस्यान्यथात्वं नोपपद्यते ।  
 [Tib. 94a] तथा हि यूनो युवा[72b]वस्थापामेव वर्तमानस्य नास्त्यन्यथात्वं ॥ अथाप्य-  
 वस्थान्तरप्राप्तस्यैवान्यथात्वं परिकल्प्यते । तदपि नोपपद्यते । अन्यथात्वं नाम ज्ञायाः  
 पर्यायः । तद्यदि यूनो नेष्यतेऽन्यस्यैव ज्ञीर्णस्य भवतीति । तदपि न युज्यते । यस्मान्न हि  
 5 ज्ञीर्णस्य पुनर्ज्ञाया संबन्धो निःप्रयोजनत्वात् । किं हि ज्ञीर्णस्य पुनर्ज्ञाया संबन्धः  
 कुर्यात् । तादागमनाक्षरेण<sup>(1)</sup> ज्ञीर्णताभावान्ज्ञीर्णो ज्ञीर्णत इति न युज्यते । अथ यून एवा-  
 न्यथाभावस्तदयुक्तं । अप्राप्तज्ञावस्थस्य युवेति व्यपदेशादवस्थाद्वयस्य च परस्परविरु-  
 ढत्वात् ॥

अपि च ।

10 तस्य चेदन्यथाभावः क्षीरमेव भवेद्दधि ।

अथ स्यात्<sup>(2)</sup> । क्षीरावस्थापरित्यागेन दध्यवस्था भवति । अतो न क्षीरमेव दधि  
 भवतीति ॥ उच्यते । यदि क्षीरं दधि भवतीति नेष्यते परस्परविरोधात् ।

क्षीरादन्यस्य कस्य चिदधिभावो भविष्यति<sup>(3)</sup> ॥ ६

किमुदकस्य दधिभावो भवतु । तस्मात्संबन्धमेव तदन्यस्य दधिभावो भविष्यती-  
 15 ति ॥ तदेवमन्यथात्वासंभवात्कुतस्तदर्शनात्सस्वभावता भावानां प्रसेत्स्यतीति न युक्त-  
 मेतत् ॥

1) Le tibétain porte དེ་མེད་པར་ ཚས་པ་ཉིད་ ཡིན་པས་ = *tadantareṇa jir-  
 natāyā bhāvāt.*

2) Mss. *athāsyaākṣīra.*

3) གལ་ཏེ་ དེ་ཉིད་ གནས་ ལྷུར་ན། འོ་མ་ཉིད་ ཉི་ ཟོར་ འལྷུར་རོ། འོ་མ་ལས་  
 གནས་ གང་ཞེས་ ཉི། ཟོ་ཡི་ རོངས་པོ་ ཡིན་པར་ འལྷུར། ॥ — Mss. au troisième pāda:  
*kṣīrād anyasya kasyārtha d°.*

यथोक्तमार्यरत्नाकरमहायानसूत्रे<sup>(1)</sup>

यो न पि ज्ञायति नो चुपयथी  
नो च्यवते न पि ज्ञीर्यति धर्मः ।  
तं त्रिनु दर्शयती नरसिंह-  
स्तत्र निदेशयि सत्त्व मर्कषा<sup>(8)</sup> ॥

5

यस्य स्वभाव<sup>(4)</sup> न निश्चयि कश्चि  
नो [ऽ]परभावतु केन चि लब्धः<sup>(5)</sup> । [Tib. 94b]  
नात्तरतो नपि बाहिरतो वा  
लभ्यति तत्र निवेशयि नाथः ॥

शास्त्र गती कथिता मुगतेन  
नो च गती उपपद्यति का चि ।  
तत्र च व्योर्हमी गतिमुक्तो  
मुक्तकु मोच[73a]यमी बद्धमह्वान् ॥

10

1) Voir ci-dessus p. 90, n. 2. — Les trois premières stances, p. 91, 2-7.

2) Mss. *deçayati*.

3) Sic Mss. — Tib. शेमस'ठर' सक्तु'स्रग'रग' दे'ल' सगोर = *tatra niveçayi sattvaçatāni*.

4) Pour le mètre *yasya sabhāvu*.

5) गदर' यद' स'पिर' सुस' उद' मी' केर'स। Même version, p. 91. 4.

6) Lire *upalabhyati* केर'स'.

7) Pour le mètre *voharasi*. — दे'रग' अरु'लस' सु'ल'सम' कु'स'स'ग'सुद'स।  
= *tāç ca gatimuktā vyākhyātāh*.

- सर्वि<sup>(1)</sup> वदेसि निरात्मक धर्मान्  
 सवतु<sup>(2)</sup> घाक्तु मोचसि लोके ।  
 मुक्त स्वयं गतितो गतिमुक्तो  
 तेन सि पारगतो<sup>(3)</sup> न च तीर्णो<sup>(4)</sup> ॥
- 6 पारगतो सि भवार्णवतीर्णः<sup>(5)</sup>  
 पारगतो न च लभ्यति कश्चि ।  
 पारु न विद्यति नापि घपारु  
 पारगतोऽस्मि वदेसि च वाक्यं ॥
- 10 वाचं न विद्यति यां च वदेसि  
 यं पि वदेसि न विद्यति तं पि ।  
 यस्य वदेसि न विद्यति सोऽपि  
 यो पि विव्रानति सोऽपि घसत्तो ॥
- तत्र प्रणष्टु<sup>(6)</sup> ब्रह्मं शुभं सर्व  
 वितथविकल्पनिवेशवशेन ।<sup>(7)</sup>

1) Mss. *vadāmi*.2) Mss. *sarvatu*. सौमस'रुक्' र्देव'स्य' = *sattvagrāhāt*.

3) स'र'वा'ण'पे'ण'स'.

4) स'क'व'स'.

5) इ'न'सि'न'के'व'सि' सि'न'सि' स'र'वा'सु' = *pāragato 'si maharṣi bhavasya*.6) Mss. *vāra na*.7) के'व'स' = *labhyati*.8) र'व'स'स' = *bhrānta*. — Voir p. 248, n. 5.9) *niveça* = ङ'ण'स'. — Le mètre est irrégulier.

शास्त्रं विज्ञानंति यो नरुं धर्मा-  
स्तेहि तथागतु दृष्ट स्वयंभूः ॥

शास्त्रं प्रज्ञानंति धर्मप्रणीतान्  
प्रीतिं स विन्दति तोषति सत्त्वान् ।  
सो भवती जिनु जित्वन क्लेशान्  
आत्मा -----<sup>(5)</sup> ॥

5

तेन विज्ञानित बोधि ज्ञानानां  
बुद्धियं बोधयते स जगं पि । इत्यादि ॥

पञ्चोक्तमस्वभावो भावो नैवास्ति शून्यता च भावानामिष्यते । तस्मादस्ति शून्य-  
ताश्रयो भावस्वभाव इति । एतदपि न पुष्यत इत्याह ।

10

यद्यशून्यं भवेत्किं चित्तस्याच्छून्यमिति किं चन ।

न किं चिदस्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति ॥ ७

1) Mss. *ye na ca.* श्लेष'सु' गद'दे'ग'.

2) लेश'मलेश'.

3) Mss. *toşasi, toşati.*

4) Mss. *jitva ca.* जित'मे'न'स' कु'व'द'स' दे'जित' कु'व'स'म' अश्रु'म' ।

5) Mss. *v(t)āma jīno ca arā(o)ma(e) sthitaḥ ca.* — स'द'ग'जित' कु'व'स'म'  
अश्रु'म'दे'न' ग'द'स'स'मे'द' ।

6) Mss. *puşpiya bādḥ°.* स'द'स'कु'व'द'स' दे' अश्रु'स' श्लेष'स'म'श्रु'म' ।

7) Voir ci-dessus p. 240. 8.

8) ग'द'स'मे' श्लेष'मे'द' अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' ।  
अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' अश्रु'म'दे'न' ।

यदि शून्यता नाम काचित् [Tib. 95a] स्यात्तदाश्रयो भावस्वभावः स्यात् । न त्वेवं । इह  
 किं शून्यता नामेति सर्वधर्माणां सामान्यलक्षणमित्यभ्युपगमाद् शून्यधर्माभावादशून्यत्वैव  
 नास्ति । यदा चाशून्याः पदार्था न सन्ति । अशून्यता च नास्ति । तदा प्रतिपत्तनिरूपेण-  
 त्वाच्छून्यतापि खपुष्पमालावस्तीत्यवसीयतां । यदा च शून्यता नास्ति तदा तदाश्रया  
 6 अपि पदार्था न सन्तीति स्थितमधिकलं ॥

अत्राह । त्रीणि विमोक्तमुखानि<sup>(1)</sup> शून्यतानिमित्ताप्रणिहिता [73b] ध्यानि विमुक्तये  
 चिन्नेभ्यो भगवता निर्दिष्टानि सर्वतीर्थिकमारमतासाधारणानि सौगत एव प्रवचने  
 समुपलभ्यन्ते । येषामुपदेशार्थमेव बुद्धा भगवन्तोऽशेषतीर्थवार्मकामोकान्धकारानुगत-  
 गति जगदेकप्रदीपा नैरात्म्योपदेशाविच्छिन्नशिखा उत्पद्यन्ते । स भवांस्तथागतप्रवच-  
 10 नव्याध्यानव्याजनेदानो तामिव शून्यतां प्रतिज्ञेसुमारब्धवानित्यलं भवता स्वर्गापवर्ग-  
 मार्गसमुच्छेदकेनेति ॥

उच्यते । अहो वत भवानत्यन्मुख इवात्यसत्रिपर्वासात्रिवाणपुरगामिनं शिवजुं  
 परमं पन्थानमवधूय भावाभिनिवेशव्याकुलितं संसारकात्तारानुगमेव मार्गं मोक्षपुरगामि-  
 त्वेन [Tib. 95b] समाश्रितो<sup>(2)</sup> निर्मुक्तुः सन् संसाराट्टवीकात्तारः<sup>(3)</sup> सद्भिर्हृपालभ्य एव सन्न-  
 15 भिमानाभिनिवेशग्रहपरवशतया तानेवोपालभते । ननु भो निरवशेषज्ञेशव्याधिचिकित्स-  
 कैर्महवैद्यराज्ञैः ।

1) Voir ci-dessus p. 43, n. 4. — Dh.-s. LXXIII; Dh. sui, § 248; Atthas. § 474; Nettip. 90. 119. 126; Vis. magga (J. P. T. S. 1891) p. 155. — *vimokṣā nāma dhāraṇī pratilabdā*, Rāṣṭrap. 50. 4.

2) सुज्ञेयसामि' गद्दु'पुणस' = *sarvatīrthikasamaya*<sup>o</sup>. — Mss. *tīrthika-māra-mata*, lecture peu admissible.

3—3) Ces mots ne sont pas représentés dans la version tibétaine.

4) Mss. *°kāntārāsadbhir*. — दस'स'दण'गीस' श्लु'स'सु'स'पि'स'द्वे'सु'  
 = Alors que vous devez être réprimandé par les bons. ....

5) *abhimāna* = सँद्व'स'स'कु'प'.

शून्यता सर्वदृष्टीनां प्रोक्ता निःसरणं त्रिभिः ।

येषां तु शून्यतादृष्टिस्तानमाध्यान् क्वाधिरे<sup>(1)</sup> ॥ ८

इह सर्वेषामिव दृष्टिकृतानां सर्वयद्भाभिनिवेशानां पन्निःसरणमप्रवृत्तिः सा शून्यता ।  
न च दृष्टिकृतानां निवृत्तिमात्रं भावो<sup>(4)</sup> । ये तु तस्यामपि शून्यतायां भावाभिनिवेशिनस्तान्  
प्रत्यवाचका वयमिति<sup>(6)</sup> कुतोऽस्मदुपदेशात्सकलकल्पनाव्यावृत्त्या मोक्षो भविष्यति । यो 5  
न किं चिदपि ते पण्यं दास्यामोत्युक्तः सचेद्देहि भोस्तदेव मर्त्यं न किं चिन्नाम पण्य-

1) कुल'स' क्लम' श्ले' श्ले' स' श्ले' । कु' श्ल' दे' स' स' श्ले' स' श्ले' ।  
न च दृष्टि' श्ले' स' श्ले' कु' स' दे' दृष्टि' स' श्ले' स' श्ले' ॥ — Notre commen-  
taire, *sgrub-tu-med-par*. — Cité Subhāṣitas., Muséeon, IV, 397. 23 et Bep.  
IX. 33 qui traduit *nihsaraṇa* par *ñes-par-hbyin-pa* et *asādhya* par *gso-bya-*  
*min-pa*. — दे' स' स' = *ni, nis, prati* (Foucaux, Grammaire p. 191).  
कु' श्ले' स' = to emit, to remove (*niḥ-sārayati*), est le «transitif» de कु' श्ले' स' . —  
Pour la doctrine du vide, ci-dessous XXV. 10 et Bodhic. p., IX, 33 a. *cūnyatāvā-*  
*sanūdhānād hiyate bhāvavāsanā | kim cin nāstīti cābhyāsāt sāpi paṣcāt pra-*  
*hiyate ॥*

2) कु' स' श्ले' स' .

3) Sur la lecture *nihsaraṇa*, Mhv. I. 433. *pratisaraṇa*, Bendall, Mu-  
séeon, IV, p. 399, n. 6. — *appravṛtti* = कु' श्ले' स' . — Il y a (M. Vyut. 82) six  
*nihsaraṇiyadhātu* à savoir *maitrī, karuṇā, . . . . asmimānasamudghāta, animitta*;  
et trois (Itivuttaka § 72, § 43) *nekkhammam (kāmaṇaṃ nissaraṇam), āruppam*  
*(rūpānaṃ . . .), ajātam . . . asaṅkhatam (jātassa . . . saṅkhatassa)*. — Le suffixe  
*aniya* doit s'entendre comme dans *tapaniya = tūpajanaka* (Aṅg. N. I<sup>a</sup> p. 115),  
*vedāmiya, vedāniya* (Abhidh. k. v. Soc. As. 303 b): *kartary anīyaḥ karaṇe vā*.  
(Voir Bodhic. p. 16. 1, et sources grammaticales citées *in loco*.)

*nihsaraṇaprajña (grāvaka)*, M. Vyut. 48. 31.

4) Sic Mss. — कु' स' श्ले' स' क्लम' श्ले' स' श्ले' स' श्ले' स' श्ले' ।  
न च दृष्टि' . . . = . . . *bhāvah . ye tu*.

5) Mss. *avūcakā rayam*. दे' दृष्टि' कु' श्ले' स' श्ले' स' श्ले' ।

6) *iti* = दे' दे' श्ले' स' .

7) Mss. *sarva dehi, sa ca dehi*.

मिति ब्रूयात्स केनोपायेन शक्यः पण्यभावं याक्यितुं । एवं येषां शून्यतायामपि भावा-  
भिनिवेशः केने[74a]दानौ स तेषां तस्यां भावाभिनिवेशो निषिध्यतामिति । अतो मक्त्वा-  
भैषज्येऽपि दोषसंज्ञित्वात्परमचिकित्सकैः मक्त्वैद्यैस्तथागतैः प्रत्याख्याता एव ते ॥

यथोक्तं भगवतार्यारत्नकण्ठमुत्रे । यन्न शून्यतय! धर्मान् शून्यान् करोति । अपि तु  
5 धर्मा एव शून्याः । यन्नानिमित्तेन धर्मानिमित्तान् करोति । अपि तु धर्मा एवानिमित्ताः ।  
यन्नाप्रणिहितेन धर्मानप्रणिहितान् करोति । अपि तु धर्मा एवाप्रणिहिताः । [Tib. 96a]  
यैवं प्रत्यवेत्ता इयमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेत्ता । ये हि काश्यप  
शून्यतोपलम्भेन शून्यतां प्रतिस्मरन्ति तानहं नष्टप्रणाष्टानिति वदामि । इति प्रवचनात् ॥  
वरं खलु काश्यप सुमेरुमात्रा पुद्गलदृष्टिराश्रिता न त्वेवाभावाभिनिवेशिकास्य शून्यताद-  
10 ष्टिः । तत्कस्य हेतोः । सर्वदृष्टिकृतानां हि काश्यप शून्यता निःसर्गा । यस्य खलु पुनः  
शून्यतैव दृष्टिस्तमक्त्वाचिकित्स्यमिति वदामि । तद्यथा काश्यप ग्लानः पुरुषः स्यात्तस्मै  
वैद्यो भैषज्यं दद्यात्तस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य स्वयं कोष्ठगतं न निःसरेत् । तत्किं  
मन्यसे काश्यप अपि तु स पुरुषस्ततो ग्लान्यान्मुक्तो भवेत् ॥ नो ह्रीदं भगवन् गाढतरं  
तस्य पुरुषस्य ग्लान्यं भवेद्यस्य तद्वैषज्यं सर्वदोषानुच्चार्य कोष्ठगतं न निःसरेत् ॥ भगवा-

1) Voir p. 46, n. 1. — दण्णोऽसंकेता' सङ्केतास'सरे'सरे'.

2) केस'कृमसा'व' प्पद'दण'स' स'स'स'केता'स' केस'सु'रे'.

3) श्ले'द'स'हे'द'नु' द'स'केता'स'स' = *cūnyatālanbanena*.

4) केता'स'.

5) दे'दण' के' द'स' वासु'द'स'स' अ'दे'द'स' कृ'म'स' स'स'नु'कृ'म'स' के'स' स'प'द'

रे' = *tān aham asmāt pravacanān naṣṭān prapaṣṭān iti vadāmi*.

नाह । एवमेव काश्यप सर्वदृष्टिकृतानां शून्यता निःसर्षा । यस्य खलु पुनः शून्यतेव दृष्टि-  
स्तमकमचिकित्स्यमिति वदामि ॥<sup>(1)</sup>

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ संस्कारपरीता  
नाम त्रयोदशमं प्रकरणं ॥

1) Le rapport étroit du Ratnakūṣa et du sūtra de Nāgarjuna est digne de remarque. — La théorie de la *durgrahītātā*, des dangers que présente une fausse conception des doctrines bouddhiques, et en particulier de la *ṣūnyatā*, est développée dans un grand nombre de textes. (Voir Dogmatique Bouddhique, I, p. 26 = J. As. 1902, II, p. 258.) — La *ṣūnyatā* est couramment comparée à un serpent, qu'il faut saisir au bon endroit. Cette métaphore (*alagarda* = *alagadda*) est développée dans un sūtra que cite Buddhaghōṣa, Sum. Vil. p. 21; mais il s'agit de la doctrine bouddhique en général, *duggahītattā bhikkhave dhammānam*. — Pour l'école du Kathāvattu (XIX. 2) les *skandhas* sont vides par l'absence d'*ātman* (*anattalakkhaṇa*), le *nirvāṇa* seul est *animitta*, *apraṇihata*. Les Andhakas ne tentent pas de distinguer le sens des expressions scripturales (*avbhajjavādi-uda*).



## XIV.

## संसर्गपरीक्षा नाम चतुर्दशमं प्रकरणां

अत्राह । अस्त्येव भावस्वभावस्तत्संसर्गोपदेशात् । इह यत्रास्ति न तस्य संसर्ग-  
स्तद्यथा बन्ध्यासुत[74 b]डुक्त्रोः । अस्ति च संस्काराणां संसर्गोपदेशः<sup>(1)</sup> चतुः प्रतीत्य  
5 व्रयाणि चोत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । त्रयाणां संनिपातः [Tib. 96b] स्पर्शः । स्पर्शसकृदा  
वेदनेति विस्तरः । तथा संज्ञा च वेदना च संसृष्टावेतौ धर्मा न[1]संसृष्टाविति [संस्काराणां  
संसर्गोपदेशः] । तदेवं संसर्गोपदेशाद्विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥

उच्यते । स्यादेतदेवं यदि संसर्ग एव भवेत्<sup>(4)</sup> । [न त्वस्ति] यस्मात् ।

ऋष्टव्यं दर्शनं ऋष्टा त्रीप्येतानि द्विशो द्विशः ।

10 सर्वशश्च न संसर्गमन्योन्येन ब्रह्मन्युत<sup>(5)</sup> ॥ १

तत्र ऋष्टव्यं रूपं दर्शनं चतुर्दश विज्ञानं । एषां त्रयाणां द्विशो द्विशः संसर्गो ना-  
स्ति । चतुषो रूपस्य च चतुषो विज्ञानस्य च विज्ञानस्य रूपस्य च संसर्गो नास्तीत्येवं  
द्विशो द्विशः संसर्गो न भवति । सर्वशोऽपि त्रयाणामप्येषां युगपच्च संसर्गो नास्ति ॥

1) Sur le *samsarga* de l'œil et de la couleur, etc., *Çikṣās.* 263. 9.

2) Voir ci-dessus p. 6, n. 5.

3) ॠदुःश्रेरुङ्गमस'त्' के' शर'सम्' सङ्ग'स' यत्' यी'रु'॥

4) Mss. *bhavato bhāvet.*

5) सङ्ग'सु' लु'स' लु'स'सो'। ग'सु'म'सो' दे'स'ग' ग'ति'स'ग'ति'स' र'स'। श'म'स'र'  
शु'द' के' स'र'कुं'र'रु'। श'र'स'म्'ॠ'शु'र'स' यो'र'म'यी'रु'॥

यथा च द्रष्टव्यदर्शनद्रष्टृणां द्विशो द्विशः सर्वशश्च संसर्गाभावः ।

एवं रागश्च रक्तश्च रञ्जनीयं च दृश्यतां ।

रागस्य रक्तस्य च संसर्गा नास्ति । रागस्य<sup>(2)</sup> रञ्जनीयस्य च । त्रयाणामपि युगपत्सं-  
सर्गा नास्ति । यथा चैषामेवं ।

त्रैधेन शेषाः क्लेशाश्च शेषाण्यायतनानि च ॥ २

5

अन्योन्येन संसर्गं न व्रजति । त्रयः प्रकारास्त्रिधा त्रिधाभावस्त्रिधं । तेन त्रैधेन  
शेषाः क्लेशा द्वेषमोहादयस्त एते द्वेषद्विष्टद्वेषणीयादिना त्रैधेन श्रोत्रश्रोतृश्रोतव्यादिना  
च [Tib. 97 a.] ॥ कस्मात्पनुरेषां संसर्गा नास्तीत्याह ।

अन्येनान्यस्य संसर्गस्तच्चान्यत्वं न विद्यते ।

द्रष्टव्यप्रभृतीनां यत्र संसर्गं व्रजत्यतः ॥ ३

10

यदित्ययं यस्मादर्थे । यदि द्रष्टव्यादीनां परस्परमन्यत्वं स्यात् । तदा तीरोदकयो-  
रिवान्येनान्यस्य संसर्गः स्यात् । तच्चान्यत्वं यस्मादेषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां न संभवत्यतो नैते  
संसर्गं व्रजति ॥ अथि च ।

1) Mss. *rañjanīyaç ca.*

2) Mss. *rāgasya raktasya rañjanīyasya ca.* Il faut ajouter *raktasya rañja-  
niyasya ca.*

3) དེ་བཞིན་ འདོད་ཆགས་ ཆགས་པ་ དང་། ཆགས་པར་བྱ་བ་ རྟོན་མོངས་པ།  
ལྷག་མ་རྣམས་ དང་ ལྷེ་མཆོད་ཀྱི། ལྷག་མའང་ རྣམ་པ་ གསུམ་གྱིས་སོ།། Dans cette  
version (Mūlam.), *dr̥ṣyatām* (2<sup>ème</sup> pāda) n'est pas traduit. Notre commentaire, au  
lieu de *ñon-moñs-pa* porte *lta bya ste, kleçāñ* n'est pas traduit. — Au 4<sup>ème</sup> pāda,  
commentaire: *rnam gsum-ñid-kyis-so.*

4) གཞན་ དང་ གཞན་ཏུ་ སྤང་ འགྱུར་ན། གང་གིར་ བལྟ་བུ་ལ་ རོགས་ལ།  
གཞན་ དེ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པ། དེ་གིར་ སྤང་བར་ མི་ འགྱུར་རོ།།

न च केवलमन्यत्वं द्रष्टव्यादेर्न विद्यते ।

कस्य चित्केन चित्तमार्थं नान्यत्वमुपपद्यते<sup>(1)</sup> ॥ ४

न च केवलं कार्यकार[75a]णभावस्थितानां द्रष्टव्यादीनामन्यत्वं न संभवति । घट-  
पटादीनामपि पदार्थानां सर्वेषां नैव संभवतीत्यवसीयतां ॥ यथा चैषां द्रष्टव्यप्रभृतीनां  
5 परस्परतोऽन्यत्वमसत्तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यन्नान्यदन्यदते ऽन्यतः ।

यत्प्रतीत्य च यत्तस्मात्तदन्यत्रोपपद्यते<sup>(2)</sup> ॥ ५

इह यदेतद्दृढाख्यं वस्तु पटादन्यदिति व्यपदिश्यते । तदेतदन्यदन्यत्प्रतीत्यान्यद्व-  
ति<sup>(3)</sup> । अन्यवस्तु[न सत्ते] सत्ते ऽन्यतो विना[न्य]दन्यदन्यन्न भवति । यच्च पटाख्यं वस्तु अन्यद्व-  
10 टाख्यं वस्तु प्रतीत्यान्यद्ववति । तस्मात्पटाख्याद्वस्तुनस्तद्दृढाख्यं वस्तु नान्यद्ववतीत्यव-  
सीयतां । यस्माद्यत्प्रतीत्य यद्ववति [Tab. 97b] तस्मात्तदन्यन्न भवति । सापेक्षत्वाद्द्विधा-  
ङ्कुरवत् क्रुस्वदीर्घवच्चेति । तथा च वदति ।

प्रतीत्य यद्यद्ववति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ इति<sup>(4)</sup> ॥

15 सत्राह । यदि घटादन्यः पटः स्यात्तं च पृथग्भूतं पटमपेक्ष्यान्यो घटः स्यात्तदा को  
दोष इति ॥ उच्यते ।

1) सङ्ग'सु'ल'स'ग'स' अ'स'ल'द'ग'ल'। ग'द'क'र'द' म'द'स'र' म' अ'द'श्रु'। ग'द' अ'द'  
ग'द' द'द' अ'द'क'र'स'ग'। ग'द'क'स'र'द'द'स' म' अ'स'द'द'॥

2) ग'द'क' र' ग'द'क'ल' स'क'र'र' ग'द'क'। ग'द'क'म'द'स'र' ग'द'क' ग'द'क' म'  
अ'स'र'। ग'द'ल' स'क'र'र' ग'द' अ'द'स'। र' र' र'ल'स' ग'द'क' म' अ'स'र'॥

3) Mss. *anyatas tu r̥te 'nyato à quoi correspond* द'द'स'स' ग'द'क' म'द'स'र'  
= *anyavastuna r̥te*.

4) = XVIII. 10.

पद्यन्यदन्यदन्यस्मादन्यस्मादप्यृते भवेत् ।

तदन्यदन्यदन्यस्मादृते नास्ति च नास्त्यतः<sup>(1)</sup> ॥ ६

एकोऽत्रान्यशब्द उपदर्शने । अपरश्चार्थात्तरपरामर्शा । अन्यश्च प्रसिद्धोच्चारणमित्य-  
न्यशब्दत्रयोपादानै । यदि क्वेतद्धटाख्यं वस्तु पटादन्यस्मादन्यत्स्यात्<sup>(3)</sup> । तद्धटाख्यं वस्त्व-  
न्यस्मादपि पटाख्यादृतेऽन्यद्ववेत् । तदा च पटनिरपेक्षस्यैव<sup>(4)</sup> एकैकस्य घटस्यान्यत्वं 5  
भवेत् । यद्धि यस्मादन्यत्तने विनापि सिद्ध्यति । तद्यथा स एव घटो न स्वत्रयनिष्पत्ता-  
वन्धं परमपेक्षते । एवमन्यत्वमपि यदि घटस्यान्यस्मात्पटादृते भवेत् [75b] । तदानो पट-  
निरपेक्षस्य घटस्य परत्वं स्यात् । न त्रैकैकस्य पटनिरपेक्षस्य घटस्यान्यत्वं दृष्टं । तस्मा-  
दन्यद्ववतीति ब्रुवता यदपेक्ष्य पदन्यत्ततस्तदन्यन्न भवतीति स्फुटमभ्युपेतं भवति ॥

अत्राह । यदि खल्वन्यत्वमेवं [Tib. 98a] कुतश्चित्कस्य चिन्नास्ति । नन्विदमपि 10  
तदा न संभवति वक्तुं । यस्मादन्यत्प्रतीत्यान्यदन्यद्ववतीति तस्मादेव तदन्यदन्यन्न भव-  
तीति ॥ उच्यते । यत एव हि परस्परपेक्षिकी भावानामन्यत्वसिद्धिरत एवान्यदित्युच्यते  
लौकिके व्यवहारे स्थित्वा । वस्तुतस्तु परीक्ष्यमाणमन्यत्वं न संभवतीति ब्रूमः ॥

यदि तर्ह्यत्रमप्यविद्यमानेऽप्यन्यत्वे लोकसंवृत्या पटादन्यो घट इति व्यपदिश्यते ।  
अथ कस्माद्दोषाङ्कुरयोरप्येवमन्यत्वं न व्यपदिश्यते ॥ 15

उच्यते । नैव हि लोको घटपटयोरिव बीजाङ्कुरयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते । घटपटयोरिव  
अन्यन्नकलाभावप्रसङ्गात् । यौगपद्यभावप्रसङ्गात् । अपि च यस्माद्दोषमात्रमुत्त्वा बीजाकार्यं

1) ग'अ'ङ्' ग'अ'ङ्' ङ्' ग'अ'ङ्'अ'ङ्' ग'अ'ङ्' । दे'ङ्' ग'अ'ङ्'अ'ङ्'अ'ङ्' ग'अ'ङ्' अ'ङ्' ।  
ग'अ'ङ्'अ'ङ्'अ'ङ्' ङ्' ग'अ'ङ्' अ'ङ्' । अ'ङ्'अ'ङ्' दे'अ'ङ्'अ'ङ्' ङ्' अ'ङ्' ॥

2) Mss. *arthāksara*.

3) Mss. *anyasmāt*.

4) Les Mss. *ponctuent*.

5) Ci-dessus 252. 6.

वृत्तमुपदर्शयति पुमान् लोकेऽप्ये वृत्तो मयोप्त इति । तस्माच्छ्लोकेऽपि कार्यकारणभूतानां नास्त्येव परत्वमिति व्यवस्थाप्यते ॥

अत्राह । यदि पदार्थात्तरे पदार्थात्तरसापेक्षा परबुद्धिः स्यात्स्यादेष दोषः <sup>(1)</sup> तस्मात्तदन्यन्न भवतीति । न त्वेवं ब्रूमः । किं तर्हि इक्षान्यत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति । तच्च <sup>(2)</sup> 5 संभवेतं स पदार्थः पदार्थात्तरनिरूपेतयापि पर इत्युच्यते । तस्मात्तद्विशेषानवमरोऽस्मत्पत्त इति ॥ उच्यते । स्यादेतदेवं यद्यन्यत्वमेव स्यात् । न त्वस्ति । [Tib. 98b] इहेदमन्यत्वं कल्प्यमानमन्यस्मिन् वा क[76a]ल्प्येतानन्यस्मिन् वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

नान्यस्मिन् विद्यतेऽन्यत्वमनन्यस्मिन् न विद्यते ।

- 10 तत्रान्यस्मिन्नन्यत्वमस्तीति कल्प्यते । किं तदानीमन्यत्वंपरिकल्पनया । अन्यव्यपदेशसिद्ध्यर्थं हि भवताऽन्यत्वं परिकल्प्यते । स चान्यव्यपदेशो विनाऽन्यत्वेन सिद्ध एव यस्मात्तद्विधान्यव्यपदेश एव पदार्थेऽन्यस्मिन्नन्यत्वं कल्प्यत इत्येवं तावदन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ इदानीमनन्यस्मिन्नन्यत्वं नास्ति । परादादन्य उच्यते <sup>(6)</sup> एकस्तत्र चान्यत्वविरुद्धमेकत्वमस्तीति । अतो विरोधादनन्यस्मिन्नन्यत्वं न संभवति ॥ यच्चेदानीं
- 15 नान्यस्मिन्ननन्यस्मिन् विद्यते <sup>(7)</sup> तद्यतिरिक्तस्य पदार्थात्तरस्यासंभवादेतद्यतिरिक्तेऽपि

1) *tasmāt* = तस्मात्.

2) Tib. ཅེ་ ཡང་ ཡིན་ལ་ ལྷན་པར་.

3) Mss. *samacetam, samacedam* — འདྲ་བ་.

4) Mss. *anyatvam api pari*°.

5) Mss. °*vyapadeṣe*.

6) གཞན་མ་ཡིན་པ་ རེ་ གཅིག་ཉེན་ལ་ ལྷན་པ་.

7) *tad* = རེ་དག་ལས་ = *anya-ananya*°.

पदार्थे न संभवति । तन्निवास्ति ।<sup>(1)</sup> यदा चैवमन्यत्वमेव नास्ति तदान्यत्वसमवायनिबन्धनो-  
 ऽन्यबुद्धिध्वनिप्रवृत्तिकेतुरन्योऽपि पदार्थो नास्तीति सिद्धे ॥

अत्राह । यथाप्यन्यत्वं नास्ति तथाप्यन्यस्तावदस्ति । न चास्त्यन्यत्वेऽन्यो भवि-  
 तुमर्हति । अतोऽन्यत्वं भविष्यतीति ॥ उच्यते ।

अविद्यमाने चान्यत्वे नास्त्यन्यद्वा तदेव वा<sup>(3)</sup> ॥ ७

5

यदान्यत्वमेव नास्तीति प्राक् प्रतिपादितं तदा कुतोऽस्त्यन्यत्वेऽन्यद्वा तदेव वा  
 भविष्यति । तदेवेति अनन्यत्वमित्यर्थः । तस्मान्नास्त्यन्यद्वा तदेव वा ॥

अत्राह । [Tib. 99a] विद्यन्त एव दर्शनादयः संसर्गसद्भावात् । इह दर्शनादीनां  
 यद्यप्यन्यत्वं नास्तीति प्रतिपादितं तथापि त्रयाणां संनिपातः संगतिः स्पर्श इति संसर्गा-  
 ऽस्ति । ततश्च संसर्गसद्भावाद्विद्यन्त एव दर्शनादय इति ॥ उच्यते । स्युरेवं यदि तेषां संसर्ग 10  
 एव स्यान्न तस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिपाद्यत्राह ।

न तेन तस्य संसर्गो नान्येनान्यस्य युज्यते ।

इह यदि दर्शनादीनां संसर्गः स्यात् । स एकत्वेन वा परिकल्प्येता[76b]न्यत्वेन  
 वा । तत्रैकत्वे नास्ति संसर्गो । न ह्येककं तीरमुदकनिरपेतमुदकेन संसृज्यत इत्युच्यते ।  
 पृथक्तेऽपि संसर्गो नास्ति । न ह्युदकात्पृथगवस्थितं तीरमुदकेन संसृज्यत इति कथ्यते । 15

1) Mss. *tan naivāsti . dvidyamāne cānyatve yadā.*

2) *देवेकेः शब्दश्रुतेः सन् अस्त्येति श्रुतत्वे नोऽस्त्येति श्रुतेः सन्*  
*शब्दश्रुतेः अस्त्येति श्रुतेः सन्* = *tadā anyatva-samavāyanibandhano*  
*buddhiḥ*<sup>9</sup>. — Le sens paraît certain : si l'*anyatva* n'existe pas, il n'existe pas de  
 chose (*padārtha*) «autre» qui soit cause de la création de l'idée et du mot *anyatva*,  
 car cette chose «autre» ne peut être «autre» qu'en raison de l'inhérence de l'*an-*  
*yatva*.

3) *शब्दश्रुतेः शब्दश्रुतेः अस्त्येति श्रुतेः सन्* | *शब्दश्रुतेः अस्त्येति श्रुतेः सन्* | *शब्दश्रुतेः*  
*श्रुतेः अस्त्येति श्रुतेः सन्* | *शब्दश्रुतेः श्रुतेः अस्त्येति श्रुतेः सन्* ॥



ते<sup>(1)</sup> परिानर्वृत लौकिक<sup>(2)</sup> शूरा

वेद्हि [ऽ]स्वभावत ज्ञातिमि धर्माः । [77.३]

कामगुणैर्हि<sup>(3)</sup> चरन्ति घमङ्गाः

संग विवर्त्तिप सत्त्व विनेत्ति<sup>(4)</sup> ॥

नो पि च सत्त्व न ज्ञोयिह कश्चि

5

सत्त्वकृतं च करोति त्रिनेन्द्राः ।

\* \* \* \* \*

सत्त्व न घस्ति करोति च घर्थ<sup>(6)</sup> ॥

सद्गु न विद्यति घत्र कदा चि

<sup>(7)</sup>  
\* \* \* \* \*

10

\* \* \* \* \*

तस्य न विद्यति वेदन लोके ॥

1) Mss. *yc.* गान'रवा' रद'वादेर'मेर' क्क'स' रदे' गे'स'म। र'म'र'मे' र'र'वा'  
द'वा'दे'र' सु'द'र'अ'र'द।

2) *laukika?* Tib. = *loke?*

3) Mss. °*gunair bha*°.

4) अ'रु'वा'व'र'सु'त्रे।

5) मौर'स'द'क'स'स' = *narendrah* -- Mss. *karoti, karonti*.

6) शेष'स'रु'त' अ'द'वा'सै'र' अ'द' र'र'म'र'द'र'म। र'र'वा'क'स'स'सु'त्रे' र'े' र'े'  
[म'स'के]। र'ेष'सु'व'र'स'। = *a dso api sattvesu karonty artham, tesam  
ul eva mahatustih.* -- Mss. *imu dastu rate ca mahantam satva na asti karoti  
t artham.*

8) Mss. *devam asagatayo dhimukta, tasya na vidyati...*; -- *tan devam...*  
[र'र'वा' क्क'स'र'दे'र'वा' म'स' सु'द'र'म। र'र'वा' अ'द' र'े' शै'र'वा' क'स'स' मौर' अ'रु'स'।  
*esam dharmatayam tasyam adhimuktis tesam mano bhawe 'saktam.*



(1)  
तथा ।

भावितुं मार्गं पवर्तितुं ज्ञानं

शून्यकं धर्मं निरात्मकं सर्वि ।

येन विभावितं भोक्तिमि धर्मा-

6

स्तस्य भवेत्प्रतिभानमनन्तं ॥ इत्यादि ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोटिपादोपरिचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकावृत्तौ संसर्गपरीक्षा  
नाम चतुर्दशमं प्रकरणं ॥

1) ङेष'सु'सदे' सस' ५५'। ५'सदे'५'।

## स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं

घ्नन्नाह । [Tib. 100a] विद्यत एव भावानां स्वभावस्तन्निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानात् । इह यन्नास्ति न तस्य निष्पादकहेतुप्रत्ययोपादानमस्ति यथा खपुष्पस्य । उपादायते च बीजाविद्यादयो हेतुप्रत्यया घञ्ङ्करसंस्कारादीनां निष्पादना इत्यतो विद्यत एव भावस्वभाव इति ॥ उच्यते । यदि भावानां संस्काराङ्कुरादीनां स्वभावोऽस्ति किमिदानीं 5 विद्यमानानां हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनं । यथा वर्तमानाभूतानां संस्काराङ्कुरादीनां भूयो निष्पात्तये नाविद्याबीजादीनामुपादानं क्रियते । एवमन्यदपि तदुत्पत्तये न कर्तव्यं स्यात्तत्स्वभावस्य विद्यमानत्वादिति प्रतिपादयन्नाह ।

न संभवः स्वभावस्य युक्तः प्रत्ययहेतुभिः ।

अथ स्यान्नैवोत्पादात्पूर्वं कस्य चिद्भावस्य [स्व]भावोऽस्ति यतोऽस्य विद्यमानत्वा- 10  
उत्पत्तिवैषम्यं स्यात् । किं तर्ह्युत्पादात्पूर्वमविद्यमानस्यैव स्व[77b]भावस्य हेतुप्रत्ययान  
प्रतीत्यं पश्चादुत्पादो भवतीति ॥ एत्रमपीष्यमाणे ।

हेतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत् ॥ १

1) गणन'ल' यद' दे' ज्ञेय'सम्प्र'सर्वे'स्यै' नृद'सम्' मे' सु'सम्' रञ्जुम्

-- eum anyad api . . . nopādāni-kartavyam.

2) स'सर्वैर्' कु' द' कु'ल'स' दे' । रञ्जु'स' र'गण'स' म'यैर्'दे' कु'  
द' कु'ल'स' सु'द'स'यै' स'सर्वैर्' सु'स'स'ठ'र'रु' रञ्जुम् ॥ Akutobhaya

traduit *svabhāva par* द'स'हे'द'.

अथ स्यादिष्यत एव हेतुप्रत्ययसंभूतत्वात्स्वभावस्य कृतकत्वं । तस्मात्कृतकस्यैव स्वभावस्याभ्युपगमात्कृतकत्वप्रसङ्गो नास्माकं बाधक इति ॥ एतदपि न युक्तमित्याह ।

स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथं <sup>(1)</sup> [Tib. 100b] ।

कृतकश्च स्वभावश्चेति परस्परविरुद्धत्वादसंगतार्थमेव तत् ॥ इह हि स्वो भावः  
5 स्वभाव<sup>(2)</sup> इति व्युत्पत्तयः कृतकः पदार्थः स लोके नैव स्वभाव इति व्यपदिश्यते तद्यथा  
अपामौष्यं<sup>(3)</sup> धातुपिशाचप्रयत्ननिष्पादितः कर्कटनादीनां पद्मरागादिभावश्च । यस्त्वकृतकः  
स स्वभावस्तद्यथा अग्नेरौष्यं ज्ञातानां पद्मरागादीनां पद्मरागादिस्वभावश्च । स हि तेषां  
पदार्थान्तरसंपर्कान्नितत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

तदेवमकृतकः स्वभाव इति लोकव्यवहारे व्यवस्थिते व्यपदिदानो ब्रूमो येदेत-  
10 दौष्यं तदप्यग्नेः स्वभावो न भवतीति गृह्यतां कृतकत्वात् । इह मणीन्धनादित्यसमाग-  
मादरणिनिर्घर्षणादेशाग्नेर्हेतुप्रत्ययसापेक्षतैवोपलभ्यते । न चाग्निव्यतिरिक्तमौष्यं संभ-  
वति । तस्मादौष्यमपि हेतुप्रत्ययज्ञानितं । ततश्च कृतकं । कृतकत्वाच्चापामौष्यवत्स्व-  
भावो न भवतीति स्फुटमवसीयते ॥

ननु च गोपालाङ्गनाम्नप्रसिद्धमेतदग्नेरौष्यं स्वभाव इति ॥ किं खल्वस्माद्विरुद्धं  
15 न प्रसिद्धमिति । एतत्तु वयं ब्रूमो नायं स्वभावो भवितुमर्हति स्वभावत्वतपावियुक्तत्वात् ।

1) २८'स'दे'स' सु'स'र'र' दे'स'सु' । ३'स'सु'र' सु'स'स'र'सु' । — La seconde partie du sūtra, ci-dessous p. 262. 11.

2) Calc. insère ici les lignes 9 et 10, depuis *loka*° jusque *svabhāvo*.

3) *apānoṣnyam, āyāmauṣnyam*. — Tib. *udakasya*...

4) Sic Mss. — ३'स'सु'र' स'स'सु' ३'स'स'स' — «habile dans la transformation des pierres (*mor-bu*)». — La contrefaçon du rubis avec le chrysobéryl n'est pas mentionnée dans les sources de L. Finot, *Lapidaires indiens*, p. XLl. — L'expression *dhātupīṣāca*, non confirmée par le tibétain, reste douteuse.

5) १'१'सु' ३'स'स'स'स'.

प्रविद्याविपर्यासानुगमात् लो[78a]को निःस्वभावमेव भावज्ञातं सस्वभावत्वेन प्रति-  
 पन्नः [Tib. 101a] । यथा हि तैमिरिवास्तिमिरप्रत्ययादसत्तमेव केशादिस्वभावं<sup>1)</sup> सस्व-  
 भावत्वेनाभिनिविष्टाः । एवमविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनतया बाला निःस्वभावं भावज्ञातं  
 सस्वभावत्वेनाभिनिविष्टा यथाभिनिवेशे<sup>2)</sup> लक्षणमाचक्षते । अग्रेहीष्ये स्वलक्षणं । ततोऽन्य-  
 त्रानुपलम्भाद्साधारणत्वेन स्वमेव लक्षणमिति कृत्वा । बालजनप्रसिद्धैव च भगवता 5  
 तद्वैषां<sup>4)</sup> सावृतं स्वल्पमभिधर्मं<sup>5)</sup> व्यवस्थापितं । साधारणं त्वनित्यत्वादिकं समाप्त्यलक्षण-  
 मिति चोक्तं । यदा तु विगताविद्यातिमिरावदतिप्रज्ञाचतुषां दर्शनमपेक्ष्यते । तदा विति-  
 मिरैस्तैमिरिकोपलब्धकेशादर्शनवद्बालजनमतिपरिकल्पितानुपलब्धस्वभावरूपैः<sup>6)</sup> पुर उ-  
 च्यते परकृतव्यापारेर्नायं<sup>9)</sup> स्वभावो भावानामिति ॥

1) D'après le tibétain: *mḥsvabhāvam eva keçādi svasvabhāvātvena*

2) Mss. *abhinivṛṣṭāḥ . yathābhinivṛṣṭāḥ*°. — Sur les *taimirikas*, voir ci-dessus p. 30, n. 2; 75. n. 3. — Sur le *svalakṣaṇa*, ci-dessus 60, n. 4. — *lakṣaṇavikalpa* = *yaū uta tasmim evābhidhēye mrgatṛṣṇākhye lakṣaṇavaicitryabhinivṛṣṭanubhūmāte yaū utospadravacalalathinalakṣaṇān sarvabhāvān vikalpayati* (Lāṅkāv. p. 127, Ms. Dev. 92 Bibl. Nat., fol. 39a). Pour les Vijiānavādins, il existe quelque chose, mais ce quelque chose est vide de tout *abhidhēyatva*, *Bodhisattvabh.* I, iv.

3) D'après le tibétain: *tatprasiddhyā*.

4) Le *sāmṛta svabhāva*, *Bodhic.* p., 360. 10.

5) Définitions ci-dessus p. 60, n. 5. — De même celle de *duru* (*Abhidh.* k. v. 380b), de *vitarāga* (*Nāmasaṅg.* §. VI. 11), etc.

6) Mss. *avaḍata*.

7) Mss. *apekṣate*.

8) Mss. *āryaḥ sya pūrurum, āryasya puram*. — འཇམག་ས་པ་མཁུ་ཀུན་གྱི་ས་མཁུ་  
 འཇམག་ས་པ་མཁུ་ཀུན་གྱི་ས་མཁུ་

9) *parahitavyāpārāḥ* (Camb. Calc.), — Paris *parahitāya tai nāyam*, — n'est pas représenté dans le tibétain.

10) La *çūnyatā* est le *svalakṣaṇa* de tous les *skandhas*, *Madh.* avat. fol. 239a 7, et non pas *Panītyatva*.

यथोक्तमार्यलङ्कावतारसूत्रे ।

केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरिकैर्जनैः<sup>(1)</sup>

तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ॥

न स्वभावो न विज्ञप्तिर्न च वस्तु न चालयः ।

5 बालैर्विकल्पिता स्येते शवभूतैः कुतार्कितैः ॥ इति ।

तथा । स्वभावानुत्पत्तिं संघाय महामते मया सर्वधर्मा अनत्युक्त्वा इत्युक्त्वा इति वि-  
स्तरः<sup>(1)</sup> ॥ [Tib. 101b]

अत्राह । यदि खल्विदमग्यदेरीश्यादिकं हेतुप्रत्ययसंभूतत्वेन कृतकत्वान्निःस्व-  
भावमित्युच्यते । किमिदानो तत्स्वभावस्य लक्षणं कश्चासौ स्वभाव इति वक्तव्यं ॥

10 उच्यते ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ॥ २

इह स्वो भावः स्वभाव इति यस्य पदार्थस्य पदात्मीयं रूपं [78b] तत्तस्य स्वभाव

1) Pāda incorrect. — *janaiḥ* n'est pas représenté dans le tibétain. — Cp. Lañkāv. 97 *skandhāḥ keṣaṇḍukakarāḥ*.

2) Mss *vastur*. — *ālaya*, ཀུན་གཞི་ — Lañkāv. 97. *vijñaptir nānamu-  
tredaṃ lakṣaṇena na vidyate*.

3) *çava* = pāli *chava* = bas, vil; voir Mh v. I. 583. — Tib. རྩོ = *cadavre*.

4) Voir la citation, ci-dessous ad XXIV. 18, où *çūnya* remplace *anutpanna*.  
Nos Mss. portent *sattvāya*; mais རྩོ་ལྷོ་ལྷོ་ལྷོ་ = *sañdhāya*.

5) Mdo XVII རང་བཞིན་ རག་ རི་ བཅོས་མེན་ རང་། གཞན་ལ་ བཏྲུས་པ་  
མེད་པ་ ཡིན། Commentaire: རང་བཞིན་ རེ་རག་ རི་ ce qui donne un pāda faux.  
རག་ = *hi* (Jäschke 248a, Candra Dās, 612b). — Akutobhaya et Bud-  
dhapālita རོ་བོ་ལྷོ་ རི་ བཅོས་མེན་ རང་། གཞན་ལ་.....

इति व्यपदिश्यते । किं च कस्यात्मीयं पद्यस्याकृत्रिमं । यत् कृत्रिमं न तत्तस्यात्मीयं  
 तद्यथापामौष्पयं । पद्य पस्यायत्तं तदपि तदात्मीयं । तद्यथा स्वे भृत्याः स्यानि धनानि ।  
 यत् पद्य परायत्तं न तत्तस्यात्मीयं । तद्यथा तावत्कालिकापिचितकमस्यतत्त्वं । यत्तथैवं  
 कृत्रिमस्य परमापेक्षस्य च स्वभावत्वं नेष्टं । अत एवौष्पयमर्केर्लुप्रत्ययप्रतिबद्धतात्पूर्वम-  
 भूयां पश्चादुत्पादेन कृतकत्वाच्च न स्वभाव इति युज्यते । यत्तथैतदेवमतो पदेवामोः कालत्रये 5

1) *āyūcitaka* = *yūcitaka*, eine geborgte Summe, ein zum Gebrauch ent-  
 lehnter Gegenstand (P. W., d'après Jolly). — *tāvathūlika*, mot nouveau. —  
 'देवैर्गामि' 'सकृद्भूय'.

2) सूत्रं म'सुद'स'वस' सु'स' अ'सुद'स'स'. — La formule *abhūtū bhāva* (M.  
 Vyat. § 109. 99) est caractéristique du Bouddhisme; elle joue un grand rôle dans  
 la controverse du *sarvāstivāda*. Voir notamment Majj N. III, 25, 20; Mil. p.  
 52 sqq. (Oldenberg, Bouddha (Foucher)<sup>2</sup>, p. 388; Walliser, *Phil.  
 Grundlage*, p. 128); Kathāv. I. 6; Çikṣās. 248. 10: *abhūtū bhavati, bhūtū  
 ca praliviṣacchati, svabhāvarahitatāt*; Abhidh. k. v (Soc. As.) 232a 1 *utpādaḥ  
 ca nīmābhūtūvābhāvalakṣaṇaḥ sautrāntikanayena*. — Les Sarvastivādins croient  
 qu'il y a quelque chose de permanent (*avyabhicārin*). Le passé, le présent, l'avenir  
 constituant un *anyathāva*, constitué par des différences d'*avasthā*, de *bhāva*, de  
*lakṣaṇa*, non de *dravya* (*dravyāntarataḥ*). Le commentateur de l'Abhidh. k. ren-  
 contre les diverses nuances de cette opinion résumées par Bhavya (Rockhill,  
*Life of Buddha*, p. 195) et aboutit, ce semble, à la thèse orthodoxe: *atītam yad  
 bhūtapūrram iti na svalakṣaṇenāstīti darśayati. anāgataṃ yat sati hetau bhavi-  
 syatīty avidyamānam api hetusaḍbhāvāt vyavasthāpyata iti darśayati*. On ne peut  
 pas parler d'une situation (*avasthā*) dans laquelle le *dharma* est inactif (*kāritram  
 na karoti*) sans tomber dans l'hérésie des Sāṃkhyas. (A. k. v. fol. 233, 358,  
 360). — Voir ci-dessous ad XXV. 3.

3) गद'सि'सु'र' अ'रे' दे'ल्ल'र' यि'द'स' दे'ने'सु'र' । सु'स'ग'सु'स'सु' य'द' स'ो'ल'  
 सौ'सु'व'स' ग'सु'स'स'दे' र'ो'स' म'स'ठ'स'स' । गद'दे'ग' सु'र' म'सु'द'स'स' सु'स' अ'सु'द'स'  
 स' यि'द'स' । गद'दे'ग' ..... सु'र'द'सु'द'स' स'सु'स'स'द'स'स'ठ'स'स'स' म'सु'र'स' गद'  
 यि'द'स' दे' स'द'स'दे'द' यि'द'स'स' स'सु'र'स' = On entend par *svabhāva*, cette essence  
 innée (*nija*), naturelle (*akṛtrima*), qui appartient en propre au feu dans le passé,  
 dans l'avenir, qui n'existe pas après ne pas avoir existé, et qui n'est pas dépen-  
 dante de causes et de relations, comme le sont la chaleur de l'eau, la rive en deçà  
 et au delà, le long et le court

ऽप्यव्यभिचारि निजं रूपमकृत्रिमं । पूर्वा[म]भूत्वा पश्चाद्यन्न भवति । यच्च हेतुप्रत्ययसापेक्षं  
न भवत्यपामौष्ण्यवत्पारवारवदीर्घरूस्ववद्वा । तत्स्वभाव इति व्यपदिश्यते ॥ किं  
खलु [अग्नेः] तदित्थं स्वरूपमस्ति ॥ न तदस्ति न चापि नास्ति स्वरूपतः । यद्यप्येवं  
तथापि [Tib. 102a] श्रोतृणामुक्त्वात्परिवर्जनार्थं संवृत्या समारोप्य तदस्तीति ब्रूमः ।

5 यथोक्तं भगवता<sup>(3)</sup> ।

अनन्तरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का ।

श्रूयते देश्यते चापि समारोपादनन्तरः ॥ इति ॥

इहापि च वक्ष्यति<sup>(4)</sup> ।

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

10 उभयं नोभयं चेति प्रज्ञान्यर्थं तु कथ्यते ॥ इति ॥

यदि खलु तदध्यारोपाद्भवद्भिर्स्तीत्युच्यते कीदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मता  
नाम सैव तत्स्वरूपं । अथ केयं धर्माणां धर्मता । धर्माणां स्वभावः । कोऽयं स्वभावः ।  
प्रकृतिः । का चेयं प्रकृतिः । येयं शून्यता । केयं शून्यता । नैःस्वभावं । किमिदं नैःस्वा-

1) ठे' मेवे' र्द'ची' र्द'स' दे'पु'सु'सु'र'स' दे' यि'र'र'स' दे'र' । Les mots *na tad asti* ne sont donnés que dans le Ms de Paris.

2) Sur le *trāsa* qu'inspire la *śūnyatā*, voir Bodhic. IX. 53. — Ce thème est fréquemment développé dans les sūtras de la Prajñāpāramitā.

3) Cette stance est citée Bodhic. p., 365. 9, avec la mention *yad uktam* et la variante *śūnyate deśyate cārthah*. Les versions tibétaines divergent pareille-  
ment ལྷོ་པད་གསལ་པ་ལས་ ཡི་གེ་མེད། དེ་ལོ་ ཉུན་ལྡོང་ ལྷོ་པད་གསལ་ ཡི་གེ་ et Bep. རོ་  
གཤ་ ཉུན་ལྡོང་ ལྷོ་པད་གསལ།

4) = XXII. 11.

5) Mss. *tadadhyāropel:šo bha°*, °*ropel:šo*. — *adhyāropa* = ལྷོ་པད་གསལ་ = *sa-  
māropa*.

भाव्यं । तथता । केयं तथता । तथाभावो ऽविकारिणं सदैव स्थायिता<sup>(2)</sup> । सर्वदा<sup>(3)</sup> [79a] नुत्पाद  
एव स्याद्यादीनां परनिर्पेतत्वादकृत्रिमत्वात्स्वभाव इत्युच्यते ॥

एतदुक्तं भवति । अविद्यातिमिरप्रभावोपलब्धं भावज्ञातं येनात्मना विगताविद्या-  
तिमिराणामार्याणामदर्शनयोगेन विषयत्वमुपयाति तदेव स्वप्नपमेषां स्वभाव इति व्यव-  
स्थाप्यते । तस्य चेदं लक्षणं ।

5

अकृत्रिमः स्वभावो हि निर्पेतः परत्र च ।

इति व्यवस्थापयाम्बूचुराचार्या इति विज्ञेयं ॥ स चैष भावानामनुत्पादात्मकः [Tib. 102b]  
स्वभावो ऽकेचिन्नेनाभावमात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भावस्वभाव इति विज्ञेयं ॥

यथोक्तं भगवता<sup>(5)</sup> ।

भावानभावानिति यः प्रजानति

10

स सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।

[यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते]

स आनिमित्तं स्पृशते समाधिं ॥ इति ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावो नास्ति भावानां तथापि परभावस्तावदस्ति तदप्रतिषे-  
धात् । सति च परभावे स्वभावोऽपि भविष्यति । स्वभावमन्तरेणा परभावप्रसिद्धेरिति ॥ 15  
उच्यते ।

कुतः स्वभावस्याभावे परभावो भविष्यति ।

1) D'après le tibétain : *tathābhāvāvīkāritvam*.

2) Ponctué d'après le tibétain.

3) D'après le tibétain *sarvathānutpāda*: ལྷོ་མ་ལྷོ་མ་ལྷོ་མ་ལྷོ་མ་

4) Mss. *ācāryānām*. — Voir la stance Madh. avatāra (fol. 249a 4) ...  
*upadvaṃ bibhrati sarvabhāvāh*, citée et commentée Bodhic. p. 361. 4.

5) Cité ci-dessus p. 133. 9.



स्वभावः परभावस्य [परभावो हि कथ्यते<sup>(1)</sup> ॥ ३

इह स्वभाव एव हि लोके कश्चित्स्वभावान्नरूपेणैतया पर इति व्यपदिश्यते । यदि  
<sup>(2)</sup>स्यैरौषणं स्वभावः स्यात् । द्रवस्वभावसलिलसापेक्षया परभाव इति व्यपदिश्येत । यदा  
 तु मुमुक्षुभिर्विचार्यमाणस्य कस्य चित्स्वभाव एव नास्ति तदा कुतः परत्वं स्यात् । परभा-  
 5 वाच्च स्वभावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

अत्राह । यद्यपि स्वभावपरभावौ न स्तः । तथापि भावस्तावदस्त्यप्रतिषेधात् । स  
 च भावो भवन् स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तस्मात्स्वभावपरभावावपि भविष्यत इति ॥  
 उच्यते ।

स्वभावपरभावाभ्यामृते [79 b] भावः कुतः पुनः ।

10 स्वभावे [Tib. 103 a] परभावे वा सति भावो हि सिध्यति<sup>(4)</sup> ॥ ४

भावो हि परिकल्प्यमानः स्वभावो वा भवेत्परभावो वा । तौ च पूर्वोक्तविधिना न  
 स्त इति तयोर्भावाद्भावोऽपि नास्तीत्यवसीयतां ॥

अत्राह । यद्यपि भवतो भावः प्रतिषिद्धस्तथाप्यभावोऽस्ति प्रतिषेधाभावात् ।  
 ततश्च भावोऽपि भविष्यति प्रतिद्वन्द्विसद्भावाद्भाववदिति ॥ उच्यते । स्याद्भावो यद्यभावा  
 15 एव स्यान्न तस्तीत्याह ।

1) འདྲིའི་ལྟར་ལྟོ་སྐོར་བྱས་པའི་ལྟར་། གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ག་ལ་ཡོད། གཞན་གྱི་  
 དངོས་པོའི་དང་པོའི་ལྟར་། གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ཡིན་ཞེས་བརྗོད།

2) Mss. *yadi nāgner*.

3) C'est-à-dire examiné avec le *prajñācāstra*; voir Bodhic. p. IX, 98. 151

4) འདྲིའི་དང་ཞི་གཞན་དངོས་དག། མ་གཏོགས་དངོས་པོ་ག་ལ་ཡོད།  
 འདྲིའི་དང་ཞི་གཞན་དངོས་དག། ཡོད་ན་དངོས་པོ་འགྲུབ་པར་འགྲུར།  
 = ... *parabhūve ca*.....

भावस्य चेदप्रसिद्धिर्भावो नैव सिध्यति ।

भावस्य कान्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः ॥ ५

इह किं यदि भावो नाम कश्चिद्भविष्यत्स्यात्तस्यान्यथाभावादभावः । घटाद्यो हि  
वर्तमानावस्थायाः प्रच्युताः सत्तोऽन्यथाभावमापन्ना अभावध्वनिवाच्या भवन्ति लोके । यदा  
ततो घटाद्यो भावद्वपत्वेनैवासिद्धास्तदा कुतोऽविद्यमानस्वभावानामन्यथात्वमिति । सत्तो- 5  
ऽभावोऽपि नास्ति । तदेवं सर्वथा स्वभावपरभावभावाभावेऽप्यनुपपद्यमानेष्वविद्यातिमिरो-  
पकृतमतिनयनतया विपरीतं

स्वभावं परभावं च भावं चाभावमेव च ।

ये पश्यन्ति न पश्यन्ति ते तन्न बुद्धशासने ॥ ६

ये हि तथागत[Tib. 108 b]प्रवचनाविपरीतव्याख्यानाभिमानितया । पृथिव्याः 10  
कार्ठण्यं स्वभावः । वेदनाया विषयानुभवः । विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः स्वभाव  
इत्येवं स्वभावं भावानां वर्णयन्ति । अन्यद्विज्ञानमन्यद्रूपमन्यैव च वेदनेत्येवं परभावं वर्ण-  
यन्ति ।<sup>(3)</sup> वर्तमानावस्थं च विज्ञानादिकं भावत्वेन ये वर्णयन्ति विज्ञानादिकमेव चातीतता-  
मापन्नमभाव इति । न ते परमगम्भीरस्य [80 a] प्रतीत्यसमुत्पादस्य तन्न वर्णयन्ति । यस्मा-  
त्त्वोदितोपपत्तिविरुद्धं स्वभावपरभावादीनामस्तित्वं । न चोपपत्तिविरुद्धं पदार्थस्वभावम- 15  
नुवर्णयन्ति तथागताः स्वयमविपरीताशेषपदार्थतन्नसंबोधात् ॥

1) गण'ते' रदँस'सो' म' सुव'रु। रदँस'मेद' रसुव'सः मे' रसुव'रं।  
रदँस'सो' गण'रु'सुव'स' री। रदँस' मेद'यी'सः सु'सो' सु॥

2) गण'रु'ग' रद'स'दे'रु' गण'रु'रदँस' रद'। रदँस' रद' रदँस'मेद'रु'रु'स'।  
रु'रु'ग' रद'स'सु'स' ससु'रु'स'। रु'रु'रु' मसु'रु'स' म'यी'रु'रु'॥

3) Ci-dessus p 60. 5.

अत एव बुद्धानामेव भगवतां वचने<sup>(1)</sup> प्रमाणमित्युपवर्णयन्ति विचक्षणाः सोपपत्ति-  
कत्वेनाविसेवात्कत्वात् । अत एव च<sup>(2)</sup> आग्नेभ्यः प्रकृतिशेषदोषेभ्य घ्रागतत्वात्<sup>(3)</sup> घ्रागमप-

1) La parole des Bouddhas seule fait autorité parce que, étant appuyée sur des preuves (*sopapattikatvāna* འཇམ་པ་དང་པར་སྐྱེས་པས་), elle est *avisamvādaka*

(Nyāyabinduḥ. 3. 15). — De nombreux textes établissent les droits de la spéculation libre [... *yuktipratīsarāṇo bhavati; na «sthavireṇābhijñānena (?) vā pudgalena tathāgatena vā saṅghena vā ime dharmā bhāsitā» iti pudgalapratīsarāṇo bhavati* ... non pas que les Tathāgatas se trompent peut-être, mais parce qu'il faut connaître *kālāpadeśas* et *mahāpadeśas* (cp. Dīgha N. II 124) — Bodhisattvabhāṣi, I. xvii]. Non moins nombreux et très significatifs ceux qui ordonnent d'accepter la parole du Maître, même quand on ne la comprend point. Le premier des caractères de la *samyakcintanā* est l'*acintyavarjāna*, «ne pas s'arrêter à ce qui est incompréhensible» (cp. Sum. Vil. p. 22); le troisième, d'examiner ce qui doit être examiné (*kim cid yuktyā paricārayati*); le quatrième, de croire ce qui ne doit pas être examiné (*kim cid adhimucyate*) en disant: «ceci n'est intelligible qu'aux Tathāgatas» (*tathāgatagocarā ete dharmāḥ*. — Cp. Ratnakūṣa dans Çikṣās. 55. 4 et sources J. A. s., 1903, II, p. 264). — Par l'*adhimukti*, confiance, adhésion (*adhimucyase sampratyēṣi ṣraddadhāsi*, Bodhic. p. VIII. 63), le fidèle possède la Prajñā à l'état de cause (*adhimukticaritasya hetubhūtā prajñā*, Bodhic. p. 349), en attendant qu'il acquière l'*abhisamaya*, le *jñāna* (*jñāna-pratīsarāṇa* opposé à *viññāna*<sup>2</sup>). — *adhimokṣa* ailleurs est défini *niṣcīte vastuni tathāvivādhāraṇam* (Abhidh. k. v., Soc. As. 243 b. 6); *tadadhimuktas, tadārāmas, teṣṣ eva sāradaṛṣi* (Bodhisattvabh. I. xvii).

2) Mss. *apṭebhyaḥ prahīnāḥṣadoṣebhyaḥ agatatvāt āgamayatīti*... *abhi-*  
*mukhyāgamānād vā*.... — དེ་ཉིད་ཀྱི་ཕྱིར་ ཉེས་པ་མ་ལུས་པ་སྐྱེས་པ་ལྷིང་ཆེས་པ་  
དག་ལས་ འོངས་པའི་ཕྱིར་རམ། ཀྱན་ཏུ་གོ་བར་ཕྱེད་པ་སྟེ། དེ་ཁོ་ན་ཉིད་ ཀྱན་ནས་ གོ་  
བར་ཕྱེད་པའི་ཕྱིར་རམ། མོད་ན་སུ་ཕྱོགས་ནས་ འགྲོ་བ་སྟེ། དེ་ལ་ བརྟེན་ནས་ འཛིག་རྟེན་  
ལྷ་དན་ལས་ འདས་པར་ འགྲོ་བའི་ཕྱིར་ རྗེས་པའི་སངས་རྒྱལ་གྱི་ གསུང་ ཉིད་ ལུང་སུ་  
རྣམ་པར་བཞག་ལ།

འོང་བ་ = arriver (*āgam*). — གོ་བ་ = comprendre. — འགྲོ་བ་ = partir, se  
mouvoir, entrer (*gam*). — Voir ci-dessus 31, n. 1. 94, n. 1.

La définition de l'*āpta* est classique, *prahīnādoṣatvam avehi cāptatām prahīnadoṣo hy arantan na vakṣyati* (Buddhacar. IX. 66). — Voir Nyāyabindu, p. 117. — Pour les logiciens bouddhiques, l'*āgama* fait partie de l'*anumāna*, voir Abhidh. k. v. citée J. A. s. 1902, II, 264, n. 1.

तीति समत्तात्तन्नं गमयतीति वाभिमुष्याद्गमनाद्वा तदाश्रयेण लोकस्य निर्वाणगम[ना]त्सं-  
बुद्धवचनस्यैवागमत्वं व्यवस्थाप्यते । तदन्यमतानां तूपपत्तिविपुक्तत्वात् प्रामाण्यमागमा-  
भासत्वं च व्यवस्थाप्यते । यस्माच्चैतानि स्वभावपरभावभावभावदर्शनानि [Tib. 104 a]  
पुक्तिविधुरत्वात् तन्नानि । अत एव मुमुक्षूणां विनियजनानां

कात्यायनाववादे चास्ती[ति] नास्तीति चोभयं ।

5

प्रतिषिद्धं भगवता भावाभावविभाविना<sup>(1)</sup> ॥ ७

उक्तं हि भगवता आर्षकात्यायनाववाद्सूत्रे<sup>(2)</sup> । यदूपसा कात्यायनायं लोकौष्ठितां  
वाभिनविष्टो नास्तितां च<sup>(3)</sup> तेन न परिमुच्यते । ज्ञातिन्नराव्याधिगमरणशोकपरिदेवदुःख-  
दीर्गानस्योपायासेभ्यो न परिमुच्यते ।<sup>(4)</sup> पाञ्चगतिकात्संसारचारकागारबन्धनात् परिमुच्यते ।  
मातृमरणसंतापदुःखान् परिमुच्यते । पितृमरणसंतापदुःखादिति विस्तरः ॥ 10

इदं च सूत्रं सर्वनिकायेषु<sup>(5)</sup> पठ्यते । तदस्माद्गममाश्रयोपवर्णितायाश्चोपपत्तेर्नास्तीति

1) सँहस'स्रुस' रँदस' रँद' रँदस'मेद'स। स्रुस'सस' गू'दू'य'द'यै। गदस'स'  
दग'स'स' रँ' यँद'स' रँद'। मेद'स' ग'रँस'ग' दग'ग'स'स' ग'स्रुद'स॥ — La version  
de notre commentaire ग'रँस'ग'रँद' दग'ग'स'स' सँद'स॥. — Ce sūtra est cité ci-  
dessus p. 43. 1.

2) Comparer Sain. N. II, p. 17 (XII. 15) *Kaccāyanagotto: sammādiṭṭhi  
sammādiṭṭhi bhante vuccati. kittāvataṃ nu kho bhante sammādiṭṭhi hotīti. —  
d'ayanissito khv ayaṃ. Kaccāyana loko yebhuyyena atthitaṃ ceva natthitaṃ ca.*

3) Sic Mss.

4) Ms. *pañca*°. — Voir ci-dessous, XVII. 1. Six ou cinq *gatis*, voir Cha-  
vanues, Inscr. de Bodh-Gayā, p. 13, qui cite Lotus (pp. 81, 377) etc. — Ka-  
thāv. VIII. 1, six, d'après les Andhakas et Uttarāpathakas.

5) *स्रै'स' स्रस'स'रँद' = dans toutes les écoles. — Minayeff nous a fait  
connaître une formule plus intéressante: sarvanikāyāntareṣu iti Tāmraparṇīyāni-  
kāyādiṣu (d'après l'Abhidh. k., Recherches, p. 227).*

Dans le *bhāṣya* du *Madhyamakāvatāra* (I. 6) le *Kātyāyanas*. est  
allégué en vue de prouver que la connaissance de la *gūṃyatā* est commune aux  
Śrāvakas et aux Bodhisattvas.

6) Mss. *asmaḍ*°.

प्राज्ञः स्वभावपरभावभावाभावदर्शनं तथागतवचनादत्यन्तविरुद्धमास्थातुं भग[80b]वता प्रतिषिद्धत्वात् ॥

किंविशिष्टेन भगवता ' भावभावविभाविना । भावाभावी विभावयितुं शीलमस्येति भावाभावविभावी ' यथावस्थितभावाभावाविपरीतस्वभावपरिज्ञानाद्भावभावविभावीति 6 भगवानेवोच्यते । तेन भगवता भावाभावविभाविना यस्मादस्तित्वं च नास्तित्वं चोभयमे- तत्प्रतिषिद्धं [Tib. 104b] तस्मान्न युक्तं भावाभावदर्शनं तच्चमित्यास्थातुं ॥

तथा<sup>(1)</sup> । अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तो नास्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तः । यदेनयो- र्व्योर्त्तयोर्मध्यं तद्व्यप्यमनिदर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविज्ञप्तिकमियमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेत्तेति ॥

10 तथा<sup>(2)</sup> ।

अस्तीति नास्तीति उभेऽपि अन्ता  
शुद्धी अशुद्धीति श्मेऽपि अन्ता ।  
तस्मादुभे अन्त विवर्त्तयित्वा  
मध्येऽपि स्थानं न करोति परिणतः ॥

15

अस्तीति नास्तीति विवाद एषः  
शुद्धी अशुद्धीति अयं विवादः ।  
विवादप्राप्त्या न दुःखं प्रशाम्यति  
अविवादप्राप्त्या च दुःखं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि पुनरेवमग्नादीनां स्वभावत एवास्तित्वं स्यात्को दोषः स्यात् ॥

20 उक्तदोषः ।

1) Citation du Ratnakūṭa, voir ci-dessous fol. 106b. — Comparer Sam. N. II, p. 17 = *sabbam atthīti kho Kaccāyana ayam eko anto . sabbam natthīti ayam dutiyo anto . etc te Kaccāyana ubho ante anupayamima majjhena Tathāgato dhammam deseti.*

2) Samādhirāja; voir ci-dessus 135. 10 — 136. 2.

केतुप्रत्ययसंभूतः स्वभावः कृतको भवेत्<sup>(1)</sup>

इत्यादिना ॥ अपि च यद्यप्येषामग्न्यादीनां स्वभावः स्यात्तस्य विद्यमानस्य सतो न स्या-  
त्पुनरन्यथात्वमिति प्रतिपाद्यन्नाह ।

यद्यस्तित्वं प्रकृत्या स्यान्न भवेदस्य नास्तिता ।

यद्यग्न्यादेर्भावस्य प्रकृत्या स्वभावतोऽस्तित्वं । तदास्य स्वभावस्य प्रकृत्या विद्य- 5  
मानस्य पुनरन्यथात्वं न स्यात् । यस्मात् ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न क्वि ज्ञातूपपद्यते<sup>(2)</sup> । ट

यद्येषामग्न्या[81 a]दीनामियमेव प्रकृतिः स्यात् । [Tib. 105 a] स्वभावः स्यात् ।  
तदा प्रकृतेरविकारिणीत्वात् कदा चित्पुनरन्यथाभाव उपपद्येत । न स्यात्काशस्यानावरणात्<sup>(3)</sup>  
कदा चिदप्यन्यथात्वं प्रतिपद्यते । एवमग्न्यादीनामपि प्रकृत्या विद्यमानानां पुनरन्यथात्वं 10  
न स्यात् । उपलभते च भवानेषामन्यथात्वप्रबन्धोपरमलक्षणं विनाशं । तस्माद्विपरिणा-  
गधर्मत्वात्पामौष्ण्यत्रन्नायमेषां स्वभाव इति प्रतीयतां ॥

अत्राह । यदि प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वात्संभवादन्यथात्वस्य चोपलभ्यमान-  
तात्प्रकृतिरेषां भावानां नास्तीत्युच्यते । ननु चैवमपि ।

प्रकृतौ कस्य चासत्यामन्यथात्वं भविष्यति<sup>(7)</sup> ।

15

1) = XV. 1 (p. 259. 13).

2) गण'हे' स'स'दे'क'श्रै'स' ष'द' व'। दे' वै' मे'द'हे'द' मे' अश्रु'र'रे'। स'  
वै'दे' ग'द'व'र' अश्रु'र'स' वै'। द'म'प'द' अश्रु'र'स' मे' अश्रु'र'रे'॥

3) La forme est intéressante. L'auteur prend *avikāriṇī* comme substantif. *Prakṛti* est une femme exempte de *vikāra*; une telle personne peut se nommer correctement une *avikāriṇī*. (J. S. Speyer).

4) Voir ci-dessus 129, n. 3.

5) Mss. *obhyate bhāvo na sām*.

6) M. Vyut. § 104, ०० *anyathātva*, 91 *prabandhoparama*.

7) Mss. *kasya vāsatyām*.

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वल्पेणाविद्यमानस्य खपुष्पस्येवान्यथात्वं भविष्यति । तस्मात्<sup>(1)</sup>  
द्विद्यमानप्रकृतिरकस्यान्यथात्वानुपलम्भादन्यथात्वस्य च दर्शनादस्त्येव स्वभाव इति ॥  
उच्यते । यदि तावकेन मतेन प्रकृत्या [स्व]भावेन[1]संविद्यमानस्यान्यथा[त्वा]भावादन्य-  
थात्वस्य च दर्शनात्प्रकृतिरित्युच्यते । एवमपि ।

5 प्रकृतौ कस्य च सत्यामन्यथात्वं भविष्यति<sup>(2)</sup> । §

कस्येदानीं प्रकृत्या स्वभावेन विद्यमानस्य वर्तमानस्यैवान्यथात्वं भविष्यति ।  
तस्मात्प्रकृत्या विद्यमानस्यान्यथात्वं नास्तीति सर्वथान्यथात्वासंभव एव । ततश्च नास्ति  
[Tib. 105 b] प्रकृतिर्भावानामिति विज्ञेयं ॥

यच्चाप्युक्तमन्यथात्वस्य दर्शनात्नास्ति प्रकृतिरिति<sup>(3)</sup> । तदपि परंप्रसिद्धान्यथा[त्वा]त्त्वं-  
10 र्शनमधिकृत्योक्तं । न तस्माभिः कदा चिदपि कस्य चिदन्यथात्वमन्युपेतं ॥ तदेवमत्यन्ततः  
प्रकृतावसंविद्यमानायां सर्वधर्मेष्वसंविद्यमा[81 b]नेष्वस्वभावेषु तदन्यथात्वे चासंविद्यमाने  
यो हीदानीमस्ति त्वं नास्ति त्वं च भावानां परिकल्पयति । तस्यैवं परिकल्पयतो निय-  
तमेव ।

अस्तीति शाश्वतग्राहो नास्तीत्युक्तेर्दर्शनं<sup>(5)</sup> ।

1) Mss. *tasmāt vi*°.

2) मन्ःसवेकं षोरं स म'षीकं । गदकं सु'अशुमं गद'वी षीकं । मन्ःसवेकं  
षोरं स षीकं षद । गदकं सु'अशुमं हे'ल्लुमं सुद ॥ = *prakṛtau katham ca*  
*satyām*.....

3) Voir ci-dessus 270. 10.

4) Mss. *paraprasiddhyā*.

5) *caṅvatadrṣṭi* = *bhāva*°; *uccheda*° = *vibhava*°, Mhv. III. 448. 8. — Les  
textes abondent sur ce thème; citons seulement, pour le *sassata*, Majjh. I 326,  
pour l'*uccheda*, Dīgha, I. 55. — Le Mhv. croit, comme les *Nikāyas*, que la  
théorie du *pratītyasamutpāda* (*sahetudrṣṭi*) suffit à éviter les deux *antas* (ci-dessus  
1, n. 4). Notre auteur va affirmer, et démontrer, qu'elle est insuffisante.

प्रसध्यत इति वाक्यशेषः । तच्चैतच्छास्त्रतोच्छेददर्शनं स्वर्गापवर्गमार्गात्तरापकर्त्वा-  
द्यस्मान्महानर्थकरं ।

तस्मादस्तिबनास्तित्वे नाश्रयेत विचक्षणः<sup>(1)</sup> ॥ १०

कस्मात्पुनर्भावाभावदर्शने सति शास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भवतीति । यस्मात् ।

अस्ति यद्धि स्वभावेन न तन्नास्तीति शास्त्रतं ।

5

नास्तीदानीमभूत्पूर्वमित्युच्छेदः प्रसध्यते<sup>(2)</sup> ॥ ११

यत्स्वभावेनास्तीत्युच्यते स्वभावस्यानपायित्वान्न तत्कदा विदपि नास्तीति । एवं  
भावस्यास्तित्वाभ्युपगमे सति शास्त्रतदर्शनमापद्यते । पूर्वं च वर्तमानावस्थायां भावस्वत्र-  
पगभ्युपेत्येदानो तद्विनष्टत्वान्नास्तीति पश्चादभ्युपगच्छन् उच्छेददर्शनं प्रसध्यते ॥ यस्य तु  
भावस्वभाव एव नोपपद्यते न तस्य शास्त्रतोच्छेददर्शनप्रसङ्गो भावः [Tib. 106a] स्वभावानु- 10  
पनम्भात् ॥

ननु<sup>(4)</sup> च भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छतो मा भूद्भावदर्शनाभावाच्छास्त्रतदर्शन-  
मुच्छेददर्शनं तु निवर्तं प्रसध्यत इति ॥ नैवमभावदर्शनं भवति । यो हि पूर्वं भावस्वभाव-  
मभ्युपेत्य पश्चात्त्रिवृत्तिमालम्बते तस्य पूर्वोपलब्धस्वभावापवादात्तस्यादभावदर्शनं । यस्तु

1) ཡོད་ ཅེས་གྲུ་བ་ རྟོག་པར་ འཇོག་། མེད་ ཅེས་གྲུ་བ་ རུད་པར་ ལྟ། དེ་ལྟེང་  
ཡོད་ རུད་ མེད་པ་ལ། མཉམས་པས་ གཞན་པར་ མི་ བྱེད། ། Mss. *asti yad va yad hi*.  
Cite: Pañcakramat, p. 40, l. 45, avec de mauvaises lectures: *asti yac ca*.

2) གང་ཞེས་ རང་པ་ཞེན་གྱིས་ ཡོད་པ། དེ་ནི་ མེད་པ་ མེན་པས་ རྟོག། རྟོན་  
བྱུང་ རྟུར་ མེད་ ཅེས་པ། དེས་ན་ རུད་པར་ བལ་པར་འགྱུར། ། — Notre commen-  
taire porte *གྲུ་བ་* au lieu de *རྟོག་*.

3) Mss. *yat svabhāvena nāsti*. — L'auteur démontre que toutes les *dr̥ṣṭis*  
ont pour racine la *satkāyadr̥ṣṭi*.

4) Objection que nous rencontrons souvent: les Mādhyamikas ne sont-ils  
pas des *nāstikas*?



तैमिरिकोपलब्धकेशेषिव वितैमिरिको न किं चिदुपलभते<sup>(1)</sup> स नास्तीति ब्रून् किं  
चिनास्तीति ब्रूयात्प्रतिषेध्याभावात्<sup>1)</sup> । विपर्यस्तानां तु मिथ्याभिनवेशनिवृत्त्यर्थमतैमि-  
रिका इव वयं ब्रूमो न सन्ति सर्वभावा इति । न चैवं ब्रुवताम[82a]स्माकं परकृतव्यापा-  
रपरापणानामुच्छेददर्शनप्रसङ्गः ॥

6 यथोक्तं<sup>(2)</sup> सूत्रे ' यो हि भगवन् पूर्वं रागद्वेषमोक्षभावाभ्युपगमं कृत्वा पश्चान्न सन्ति  
रागद्वेषमोक्षभावा इति ब्रवीति ' स भगवन् वै नास्तिको भवतीति विस्तरः ॥

यस्तु<sup>(3)</sup> परतन्त्रचित्तचैतवस्तुमात्रमभ्युपेत्य तस्य<sup>(4)</sup> परिकल्पितस्वभावाभावादस्तित्व-

1) Sic Mss. — Tib. དེས་ མེད་དོ་ མེས་ ཅེ་ཞེས་ ལྷན་པས་། མེད་པར་ ལྷན་  
པར་འགྲུང་། རྟོགས་ཀྱི་ མེད་པའི་ཕྱིར་རོ། — ce qui n'est guère plus satisfaisant.  
On obtient, en déplaçant l'interrogatif ཅེ་ཞེས་, un sens très net: *su nāstīti bruwan  
kim nāstīti brūyāt*. — On peut corriger *su nāstīti bruwan na kim cin nāstīti  
brūyāt*.

2) Je ne réussis pas à identifier ce sūtra.

3) Doctrine du Yogācāra (= Vijñānavādin). — «Celui qui, admettant  
la réalité nue [le fait d'être quelque chose, *vastumātra*] de la pensée et de ses  
dérivés (*cittacaitta*) qui sont le *paratantra*, prétend éviter l'hérésie de l'existence  
(*astitvādārṣana*) en niant leur *svabhāva* qui est *parikalpita*, et l'hérésie de la non-  
existence (*nāstītvādārṣana*) en admettant l'existence de la réalité nue de ce *para-  
tantra*, propre à être souillé et purifié (*samkleṣa, vyavadāna*), celui-là n'évite pas  
en effet ces deux hérésies puisqu'il nie le *parikalpita* et affirme le *paratantra*; sa  
théorie ne vaut rien, en outre, puisque nous avons établi que [le *paratantra*, c'est  
à-dire] ce qui est produit par des causes (*hetupratyayaśānita*), n'existe pas en soi  
C'est donc le seul *Madhyama* qui échappe aux deux vues hérétiques de l'exi-  
stence et de la non-existence».

Sur le *paratantra* (གཞན་གྱི་རབང་), le *parikalpita* (ཀྱན་ཏུ་བརྟན་པ་)  
et le *pariniṣpanna lakṣaṇa* (ཤོད་སྤོང་གྱུ་བ་ — M. Vyut. § 87), voir notamment  
Wassilieff, Bouddhisme, pp. 292 et suiv. et Dogmatique bouddhique II  
(J. As. 1903, II, 380 et suiv.).

4) Mss. *tasya*. — རེ་ལོ། — C'est-à-dire le *paratantra*.

दर्शनं परिक्रति । संक्षेशव्यवदाननिबन्धनस्य च<sup>(1)</sup> परतस्त्रवस्तुमात्रसद्भावात्तास्तिवदर्शनं परिक्रति । तस्य परिकल्पितस्याविद्यमानत्वात्परतस्त्रस्य च विद्यमानत्वात् [Tib. 106b] स्तित्वनास्तिवदर्शनद्वयस्याप्युपनिपातात्कुतोऽस्तद्वयपरिकारः । हेतुप्रत्ययवन्नितस्य च तस्त्रभावेनायुक्तत्वप्रतिपादनादयुक्तमेवास्य व्याख्यानं । तदेवं मध्यमकदर्शन एवास्तिव-  
नास्तिवद्वयदर्शनस्याप्रसङ्गो न विज्ञानवादिदर्शनादिभ्विति विज्ञेये ॥

5

अत एवाक्तमार्परत्वावल्यां<sup>(8)</sup> ।

समाख्यैलूक्यनिर्घन्थपुद्गलस्कन्धवादिनं ।

पृच्छ लोकं यदि वदत्यस्तिनास्तिव्यतिक्रमं ॥

धर्मयौक्तिकमित्यस्मादस्तिनास्तिव्यतिक्रमं ।

विद्धि गम्भोरमित्युक्तं बुद्धानां शासनामृतं ॥ इति ॥

10

1) *saṅkleṣavyavādānanibandhanasya ca paratantravastumātrasadbhāvāt*  
= गण्डकश्रौ'दस'णिस' (sic) द'स'य' गुण'न'न'ने'न'म'स'य' द'स' क'स'य'स'प्र'द'स'व'रि'  
कु'र' सु'र'स' र'स'दे'ण' य'द'य'स' = *paratantrasya vastunah saṅkleṣavyavādāna-*  
*hetubhūtamātrasya sadbhāvāt* (?).

2) Mss. *svasva*°, *sva*°. द'स'य'दे'ण'द'स'य'स'न'ने'न'नु'.

3) Voir p. 135. 6, une citation du même texte.

4) D'après le tibétain: *sasāṅkhyaulukyānirgranthaṁ p*°.

गण'न'ण' सु'द'य'स' सु'य'य'य' । न'दे'ण'ने'न' ग'द'स'स'न'ने'न' सु'ण'सु'ण' द'स' । य'स'  
स'द'स'स'य' ग'य'ने' दे'ण' । य'द'स'दे'न'द'स'य' सु'न' दे'स' ॥ दे'य'ने'न' स'द'स'कु'स'क'स'  
ने' दे' । य'स'न'य' न'दे'स'दे'न'दे'न'य' । न'द'स'य' य'य'स' दे'स'य'म'द'य' । क'स'  
ने' सु'द'य' य'दे' दे'स' य'ने'स' ॥

5) सु'ण'सु'ण' manque dans les lexiques; सु'ण' = owl, सु'ण' = a young one of animals.

6) Paris *nirgrantha*.

7) Qui appartient en propre au Dharma. — सु'द'य' = qui embrasse, qui comprend le Dharma.

तथाविधविनेयजनबोधानुगोधानु परमार्थदर्शनस्योपायभूतत्वात्त्रेयार्थत्वेन भगवता  
महाकरुणापरतत्त्वतया विज्ञानादिवादे <sup>(1)</sup>देशितः सामितीयपुद्गलवादवत् <sup>(2)</sup>। न नीतार्थ इति  
विज्ञेयं ॥

यथोक्तमार्थसमाधिराजभट्टारके <sup>(3)</sup>।

5

नीतार्थमूत्रात्तविशेष ज्ञानति  
यथोपदिष्टा सुगतेन शून्यता ।  
यस्मिन् पुनः पुद्गल सत्त्व पूरुषो  
नेयार्थतो ज्ञानति सर्वधर्मान् ॥

एतच्चार्यान्तयमतिनिर्देशादिषु विस्तरेण बोद्धव्यमिति ॥ भावाभावदर्शनद्वयप्रसङ्गे  
10 यावतात्रत्संसार इत्यवेत्य [Tib. 107a] मुमुक्षुभिरितदर्शनद्वयनिरासेन सद्भिर्मध्यमा प्रति-  
पद्धानीया यथावदिति [82b] ॥

एतच्चोक्तं भगवता ।

15

<sup>4</sup>भाव सभाव विभावयि ज्ञानं  
सर्त्रिं सचिन्तयि सर्त्रिं सभूतं ।  
ये पुन चित्तवशानुग बालाः  
ते दुःखिता भवन्तोदृशतेषु <sup>5</sup> ॥

1) D'après le tibétain *vijñānavādo*. — Le parallélisme recommande cette lecture.

2) Voir ci-dessus 148, n. 1, 192, n. 3 Vasumitra, Bhavya (Wassilieff et Rockhill) s'accordent avec le Kathāv. pour attribuer aux Saṃpitiyas la croyance au *puḍgala*.

3) Voir ci-dessus p. 44, 2—5.

4) Voir en effet ci-dessus p. 43. 4.

5—5) Saṃādhirāja, probablement. — Cité ci-dessous, Chap. XXI ad finem, avec variantes; mais la version tibétaine est la même:  $\text{མཉམས་ཅན་གསལ་}$

(1)  
 भीत्रानभावानिति यः प्रज्ञायती  
 स सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।  
 यः सर्वभावेषु न ज्ञातु सञ्जते ।  
 स घानिमित्तं स्पृशते समाधिं ॥ इति ॥

(3)  
 तथा ।

5

स्मराम्यकं पूर्वमतीत अध्वनि<sup>(3)</sup>  
 घचित्तिये कल्पि नराणामुत्तमः ।  
 उत्पन्नु लोकार्थिकरो मरुषा<sup>(4)</sup>  
 नामेन<sup>(5)</sup> सोभावममुद्गतोऽभूत् ॥

स ज्ञातमात्रो गगने स्थिक्किता  
 सर्वाणा धर्माणामभाव<sup>(6)</sup> देशयि ।  
 तदानुत्त्रपे कृत नामधेयं  
 शब्देन सर्वत्रिमकल विज्ञयी ॥

10

ཡམ་ བམས་ རུང་འབྲུང་མེད་པས། རོང་ས་ རང་ རོང་ས་མེད་ ཤེས་པ་ རྣམ་པར་ཤིག།

= *sarvācāntyatvāt sarvābhūtatvād bhāvābhāvajñānam vinūçaya*. — Voir ci-dessus p. 269 n. 1 la traduction de *vibhāvin*.

1—1) = 133. 9—12 et 265. 11. — Manque dans le tibétain.

2) = *Samādhirāja*, p. 26.

3) *Mss. atitam adhvani*.

4) སྐབས་ཀྱི་ རོང་ = *kolārt' a*, mauvaise lecture du traducteur tibétain?

— *Amar. Koça, uḍupas tu plavaḥ kolaḥ*. . .

5) L'éditeur de la B. T. S. corrige *nāmnā hy asau*.

6) B. T. S. *abhāvagāyī*. — མེད་པ་.

7) སྐབས་པར་ཤིག་ = *kīrtita*.



पावन्ति शब्दास्तद्दि लोकधातौ

सर्वे ह्यभावा न द्वि कश्चि भावः ।

इत्यादि 'भूत्वा' अभावप्रतिषेधविवक्षितत्वात् 'भावाभावार्थ एव स्वभावाभावार्थः ।]

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां [Tib. 107b] प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ

स्वभावपरीक्षा नाम पञ्चदशमं प्रकरणं ॥

5

मंदिरे र्हं षिं दुःकुट्टं सः सुःश्ले । अद्वैण ह्रैण देणं ह्रैः श्लेदं श्लुं यिरस्य । षमस'ठर'  
 र्हं स'मेदं ठै'यः मेद'स'श्ले । षेस'सु'स'ल'सैण'स'स' अमुद'स'स' ष । मेद'स'र'  
 रण'ण'स' सहेद'स'र'अदेद'स'रै'सु'र' र्हं स'मेद'स'रै' र्हं षे । र्ह'स'देण'मेद'स'रै'  
 र्हं यिर'णं । श्ले'स'र'सै'णं ...

## XVI.

## बन्धनमोक्षपरिज्ञा नाम षोडशमं प्रकरणां

अत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः संसारसद्भावात् । इह संसर्पणं संसृ[89a]ति-  
 र्गतिर्गत्यत्तरगमनं संसार इत्युच्यते । यदि भावानां स्वभावो न स्यात्कस्य गतिर्गत्यत्तरगमनं  
 5 संसारः स्यात् ' न ह्यविद्यमानानां बन्ध्यामूनुसंस्काराणां संसर्पणं दृष्टं ' तस्मात्संसार-  
 द्भावाद्विद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि संसार एव  
 भवेत् ' न त्वस्ति । इह यदि संसारः स्यात्स नियतं संस्काराणां<sup>(1)</sup> वा भवेत्सन्नस्य वा । किं  
 चात उभयथा च दोष इत्याह ।

संस्काराः संसर्त्ति चेन्न नित्याः संसर्त्ति ते ।

10

संसर्त्ति च नानित्याः सन्नेऽप्येष समः क्रमः<sup>(3)</sup> ॥ १

तत्र यदि संस्काराः संसर्त्तीति परिकल्प्यते ' किं ते नित्याः संसर्त्त्युतानि-  
 त्याः । तत्र न नित्याः संसर्त्ति निष्क्रियत्वादनित्यानां च घटादीनां सक्रियत्वोपलम्भात् ।

1) *samskāras* = les cinq *skandhas*, comme l'explique Buddhaghōṣa; cp. Childers, 454 a 3. — Childers, 453 b 5, corrige l'interprétation que Bur-  
 nouf a donnée (Intr. p. 505) du problème *Buddho ti ko satta vā saṅkhāro vā* ..  
 «The word *satta* applies to the living and moving being as a person or individual  
 only [*pudgala*], the separate elements of which the being is composed belong-  
 ing to the *saṅkhāraloka*».

2) Mss. *kiṃ vāta*; non représenté dans le tibétain.

3) गण'ते' अतु'स्रे' अवि'स' वे'ष' । दे'न'ग' ह'ग' ण' मी' अवि'स'ते' । मी'ह'ग'  
 ण' य'न' अवि'स'मै'असु'स' । खे'म'स' उ'ण'य' य'न' दे'म'अ'दे' म'कु'स'स' ॥

4) «Parce que le *nitya* est inactif». Allusion à l'argumentation reproduite  
 dans le *Sarvadarśanas*. (Muséon, N. S. II), trad. fr. notes 19 et suiv. — Rien  
 n'existe que ce qui est capable d'action (*arthakriyāsamartha*, Nyāyab. et  
 Wās. 272) et le *niskriya* est *niskriya*, donc inexistant.

अथानित्याः । ये च्यनित्यास्त उत्पादसमनत्तरेव विनष्टाः<sup>(1)</sup> । ये च विनष्टाः कुतस्तेषाम-  
विद्यमानत्वाद्द्व्यासूनुसंस्काराणामिव क्वचिद्गमनमित्येवमनित्यानामपि नास्ति संसारः ।

अथापि स्यादनित्या एव सत्तो केतुफलसंबन्धपरम्परयाविच्छिन्नक्रमाः संतानेन च<sup>(2)</sup>

1) «L'*anitya* disparaît immédiatement après sa naissance», en d'autres termes, *anitya* = *kṣanika*. Il y a de bonnes raisons pour croire que certains sūtras (et le Bouddha lui-même?) entendaient tout autrement l'*anityatva*: Est *anitya* ce qui n'est pas éternel (*śāçvata*, *dhruva*, *aviparināmadharman*), ce qui est destiné à périr; est *kṣanika* ce qui dure le temps d'une pensée (*ekacittakṣanika*), ce qui est momentané (Abhidh. k. v. Soc. As. 225b 1: *kṣanikaḥ kṣaṇe bhavaḥ kṣaṇo 'syāstīti vā*) et n'a pas de durée. — Bhagavat enseigne que le *samskṛta* a trois caractères, naissance, durée (*sthiti*), destruction (voir ci-dessus p. 145, n. 1); et ceci rappelle fort la doctrine Jaina. — L'orthodoxie du Kathāvattu, contre les Pubbaseliyāparaseliyas, distingue des degrés dans l'*aniccatā*, XXII. 8. *eko lahu bhijjati eko cirenā ti*. Il est faux que tous les *saṃkhatādharmā* soient *ekacittakṣanikā*, car, s'il en était ainsi, l'objet de la connaissance visuelle et la connaissance visuelle naîtraient et mourraient ensemble (voir aussi XI. 6).<sup>(a)</sup> — Wassilieff (p. 277—8) nous apprend que la même question divisait les Vaibhāṣikas et les Sautrāntikas: «Les Vaibhāṣikas divisent les choses (Substanzen) en éternelles et non-éternelles, et bien qu'ils rangent sous cette seconde catégorie tous les composés, ils ne les appellent pas instantanés, «augenblickliche» (mais seulement non-éternels, «nicht-ewige»). Les Sautrāntikas disent aussi: Toute chose, en tant que composée par la réunion de causes, est instantanéité: car elle existe seulement au moment de la naissance (c'est-à-dire que l'existence d'une chose est seulement une série de moments de naissance). On ne peut pas distinguer en elle le caractère (—) de la naissance de celui de la destruction...». — Le Kathāvattu appartient à l'école des Vibhajyavādins, et il semble que ce nom caractérise une secte qui «distingue». Un exemple est fourni par Kathāv. XIX. 2. Bhagavat a dit que tous les *samskṛtas* sont vides: il veut dire «vides de personnalité», et non pas «vides de caractères» (voir ci-dessus). — Cp. le *vibhajyavyākaraṇa* (M. Vyut. § 86. 2).

(a) Je dois avouer que je m'écarte de l'interprétation de M. Rhys Davids, *Schools of Buddhist Belief* p. 37. — Le texte du commentaire n'est pas sans difficultés: *tattha yasmā sabbe saṃkhatādharmā aniccā tasmā ekacittakṣanikā yeva . samānāya hi aniccātāya eka lahu bhijjati eko cirenā 'ti ko ettha niyamo 'ti yesaṃ ladāhi . . .*. — [L'édition: ... *cirenā 'ti . ko . . .*]. M. R. D. comprend: «Are all qualities only momentary in thought? No . . .». — Je comprends: «La non-éternité étant également [affirmée par Bhagavat], d'où viendrait cette distinction que certaines choses disparaissent vite, d'autres après un temps?». — Le sens de *ekacittakṣanika* me paraît établi par XI. 6 où est rappelée la définition du *samādhī*: *ekacittakṣaṇe uppamā ekaggatā*.

2) *saṃtāna*, voir ci-dessus p. 85, n. 3 et ci-dessous 283. 1.



प्रवर्तमानाः संस्काराः [Tib. 108a] संसरतीति ॥ एतदपि नोपपद्यते । कुतः । यत्ताव-  
दुत्पद्यते कार्यं तस्य संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्कचिच्चागमनात् । यच्च कारुणं नष्टं  
तस्यापि संसारो नास्ति कुतश्चिदनागमनात्कचिच्चागमनात्<sup>(1)</sup> । संस्कारमात्रव्यतिरेकेणा-  
तीतानागतयोर्निवृत्त्यात्<sup>(2)</sup> । नष्टाज्ञातत्वेनाविद्यमानत्वात्<sup>(2)</sup> ॥

- 6 उत्तरस्मिन् क्षण उत्पन्ने पूर्वः संसरतीति चेत् । यदि पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरेकत्वं  
स्यात्स्यदेतदेवं । न त्वेकत्वमस्ति कार्यकारणभावात् । चतूत्रपचतुर्विज्ञानानां नास्ति च ।  
किं च । [83b] एकत्वे सति पूर्वोत्तरक्षणावधिष्वेव न स्यात् । न ह्येको देवदत्त एवदा  
पूर्वश्चोत्तरश्चेति व्यपदिश्यते । एवमिहोप्येकत्वात्पूर्वोत्तरक्षणव्यपदेश एव न स्यात् ॥ अयि  
च पूर्वक्षणा नष्ट इति न स्यादुत्तरक्षणवदव्यतिरिक्तत्वात् । उत्तरक्षण उत्पन्न इति न  
10 स्यात्पूर्वक्षणवदव्यतिरिक्तत्वात् ॥ अथान्यत्वे सति संसरणं स्यात् । एवं सत्यर्कृतामपि  
संसरणं स्यात् । अन्यस्य पृथग्जनस्य संसारोत्पत्तिमद्भावात् । निर्वृतश्च प्रदीपः प्रदीपान्तरे  
ज्वलति ज्वलतीति स्यात् ।

किं चान्यत् । नष्टाद्वा पूर्वक्षणादुत्तरस्य क्षणस्योदयः स्यादनष्टान्नश्यमानात्वात् ।  
[Tib. 108b] तत्र यदि नष्टादिष्यते वक्रिदग्धादपि बोझा[द]ङ्कुरोदयः स्यात्ततश्च निर्केतुकः

15 स्यात् ॥

अथानष्टदेवमपि । अतिकृतेऽपि बोझेङ्कुरोदयः स्यात् । कार्यकारणयोश्च योगपर्यं  
स्यान्निर्केतुकश्चोत्पादः स्यात् ॥ नश्यमानादिति चेत् । नष्टानष्टव्यतिरेकेण नश्यमानाभा-  
वान्नष्टानष्टयोश्च विहितदोषत्वान्नश्यमानादपि नास्त्युत्पत्तिरिति ॥ कुतः कार्यकारणव्य-  
वस्था [पूर्वोत्तरक्षणव्यवस्था<sup>(3)</sup>] वा भविष्यति । यदा च पूर्वोत्तरक्षणव्यवस्था कार्यकारणव्य-

1) ग'र' य'न' मी'द'श'स'दे'सु'र'र' ।

2) D'après le tibétain: *avidyamānatvā ca*.

3) Mss. *vācyataikena na*.

4) '... र'न' क्ष'र'र'ग'म' श'म' र'न' सु'म'दे' कु'म'स'र'स'द'ग'स' 'र'न' य'र'स'र'  
ग'द' 'र'सु'र' = .... .*pūrvottarakṣaṇavyavasthā cāpi bhaviṣyati*.

वस्था<sup>(1)</sup> नास्ति । तदा संतानोऽपि नास्ति तद्भावान्नास्ति भवतां संसार इत्यनित्यानामपि संस्काराणां नास्ति संसार इति ॥

अत्रैके वर्णयन्ति । सत्यं संस्कारा न संसरन्ति । उत्पत्तिविधुरत्वात् । किं तर्हि सन्नः संसरतीति ॥ उच्यते । सन्नेऽप्येष समः क्रमः । सन्नः संसरतीत्युच्यमाने किमसौ नित्यः संसरत्युतानित्य इति विचार्यमाणे य एव संस्काराणां संसरणानुपपत्तिक्रमः स 5  
[स]मत्सन्नेऽपि समो [84a] निपतति । तस्मात्सन्नेऽपि न संसरति ॥

अत्राह । नैव हि सन्नसंस्काराणां संसारानुपपत्तिक्रमः समो भवितुमर्हति । यस्माद्दिक् संस्काराणां नित्यानित्यभूतानां संसरणं नास्तीत्युक्तं [Tib. 109a] । न चैवमात्मा नित्यानित्यभूतः । तस्य हि स्कन्धेभ्यस्तद्वान्यत्वावक्तव्यत्वावन्नित्य[त्वेनानित्य]त्वेनाप्य-

1) D'après le tibétain [ca].

2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. °kramah sa matyātsatye 'pi sato ni°. — samatvāt manque dans le tibétain.

4) D'après le tibétain. — Mss. *tatvānyatvāvāpyetāvan* — La thèse du *sattva* «indescriptible» est la thèse des Pudgalavādins, voir Bodhic. p. IX. 60 ad finem (cité partiellement, ci-dessus p. 64, n. 3) *pudgalavādinas tu punar antaḥcaratīrthikāḥ skandhebhyas tattvānyatvāvābhīyam avācyam pudgalanāmānam ātmānam icchanti, anyathā tīrthikasiddhāntābhīniveḥadarṣanam syāt.* — Comme le remarque le docteur tibétain cité par Wassilieff (p. 270), on ne peut admettre l'existence d'un moi personnel, «das Ich als Persönlichkeit», sans cesser d'être bouddhiste; aussi les hérétiques déguisés que sont les Pudgalavādins, *antaḥcaratīrthikas, tīrthiyappakkantakas, saugatamanyas*, soutiennent-ils que le *pudgala* n'est ni différent des *skandhas*, ni identique aux *skandhas*. «Da Buddha, indem er sagte, dass der *pudgala* das ist, was die Last trägt [Bhārahārasūtra, Saṃ. N, voir J. As. 1902, II, p. 266-8], nicht bestimmt hat, ob es ewig oder nicht ewig ist, so nennen wir diesen *pudgala* oder das Ich als unausdrückbar, unerklärbar» (ཀཤེན་ཀློག་ཀློག་པ་ལ་བཞུགས་པའི་ཤེས་རྒྱུ་མེད་པ་). En ce qui regarde les Vātsīputriyas (Wass. p. 252): «Der *pudgala* ist weder identisch mit den *skandhas*, noch (etwas) von den *skandhas* Getrenntes». — Pour les Saṃkrāntivādins (Wass. p. 258), «Der *pudgala* existirt in der absoluten Idee»; c'est-à-dire, si je ne me trompe, *paramārthataḥ*, réellement.

Voir ci-dessus p. 64. 10 la discussion de l'*avācyatā*.

वक्तव्यता व्यवस्थाप्यते । तस्मादात्मैव संसरतीति न चोक्तदोषप्रसङ्ग इति ॥ उच्यते ।

पुद्गलः संसरति चेत्स्कन्धायतनधातुषु ।

पञ्चधा मृग्यमाणोऽसौ नास्ति कः संसरिष्यति<sup>(1)</sup> ॥ २

पदि पुद्गलो नाम कश्चित्स्यात्सं संसरेत् । न त्वस्ति । यस्मात्स्कन्धायतनधातुषु

5 पञ्चधा मृग्यमाणो नास्ति । कथं कृत्वा ।

इन्धनं पुनर्गमिर्न नाग्निरन्यत्र चेन्धनात् ।

नाग्निरिन्धनवान्नाग्नाविन्धनानि न तेषु सः ।<sup>(3)</sup>

अग्नीन्धनाभ्यां व्याख्यात घात्मोपादानयोः क्रमः ॥<sup>(4)</sup>

इत्येवं स्कन्धायतनधातुस्वभाव घात्मा न भवति । नापि तेभ्यो व्यतिरिक्तः । न स्कन्धा-  
10 यतनधातुमान् । न स्कन्धायतनधातुष्वात्मा । नात्मनि स्कन्धायतनधातवः । इत्येवं  
पञ्चधा मृग्यमाण घात्मा न संभवति पूर्वोदितेन न्यायेन ॥ पञ्चेदानो स्कन्धायतनधातुष्वेवं  
विचार्यमाणः पञ्चधा न संभवति स कथमविद्यमानः सन् संसरिष्यतीति । एवमात्मनोऽपि  
नास्ति संसारो वन्ध्यासुतस्येवाविद्यमानत्वात् ॥ अपि चायमात्मनोऽपि

उपादानाडुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

15 विभवश्चानुपादानः कः स किं संसरिष्यति<sup>(5)</sup> ॥ ३ [Tib. 109b]

1) गण'दे' गण'त्रण' अ'सि' दे'ङ् । सु'द'सि' श्लु'म'के'ङ' । म'म'स' क'म'स' । दे'ङ्  
क'म'स'ल'स' । स'उ'ल'ङ् । मे'ङ'ङ' गण'दे'ण' । अ'सि'स'म'अ'सु'ङ् ॥

2) दे' अ'सि'स'म'अ'सु'ङ् — Mss. syāt samsaret.

3) = X. 14.

4) = X. 15 (212. 16).

5) दे' स'म'ल'स' । दे' स'ल'स' । अ'सि'स' । श्लु'म'के'ङ' । मे'ङ'ङ' । अ'सि'स'म'अ'सु'ङ् । श्लु'म'के'ङ'  
मे'ङ' दे' स'म'ल'स' । दे' गण' उ'दे'ण' । अ'सि'स'म'अ'सु'ङ् ॥

भवतु काममात्मनः [84b] संसारो यच्चनुपादानस्य सतोऽस्य संसारो युक्तः स्यात् ।

कथं पुनरस्यानुपादानता प्रसञ्च्यत इति प्रतिपाद्यन्नाक् ।

उपादानाडुपादानं संसरन् विभवो भवेत् ।

इति ॥ इह हि मनुष्योपादानादेवोपादानं गच्छन् परित्य[ञ्ज] वा मनुष्योपादानं देवोपादानं गच्छेत्परित्यज्य वा । यदि तावत्परित्यज्य गच्छतीत्युच्यते । तदा पूर्वोपादानस्य परित्या- 5  
गाडुत्तरस्य चानुपादानान्तदन्तराले विभवः स्यात् । विगतो भवो यस्येति विभवः । [भवः]  
पञ्चोपादानस्कन्धाः । तद्वह्नितः स्यात् । यद्य विभवो ऽनुपादानः [सि] स्कन्धरहितत्वा-

1) ཇི་ལྟར་ དེ་ལ་ ཏེ་བར་ལེན་པ་ཏེ་དྲུ་ བྲལ་བར་ = *katham punar asyopādānātā* ... = «et comment il lui est indispensable de posséder un ou des *upādānas*, l'auteur l'explique. . . ».

2) *vibhava*, comme adjectif, est nouveau. — Pour le sens *Vernichtung, Untergang* ou mieux *néant*, que le Dict. de St.-Petersbourg marque de l'astérisque, les sources sont nombreuses. — Voir ci-dessous XXV. 10.

3) On a beaucoup écrit sur l'expression *upādānaskandha*. — Voir Childers p. 525: «*skandhas* springing from u°». — D'après le *Visuddhim.* (Warren p. 155) un *skandha*, extérieur ou intérieur, est *upādānask°* quand il est «coupled with depravity [*klesa*] and attachment [*upādāna*]». — D'après *Pitāputras.* (Çiks. 248. 3. 6) *ādhyātmikas tejodhātuh* = *yad* . . . *asmin kāye tejas* . . . *anupagatam upātṭam*; *bāhyaḥ* = *yad* . . . *anupagatam anupātṭam*. La version chinoise (Muséon, 1904, p. 213) traduit par *sensible, insensible*. — *upātṭa* = *upādinna*, p. ex. *upādinnarūpa kammaja* (*Abhidh.* s. VI, 4, J. P. T. S. 1884 et Morris, 1887, p. 135); M. Vyut. 101.10 *upādāyarūpa* (cp. *upādā°*, Walleser, *Phil. Grundlage*, p. 107), 101.11 *bhautikarūpa*. — *upātṭapañcaskandhamātra* (*Bodhic.* p. VIII, 97, 101); *upātṭamahābhūtatetuka*, M. Vyut. 101. 58.

4) དེ་ནི་ སྤང་བོ་དང་བྲལ་བས་ བདག་ས་པའི་ ཏེ་བར་ལེན་པའི་ སྤྱུ་དང་བྲལ་བའི་སྤྱིར་ སྤྱེད་པར་ འགྲུབ་ལ། — Nous avons rencontré ci-dessus (X. 16, p. 215.1) l'expression *upādāyaprajñaptabhīdhāna prāṭīyasamutpāda*. — Comparer l'*upādāyapāññatti-anuyogo* (*Kathāv.* a., p. 25): De même que de l'ombre en raison de l'arbre, de même que du feu en raison du combustible, de même *rūpādīni upādāya puṅgalassa paññattim paññāpanaṃ avabodhanam icchati* [*puṅgalavādī*]. — A la lumière de ce texte, je comprends notre auteur: «La chose qui n'a pas d'*upādāna* est privée des causes (à savoir les *skandhas* = *upādānas*) de *prajñapti* [laquelle ne peut exister qu'en raison des *upādānas*]. — Le tibétain ne recommande pas cette traduction, je l'avoue.

a) ou སྤང་གས་

त्प्रसन्नपुपादानकारणरक्षितवान्निर्हेतुकः स्यात् ॥ यथानुपादानो निरञ्जनोऽव्यक्तो निर्हेतुकः कः स न कश्चित्सः । नास्त्येव स इत्यर्थः । तस्मिंश्चासति [तद्]भावादेवोपादानमपि निरूपादातृकं नास्तीति किं संसरिष्यति । नास्त्येव तद्यत्संसरिष्यतीत्यर्थः ॥ अथ वा किमित्येतत्संस्रणक्रियाविशेषणं ततश्चाविद्यमानत्वान्नैव संस्रणक्रियां करिष्यति । एवं तावत्पूर्वोपादानपरित्यागेन संस्रणमयुक्तं ॥

अथापरित्यागेन । तथापि नोपपद्यते । किं कारणं । पूर्वस्या[परि]त्यागादुत्तरस्य च प्रकृणाश्चस्मादेकस्यात्मनो द्यात्मकता स्यात् ' न चैतदिष्यत इति [Tib. 110a] । तस्मादपरित्यागेनापि संस्रणं नास्ति ॥

अथ पूर्वोत्तरयोर्भवयोर्मध्यं घात्तराभक्तिकस्कन्धसंभवान्नैश्च सोपादानत्वात्सोपादानं

1) Mss. *antarābhavika* — སྲིད་པ་བར་དོའི་ ལུང་པོ་ ཡོད་པ་ས་ དེ་དག་གིས་ དེ་  
ཏེ་བར་ལེན་པ་དང་བཅས་པའི་ཕྱིར་ ཏེ་བར་ལེན་པར་ འཁོར་ ཡང་ སྲིད་པ་ མེད་པར་  
བྱལ་བར་ མི་འགྱུར་འོ་ དེ་ན། — Abhidh. k., 307b 7 *yatra kilāntarābhaviko vipā-*  
*kaḥ. antarābhavave bhavaḥ. evam aupapattibhāviko 'pi...*

Sur l'état intermédiaire བར་དོ་ འོ་ བར་མེད་འོ་, voir Jäschke p. 367 et Chandra Dās, p. 867: ce terme désigne essentiellement «the intermediate state between death and rebirth», état plus ou moins long, mais qui ne dépasse pas 40 jours (Jäschke), ordinairement de 48 jours (Ch. D.).

Le Bar-do-thos-grol-chen-po, «Direction for the departed soul to find the way to eternal happiness» (J.) enseigne comment on passe directement de cet état dans le *nirvāna*, et aussi comment on l'évite absolument (*bar-do grol-pa*); il énumère (Ch. D.) diverses catégories de *bar-do* dont l'*antarābhava* est la sixième. — Ch. D. donne d'autres listes, intéressantes (où il faut lire *skye-gnas* et non *skyed-gnas*).

Voir J. R. A. S. 1897, p. 466, note et J. A. S., 1902, II, p. 299, où est donnée la bibliographie pâlie et sanscrite. Les documents principaux sont fournis par le Kathāv., par Wassilieff, par Rockhill (Vasumitra, Bhavya, que j'espère publier prochainement) et par l'Abhidh. k. v.

2) Mss. °*sambhavāt taiva ca sopādānatvād upādānaḥ* s°. — Peut-être: °*sambhavāt taiç ca tatso*°.

3) *upādānaḥ* est inadmissible; d'après le tibétain *upādāya saṃsarato...*

संसारतोऽपि न विभवताप्रसङ्ग इति ॥ तदपि न युक्तं पूर्वभवपरित्यागापरित्यागाभ्यामा-  
त्तराभविक्वास्कन्धसंसारोऽपि तुल्यप्रसङ्गत्वात् ॥

युगपत्त्यागोपादानाददोष इति चेत् ' उच्यते । किमेकदेशेन पूर्वोपादानं त्यजत  
एकदेशेनात्तरा[85a]भ्वोपादानं संचरति ' अथ सर्वात्मना । तत्र यद्यवयवेनेति परिक- 5  
ल्पयते । तदा द्यात्मकताप्रसङ्गादित्युक्तदोषः । अथ सर्वात्मना ' एवमपि स एव विभव- 5  
ताप्रसङ्गं प्रापयते । एतावांस्तु विशेषो यदत्तराभवसंचारोऽतिसामोप्यात्मसूक्ष्मं कालमनुपा-  
दानं स्यात् । न च सर्वात्मनैकस्य पदार्थस्य[1]भिन्नपदार्थस्य विषये युगपत्त्यागोपादाने  
दृष्टे । न ह्येकस्य देवदत्तस्य सर्वात्मना गृह्णाद्गृहं संचरत एकदा त्यागोपादानक्रिये द्वे  
संभवतः ॥ अथैकेन पादेनैकस्य परित्यागादपरस्य चोपादानाद्युगपत्त्यागोपादाने परिक-  
ल्पयते । नन्वेवं सति पादद्वयवद्द्यात्मकतात्मनः स्यात् । अंशेन पूर्वत्रायस्थानादंशेन चोत्त- 10  
रत्रायस्थानादनेकावयवता प्रसज्येत । तस्माद्यौगपद्येनापि [Tib. 110b] त्यागोपादाने न  
संभवत इत्यपरिहार एवायं ॥ तस्मादत्तराभवोपादानेऽपि स एव दोषप्रसङ्ग इति सर्वथा-  
त्मनोऽपि नास्ति संसारः ॥

यदा च संस्काराणामात्मनश्च संसारो नास्ति ' तदा नास्त्येव संसार इति स्थितं ॥

अत्राह । विद्यत एव संसारः प्रतिद्वन्द्विसद्भावात् । इह यो नास्ति न तस्य प्रति- 15  
द्वन्द्वो विद्यते तद्यथा बन्ध्यामूनोरिति । अस्ति च संसारस्य प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं । तस्मा-  
दस्ति संसार इति ॥ उच्यते । स्यात्संसारो यदि तत्प्रतिद्वन्द्वि निर्वाणं स्यात् । न त्वस्ती-  
त्याह ।

1) Mss. *vibhavati*, °ह — *vibhavatā*° est recommandé par ci-dessous l. 5.

2) कु'स' — Comparer la discussion Bodhic. IX 81 et suiv.

3) श्वेद'स'सम्'दो'स् कु'स'द'.

4) Mss. *antarābhavaparyupādādānasya sa eva ... श्वेद'स'सम्'दो'वेद'  
वा'व' ५८.*

संस्काराणां न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते ।

सन्नस्यापि न निर्वाणं कथं चिदुपपद्यते ॥ ४

यदि निर्वाणं नाम किं चित्स्यात्तत्परिकल्प्यमानं संस्काराणां नित्यानां वा परि-  
कल्प्येतानित्यानां वा । तत्र नित्यानामविकारिणां किं नि[85 b]र्वाणं कुर्यात् । अनित्या-  
5 नामपि [अ]संबन्धमानानां किं निर्वाणं कुर्यादिति । सर्वं पूर्वेण तुल्यं । न कथं चिदिति  
न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥

अथ सन्नस्य निर्वाणं परिकल्प्यते । तदपि नित्यस्य वा[नित्यस्य वा] पूर्ववन्नोप-  
पद्यते ॥

अथ नित्यानित्यत्वेनाविद्यस्य परिकल्प्यते । नन्वेवं सति निर्वाणोऽप्यात्मास्ती-  
10 त्यभ्युपेतं भवति संसार इव । अपि च सोपादानस्यैवात्मनोऽवाच्यता युज्यते न च निर्वाण  
[Tib. 111 a] उपादानमस्तीति कुतोऽस्यावाच्यता ॥ भवतु वा तन्नान्यत्वावाच्यतात्मनोऽपि  
तु किमसौ निर्वाणोऽस्ति । उत नास्ति । यद्यस्ति । तदा मोक्षो<sup>(3)</sup>ऽपि तस्य सद्भावात्प्रत्यता  
स्यात् । अथ नास्ति । तदानित्य आत्मा स्यात् । ततश्च तन्नान्यत्वावाच्यतावन्नित्यानित्य-  
त्वेनाप्यात्मनोऽवक्तव्यतेति न स्यात् ॥ अथ निर्वाणोऽप्यात्मनोऽस्ति त्वनास्ति त्वेनाविद्य-  
15 त्वेवेत्येते । एवमपि किमसौ तत्र विज्ञेयो<sup>(5)</sup> न । यदि विज्ञेयो । न तर्हि निरुपादानोऽसा-  
वात्मा निर्वाणे विज्ञेयत्वात्संसार इव । अथ न विज्ञाप्यते । तत्रासावविज्ञेयस्वप्नपलातख-  
पुष्पवन्नास्त्येवेति कुतोऽस्यावाच्यता ॥

1) ॠदुःखेदं कु'दङ्'ॠदङ्'स' दे । ई'ल्लु'सु'र' य' म' ॠदङ्'र' । शोम'ॠ' ॠ  
कु'दङ्'ॠदङ्'स' य' । ई'ल्लु'सु'र' य' ॠदङ्'म' ॠदङ्' ॥

2) ॠद'स' म' ॠद'स' ।

3) Mss. tadā mokṣa tasya. — दे'दे'के' स'स'स'स'स'स' य' दे' ॠद'स' ।

4) Mss. tataç ca tanmatvāvācyaṭā tāvan nī°.

5) Mss. vijñeyārthena. — दे'दे'के' म' ॠद' ।

तदेवं निर्वाणमपि नास्ति तद्भावान्नास्ति संसार इति ॥

अत एवोक्तं भगवत्यामष्टसाकृन्निकायां । निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमं स्व-  
प्रापमं । बुद्धधर्मा आयुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इत्यादि । स चेत्कुलपुत्र निर्वाणा-  
दप्यधिकतरोऽन्यो धर्माभिर्विध्यत्तमप्यक्त्वं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥

तथार्थसमाधि राजभट्टारके ।

5

परमार्थसत्य सुपि[86 a]नेन समं

निर्वाणं<sup>(2)</sup> स्वप्नसममोतरती ।

मन एवमोतरति येन विद्ध

मनसंवरः [Tib. 111 b] कथितु श्रेष्ठु<sup>(4)</sup> अयं ॥

तथा ।

10

निरोधसत्यं सुपिनं यथैव

स्वप्नस्वभावामथ निर्वृतिं च ।

येनेकं वाचोतरि बोधिसत्त्वो

अयं लुप्तो वुञ्जति वाचसंवरः ॥

1) Lieu commun de la Prajñāp. — Comparer le texte de Rājendralāl p. 39—40 et la citation ci-dessous. — La seule différence notable est que l'épithète *adhikātara* est remplacée par *viṣṭātara*.

2) ལུ་ངན་འདས་པ་ མེ་ལམ་ མཚུངས་པར་ འདུག། Lire peut-être *nirvāna su-  
piṇasamam*.

3) Mss. *otarati*, *ottarati*. — གང་གིས་ མཁས་པ་ དེ་ལྟར་ འདུག་པ་ ཡང་།  
དེ་དེ་... = *yena vidvān evam aṭtarati sa manahsaṃvaraḥ*... — *vidvān*, dans  
cette traduction, = *vidu*. — «La contrainte par laquelle le sage donne cette di-  
rection à son esprit, ....»

4) = *sethu*.

5) Mss. *ottari*. — གང་ལ་ གུང་ཚུབ་ སེམས་དཔའ་ གང་ འདུག་པ།



घत्राह । यद्यपि त्रया संसारनिर्वाणे प्रतिषिद्धे तथापि बन्धमोक्षौ विद्येते । न चाविद्यमानस्य भावस्वभावस्य बन्धमोक्षौ संभवतः । तस्माद्बन्धमोक्षद्वावाद्बिद्यत एव भावानां स्वभाव इति ॥ उच्यते । स्याद्भावानां स्वभावो यदि बन्धमोक्षावेव स्यातां । न तु स्त इत्याह ।

5 न बध्यन्ते न मुच्यन्त उदयव्यपधर्मिणाः ।

संस्काराः पूर्ववत्सञ्चो बध्यन्ते न न मुच्यन्ते<sup>(1)</sup> ॥ ५

इह य इमे रागादयः ज्ञेशा बद्धानामस्वतन्त्रोत्करणे बन्धनमिति व्यपदिश्यते । येश बद्धाः पृथग्जनास्त्रिधातुकं नातिक्रमन्तीति व्यवस्थाप्यते । तदेतद्भागादिकं बन्धनत्वेन परिकल्प्यमानमुदयव्यपधर्मिणां तावत्तन्त्रणिकानां संस्काराणामुत्पादानत्तरध्वंसिनां न-  
10 ष्टानामसञ्चान्न संभवति । रागादिबन्धनविच्छेदस्तन्त्रणोऽपि मोक्षो ऽनित्यानां संस्काराणा-  
मविद्यमानत्वात्सैव संभवति । पूर्ववत्पूर्वोक्तविधिनेत्यर्थः । यथा च पूर्वोक्तविधिना संस्का-  
राणां बन्धमोक्षौ न संभवतः । एवं पूर्ववदेव सञ्चोऽपि न बध्यन्ते [Tib. 112a] नापि मुच्यन्ते ।  
इत्येवं बन्धमोक्षावपि न स्तः ॥

घत्राह । यद्यपि संस्काराणां सञ्चस्य वा बन्धो नास्ति । तथापि रागादिकमुपादा-  
15 नाख्यं बन्ध[न]भूतमस्ति तत्सद्भावाद्बन्धोऽपि भविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्[86b]पादानं  
बन्धनं यदि कं चित्पदार्थं बध्नीयान्न तु बध्नाति । यथा च न बध्नाति तथा प्रतिपाद्यन्नाह ।

बन्धनं चेत्तुपादानं सोपादानो न बध्यते ।

बध्यन्ते नानुपादानः किमवस्थोऽथ बध्यन्ते<sup>(4)</sup> ॥ ६

1) श्रु'रद्वैग'ळस'रु' अ'सु'सु'र'रु'म'स'। मी' र'ळै'र' श्रु'र'स' मी' र'सु'र'  
श्रु'म'स'रु'र'सु' श्रु'म'स'रु'र'सु'। मी' र'ळै'र' श्रु'र'स' मी' र'सु'र' ॥

2) Voir p. 108, n. 2 et 296. 2. 4.

3) Mss. *baddho 'pi*.

4) ग'र'र' श्रु'स'र'रु'र'सु' र'ळै'र' र' श्रु'स'र'रु'र'सु' र'ळै'र' मी' र'सु'र'  
श्रु'स'र'रु'र'सु' मी' र'ळै'र' श्रु'। ग'र'र'सु'र'स' ग'र'र'र' र'ळै'र'स'र'र'सु' ॥

तत्र विद्यमानोपादानः सोपादानः स तावद्भावो न बध्यते । यो हि सोपादानः स  
 वद एव । तस्य पुनरपि बन्धनयोगः किं कुर्यात् । यश्चाप्यनुपादानो बन्धनरुक्तोऽसावपि  
 बन्धनरुक्तत्वात्तथागतवन्न बध्यते । अनुपादानो बन्धनरुक्तो बध्यत इति परस्परवि-  
 रुद्धत्वाच्चायुक्तमेतत् । यश्चैवं निरूप्यमाणः सोपादानो निरुपादानो वा न बध्यते । स इदानीं  
 किमत्रस्थो बध्यतां । नास्त्येवाती का चिदपरा ऽत्यावस्था यस्यां बध्यतेत्यभिप्रायः । यदा 6  
 चैवं निरूप्यमाणो बन्धनं न कं चिदपि बध्नाति । तदा कं चिदप्यबध्नत उपादानस्य रागादे  
 कुतो बन्धन[त्]मिति । तस्माद्बन्धनमपि नास्ति ॥

अपि च [Tib. 112b] ।

बध्नोपाद्बन्धनं कामं बन्ध्यात्पूर्वं भवेद्यदि ॥

न चास्ति तत् ।

10

इह बन्ध्यव्यतिरेकेण बन्धनं निगडादिकं पूर्वसिद्धं सद्बन्ध्यं देवदत्तं बध्नातीति  
 दृष्टं । एवं यदि बन्ध्येभ्यः संस्कारेभ्यः पुद्गलाद्वा बन्ध्यात्पूर्वं रागादिकं बन्धनं सिद्धं स्या-  
 तेन पूर्वसिद्धेन बन्धनं स्यात्संस्काराणां पुद्गलस्य वा । तच्चैतन्न संभवति निराश्रयस्य रा-  
 गादिकस्यासिद्धत्वात् । पूर्वसिद्धस्य च बन्धनस्य यश्चाद्बन्ध्येन सकृ संबन्धस्य निष्प्रयोज-  
 नत्वात् । बन्ध्यस्य च बन्धनात्पृथक् सिद्धस्य पूर्वबन्धनापेक्षानिःप्रयोजनत्वाच्च नास्ति 16  
 बन्ध्याद्बन्धनस्य पूर्वसिद्धिः ॥ तस्मान्नेव बन्धनं कं चिदपि बध्नाति । न च कं चिदप्यब-  
 ध्नतो बन्धनत्वं युक्तमिति नास्ति बन्धनं । बन्धनभावाच्च बन्ध्योऽपि नास्तीति सिद्धं ॥  
 यत्पुनरत्र शेषं दूषणं तत् [87a] ।

1) Mss. *nirudhyamānah*.

2) *nigada* = गुणः ।

3) Mss. *pūrvāsiddham sa dharmam deva*°. — सडैन'सम्'सु'स' गुण'सु'सु'  
 ३३६६६ ।

4) Sic Mss. — *bandhah*?

शेषमुक्तं गम्यमानगतगतिः ॥ ७

वेदितव्यं । श्लोकपाठपरिवर्तनेन

बद्धो न बध्यते तावद्बद्धो नैव बध्यते ।

बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ॥

७ इत्यादिना योज्यं ॥

मत्राह । यद्यपि भवता बन्धनं प्रतिषिद्धं तथापि संसारचारागारावबद्धानाम-  
त्रापानां सन्नानां मद्धानारुणिकैस्तथागतेः शीलसमाधिप्रज्ञात्मकस्कन्ध<sup>(4)</sup>त्रयोपदेशो यद्-

1) गण'दे' स'डे'सु'दे' श्र'दे'र'र' । अ'डे'र'स' य'दे'र' अ'डे'र'र'स' । दे' य'र'  
मे'दे' र'ग'म' र' । स'र' र'र' स'स'र' स'स'र'स'स' स'स'र' ॥ -- Voir ci-dessus Chap. II.

2) Mss. *bhagavatā*.

3) अ'डे'र'स'दे' स'डे'र'र'स' स'स'र'स'स' ।

4) Mss. °*skandho trayo daṣo 'jom muktaḥ sa...* — सु'दे'सो' ग'सु'म' दे'स'र'  
स'स'र'स' ग'र'ग' र'दे'र'स' ग'सु'र'स'स' स'र'स' दे'दे' र'दे'ग' य'दे'र'य'दे'र' । — Sur ces  
trois *skandhas*, voir notamment *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) fol. 378 a où sont dis-  
cuté les *nīvaranās* qui leur sont opposés; le *Triskandhaka* (Kandjour, Mdo  
XXII, fol. 82—111) «*explication des trois aggrégats, moralité, méditation et*  
*habileté ou sagesse*» (? — Feer, p. 274); *Itivuttaka* § 59. — En y ajoutant le  
*vimuktiskandha*, et le *vimuktijñānadarṣana*°, on obtient le groupe de Dh.-s. XXIII,  
dit *lokottara* (voir ci-dessus p. 48. 1, *Prajñāp.* 143, *Itivuttaka* § 101,  
*Nettip.* p. 80). — Il y a un autre groupe de trois *skandhas* qui paraissent appar-  
tenir essentiellement au Vinaya des Bodhisattvas, voir *Çikṣās.* 290. 1: *Āryagra-*  
*dattapariprocchāyām hi tri rātrās trīr divasasya ca çuṣeḥ çucivāstraprāṅvṛtasya ca*  
*Triskandhakarivartanam uktam . tatra trayāḥ skandhāḥ pāpadeṣanāpūṇyānu-*  
*modanābuddhādhyeṣanākhyāh...*; comparer *Bodhic.* p. II. 66, V. 98. 99, et les  
*sūtras* cités dans *Çikṣās.* et *J. As.* 1904. II. p. 437. Ce *Triskandhaka* est  
probablement celui de *M. Vyut.* 65. 59 et de *Nanjio* 1090, 1106. — L'épithète  
du Bouddha *M. Vyut.* 1. 75 (*triskandhapathadaṣṭika*) se rapporte aux trois  
*skandhas* classiques, je veux dire, anciens.

On connaît un *Pañcaskandhaka*. — *Abhidh. k. v.* (Soc. As.) 243b:  
*yathā Pañcaskandhake likhitaṃ tathedaṃ grahītavyam*. Les cinq *skandhas* sont  
*chanda, adhimokṣa, smṛti, samādhi, prajñā*.

वमुक्तः स तावन्मोक्षोऽस्ति । न चाबद्धस्य पुंसो मोक्षः । तस्माद्वन्धोऽप्यस्तीति ॥ [उच्यते]  
स्याद्वन्धो [Tib. 113a] यदि मोक्ष एव स्यात् । इहायं मोक्षः परिवर्त्यमानो बद्धस्य वा  
परिवर्त्यते तावद्बद्धस्य वा । किं चात । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

बद्धो न मुच्यते तावद्बद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने पुण्यद्वन्धमोक्षणे ॥ ८

5

तत्र बद्धस्य मोक्षो न संभवति बद्धत्वात् । अथ बद्धस्योपायेन पञ्चान्मोक्ष इति कृत्वा  
बद्ध एव मुच्यत इति स्यात् । न तर्हि बद्धो मुच्यत इति वक्तव्यं तर्हि मोक्ष्यत इति ।  
वर्तमानसामीप्यादेव मुच्यत इति चेत् । यदि कदा चिदपि मोक्षः संभवेत्तदा समीपे स्यात् ।  
यदा तु तस्यां चिदप्यवस्थायां मोक्ष इत्यभागे बद्धस्य मोक्षासंभवेन मोक्षाभावः प्रतिपि-  
पादयिषितस्तदा कुतो वर्तमानसमीपता । एवं तावद्बद्धो न मुच्यत इति स्थितं ॥ 10

इदानीमबद्धोऽपि न मुच्यते । स हि मुक्त एव । तस्य पुनरपि मोक्षः किं कुर्यात् ।  
मुक्तानां चार्हतां पुनरपि मोक्षापेक्षत्वाद्बद्धतैव स्यात्ततश्चार्हतांश्चिन्त्यः स्यात् ॥

Cet emploi du mot *skandha* est ancien, Chānd. Up., *trayo dharmaskandhā  
yujāno 'dhyayanam dānam*. — Par opposition à ces divers *skandhas*, dont le do-  
maine est déterminé (*pratiniyataṣṣaḥ*), les cinq *skandhas*, *vedanā*, *saṃjñā*  
*spṛṣṭā*, *manaskāra*, *etanā* sont dénommés *sarvatraga* (Abhidh. k. v.).

1) मेदेण' सठेदस'स' मी' ज्ञेव'हे। म'सठेदस'स' षद' ज्ञेव'मी'अशुम्।  
सठेदस'स' ज्ञेव'सदेण' षिण'अशुम्। सठेदस' दद' ज्ञेव'स' दुस'णठेण' अशुम्॥

2) ज्ञेव'वे।

3) Mss. *mokṣata*. ज्ञेव'सम्'अशुम्॥

4) Mss. *tasyām*.

5) ज्ञेव'सम्'अद्वेण'।

6) Mss. *tataç cārhatāiva to 'pi bandhaḥ*. — देवे'शुम्' दस'सठेस'स' षद'  
सठेदस'सम्'अशुम्॥

अथ स्याद्बद्धस्य मोक्षासंभवाद्बद्ध एव मुच्यत इति । एवं सति बद्धे मुच्यमाने परि-  
कल्प्यमाने बद्धत्वान्मुच्यमानत्वाच्च यौगपद्येन ब[87 b]न्धमोक्षोपे स्यातां । न च परस्पर-  
विरुद्धत्वादास्योक्त[ Tib. 113 b ]ान्धकारवदेकस्मिन् काले बन्धमोक्षोपे उपपद्येते ॥ यतश्चैवं  
बद्धाबद्धयोर्भोक्षासंभवस्तस्मान्मोक्षोऽपि नास्ति तदभावाच्च बन्धनमपि नास्तीति सिद्धे ॥

5 अत्राह । यदि भवतैव संसारनिर्वाणे निषिद्धे बन्धमोक्षौ च प्रतिषिद्धौ । य एष  
संसारविनिर्मुक्तूणामविद्यासान्द्रान्धकारविविधकुरक्षनकठिनातिदीर्घलतासंच्छादितस-  
त्पथं ज्ञात्यादिविधिधार्पणव्यसनानिष्ठतरविपुलविवाकफलदानुशर्पावषवृत्तसंकुलं विं-  
शतिशिखरसमुन्नतरातिपृथुसत्कायदृष्टिमरुशैलपरिवेष्टितसर्वदिङ्मुखं विषयसुखाशांति-  
पिच्छिलविपुलमृताटविद्यैरवाक्त्विण्णानदीमहापरिखं संसारमहाटवीकासारं निस्ति-  
10 तीर्षणां परमाश्वासकरः कुशलो मरुधर्मच्छन्दः । कदा नु खल्वहमनुपादानो निर्वास्यामि  
कदा नु मे निर्वाणं भविष्यतीति । ननु स व्यर्थक एव संज्ञायते । यश्चाप्येवमुत्पादितकुश-  
लामलविपुलधर्मच्छन्दानां कल्याणामित्रसंसेवादानशालिश्रुतचित्तभावनादिक्रमो निर्वाण-  
प्राप्तये ननु तस्यापि वैयर्थ्यं स्यादिति ॥

1) Ce sont les *anuçayas* qui font murir le fruit, voir Nettip. p. 14 et 81 où ils sont comparés à un arbre; ci-dessous p. 304 n. 4 et Chap. XXIV, fol. 150b

2) Voir M. Vyut. § 208 *vinçaticikharasanudgatah sathkâyadrçççaiila, rü pam ätmä . . . , rüpvän ätmä*, etc.; Subhāṣitasamgr., Muséon, N. S. IV p. 395. 4 citant Madh. avat. VI. 145. — *sathkâyadrçççai* = འཇིག་ཚོགས་ལ་ལྷ་བ་  
traduction qui a donné le change à Chandra Dās (p. 457), voir Muséon, N. S. I. 234, V. 198.

3) Mss. °çānti°. — *viṣaya-sukha-āçū-atipicchīla*°.

4) ལྷུ་མེ་འཆར་པར་འབབས་པས་, qui coule sans interruption (འབབ་མེ  
= rivière). — *vivara* = Zwischenraum; il faut donc *avivara*.

5) Sur *chanda*, ci-dessus 52. 3. — *chandabala*, un des éléments de la *virya pāramitā*, Bodhic. p. VII. 46. — Je rencontre ici pour la première fois le *mahī dharmacchanda* = *dge-bai chos-la hdun-pa chen-po*.

6) D'après le tibétain °*kuçaladharmacchandānām*.

उच्यते । यो ह्येवं निःस्वभावेषु सर्वभावेषु प्रतिबिम्बमरीचिकाजलालातचक्रस्व-  
प्रमाणैर्द्वालासदृशेष्वात्मामीयस्वभावरहितेषु [Tib. 114a] विपर्यासमात्रानुगमात्तमेव  
सत्कायदृष्टिमहं ममेत्यहंकारममकारसमुदाचारपरिग्रहेणोत्पाद्य मन्यते ।

निर्वास्याम्यनुपादानो निर्वाणं मे भविष्यति ।

इति येषां ग्रहस्तेषामुपादानमकृष्टः<sup>(1)</sup> ॥ १

5

अहमनुपादानः सर्वोपादानरहितो निर्वास्यामि मम चैवं प्रतिपन्नस्य [88a] निर्वाणं  
भविष्यतीत्येवं येषां मुमुक्षूणां ग्र[1]हो भवति । ननु तदेवाहंकारमकाराख्यं सत्कायदृष्ट्यु-  
पादानमेषां मकृष्टग्रहो भवति । न चैवंविधमकृष्टग्रहाभिनविष्टानां शान्तिः संभाव्यते । नि-  
रवशेषग्रहप्रकृष्टाणेनैव मोक्षावाप्तये यावदहं ममेति ग्रहाभिनवेशो यावच्च निर्वाणं नामा-  
स्तोति<sup>(3)</sup> ग्रहाभिनवेशो यावच्चोपादानत्यागाभिनवेशस्तावन्नियतमेवानुपायेन निर्वाणं 10  
प्राप्त्येतां सर्वं एवारम्भा व्यर्था भवन्ति । तस्मान्मुमुक्षूणां सर्वमेतत्परित्याग्यं [Tib. 114b] ॥

यथोक्तं भगवतायर्थायितमुष्टिमूत्रे । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद-

1) सद्ग' र्हे' लेङ्'मेद्' तु' दङ्'अद्'। तु' दङ्'अद्' सद्ग'णै' अद्गु'र्ये' लेङ्'।  
दे'अद्' गद्'दङ्' अद्दे'ङ्' दे'प्ये'। हे'र्ये' अद्दे'ङ्' के'ङ्'ये' प्ये'॥  
- *grahaḥ* et non *grāhaḥ*, au troisième pāda, pour le mètre.

2) Mss. °mahāgrāho *grahābhi*°, °*grahāvabhi*°.

3) Mss. *grāho 'bhiniveṣo* — अद्दे'ङ्'स' अद्दे'ङ्'स' दे'ङ्'स'.

4) सद्ग'स' अ'प्ये'ङ्'स'.

5) दे'ङ्'तु' ग'हे'र्ये'ङ्'स' अ'प्ये'ङ्'स'.

6) Cette citation, que nous retrouverons ci-dessous Chap. XXIV ad finem,  
manque ici dans le tibétain (voir ci-dessous p. 299 n. 1.

अद्ग'ण'स' स'स'अ'ग'दङ्'स'दि' द'ये'अ'अद्'ग' अ'प्ये'ङ्'स' — *muṣṭi*, retenir, conserver  
pour soi; voir M. Vyut. § 245. 1214, Chandra Dās, p. 184, Bodhisattva-

वोचत् । चतूर्णामार्यसत्यानां यथाभूतार्थादर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्ययैर्विपर्यस्तचित्ताः सत्त्वा एव-  
 मिममभूतं संसारं नातिक्रामन्ति ॥ एवमुक्ते मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतद्वोचत् । देशयतु  
 भगवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति ॥ भगवानाह । श्रामात्मपीयोपलम्भा-  
 न्मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति । तत्कस्य हेतोः । यो हि मञ्जुश्रीरात्मानं परं च  
 5 समनुपश्यति तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रुतवान् पृथग्जनो ऽत्यन्तप-  
 रिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रज्ञानान् श्रामानं परं चोपलभते । उपलभ्य[भि]निविशते । अभि-  
 निविष्टः सन् [रुश्यते दुश्यते मुच्यते । स रक्तो दुष्टो मूढः सन्] त्रिविधं कर्माभिसंस्कारोति  
 कथेन वाचा मनसा । सो ऽसत्समारोपेणा विकल्पयति । अहं रक्तोऽहं द्विष्टो ऽहं मूढ  
 इति । तस्य तथागतशासने प्रव्रजितस्यैवं भवति । अहं शीलवानहं ब्रह्मचारीति । अहं  
 10 संसारं समतिक्रामिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स [88b]  
 विकल्पयति । इमे कुशला धर्मा इमेऽकुशला धर्माः ॥ इमे धर्माः प्रकृतव्या इमे धर्माः सा-  
 तात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समुद्रपः प्रकृतव्यो । निरोधः सात्तात्कर्तव्यो । मार्गा  
 भावयितव्यः । स विकल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्काराः श्रुतीताः सर्वसंस्काराः । पञ्चहं  
 सर्वसंस्कारेभ्यः पलायेयं । तस्यैवमवेत्तमाणस्योत्पद्यते निर्वृतसङ्गतो मनसिकारोऽनि-

bhūmi I. viii (fol. 44 b) *sarvaṃ ca deçayati dharmamātsaryam akurvan n'vā-  
 ryamuṣṭiṃ dharmeṣu karoti*. — Cp. Jāt. II. 221. 20, 250. 17. — Mais, comme le  
 remarque M. C. Bendall en me communiquant ces références, *muṣṭi* n'a pas  
 nécessairement le sens que lui attribue le traducteur tibétain.

1) Mss. °*arthadarçanaç* — °*artha*° manque Chap. XXIV.

2) Voir ci-dessus 30, n. 2, 52, n. 7.

3) Voir ci-dessus p. 108, n. 2 et 290. 8.

4) Mss. *tasya kasyābhi*°. — Sur le *karma abhisamskṛta*, ci-dessus p. 137,  
 n. 4, ci-dessus p. 303, n. 4 et 311, 1 la définition de *cetanā*.

5) La confusion *dveṣa* = *doṣa* entraîne la confusion *dviṣṭa* = *duṣṭa*.

6) Mss. *mokṣāmi*.

7) «Everything, O Bhikkhus, is burning». — Mahāvagga I. 21. 1

8) *nirviā* ॐ प.

मित्तपुरोगतः ॥ तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा येयमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यत्त्वहं समुदयं प्रवक्षेयं । स एभ्यो धर्मभ्यः<sup>(1)</sup> स्मृतीर्यते ब्रह्म्रीयते वितरति विब्रुगुप्तत उन्नस्यति संत्रस्यति संत्रासमापद्यते ॥ तस्यैवं भवति ।] इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया । इदं समुदयप्रकृषाणं यदिदमेभ्यो धर्मभ्योऽस्तीर्यते<sup>(2)</sup> विब्रुगुप्ततना ॥ तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुदयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति ॥ [तस्यैवं भवति] एषा सा निरो- 5 धसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्नूनमहं मार्गं भावयेयं । स एको रक्षोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शमयं प्रतिब्रजेते । तस्य [तेन] निर्वित्तसङ्गतेन मनसिकारेण शमय उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं प्र[ति]लीयते<sup>(5)</sup> प्रतिवर्तते प्रत्युदावर्तते [तिभ्यश्चा]स्तीर्यते ब्रह्म्रीयते । अनभिनन्दनाचित्तमुत्पद्यते । तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो । न मम

1) Mss. *attiyate*, *ārtīyate* et ci-dessous *attīyanā* (voir n. 2). —  $\text{ऊँष'रदे' र्ण'गीष' ढे'र'स'र'र'सु'र'}$  ।  $\text{ऊँष' र'ऊँ'स'र' र'सु'र'}$  ।  $\text{मी'र'ण'र'स'र' र'सु'र'}$  ।  $\text{सुँ'र' स'र' र'सु'र'}$  । —  $\text{ढे'र'स'}$  = *ūrti*, *ārta*; *ārtīyate* = devenir *ārta*. — Voir Morris J. P. T. S. 1886. p. 104, s. voc. *aṭṭiyanti*: *te sakena kāyena aṭṭiyanti harāyanti jigucchanti* (Suttav. I. 68). See Jāt. I, 292, II 143, Therīg. v. 140, p. 137. We also find the form *addīyati* (Th. g., Comm. p. 204) et *addito* (Ibid. v. 323, p. 155). (Cp. *santi bhagavatah cāvākā ye 'nenu pūtikāyenārāṭṭiyamānā jehriyante vijugupsamānāh castram apy ādhārayanti* (Div. A v. 39. 7) — [*ardīyamāna* = distressed about]. — M. Vyut. § 99. 12.

2)  $\text{ऊँष'रदे'र'ण'गीष' ढे'र'स'}$ .

3) *vijugupsanā* manque dans la citation Chap. XXIV et dans la version tibétaine qui y correspond.

4) *śamatha* ढे'ण'र'स'.

5) Mss. *cittam na prāṭīyav prāṭīvahati* —  $\text{दे' ऊँष'स'स'र'र'स' र'स'स' सुँ'र' र'सु'र'स' र'सु'र'र'}$  ।  $\text{सुँ'र'र'दे'र'दे'न' सुँ'र'र'स' र'सु'र'र'}$  । — Comp. *cittam paṭīyati paṭīkūṭati paṭivattati* (Añg. N. IV. 47 et passim).

6) Comparer Dīgha N. I 84 et Sum. Vil. 225 *vimutt'ambhī nānam hoti, kkhā jāti, vusītaṃ brahmacariyaṃ, kataṃ karaṇīyaṃ, nāparaṃ tithattayāti*



भूय उत्तरि किं चित्कारणीयं । अर्कस्यस्मीत्यात्मानं संज्ञानाति । स मरणकालसमय उत्प-  
त्तिमात्मनो समनुपश्यति । तस्य काङ्क्षा च विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचि-  
कित्सापातितः कालगतो महानिरूपेषु प्रपतति ॥ तत्कस्य हेतोः । यथापीदमनुत्पन्नान्  
सर्वधर्मान् विकल्पयित्वा [तथागते विचिकित्सां विमर्शितं चोत्पादयति ॥]

- 5 अथ खलु मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्तमेतदवोचत् । कथं पुनर्भगवंशत्वार्यार्यसत्या-  
नि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुश्रीरनुत्पन्नाः सर्वसंस्कारा दृष्टास्तेन दुःखं [89a]खं  
परिज्ञातं । येनासमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुदयः प्रकीर्णः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः  
सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गो भा-  
वितः । येन मञ्जुश्रीरेवं चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति न विकल्पयति । इमे  
15 कुशला धर्मा इमे ङ्कुशला धर्माः । इमे धर्माः प्रकृतव्या इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं  
परिज्ञातव्यं । समुदयः प्रकृतव्यो । निरोधः साक्षात्कर्तव्यो । मार्गो भावयितव्य इति ।  
तत्कस्य हेतोः । तथा हि स तं धर्मं [न] समनुपश्यति यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्ज्ञाना-  
स्वेतान्धर्मान् कल्पयन्तो रज्यन्ति च द्विषन्ति च मुञ्चन्ति च । स न कं चिद्धर्ममाव्यूहति  
निर्व्यूहति । तस्यैवमनाव्यूहतोऽनिर्व्यूहत्स्त्रैधातुके चित्तं न सज्जति । अज्ञातं सर्वत्रैधा-  
15 तुके समनुपश्यतीति विस्तरः ॥

*pajānāti*. Toute la description de la conquête des «chanteurs de l'Arahatship» par la connaissance des vérités, correspond étroitement à notre texte. La conclusion mahāyāniste du sūtra septentrional n'en est que plus intéressante. — Voir *Va-jracchedikā* p. 26, *tat kiṃ manyase Subhūte api nva arhata evam bhavati mayārhattvaṃ prāptam?*

1) अके'सदि'दुष'सुदे'सदि'के' वदग'ते'द' श्ले'स' म'स'द'व'स ।

2) *kāṅksā* = श्ले'स' ।

3) श्ले'स'ते'द' श्ले'स' ।

4) अके'स'दुष'स'द' वदग'स'द'स' ।

5) द'द' पी'द'ग'ते'स' श्ले'स'स'सुदे'सदि'सुदे' । = ... *dvimatim* ca...

<sup>(1)</sup> अत एवास्मादागमात्परमार्थसत्य उच्यते । सर्वथा

न निर्वाणसमारोपो न संसारापकर्षणं ।

यत्र कस्तत्र संसारो निर्वाणं किं विकल्प्यते<sup>1)</sup> । १०

यत्र हि नाम परमार्थसत्ये नैव<sup>(2)</sup> न निर्वाणसमारोपो न निर्वाणाध्यारोपः संभवति ।  
 अनुपलभ्यमानत्वात् । नापि संसारापकर्षणं संसारपरित्ययो न संभवति । कस्तत्र संसारो 5  
 [यो] विकल्प्यते तयार्थं [Tib. 114 b] किं वा तत्र निर्वाणं यत्प्राप्त्यर्थं विकल्प्यते ॥ अथ  
 वा । यत्र निर्वाणे<sup>(3)</sup> कस्य चित्सत्त्वस्य संसारादपकर्षणमुपनयनं निर्वाणि च समारोपणं प्रय-  
 त्तवतापि न शक्यते कर्तुं संसारनिर्वाणयोरुप्यनुपलभ्यमानत्वात्तत्र किं निर्वाणं विक-  
 ल्प्यते । नैव किं चिद्विकल्पयितुं युक्तं [89 b] मविकल्पयतश्च नियतं यथोदितसंसारद्वी-  
 कात्तारतिक्रमो निर्वाणनगरपुरप्राप्तिश्च भविष्यतीति ॥ 10

अत एवोक्तमार्थमारुदमनसूत्रे । अथ मञ्जुश्रीः कुमारभूतस्तस्यां वेलायां तथाद्वयं  
 समन्वाहुरं समन्वाहुरति स्म । यन्मारः पापीयानिन्द्रकीलबन्धनबद्धो धरणीतलप्रपतित  
 उत्क्रोशति स्म । गाढबन्धनबद्धोऽस्मि ॥ मञ्जुश्रीराह । अस्ति पापीयनेतस्माद्बन्धनाद्वा-

1) Nous retrouvons ici le tibétain, fol. 114 a G. གང་གི་ཕྱིར་ རྣམ་པ་ཐམས་  
 ཅད་ཏུ་ རོན་དམ་པ། གང་ལ་ མུ་ངན་འདས་ བསྐྱེད་ མེད། འཁོར་བ་ བསལ་བའང་  
 ཡིད་མེད་ན། རེས་བུ་པ། དེ་ལ་ འཁོར་བ་ ཅེ་ཞིག་ ཡིན། མུ་ངན་འདས་པའང་ ཅེ་  
 ཞིག་ བརྟག། རོན་དམ་པའི་བདེན་པ་ གང་ལ་ ' ' ' — Peut-être faut-il lire, contre les  
 Mss., *nirvāṣamārope na na* . . . .

2) *naiva*, suspect, manque dans le tibétain.

3) Mss. *nirvāṣe na kasya*.

4) Mss. °*karṣaṇa apa*°, °*karṣaṇam upa*° — བསལ་པ་ མྱེ་ བགྲི་བ་ དང་།

5) འཕགས་པ་ བརྟུང་བའུལ་པའི་མེད་།



ते कुतश्चिद्धिमोक्ष्यन्ते । अन्यत्र यासावसद्भूतसंज्ञा तां परिजानन्ति तां परिज्ञाय विमुक्ता  
 ३[90a]त्युच्यन्ते ॥

अत एवागमादसद्विपर्यासकल्पनामात्रलताबन्धनविच्छेदो विमोक्षो निर्वाणमित्यु-  
 च्यते स्वप्नोपलब्धदृक्नञ्जालानिर्वाणवत्तद<sup>(1)</sup>निलसलिलैरिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ बन्धमोक्षपरीता ४  
 नाम षोडशमं प्रकरणं ॥

1) Le tibétain a simplement "'मे' रसद'स' कु'दग'शीष' ससद'स' सदे'र'के' ॥

## XVII.

## कर्मफलपरीक्षा नाम सप्तदशमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव संसारः कर्मफलसंबन्धाश्रयत्वात् ॥

यदीह संतानाविच्छेदक्रमेण जन्ममरणपरंपरया हेतुफलभावप्रवृत्त्या [Tib. 115b]  
 5 संस्काराणामात्मनो वा संसरणं स्यात् ' स्यात्तदानीं कर्मफलसंबन्धः । यथावर्षति संसा-  
 राभावे तूत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वाच्चित्तस्य कर्मक्षेपकाले (3) विपाकस्यासद्भावात् कर्मफल-  
 संबन्धाभाव एव स्यात् । संसारसद्भावे तु सतीह कृतस्य कर्मणो जन्मान्तरेऽपि विपाकफ-

1) Mss. *maraṇaparāsparayor hetu°*. २३६'स' गतेग'३३'गतेग'हु' सङ्गु'र'  
 हेर'त्रै'स' सु'.....

2) Mss. °*sambandho yathā pañḍitaḥ, °te*. ६'३३'र' सु'३'यति' २३६'स' मे'र'  
 ३'३' = *yathāvarṇita°*.

3) Mss. *karmākṣepakāle vipākaḥ syāt sadbhāvāt*. २३३' (२३६'३'यति' सु'  
 ३' ३'स'य'सु'३'य' मे'र'यति'सु'र'. — L'*ākṣepa* du vou du Bodhisattva (voir  
 ci-dessous fol. 106 a init.) produit ses fruits *kulālacakrahrāmaṇākṣepanyāyena*  
 (Bodhic. p. IX. 36). — On peut entendre le composé *karmākṣepa* comme *kar-*  
*maṇā ākṣepa*; c'est le fruit qui est projeté: *ākṣipyate*; cependant *narakeṣu kuṣa-*  
*lasya karmaṇas trividhasyaivākṣepo na caturvidhasya arṣṭadharmavedanīyaṃ*  
*stihāpayitvā. atra narakeṣv iṣṭavipākābhāvāt* = Il y a, dans les enfers, projection  
 de trois espèces de bon *karman*, mais non de la quatrième (acte dont le fruit  
 mûrit dans la même existence) (Abhidh. k. v. Soc. As, 304 b). — *ākṣepa* est glossé  
 par *āvedha* (Ms. *āvadha*): *karmākṣepavaçāḍ, yathoktam karmāvedhavaçāt tām tām*  
*gatiṃ narakādīkām gacchanti jvālāgamanayogena* (Ibid. 236 b 9). — Sur les divers  
*phalas* voir ci-dessous ad XVII. 33.

4) ३'३'स'ग'३'३'.



रगादिक्लेश[90 b]वशेन प्रवृत्तिं निवारयतीत्यात्मसंयमकं । तदेतदात्मसंयमकं कुशलं  
चेतः प्राणातिपातादिषु प्रवृत्तिविधारकं<sup>(1)</sup> दुर्गतिगमनाद्धारयतीति धर्म इत्युच्यते ॥

धर्मशब्दोऽयं प्रवचने त्रिधा व्यवस्थापितः स्वलक्षणाधारणार्थेन कुगतिगमनविधा-  
रणार्थेन पाञ्चगतिक[Tib. 116 a]संसारगमनविधारणार्थेन ॥ तत्र स्वलक्षणाधारणार्थेन सर्वं  
5 साम्प्रवा [ग्र]नाम्प्रवाश्च धर्मा इत्युच्यते<sup>(2)</sup> ॥ कुगतिगमनविधारणार्थेन दशकुशलादयो धर्मा  
इत्युच्यते<sup>(3)</sup>

धर्मचारी सुखं शैतेऽस्मिँल्लोके परत्र च<sup>(4)</sup> ॥

पाञ्चगतिकसंसारगमनविधारणार्थेन निर्वाणे<sup>(5)</sup> [धर्म इ]त्युच्यते । धर्मशरणं गच्छतीत्यत्र ॥  
इह तु कुगतिगमनविधारणार्थेनैव धर्मशब्दोऽभिप्रेतः ॥

10 किं पुनरात्मसंयमकमैवैकं चेतः धर्म इत्याह । किं तर्हि परानुप्राहकं च मैत्रं च

1) = hemmend, zurückhaltend (P. W.) = བློ་གུ་པ་.

2) འཛོལ་པར་ཕྱེད་པས་.

3) Sur le sens du mot *dharmā*, voir Atthas. § 92 et suiv., M<sup>me</sup> Rhys Davids, *Psychology*, p. XXXIII.

4) འཛོལ་པ་.

5) Atthas. § 94 *attano pana sabhāvan dhārentīti dhammā dhāriyanti vi paccayehi*.... — Dans le même sens, *dhriyate tiṣṭhati vartate yaḥ sa dharmāḥ*, dans la définition *naiyāyika* discutée par M. Walleser, *Phil. Grundlage* p. 98.

6) Mss. *ucyante*.

7) Voir *Dhammapada* 168—9 et Ms. Dutreuil de Rhins, *J. As.* 1898 II. 214, 275. — *dharmā* a ici le sens de *guṇa*, comme Atthas. § 92, *adhammo nirayaṇi neti dhammo pāpeti sūggaṭin ti*.

8) Mss. *nirvāṇam uc°*. — ལྷ་དན་ལས་འདས་པ་ལ་ ཚོས་ ལེས་...

9) Mss. *°kam eva ca kam | cetah*. — གཅིག་དུ་ = *ekāntam?*

10) ཚོས་ ཡིན་ནས་ ལེན། ལྷ་ས་པ་ མ་ ཡིན་ཏེ། འོ་ན་ ཅེ་ ལེན་. — La né-  
gation exige une lecture: *dharmā itī . nety āha, kim tarhi*.

यञ्चेतो ऽसावपि धर्मः । मैत्रमित्यत्र<sup>(1)</sup> चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो वेदितव्यः । तत्र परमनुगृह्णाती-  
ति परानुग्राहकं चेतः । चतुःसंस्कृत्वस्तुप्रवृत्तं<sup>(2)</sup> भयपरित्राणाप्रवृत्तं च यञ्चेतोऽसावपि धर्मः ॥  
मित्रभयमविरुद्धं सन्नेषु यञ्चेतस्तन्मैत्रं चेतः । मैत्रं यञ्चेतस्तन्मैत्रचेतो मैत्रमेव वा । यञ्चे-  
तन्नविधं चेतो निर्दिष्टं स धर्म इत्युच्यते विपर्ययादधर्मो योग्यः ॥

यञ्चेतन्निर्दिष्टप्रभेदं चेतस्तद्वीजं फलस्य । असाधारणं फलाभिनिर्वृत्तौ यत्कारणं 5  
तदेव [Tib. 117 b] बीजमित्युच्यते । तद्यथा शाल्यङ्कुरस्य शालिबीजं । यत्तु साधारणं  
नित्यादि न तद्वीजं कारणमेतत् । यद्यैतदेवमिहापीष्टस्य विपाकस्याभिनिर्वृत्तौ त्रिविधं  
चेतो भवति बीजं । पुरु[91 a]षकारादयस्तु कारणमेव ॥

कास्मिन्पुनः काले बीजस्य फलनिष्पत्तिरित्याह । प्रेत्य चेह च । प्रेत्येत्यदृष्टे  
जन्मानि । इहेति दृष्टे जन्मनोत्यर्थः ॥ एतच्चगमाद्धिस्तरेण बोद्धव्यं ॥ 10

एवं तावच्चित्तात्मकमेवैकं धर्मं व्यवस्थाप्य पुनरपि द्विविधं भगवता ।

चेतना चेतयित्वा च कर्मोक्तं परमर्षिणा<sup>(6)</sup>

1) Le tibétain répète le deuxième pāda du sūtra, — et porte འདྲི་བྱ་ (svaçabdā) au lieu de དང་གི་ ལྗོ (ca°).

2) Mss. bhava°. — འདྲི་བྱ་ལ་.

3) Tib. = mitrād bhavam.

4) ཡང་ན་ ལྷོས་ལ་ རྟོག་པའི་སྐབས་ཀྱི་ ཡིན་ཏེ། བདག་ལ་ བཅའ་འདྲི་བྱ་ལ་འདྲི་  
སྐབས་ ལྷོས་ ཡིན་པ་ རྟོག་ཏེ། ལྷོས་ལ་ རྟོག་ཏེ། = api ca mitratvaiva  
mitram. ātmānugrāhakaṃ yac cittaṃ tad eva mitracittam. བདག་ལ་ par erreur  
pour ལྷོས་ལ་?

5) ལྷོས་ལ་འདྲི་བྱ་ལ་. — M. V ynt. § 114. 1 kārāṇahetu. — Voir ci-dessous,  
ad XVII. 33, la note sur les phalas.

6) དང་སྐོང་ མཚོག་གིས་ ལས་རྒྱུས་ རྟོག་ རྟོག་ལ་ དང་ རྟོག་ བསམས་ལ་ རྟོག་  
= karman au pluriel.



परमार्थदर्शनादधिः । परमशासावृषिश्चेति परमर्षिः । सर्वाकारतया परमार्थगम-  
नात्<sup>(2)</sup> श्रावकप्रत्येकबुद्धेभ्यो ऽप्युत्कृष्टत्वात्परमर्षिः संबुद्धो भगवान् । तेन परमर्षिणा  
चेतना कर्म चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं सूत्रे<sup>(3)</sup> ॥ यच्चेतद्विधेयं कर्मात्तं

तस्यानेकविधो भेदः कर्मणः परिकीर्तितः<sup>(4)</sup> ॥ २

5 कथं कृत्वा ।

तत्र यच्चेतनेत्युक्तं कर्म तन्मानसं स्मृतं ।

चेतयित्वा च यत्तुक्तं तत्तु कायिकवाचिकं<sup>(5)</sup> ॥ ३

मनसिभवं गानसं । मनोद्वारगैव निष्ठामगनात्कायवाक्प्रवृत्तिरिरेतत्वाच्च [Tab  
118a] मनोविज्ञानसंप्रयुक्तैव चेतना गानसं कर्मत्युच्यते । तत्रशब्दो निर्धारणे ॥ यत्तु दि

1) *darçana* = गुणस'सु'कुर्'स'.

2) दे'र'स'स' कु'स'स'स'स'र'र'र' गु'स'स'स'कु'र'स'स'स'स'स'स' ।

3) Bodhic. p. IX, 73, init. (cf. V. 6) et Abhidh. I. v. 309b 8 ... *cetanā karma cetayitvā cetivacanā*. — Abhidh. k. v., ibid., *anyathā cetanānam abhāṃ bhikṣavaḥ karma vadāmi cetayitvā cety etad virudhate*. — Comparer la citation Kathāv. p. 393, 5, reprise dans Atthas. § 250 *līn paṃ' etan kammaṃ nama? etanā c'eva ekacce ca<sup>(b)</sup> cetanāsampayuttakā dhammā. tatha cetanāya kamma-bhāre imāni suttāni: cetanā 'haṃ, bhikkhave, kammaṃ vadāmi cetayitvā kammaṃ karoti kāyena vācēna manasā*. — Nettip. 160. 16.

a) Ms. *cetanām antam*.

b) Édition *va*. Je corrige d'après une note que M<sup>le</sup> Rhys Davids veut bien me communiquer.

4) स'स'दे'र'ग'गै' स'स'ग' दे'। कु'स'स' र'स'स' स'स'स'स'स'स'स'स'स' ।

5) दे'स' स'स' स'स' स'स'स'स'स' दे'दे' स'स'स'स'स'स'स' ।  
स'स'स'स'स'स'स' दे'स' दे' ग'स' स'स'स'स'स' दे' दे' स'स'स'स'स'स'स'स' ।

6) स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स'स' — *niṣṭhāgata bodhisattva* (Bodhis. bh.

I, xvii) = *bodhisattva* parfaitement accompli, parvenu à un terme où *Paṇḍita* finit = *phalastha*. — *atyantaniṣṭha nirvāṇa* (ibid. I. ii). — *Ākāsā. 251. 1 niṣeṣṭā hy ete dharṇā niṣṭhāpārā nirvāṇasamāh.* — Dh.-s. CVIII. *paramiṣṭhāvīrya*.

तायं चेतयित्वा च कर्मत्युक्तं तत्पुनः कायिकं वाचिकं च वेदितव्यं । एवं चैवं च कायवा-  
ग्भ्यां प्रवर्तिष्य इत्येवं चेतसा संचित्य यत्क्रियते तच्चेतयित्वा कर्मत्युद्ध्यते ॥ तत्पुनर्दि-  
विधं कायिकं वाचिकं च । कायवाचोर्भवत्वात्तद्वारेण च निष्ठागमनात् । एवं च त्रिविधं  
कायिकं वाचिकं मानसं <sup>(2)</sup> । एतदपि त्रिविधं कर्म पुनः पुनर्भिद्यमानं सप्तविधं संज्ञायत  
इत्येवं तस्य कर्मणो भगवता बह्वुप्रकारो भेदोऽनुवर्णितः । कथं कथा ।

5

वाग्विषयन्दोषविरतयो याश्चाविज्ञप्तिर्संज्ञिताः ।

अविज्ञप्तय एवान्याः स्मृता विरतयस्तथा ॥ ४ <sup>(3)</sup>

परिभोगान्धयं पुण्यमपुण्यं च तथाविधं ।

वेतना चे[91 b]ति सतीते धर्माः कर्माज्जनाः स्मृताः ॥ ५ <sup>(4)</sup>

तत्र व्यक्तवर्णाज्ञारणं वाक् । विषयन्दः शरीरचेष्टा <sup>(5)</sup> ॥ तत्र कुशलाभ्युशला वा 10

1) Mss. *etac ca.* दे'ल्लुम्ह

2) Mss. *mānasam ca'tra tad api, cātra etad api.*

3) दण' द' सञ्चुर' द' मी'ञ्चुर'सि'। क्म'मै'ण'सुर'मै'ण' दे'स'सु' ग'द'।  
म'स'सि' क्म'मै'ण'सुर'मै'ण'स'। ग'द'द'द'ण' अ'द' दे' दे'स'दे'ण' अ'द'द'॥

4) वि'द'स'ञ्चुर'द'स'सु'द' स'सि'द'द'स'स' द'द'। स'सि'द'द'स'स' म'स'स' क्मु'द'दे'  
द'द'। स'स'स'स' द'द' दे' क्म'स' दे' स'द'द'। द'स'सु' स'सि'द'द'स'स' अ'द'द'स'स'स'॥

5) यी'ग'स' ग'स'द'स'स' स'सि'द'स' — Cp. M<sup>o</sup> Rhys Davids, *Psychology*,  
193, n 1. — *vāc* = *vāgviñāpti*.

7) ग'स'स'।

6) Mss. *vispanda, nispanda, nisyanḍa*. — सञ्चुर' = *prakamp, kṣubh, cal,*  
*kecap, sambhram, tras.* — Il faut lire *vispanda*, qui est garanti par *kāyavi-*  
*phandana* (Atthas. § 645, et trad. p. 192, n. 3); peut-être *nispanḍa*. — La  
confusion est fréquente entre *syanda*, p. ex. *nisyanḍaphala* (= सञ्चुर'स'स'स'स'।

वाक् सर्व्वेव विरत्यविरतिलक्षणा<sup>(1)</sup> विज्ञप्तिस्मृत्यापिका सामान्येन वागिति गृह्यते । एवं कुशलो ङ्कुशलो वा विरत्यविरतिलक्षणो<sup>(2)</sup> विज्ञप्तिस्मृत्यापको विष्पन्दः सामान्येन गृह्यते ।

यथा चैतद्विज्ञप्तिर्द्विधमेद एवमविज्ञप्तेरपि । अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयो विरति-  
 5 [Tib. 117 b] लक्षणाश्चेति कृत्वा । तत्राविरतिलक्षणा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अद्यप्रभृति  
 मया प्राणिनं कृत्वा चौर्यं कृत्वा ज्ञोविका परिकल्पयितव्येति पापकर्माभ्युपगमनणात्प्र-  
 भृति तदकारिणोऽप्यकुशलकर्माभ्युपगमनहेतुकाः सततसमितमविज्ञप्तयः समुपजायन्ते ।  
 कैवर्तदीनां च ज्ञालादिपरिकर्मकालात्प्रभृति तदकारिणामपि या अविज्ञप्तय उपजायन्ते ।  
 ता एता अविरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥ यथा चैतास्तथान्या विरतिलक्षणाः कुश-  
 10 लस्वभावा अविज्ञप्तयः । तद्यथा । अद्यप्रभृति प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामोति<sup>(3)</sup>  
 कायवागविज्ञप्तिपरिसमाप्तिकालक्षणात्प्रभृति तदुत्तरकालं प्रगताद्यवस्थस्यापि याः कुश-  
 लोपचयस्वभावा अविज्ञप्तय उपजायन्ते । ता एता विरतिलक्षणा अविज्ञप्तय इत्युच्यन्ते ॥

ci-dessous XVII. 33 = pāli *nissanda*), *puññābhisanda* et *Ṭikṣās.* 130.2 (त्रयिणी  
 de २६९), et *spanda*, p. ex. *niṣphalaspandavarjana*, *Ṭikṣās.* 116.2—117.1b,  
 Bodhic. p. V. 54. — Les lectures de ces deux textes sont mauvaises.

1) Mss. °*lakṣaṇāḥ vi°*, *avi°*. ལུས་པར་རིག་ཤེད་མ་ཡིན་པའི་སྣང་བ་དང་མི་  
 སྣང་པའི་མཚན་ཉིད་ཅན་གྱི་ནས་སྣང་བར་ཤེད་པ་, ce qui donne *avijñapti*.

2) Mss. °*lakṣaṇo vijñapti°*. La phrase tibétaine est parallèle à celle qui  
 précède, soit °*lakṣaṇo 'vijñapti°*. Mais on a ci-dessous 1. 4 *yathā vijñapter*. . .

3) Mss. *yathā caikav°*, *caitav°* རི་ལྟར་ ལུས་པར་རིག་ཤེད་ འདྲིའི་དཔེ་པ་.

4) ལྷན་པར་ ལྷན་མེ་ཚན་པར་ — M. V yu t. § 245. 856. — *satatum* = *abhiḥṣanam*,  
*samitam* = *nirantaram* (A. k. v. 274 b 5).

5) Cette *vijñapti* (*karmavācana*) constitue le *maula karmapatha* (Abhidh.  
 k. v., fol. 312 a 3).

6) དགོ་བསམས་པ་; ci-dessous p. 310.2 འཕེལ་བ་.

एता द्वयक्रियास्वभावा अपि सत्यो विज्ञप्तिवत्परात्र विज्ञापयन्तीत्यविज्ञप्तयः ॥

तथा परिभोगान्वयं पुपयं कुशलमित्यर्थः । परिभोगेनान्वयो ऽस्येति परिभोगा-

1) गङ्गणसं र्दन् सु'सदि' र्दन्'सदि'सं यि'रु'रु'रु' सु' ।

2) Bien qu'étant *rūpa* et *kriyā*, elles n'instruisent pas les autres comme font les *vijñaptis*. — Voir *Abhidh. k. v.*, fol. 333 a 6 *kuṣalāḥ skandhā iti pañca-skandhah . kāyavāgavijñaptis tadavijñaptir api vā rūpaskandho dvāstavyah*. — La *kāya-vaci-viññatti* est *rūpaṃ bāhiraṃ cittaśamutthānaṃ, cittaśathabhu* (*Dh. sū.* 764, 767, 770). — Voir XXVI. 8 et *Muséon*, VI. p. 188.

3) *M. Vyut.* 101, 51 *vijñapti*, 76 *avijñapti*. Définition et opinions orthodoxes, *Attahas.* § 645-6, *Dh. sū.* § 636-7: «bodily and verbal intimation, wrong and right», *Mil.* p. 229 et suiv. — Définition hérétique, *Kathāv. X.* 10. *kāya-viññatti kāyakammaṃ vacīviññatti vacikammaṃ*. — La *viññatti* n'est pas *sīla*, ni *pariññatti dussīlya*; car la moralité consiste dans la *viññatti* et n'est pas un *rūpa-dhamma*. — *Abhidh. k. v.* fol. 310 a 9. Le *saṃādānaṅgila* (*pratimokṣasāntvāra*) est *vijñaptiyadhīna* (*tad hi parasmaḍ ādiyate*); le *dharmaṅgila* (*dhyānānērasavasamāna*), au contraire, *na vijñaptiyadhīna* (*cittamātriādhiśrat*). *Ibid.* 309 a 3 (sur la définition du *maṇḍa*) *āṅkaṣaṃ kāyakaṃvīvijñaptisevabhāvaṃ kāyamaṇḍanam evaṃ vāiṃmaṇḍam . atha kasmād avijñaptir api . vijñaptēḥ sāsvatvenāṅkaṣatve sambhavāt*.

4) Sur le *paribhoga*, voir surtout *Ākṣās.*, *Kārikās* 5, 6. — La notion du *paribhogānvaya* (ou *Ṣmaya*) *puṇya* est orthodoxe, étant explicitement définie *Ang. N.* II p. 54 (IV. 51): «Si on donne à un moine un vêtement, un vase à aumônes etc., et que le moine, employant (*paribhūjanāmā*) ces objets, se fixe dans la concentration de la pensée, on obtient mérite, etc.» (4) (*cp.* III. p. 51). — Mais il semble que ce sūtra soit inconciliable avec quelques-unes des tendances de la dogmatique, et cela résulte de la discussion *Kathāv. VII.* 5. Le mérite qui provient de la jouissance d'autrui ne saurait être indépendant de la pensée (*cittapomyutta*) de celui qui est censé mériter; il suppose l'intention, le *pariñhāna*; et si l'objet donné reste inemployé, étant brulé, dérobé, etc., le donneur (*dāyaka*) en est-il moins méritant? — Le mérite ne peut venir d'autrui, comme il est dit *Bodhic.* p. IX. 39: *na hi puṇyam parānugrahāt*; il vient de la pensée (*svacittād bharet puṇyam*), notamment de la satisfaction qu'on éprouve en pensant: Un homme si distingué se sert de mon *cīvara* (*anumodana*, *Kathāv. VII.* 5).

L'*Abhidh. k. v.* et la *Bodhic.* p. traitent cette question à peu près dans les mêmes termes, au sujet d'un point particulièrement intéressant. Quel est le mérite du culte rendu au Bouddha? *diviḍham hi puṇyam, tyāgānvayaṃ ca, tyāgād eva yad utpadyate, paribhogānvayaṃ ca, deyadharmaparibhogād yad utpadyate* (B. c. p.). — *sati pratigrahītari yuktam tyāgānvayaṃ puṇyam . tatra hi pratyanugraheṇa grahīte yujyate iti . maitryādīvad agrhṇātīti maitryādīso iva maitryādīvat* (5). *agrhṇātī, asatī pratigrahāke, puṇyam bhavati . asaty api parānugrahe kuṣalamulādībalādhanāt . tathā vyatīte 'pi guṇavati tathāgātādu tad-*



चित्ताभिसंस्कारमनस्कर्मलक्षणा चेतना चेति ॥

सन्नेपेणैतत्सप्तविधं कर्म भवति । कुशलाकुशला वाक् । कुशलाकुशलो विष्यन्दः ।  
कुशलमविसृजितलक्षणं । अकुशलमविसृजितलक्षणं । परिभोगान्वयं पुण्यं । परिभोगान्वयम-  
पुण्यं । चेतना चेति ॥

एते च सप्त धर्माः कर्माज्ञनाः कर्मत्वेनाभिव्यक्ताः कर्मलक्षणाः स्मृताः ॥

5

अत्रैके परिचोदयन्ति ॥ यदेतत्कर्म बहुविधमुक्तं तत्किमाविपाककालाद्भवतिष्ठते  
एव न तिष्ठत्युत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् । यदि तावत् ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति<sup>(2)</sup> ॥ ६

यद्युत्पन्नं सत्कर्माविपाककालं स्वप्नोणावतिष्ठत इति परिकल्प्यते तदियत्तं का- 10  
लमप्य नित्यतापद्यते विनाशरहितत्वात् । पञ्चाद्विनाशमद्वावात्र नित्यतामिति चै-  
तदर्थं [TB. 118b] । पूर्वं विनाशरहितस्याकाशाद्वत्पञ्चादपि विनाशेन संबन्धाभावात् ।  
विनाशरहितस्य चासंस्कृतनप्रसङ्गाद्संस्कृतानां च विपाकादर्शनाद्विपाकत्वेन सदैवा-  
विनाशान्नित्यताभ्युपगम एव कर्मणामुपपद्यते । इत्येवं तावन्नित्यत्वे दोषः ॥ अथोत्पा-  
दनान्नविनाशित्वात् 92b)मेव कर्मणामेवमभ्युपगतं । नन्वेवं सति ।

15

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति ।

यथावभातं सत्कर्माविद्यमानस्वभावतान्निव फलं जनयिष्यतीत्यभिप्रायः ॥

1) ॐद'श्रै' ळष'श्रै' मळंर'रैर' ॐर' शैमष' मरैर'सम्'रु'श्रैर'स' शैमष'स'.

- Voir ci-dessus p. 127, n. 4, 296 n. 4 et 303, n. 4.

2) ग'द'रै' श्रैर'स'रै' रुष' स'रु'। ग'र'स'र' ळष' रै' ह'ग'स'र' र'श्रु'र'।  
ग'र'र' र'ग'ग'स'र' र'ग'ग'स'श्रु'र'स'। रै'र'र' र'ग'स'स' स'श्रैर'स'र'र'श्रु'र' ॥

तत्रैके निकायोत्तरीयाः परिहारं वर्णयन्ति । उत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात्संस्कारा-  
णामनित्यत्वदोषस्तावदस्माकं नोपपद्यते । यच्चाप्युक्तं ।

निरूढं चेन्निरूढं सत्किं फलं जनयिष्यतीति ।

अत्रापि परिहारं ब्रूमः ।

5 योऽङ्कुरप्रभृतिर्ब्रीजात्संतानो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः फलमृते ब्रीजात्स च नाभिप्रवर्तते <sup>(3)</sup> ॥ ७

इह ब्रीजं क्षणिकमपि सत्स्वजातीयभाविफलविशेषनिष्पत्तिसामर्थ्यविशेषयुक्तस्यैव  
संतानस्याङ्कुरकाण्डनालपक्षाद्यभिधानस्य हेतुभावमप्युपगम्य निरूढ्यते । यथायमङ्कुर-  
प्रभृतिर्ब्रीजात्संतानः प्रवर्तते । तस्मात्क्रमेण सहकारिकारणावैकल्ये सति स्वल्पादपि  
10 हेतोर्विपूर्वफलप्रचय उपजायते ॥ अत्रे [Tib. 119a] ब्रीजाद्विना ब्रीजात्स चाङ्कुरादिमंतानो  
नाभिप्रवर्तते । तदेवं तद्भावे भावित्वेन तद्भावे चाभावित्वेन ब्रीजहेतुकत्वमङ्कुरादिसंता-  
नस्य फलस्योपदर्शितं भवति । तदेवं ।

1) श्लेषः 'ग' 'र' 'र' 'ग' 'सि' 'उ' 'ग' । — Voir ci-dessus 76, n. 1 et 274, n. 3.

2) 'र' 'ग' । — Mss. *kramaṃ*, voir ci-dessous 313 l. 6.

3) सु' सु' 'र' 'स' 'ग' 'स' 'सु' 'र' 'ग' 'र' । 'स' 'स' 'र' 'ग' 'र' 'स' 'स' 'सु' 'र' 'ग' 'र' । 'स' 'स' 'र' 'ग' 'र' 'स' 'स' 'सु' 'र' 'ग' 'र' । — Cette comparaison du *saṃtāna* végétal et du *cittasaṃtāna* (*erihisaṃtānasādharmya*) nous est connue par plusieurs textes, voyez Sarvaḍarśanas, note 186 (Muséon, N. S. III p. 46) et Abhidh. k. v., cité dans J. As. 1893, II. p. 299. Guṇamati et Vasumitra (*Vaiḥbhāṣikā*) rejettent ces explications. — La succession *ānkura, kāṇḍa* etc, est classique dans l'exposé du *vāhya pratītyasamutpāda* (Çālistambas.).

4) Le grand fruit d'une petite cause; c'est un des caractères (*ākāra*) du *pratītyasamutpāda* (Çālistambas.). Comp. Sum. VII. 230. 29 *appakāraṇaṃ 1<sup>a</sup> kāraṇānaṃ vipulaphalapaṭiābhakāraṇena*. . . . ; même doctrine dans *Bodhisattvabhūmi* I. xvii.

5) ou *ādarṣitam*. — *saṃtāna* = *phala*. सु' सु' 'र' 'स' 'ग' 'स' 'सु' 'र' 'ग' 'र' ।

बीजज्ञाञ्च यस्मात्संतानः संतानाञ्च फलोद्भवः ।

बीजपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ ८

पदीकृ बीजमप्रसूयाङ्कुरादिसंतानं ज्वालाङ्गारादिविरोधिप्रत्ययसामिध्यान्निरुध्येत ।  
तदा तत्र कार्यसंतानप्रवृत्त्यदर्शनात्स्याडुच्छेददर्शनं । यदि च बीजं न निरुध्येताङ्कुरादिसं-  
तानश्च प्रवर्तते तदा बीजस्यानिरुधाभ्युपगमाच्छाश्वतदर्शनं स्यात् । न चैतदेवमित्यतो 5  
नास्ति बीजस्य शाश्वतोच्छेदप्रसङ्गः ॥ यथा च बीजे ऽयं क्रमो ऽनुवर्णित एव

यस्तस्माच्चित्तसंतानश्चेतसो ऽभिप्रवर्तते ।

ततः [93a] फलमृते चित्तात्म च नाभिप्रवर्तते ॥ ९

तस्मात्कुशलाकुशलचेतनाविशेषसंप्रयुक्ताच्चित्ताद्यश्चित्तसंतानस्तद्धेतुकः प्रवर्तते ।  
तस्मात्कुशलाकुशलचेतनापरिभाविताच्चित्तसंतानात्सहकारिकारणसंनिधानावैकल्ये स- 10  
तोष्टमनिष्टं फलमपवायते सुगतिदुर्गतिषु । ऋते तु तच्चित्ताच्चित्तमन्तरेण स च नाभिप्र-  
वर्तते । तदेवं ।

1) गन'स्रैर' स'चैर'यस' कु'र' र'न' । कु'र'यस' अ'स'स'सु' अ'सु'र'अ'सु'र'दे'न' ।  
स'चैर' अ'स'स'सु'र'ि' श्ले'र' अ'सु'र'य' । र'े'स्रै'र' ऋ'र' सै'र' ह'ग' स' य'ी'र' ॥ — XVII hbras-  
bu suon.

2) Mss. *jeālamgūrādivirodhaḥ pratyayasānnidhyani*°.

3) Mss. *°ucchedarçanapra*°.

4) सै'स'स'सु' कु'र' र'े' ग'न' य'ी'र'य' । सै'स'स'स' स'र'र'य'स'अ'सु'र'व'र'अ'सु'र' ।  
र'े'य'स' अ'स'स'सु' सै'स'स'सु'र'ि'य' । सै'र'र' र'े'य'र' अ'सु'र' सै'अ'सु'र' ॥

5) Mss. *mat tasyā cittasamtānaç* . . .

6) *akuçala* manque dans le tibétain.

7) Mss. *°cetanāya vibhāvitaḥ cittasamtānāt* — य'े'र'स'सु'र'सु'र'स'स' — Fou-  
caux (d'après M. Vyut) *bsgos-pa* = *paribhāvita*. — *bsgom-pa* a le même sens.  
— *bsgos-pa* (to stain, to anoint, to infect with disease) ne se prend, d'après  
Jäschke, que dans un mauvais sens; mais *to anoint* donne *vāsita* (Foucaux),  
un des termes consacrés pour indiquer que la série intellectuelle est «parfumée»,  
imprégnée par les *samskāras*. (Voir Sarvadarç. traduction dans Muséon,  
N. S. II. p. 192, note 118.)



चित्ताच्च यस्मात्संतानः संतानाच्च फलोद्भवः ।

कर्मपूर्वं फलं तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ १०

- यद्य[Tib. 119b] कृच्चर्मचित्तमिव तद्धेतुफलपारंपर्याविच्छिन्नक्रमवर्तिनो भाविनः<sup>(3)</sup>  
 श्रितसंतानस्य हेतुभावमनुपगम्य कुशलं चित्तं निरुद्ध्येत । तदोच्छिन्नं<sup>(4)</sup> तत्कर्म स्यात् ।  
 5 अथाप्यनागतसंतानस्य हेतुभावमुपगम्य स्वहृत्पादप्रच्युतं स्यात् । स्यात्तदानीं कर्म शाश्वतं ।  
 न चैतदेवमिति । तस्मात्तत्तत्कर्मभि्युपगमेऽपि नास्त्युच्छेदशाश्वतदर्शनद्वयप्रसङ्ग इति ॥

तदत्र यथोदितकर्मप्रभेदव्याख्याने दश कुशलाः कर्मपथा व्याख्याताः । ते च

धर्मस्य साधनोपायाः शुक्लाः कर्मपथा दश ।

फलं कामगुणाः पंच धर्मस्य प्रेत्य चेत् च ॥ ११

- 10 त एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मस्य साधनोपाया निष्पत्तिहेतुभूता इत्यर्थः ॥ कः  
 पुनरसौ कुशलकर्मपथव्यतिरिक्तो धर्मा नाम यस्यैते<sup>(6)</sup> साधनोपायत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ।  
 उच्यन्ते । चित्तविशेष एव कश्चिद्धर्मशब्देनोक्तः ।

आत्मसंयमकं चेतः परानुयायकं च यत् ।

मैत्रं स धर्म

1) गद'स्रैर' शेषस'वस' सुव' रन' वे। सुव'वस' वसस'सु' व'सुव'वसुस'वेन'।  
 वस' वे' वसस'सुवे' श्वे' वस'स'। वे'स्रैर' कन' मी' ह'ग' म'यी'॥

2) Comparer Sum. Vil. p. 226. 11 *idāni vattamānakkhandhasantānā aparāṇi khandhasantānaṃ mayham n'atthi.*

3) Mss. *bhāvina citta*°. — d'un futur *cittasamtāna*.

4) *uechinna* सुव'कन'स'.

5) र'ग'स'वे' वस'श्रै' वस' स'सु'वे'। कस'सु'व'स'यी' वस'स' वी'वे'।  
 कस'श्रै' वस'सु' वे' ग'व'सु'। वे'वे'स'वे' वी'वे'व'स'स' वी'वे'॥

6) Mss. *yasyaiha*.

इत्यनेन<sup>(1)</sup> अथ वा परिनिष्ठितद्रुपा एते दश कुशलाः कर्मपथा धर्मशब्दवा[93b]च्या भवन्ति ।  
क्रियमाणद्रुपास्तु<sup>(2)</sup> कुशलकर्मपथशब्दवाच्या भवन्ति । तदस्योक्तलक्षणस्य एते दश कुशलाः  
कर्मपथा निष्पत्तौ<sup>(3)</sup> हेतुत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते ॥ कथं पुनरत्र प्रक्राप्ते<sup>(4)</sup> कर्मविभागे दश कुशलाः  
कर्मपथा इति । [Tib. 120a] उच्यते ।

वाग्विष्यन्दो ऽविरतयो याश्चाविज्ञप्तिर्नञ्जिता

5

इत्यादिना कायिकास्त्रयः कर्मपथा वाचिकाश्चत्वारो व्याख्याताः । चेतना चेत्यनेनाभिध्या-  
व्यापादात्म्यगृह्याख्यास्त्रयो मानसा व्याख्याताः । इत्येवं दशापि कुशलाः कर्मपथा अत्र  
व्याख्याताः ।

ते च यथोदितस्य धर्मस्य निष्पत्तिकेतवो भवन्ति ॥ अस्य च धर्मस्य रूपशब्दगन्ध-  
रसस्पर्शव्यलक्षणाः पञ्च कामगुणाः प्रेत्य चादृष्टे परलोक इत्यर्थः । इह चेतिकूलोक इत्यर्थः । 10  
पालमुपभुञ्जत इति ॥

एवं तावदैकानिकायिकैराप्तेपरिहारे वर्णिते सति तान्प्रत्यपरं दोषमुद्भाव्यान्पा-  
त्तेपरिहारे वर्णयन्त आहुः ।

1) *atha vā est représenté par* རྣམ་པ་གཅིག་ཏུ་ ཅེ་

2) ཡིད་ས་སྲུ་མཐར་ལ་ཏུ་གས་པའི་ ངོ་སོ་ ཅེ་

3) དེ་པ་ཞིན་པའི་ ངོ་སོ་ ཅེ་

4) ལྷན་པས་ བྲལ་བྱེད་པ་

5) བརྣམ་སེམས་མེད་པ་ དང་། གཞོན་སེམས་མེད་པ་ དང་། ཡིད་དག་པར་ལྷ་པ་  
དེས་བྱ་བ་ = *anabhidhyā-avyāpāda-samyagdr̥ṣṭy-ākhyās*, lecture correcte.

6) Mas. *evaṃ tāvad ekānikāyor ākṣepayavāhāre... tānprety apara do-*  
*ṣṭam udbhāvya yākṣepa°; ... tānprety..., ubhānyayā°.* — Le tibétain traduit  
*kuṅ cid ākṣepa°... ཁ་ཅིག་གིས་ བརྣམ་པའི་ ལན་ བཏབ་པ་ ཡིན་ དང་། གཞན་དག་*  
*གིས་ དེ་ལ་ ལྷོན་ བརྣམ་པས་ བརྣམ་པའི་ ལན་ གཞན་ གནཔ་པའི་ཕྱིར་ ལྷན་པ་*

बह्वक्ष्य मकान्तश्च दोषाः स्युरपि कल्पना ।

यद्येषा तेन नैवेषा कल्पनात्रोपपद्यते<sup>(1)</sup> ॥ १२

यदि बीजाङ्कुरसाधर्म्येण चित्तसंताने शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयोपप्रसङ्गपरिहारः  
 स्यात्<sup>1</sup> तदा बह्वक्ष्य दोषाः संख्याबहुत्वेन मकान्तश्च दृष्टादृष्टविरोधेन परपक्षे प्राप्नुवन्ति ।  
 5 कथं कृत्वा । यदि हि बीजसंतानदृष्टात्तेन शालिबीजाच्छाल्यङ्कुरादिसंतान एव प्रवर्तते न  
 विज्ञातीयः 'शाल्यङ्कुरादिसंतानाच्च शालिफलमेवोपज्ञायते' न बित्त्वफलं भिन्नज्ञातीय-  
 त्वात्<sup>(2)</sup> । एवमिहापि कुशलचित्तात्कुशल[चित्त]संतान एव स्यात्स[94 a]मानज्ञातीयत्वान्ना-  
 कुशलव्याकृत[चित्त]संतानो [Tib. 120 b] विज्ञातीयत्वात् । एवमकुशलव्याकृतचित्ताद्-  
 कुशलव्याकृतचित्तसंतान एव स्यान्नान्यो भिन्नज्ञातीयत्वात् । कामरूपपात्रव्यावचरानामव-  
 10 चित्तेभ्यः सदृशानामेव चित्तानां कामरूपपात्रव्य[व]चरानामव्यापामुत्पादः स्यान्न भिन्नज्ञा-  
 तीयानां । मनुष्यचित्तान्मनुष्यचित्तमेव स्यान्न देवनारकतिर्यगाद्यन्यचित्तं । ततश्च यो देवः  
 स देव एव स्याद्यो मनुष्यः स मनुष्य एव स्यादित्यादि । ततश्चाकुशलमपि कुर्वतां देवम-  
 नुष्याणां<sup>(3)</sup> गतियोनिवर्णबुद्धीन्द्रियबलरूपभोगादिवैचित्र्यं न स्यादपायपतनं च । इष्यते  
 चैतत्सर्वमिति ॥ एवं बह्वक्ष्य मकान्तश्च दोषा यस्माद्बीजसंतानसाधर्म्यकल्पनायां प्रसज्यते  
 15 तस्मान्नैषा कल्पनात्रोपपद्यते ॥

1) गण'हे' सङ्ग'स' दे' अश्रु'र'ङ्ग | हे'स'स' लै'र'स' म'स'स' अश्रु'र' | दे'र'  
 स'स' र' सङ्ग'स' श्ले | अ'र' र' अ'स'स' म'पै'र'र' ॥

2) Un des caractères (ākāra) du *pratītyasamutpāda* est de procéder *tal-*  
*sadyānuprabandhataḥ* (Çālistamba).

3) D'après le tibétain.

4) 'सु' 'रु' 'म' 'स' 'सु' 'र' 'स' . — *citta* manque ici dans le tibétain comme dans  
 les Mss.

5) Paris et Camb. °*manuṣyānām rāgavi*. . . *nivārṇa*°; Calc. *rāgavirāga*. . .  
 अ'स' 'स' 'र' 'स' 'सु' 'र' 'स' 'र' 'स' 'र' 'स' 'र' 'स' 'र' 'स' . — Voir ci-dessous ad XVI. 20.

इमां पुनः प्रवक्ष्यामि कल्पनां यात्र योग्यते ।

बुद्धैः प्रत्येकबुद्धैश्च श्रावकैश्चानुवर्णितां<sup>(1)</sup> ॥ १३

का चासी कल्पनेत्याह ।

पक्षं यथाऽविप्रणाशस्तथर्णामिव कर्म च ।

चतुर्विधो धातुतः स प्रकृत्या ऽव्याकृतश्च सः<sup>(2)</sup> ॥ १४

5

इह कुशलं कर्म कृतं सडुत्पादानस्रमेव निरुध्यते न च तस्मिन्निरुद्धे फलाभाव-  
प्रसङ्गः । यस्माद्यदैव [Tib. 121a] तत्कर्मोत्पद्यते तदैतस्य कर्मणो ऽविप्रणाशो नाम वि-  
प्रपृक्तो धर्मः कर्तुः संताने समुपजायते ऋणपक्षस्थानीयः । तदेवं पक्षं यथा ऽविप्रणाशस्तथा  
वेदितव्यः । यस्य चासावविप्रणाशाख्यो धर्म उत्पद्यते । ऋणमिव तत्कर्म वेदितव्यं । यथा  
च ऋणपक्षावस्थानात्प्रपृक्ते ऽपि धने धनिनो न धननाशो भवति संवध्यत एव स काला- 10

1) ऋदस'कुस'कुमस' दद' दद'कुव' दद' । कुस'सैस'कुमस'शैस' वद' वसुदस'  
सै । ससुव'व' वद'दैव' अदै' अदद'स । दे' वै' स'दु' सई'स'दु ॥

2) दद'स'कु' दै'दु' दे'स'दै' कु' । सै'व' अ'स' वै' सु'वै'व' स'दै' । दे' वै'  
द'स'स'अ'स' कु'स'स'व'दै' । दे' अ'द' स'द'स'दै' । सु'द'स'स'द' ॥ — Comm., par erreur,  
chu-mi-za — दद' = témoin; कु' = mudrū, etc. — कु'वै'स' = to be fruitless  
in any work or action. — Mss. dhātutaṣ ca; voir p. 318. a.

3) Mss. avipranāṣaḥṣo (= °ākhyo) nāma. — L'avipranāṣa (P. W. das nicht  
spurlose Vorübergehen) ressemble fort à l'adrṣṭa (apūrva).

4) सु'व'स' स'पै'व'स'.

5) ṛṇapattra, manque dans P. W.

6) Mss. °sthānād aprayukte. — «Bien que l'argent soit prêté....  
(P. W., Harsac. 147. 4). — सु'द'द' = bhukte 'pi.

त्तरेण पंच[94 b]मेन <sup>(1)</sup> धनस्कन्धेन । तथा विनष्टे ऽपि कर्मण्यविप्रणाशाख्यधर्मात्तैरावस्थानात्त्रिमित्तकेन फलेनाभिसंबध्यत एव कर्ता । यथा च ऋणपत्रं दातुर्धनाभ्यागमे कृत्वा निर्भुक्तं <sup>(3)</sup> सत्पुनरपि विद्यमानं वाऽविद्यमानं वा न धनाभ्यागमे समर्थमेवमविप्रणाशोऽपि दत्तविपाकः सन् विद्यमानो वा[ऽविद्यमानो वा] न शक्नोति निर्भुक्तपत्रवत्कर्तुः पुनरपि

5 विपाकसंबन्धं कर्तुं ॥

यथायमविप्रणाशो ऽस्माभिरुक्तः सूत्रात्तरोक्तश्चतुर्विधो धातुतः स कामद्वयाद्भ्रष्ट्या-  
वचरानाम्नवभेदात् ॥ प्रकृत्या <sup>(5)</sup> अव्याकृतश्च सः । कुशलाकुशलत्वेनाव्याकरणादव्याकृत  
एवाविप्रणाशः । यद्यसावकुशलानां कर्मणामकुशलः स्यात् । तदा कामं वीतरागाणां न  
स्यात् । यदि च कुशलानां कुशलः स्यात् । समुच्छिन्नकुशलमूलानां स न स्यात् । तस्मा-  
10 त्प्रकृत्यव्याकृत एवासौ ॥ किं च ।

1) Le tibétain ne traduit pas *pañcamena*; il porte རུས་གཞན་གྱི་ཚེ་བསྐྱེད་  
དང་བཅས་པའི་ནང་གི་སྤང་བོ་.

2) °*antara*° manque dans le tibétain.

3) *nirbhukta*, manque dans P. W. — རྩོད་གྲུང་པ་ = ayant été goûté.

4) *asmābhir uktaḥ* (སྤྱི་སྣ་པ་) *sūtrāntaroktaḥ* (གསུངས་ཤིང་ཤིང་).

5) *L'avipraṇāṣa* appartient soit au *kāmadhātu*. . . . , soit à *l'anāsra*.

6) *L'avipraṇāṣa* est *avyākṛta*, car, résultant d'une action ancienne *akuṣala*, il existe dans la «série» du *ritarāga*, et réciproquement.

7) Les *ritarāgas* sont de plusieurs classes *kāmadhātōr bhavāgrād vā ritarāga iti. kāmavitarāgo 'nāgāmī, bhavāgravitarāgo 'rhan* (Abhidh. k. v., ap. Mi-nayeff, p. 217, note, qui cite Itiv. § 96).

8) Le *kuṣalamūlasamuccheda* est discuté dans Abhidh. k. v. Soc. As. fol. 317 et suiv.; il est parallèle au *kleṣṭaprahāṇa*; il résulte des vues erronées (*mithyā-dṛṣṭi*), notamment de la négation du fruit de l'œuvre; il se produit dans le *Jambudvīpa*, dans le *Pūrvavideha*, mais non point dans le monde des dieux (car, à peine nés, ils pensent: D'où viens-je? Où arrivé-je? Par quel acte? — il y a donc *karmaphalapatyaksatva*), ni chez les damnés (*āpāyikas*), car leur esprit est trop faible (*kliṣṭākliṣṭayor prajñayor adṛḥatvāt*).

प्रहाणतो न प्रक्षेपो भावनाक्षेप एव वा ।

स चायमविप्रणाशः प्रहाणतो न प्रक्षेपः<sup>(2)</sup> [Tib. 121b] पार्थग्ननिकानि कर्माणि  
दर्शनमार्गेणैव प्रक्षीयते<sup>(3)</sup> । मा भूदार्यः पृथग्ननकर्मसमन्वागत इति<sup>(3)</sup> । अविप्रणाशस्तु तत्क-

1) = *darṣanamārgapraheyaprahānataḥ* = en rejetant ce qui peut être rejeté par la vue des vérités. (Voir la note 3).

2) Akutobhaya (fol. 77a 6) = so 'yam avipranāṣo duḥkḥādādarṣana-  
praheyaprahānān na prahīyate . phalavyatikrame (འབྲས་སུ་འཕོ་བ་ནྟ) *bhāvanā-*  
*mārgena prahīyate phalotpādanāc cāpi prahīyata eva . tasmād avipranāṣena*  
*jāyate karmaṇām phalam.* — *Buddhapālita* (f. 265a 7) so *yam duḥkḥasa-*  
*mudayanirodhamārgadarṣanapraheyaprahānān na prahīyate . so 'yam phala-*  
*anyatra-vyatikrame* (འབྲས་སུ་གཞན་སུ་འཕོ་བ་ནྟ) *bhāvanayā praheyah . tasmād*  
*avipranāṣena . . .* — འཕོ་བ་ traduit ci-dessous (320, n. 8) *saṃkrama, vyatikrama* ;  
on a ailleurs *saṃkrānti*. — Comp. *saṃatikram*, M. Vyut. § 68. 2.

*phalavyatikrama* = dépasser la conséquence, y échapper ; comme quand, par exemple, avant d'avoir goûté le fruit d'un acte, on s'élève par la *bhāvanā* à l'état d'Arhat. Dans ce cas, l'*avipranāṣa* n'agit pas. De même, il n'agit plus quand il a produit le fruit : on dit donc qu'il est abandonné soit par le *phalotpādana*, soit par le *phalavyatikrama*.

3—3) Cette phrase, dans le tibétain, précède *pārthagjanikāni . . .* འཕགས་པ་  
ཡང་སྐྱོད་པ་སྟེ་བའི་འཕ་དང་ལྷན་པར་འགྱུར་སུ་འོང་བས་མགོང་བའི་འམ་  
འིས་ . . . — འོང་བས་ paraît avoir un sens exactement opposé à *mā bhūt*. —

Le sens est certain : Comme 'l'*ārya* est dépouillé des actions d'un *pārthagjana*, il est évident que ces actions sont abandonnées par le seul *darṣanamārga*. Sur le *prahāṇa* par *darṣana* et *bhāvanā*, voir ci-dessous Chap. XXIV. — Il y a, pour l'*ārya*, ce que l'auteur appelle *pārthagjanakarmasaṃkrama* : passage au dessus des actes (et des *kleṣas*) d'un homme ordinaire, c.-à-d. d'un être non arrivé au au fruit de la *srotaāpatti*. Celle-ci est conquise par l'emploi du seul [*āryasatyā*]-*darṣanamārga*, par opposition à la qualité de *sakṛdāgāmin*, etc., qui suppose la *bhāvanā* et se trouve au dessus du *kāmadhātu*. — Le *sakṛdāgāmin* passe au dessus des actes du *pārthagjana* (c.-à-d. qu'il ne peut plus les accomplir) et au dessus des conséquences de ces actes.

र्मप्रकाणोऽपि दर्शनमार्गेणा न प्रक्रीयते । किं तु भावनामार्गेणा वा<sup>(1)</sup> तस्य प्रकाणां भवति ।  
धातुसमतिक्रमणाप्रकृत्य<sup>(2)</sup> एवेति वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ यतश्चैवमविप्रणाशः कर्मविनाशे  
ऽपि न नश्यति । कर्मप्रकाणे ऽपि न प्रक्रीयते ।

तस्माद्विप्रणाशेन जायते कर्मणां फलं<sup>(4)</sup> ॥ १५

5 यदि पुनरप्यस्याविप्रणाशस्य कर्मणः प्रकृषिण<sup>(5)</sup> प्रकाणात्प्रकाणातः<sup>(6)</sup> प्रकाणां स्यात् ।  
कर्माणश्च संक्रमेण कर्मणो विनाशेन कर्मात्तर[95a]संमुखीभावेन विनाशः स्यात्को दोषः  
स्यादिति । उच्यते ।

प्रकाणातः प्रकृत्यः स्यात्कर्मणाः संक्रमेणा वा ।

यदि दोषाः प्रसव्येरंस्तत्र कर्मवधादयः<sup>(8)</sup> ॥ १६

10 यदि दर्शनमार्गेणा पार्थगन्निककर्मवद्विप्रणाशः प्रक्रीयते । तदा कर्मणो [वि]नाश  
एव स्यात् । कर्मविनाशाच्चार्याणामिष्टानिष्ठकर्मफलविपायः पूर्वकर्मफलहेतुको न स्यात् ।

1) = འུར་' comme ci-dessous note 4.

2) ལམས་ལས་ ཡང་དག་བར་འདས་བས་ འུར་ ལྟར་བར་བྱ་བ་ ཡིན་ནོ།

3) *eva* est traduit par འུར་ — Quand l'agent passe d'un *dhātu* dans un *dhātu* supérieur, la conséquence des actes anciens ne l'accompagne plus: mais ce passage suppose la *bhāvanā*.

4) ལྟར་བས་ ལྟར་བ་ མ་ཡིན་ཏེ། ལྟོམ་བས་ ལྟར་བ་ཉིད་ འུར་ ཡིན། རོལ་  
ལྱུར་ ལྟར་མི་བ་བ་ཡིས། ལས་ཀྱི་ འབྲས་བུ་ བསྐྱེད་བར་འགྱུར།

5) = ལྟར་བ་.

6) Manque dans le tibétain — *karmanah prahāṇataḥ?*

7) = འདོར་བ་.

8) གལ་ཏེ་ ལྟར་བས་ ལྟར་བ་ དང་། ལས་ འབྲས་བ་ཡིས་ འཇིག་ འགྱུར་ན།  
དེ་ལ་ ལས་ འཇིག་ལ་ སོགས་བའི་ ལྟོན་རྣམས་སུ་ནི་ བལ་བར་འགྱུར། = *karma-*  
*nah samkramaṇa ca naçyeta*. — Comm. *hpho-ba-yis.. hjigs-la sogs...*

अकृतस्यैव कर्मणाः फलोदयः स्यात् । कर्मफलाभावदर्शनाच्च मिथ्यादर्शनं स्यादिति । एवं कर्मवधादयो दोषाः प्रसज्यन्ते प्ररूपातः प्रहेयत्वाभ्युपगमे सत्यविप्रणाशस्य । एवं कर्मणाः संक्रमेणपि योष्यं ॥

सर्वेषां विषभागानां सभागानां च कर्मणां ।

प्रतिसंधौ सधातूनमिक उत्पद्यते तु सः ॥ १७

6

भिन्नज्ञातीयानि कर्माणि विषभागानि । सदृशानि सभागानि । तेषां सर्वेषामेव सभागानां च विषभागानां च कर्मणां [Tib. 122a] कामद्वपाद्व्यधातुप्रतिसंधिषु सर्वकर्मापमर्दन एव एवाविप्रणाश उत्पद्यते । स चापि [सि]धातूनां समानधातुकानामिवोत्पद्यते न विषभागधातुकानां ॥

कर्मणाः कर्मणो दृष्टे धर्म उत्पद्यते तु सः ।

10

द्विप्रकारस्य सर्वस्य विषक्वेणपि च तिष्ठति ॥ १८

स चायमविप्रणाशाख्यो धर्मः सर्वस्यैव कर्मणः चेतनचितयित्वास्वभावस्य साम्रवा-

1) लमस'मकुंदस' लस' दे' क'मकुंदस' द' । क'म'मकुंदस'म' स'मस' ल' । दे' दे' दे'म'क'म'स'सु'म'स'मि' क' । ग'रि'ग'सु' सि'र' सु'म' ल'सु' ॥

2) लमस' मकुंदस' दे' लमस'म'क'म' द'मस'सु' — *L'avipranāṣa disparat,* comme on a vu, quand il y a transition d'un dhātu (*kāma*°, etc.) dans un autre.

3) Notre Commentaire et les Kārikās: म'स'म'स'मि' क'स' ल' द'म'ग'रि'स'सि' । स'मस'उ' ल'स' द' ल'स'सु' दे' । स'द'स'म' दे' सु'ल'सु'म'दे' । द'म'स'सु'म'स'सु' । ग'रि'स'स'सु' ॥

Akutobhaya (fol. 77 b 6) et Buddhapālita (fol. 266 a 2) क'म'दे'ल' दे' ल'स' द' ल'स' । द'म'स'ग'रि'स'सि' स'मस'उ'ल' । दे' दे' स'द'स' सु'ल'सु'म'दे' । द'म'स'सु'म'स'सु' ॥. *ekaika* (322. 1) est traduit dans Akutobhaya स'द'स'म' सु'म'स'सु' ; dans notre commentaire दे'दे'.



नाम्रवभेदेन वा द्विप्रकारभिनस्य दृष्टे धर्म इकैव जन्मनि कर्मणाः कर्मण एकैकोऽविप्रणाश  
उत्पद्यते । स चायमविप्रणाशो विपक्वेऽपि विपाके नावश्यं निरुध्यते निर्मुक्तपक्षवच्च  
विद्यमानोऽपि सन्न शक्नोति पुनरपि विपक्त्तुं ।

फलव्यतिक्रमाद्वा स मरणाद्वा निरुध्यते ।

5 घनाम्रवं साम्रवं च [95 b] विभागं तत्र लतयेत् ॥ १९

तत्र फलव्यतिक्रमान्निरुध्यते यद्योक्तं भावनाद्वेष एवेति<sup>(3)</sup> मरणात्निरुध्यते यद्योक्तं ।  
प्रतिसंधी सधातूनमेक उत्पद्यते तु सः । इति<sup>(4)</sup>

स चायं साम्रवानां साम्रवोऽनाम्रवाणामनाम्रव इत्येवं विभागं लतयेत् ॥ तदेवं ।

शून्यता च म चोच्छेदः संसारश्च न शाश्वतं ।

10 कर्मणोऽविप्रणाशश्च धर्मा बुद्धेन देशितः<sup>(5)</sup> ॥ २०

1) अम्रस'सु' अम्रैक'स' (phalaṃ dātum) — Ci-dessus श्लो'क'स'.

2) दे' वै' अम्रस'सु' अम्रैक'स' द'न' । मी'स'र' सु'र'क' अ'ग'स'र' अ'सु'र' । दे'  
प्री' क'स' द'सु' अ'ग'स'र' द'न' । अ'ग'स'र' अ'क'स'स'र' मी'स'स'र'सु' ॥ hpho-ba dans  
Comm.

3) Ci-dessus p. 319 l. 1.

4) Candrakīrti ne fait ici que transcrire Akutobhaya (fol. 78 a 2): *tatra phalavyatikrama eva bhāvanayā prahāṇaṃ phalotpādanena prahāṇaṃ ceti. mara-  
ṇam: pratisamdhikāla eka utpadyate eva. Buddhapālita: tasya karmaṇo 'vipra-  
nācasya tasya nirodho dviprakāreṇa niçcitatḥ. phalavyatikramo maraṇam ca.  
tatra phalavyatikrama eva «bhāvanāheya» iti nirdeṣṭaḥ. maraṇam nirodhe  
(१. मी'स'र'सु'र'स' वै' अ'ग'स'स'र' क' प्रatisamdhikāla eka eva utpadyate. — Je  
ne comprends le nirodha de l'aviṣṭānācā à la mort, que s'il s'agit de l'aviṣṭānācā  
correspondant à un acte qui doit être rétribué dans cette vie (dṛṣṭadharmave-  
danīya).*

5) श्लो'क'स' 'दे'न' द'न' क'स' मी'स' द'न' । अ'सि'र'स' द'न' वै' क'स'स' मी'स' ।  
अ'स' क'स'स' क'स'स' 'मि'स'स'स' क'स' । अ'स'स' क'स'स' 'मि'स'स'स' । — XVII.  
las rnam chud

यस्मात्कर्म कृतं सन्निरुध्यते न स्वभावेनावतिष्ठते । तस्मात्कर्मणाः स्वभावेनानव-  
स्थानाच्छून्यता चोपपद्यते [Tib. 122 b] । न चैवं कर्मणोऽनवस्थानाडुच्छेददर्शनप्रसंगः ।  
अविप्रणाशपरिग्रहेण कर्मविपाकासद्भावात् । विपाकाभावे हि कर्मणा उच्छेददर्शनं स्यात् ।  
अविप्रणाशधर्मसद्भावाद्दीनसंतानसाधर्म्यपरिकल्पनाभावाच्च नानागतिजातियोनिधातुभे-  
दित्रश्च पांचगतिकः संसारो विचित्रः सिद्धो भवति । न च शाश्वतवादप्रसंगः कर्मणाः 5  
स्वरूपेणावस्थानानभ्युपगमात् । कर्मणां चाविप्रणाशो ऽविप्रणाशसद्भावादिति ॥ एवं निर-  
वशेषाविद्यानिद्रापगमाद्विबुद्धेन भगवता यस्मादयं धर्मो देशितस्तस्माद्यत्पूर्वमुक्तं परेण ।

तिष्ठत्यापाककालाच्चेत्कर्म तन्नित्यतामियात् ।

निरुद्धं चेन्निरुद्धं सत्किं फलं जनयिष्यति । इति<sup>(1)</sup>

तदस्मत्पक्षे नोपपद्यत इति । तस्माद्स्माभिरुपवर्णितकल्पनैव न्याय्येति ॥ 10

अत्रोच्यते । किमिह भवन्ती गन्धर्वनगरप्राकारपतनार्शकितपातोवोद्विग्नास्तत्प-  
रित्तापरिश्रमायासमापन्नाः<sup>(2)</sup> । ये नाम यूयं कर्मण्यनुपपद्यमाने तत्फलनिमित्तं त्रिप्रव-  
दध्वं ॥ यदि हि कर्मणाः स्वरूपेणैवोत्पादः स्यात्तस्याविपाकमवस्था[96a]नान्नित्यत्वं  
स्यात् । विनाशाडुच्छेदः स्यात् । यदा तु कर्म नैवोत्पद्यते स्वभावशून्यत्वात्तदा तस्य कुतो-  
ऽवस्थानं विनाशो वा यत एषा चित्ता स्यात् ॥ अत्राह । 15

कर्म नोत्पद्यते कस्मात् ।

आचार्य आह ।

निःस्वभावं यतस्ततः ।

यस्मान्निःस्वभावं [Tib. 123 a] कर्म तस्मान्नोत्पद्यते ॥ यदि स्वत्वेवं निःस्वभाव-  
नात्कर्म नोत्पद्यते<sup>(3)</sup> । तत्कथमेवमुक्तं भगवता ॥ 20

1) = XVII. 6. Ci-dessus 311. s.

2) = °āyāsam āpannāḥ.

3) Ms. *nopapadyate* — ॐ'र'.

न प्रणश्यति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

सामर्थ्यो प्राप्य कालं च फलति खलु देहिनां ॥ इति<sup>(1)</sup> ॥

उच्यते ।

यस्माच्च तदनुत्पन्नं न तस्माद्धिप्रणश्यति<sup>(2)</sup> ॥ २१

- 5 इत्येवं भगवतोऽभिप्राय इति । अतो नायमस्माकं बाधको विधिरिति ॥ अत्रणं चैतदेवं विज्ञेयं निःस्वभावं कर्मति । अन्यथा हि ।

कर्म स्वभावतश्चेत्स्याच्छतं स्यादसंशयं ।

अकृतं च भवेत्कर्म क्रियते न हि शाश्वतं<sup>(3)</sup> ॥ २२

- यदि हि कर्म स्वभावतः स्यात् । मुक्तसंशयं तच्छाश्वतं स्यात् । स्वभावस्यान्यथा-  
10 भावाभावात् । ततश्चाकृतमेव कर्म भवेत्<sup>(4)</sup> । कर्तुः स्वतन्त्रस्य क्रियया यदीदृशततमं तत्कर्म ।  
एतच्च न युज्यते<sup>(4)</sup> । किं कारणं । यस्मात्क्रियते न हि शाश्वतं । शाश्वतं हि नाम यदिद्यमा-  
नसत्ताकं<sup>(5)</sup> । यच्च विद्यमानं तस्य कर्णानुपपत्तेस्तत्रैव कारणमपेक्षत इति ॥ शुभाशुभे कर्म-  
एय]कृत एव सकलस्य लोकस्य विपाको यस्मात्ततश्च ।

1) Fréquentement cité, par exemple neuf fois dans Div. A. v. (voir J. P. T. S. 1886, p. 86), Bodhic. p. IX, 71, Abhidh. k. v., 221 a 9.

2) गद'स्रिम् लस' दे' श्रु'सम्मेद। अदे'ल्लम् र्द'स'दे'न' मे'द' दे'दे'स्रिम्।  
गद'स्रिम् दे' दे' स'श्रु'स'म। दे'स्रिम् लु'द'स'मे' अ'ल्लु'स'म्॥

3) ग'ल'दे' लस'ल' र्द'स'दे'न' य'द'। ह'ग'स'म् अ'ल्लु'स'स'म् श्रु'ल्ल'स'मे'द'।  
लस' दे' सु'स'स'म'य'द' अ'ल्लु'स'। ह'ग'ल' सु'स' मे'द' स्रि'स'म्॥

4—4) Manque dans le tibétain.

5) ह'ग'स' दे'स'सु'स' ग'द'दे'ग' य'द'स'म'य'द'ल' ॥

6) सु'स'.

7) श्रु'.

8) Mss. °aṣubham karma kṛtam eva — दे'दे'स्रिम् द'सो'स' दे'द' मे' द'सो'स'दे'

अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्माकृतकं यदि ।

अब्रह्मचर्यवासश्च दोषस्तत्र प्रसज्यते ॥ २३

यदि अकृतं कर्म भवेत्तदाऽकृताभ्यागमभयं स्यात् । येनापि हि प्राणाति[96b]पा-  
तादिकं न कृतं तस्याप्यकृतमपि सत्कर्मास्त्येवेति तेनाप्यस्य संबन्धादकृताभ्यागमभयं  
स्यात् ॥ अब्रह्मचर्यवासश्च तत्र पक्षे प्राप्नोति । किं कारणं । परिशुद्धब्रह्मचर्यवासानामपि 5  
[11b, 123b] सतामकृतमेव ब्रह्मचर्यमस्तीति सर्वेषामेवाब्रह्मचर्यवासान् कस्य चिन्निर्वा-  
णान भवितव्यं स्यात् ॥ किं चातः ।

व्यवहारा विरुध्यन्ते सर्व एव न संशयः ।

पुण्यपापकृतीर्नत्र प्रविभागाश्च युज्यते ॥ २४

ये ह्येते कृषिवाणिज्यगोत्रनादयः क्रियार्म्भाः फलार्थमारभ्यन्ते । तेषां सर्वेषामकृ- 10

दस्य म'सुष'सम् अद्वैण'हेतु'त्वं कृम'सम् श्लै'रु'सम् अश्रु'रु'म् । दे'वे'सु'र' = *tasmic*  
*abubhāgubham karmākṛtavato lokasya vipāko bhaviṣyati tasmād akṛtābhyāga-*  
*mabhāyam....*

1) ठै'श्लै'त्वं' वै' म'सुष'वा' न' म'सुष'वा' न' स'न' अद्वैण'स' अश्रु'म् । लं'द'स'  
श्लै'रु'ग'द'स'वा' म' अ'द'स'स'न' । दे'वा' श्लै'रु'सु' स'वा'स' अश्रु'म् ॥ — XVII ji Ua  
las n....

2) Mss. °*kṛtaka*°. Sur *akṛtābhyāgama* et *kṛtavipraṇāca*, objections des  
Jainas contre les Bouddhistes, voir Sarvadarç. s. trad. note 188, et Syādvā-  
damāñjarī § 18 (p. 151, où la stance est correctement expliquée) — Bodhic. p.  
IX. 73. — Advaitabrahmas. p. 125.

3) *brahmacaryāvāsa*, voir ci-dessus 49, n. 2. — Les *brahmanvihāras* (Yogaç.  
I 33, V. 77) sont bien connus: ils constituent la *vihāraparamatā*. Les quatre *brā-*  
*hmacaryā*: construire un *stūpa* donner un *ārāma*, *vihāra*; rétablir l'unité du  
*saṅgha* divisé; embrasser toutes les directions cardinales dans une pensée de  
*maitrī* (Abhidh. k. v. Soc. As. 336a) — Les trois ou quatre *brāhmaṇasatya*s,  
Ang. N. II, 176. et Pischel, Bruchstücke aus Idyutsari, p. 825.

4) स'श्लै'रु' स'स'स'ठ'न' हे'तु' न' अ'द' । अ'वा'स' अश्रु'रु'स' स'श्लै'रु'  
वे'न' । स'श्लै'रु'स'स' न' वै' श्लै'रु' सु'द'स'दे । कृम'स'स'सु'स'न' अ'स'स'स' अश्रु'म् ॥



इहेदं कर्म क्लेशात्मकं क्लेशहेतुकं ते च क्लेशास्तन्नतो न सन्ति ॥ वक्ष्य[ति] किं<sup>(1)</sup>

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य ये ।

ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तन्नतः ॥ इति ।

तदेवं तावन्न तन्नतः क्लेशास्तद्धेतके<sup>(2)</sup> कर्म तदानो कुतस्तन्नतो भविष्यति । तस्मा-  
न्नास्ति कर्म स्वभावतः ॥

5

अत्राह । विद्यन्त एव क्लेशाः कर्माणि च तत्कार्यसद्भावात् । इह किं क्लेशकर्मणां  
देहाद्यं कार्यमुपलभ्यते । यस्य च कार्यमुपलभ्यते तदस्ति । अविद्यमानस्य खण्डपादेः  
कार्यादर्शनादिति ॥ उच्यते । स्युः क्लेशाः कर्माणि च यदि तत्कार्यं देहा<sup>(3)</sup> विद्येरन् । न  
तु विद्यन्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

कर्म क्लेशाश्च देहानां प्रत्ययाः समुदाहृताः ।

10

कर्म क्लेशाश्च ते शून्या यदि देहेषु का कथा ॥ ३७

यथा कर्म क्लेशाश्च शून्यास्तथा प्रतिपादितं [Tib. 124 b] । ततश्च कर्म क्लेशा यदा  
न सन्ति । तदा तत्कार्याणां देहानामसन्ने का कथा भविष्यति । नास्ति तत्र तेषां पूर्वमेव  
सिद्धं यस्मात्तस्मान्नात्र कश्चिद्वक्तव्यविशेषोऽस्तौत्यभिप्रायः ॥

अत्राह । विद्यन्त एव स्वभावतः कर्म तत्फलभोक्तृसद्भावात् । यन्नास्ति न तस्य 15  
फलोपभोक्तास्ति । तद्यथा गगनचूतफलस्येति । अस्ति च कर्मणः फलोपभोक्ता ।

1) = XXIII. 2.

2) Mss. *kleṣā yad atattvāhetukam*. रवेः क्लेशैः देहानां क्लेशाः कुतः

3) Singulier dans le tibétain.

4) ལས་ རྒྱུ་མེད་སྤྱི་བའི་ ལུས་རྒྱུ་མེད་ཀྱི་ རི་ཆེན་ཏུ་ བསྐྱེད། ལུས་ཀྱི་  
ལས་ རྒྱུ་མེད་སྤྱི་བའི་ རི་ཆེན་ཏུ་ ལུས་ལ་ རི་ཆེན་ བསྐྱེད།

5) ལས་ཀྱི་ལས་ཀྱི་

अविद्यानि(97 b)वृत्तो ब्रह्मस्तृष्णासंयोजनश्च सः ।

स भोक्ता स च न कर्तुरन्यो न च स एव सः ॥ २८

तत्राविद्याज्ञानं तमः संमोह इति पर्यायाः । अविद्याया निवृत्तः क्लृप्तः । पाञ्चम-  
तिकासंसारो पुनः पुनर्जायत इति ब्रह्मः मन्त्रः पुद्गलः प्राणोति तस्यैव पर्यायाः । तृष्णा रागः  
5 सक्तिर्विसक्तिश्चेति<sup>(2)</sup> पर्यायाः । संयोजनं बन्धनं । तृष्णा संयोजनमस्येति तृष्णासंयोजनः ।  
तृष्णाबन्धन इत्यर्थः । यथोक्तं सूत्रे । अविद्यानिवृत्ताः सत्त्वास्तृष्णासंयोजना इति<sup>(3)</sup> ॥

अथ च पुनरिदं पापं कर्म स्वयमेव कृतमस्य स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य इति  
वचनात्<sup>(4)</sup> । स च भोक्ता कर्मफलस्य । स च [न] कर्तुरन्यो न च स एव सः । तन्नान्यत्वा-  
वाच्यत्वात् । तस्मात्फलोपभोक्तृमद्वावाद्स्त्येव कर्मति ॥

10 अत्रोच्यते । स्यात्कर्मणाः [Tib. 125 a] कर्ता कर्मफलस्य चोपभोक्ता यदि कर्मव  
स्यात् ' न त्वस्ति ' कथं कृत्वा ।

न प्रत्ययसमुत्पन्नं नाप्रत्ययसमुत्थितं ।

अस्ति यस्मादिदं कर्म तस्मात्कर्तापि नास्त्यतः ॥ २९

1) स' री'ग' सञ्ज्ञेयस' मरि' श्ले' यो' ग'द' । श्ले' द'ग' रे' रे' न' स' यो' रे' य'द'  
श्ले' य'स' ग'द'ग' मी'द'द' । रे' श्ले' रे' य'द' म' यी'द'द' ॥

2) श्ले' य' न' । अ'रे'र' क'ग'स' न' । क'ग'स' न' । क'स' स' क'ग'स' स' ।

3) *iti ne fait pas partie de la citation.*

4) Comparer pour la doctrine Div. Av. 54. 4, etc.

5) ग'द'गो' श्ले' य' न' । य'स' । अ'रे' रे' । श्ले' य' । य'द' । म' यी'द'द' । श्ले' य'  
मी'द' । य'स' । य'द' । यी'द' । य'स' । य'द' । म' ।

कर्म चेन्नस्ति कर्ता च कुतः स्यात्कर्मसं फलं ।

असत्यस्य फले भोक्ता कुत एव भविष्यति ॥ ३०

यदि कर्म नाम किं चित्स्यात् । तत्प्रत्ययसमुत्पन्नं वा भवेत् । अत्रप्रत्ययसमुत्पन्नं  
या । यदि तावत्प्रत्ययसमुत्पन्नमिष्यते तन्न युक्तं प्रत्ययपरीक्षायामुक्तदोषत्वात्<sup>(2)</sup> । अथाप्र-  
त्ययन्नितं निर्हेतुकं तदपि हेतावसति कार्यं च कारणं चेत्यादिना<sup>(3)</sup> कर्मकारकपरीक्षायां 6  
विस्तरेण प्रतिपादितं । यतश्चैवं प्रत्ययसमुत्पन्नं वाऽप्रत्ययसमुत्पन्नं वा कर्मदे न संभवति ।  
तस्मादस्य कर्मणः कर्तापि न संभवति ॥ यदा चैवं कर्म च कर्ता च नास्ति । तदा निर्हेतुकं  
कर्मसं फलं कुतो भ[98a]विष्यतीति । असति च फले कुत एव फलभोक्ता भविष्यतीति ।  
सर्वमेतत्स्वभावतो ऽसंविद्यमानमेवेति विज्ञेयं ॥

अत्राह । यद्येवं नैःस्वभावव्यं भावानां व्यवस्थापितं भवति । यतर्हेतुत्वात्कृतं भगवता 10  
स्वयं कृतस्य कर्मणः स्वयमेव विपाकः प्रत्यनुभवितव्य<sup>(4)</sup> इति तदेतत्सर्वममुना न्यायेनापा-  
कृतं भवति । कर्मफलापवादाच्च प्रधाननास्तिको भवानिति ॥

उच्यते । न वयं नास्तिकाः । [अस्तित्व]नास्तित्वद्वयवाद्निर्गमेन तु वयं निर्वाण-  
[Tib. 125b]पुरगामिनमद्वयपथं विद्योतयामः । न च कर्मकर्तृफलादिकं नास्तीति ब्रूमः  
किं तर्हि निःस्वभावमेतदिति व्यवस्थापयामः ॥ अथ मन्यसे । निःस्वभावानां भावानां 15  
व्यापारकरणानुपपत्तेस्तदवस्थ एव दोष इति ॥ एतदपि नास्ति । सस्वभावानामेव व्या-  
पारदर्शनान्निःस्वभावानामेव व्यापारदर्शनात् । तथा हि निःस्वभावा एव सत्तो घटादयो  
लोकैः स्वकार्यकृत उपलभ्यन्ते ॥

1) ग'ल'ते' ल'स' द'न' छे'न' खे'र'ङ् । ल'स' खे'र'ङ् । ल'स'सु' ग'ल' ङ' । छे'र'ङ् ।  
ल'स'सु' ङ'खे'र'ङ् । व'स'सु' ल' ग'ल' ङ' ॥

2) Chap. I.

3) = VIII. 4.

4) Voir ci-dessus 117, n. 7.

5) Mss. *pradhānān*°. — खे'र'स'सु'ग'ल'सु'.



अपि चामुष्माद्दृष्टात्तात्स्पष्टतराद्यमर्थोऽवसीयतां ।

यथा निर्मितकं शास्ता निर्मिमीत द्विसंपदा ।

निर्मितो निर्मितान्यं स च निर्मितकः पुनः ॥ ३१

तद्यथैकं निर्मितकं शास्ता बुद्धो भगवान्द्विसंपदा ऋद्धिप्रभावेन निर्मिमीत । स  
5 चापि निर्मितकः पुनर्वोष्यं बुद्धेन भगवता निर्मितः स पुनर्भूयोऽन्य[वा]परं निर्मितकं नि-  
र्मिमीत । तत्र य एष निर्मितकोऽपरस्य निर्मितकस्य निर्माता स शून्यो निःस्वभाव-  
स्तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथायमपरो निर्मितको यो निर्मितकेन<sup>(3)</sup> निर्मितोऽसावपि  
शून्यो निःस्वभावः [98b] तथागतस्वभावरहित इत्यर्थः । यथात्र निःस्वभावानां निःस्व-  
भावकार्यकृत्त्वं कर्मकर्तृव्यपदेशश्च भवति ।

10 तथा निर्मितकाकारः कर्ता यत्कर्म तत्कृतं ।

तद्यथा निर्मितेनान्यो निर्मितो निर्मितस्तथा ॥ ३२

1) हे'ग्'र' ऋ'ङ'य'स' श्रु'य'स' दे'। ह्र'र'स्रु'य' सु'र'के'ग'स' श्रु'य'दे'।  
श्रु'य'स' दे' य'र' श्रु'य'स' ऋ'। श्रु'र'य'र' ग'र'र' दे' श्रु'य'स'ग्'र'॥ — *Compaer*  
*Āṅgīyātāsaptati* (Mdo XVII, fol. 29a 1) *ṛddhyā yathā nirmitakam nirminīta*  
*tathāgataḥ | nirmito nirmitānyam sa ca nirmitakaḥ punaḥ || tatra tathāgata-*  
*nirmitaḥ cūnyah, kim nirmitakanirmitaḥ? ubhau nāmamātrakaḥ vikalpanātra-*  
*kaḥ . tathā nirmitakākāraḥ kartā, karma nirmitakanirmitākāram, na kim cid atra*  
*svabhāvena: ubhe vikalpamātrake.*

2) On suppose que le *nirmitaka* créé par Bouddha a l'apparence d'un Bouddha, comme Div. Av. 166. s. Voir *Bodhisattvabhūmi*, I. v, sur le *pa-bhāva* et notamment la *nairmāṇikī ṛddhī* distinguée de la *pārīṇāṃikī*. — Spence Hardy, *Manual*, p. 500.

3) Mss. *yo nirmāṇena nirmitako 'sāv api*.

4) Mss. *yato tra*.

5) दे'स'दे'र' श्रु'र'य' दे'स' य'स' ग'र'। श्रु'य'स'र' श्रु'य'स'दे' कृ'स'य' स'दे'र'।  
दे'स'र' श्रु'य'स' श्रु'य' ग'र'र'दे'ग'। श्रु'य'स' स'र'र'स' दे'स'दे'र'र'॥

यो ह्यत्र कर्मणाः कर्ता स निर्मितकाकारः [Tib. 126a] स्वभावशून्यः । तेन च स्व-  
भावशून्येन स्वतन्त्रकर्त्रा यत्किं चित्कर्म क्रियते तदपि स्वभावशून्यं । तद्यथा निर्मितके-  
नान्यो निर्मितको निर्मितस्तथा वेदितव्यं ॥

यथोक्तमागमे ॥

एकस्य भाषमाणस्य सर्वे भाषन्ति निर्मिताः ।

5

एकस्य तूष्णीभूतस्य सर्वे तूष्णीभवन्ति हि ॥

तस्माद्द्वयवादिनां माध्यमिकानां कुतो मिथ्यादर्शनं ॥ उक्तं चार्यसमाधिनाम् ॥<sup>(8)</sup>

यद् सगत्तु कथा<sup>(4)</sup> कथेति नाथो

वीथिगतान् मनुजान् कृपायमानः ।

<sup>(6)</sup> निर्मितं त्रिनु <sup>(7)</sup> [तत्र] निर्मिनित

10

<sup>(8)</sup> विचरति तेषु प्रणीतबुद्धधर्मान् ॥

1) *svatantra* manque dans le tibétain.

2) Digha N. II. p. 212. *ekasmim bhāsamānasmim sabbe bhāsanti nim-  
mitā | ekasmim tuṇhīm āsīne sabbe tuṇhī bhavanti te ||* — Div. Av. 166. s.  
*ekasya bhāṣyamānāsya (?) . . . ekasya tūṣṇībhūtasya sarve tūṣṇībhavanti te.*

3) Édition de la B. T. S. p. 41, 4—5, 8—9. Les pādas d'ordre impair présen-  
tent le schème ~~~~~-. Les pādas pairs ~~~~~-

4) = 'ལྟམ་རྒྱུ་མཚན་'.

5) Mss. et B. T. S. *vīthigato*. — D'après le tibétain, il s'agit des hommes.

6) Mss. et B. T. S. *nirmitu*. 'འཇུག་པས་ རྒྱུ་མཚན་ ལྟམ་རྒྱུ་མཚན་'  
= *nirmitān jimu tatra*. . . . Le pluriel est confirmé par *tesu*.

7) Donné par B. T. S.

8) 'ལྟམ་རྒྱུ་' — fait apparaitre.

प्राणिशतमरुहं तं श्रुत्वा  
 प्राणिदधियसु वराप्रबुद्धज्ञाने ।  
 कद वय लभि<sup>(3)</sup> जानमेवत्रपं  
 आशय<sup>(3)</sup> आत् तिनोऽस्य<sup>(4)</sup> व्याकरोति ॥  
 5 रश्मिशतमरुहं स्रप्रमेयान्  
 स्रवसिर्नि पादतलेहि धर्मराजा ।  
 सर्चि निरय शीतला भवति  
 डुखमपनीय सुखं च वेद्यती<sup>(7)</sup> ॥  
 धर्म दशबलप्रभाषिते<sup>(8)</sup>त्र  
 10 मरुमनुज्ञान विशुद्ध भोति चतुः ।

इत्यादि ।

1) *tan*: Mss. et B. T. S. — Il faut le pluriel.

2) Mss. *pranidaddhi citu*, B. T. S. *jīnu*; Camb. Add. 916 *citta*. Tib. = *pranidhim kar.* (སྤྱོད་ལམ་འདེབས་). — *pranidaddhayimsu*, d'après les formes *stavayimsu*, *bhramayimsu* (Ed. Müller, Gāthās des Lalitavistara, Weimar, 1874, p. 27).

3) Mss. *jñāna*, *jñāva*.

4) = *vākaroti*. ལུང་སྤྱོད་.

5) = B. T. S. p. 44. 21. — Cette stance, comme la suivante, manque dans le tibétain. L'édition (B. T. S.) présente d'ailleurs une lacune que j'ai pu combler grâce à l'obligeance de M. C. Bendall.

6) Mss. *anaçivipādatarehi* Camb. Add. 916 (47a 7) *avaçiri pādatalahi*; B. T. S. et Camb. Add. 1481 *avasariyā janalehi*.

7) D'après Camb.-Mss. — Nos Mss. *duḥkha aparīta sukhaṃ dhaved ayanti*.

8) Mss. *prabhāṣita . trā (tro) mar(n)u manu*°. — L'œil des dieux et des hommes....

(1) केचि स्पृक् जनेत्ति तत्र काले  
 परम अचिन्त्य तेहि लब्धलाभा ।  
 येहि जिनु निमस्त्रितो नरेन्द्रो  
 न च परिपत्त तेषु दत्तिषाया ॥

इत्यादिविस्तरः ॥

5

(2) नथा अर्पयिमलकीर्तिर्निर्दिशे । तन्निर्मितबोधिसत्त्विन गन्धसुगन्धायां लोकधा-  
 [तौ समत्त]भद्रतयागतोपभुक्तशेषं भोजनमानीतं नानाव्यञ्जनखाद्यादिसंप्रयुक्तं पृथक्पृथ-  
 ण्विविधरसमेकभोजनेन सर्वं [99 a] तच्छ्रावकबोधिसत्त्वसंघराजराजामात्यपुरोहितान्तः-  
 पुरद्वैवारिकसार्थत्राकादिजनपदं संतप्यं प्रीत्याकारं नाम म्हासमाधिं लम्भयामासिति ॥

1) = B. T. S. p. 41. 9-10 — Mss. *kecit tasyaham janayanti, keci tasya sam°, na ca dharmata (dharmanta) tasya laksunāyā.* — B. T. S. *na ca paryanta sa.* — *kāle* n'est pas traduit dans le tibétain གང་གིས་ རྒྱུ་ལ་ མེ་དཔང་གྱུར་ དངས་པ། དེ་ཡི་ སྤྱིན་པ་ ལུ་མཐའ་མེད་ འགྲུང་ཏེ། རྟེན་མཚོ་གྱི་ བསམ་གྱིས་མེ་ལུ་ དེས་ རྟེན་ ཅེས། ལ་ལ་དག་ རི་ དེ་ལ་ མོས་ལ་ བསྐྱེད། — «Celui qui invite le Jina roi des hommes, il n'y a point de limites à sa *dakṣiṇā* et il obtient des dons supérieurs et incompréhensibles» pensant ainsi, quelques-uns s'attachent dévotement à lui. — Foucaux signale les équivalences སྤྱིན་པ་ = *dakṣiṇā*, ལུ་མཐའ་ = *paryanta*.

2) Cette citation manque dans le tibétain — La première partie est dans un état désespéré, *taṃ nirmita bodhisane gandha sugandhāyāloka dhās tatra tathagata°, tatradya tathāgata°, pratyā tathāgata°*. Je complète d'après Lañ-kāv. p. 106: *yathā mahāmate animiṣāyām gandhasugandhāyām ca lohadhātāu samantabhadrasya tathāgatasya... buddhakṣetre ..* — M. Vyut. LXV. 15, Feer p. 265, Nanjio, №№ 146, 147, 147, 149 et aussi 144, 145, 181; Wass. pp. 152, 222; Chavannes (I-tsing) p. 170; Bendall (auquel j'emprunte ces références), Çikṣās. p. 6, n. 5, 246, n. 1, 324, n. 1 et la traduction publiée d'après le chinois dans le journal Hansai Zasshei, vol. XIII.

Notre citation appartient visiblement au chapitre dont est extrait le passage Çikṣās. p. 270. 4.

विनये च<sup>(1)</sup> पठ्यते । पापभित्तुरप्रतिद्वयको भगवता भित्तुरभिनिर्मितस्तद्वचनेन शील-  
वतोऽपि विशुद्धप्रतिज्ञासंवाप्तः प्रज्ञप्त इति ॥

न च<sup>(2)</sup> केवलं निर्माणदृष्टान्तेन नैःस्वभाव्यदर्शनमुपपद्यमानत्रूपमपि चामीभ्यो दृष्टा-  
त्तेभ्यः स्फुटं नैःस्वभाव्यं भावानां प्रतीयतामिति प्रतिपादयन्नाह ।

5

क्लेशाः कर्माणि देहाद्य [कर्तारद्य] फलानि च ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसंनिभाः ॥ ३३

तत्र क्लेशा रागादयः क्लिप्तानि सच्चचित्तसंतानानीति कृत्वा ' कर्माणि कुशलाकु-  
शलानेऽज्ञानि ' देहाः शरीराणिः [Tib. 127 b] कर्तार आत्मानः ' फलानि विपाकाधिपत्य-

1) Mss. *vināya ca paçyate*. འདྲུལ་བ་ལས་ གུང་། ..... ལེས་ འདོད་ཀྱི།

Un autre extrait du *Vinaya*, p. 46, n. 5.

2) Omis dans Paris et Calcutta.

3) དེའི་ཚེ་གང་གིས་ — Le sens exige *tadvacanāt* et je crois qu'il faut cor-  
riger དེའི་ ཚེ་གས་

4) Sic Cambridge. — Le tibétain traduit comme s'il lisait *viçuddhaya-  
tijña* = demeurer avec des *bhikṣus* dont la *pratiññā* est pure.

5) འཇམ་པའི་དོ་བོ།

6) ཉོན་མོངས་ ལས་ དང་ ལུས་རྒྱལ་ས་ དང་། བྱེད་བ་ལོ་ དང་ འབྲས་བུ་དག།  
དེ་ཚའི་གོང་ལྷ་བུ་ ལྷ་བུ་ དང་། ལྷོ་ག་རྒྱ་ མི་ལམ་ འད་བ་ ཡིན།

7) Remarquer la forme neutre qui n'est pas sans exemple. — On a parlé  
du *saṃkleṣa* et du *vyavadāna* de la «série». — Certaine école affirme que *kleṣa*  
= *karma*; mais cette identification est en contradiction avec l'*Abhidharma*  
(*karmakleṣayor aikyaṃ syāt . . . abhidharmavirodhah*).

8) Sic Mss. — *Abhidh. k. v., S. As. fol. 268 b 5 ānejjyam iti eṣṣaṃ kampaṇam  
ity asya dhātor etad rūpam ānejjyam iti . yadā tv ānimjjyam iti pāthas tadā  
irjyañh (?) prakṛtyantarasyaitad rūpam draṣṭavyam. — Ibid. fol. 236 b 6 ānu-  
jjam iti . prakṛtyantaram tasyaiva tad rūpam vrajater etad rūpam ānejjyam  
iti vā pāthah. — āniñjya = མི་གཞི་བ = akāmpya (A. k. v. 302 b 5). — D'après*

निष्पन्ददीनि<sup>(1)</sup> । त एते क्लेशाद्योर्था गन्धर्वनगरादिवन्निःस्वभावा वेदिद्वयाः । तस्मान्नाद्यमिकानामेव भावानां स्वभावानभ्युपगमाच्छास्यतोच्चेदर्शनद्वयप्रसङ्गे नास्तीति विज्ञेयं ॥

une note de M. Kern (Bodhicaryāv. p., *Bibl. Ind.*, p. 80, n. 4), ce mot n'a rien de commun, sauf le son, avec *ñij*, *ñig*; il se rattache au vieux mot védique *anedya* = sanscrit *anindya*. — M. E. Leumann (Album Kern, p. 393) en même temps qu'il discute les formes *samiñjati*, *sammiñjayati*, *nimiñjayati*, croit pouvoir établir qu'il existait un vieil adjectif bouddhique *ñeja* dans la langue correcte, *āniñja* dans la langue populaire et conformément aux règles du prâcrit. D'où le pâli *āneja* et le sanscrit bouddhique *āniñjya*. — E. Muller, Simplified Gr 8. — Comp. Candravyāk., Dhātup. I. 73 *ejr kampane*.

Voi: Childers, s. voc. *āneja*, *ānañja* (Add. *sañkhāro*); M. Vyut. § 244. 124. § 21. 49 *āniñjyo nāma samādhiḥ*; Uḍāna, III, 3 (pp. 26—7) *ānañja* [*sañādhi*]. — Pour la doctrine, Warren, Buddhism 179—180 (*karma leading to immovability*), Kathāv. XXII. 3., Puggalap p. 60, Aṅg. N. II, p. 184, Abhidh. k. v. fol. 302b *yad atra (dhyāneṣu) vitarkitaṃ vicaritaṃ idam atrāryū niḥitaṃ ity āhuh . . . yad atra sukhaṃ sukhaṃ iti cetasa ābhoga idam atrāryū niḥitaṃ ity āhuh . . . triṇi dhyānāni seṅgītāny uktāni bhagāvata . . . . . kim punah kāraṇaṃ samādhisāpekṣatayā seṅgītaṃ eva, anyutrāniñjyam uktaṃ . . . tadbhūmiṣu yataḥ karmavipākam prati neñjati, bhogādisamvartanīyam iti*.

1) རྣམ་པར་སྣོན་པ་ རང་ བདག་པོ་ རང་ ལྷ་མྱུལ་པ་རྣམས་ཏེ། — Le tibétain supprime le mot *ādi*. — Cinq *phalas* sont énumérés M. Vyut. 116. *niṣyanda*<sup>o</sup>, *adhīpati*<sup>o</sup>, *puruṣakāra*<sup>o</sup>, *vipāka*<sup>o</sup>, *visamyoga*<sup>o</sup>; les mêmes Abhidh. k. v., fol. 324b 3 (*adhīpati*<sup>o</sup>, *puruṣakāra*<sup>o</sup>, *niṣyanda*<sup>o</sup>, *vipāka*<sup>o</sup>, *visamyoga*<sup>o</sup>) et Bodhisattvabhūmi, I, viii, (*vipāka*<sup>o</sup>, *niṣyanda*<sup>o</sup>, *visamyoga*<sup>o</sup>, *puruṣakāra*<sup>o</sup>, *adhīpati*<sup>o</sup>).

Les explications fournies par ce dernier texte (Yogācāravāda), sont relativement claires: *niṣyandaphala*<sup>(a)</sup>: *yat punar akuṣalābhyaśād akuṣalārūmatā saṃtiṣṭhate, akuṣalabahuḥatā, . . . pūrvakarmasādr̥cyena vā paṇcāt phalanuvarlanatā, tan niṣyandaphalam*. C'est le fruit, la disposition intellectuelle et morale qui résulte de *Paḥhyāsa* d'après Çikṣās. 181. 10 et ceci confirme la définition de Bodhis. bb. — *nissando*, d'après Childers, «is pretty nearly a synonym of *phalam* or *vipāka*», ce qui est vrai pour les textes qu'il cite; mais on a Abhidh. s. VIII. 3 (J. P. T. S. 1884 p. 36) *sokādivacanam pan' ettha nissandaphalanidassanam*, et ceci paraît encore confirmer l'impression que ce fruit désigne les dispositions morales (*kaukr̥tya* &c.) qui résultent de l'acte.

(a) ལྷ་མྱུལ་པ་ (Bodhic. p. ad VI. 14 = Çikṣās. 181. 10) = cause suffisient to produce observed effect. (Chandra Dās, sans référence).

*adhīpatiphala*: *sarveṣāṃ indriyānāṃ dvāvimṣatīnām svena sven 'ādhipatyena yat phalam nivarate tad adhīpatiphalam . tathā prāñair aviyoḡo jvītentdriyasya*. (Voir ci-dessus *adhīnatipratyaya*, 76, n. 7, 87, n. 2, et ci-dessous).

*puruṣakārāphala*: tout produit de l'industrie humaine.

अत्र च कर्मफलसंबन्धविषये कुचोद्येशेषानेपपरिहारो मध्यमकावतराद्विस्तरेणा-  
वसेयः ॥

पयोक्तमार्यरत्नकूटमूत्रे । पञ्च च भिन्नुशतानि ध्यानलाभिन्युत्थायासनेभ्यः प्रक्ता-

vipākaphala: la bonne destinée (*sugati*) fruit des bonnes œuvres «anatu-  
relles» (*kuṣāla sāsrata*), les mauvaises destinées, (*apāyāh*) fruit des actes  
mauvais (*akuṣāla*). Le *vipākaphala* est produit dans la série même de  
l'agent; il semble que l'*ādhipatiphala* soit extérieur: *svasamtāne vipākaphalam  
anyatrādhipatam phalam itī kṛtvā* (A. k. v., 323 b 3). Kuroda, *Outlines of  
the Mahāyāna*, p. 9, explique: «The aggregate actions of all sentient beings  
give birth to the variety of mountains, rivers, etc. They are caused by aggregate  
actions and so they are called *ādhipatiphala* (aggregate fruits). . . . These good  
and bad actions yield fruits, not when they are done, but at some future time, so  
they are called *vipākaphala* (fruits that ripe at some future time)». [Cité par  
Walleser, *Phil. Grundlage* p. 88. 9.] Comparer la note A. k. v., 331 b: *yena  
sarvasattvakarmādhipatyena trisāhasramahāsāhasraprādurbhāvas*. Cependant le  
même livre rattache au *niṣyandaphala* le *viṣamartupariṇāma* (*yasminn ṛtau varṣi-  
taryam tatra na varṣati*, etc.): C'est là, à considérer les êtres qui en souffrent, un  
*vipākaphala*, mais, en soi, c'est un *niṣyandaphala* (*tad vipākaphalam itī sattra-  
sarvātāne idam niṣyandaphalam itī vākyaṃ (?) . tad vastv itī na tad vipāka-  
phalam*).

*viṣamyoḡaphala*: le *kḷeṇanīrodha* en tant qu'il est obtenu par le Che-  
min; car, obtenu par un chemin mondain (*laukika mārga*), il n'est pas définitif  
(*nātyantam anuvartate*).

Les discussions de l'A. k. v. sont trop abstruses pour que j'ose les aborder  
de front dans une note déjà trop étendue. [On y rencontre les formes *ādhipata*,  
et *ādhipatya*.]

1) Dans ce sens, marqué de l'astérisque dans P. W.

2) Les Mss. reproduisent ici l'histoire extraite du *Ratnakūṭa* dont la  
majeure partie a été citée ci-dessus p. 47 et suivantes. Nous nous bornerons à  
donner les extraits qui sont nouveaux. — Le tibétain se contente d'une brève  
référence, mais il semble bien que les traducteurs avaient devant eux un texte  
semblable au nôtre. འདིར་ ལྷུལ་པའི་ དགོ་སྒྲོང་ གཏིས་ཀྱིས་ དགོ་སྒྲོང་ དམིགས་པའི་  
ལྷ་བརྒྱ་བདུལ་བ་ འཇགས་པ་ དགོན་མཚོག་བརྟེན་པའི་ མདོ་ལས་ གསུངས་པ་ མ་  
ཚོང་བ་མེད་པར་ དཔེར་ བརྗོད་པར་བྱའོ། = Il faut apporter ici comme exemple  
l'histoire complète, d'après le *Ratnakūṭa*, de la conversion des cinq cents  
bhikṣus par deux bhikṣus artificiels.

Sur le *Ratnakūṭa* voir les observations de M. C. Bendall, *Çikṣūś.*  
p. 52, n. 1.

(a) Je ne comprends pas le mot *dmigs-pa*: [*dhyāna*]*lābhīn*?





देशनां नावतरन्ति नावगाहन्ते नाधिमुच्यन्ते उच्चस्यन्ति संत्रस्यन्ति संत्रासमापद्यन्ते । कृतं पुनरेषामनया धर्मदेशनया परिकर्म न भूयो दुर्गतिविनिपातं गमिष्यन्ति । एभिरेव च स्कन्धैः परि[नि]र्वास्यन्ति ॥

अथ खलु भगवानापुष्पन्तं सुभूतिमामन्नपते स्म । गच्छ सुभूते एतान् भिन्तुन् संज्ञपय ॥  
5 सुभूतिराह । भगवत एव तावदेते भाषितं विलोमपत्ति । कः पुनर्वादे मम ॥ अथ भगवांस्त-  
स्यां वेलायां येन मार्गेणैते भिन्नवो गच्छन्ति स्म तस्मिन् मार्गे द्वौ भिन्नू निर्मिगीते स्म ॥  
(9) अथ तानि पञ्च भिन्नुशतानि येन मार्गेण तौ द्वौ भिन्नू निर्मितकौ तेनोपसंक्रामन्ति स्म । उप-  
संक्रम्यैतद्वोचन् । कुत्रापुष्पन्तौ गमिष्यथः ॥ ताववोचतां । गमिष्याव आवापरण्याग-  
तनेषु । तत्र ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्यावः ॥

10 \* \* \* \* \* (4) तान्यपि पञ्च भिन्नुशतान्येतद्वोचन् । वयमप्यापुष्पन्तौ भगवतो  
धर्मदेशनां नावतरामो नावगाहामहे नाधिमुच्यामहे उच्चस्य[100a]मः संत्रस्यामः संत्रा-  
समापद्यामहे । तेन वयमरण्यापतनेषु ध्यानमुखस्पर्शविकृरैर्विकृरिष्याम इति ॥ निर्मि-  
तकाववोचताम् । तेन ह्यापुष्पन्तः संगस्यामो न विवदिष्यामः भ्रविवादपरमो हि अम-  
णार्धमः । \* \* \* \* \* (5) यदिदमापुष्पन्त उच्यते [परि]निर्वाणमिति । कतमः स धर्मो यः  
15 परिनिर्वास्यति । कश्चित्पुनरत्र काय आत्मा वा सत्त्वो वा जीवो वा जत्तुर्वा पोषो वा पुरूषो  
वा पुद्गलो वा मनुजो वा मानवो वा यः परिनिर्वास्यति । कस्य वा क्षयात्परिनिर्वाणं ॥  
तेष्वोचन् । रागद्वेषमोक्षक्षयात्परिनिर्वाणं ॥ \* \* \* \* \* (6) निर्मितकाववोचतां । किं पुन-

- 1) C'est-à-dire sans reprendre le faix d'une nouvelle série de *skandhas*.

2) Nous retrouvons ici la citation p. 47. 1.

3) Peut-être *nirmitau*; *nirmitaka* est le substantif, *nirmita* l'adjectif.

4) Compléter d'après p. 47, 7-9.

5) Il manque quelque chose dans les deux extraits. L'omission est plus longue p. 47.

6) Compléter d'après p. 47. 12-48. 1.

राग्युष्मतां संविद्यते रागद्वेषमोहा यान् त्तयिष्यथ ॥ तेष्वोचन् । न तेऽध्यात्मं न बार्कृधा  
 नोभयमन्तरेणोपलभ्यते । नापि ते ऽपरिकल्पिता उत्पद्यते ।<sup>(1)</sup> \* \* \* \* \*

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ कर्म[फल]परोक्ष  
 नाम सप्तदशमं प्रकरणं ॥

1) Les deux textes concordent exactement, 48. 3--50. 3. — Les seules va-  
 riantes dignes d'intérêt, 49, 10 *skandhamārānupalabdhitāḥ* au lieu de °*anupa-*  
*lambhāt*, 49. 13 *tīrṇo* au lieu de *uttīrṇo*, 49. 14 *vimuktitaḥ* au lieu de *vinirmuk-*  
*titaḥ*.

## XVIII.

## आत्मपरीक्षा नामाष्टदशमं प्रकरणं

अत्राह । यदि क्लेशाः कर्माणि च देहाश्च कर्तारश्च फलानि च सर्वमेतन्न तन्नं ।  
केवलं तु गन्धर्वनगरादिवद[त]स्त्रमेव सत्तन्नाकारेण प्रतिभासते बालानां । किं पुनरत्र  
5 तन्नं कथं वा तन्नस्यावतार इति ॥

उच्यते । आध्यात्मिकबाह्याशेषवस्त्रनुपलम्बेनाध्यात्मं बहिःश यः सर्वथाकृंकार-  
मकारपरित्यज्य इदमत्र तन्नं । तन्नावतारः पुनः ।

सत्कायदृष्टिप्रभ[व]ानशेषान्

क्लेशांश्च दोषांश्च धिया विपश्यन् ।

10 आत्मानमस्या विषयं च बुद्ध्वा

योगी करोत्यात्मनिषेधमेव ॥

इत्यादिना म[ध्यमकावताराद्विस्तेरणावसेयः [Tib. 127 a] ॥

कायदृष्टिमूलकमेव संसारमनुपश्यंस्तस्याश्च सत्कायदृष्टेरालम्बनवात्मानमेव सम-  
नुपश्यन्नात्मानुपलम्भाच्च सत्कायदृष्टिप्रकाणं तत्प्रकाणाच्च सर्वक्लेशव्यावृत्तिं समनुपश्यन्  
15 प्रथमतःमात्मानमेवोपपरीक्षति । को ज्यमात्मा नामेति यो ऽकृंकारविषयः । स चायमकृंका-  
रस्य विषयः परिकल्प्यमानः स्कन्धस्वभावो वा भवेत्स्कन्धव्यति[101 b]रिक्तो वा ॥

1) Chap. VI, stance 120. — Muséon, N. S. I p. 234. — Au troisième pāda, *asyā* = *satkāyadr̥ṣṭer*. བདག་ནི་འདི་ཡི་ ཡུལ་ཏུ་རྫོག་པུས་ནས་. Notre version, à tort, འདི་ཡིས་ — Il y a a *satkāyadr̥ṣṭi* quand il y a *ahaṃkāra*. Voir Muséon, N. S. V p. 201—202, des extraits de l'Abhidh. k. v. et la discussion du terme *satkāya*. — Cp. ci-dessus 294, n. 2 et ci-dessous fol. 108a.

2) = *ahaṃpratayavisaya* = *ahaṃkārāspada*, Sarvadarç. s., note 115.

घाधारार्धेपतद्वत्पत्ताणामप्येकत्वान्यत्वपत्त एवात्मर्भावात्संज्ञेपणौ च विवक्षितत्वा-  
देकत्वान्यत्वपत्तद्वयप्रतिषेधेनैवात्मनिषेधमारब्धुकाम आचार्य आह ।

घात्मा स्कन्धा यदि भवेद्द्वयव्ययभागभवेत् ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भेदस्कन्धलक्षणः । १

किमर्थं पुनरन्यत्र तथागतपरीक्षायामग्नी[न्ध]नपरीक्षायां च पञ्च पञ्च पत्ता उपन्य- 5  
स्ताः ' इह तु पुनः पत्तद्वयमेवेति ॥ उच्यते । येनैव तत्र प्रकरणाद्वये पञ्च पञ्च पत्ता निर्दिष्टा  
अत एवान्यत्र निर्दिष्टत्वान्न पुनरिह निर्दिश्यसे । संज्ञेपेण तु पत्तद्वयमुपन्यस्यत इति ॥

तत्र यदि स्कन्धा आत्मेति परिकल्प्यते । तदोदयव्ययभागुत्पादी च विनाशी  
चात्मा प्राप्नोति स्कन्धानामुदयव्ययभाक्त्वात् [Tib. 127 b] । न चैवमिष्यत आत्मानिकदोष-  
प्रसङ्गात् । वदयति हि । 10

नाप्यभूता समुत्पन्नो दोषो ऋत्र प्रसज्यते ।

कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति ।

1) = *ātmani skandhāḥ, skandheṣv ātmā, skandhāvān ātmā*. — *ādharapakṣa*:  
voir M. Vyut. § 208. 5 *rūpe ātmā bhājanavat*.

2) Mss. *samkṣepasyaiva ca*.

3) Mss. *ālabdhu*<sup>o</sup>. La leçon *ālabdha[īrya]* «se défend et s'explique bien»  
(Mhv I. 628). — *सुरुम'स'* = commencer.

4) ग'वा'दे' सुद'सो' स'स'ग' षी'र'र'। श्लो' र'द' र'द्वे'ग'स'ठ'र'रु'र'सु'र'।  
ग'वा'दे' सुद'सो' र'स'स'ग'स' ग'र'र'। सुद'सो'दे' म'र'र'र'र'मे'र'स'र' र'सु'र'॥

5) Chap. XXII. 1.

6) Chap. X. 14, p. 211. 15. — Voir ci-dessous les quatre *pakṣas*.

7) = *सहे'र'स'दे'सु'र'*.

8) = XXVII. 12. Plus correctement *nāpy abhūtvā samudbhūto*.

(1)  
तथा ।

न चोपादानमेवात्मा व्यति तत्समुदेति च ।

कथं किं नामोपादानमुपादाता भविष्यति ॥ इति ।

किं च<sup>(2)</sup> ।

5

स्कन्धा आत्मा चेदतस्तद्वृत्ताद्  
आत्मानः स्युस्ते ऽपि भूपांस एव ॥

द्रव्यं चात्मा प्राप्नुयात्तादृशश्च  
द्रव्ये वृत्तौ वैपरीत्यं च न स्यात्<sup>(3)</sup> ॥

10

आत्मोच्छेदो निर्वृत्तौ स्यादवश्यं ।

नाशोत्पादौ निर्वृतेः प्राक्<sup>(4)</sup> क्षणेषु ।

कर्तुर्नाशात्तत्फलाभाव एव

भुञ्जीतान्येनार्जितं कर्म चान्यः ॥

इत्यादिना मध्यमकावतारे विस्तरेण विहितविचारादपि गतो बोद्धव्य इति नेह  
पुनर्विस्तरप्रपञ्च आरभ्यते ॥

1) = XXVII. 6.

2) *Madhyamakāvatāra* VI. 127. 128, fol. 235 a 7 (255 a 1). — Ces deux stances n'ont pas été relevées dans l'article cité ci-dessus du Muséeon. — Lacune dans Paris et Calcutta, première stance b, c, d.

3) Ms. *tādṛṣaṣ ca*. *सदृशं के हसंस्तु अस्तुत्वेन देसंस्तु हसंस्तु*  
*अस्तुत्वेन स्तुत्वेन के हसंस्तु मे अस्तुत्वेन* — D'après le tibétain *tādṛṣaṣ ca* est im-  
possible. — *vaiṣarītya* = la variété des connaissances, bleu, etc. (Comm. fol.  
351 b 8 suiv.) Voir les Addenda.

4) C'est le *kṣaṇabhāṅga*. — Le *nirvāṇa* serait un *uccheda*, et, en outre, il y  
aurait à chaque moment production et destruction.

5) *nācāt* est représenté par *मेदं सस*.

6) Mss. *bhūñjītatmanāvarjītam*.

7) Mss. *ityādinā sūpekṣaparīhāreṇa vihitavicārād api*. — *देसंस्तु सस*

एवं तावत्स्कन्धा घात्मा न भवति । स्कन्धव्यतिरिक्तोऽपि न युज्यते ।

यदि हि स्कन्धेभ्यो [ऽन्य] घात्मा भवेत्स्कन्धलक्षणो भवेत् । यथा हि गोरन्यो-  
ऽश्वो न गोलक्षणो भवति । एवमात्मापि स्कन्धव्यतिरिक्तः परिकल्प्यमानो ऽस्कन्धल-  
क्षणो भवेत् । तत्र स्कन्धाः सं[102a]स्कृतत्वाद्देतुप्रत्ययसंभूता उत्पादस्थितिभङ्गलक्षणाः ।  
तत्रास्कन्धलक्षणा घात्मा भवन् भवन्मतेनोत्पादस्थितिभङ्गलक्षणापुक्तः स्यात् । यश्चैवं 5  
भवति<sup>(4)</sup> सोऽप्यिद्यमानत्वात्संस्कृतत्वाद्वा खपुष्पवन्निर्वाणवद्वा नैवात्मव्यपदेशं प्रतिभवेत् ।  
नाप्यङ्कारविषयत्वेन युज्यत इति स्कन्ध[<sup>(5)</sup>Tib. 128a]व्यतिरिक्तोऽप्य्यात्मा न युज्यते ॥

अथ वायमन्योऽर्थः । यथात्मा स्कन्धव्यतिरिक्तः स्यात्सोऽ[स्क]न्धलक्षणाः स्यात् ।  
रूपानुभवनिमित्तोद्भूतानाभिसेस्करणाविषयप्रतिविज्ञप्तिरूपानाः पञ्च स्कन्धाः । घात्मा  
च रूपानुभवविज्ञानं स्कन्धेभ्यो व्यतिरिक्त इष्यमाणाः पृथगलक्षणसिद्धः स्यात् । पृथगल- 10

संज्ञासंज्ञां दसु'म'वा' अहुग'स'वा'स' कुष'स'र' द्दम'स'र' दसु'द'स'सुष'स'वा'स'

1) *hetu... sambhūtā* manque dans le tibétain.

2) *bhavanmatena* manque dans le tibétain.

3) *lakṣaṇa* manque dans le tibétain.

4) Mss. *yaç caivaṃ so na bhavati*. — ग'द'दे'ग' दे'दु'सु' यि'द'स' दे'स' दे'  
यि'द'स'म'यि'द'स'दे'सु'द'स'... — On a posé en principe que cela seul existe  
qui est momentané: *yat sat tat kṣaṇikam* (Sarvadarç. s.).

5) Mss. *°trāc ca*. — *khaṇuṣpa* correspond à *avidyamānatva*, *nirvāṇa* à *asamskṛtatva*.

6) *atha vā* = द्दम'स' ग'ठि'ग'हु'द'.

7) *rūpaṇa* = ग'त्रु'ग'स'सु'द'स' — M. Vyut. 245. 1158. 1164 *rūpaṇād*,  
*ipyate*. — *namanalakkhaṇam nāmaṃ, ruppanalakkhaṇaṃ rūpam*. — *rūpa*, objet  
instrument du *nirūpaṇa*, Sarvadarç. s. note 129. — *saṃjñā*, voir cidessus 65,  
3 — *vijñāna* et *vedanā*, p. 60. 5. — *abhisamskāraṇa* est glossé par *abhisamcetana*.  
ar exemple, un acte sera moralement qualifié *maitṛisamprayuktāyāc cetanāyā*  
*atirvāṇena* (Abhidh. k. v., Soc. A. s. 332b). — Voir ci-dessus 137, n. 4.



लमनुमानाभासमात्रविप्रलब्धाः सतो मोहात्परिकल्पयन्त्यात्मानं तस्य [च] लक्षणमा-  
चक्षते । तेषां च कर्मकार[102b]कपरीक्षादिष्व्वात्मो[Tib. 128b]पादानयोः परस्परापेक्षिकी  
सिद्धिं ब्रुवता संवृत्यापि प्रतिषेधो विकृत एव ॥

उक्तं च ।

यथादर्शमुपादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

5

दृश्यते नाम तन्नैव न किं चिदपि तन्नतः ॥

अकृत्कारस्तथा स्कन्धानुपादायोपलभ्यते ।

न च कश्चित्स तन्नेन स्वमुखप्रतिबिम्बवत् ॥

यथादर्शमनादाय स्वमुखप्रतिबिम्बकं ।

न दृश्यते तथा स्कन्धाननादायाकृमित्यपि ॥

10

एवंविधार्थश्रवणाद्धर्मचतुरवाप्तवान् ।

आर्यानन्दः स्वयं चैवं भिन्नुभ्योऽभीक्ष्णमुक्तवान् ॥ इति ।

अतो न पुनस्तत्प्रतिपादनार्थं यत्र श्रालभ्यते ॥ उपादाय प्रज्ञप्यमान एव[1]विद्या-  
विपर्यासानुगतानामात्माभिनिवेशास्पद्रभूतो मुमुक्षुभिर्विचार्यते । यस्येदं स्कन्धपञ्चमपा-  
दाननेन प्रतिभासते किमसौ स्कन्धलक्षण उतास्कन्धलक्षण इति । सर्वथा च विचार्यतो 15  
मुमुक्षवो नैवमुपलभन्ते भावस्वभावतः । तद्दिशां ।

घात्मन्यसति चात्मीयं कुत एव भविष्यति ।<sup>(3)</sup>

1) J'ignore la source de cette citation. — Le début: ཇི་ལྟར་ མེ་ལོང་ བརྟེན་  
ནས་སུ། rappelle Samādhirāja p. 29. 4. Voir le récit de la conquête de l'ar-  
hattva par Ānanda, apud Rockhill, Life of Buddha, p. 155.

2) Cette dernière stance manque dans le tibétain. — Mss. *evamvidhā-  
nārtha*°... *bhikṣubhṣyo bhikṣum uktavān*. — *abhikṣam* est une conjecture de l'édi-  
teur de la B. T. S.

3) = XVIII. 2 A, voir p. 347 n. 6.



आत्मानुपलम्भादात्मप्रज्ञत्युपादानं स्कन्धपञ्चकमात्मोपमिति सुतरां नीपलभ्यते ।  
यथैव हि दग्धे रथे तदङ्गान्यपि दग्धत्वान्नोपलभ्यन्ते । एवं योगिनो यदैवात्मनैरात्म्यं  
प्रतिपद्यन्ते तदैवात्मोपस्कन्धवस्तुनैरात्म्यमपि निपतं प्रतिपद्यन्ते ॥

यथोक्तं <sup>(1)</sup> रत्नावल्यां ।

४ अहंकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽहंकारोऽनृतोऽर्थतः ।

बीजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

स्कन्धानसत्यान्दष्टैवमहंकारः प्रकीर्यते ।

अहंकारप्रकृषाणाञ्च न पुनः [Tib. 129a] स्कन्धसंभवः ॥ इति ॥

यथैव हि योष्ये मध्याह्नकालावसानमासादितस्य विधननभोमध्यदेशमाचिक्रंसो-  
10 रीषत्परि[103a]धम्यमानपटुतरङ्गतभुग्विततस्फुलिङ्गानिव <sup>(3)</sup> विवृत्ततरमहोमण्डलोत्ताप-  
नपरान् प्रदीप्तकिरणस्य किरणान् प्रतोत्य विवृत्ततरमवनिर्देशं चासाद्य विपरीतं च  
दर्शनमपेक्ष्य सलिलाकारा मरीचय उपलभ्यमाना विहरदेशावस्थितानां <sup>(6)</sup> जन्मवतामतिप्र-  
सन्नाभिनीलजलाकारं प्रत्यपमादधति न तु तत्समीपगतानां । एवमिहापि यथाव-  
<sup>(5)</sup>

1) Même citation ci-dessous ad XXIII. 9.

2) सद्गुणं' comme ci-dessus (XVII. 1) = *mṛṣā*.

3) Mss. *viṣpane* n°. — *रुम'म'न' श्रैव'रु'स'न'स'ने' र'गु'न'न'वि'र'श्रै' सु'ग'श'*  
= *nirghananabho-maṇḍala-deṣa*.

4) Mss. *bhrasyaṣ ca*. — *सु'र'स' सु'र' सु'र'स'ने'*.

5) Mss. *spulingāni ca*.

6) = *श्रै'स'*.

7) Mss. *ativiprasama*. *मै'र'स'र'स'ने'*. — *abhinīla* (Lal. 120. 15. 18 ap. P. W.  
n'est pas traduit.

8) *दे'न'र' श'र'स'ने'*. — Mss. *yathāvadasthita*°. — Peut-être *yathāvadava*°  
(= *दे'न'दे'न'स'ने'*).

स्थितश्चात्मीयपदार्थतद्दर्शनविह्वरदेशान्तरस्थितानां संसाराधनि वर्तमानानामविद्या-  
विपर्यासानुगमान्मृषार्थ एव स्कन्धसमारोपः सत्यतः प्रतिभासमानः पदार्थतद्दर्शनसमी-  
पस्थानां न प्रतिभासते ॥

यथोक्तमाचार्यपादैः ।

द्वारादालोकितं ब्रह्ममासन्नैर्दृश्यते स्फुटं ।

5

मरीचिर्यदि वारि स्यादासन्नैः किं न गृह्यते ॥

द्वारीभूतैर्यथाभूतो लोकोऽप्यं दृश्यते यथा ।

न दृश्यते तदासन्नैर्निमित्तो मरीचिवत् ॥

मरीचिस्तोयसदृशो यथा नाम्भो न चार्थतः ।

स्कन्धास्तथात्मसदृशा नात्मानो नापि तेऽर्थतः ॥ इति ॥

10

अत एव चात्मात्मीयानुपलम्भात्परमार्थदर्शनसमीपस्थो योगो नियतं भवति

निर्ममो निरङ्कारः शमादात्मात्मनीयः ॥ २

घात्मानि क्लृप्तमात्मनीने स्कन्धपञ्चक्रमात्मीयमित्यर्थः । घात्मनो ङ्ङ्कारविषय-

1) La mention *ācāryapādaiḥ* (= Nāgārjunena) manque dans le tibétain.

2) *yabhābhūto dṛṣyate* = ཡང་དག་མཐོང་. A la façon dont ceux qui sont éloignés voient le monde comme existant réellement, ceux qui sont près ne le voient pas de cette façon.

3) Tib. = *na tathā tadāsannaiḥ*.

4) Voir ci-dessus 24, n. 8, 123, n. 3, 133, n. 1.

5) Mss. *yathā combho... sadṛṣā ātmāno...* ལུ་མེན་རྟོན་ཅུ་མ་ཡིན་པ།  
= n'est ni eau, ni quelque chose de réel. De même, à la ligne suivante, deux négations: *nātmāno...*

6) བདག་ཉིད་ཡོད་པ་མ་ཡིན་ན། བདག་གི་ཡོད་པར་ག་ལ་འགྱུར། བདག་  
དང་བདག་གི་ཉིད་པའི་ལྗེར། རང་འཛིན་ང་ཡིར་འཛིན་མེད་འགྱུར། ॥

7) *hita* = ཡན་པ་.

स्यात्मनोनस्य च [Tib. 129 b] स्कन्धादेर्वस्तुनो ममकारविषयस्य शमादनुत्पादादनुपल-  
म्भान्निर्ममो निरुक्तकारश्च ज्ञायते योगी ॥

ननु च योऽसावेवं निर्ममो निरुक्तकारश्च योगी भवति स तावदस्ति । सति च  
तस्मिन् सिद्ध आत्मा स्कन्धाश्चेति ॥ नैतदेवं । यस्मात् ।

6 निर्ममो निरुक्तकारो यश्च सोऽपि न विद्यते । [103 b]

निर्ममं निरुक्तकारं यः पश्यति न पश्यति<sup>(1)</sup> ॥ ३

आत्मनि स्कन्धेषु च सर्वथानुपलभ्यमानस्वप्नेषु कुतस्तद्यतिरिक्तोऽपरपदाद्यं  
भविष्यति योऽसौ निर्ममो निरुक्तकारश्चेति । यस्त्वेवमसंविद्यमानस्वप्ने निर्ममं निरुक्तकारं  
च पश्यति स तन्न न पश्यतीति विज्ञेयं ॥

10 यथोक्तं भगवता ॥

शून्यमाध्यात्मिकं पश्य पश्य शून्यं बह्निर्गतं ।

न विद्यते सोऽपि कश्चिद्यो भावयति शून्यतां ॥

<sup>(3)</sup>  
तथा ।

यो पि च चित्तपि शून्यक धर्मान्

15 सोऽपि कुमार्गपपन्नकु बालः ।

अन्तरकीर्तित शून्यकधर्माः

ते च अन्तर अन्तर उक्ताः ॥

शान्त पशान्त य चित्तपि धर्मान्

सोऽपि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।

1) २८'२६६' ८'५१२' २६६' ३२' ७८' । ३' ५८' ५१२' ४' ५१२' ६'  
२६६' ८' ५१२' २६६' ३२' ४८' ५१२' ४' ५१२' ६' ३' ५१२' ६' ३'

2) = ci-dessus 133. 14—134. 4 et ci-dessous XXI ad fin.



इति स्थितं । उपादाने हि नीणे तत्प्रत्ययो भवो न भवति । भवे निरुद्धे कुतो ज्ञाति-  
अरामरणादिकस्य संभव इति । एवं कर्म[104a]क्लेशतयान्मोतो भवतोति स्थितं ॥ कर्म-  
क्लेशानां तर्हि कस्य ज्ञयात्परित्य इति वक्तव्यं ॥ उच्यते ।

कर्मक्लेशा विकल्पतः ।

5 ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ ५

अयोनिशो हि द्वयादिकं विकल्पयतो बालपृथग्जनस्य क्लेश उपजायते रागा-  
दिकः । वक्ष्यति हि ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

10 उक्तं च सूत्रे<sup>(१)</sup> ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञापसे ।

न त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥ इति ।

एवं तावत्कर्मक्लेशा विकल्पतः प्रवर्तन्ते । ते च त्रि[Tib. 130b]कल्पा अनादिम-  
त्संसारभ्यस्तादृज्ज्ञानज्ञेयवाच्यवाचककर्तृकर्मकारणक्रियाघटपटमुकुटरथद्वपवेदनास्त्रीपुरुष-  
15 लाभालाभमुखडुःखपशोष्यशोनिन्द्याप्रशंसादिलक्षणाद्विचित्रात्प्रपञ्चादुपजायन्ते ।

स चायं लौकिकः प्रपञ्चो निरवशेषः शून्यतायां सर्वभावस्वभावशून्यतादर्शने सति  
निरुध्यते ॥

कथं कृत्वा । यस्मात्सति हि वस्तुन उपलम्भे स्याद्यथोदितप्रपञ्चजालं । न ह्यनु-  
पलभ्य बन्ध्याडुकृतिरं द्वपलावणयौवनवतीं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयति रागिणः । न  
20 चानवतार्य प्रपञ्चं तद्विषयमयोनिशो विकल्पमवतारयति । न चानवतार्य कल्पनाजालमर्हं

1) = XXIII. 1.

2) Cité ad XXIII. 1 *gāthābhīdhānāt*.

मेत्यभिनिवेशात्सत्कायदृष्टिमूलकान् क्लेशगणानुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्काय-  
 दृष्ट्यात्मकान् क्लेशगणान् कर्माणि शुभाशुभानिञ्ज्यानि कुर्वति ।<sup>(1)</sup> न चाकुर्वाणाः कर्माणि  
 ज्ञातिन्नरामरणाशोकपरिदेवडुःखदौर्मनस्य .....<sup>(2)</sup> एकत्रालिभूतं संसारका[104b]त्तार-  
 मनुभवति ॥ एवं योगिनो ऽपि शून्यतादर्शनावस्था निर्वशेषस्कन्धधात्वापतनानि स्व-  
 द्वापातो नोपलभते । न चानुपलभमाना वस्तुस्वद्वयं तद्विषयं प्रपञ्चमवतारयति । न चा- 5  
 नवतार्यं तद्विषयं प्रपञ्चे विकल्पमवतारयति । न चानवतार्यं विकल्पमद्वै मेत्यभिनिवे-  
 शात्सत्कायदृष्टिमूलकं क्लेशगणानुत्पादयति । न चानुत्पाद्य सत्कायदृष्ट्यादिकं क्लेशगणं  
 कर्माणि कुर्वति<sup>(1)</sup> । न चाकुर्वाणाः ज्ञातिन्नरामरणाख्यं संसारमनुभवति ॥ तदेवमशेषप्रपञ्ची-  
 यशमशिवलक्षणं शून्यतामामगम्य यस्मादशेषकल्पनाज्ञानप्रपञ्चविगमो भवति । प्रपञ्चवि-  
 गमाच्च विकल्पनिवृत्तिः । विकल्पनिवृत्त्या चाशेषकर्मक्लेशनिवृत्तिः । कर्मक्लेशनिवृत्त्या 10  
 च त्रगनिवृत्तिः । तस्माच्छून्यतैव सर्वप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणत्वान्निर्वाणामित्युच्यते ॥

यद्योक्तं शतके ।

धर्मं समासतोऽर्कितं [Tib. 131 a] वर्णयति तथागताः ।

शून्यतमेव निर्वाणं केवलं तदिकोभयं ॥ इति ॥

<sup>(4)</sup> आचार्यभावविवेकस्तु श्रावकप्रत्येकबुद्धानां यद्योदितशून्यताधिगममप्रतिपद्यमान 15  
 एवं वर्णयति । अत्रोत्पन्नप्रतिज्ञाविनश्यत्संस्कारकलापमात्रम[नात्मा]नात्मीयमवलो-

1—1) Omis dans le tibétain.

2) Ms. *daurmanasyomasamekajvāti°*, *jam samameka°*. — Le mot *upāyāsa* semble nécessaire. *osamañjasa?*, *aneka? sanikleca?*

3) = XII. 23, voir Muséon, N. S. I. p. 239.

4) Dans le commentaire *Prajñāpradīpa* dont il a été question ci-dessus p. 7, n. 6.

5) Ms. *pratikṣaṇavisaroru*.

6) M. Max Walleser me communique, d'après l'édition noire, Mdo XXIII, fol. 205b, le texte de Bhavya, reproduit ici par Candrakīrti: *द्वैरं*



दूरंगमायां तु धियाधिक<sup>(1)</sup>

इत्यत्रेति<sup>(2)</sup> न पुनस्तद्वेषो यत्न आस्थोयते ॥

अत एवोक्तं भगवतायां<sup>(3)</sup> ष्टसकृन्निकायां भगवत्यां । श्रावकबोधिमभिसंबोद्धुकामेन  
सुभूतेऽस्यामेव प्रज्ञापारमितायां शिन्नितव्यं । प्रत्येकबोधिमभिसंबोद्धुकामेन सुभूतेऽस्यामेव  
प्रज्ञापारमितायां शिन्नितव्यं । अनुत्तरां सम्यकसंबोधिमभिसंबोद्धुकामेन [Tib. 131b] सुभूते 5  
बोधिसत्त्वेन मन्दासत्त्वेनास्यामेव प्रज्ञापारमितायां शिन्नितव्यमित्यादि ॥

<sup>(4)</sup>  
आह च ॥

यो इच्छति सुगतश्रावकु ऽहं भवेयं

प्रत्येकबुद्ध भविषी तथ धर्मराज्ञो ।

1) Mss. *dhiyāpika iti* — རིང་རུ་ རོང་པར་ རེ་ སློང་ལ་ ལྷན་པར་འགྱུར། et dans  
Madh. Av. རིང་རུ་ རོང་པར་ སློ་ ཡང་། — Le vers est incomplet. — C'est le der-  
nier pāda de la stance 8 du 1<sup>er</sup> chapitre (fol. 226a 7 = p. 19 l. 1). La *dūraṅgamā*  
est la septième bhūmi, et le chapitre VII du livre lui est consacré. — Tandis que  
la méditation est la chose importante dans les stades avancés, le don et la pitié sont  
la caractéristique de la première bhūmi: རང་པོ་ སྤྱིན་པ་རྟེན་ རེ་ ལྷན་པར་འགྱུར།  
(Ibid I 9).

*dūraṅgama citta*, «effuse vagans», dans *Dhammapada*, 37; mais *Therī-*  
*gathā*, 231 *dūraṅgamā satimanto ... dukkhass 'antaṃ pajānanti tena me sa-*  
*manū piyā*.

2) Mss. *iti .atreti na punas te dūṣṣo, ity ucyate punanas*. — D'après le  
tibétain *ity atroktatvān na...*

3) Comparer, pour la doctrine, p. 379 de l'édition de Calcutta.

4) D'après le tibétain *api ca ... ity āha*. — Mètre *Vasantatilaka* (---  
---).

5) Voir Ed. Müller, *Di. l. der Gāthās*, p. 25 (*Lalita* p. 419 *ga-*  
*mjā, °yā*).



इमु त्वात्ति नागत्य न शक्यति पापुषोतु

यथ आरूपार गमनीयं अतीरदर्शा ॥ इति ॥

अत्राह । यथेवमाध्यात्मिकबाह्यवस्वनुपलम्भाद्ध्य्यात्मं बहिष्ठाकं ममेति कल्प-  
नाज्ञानानामनुत्पादस्तत्तन्मिति व्यवस्थापितं । यत्कृतमुक्तं भगवता ।

5 आत्मा हि आत्मनो नाथः । को नु नाथः । परो भवेत् ।

आत्मना हि मुद्यत्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

आत्मा हि आत्मनो नाथः । को नु नाथः । परो भवेत् ।

आत्मा हि आत्मनः सात्तो कृतस्यापकृतस्य च ॥

तथार्यममाधिस्ता ।

10 कृष्णा शुभं च न नश्यति कर्म

आत्मन कृत्वा च वेदयितव्यं ।

1) *kṣ* ne fait pas position. — Mss. *kṣānti nāgati*. — *सञ्ज्ञेयं* 'अद्वैतं' 'म' 'न' 'इ' 'तु'  
= Ils ne peuvent obtenir (ce qu'ils recherchent), s'ils ne s'appuyent sur cette  
*kṣānti* (c'est-à-dire sur la *Prajñāpāramitā* et la doctrine du double vide) —  
Comparer *anutpattikadharmakṣānti*, *anutpādañāna*. — On peut lire *āgata*,  
*āgācca*.

2) Mss. *yathā āre pārāgamanīyaṃ atīva ca darṣi*. *सञ्ज्ञेयं* 'कुं' 'द्वैतं' 'म'  
*द्वैतं* 'अज्ञेयं' 'द्वैतं' 'मै' 'म' 'इ' 'तु' 'तु' — Le sens paraît clair: de même, sans la  
*Prajñāp.*, on ne peut devenir ni *śrāvaka*, ni *pratyeka*, ni *buddha*; de même  
qu'un homme [au milieu de la rivière] ne peut aborder ni à droite ni à gauche,  
s'il ne voit pas la rive. D'après Pischel (*Gr. der Pr.-Spr.* § 165) *āra* = *āra*  
= *āvara*. D'après Foucaux (*M. Vyut.*) *कुं* 'द्वैतं' = *āram*, *arvāk*. — *gamanīyam*  
= *gantum*.

3) Mss. *kalpanājanāmam anut*°.

4) Comparer *Dhammapada* 160. — La première stance est reproduite  
dans *Abhidh.* k. v. (apud *Minayeff* p. 226), et, avec variante (*yāti supapūṭitā*).  
*Bodhic.* p. IX. 73. — Elle est, dans ces deux textes, alléguée, comme elle l'est  
ici, en faveur de l'existence d'un moi.

5) Mss. *ṣubha* et *ṣukra* (*सुक्ला* = *ṣukla*).

नो च पि संक्रम कर्मफलस्य

नो च घकेतुक प्रत्यनुभोती ॥

इति विस्तरः । तत्कथं न विरुध्यत इति ॥ उच्यते । इदमपि किं नोक्तं भगवता ।

नास्तीकृ सन्न घात्मा वा [105b] धर्मास्त्वैते सकेतुकाः । इति ॥

तथा किं<sup>(4)</sup> रूपं नात्मा रूपवान्नापि चात्मा रूपे नात्मा नात्मनि रूपं । एवं पावत् 5

विज्ञानं नात्मा विज्ञानवान्नात्मा विज्ञाने नात्मा नात्मनि विज्ञानमिति ॥

तथा 'घाना'त्मानः सर्वधर्मा इति ॥ तत्कथमिदानीमनेनागमेन पूर्वकस्यागमस्य वि-  
रोधा<sup>(5)</sup> न स्यात् । तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतोऽन्वेष्यः । सामान्येन तु भगवद्विबुद्धेः  
प्रवचने<sup>(6)</sup> नेपनोतार्थविस्तरप्रभेदेषुषडगद्विनेयबुद्धिपद्माकरविबोधनपरैरादित्यकल्पैर-  
स्तंगतैर्महाकरूपोपायविज्ञानगमस्तिविस्तरैः<sup>(7)</sup> ।

10

[आत्मेत्यपि [Tib. 132a] प्रज्ञापितमन]ात्मेत्यपि देशितं ।

बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं<sup>(7)</sup> ॥ ६

1) Mss. *no citta sa(ni)kramati*. 'लक्ष' र'न' 'लक्ष'सु' 'लक्ष'स'न' 'मै' । *Le kar-  
man et son fruit ne passent pas d'une existence dans une autre.*

2) Mss. *nāra ahetukapratyanubhāvī* कुं र'न' कुं'मे'न' स'न' य'न' 'लक्ष'स'  
मै' । = *na cāpy ahetupratyayo bhavati*.

3) Mss. *nirudhyate*.

4) C'est le *caturdhā vicāra* que les sources pâlies développent volontiers, par exemple Sam. N. III, p. 44, IV, p. 237. — Nāgārjuna's Friendly Epistle, 49 (J. P. T. S. 1886, p. 15). — Il y a aussi quatre *pakṣas* M. Vyut. § 208, mais *ātmiyam rūpaṃ* remplace le *ātmani rūpaṃ*.

5) Mss. *nirodho*.

6--6) Manque dans le tibétain.

7) स'न'स' 'मै' 'लक्ष' 'सु' 'लक्ष' 'स' 'न' 'मै' । स'न'स' 'मै' 'लक्ष' 'सु' 'लक्ष' 'स' 'न' 'मै' । स'न'स' 'मै' 'लक्ष' 'सु' 'लक्ष' 'स' 'न' 'मै' । स'न'स' 'मै' 'लक्ष' 'सु' 'लक्ष' 'स' 'न' 'मै' ।

यत्र चायमभिप्रायः । इह ये <sup>(1)</sup> आत्माभावविपर्ययसिद्धि<sup>(2)</sup> दर्शनघनतिगिरपटलावच्छादि-  
 ताशेषबुद्धिनपनतया लौकिकावद्यतदर्शनविषयानतिक्रान्तमपि भावनातमपश्यन्तो] व्य-  
 वहारसत्यावस्थिता एव सत्तः नितिसलिलञ्चलनपवनाभिधानतत्त्वमात्रानुवर्णनपरा मू-  
 लौदनोदक[किण्व]ादिद्रव्यविशेषपरिपाकमात्रप्रत्ययोत्पन्नमदमूच्छा<sup>(3)</sup>दिसामर्थ्यविशेषानुग-  
 5 तमश्चपानोपलम्भवत् कललादिमहाभूतपरिपाकमात्रसंभूता एव बुद्धीरनुवर्णयन्तः पूर्वात्ता-  
 परान्तापवादप्रवृत्ताः सत्तः परलोकमात्मानं चापवदन्ते । नास्त्यथ लोको नास्ति परलोको  
 नास्ति सुकृतडुकृतानां कर्मणां फलविपाको नास्ति सत्त्व उपपाडक इत्यादिना । तदप-  
 वादाच्च स्वर्गापवर्गविशिष्टपुण्यविशेषान्तेपराश्चुखाः सततसमितमकुशलकर्मभिर्भस्त्र-  
 रण[106a]प्रवृत्ता नरकादिमहाप्रपातपतनाभिमुखाः ॥ तेषां तदसदृष्टिनित्यर्थं चतुरशी-  
 10 तितित्तचरितसकृन्नेदभिनस्य [Tib. 132b] सत्त्वधातोर्पश्चाशयानुवर्तकैरशेषसत्त्वधातूत्तर-

1—1) Non représenté dans le tibétain. — Mss. *ye cātma yā sa(r)viparyāsa*?

2) ལ་ངན་པའི་ ལེ ལྷ་ངན་པ་.

3) རྗེས་སུ་འདྲུག་ལ་ = *anuvartana*.

4) Mss. *mūlodanodakasyādīdravya*°. — རྩ་པ་ རྩང་ རྩལ་ རྩང་ ལཔས་ རྩང་  
 རྩུ་ རྩང་ རྩང་ལ་ རྩལ་པ་ *rtsa* = *mūla*, *phabs* = *liṅga* (ce qui est excellent, voir  
 Sarvadārç. s. *Bibl. Ind.* p. 3, 2 en remontant. — Çarad Candra *kiñcana*?,  
*chu* = *udaka*; mais *chan* = *surā*, et *drod* = *uṣṇa*.

5) = རྩལ་.

6) བཤུས་ཏེ་ རྩུ་པ་. — Comparer les doctrines d'Ajita, *Dīgha N. I.* p. 55  
*n'atthi ayam loko, n'atthi paro loko ... n'atthi sattā-opapātikā ...*

7) Le tibétain porte simplement རྩུ་པ་ = *carita*. — Le *sattvaloka*  
 (= *jīva*°, *Bodhic.* p. II. 62, voir *Bodhisattvabhūmi*, I, xvii, § 5) s'oppose  
 au *bhājanaloka* (*Dh.-s.* LXXXIX, cp. Childers, p. 453). — Je ne sais rien de  
 cette division en 84000 catégories.

णाक्षिप्तप्रतिज्ञासंपादनतत्परैः प्रज्ञोपायमहाकरुणासंभारपुरःसरैर्निरूपमैरेकत्रगढ्बुधि-  
 निर्मरत्रशषक्लेशमहाव्याधिचिकित्सकैर्महावैद्यैराज्ञभूतैर्कोनिमध्योत्कृष्टविनेपन्नानुज्ञिघृत-  
 या कोनानां विनेयानामकुशलकर्मकारिणामकुशलादि निवर्तयितुं बुद्धैर्गवद्विः क्वचि-  
 दात्मेत्यपि प्रज्ञपितं । लोके व्यवस्थापितं । अकृतुवादप्रतिषेधोपपत्तिश्च कर्मकारकपरो-  
 तातो नाप्यकृतुतः इत्यतो मध्यमकावताराच्च विस्तरेण वेदितव्येति तत्प्रतिषेधार्थं नेक  
 पनर्पल घ्रास्थीयते ॥

पे तु सद्भूतात्मदृष्टिकठिनातिदीर्घतरात्मात्मीयभावस्नेहसूत्रकारबद्धा विक्कंगना  
 सु मुद्गरमपि गताः कुशलकर्मकारिणो ऽकुशलकर्मपथव्यावृत्त्या अपि न शक्नुवन्ति त्रैधा-

1) Voir ci-dessus 302, n. 3.

2) Tib. = doués d'*upāya*, de science et de pitié.

3) *ekajagad°*, non traduit.

4) *niravaçesa°*, non traduit.

5) Sur Bouddha médecin, voir J. R. A. S. 1903, 578.

6-6) Manque dans le tibétain.

7) Cp. M. Vyut. 245, 1263. s. 4. *praṇīta°*, *madhya°*, *līnadhātuka*. Cette division des disciples en trois catégories peut servir à plusieurs usages; elle correspond à la distinction des trois Véhicules; elle justifie l'hypothèse d'un triple enseignement. — Cp. le *mṛdu*, *madhya*, *adhimūtra*.

8) *loke* manque dans le tibétain.

9) Chap. VIII.

10) Derniers mots de la 1<sup>ère</sup> kārīka du premier chapitre. Voir ci-dessus 12 13 — *ato*: L'auteur renvoie au *çāstra* (*Madhyamakaçāstra*).

11) Chap. VI. 43. — Voir Bendall, *Subhāṣitas*. Muséon, N. S. IV. p. 391, n. 4, le texte sanscrit et la traduction tibétaine.

12) Il y a deux *saṃmohas*: *phalavipāka°*, *tattvārtha°* (M. Vyut. § 245. 1130, 1131). Le premier détruit la vérité relative (*saṃvṛtīsatya*); le second se confond avec cette vérité. — La négation du moi est bien plus nocive que l'hérésie du moi, voir *Bodhisattvabhūmi* I. iv: *pudgaladr̥ṣṭīko jāntur jñeye kevalam muhyen na tu sarvaṃ jñeyam apavadeta, na tato niānam apāyēsūpapadyeta, na viṣaṃ-udāyeta, na çāñihāliko bhavet chakṣūpadeṣu. . .*

13-13) Mss. *sūtrakāl(r)abaddhā vi(tyetomadhyamakāro)hamgamā* བསྟག་ཏུ་  
 ཡང་བྲག་པར་ ལྟ་བུ་ མཐོག་ས་མ་ སུ་ སྤང་སུ་ ཚེས་ རྟེན་ཏུ་ རིང་བས་ ལྟོད་པ་ལྟར་  
 = *saḍbhūtātmadr̥ṣṭīkañhinātīdirghaçithīlamahāsūtra*[*baddhā*] *vihamgamā* *iva*;  
 lectures très suspectes, car la pièce de *çithīla* est ci-dessous, p. 358 l. 2.

14) རིང་བོར་ སྤྱིན་ ཡང་ Mss. *sudūramavigatāḥ*.

तुक्रभवोपपत्तिमतिवाह्य शिवमज्ञरममरणं निर्वाणपुरमभिगन्तु । तेषां मध्यानां विनेषानां  
सत्कापदर्शनाभिनिवेशशिथिलीकरणाय निर्वाणाभिलाषसंज्ञनार्थं बुद्धैर्भगवाद्भिर्विनेषय-  
नानुग्रहचिकीर्षुभिर्नात्मेत्यपि देशितं ॥

ये तु पूर्वाभ्यासविशेषानुगतगम्भोरधर्माधिभोक्तृत्वबीजपरिपाकाः प्रत्यासन्न-  
वर्तिनि<sup>(4)</sup> निर्वाणे तेषामुत्कृष्टानां विनेषानां विगतात्मस्नेहानां परमगम्भीरमौनीन्द्रप्रवच-  
नार्थतन्त्रावगाहनसम[106 b]र्थानामधिमुक्तिविशेषमवधार्य ।

बुद्धैरात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

यद्यैव स्यात्प्रदर्शनमतत्त्वमेव [Tib. 133 a] तत्प्रतिपन्नभूतमप्यनात्मदर्शनं नैव तत्र-  
मिति । एवं नास्त्यात्मा कश्चिन्न चाप्यनात्मा कश्चिदस्तीति देशितं ॥

10 यथोक्तमार्परुत्कृष्टे । आत्मेति काश्यप ग्रयमेकोऽस्तः । नैरात्म्यमित्ययं द्वितीयो-  
ऽस्तः । यदेतदनयोर्ज्ञयोर्मध्यं तदत्राप्यमनिर्दर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमविज्ञातिकमन्वितामि-  
यमुच्यते काश्यप मध्यमा प्रतिपदरूपाणां भूतप्रत्यवेत्तेति ॥

उक्तं चार्परुत्कृष्ट्यां ।

1) བསམས་གསུམ་ལས་ མིང་ཏུ་འདས་ནས་ = *traidhātukam ativahya*.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) ལྷག་པར་མོས་པ་. Le *bija* est l'*adhimokṣa*; il est *paripakva* en raison de l'*abhyāsa*.

4) Mss. °*vartiny anirvāṇe*. — Le locatif dépend de *adhimukti*, l. 6.

5) Le tibétain a simplement མུབ་པའི་དབང་པོ་ = *munindra*. — Le chef de ceux qui pratiquent le *mauna*.

6) = ci-dessus 270. 7. (*avijñaptika* précède *aniketa*). Comparer 269. 7. le *Kātyāyanāvavada*.

7) Ce livre est cité ci-dessus 185. 7, 188. 13 et 346. 4.

नैवमात्मा न चानात्मा यथाभूतेन लभ्यते ।

आत्मानात्मकृते दृष्टी ववारास्मान्महामुनिः ॥

दृष्टश्रुताद्यं मुनिना न सत्यं न मृषोदितं ।

पत्ताद्धि प्रतिपत्तः स्यादुभयं तच्च नार्थतः ॥ इति ।

यतश्चेवं ह्येनमध्योत्कृष्टविनेयजनशयनानात्मेन आत्मानात्मतदुभयप्रतिपद्येन बु- 5  
द्धानां भगवतां धर्मदेशना प्रवृत्ता तस्मान्नास्त्यागमबाधो माध्यमिकानां ॥

यत एवाक्तमार्थदेवपदिः ।

वारुणं प्रागुपुण्यस्य मध्ये वारुणमात्मनः ।

सर्वस्य वारुणं पश्चाद्यो ज्ञानीते स बुद्धिमान् ॥ इति ।

तथाचार्यपदिहोक्तं ।

10

यद्येव वैयाकरणो मातृकामपि पाठयेत् ।

बुद्धोऽवदत्तथा धर्मं विनेयानां यथात्मं ॥

केषां चिद्वदद्धर्मं पापेभ्यो विनिवृत्तये ।

केषां चित्पुण्यसिद्धयर्थं केषां [Tib. 133b] विद्वयनिश्चितं ॥

1) རྟེ་ལྟེ་ར་ བརྗོག་ = *tasmād vavāra*. — °*krte* n'est pas traduit

2) C'est-à-dire tout le *vyavahāra*, tout le *prapañca*.

3) = *āgamena bādho*.

4) Dans le *Caṭuḥçataka*, VIII. 15. — Voir Muséon, N. S. I. p. 239.

5) *ācārya* = *Nāgārjuna*. Ces stances ne se trouvent dans aucun des traités fondamentaux qui forment le རྟེ་གས་མའི་ཚོགས་སྡེ་ (Tār. p. 302).

6) བརྗོག་སྡེ་རྟེ་མ་

7) ཡི་གེ་རྟེ་ལྟེ་མ་

दयानिश्चितमेकेषां गम्भीरं भोक्तृभोषणं ।

शून्यताकरूपागर्भं केषां चिद्वोधिमाधनं ॥ इति ॥

अथ वा [107a]पमन्योऽर्थः । आत्मेत्यपि प्रज्ञापितं सांख्यादिभिः । प्रतिक्षणविनश्य-  
राणां संस्काराणां कर्मफलसंबन्धाभावमुत्प्रेत्य । अनात्मेत्यापि प्रज्ञापितं लोकापतिकैरू-  
5 पपत्त्यात्मानं संसर्तारूपशयिभिः ।

एतावानेव पुरुषो यावानिन्द्रियगोचरः ।

भद्रे वृकपदं स्येतद्यदति बहुश्रुताः ॥

इत्यादिना ॥ तैमिरिकोपलब्धकेशमशकादिष्वपि चित्तैर्मिरिकैरिव बालजनपरिकल्पि-  
तात्मानात्मादिवस्तुस्वप्नं सर्वथैवापश्यद्भिः

10

बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितं ॥

1) श्लोक-सं.

2) འཇིག་རྟེན་གྱི་འཇིག་པ་ (འཇིག་པ་ ou འཇིག་པ་ ou འཇིག་པ་ ou འཇིག་པ་?)

D'après Çarat Chandra: the cast out by the world, i. e. the despised of the people. — Cette explication, qui justifie la lecture *hphen*, est insuffisante. *rygyan-riñ-ba* = *āyata, ātala*. — *phan-pa* joue le rôle d'un suffixe.

3) *upapattiyā* = འཇིག་པ་མེད་ = par l'expérience. — Les Cārvākas sont *upapattipratīlambhikas*; les Aryas *dharmatūpratīlabdhas* (? — M. Vyut. 245. 573 et suiv.).

4) *sansattāram apaçyatih* — འཇིག་པ་མེད་པ་མེད་པ་

5) *vrkapadam* = ལྷུང་གི་འཇིག་པ་. — Dans le Lokatattvanirṇaya de Haribhadra (Giornale della Società Asiatica Italiana, 1905, p. 290), le 'Bhūta-vādin' (= Cārvāka) s'exprime ainsi: etāvan eva loko 'yaṃ yāvān indriyagocaraḥ, bhadre vrkapadaṃ hy etad yad vadanty abahuçrutāḥ. Mais l'éditeur, M. L. Sualī, signale la variante Ṣaḍdarçanasamgraha, vers 81: bhadre vrkapadaṃ paçya yad vadanti bahuçrutāḥ; et il renvoie au commentaire en cours d'édition dans la Bibliotheca Indica.

यथोक्तमार्थतथागतगुह्यसूत्रे<sup>(1)</sup> । अथ खलु शास्त्रमतिर्बोधिसत्त्वो भगवत्तमेतदवोचत् ।  
 उपशम उपशम इति भगवन्बुध्यते । क एष उपशमो नाम ' कस्य चोपशमाडुपशम इत्यु-  
 च्यते ॥ भगवानाह । उपशम इति कुलपुत्रोच्यते ' क्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं । क्लेशोपशम  
 इति संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशमस्यैतदधिवचनं । संकल्पविकल्पपरिकल्पोपशम इति  
 [संज्ञामनसिकारोपशमस्यैतदधिवचनं] । संज्ञामनसिकारोपशम इति विपर्यासोपशम[107b]- 5  
 मस्यैतदधिवचनं । विपर्यासोपशम इति हेत्वारिम्बणोपशमस्यैतदधिवचनं । हेत्वारिम्बणो-  
 पशम इत्यविद्याभवत्तृष्णोपशमस्यैतदधिवचनं । अविद्याभवत्तृष्णोपशम इत्यहंकारममा-  
 रोपशमस्यैतदधिवचनं । अहंकारममारोपशम इत्युच्छेदशास्त्रतदष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ।  
 उच्छेदशास्त्रतदष्ट्युपशम इति सत्कायदष्ट्युपशमस्यैतदधिवचनं ॥ इति शास्त्रमते ये के चि-  
 दारिम्बणहेतुदृष्टिसंपुक्ताः संक्लेशाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सत्कायदष्टेष्टत्पद्यन्ते सत्कायदष्ट्युप- 10  
 शमात्सर्वदष्ट्युपशम इति । सर्वदष्ट्युपशमात्सर्वप्रणिधानोपशम इति । सर्वप्रणिधानोपश-  
 मात्सर्वक्लेशोपशमः ॥ तद्यथापि नाम शास्त्रमते वृत्तस्य मूले क्लिप्ते सर्वशाखापन्नफलानि  
 शुष्यन्ति । एवमेव शास्त्रमते सत्कायदष्ट्युपशमात्सर्वक्लेशोपशमस्यैतदधिवचनं<sup>(6)</sup> । सत्कायदष्टौ शा-

1) Sur ce texte, la version chinoise, et le livre du même titre, mais très différent, qui est classé parmi les Dharmas du Népal, voir Çikṣās. p. 7, n. 5 et 274, n. 1. — La citation (jusque p. 364 l. 1) manque dans le tibétain.

2) *upaśama* = *punaranutpattidharmakatayatāntikasamuccheda* (Bodhic. p. 350. 7).

3) Sic Mss.

4) L'ordre peut paraître étrange: *avidyā* et *trṣṇā* sont *kleṣa*, *samskāra*s et *bhava* sont *karman*. (Voir nos Deux notes sur le Pratityasamutpāda, Congrès d'Alger, vol. I.)

5) C'est-à-dire que le fidèle obtient l'*apranāhitasamādhi*, définie comme il suit: *taḍ...vastu mithyāveikalpasamutthāpītena kleṣena parighātavād anekadośadusṭaṃ paśyataḥ...tatprāṇādhānapūrvakā cittasthitiḥ* (Bodhisattvabhūmi I. XVII, § 14). — Voir ci-dessous p. 363 n. 1.

6—6) = Çikṣās. 242, 7—9; Bodhic. p. IX. 78 ad finem (avec la lecture *upaśāmyanti*). — Même comparaison Sam. N. II. 92 (*rukkhavaggo*), Nettip. p. 14, et ailleurs.



त्तमते ऽपरिज्ञातायां सर्वोपादानोपल्लेशा उत्पद्यन्ते । सत्कायदृष्टिपरिज्ञातोऽपि सर्वोपादानोपल्लेशा [108a] नोत्पद्यन्ते न ब्रूयन्ते ॥

शात्तमतिराक् । का पुनर्भगवन् सत्कायदृष्टिपरिज्ञा ॥ भगवानाक् । घात्तासमुत्थानं शात्तमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा मत्त्वाममुत्थानं जी[वा]समुत्थानं पुद्गलाममुत्थानं दृष्ट्यसमुत्थानं सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । न खलु पुनः शात्तमते सा दृष्टिरध्यात्मं प्रतिष्ठिता न बद्धिर्धा प्रतिष्ठिता सा दृष्टिः सर्वतोऽप्रतिष्ठिता । यत्तस्या [अ]प्रतिष्ठिताया दृष्टेरप्रतिष्ठितेति ज्ञानमियं शात्तमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । सत्कायदृष्टिपरिज्ञेति शात्तमते शून्यताया एतदधिचर्चनं । यच्चूयतानुलोमिक्या क्षान्त्या तां दृष्टिं नोद्भूयति । श्यमपि

1) La *parijñā* est une connaissance d'une nature particulière, qui comporte la disparition de l'objet connu. Voir Saṃp. N. III, p. 169—160 (*katamā ca bhikkhava pariññā . rāgakkhaya, dosa°, moha°; ayaṃ vuccati bhikkhava pariñña*), cité (*uktam sūtre*) Abhidh. k. v. Soc. As. fol. 382b 9 (*parijñā katamā . yad atra cchandarāgaprahāṇam, chandarāgasamatikramah. iyaṃ ucyate pariññeti vistorah*).

2) Comparer et opposer le *pariyuthāna* et le *pariyavasthāna*. — L'adjectif *cittasamuttāna*, Dh.-s. n. i § 667, 1195, etc.

3) *ānulomikī kṣānti*, M. Vyut. § 245. 103 Bodhic. p. 428. 13; *ānulomī, Sukhāv. vyūha*, p. 55. 12 (§ 32, *ad fin*) (apud Dh.-s. CVII, q. v. (a)); *satyānulomāḥ kṣāntayaḥ*, Div. Av. 80. 1. — Des trois patiences de Dh.-s., la première seule (*dharmaṇidhyānaḥ*) nous intéresse ici (b). On nous apprend, Majjh. II. 175, qu'elle est l'élément essentiel du *chanda*, et qu'elle procède de *Paṭṭhapa-parikkhā* (*no ce taṃ atthaṃ upaparikkheyya, na-y-idaṃ dhammā nijjhānam khameyyū . yasmā ca kho atthaṃ upaparikkhati, tasmā dhammā nijjhānam khamanti . .*).

D'après les théories relatives à l'accession aux nobles *phalas*, tout *jñāna* est précédé d'une *jñānakṣānti*, qui n'est pas *jñāna* de sa nature, étant faite de *parimārgaṇa* ou de *nīṭiraṇa*. (Voir Dh.-s. XCVI et ci-dessous, Chap. XXIV, 4)

*kṣānti*, «state of saintly abstraction» (Div. 80. 2, 166. 18, 240. 20), appartient à la classe des *nirvedhabhāgīyas* (M. Vyut. § 55. *uṣmagata, mūrdhānaḥ, kṣānti, laukikāgradharma*, Bodhic. p. IX. 41; Wassilief, 140). — Le disciple qui l'obtient est *nirvedhikaprajña* (M. Vyut. § 48, 32).

La *bodhisattvaḥkṣānti* est obtenue par l'intelligence de l'ineffabilité essentielle de tous les *dharma*s (*dharmaṇām svabhāvārtha = nirabhūpyasvabhāvātā*), *Bodhisattvabhūmi* I. xvii, § 12. — *dharmaṣu samyaksamīraṇakṣānti* (ibid. I. vi).

(a) Les traductions de Max Muller (S. B. of the East, XLIX, 2, p. 61) sont très contestables: *ghoṣānugā* = resignation following the sound; *ānulo-*

शात्तमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा । सत्काय इति शात्तमते शून्यतानिमित्तप्रणिष्कितानभिस्त-  
स्काराज्ञातानुत्पाददृष्ट्या तां दृष्टिं नोद्भूताति । इयमपि शात्तमते सत्कायदृष्टिपरिज्ञा ।  
सत्काय इति शात्तमते अकाय एष न कसति न विकसति न चिनोति नोपचिनोति । अ-  
दित एव तद्भूतं परिक्ल्पितं यच्चाभूतं परिक्ल्पितं तन्न परिक्ल्पितं [108b] तं न परि-  
क्ल्प्यते न विकल्प्यते तन्न क्रियते न विठप्यते नोत्थाप्यते नाध्यवस्यते । तदुच्यते 5  
उपशम इति ॥

शात्तमतिराक् । उपशात्त उपशात्त इति भगवन्नुच्यते कस्योपशमादुपशात्त इत्यु-  
च्यते ॥ भगवानाक् । अरम्बनतः (8) शात्तमते चित्तं-ञ्जलति । यत्र भूप अलम्बनीकरोति  
तत्र अलत्त्यञ्जलनुपशात्त इत्युच्यते । तद्यथापि नाम शात्तमते ऽग्निरूपदानतो अलत्त्यनु-  
पादानतः शाम्यति । एवमेवालम्बनतश्चित्तं अलत्ति । अनालम्बनतः शाम्यति ॥ तत्र शा- 10  
त्तमते उपायकुशलोऽयं बोधिसत्त्वः प्रज्ञापारमितापरिशुद्ध अलम्बनसमतां च प्रज्ञानाति ।  
कुशलमूलारम्बनं च शमयतीत्यादि ॥

*mki* = resignation to natural consequences, *anutpattikadharmā*° = re-  
signation to consequences which have not yet arisen. — Sur *ghoṣa*, voir ci-  
dessous p. 378, n. 1. — Sur *Anutpattika*°, Lañkāv. p. 83... *adhyañtma-*  
*bāhyasarvadharmānupalabdhibhīḥ* (?) *niḥsvabhūvadārṣanād utpādadṛṣṭivimi-*  
*rttau . anutpattikadharmakṣāntiṃ pratilabhate*. — Cp. *Anutpādaññāna*.

(b) Les deux autres (*duḥkhādādhivāsanaṅkṣānti*, supporter la souffrance, *parā-*  
*pakāramarṣaṅkṣānti*, pardonner les injures) sont expliquées dans Bodhic.  
Chap. VI. 9—21, 22—51. Ce texte attribué à la troisième patience (VI. 52 et  
suiv.) un sens qu'elle ne paraît pas avoir habituellement: résignation résultant  
de l'examen des lois de l'acte et de la nature de la souffrance.

1) *gūnyatāsamādhi* = *sarvābhilāpātmakeṇa svabhāvena virahitam nirabhi-*  
*lāpāsvabhāvam vastu paṣyataḥ yā cittasya sthitiḥ*. — *ānimittasamādhi* = *tad..*  
*vastu sarvavikalpaprapañcanimittāny apanīya yathābhūtam cāntato manasikur-*  
*vato . yā cittasya sthitiḥ* (Bodhisattvabhūmi, I, xvii, § 14).

2) *Mss. kesati, keṣati*.

3) Il faut donc réaliser *Pāramyañchedano nāma samādhi* (M. Vyut.  
§ 21. 68). — La destruction (*keṣaya*) des *kleṣas* est réalisée (1) *āmbanaparijñānāt*,  
(2) *tadālanbanasamīkṣayāt*, (3, 4) *āmbanaprahāṇāc ca pratipakṣodayāt* (Abhidh.  
k. v., Soc. As., 380 a).

4) Dans le sens de combustible, cp. Mhv. III. 546. — Bhavya, Sectes, 185 a.

यत्राह । यदि बुद्धैर्भगवद्भिर्नात्मेति देशितं नानात्मेति किं तर्हि देशितमिति ॥  
उच्यते ।

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥ ७

- 5 इह यदि किं चिदभिधातव्यं वस्तु स्यात्तद्देश्येत । यदा त्वभिधातव्यं निवृत्तं वाचां  
विषयो नास्ति तदा किं चिदपि नैव देश्यते बुद्धैः । कस्मात्पुनरभिधातव्यं नास्तीत्याह ।  
निवृत्ते चित्तगोचर इति । चित्तस्य गोचरः चित्तगोचरः । गोचरो वि[109a]षय आरन्वण-  
मि[Tib. 134a]त्यर्थः । यदि चित्तस्य कश्चिद्गोचरः स्यात्तत्र किं चिन्निमित्तमध्यारोप्य  
स्याद्वाचां प्रवृत्तिः । यदा तु चित्तस्य विषय एवानुपपन्नस्तदा क्व निमित्ताध्यारोपो येन  
10 वाचां प्रवृत्तिः स्यात् ॥ कस्मात्पुनः<sup>(3)</sup> चित्तविषयो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ॥

- यस्मानुत्पन्नानिरूढा निर्वाणमिव धर्मता धर्मस्वभावो धर्मप्रकृतिर्व्यवस्थापिता  
तस्मान्न तत्र चित्तं प्रवर्तते । चित्तस्याप्रवृत्तौ च कुतो निमित्ताध्यारोपः । तद्भावात्कुतो  
वाचां प्रवृत्तिः । अतश्च न किं चिद्बुद्धैर्भगवद्भिर्देशितमिति स्थितमविकलं ॥ अत एव च  
15 वक्ष्यति<sup>(4)</sup>

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न काचित्कस्यचित्काश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः ॥ इति ।

1) Mss. *nivrtticittagocarāḥ*; ci-dessous *nivṛtta*° c° et *nivṛtīḥ* c°. --  
བཟོན་པར་ ལུ་པ་ བསྐྱོག་པ་སྟེ། རེ་མས་ཀྱི་ ལྷོད་ལུའ་ བསྐྱོག་པས་སོ། མ་སྐྱེས་པ་  
དང་ མ་འགགས་པ། ཚོས་ཉིད་ ལུ་དཔྱ་འདས་ དང་ མཚུངས། = *cittagocarānivr̥tīḥ*.  
Cité ci-dessous ad XXIV. 8.

2) Mss. *nivṛtīḥ* c°.

3) Mss. *lasmāt parac*°.

4) = XXV. 24.

(1) एवं चैतत् । अथ नापमन्यः पूर्वपत्तः । यदुक्तं प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यत इति<sup>(2)</sup> कथं पुनः प्रपञ्चस्य शून्यतायां निरोध इति ॥ उच्यते । यस्मान्निवृत्तमभिधातव्यमित्यादि पूर्व-  
वद्याख्येयं ॥

(4) अथ वा यदेतदुक्तं प्रागाध्यात्मिकवाक्यत्रस्तुपलम्भेनाध्यात्मं बहिः पः सर्वदा-  
हंकारमकारपरित्यज्य इमत्र तन्नमिति । कोदशं तत्किं<sup>(6)</sup> हंक्तुं वा शक्यते । तस्मात् 5  
निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचरे<sup>(8)</sup> ।

तत्र<sup>(9)</sup> तन्नत इति वाक्यशेषः [Tib. 134 b] । किं पुनः कारणां तत्र तन्निवृत्तमभि-  
धातव्यं निवृत्तचित्तगोचर इत्याह ।<sup>(10)</sup>

अनुत्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणामिव धर्म[109 b]ता ।

इति पूर्वक्रमेवमेव व्याख्यानं योग्यं ॥

10

1) འདྲི་ཞེ་ན་ རེ་ལྟ་ ཡིན་པ་ལམ། ।

2) XVIII. 5; ci-dessus p. 350 l. 5. — Le tibétain répète les deux derniers padas de la Karikā: ... *te prapañcāt prapañcas tu...*

3) Le tibétain répète les deux premiers padas.

4) *atha vā* = རྣམ་པ་གཅིག་ཏུ་

5) *sarvadā* manque dans le tibétain.

6) ཅི་སྟེ་ བཟོད་པ་ལམ། — Mss. *ki vad vahtutum vā, kum tad...*

7) འདྲི་ལྟར་ = *evam*.

8) ལྷོག་པས་ = *nivṛttam* = *nivṛtte*. Mss. *nivṛttacittagocaras tatra...*

9) Mss. *tattvata iti* — རེ་ཁོ་ན་ཉིད་ རེ་ལ་

10) Mss. *nivṛttac*° བཟོད་པར་བྱ་བ་ ལྷོག་ཅིང་ མེས་ས་ཀྱི་ སྤྱོད་ལུལ་ ལྷོག་  
པར་ལྷུར་ ལེ་ན།

अत एवोक्तमार्थतथागतगुह्यसूत्रे । यां च शात्मते रात्रिं तथागतो अनुत्तरां सम्यक्  
 संबोधिमभिसंबुद्धो यां च रात्रिमुपादाय परिनिर्वास्यति । अस्मिन्नन्तरे तथागतनेकातर-  
 मपि नोदाकृतं न प्रव्याकृतं नापि प्रव्याकुरिष्यति<sup>(2)</sup> । कथं तर्हि भगवता सकलसुरासु-  
 रनरकिन्नरसिद्धविद्याधरोरगप्रभृतिविनेयज्ञेभ्यो विविधप्रकारे[भ्यो] धर्मदेशना देशिता ।  
 5 एकतणवागुदाकरेणैव ततस्ज्ञानमनस्तमोकरणी बहुविधबुद्धिनलिनोवनविबोधिनो ज-  
 रामरणसर्पित्सागरोच्छोषिणी कल्पकालानलसैत्तार्करिभिसरक्रेपिणी शरद्रूपामका-  
<sup>(7)</sup>  
 प्रभेति ॥

तदेवं सूत्रे ।

पथा यत्कृतं तूर्यं वाच्यते पवनेरितं ।

10

न चात्र वादकः कश्चिन्निश्रुत्यथ च स्वराः ॥

1) Le tibétain porte seulement མདོ་ལྟམ་. — Une partie de ce fragment est cité ci-dessous fol. 171 a et Bodhic. p. 419. 7 (IX. 35 — *ikā* p. 276. 2). — On trouvera dans ce dernier ouvrage divers textes relatifs au silence de Bhagavat et visés par Kumārila dans le *Ṣlokavārt.* (Voir J. R. A. S. 1902, p. 374, n. 1)

Notre texte est en opposition très nette avec la vieille formule qu'il démarque: *yañ ca bhikkhave rattim tathāgato anuttaram sammāsam bodhim abhisambujjhati, yañ ca rattim anupādisesūya nibbānadhātuyā parinibbāyati, yañ ctasmim antare bhāsati lapati niddisati, sabbau taṃ tatheva hoti no aññathā tasmā tathāgato ti vuccati* (Itiv. § 112; Sum. Vil., Intr. § 44, et ailleurs). Ce conflit n'est pas pour nous surprendre, car Wassilieff nous a appris, d'après l'autorité de Vasumitra, que les sectes se divisent sur ce point: le *saṃhita* parle-t-il? (Bouddhisme, p. 235).

2) Ex conj. *°risyatiti*. — La citation s'arrête ici dans le tibétain (qui suppose *na pravāhrtam* et passe à la strophe l. 9); de même Bodhic. p. s'arrête à *nodāhrtam*. Ci-dessous (fol. 171 a), le texte diverge après avoir fourni la formule complète *nodāhrtam na vyāhrtam na pravāharati na pravāharisyati*.

3) Comp. Bodhic. IX. 51. *ekena sūtratulyena kiṃ na sarvaṃ jinoditam*.

4) Mss. *tattarjananamastemoharanā, tatajjana-mastemo*.

5) Sur les sept soleils de la destruction du monde par le feu, voir Hopkins, *Great Epic* p. 475 (Vanap. 191.10), Dahlmann, *Mahābhārata*, I, p. 220; Hardy, *Manual*, p. 31; Añg. N. IV. 100; *Ṣikṣās.* 247, n. 2.

6) Mss. *visaradrosinī, °hresinī*.

7) Paris, Calc. *prabhetyāha, pravety*.

एवं पूर्वमुशुद्धत्वात्सर्वसम्प्राणयेरिता ।  
 वाग्निश्चरति बुद्धस्य न चास्यास्तीरु कल्पना ॥  
 प्रतिश्रुत्कादयः शब्दा नाध्यात्मं न बक्तिः स्थिताः ।  
 वागप्येवं नरेन्द्रस्य नाध्यात्मं न बक्तिः स्थिता<sup>(1)</sup> ॥

तथा ।

5

देवत चो<sup>(2)</sup>दि नुन्दुभि दिव्य कर्मवियाक निवृत्त मन्त्राणां ।  
 देव पमत्तविकारिणा जाता नुन्दुभिघोष पमुच्चि नभातो ॥  
 सर्वं घनित्य श्रशाश्रत कामा इवर मधुव फेनसभावाः ।  
 मायमरीचिसमा दकचन्द्राः सर्वि भवाः सुपिनात्ति<sup>(3)</sup>सभावाः ॥  
 नुन्दुभि वार्दित<sup>(4)</sup> शक्रमरूद्धिः सार्द्धय संक्रमि धर्मसभायां [110a] ।  
 धर्मकथां पकरोति मन्त्राणां या कथं शान्तविरागऽनुकूला ॥

10

तद्यार्थसमाधिर्ज्ञे<sup>(5)</sup> ।

बुद्धो यदा भेष्यति धर्मराज्ञः सर्वाणा धर्माणा पकाशको मुनिः ।  
 तृणगुल्मवृक्षौषधि शैल पर्वत श्रभाव धर्माणा र्वो भविष्यति ॥  
 यावन्ति शब्दास्तहि लोकधातौ सर्वे सभावा न हि कश्चि भावः ।  
 तावन्तु खो तस्य तथागतस्य स्वरू निश्रलो लोकविनायकस्य ॥

15

1) Le tibétain donne *ity ādi*, et, supprimant les autres citations, passe au xte que nous avons p. 368 l. 4.

2) Mss. *codani*, *bodani*.

3) Mss. °*samodaka*°.

4) Mss. *supinovasva*°.

5) Mss. *vādita*, *bodhita*.

6) Lecture évidemment fautive.

7) Mss. *pākatha*.

8) Voir ci-dessus 44. 2-5, 276. 4.

इति विस्तरः<sup>(1)</sup> ॥ तथा ।

एकस्वरात् तव लोककृतो नानाधिमुक्तिं स्वर्गं निश्चरती ।

एकैकमन्विममभाषि त्रिनो ब्रूहि स्मितं प्रकृतकस्य कृते ॥

<sup>(3)</sup>अत्रैके परिचोदयति । नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका यस्मात्कुशलाकुशलं कर्म  
कर्तारं च फलं च सर्वं च लोके भावस्वभावशून्यमिति ब्रुवते । नास्तिका अपि क्षेत्रज्ञा-  
स्तीति ब्रुवते । तस्मान्नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका इति ॥

नैवं । कुतः । प्रतीत्यसमुत्पाद[व]ादिनो हि माध्यमिका हेतुप्रत्ययान् प्राप्य  
प्रतीत्य समुत्पन्नत्वात्सर्वमेवेकलोकपरलोकं निःस्वभावं वर्णयति । यथा स्वप्नपवादिनो  
नैव नास्तिकाः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वा[Tib. 135a]द्भावस्वभावशून्यत्वेन न परलोकाद्यभावं  
10 प्रतिपन्नाः । किं तर्हि ऐकलौकिकं वस्तुज्ञातमुपलभ्य स्वभावतस्तस्य परलोकादिहा-  
गमनमिच्छोकाच्च परलोकगमनमपश्यत इच्छोकोपलब्धपदार्थसदृशपदार्थात्तराग्राह्यं  
कुर्वति ॥

तथापि वस्तुस्वप्नपेणाविद्यमानस्यैव ते नास्तित्वं प्रतिपन्ना इत्यमुना तावद्-  
[110b]र्शनेन साम्यमस्तीति चेत् ॥ न हि । कुतः । संवृत्या माध्यमिकैरस्तित्वेनाभ्युप-  
15 गमान् तुल्यता ॥

वस्तुतस्तुल्यतेति चेत् ॥ यद्यपि वस्तुतोऽसिद्धिस्तुल्या तथापि प्रतिपत्तेर्दृ-  
तुल्यता । यथा हि कृतचौर्यं पुरुषमेकः सम्यगपरिज्ञायैव तर्दमित्रप्रेरितस्तं मिथ्या  
व्याचष्टे चौर्यमनेन कृतमिति । अपरस्तु साक्षाद्दृष्ट्वा दूषयति । तत्र यद्यपि वस्तुतो नास्ति

1) Mss. *iti viṣṭer eṣā eka°*.

2) Ex conj. *ravu*.

3) Nous retrouvons ici le tibétain.

4) Manque dans le tibétain qui donne: *naiṣam nāstikāḥ pratītya° . . . °pī-  
nyatvena para°*. — «Les Nāstikas, affirmant le *svarūpa*, ne sont pas dans le même  
cas; ils n'admettent pas (comme font les Mādhyamikas) la non existence de l'autre  
monde, etc., en raison de la vacuité de toute nature propre, laquelle vacuité résulte  
du Pratītyasamutpāda, mais bien au contraire. . . . .»

भेदस्तथापि परिज्ञातृभेददेकस्तत्र मृषावादीत्युच्यते । अपरस्तु सत्यवादीति । एकस्यापशसा  
चापुपयेन च सम्यक् परीक्ष्यमाणो युज्यते नापरः । एवमिहापि यथावद्विदितवस्तुस्वद्व-  
याणां माध्यमिकानां ब्रुवतामवगच्छतां च वस्तुस्वद्वपभिर्देर्गप यथावद्विदितवस्तुस्व-  
द्वैर्नास्तिकैः सक्तृ ज्ञानाभिधानयोर्नास्ति साम्यं ॥ [Tib. 135 b] यथैव क्लृपेतासामान्ये  
[§]प्रतिसंख्येया[प्रतिसंख्येयापोपेक्षकयोर्वि पृथग्जनार्कृतोर्ज्ञात्यन्धचतुष्मतोश्च<sup>(2)</sup> विषमप्र- 5  
पातप्रदेशविनिश्चितसामान्येऽपि यथास्ति स<sup>(3)</sup> मन्वान्विशेषस्तथा नास्तिकानां माध्यमि-  
कानां च विशेषो भविष्यतीति पूर्वाचार्या इत्यलं प्रसङ्गेन प्रकृतमेव व्याख्यास्यामः ॥

अत्राह । यद्यप्येवं ।

अनुत्पन्नानिरूढा हि निर्वाणमिव धर्मता ।

तस्यां च नास्ति वाक्चित्तयोः प्रवृत्तिः । तथापि नैवासावदेश्यमाना शक्या जनैर्विज्ञानु- 10  
मित्यवश्यं तस्यामवतारणार्थं विनियजनानां संवृत्तिसत्यापेक्षया कदा चिदेशनानुपूर्वा<sup>(4)</sup>[111a]-  
व्यां भवितव्यमित्यतः सा कथ्यतामिति ॥ उच्यते । इयमत्र बुद्धानां भगवतां तन्नामता-  
वतारदेशनानुपूर्वा विज्ञेया यदुत ।

सर्वं तथ्यं [न वा तथ्यं] तथ्यं चातथ्यमेव च ।

नैवातथ्यं नैव तथ्यमेतद्बुद्धानुशासनं ॥ ८

15

1) Voir M. Vyut. § 9.6. *nāsty apratisamkhyāyopekṣā* [tathāgatasya].  
— Cp. *pratisamkhyāpratisamkhyānirodha*, Brahmas. II. 2.22; Album Kern,  
p. 111. — Il y a deux *upekṣās*, *ekatvasamnicṛitā*, *nānāva*° (sūtra cité Abhidh. k. v.  
S. As., 248 b 3). — Les dix *upekṣās* de Hardy, Manual, p. 505, dans Atthasāl.  
§ 172; voir Dh. sūi, p. 39, 48 et 333. — Quatrième *brahmanivhāra*, Dh.-s. XVI  
(indifference, Kern; disinterestedness, equanimity, unbiassedness, M<sup>ś</sup> Rhys  
Davids).

2—2) Mss. *viṣeya*°. — Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *ānupūrvā* = འཇམ་པ་ = *krama*.

5) མམས་ཅན་ ཡང་དག་ ཡང་དག་མེན། ཡང་དག་ ཡང་དག་མ་ཡིན་ ཉེན། ཡང་  
དག་མེན་ མེན་ ཡང་དག་ མེན། དེ་ ཉི་ མངས་ཀྱིས་ རྗེས་བསྐྱེད་པའོ།།



तत्र ।

यद्यद्यस्य प्रियं पूर्वं तत्तस्य समाचरेत् ।

न हि प्रतिकृतः पात्रं सद्धर्मस्य कथं च न<sup>(1)</sup> ॥

नान्यया भाषया श्लेष्कः शक्यो प्राकृत्यितुं यथा ।

5 न लौकिकमृते लोकः शक्यो प्राकृत्यितुं तथा<sup>(2)</sup> ॥

तथा च भगवतोक्तं । लोको मया सार्धं विवदति नाहं लोकिन सार्धं विवदामि ॥

यल्लोकेऽस्ति संमतं तन्ममाप्यस्ति संमतं । यल्लोके नास्ति संमतं ममापि तत्रास्ति संमत-  
मित्यागमाच्च<sup>(3)</sup> ॥

<sup>(4)</sup> इत्यादित एव तावद्भगवता [Tib. 136a] <sup>(5)</sup> स्वप्रसिद्धपदार्थभेदस्वल्पविभागप्रवण-

10 संज्ञाताभिलाषस्य विनेयजनस्य<sup>(4)</sup> यदेतत्स्कन्धधात्वापतनादिकमविद्यातैमिरिकैः सत्यतः  
परिकल्पितमुपलब्धं तदेव तावत्तथ्यमित्युपवर्णितं भगवता तद्दर्शनपेक्षया<sup>(6)</sup> । अतमनि  
लोकस्य गौरवोत्पादनार्थं । विदितनिर्वशेषलोकवृत्तान्तोऽयं भगवान् सर्वज्ञः सर्वदर्शा<sup>(7)</sup> य

1) Se lit, cité d'après une source non déterminée (*anyatra*), dans *Subhāṣita-saṃgraha* (Ed. C. Bendall, Muséon N. S. IV. p. 385. s): *yad yad yasya hitam*. . . — Ici se placent, dans les Mss., les mots ci-dessous (9—10). — Le tibétain indique (ཉེས་བྱ་བ་དང་) que la stance suivante ne fait pas corps avec celle ci.

2) Voir Dogmatique Bouddhique I p. 25 (J. As. 1902, II. p. 257).

3) Saṃ. N. III p. 138. *nāham bhikkhave lokena vivadāmi, loko ca mayā vivadati. na bhikkhave dhammavādī kenaci lokasmim vivadati. yaṃ bhikkhave natthi sammataṃ loka paññitānaṃ ahaṃ pi taṃ natthi vadāmi*. — *saṃmata* = ཡོད་པར་ འདོད་པ = *sad iṣṭa* = *san mata*.

4—4) Précède dans les Mss. la citation *nānyayā bhāṣayā*. . .

5) རང་ལ་ རྒྱལ་པོ་ལ་ = «qu'ils admettent sans discussion». Comparer Bodhic. p. IX. 6 *pratyakṣam api rūpādi prasiddhyā na pramāṇataḥ*. — Et ci-dessus 34. 13.

6) Mss. *satyam*.

7) རྣམས་ཅད་ཤེས་པ་ལ་ — Mss. °*darṣa yenaivam, ya naivam*. — La fin de la phrase (*upadiṣṭavān*) rend la correction presque nécessaire.

एवं भवाप्रपर्यत्तस्य<sup>(1)</sup> वायुमण्डलादेराकाशधातुपर्यवसानस्य भाजनलोकस्य सन्नलोकस्य चाविपरोतं स्थित्युत्पादप्रलयादिकं सातिविचित्रप्रभेदं सकेतुकं सफलं सास्वादं सादीनवं चोपादृष्टवानिति ॥

तदेवं भगवत्युत्पन्नसर्वज्ञबुद्धिविनेयजनस्य उत्तरकालं तदेव सर्वं न वा तथ्यमित्युपदेशितं । तत्र [111 b] तथ्यं नाम यस्यान्यथात्वं नास्ति । विद्यते च प्रतिज्ञाविना- 5 शित्वात् संस्काराणामन्यथाभावस्तस्मादन्यथाभावसद्भावान्न वा तथ्यं । वाशब्दश्चकारार्थो देशनासमुच्चये द्रष्टव्यः । सर्वं तथ्यं न च तथ्यमिति ॥

केषां चित्सर्वमेतत्तथ्यं चातथ्यमेव चेति देशितं । तत्र बालजनोपेतया सर्वमेतत्तथ्यं । ग्रार्थज्ञानोपेतया तु सर्वमेतन्मृषा । तैरेवमनुपलम्भादिति ॥

केषां चिन्नतिचिरा[Tib. 136 b]भ्यस्तत्तद्दर्शनानां किञ्चिन्मात्रानुखातावरणात्- 10 रूमलानां नैवातथ्यं नैव तथ्यं तदिति देशितं । तस्यापि किञ्चिन्मात्रस्यावरणस्य प्रकाणार्थं वन्द्यामुत्सद्यावदा[त]श्यामताप्रतिषेधवदुभयमेतत्प्रतिषिद्धं ॥

एतन्न बुद्धानां भगवतामनुशासनं । उन्मार्गादपनीय सम्यङ्मार्गप्रतिष्ठापनं शासनं<sup>(6)</sup> । एतमानुपूर्व्यां शासनमनुशासनं । विनेयजनानुज्ञाप्येण वा शासनं अनुशासनं<sup>(7)</sup> ।

1) ལྷོ་འཕྲི་ལྷོ་མོ་ལ་ ལྷོ་ལ་ suit *vāyumaṇḍalādes* ལྷོ་མོ་མ་ ལྷོ་ལ་ལྷོ་ལ་ ལྷོ་ལ་

— Je crois que le *sattvaloka* a pour extrémité le stade d'abstraction, voisin du *navāna*, qui s'appelle *bhavāgra* («the limit of existence»?). — Dans le Lotus, le *bhavāgra* s'oppose à l'*avici*, car il est, dit Burnouf (p. 309) «le dernier étage du monde sans forme»; de même *Nāmasaṃgitiḥ*. VI. 11 (62).

2) Voir p. 356, n. 7.

3) Mss. °*diṣṭatān iti*.

4) Mss. *bhagavann abhyut*°. — «Quand les fidèles ont reconnu que Bhagavat est omniscient».....

5) Voir P. W. s. voc. *cyāmāvādāta* = schwärzlich weiss, glänzend schwarz.

6) Voir ci-dessus p. 3, n. 3 — M. Vyut. § 66. 5.

7) M. Vyut. § 66. 10 *anuvāsanā* (-i?). — Longuement expliqué dans *Bodhisattvabhūmi*, I... *sāvadyasamudācārapratishedhāṇa*, *anavadyasamudācārābhyā-*

सर्वाद्यैता देशना बुद्धानां भगवतां मक्काकरूपोपायज्ञानवतां तन्नामृतावतारोपा-  
यत्वेन व्यवस्थिताः । न हि तथागतास्तन्नामृतावतारानुपायभूतवाक्यमुदाहरति । व्या-  
ध्यनुद्वपमैषद्योपसंस्कारवृत्ते विनियजनानुज्ञिघृतया यथानुद्वपं धर्मं देशयति ॥

यथोक्तं शतके<sup>(2)</sup> ।

5 सदसत्सदसच्चेति नोभयं चेति कथ्यते ।

ननु व्याधिवशात्सर्वमीषधं नाम ज्ञायते ॥ इति ॥

किंलक्षणां पुनस्तत्तत्रं यस्यैता देशनां अत्रतारार्थमुपदिशते भगवतः ॥ उक्तमेत-

दस्माभिः

निवृत्तमभिधातव्यं निवृत्ते चित्तगोचर इति ॥

10 य[112a]दा चैतदेवं तदा किमपरं पृच्छते ॥ यद्यप्येवं तथोपि व्यवहारसत्यानु-  
रोधेन लौकिकतथ्याद्यभ्युपगमवत्तस्यापि समारोपतो लक्षणमुच्यतामिति ॥ तदुच्यते ।

अपरं [Tib. 137 a] प्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तन्त्रस्य लक्षणां ॥ §

*nujñā, . . skhalitasamācārasamcodana, samharṣaṇa, smṛtikaraṇānupradāna. — anu-  
cāsanā; Bodhic. p. 10, 7, 112. 8, 133. 6, (°cāsini?); Çikṣās. 2. 6 (bhūtanaya°),  
36. 2, 122. 15; Samādhir. 6. 4, Prajñāpār. p. 484; — °prātihārya, M. Vyut.  
§ 16. 3 (rādhi°, ādeçanā°) = «the mystic wonder, the wonder of manifestation, the  
myster of education» (Rhys Davids, Dialogues p. 277—279 = rādhiṣayā-  
bhijñā...; cetaḥparyāyābhijñā... idṛçam te cittam iti; āsraḥṣayābhijñānu-  
sanaprātihāryam yathābhūtopadeçah (Abhidh. k. v. Burn. 448b).*

1) Mss. °vartte, °varitta.

2) VIII. 20. (Muséon, N. S. I. p. 239). — Mss. °vaçāt pathyam; mais les  
deux versions tibétaines, རྟམས་ཅན་.

3) Mss. deçanā deçanā.

4) bhagavantaḥ n'est pas traduit dans le tibétain.

5) Mss. nirvṛtao°.

6) Tib. = tathāpi laukikavyavahārābhyupagamavad vyavahārasatyasamā-  
ropatas tasya lakṣaṇam api. . .

7) གཤམ་ལས་ཤེས་མེད་ཅི་ལ་དང་། ལྷོས་པ་རྣམས་ཀྱིས་མ་ལྷོས་པ། རྣམ་  
རྟོག་མེད་རོན་པ་དང་མེད། དེ་ནི་དེ་ཉིད་མཚན་ཉིད་རྟོ།། — Cité ci-dessous XXIV. 7.

तत्र नास्मिन् परप्रत्ययोऽस्तीत्यपरप्रत्ययं परोपदेशागम्यं स्वयमेवाधिगतव्य-  
मित्यर्थः । यथा हि तैमिरिका वितथं केशमशकमत्तिकादिद्वयं पश्यतो वितिमिरोपदेशे-  
नापि न शक्नुवन्ति केशानां यथावदवस्थितं स्वद्वयदर्शनन्यायेनाधिगतव्यमैतैमिरिका  
इवाधिगतुं । किं तर्क्यतैमिरिकोपदेशान्मिथ्यैतदित्येतावन्मात्रकमेव प्रतिपद्यते ।<sup>(1)</sup> यदा तु  
तिमिरोपघात्यविपरीतशून्यतादर्शनाञ्जनाञ्जितबुद्धिनयनाः सतः समुत्पन्नतद्विज्ञाना भव- 5  
न्ति । तदा तत्तद्व्यमनधिगमनयोगेन स्वयमधिगच्छन्तीति । एवमपरप्रत्ययं भावानां यत्स्व-  
द्वयं तत्तत्त्वं<sup>(2)</sup> ॥

एतच्च शास्त्रस्वभावमैमिरिककेशादर्शनवत्स्वभावविरहितमित्यर्थः ॥

अत एव तत्प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं । प्रपञ्चो हि वाक् प्रपञ्चपत्यर्थानिति कृत्वा । प्रप-  
ञ्चैरप्रपञ्चितं वाग्भिर् [Tib. 137 b] व्याकृतमित्यर्थः ॥ 10

1) Tib. = *yadā tu timiropaghātyañjanāñjitanayanā ataimirikā eva [bha-  
ranti], tadā tatkeçādisvarūpam anadhigamananyāyenāvagacchanti; evam āryāṅ-  
samāropeṇa tattvam api decyatām, tathāpi tanmātreññānāryāññāṃ tatsvarūpāva-  
gamo na bhavati; yadā tv avidyūtīmiropaghātīyaviparīta. . . .*

2) Voir Bodhic. p. IX, 2, où la même comparaison des *taimirika* développée au point de vue de l'absence de négation et d'affirmation.

La *Bodhisattvabhūmi* (I. xviii) distingue trois étapes et les caractérise par un exemple : des enfants jouent avec des animaux (*mṛga*) de bois, etc, et croient que ce sont de vrais animaux ; on leur dit que les animaux sont tout autre chose, et on les leur décrit ; ils voient enfin de vrais animaux et acquièrent enfin une idée juste et immédiate (*pratyātmaṃ pratyavagama*). — Cp. le *nirvāṇe pratyakṣa jñāna*.

Voir les deux sources de *samyagdr̥ṣṭi*, ci-dessous p. 378, n. 1.

*svayam [tattva]adhigamana = abhisamaya*. — °*krama*, Bodhic. p. IX. 41.  
Voir Childers et Milinda, II. 245 *dhammābhisamaya*.

*pratyātmavedya*, མོ་མོ་རྩ་རྩ་གེ་མོ་མོ་མོ་ [Bodhic. p. 376. 12; Lanškāv.

passim; Chavannes, Incriptions chinoises de Bodh-Gayā (R. H. d. R. XXXIV, № 1), p. 19, *pratyātmavedya dharmakāya*] = *svasamvedya, āryānāṃ svasamvidītasvabhāvatayā paramārthasatyam*. Comp. *samyak pratyātmaṃ jñāna-darçanaṃ pravartate*, M. Vyut. § 245. 51. — Dans le Tantrisme, p. ex. *Subhāsita*s, Muséon, N. S., V. p. 34. 15 (le terme de comparaison est la *rati* ou [*maithuna*] *mahāsukha*).

3) Voir ci-dessus ad VII. 3.

4) Voir ci-dessus p. 4, n. 1, p. 11, n. 3.

निर्विकल्पं च तत् । विकल्पश्चित्तप्रचारः । तद्रहितत्वात्तच्च निर्विकल्पं<sup>(1)</sup> । पथोक्तं सूत्रे । परमार्थसत्यं कतमत् । पत्र ज्ञानस्याप्यप्रचारः कः पुनर्वादेऽन्तराणामिति । एवं निर्विकल्पं ।

नानार्थोऽस्येति नानार्थं भिन्नार्थं । न नानार्थोऽनानार्थं [112b] मभिन्नार्थमित्यर्थः ॥

- 5 पथोक्तमार्थसत्यद्वयावतारसूत्रे । देवपुत्र ग्राह् । कतमः पुनर्मञ्जुश्रीः सम्यक्प्रयोगः ॥ मञ्जुश्रीग्राह् । यत्समा देवपुत्र परमार्थतस्तथता धर्मधातुरत्यन्ताज्ञातिश्च तत्समानि परमार्थतः पञ्चानन्तर्याणि । यत्समानि पञ्चानन्तर्याणि तत्समानि दृष्टिकृतानि<sup>(5)</sup> । यत्समानि दृष्टिकृतानि तत्समाः पृथग्जनधर्माः । यत्समाः पृथग्जनधर्मास्तत्समाः शैलधर्माः । यत्समाः शैलधर्मास्तत्समा अशैलधर्माः । यत्समा अशैलधर्मास्तत्समाः सम्यक्संबुद्धधर्माः यत्समाः
- 10 सम्यक्संबुद्धधर्मास्तत्समं निर्वाणं । यत्समं निर्वाणं तत्समः संसारः । यत्समः संसारस्तत्समः परमार्थतः संज्ञेशः । यत्समः परमार्थतः संज्ञेशस्तत्समं [Tib. 138a] परमार्थतो व्यवदानं । यत्समं परमार्थतो व्यवदानं तत्समाः परमार्थतः सर्वधर्माः । एवं परमार्थतः सर्वधर्मसमताप्रयुक्तो देवपुत्र भित्तुः सम्यक्प्रयुक्त इत्युच्यते ॥ देवपुत्र ग्राह् । कतमया पुनर्मञ्जुश्रीः समतया यावत्परमार्थतो यत्समं व्यवदानं तत्समाः सर्वधर्माः परमार्थत इति ॥
- 15 मञ्जुश्रीग्राह् । परमार्थतः सर्वधर्मानुत्पादसमतया परमार्थतः सर्वधर्मात्यन्ताज्ञातिसमतया परमार्थतः समाः सर्वधर्माः । तत्कस्माद्धेतोः । परमार्थतो निर्वाणानानाकरणं हि देवपुत्र

1) Le Lan-kāv. énumère douze *vikalpas* qui constituent le *parikalpita* (p. 127 de l'édition de la B. T. S.).

2) Voir ci-dessus p. 4, n. 6. — Sam. N. II. 140, *dhātunānatta*; M. Vynt. § 9. 5 *nāsti nānāsvasamjñā [tathāgatasya]*. Abhidh. k. v. (Burn fol. 438) *sukhādukkhāsukkhādukkhaviṣayyeṣu rāga dveṣamohato nānāsvasamjñā*. — Voir p. 369, n. 1.

3) *अप्यस्य च सदेव च सति स्यात् अत्रापि च सति*. — Voir Wass. p. 299 et des extraits du même sūtra, Bodhic. p. 366. 10 (démontrant que le *paramārthasatyam* est ineffable), *Madhyamakāvātāra*, VI. 29.

4) Cp. Dh.-s. CVIII. *prayogavīrya*. — On sait que les *prahāṇas* du sanscrit bouddhique ne sont pas des «abandons» mais des *prayogas*.

5) Expression assez rare; cf. *dr̥ṣṭigata*.

सर्वधर्मा अत्यन्तनिरूपदात्तामुपादाय । तद्यथापि नाम देवपुत्र यच्च मृद्वाजनस्याभ्यन्तरमा-  
काशं यच्च रत्नभाज[113a]नस्याभ्यन्तरमाकाशं । आकाशधातुरेवैषः । तत्परमार्थतो न किं-  
चिन्नानाकरणां । एवमेव देवपुत्र यः [सं]क्लेशः [स] परमार्थतो अत्यन्तानुत्पादता । यदपि  
व्यवदानं तदपि परमार्थतो अत्यन्तानुत्पादता । संसारेऽपि परमार्थतो अत्यन्तानुत्पादता । या-  
वन्निर्वाणमपि परमार्थतो अत्यन्तानुत्पादता । नात्र किं चित्परमार्थतो नानाकरणां । तत्क- 5  
स्माद्धेतोः । परमार्थतो अत्यन्तानुत्पादत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

तदेवमनानार्थता तद्व्यस्य लक्षणं वेदितव्यं शून्यतयै[Tib. 138b]करसत्वात् । उत्त-  
रोत्तरव्याख्याने चात्र वेदितव्यं ॥

एवं तावद्वर्षाणां ज्ञातिवराभरणसंसारपरितयाय कृतकार्याणां<sup>5)</sup> तद्वल्लक्षणां । लौ-  
किकं तु तद्वल्लक्षणमधिकृत्योच्यते । 10

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छिन्नं नापि शाश्वतं ॥ १०

1) On pense aux discussions sur le *ghaṭākūṣa*, p. ex. *Syādvādamañjari* p. 17 (Ch. S. S.).

2) ཀུན་ཀྱིས་ཉེན་མོངས་པ་.

3) Mss. °*taḥ śāntatānut*°. གང་ཉེན་མེད་ལྟེན་.

4) Mss. °*rūpatvāt*, རྩ་ལྷན་པའི་ཕྱིར། — *svarasa* = *svarūpa*, *Abhidh. k. v.*, *Soc. As.* 312b 6 *svarasenaiva vīnaṣvarāṇām skandhānām*.. «les skandhas péris-  
sables de leur nature», *Ibid.* 313a 1 *utpannasya svarasanirodhād anāgatasyo-  
pattim pratibadhnan nirodhayatīty ucyate*. — L'Ancien Véhicule est saturé de  
douleur et de délivrance, le Nouveau de vacuité.

5—5) Non traduit dans le tibétain.

6) གང་ལ་ བརྟེན་ཏེ་ གང་ འབྱུང་པ། དེ་ནི་ རྩའི་ག་ དེ་ཉེན་ མེད། དེ་ལས་  
གང་ཉེན་མེད་ མ་ཡིན་ཕྱིར། དེ་ཕྱིར་ ཡང་ མེད་ རྩག་ མ་ཡིན།། Cité ad XXI. 6 où on  
lit *nochedo* comme ci-dessous p. 376, l. 14.

यत्कारणं प्रतीत्य [यत्]कार्यमुत्पद्यते । तद्यथा शालिबीजं प्रतीत्य पृथिव्यादि-  
सामर्थ्यं च शाल्यङ्कुर उपजायते । न किं तावत्तदेव तदिति शक्यते वक्तुं । नैव पदेव बीजं  
स एवाङ्कुरो जन्यजनकयोरेकत्वप्रसङ्गात् । ततश्च पितापुत्रयोरेकत्वं स्यात् । अनन्यत्वा-  
च्चाङ्कुरावस्थापामङ्कुरवद्बीजप्रकृणामपि स्यात् । बीजवच्चाङ्कुरस्यापि प्रकृणं<sup>(1)</sup> स्यात् ।  
6 नित्यत्वं चैवं बीजस्य स्यादविनाशाभ्युपगमात् । ततश्च शाश्वतवादप्रसङ्गान्महादोषराशिः  
स्यात्कर्मफलाद्यभावप्रसङ्गात् [113b] । एवं तावद्यदेव बीजं स एवाङ्कुर इति न पुन्यते ॥  
न चान्यदपि तत्तस्मात् । नापि बीजादङ्कुरस्यान्यत्वं बीजमत्तरेणाप्यङ्कुरोदयप्रसङ्गात् ।

यद्यन्यदन्यद्व्यस्मादन्यस्मादप्युते भवेत् ।

इतिवचनदङ्कुरावस्थाने ऽपि बीजानुच्छेदप्रसङ्गात् । ततश्च सत्कार्यवाददोषः स्यात् ॥  
10 यतश्चैवं यत्कारणं प्रतीत्य यत्कार्यमुत्पद्यते नैव तत्कारणं कार्यं भवति । न च तस्मा-  
त्कारणात्तत्कार्यम[Tib. 139a]न्यत् । तस्मान्न कारणमुच्छिन्नं नापि शाश्वतमिति शक्यते  
व्यवस्थापयितुं ॥

यथोक्तमार्यदेवपदैः ।

यस्मात्प्रवर्तते भावस्तेनोच्छेदो न ज्ञायते ।

16 यस्मान्निवर्तते भावस्तेन नित्यो न ज्ञायते ॥ इति ॥

उक्तं चार्थललितविस्तरसूत्रे ।

1) ཡང་ན་ ས་ཤོན་ལྷར་ ལུ་གུ་ ཡང་ འཇོན་པར་ མེ་ འཇུར་རོ། = *grahaṇam*  
*na syāt.*

2) Ci-dessus XIV. 6.

3) Çataka, X. 25 (Muséon, N. S. I. p. 239).

4) Sic Mss. — ཚད་པར་ མེ་འཇུར་.

5) Page 210, l. 4 de l'édition de la Bibl. Indica (= 176. 11). — Cité  
Çikṣā. 238. 9. — Le tibétain porte seulement མེ་འཇུར་.

वीजस्य सतो यथाङ्कुरो न च यो वीज स चैव अङ्कुरो ।

न च अन्यु ततो न चैव तदेवमनुच्छेद् अशाश्रयतधर्मता ॥ इति ॥

तदेवं यथोपवर्षितेन न्यायेन ।

अनेकार्थमनानार्थमनुच्छेदमशाश्रयतं ।

एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनमृतं ॥ ११

5

महाकरूपीपापमरुमेघपटलनिरत्तरावच्छादिताकाशधातुपर्यन्तदिग्मण्डलानां रा-  
गादिक्लेशगणसमुदाचारान्तितीक्ष्णतरादित्यमण्डलोपतापितन्नगन्नातिन्नरामरण्डः खदक-  
नसंतापोपशमतत्पर्याणां सतताविरतपथानुत्पन्नपरितप्रतिपत्तसद्धर्मदेशनामृतधारापातैर्य-  
थानुत्पन्नविनेयन्नकुशलमूलशस्यौषधिफलफुल्ललतोत्पन्नातिवृद्धानुविधृत्तूणां सद्धर्माप्तम-  
रुवर्षवर्षिणां सम्यक्संबुद्धमरुनागानामत्राणालौकिकत्राणानामनाथनाथानां सक्र- 10  
[114a]ल्लोकनाथानामेतत्तत्तसद्धर्माप्तं सकलत्रैधातुकभचन्द्रः खलपस्वभावं यथोपवर्षितेन  
न्यायेनैकत्वान्यवरहितं शाश्रयोच्छेदवादविगतं च विशेषं ॥ एतद्धर्मतन्त्रामृतप्रतिपन्नानां  
आत्रकाणां [Tib. 139 b] श्रुतचित्ताभावनाक्रममात्प्रवर्तमानानां शोलसमाधिप्रज्ञात्मक-  
स्वप्नत्रयामृतसस्योपयोगान्निवृत्तमेव नरामरणत्तयस्वभावनिर्वाणाधिगमो भवति ॥ अथा-

1) षट्श'सुष' ऽह्निण'हेक्'मणोक्'रुमस'थे। सङ्ग'स' ससु'सैर' सु'स'स' रे।  
रे' ग'हेण' म' षि'क्' स'र'स' मे'क्'। ङ'स'स' म' षि'क्' हे'ण' म' षि'क्'।

2) Voir ci-dessus 371. 1; cp. M. Vyut. § 245. 27; °vyāpin, °vyāpaka; ibid. § 19. 21; Bodhic. p. VII 31; °prasaraṅvadhī, Ibid. II. 2. 5 — digantavyāpin, Ibid. II. 16.

3) Les trois *prajñās*, *ṣṛuta*°, etc., M. Vyut. § 75, Vis. Mag. XIV, Bodhic. p. 5. 1, 110. 2, 349. 12. — Deux *prajñās* (*ṣṛuta*° = *parato ghoṣato yā uppajjati*... *cintā*° = *yā cjhhattam yoniṅomanasikāreṇa uppajjati*), Petakopadesa, ap. Minayeff, Recherches, p. 210; voir ci-dessus p. 362, n. 3 a. D'après Nettip. p. 8, la *bhāvanāmayi* est produite *parato ca ghoṣena paccattasamuttihitena ca yonisomanasikāreṇa*. — Voir aussi p. 50. — La *cintā* et la *bhāvanā* sont longuement étudiées dans *Bodhisattvabhūmi*, I. viii. § 4. — Avant d'être *anāsava* la *prajñā* est *kuḍālasāsvavā* (Abhidh. k. v. 241 b).

4) Voir ci-dessus 292, n. 4.



पि कथं चिदिहापरिपक्वकुशलमूलतया शुद्धाप्येतत्सद्धर्माभूतं दृष्ट एव धर्मं न मोक्षमा-  
साद्यन्ति । तथापि जन्मान्तरेऽप्यवश्यमेवां पूर्वकृतबलादेव नियता सिद्धिः संपद्यते ॥  
यथोक्तं <sup>(2)</sup> शतके ।

इह यद्यपि तन्नज्ञो निर्वाणं नाधिगच्छति ।

5

प्राप्तोत्थयत्नतोऽवश्यं पुनर्जन्मनि कर्मवदिति ॥

अथापि कथं चित् ।

संखुद्धानामनुत्पादे प्रावकाणां पुनः तपे ।

सत्यार्पमार्गीपदेशककल्याणामित्रप्रत्ययवैकल्यान्न स्याद्धर्मतत्त्वामृताधिगमः । तथापि पूर्व-  
जन्मान्तरधर्मतत्त्वप्रवणकृतबलादेव ऐकलौकिकोपदेशानिरूपेणाणामपि प्रविवेकमेवावा-

10 त्रौपनतप्रत्ययानां स्वार्पभुवं <sup>(3)</sup>

ज्ञानं प्रत्येकबुद्धानामसंसर्गात्प्रवर्तते <sup>(4)</sup> ॥ १२

कापचेतसोः प्रविवेकोऽसंसर्गः कल्याणामित्रार्पवर्षणं <sup>(5)</sup> वा ॥ तस्मादसंसर्गाद्धितोः  
प्रत्येकबुद्धानामसंखुद्धकेऽप काले यस्माद्भवत्येव धर्मतत्त्वधिगमः । तस्माद्वन्ध्या सि-

1) Mss. *āharmēṇa*.

2) VIII. 22. — Cité par Candrakīrti dans le *Madhyamakāvātārabbā-  
ṣya*, ad I, 1, p. 2, l. 18. *karmavat* = ལས་བཞིན་ = *karmaphalavat*: de même qu'on  
obtient dans une naissance ultérieure le fruit de l'acte.

3) *upanata* = ལྷོབ་པ་.

4) རྗོགས་སངས་རྒྱལ་རྣམས་མ་ ལུང་ཞིང་། ཉན་མོས་རྣམས་ ལུང་ཟད་པ་ལྟོ།  
རང་སངས་རྒྱལ་གྱི་ ཡེ་མེས་ ལྟོ། བརྟེན་པ་མེད་པས་ རབ་ཏུ་སྐྱེ། — Cité dans *Madh.  
av. bh. 3. 1.*

5) Comparer les conditions normales du salut: *kalyānamitrānutsargāt sūtrā-  
ṇām ca sadekṣanāt* (Çikṣās. kārikā 6).

6) Mss. *yasmād bhagavatteva, bhavatteva*.

द्विरस्य संबुद्धमकृविद्यराजप्रणीतस्य सद्धर्मतन्त्रामृतभेषजस्येति विज्ञेयं<sup>(1)</sup> ॥

यतश्चेतदेव[114b]मतोऽर्हति प्राप्तः प्राणानपि [Tib. 140a] परित्यज्य सद्धर्मतन्त्रं  
पर्येषितुमिति ॥

यद्योक्तं भगवता आर्याष्टसाकृन्निकायां भगवत्यां<sup>(2)</sup> कथं च भवगन् सदाप्ररूदितेन  
बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेनेपं प्रज्ञापारमिता पर्येषिता<sup>(3)</sup> ॥ एवमुक्तो भगवानायुस्मत्तं सुभूतिं स्थ- 5  
विरमेतद्वोचत् । सदाप्ररूदितेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन पूर्व प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेन  
कायेऽनर्थिकेन जीवितनिरपेक्षेण लाभसत्कारज्ञोक्तेऽन्विश्रितेन पर्येषमाणेन पर्येषिता ।  
तेन प्रज्ञापारमितां पर्येषमाणेनारपयतेनात्तरीतात्रिर्घोषः श्रुतोऽभूत् । गच्छ<sup>(5)</sup> कुलपुत्र  
पूर्वस्यां दिशि तत्र<sup>(6)</sup> प्रज्ञापारमितां श्रोष्यसि । तथा च गच्छ यथा न कायकृतमथमनसि-  
कारमुत्पादयसि । न स्त्यानमिद्धमनसिकारमुत्पादयसि । न भोजनमनसिकारमुत्पादयसि । 10  
यथेस्मा क्वचिच्चित्तं प्रणिधा अथ्यात्तं वा बद्धिं वा । मा च कुलपुत्र वागेनावलोकयन्  
गाः । मा दक्षिणेन [मा पूर्वेण] मा पश्चिमेन मा उत्तरेण मा ऊर्ध्वं मा अधः मा चानुचिदिश-  
मवलोकयन् गाः । तथा च कुलपुत्र गच्छ यथा [नात्मतो] न सत्कायतश्चलसि न रूपतो  
न वेदनातो न संज्ञातो न संस्कारेभ्यो न [विज्ञानत]श्चलसि [Tib. 140b] । यो ह्यतश्चलति

1) Comparer Bodhisattvabhūmi, I. vi. § 6 *tulyajātīyo 'sya (pratyekabuddhasya) mārgaḥ śrāvakaḥ, ayaṃ tu ... viśeṣaḥ paścime bhava ... anācāryakam pūrvaḥ bhūyisavaçāt saptatrimṣad bodhipakṣyān dharmān bhāvayitvā sarvakleṣa-prahāṇam arhattraṇṇ sākṣāt karoti.*

2) Chap. XXX. — Page 481. 4 de l'édition de la Bibl. Indica.

3) Sic Bibl. Ind. — Mss. *paryaṣṭā*, de même ci-dessous.

4) Mss. *aniḥcriteṇa* — *मै णहस्यम्*.

5) Bibl. In d. *gaccha tvam*.

6) Ibid. *tataḥ*.

7) Ibid. *na pānīya°, na rātri°, na divasa°, na ṣṭā°, noṣṇa°*.

8) Mss. *satkāryataḥ carasi* — *म' णहस्यम्*.

स वितिष्ठते । [कुतो<sup>(1)</sup> वितिष्ठते] 'बुद्धधर्मभ्यो वितिष्ठते । यो बुद्धधर्मभ्यो वितिष्ठते संसारे चरति । यः संसारे चरति स प्रज्ञापारमितायां न चरति । न च तामनुप्राप्नोतीति ॥

<sup>(4)</sup> पावन्मारेण पापीयसा उदकेऽक्षर्यापिते । <sup>(5)</sup> अथास्यैतद्भू[115a]त् । यस्त्वत्मात्मनः कायं विद्धा<sup>(6)</sup> [श्मे] पृथिवीप्रदेशं रुधिरेण सिञ्चेयं । तत्कस्य हेतोः । अयं पृथिवीप्रदेश उद्धतरन्नस्को । मारुतोधातुरितो<sup>(7)</sup> धर्मोद्धतस्य बोधिसत्त्वस्य मत्सत्त्वस्य<sup>(8)</sup> शरीरे निपतेत् । किमत्कमात्मभावेन करिव्याम्यवश्यंभेदनधर्मिणा । वरं खलु पुनर्ममैवं<sup>(10)</sup> क्रियायात्माभावस्य विनाशः कृतो भवेत् । न त्वेवं निःसामर्थ्यक्रियया । बहूनि च ममात्मभावसत्त्वस्त्राणि कामहेतोः कामनिदानं भिन्नानि पुनः पुनः संसारे संसर्तुं न पुनरेवंद्वेषु स्वा-  
नेषु । \* \* \* \* । अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो मत्सत्त्वो<sup>(13)</sup> शत्रवं गृह्णोत्वा सम-

10 सादात्मानं विद्धा समत्ततस्तं पृथिवीप्रदेशं स्वकेन रुधिरेणासिञ्चदित्यादि ॥

<sup>(13)</sup> अथ खलु सदाप्ररुदितो बोधिसत्त्वो मत्सत्त्वः सहदर्शनदेवं धर्मोद्धतस्य बोधिस-

1) 'कुतो' 'कुस' 'स' 'रु' 'र' ।

2) Mss. *samskāre* — 'सि' 'र' 'स' 'र' ।

3) Tib. et Bibl. Ind. *prajñāpāramitām*.

4) Chap. XXXI, p. 522. 5 . . . *tat sarvaṃ udakam antardhāpitam abhūt*.

5) p. 522. 9.

6) 'सु' 'र' 'स' 'र' voir Jäschke, s. voc. 'सि' 'र' 'स' 'र'.

7) *ito bhūpradeṣād*. — Dharmodgata = 'सि' 'र' 'स' 'र'.

8) *kāye*.

9) *kiṃ vānenātma bhāvenāvācyaṃ bhedanadharminā kuryām*.

10) . . . *mañcūyāṃ kāya evaṃrūpayā kriyayā vīnaṣyatu, na tu niḥsāmarthyā-kriyayā . api ca kūmahetoḥ*.

11) *sthāneṣu sādharma-parigrahasya kṛtācaḥ . yadi punar bhidyante kīṃam evaṃrūpeṣu bhidyantām iti . atha khalu . . .*

12) *mahāsattva itī pratisamkhyāya tikṣṇam castram grhītva svakāyaṃ samantato viddhvā taṃ pṛthivīpradeṣaṃ sarvaṃ asiñcat*.

13) Ibid. p. 524. 22.

14) *saha darṣanenaiva*.

स्य महासहस्रस्यैवैवंपुं मुखं प्रत्यलभत । तद्यथापि नाम [प्रथम]ध्यानसमापन्नस्य<sup>(3)</sup> भित्तो-  
 र्काग्रमनसिकारस्य [भित्तोः]<sup>(3)</sup> । तत्रेयं [Tib. 141a] धर्मोद्गतस्य बोधिसत्त्वस्य महासहस्रस्य  
 प्रज्ञापारमितादेशना पडुत सर्वधर्मसमतया प्रज्ञापारमितासमता । सर्वधर्मविविक्ततया  
 प्रज्ञापारमिताविविक्तता । सर्वधर्माचलतया प्रज्ञापारमिताचलता । सर्वधर्माननतया  
 प्रज्ञापारमितामननता । सर्वधर्मास्तम्भिततया प्रज्ञापारमितास्तम्भितता । सर्वधर्मकर- 5  
 सतया प्रज्ञापारमितैकरसता । सर्वधर्मापर्यत्ततया प्रज्ञापारमितापर्यत्तता । सर्वधर्मानुत्पा-  
 दतया प्रज्ञापारमि[115b]तानुत्पादता । सर्वधर्मानिरोधतया प्रज्ञापारमितानिरोधता ।  
 गगनापर्यत्ततया प्रज्ञापारमितापर्यत्तता । पावत्सर्वधर्मासंभेदनतया प्रज्ञापारमितासंभेद-  
 नता सर्वधर्मानुपलब्धितया प्रज्ञापारमितानुपलब्धिता सर्वधर्मा[भिभावना]समतया प्रज्ञा-  
 पारमिताभिभावनासमता । सर्वधर्मनिश्रेष्ठतया प्रज्ञापारमितानिश्रेष्ठता सर्वधर्माचिन्त्यतया 10  
 प्रज्ञापारमिताचिन्त्यता वेदितव्येति ॥

॥ इत्याचार्य[Tib. 141b]चन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तावा-  
 त्मपरीता नामाष्टदशमं प्रकरणं ॥

1) *tūdr̥gaṃ sukhā*. — *Mss. imañ rūpam*.

2) *°samūpanna ekāgramanasikāro bhikṣuḥ*.

3) D'après le tibétain.

4) *acalanatayā*.

5) *mananūrthena nāmarūpa* — ལྷོ་མ་པའི་ཕྱིར་. (Gālistamba). — Comparer *manyānā*, Dh.-sñi. § 1116, 1233, Nettip. p. 24, Bodhic. p. IX. 88, ad finem, Uikṣās. 251, n. 1.

6) ལྷོ་མ་པའི་ཕྱིར་པ་ མཉམ་པ་ཉིད་ = °*dharmavi*°.

7) ཕྱེད་པ་མེད་པ་ཉིད་.

8) མེ་ལྷན་པ་ཉིད་.

## XIX.

## कालपरीक्षा नामैकोर्नावंशतितमं प्रकराणं

ग्रत्राह । विद्यत एव भावानां स्वभावः कालत्रयविज्ञप्तिहेतुत्वात् ॥ इहातीताना-  
गतप्रत्युत्पन्नास्त्रयः काला भगवतोपदिष्टास्ते च भावाश्रयाः । यस्मादुत्पन्नो निरुद्धो हि  
5 भावस्वभावो ऽतीत इति व्यपदिश्यते । उत्पन्नो ऽनिरुद्धो हि वर्तमानः । अलब्धात्मभा-  
वोऽनागत इति । एवं भावस्वभावनिबन्धनास्त्रयः काला उपदिष्टास्ते च सन्ति । तस्मात्-  
निबन्धनोऽपि भावस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । स्यात्कालत्रयप्रज्ञप्तिहेतुर्भावस्वभावो  
यदि कालत्रयमेव [भव]दभिमतं भवेत् । न [116a] त्वस्ति । यथा च नास्ति तथा प्रतिग-  
दयन्नाह ।

10

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च यद्यतीतमपेक्ष्य हि ।

प्रत्युत्पन्नो ऽनागतश्च कालेऽतीते भविष्यतः ॥ १

इह तावद्यदि वर्तमानानागतौ स्यातां तावपेक्षयातीतं कालं भवेतामपेक्ष्य वा ।  
तत्र यद्यतीतमपेक्ष्य सिध्येते तथा नियतमतीते काले भविष्यतः । यस्माद्यस्य हि यत्रासन्न  
तत्तेन <sup>(2)</sup>नापेक्ष्यते । तद्यथा बन्ध्या स्त्री स्वतनयेन गगनमालतालता स्वकुसुमेन सिकता  
15 स्वतैलेन ॥ अविद्यमानमप्यन्धकारं प्रदीपेन प्रदीपोऽप्यन्धकारेण प्रतिद्वन्द्वित्वेनापेक्ष्यत  
इति चेत् । नैतदेवं [Tib. 142a] । अस्यापि साध्यसमत्वात् ॥ तदत्र यद्यतीते काले वर्तमा-  
नानागतौ कालाविष्येतेऽपेक्षानिश्चयमेवं सत्यतीते काले विद्यमानत्वादतीतकालात्मवत्-

1) རྟུན་གྱིས་ རྟུན་ མ་འོངས་ལ། གལ་ཏེ་ འདས་ལ་ བཞུགས་ གུར་ན། རྟུན་  
གྱིས་ རྟུན་ མ་འོངས་ལ། འདས་པའི་ རུས་ན་ ཡོད་པར་ འགྱུར། ॥

2) yatattvenopeksetah — དེ་ནི་ དེ་ལ་ བཞུགས་པ་ མ་ ཡིན་ཏེ། = tat tatra.

गोरूपतीतत्वं स्यात् । तत्रातीतोऽपि न स्यात् । यस्माद्धर्तमानावस्थातिक्रान्तौ क्षती-  
तोऽसंप्राप्तोऽनागत इति स्यात् । यदा तु वर्तमानानागतयोरसंभव एव । तदा कुतः कस्य  
चिदतीतत्वं स्यादित्यतोऽतीतोऽपि न स्यात् ॥ अथ यथोक्तदोषपरिनिवृत्तीर्षया ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि<sup>(1)</sup> ।

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥ २<sup>(2)</sup>

5

<sup>(3)</sup> तत्रातीते काले यदि वर्तमानानागती कालौ न स्त इति परिकल्प्यते । एवमपि  
तत्राविद्यमानवाङ्मनेन्द्रीवर्तमानास्त्यपेक्षा ॥

अथापि स्यात्कालवादिनां विद्यत एव कालस्तत्र किमपेक्षया प्रयोजनमिति ॥  
उच्यते । एवमपि [116b]

अनपेक्ष्य पुनः सिद्धिर्नातीतं विद्यते तयोः ।

10

प्रत्युत्पन्नोऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यते ॥ ३<sup>(5)</sup>

प्रत्युत्पन्नानागतयोरसम्भ्रमतीतानपेक्षत्वात् । खरविषाणवत् । यतश्चैवं प्रत्युत्पन्नो  
ऽनागतश्च तस्मात्कालो न विद्यत इति विज्ञेयं ॥

यदा चैवमतीतमपेक्ष्य वाऽनपेक्ष्य वा प्रत्युत्पन्नानागतयोर्नास्ति सिद्धिरेवं प्रत्युत्प-  
न्नापेक्षया वाऽनपेक्षया वातीतानागतयोरु[Tib. 142b]नागतापेक्षया वाऽनपेक्षया वा प्रत्यु- 15

1) Mss. *tatra pūrva yadi*.

2) དྲླུང་གྱུང་ རང་ མ་འོངས་པ། གལ་ཏེ་ དེ་ན་ མེད་འགྲུར་ན། དྲླུང་གྱུང་  
རང་ མ་འོངས་པ། ཇི་ལྟར་ དེ་ལ་ བཞུགས་པར་ འགྲུར།

3) Mss. *tatra ced atite*...

4) Tib. *ajoute darçane*.

5) འདས་པ་ལ་ རི་ མ་ བཞུགས་པར། དེ་གཉིས་ གུ་བ་པ་ ཡིན་ མ་ ཡིན། དེ་ཕྱིར་  
དྲླུང་གྱུང་པ་ རང་། མ་འོངས་ རུས་ གྱུང་ ཡིན་ མ་ ཡིན།

6) Mss. *asattvam asyātīta*°.

त्पन्नातीतयोर्सिद्धाविष्यमाणायां तेनैव प्रत्युत्पन्नानागतयोर्तीतापेक्षयाऽनपेक्षया वा।  
सिद्धिक्रमेण दूषणासाम्यम[ति]दिशन्नाह ॥

एतेनैवावशिष्टौ द्वौ क्रमेण परिवर्तकौ ।

उत्तमाधममध्यादीनिकत्वाद्दोश्च लतयेत् ॥ ४

5 कथं कृता ।

यद्यतीतो ऽनागतश्च प्रत्युत्पन्नमपेक्ष्य हि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च प्रत्युत्पन्ने भविष्यतः ॥

कालोऽतीतोऽनागतश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

कालोऽतीतोऽनागतश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

10 अत्रापेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न ज्ञातं विद्यते तयोः ।

तेनातीतोऽनागतश्च कालो नाम न विद्यते ॥

एष तावदेकः कालपरिवर्तः ।

अतीतो वर्तमानश्च यद्यज्ञातमपेक्ष्य हि ।

अतीतो वर्तमानश्च कालेऽज्ञाते भविष्यतः ॥

15 अतीतो वर्तमानश्च न स्तस्तत्र पुनर्यदि ।

अतीतो वर्तमानश्च स्यातां कथमपेक्ष्य तं ॥

अत्रापेक्ष्य पुनः सिद्धिर्न ज्ञातं विद्यते तयोः ।

अतीतो वर्तमानश्च तस्मात्कालो न विद्यते ।

1) Mss. *ahicyamānāṅyā tanaiva* — षेष् स'वः ।

2) डे.म'सदि' कुं'व' डे' अदे'दे'द'श्रिष। लु'ग'म' ग'दृ'ष'सो' यक्षु'म' र'ने।  
म'के'ग' र'द' स'म' अ'वे'द'व' र'ष'ग'ष। ग'ठ'ग'व' र'ष'ग'ष'व'द'द' षे'ष'स'द'गु॥

3) Mss. *anapekṣya punaḥ siddhir nātītam...* द'लु'म'व' डे' म' स'दृ'ष'म'द'।  
*jāta = pratyutpanna; ajāta = unāgata* (l. 13 et suiv.).

एष द्वितोयः कालपरिवर्त [117a] इति<sup>(1)</sup> व्याख्यानकारिका इति<sup>(1)</sup> एवं द्वौ कालपरिवर्तौ बोद्धव्यौ ॥ यतश्चैवं विचारणे कालत्रयं नास्ति तस्मात्कालो न विद्यते कालाभावाच्च भावसद्भावोऽपि नास्तीति सिद्धं ॥

यथा चैतत्कालत्रयं विचारितमेवं ।

उत्तमाधममध्यादीनेकत्वादीश्च लक्षयेत् ।

5

उत्तमाधममध्यमादीनि [Tib. 148 a] त्यादिशब्देन कुशलाकुशलाव्याकृतानि । उत्पादस्थितिभङ्गाः । पूर्वात्तापरात्तमध्यात्ताः । कामरूपात्रप्यधातवः । शैलाशैलनैवशैलनैवाशैलनादयो यावत्तः पदार्थास्त्रिपदार्थसंबन्धव्यवस्थितास्ते सर्वं गृह्यन्ते । एकत्वादीशैत्यनेनादिशब्देन द्विलवङ्गत्वयोर्प्रकृणात् एवोत्तमादय एकत्वादप्यश्च कालत्रयव्याख्यानेन व्याख्याता वेदितव्याः ॥

10

अत्राह । विद्यते एव कालः परिमाणवत्त्वात् । इह यत्रास्ति न तस्य परिमाणवत्त्वं विद्यते तद्यथा खरविषाणस्य । अस्ति च कालस्य परिमाणवत्त्वं तृणालवगुहूर्तदिवसरात्र्यहोरात्रपत्नमाससंवत्सरादिभेदेन । तस्मात्परिमाणवत्त्वादिद्यते एव काल इति ॥ उच्यते । यदि कालो नाम काश्चित्स्यात्स्यात्तस्य परिमाणवत्त्वं । न तस्ति । यस्मात् ।

नास्थितो गृह्यते कालः स्थितः कालो न विद्यते ।

15

यो गृह्येतागृहीतश्च कालः प्रज्ञाप्यते कथं ॥ ५

1—1) Non traduit dans le tibétain. — Kārikās complémentaires des trois premières kārikās de ce chapitre, explicatives de la kārikā 4a.

2) Mss. *ekatvādīṃṣ cetyādī*. — Voir 384. 4.

3) Mss. *trihpādārthāḥ sam* ? — དངོས་པོ་གསུམ་དང་འབྲེལ་བར་གནས་པ་ལ་  
= *yavantah padārthāḥ trisambandhena vyavasthitāḥ* = toutes les triades.

4) མི་གནས་ ཅུས་ཞི་འཛིན་མི་ལྟེན། གང་ཞིག་གཟུང་བར་བྱ་བའི་ ཅུས། གནས་  
པ་ལྟེན་པ་མ་ལོན་པས། མ་བཟུང་ཅུས་ཞི་རྒྱུར་གདགས། Mss. *sthitah kālo na gṛhyate*.



इह यदि कालो नाम कश्चिद्व्यस्थितः क्षणादिव्यतिरिक्तः स्यात्स क्षणादिभिः परिमाणवद्भाङ्ग्येत । न त्ववस्थितः कूर्दस्थः कश्चित्कालो नामास्ति यः क्षणादिभिर्गृह्येत । तदेवं नास्थितो गृह्य[<sup>(2)</sup>Tib. 143b]ते [117b] कालो ऽस्थितत्वात् गृह्यत इत्यर्थः ॥

अथापि स्यान्नित्य एवावस्थितस्वभावः कालो नामास्ति क्षणादिभिरभिव्यज्यते ।

5 तथा हि ।

कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि डुरतिक्रमः ॥ इति<sup>(4)</sup> ।

यश्चैवंलक्षणः सोऽवस्थितस्वभावोऽस्तीति ॥ उच्यते । एवमपि स्थितः कालो न विद्यते यः क्षणादिभिरभिव्यज्यमानो गृह्येत ॥ कस्मात्पुनः स्थितः कालो नास्तीति चेत् ।

10 क्षणादिव्यतिरेकेणागृह्यमाणत्वात् ॥

अपि चाप्ये कालः संस्कृतस्वभावः सन्नस्तीति । असंस्कृतस्वभावो वा । उभयं च संस्कृतपरीक्षायां प्रतिषिद्धं<sup>(5)</sup> ।

उत्पादस्थितिभङ्गानामसिद्धौ नास्ति संस्कृतं !.

संस्कृतस्याप्यसिद्धौ च कथं सेत्स्यत्यसंस्कृतं ॥

15 इत्यनेन । तदेवं नास्ति व्यवस्थितः कालो यो गृह्येत । यश्चेदानीं कालो न गृह्यते ऽस्थि-

1) श्रेः सुग'स'ग'स'स' — Voir ci-dessus p. 63, n. 3; Çikṣā. 261. 17.

2) Mss. *nāstītā*.

3) Mss. *lakṣaṇa*°.

4) Stance bien connue, Ind. Spr. 1688; Hopkins, Proverbs and tales in the Epics, p. 25 (Am. J. of Phil. XX. № 1); citée dans le commentaire de Nāgārjuna's Friendly Epistle, § 50 (J. P. T. S. 1886, p. 16). II. Wenzel compare les «followers of (the doctrine of) Time», सुस'सु'सु'स'स'स' (= *kālavā-dīnas*) aux *kālakāranikas* du Kāmasūtra (Aufrecht, Cat. Ox. 216b 7).

5) = VII. 33.

6) Sic Mss. — ग'स'स'स' comme ci-dessus *avasthita* et *sthita* — *vy-ava-* = सु'स'स'.

7) Mss. *grhyetāsthitatyād*..

तत्रदावद्यमानस्वप्नपलात्सो ऽगृह्यमाणः सन् कथं तृणादिभिः प्रक्षपयितुं भावितः पार्यत  
श्रुत्याह । अगृहीतश्च कालः प्रक्षप्यते कथमिति । तस्मान्नास्त्येव कालः ॥

घत्राह । सत्यं नास्ति नित्यः कालो नाम कश्चिद्रूपादिव्यतिरिक्तः स्वभावसिद्धः ।  
किं तर्हि त्रपादीनिव स संस्कारानुपादाय प्रक्षप्तः कालः तृणादिशब्दवाच्यो भवति ।  
तस्माद्दोष इति [Tib. 144a] ॥ उच्यते । एवमपि

5

भावं प्रतीत्य कालश्चेत्कालो भावादृते कुतः ।

यद्येवं भावं प्रतीत्य कालो [118a] भवतीति भवता व्यवस्थाप्यते । यदा खलु  
भावो] नास्ति । तदा नियतं तद्वेतुकोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपाद्यन्नाह ।

न च कश्चन भावोऽस्ति ।

इति पूर्वं विस्तरेण प्रतिपादितवाद्दृश्यमाणप्रतिषेधाच्च । यदा चैवं न कश्चिद्भावो- 10  
ऽस्ति भावतस्तदा

कुतः कालो भविष्यति<sup>(3)</sup> ॥ ६

कालभावाच्च न सति तृणालवमुहूर्तादयः कालभेदास्तत्परिमाणभूता इत्यतः कुतः  
परिमाणवच्चेन कालसिद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नास्त्येव भावानां स्वभाव इति ॥

उक्तं हि भगवता धार्यकृस्ति कदयमूत्रे<sup>(5)</sup> ॥

15

1) Non représenté dans le tibétain.

2) Non traduit dans le tibétain.

3) गण्यते ऽस्य वे ददोस्यो सहेतुते । ददोस्ये दस्य वे गण्यते । ददोस्यो  
सो दस्योऽस्यो ददोस्यो दस्य वे गण्यते ॥

4) Tib. = *kṣaṇādayaḥ*.

5) मूत्रं योऽस्योऽस्यो मूत्रं — Mss. *hāstikokta*°; *kakṣa*. — Voir *Çikṣās*. 133. 4  
et 404; *Subhāṣitas*, Muséor, N. S., V, p. 43. 20; M. Vyut. § 65. 75, Nanjio  
193-4, Feer p. 261. — Cette stance est citée ci-dessous ad XXIV, 34.

यदि को चि धर्माणा भवेत्स्वभावः  
 तत्रैव गच्छेय सिनः<sup>(1)</sup> सप्तावको ।  
 कूरस्थधर्माणा सियो न निर्वृती<sup>(2)</sup>  
 न निस्पृपञ्चो भवि ज्ञातु पपिडत इति ॥

5 तथा ।

बुद्धसकृन्नशता य अतीता  
 धर्मसकृन्नशतानि भणित्वा ।  
 नैव च धर्म न चात्तर क्षीणा  
 नास्ति समुद्भवु तेन अक्षीणा ॥ इति ।

10 तद्यथा ।<sup>(4)</sup>

उत्पादकाले हि तथागतस्य  
 मैत्रेयनामा त्विह यो भविष्यति ।  
 भविष्यतीये कनकास्तृता मही  
 तस्याः तदानो कुत आगमोऽसौ<sup>(5)</sup> ॥

15

उल्लापनाः कामगुणा हि पञ्च  
 विधामणा मोक्तुन मोषधर्मिणाः ।  
 मध्याह्नकाले हि यथैव घोष्मे  
 जलं मरीच्यां हि तथैव कामाः ॥

1) ཏུན་ཐོས་པ་རུས་. — gam. = मञ्जुषू.

2) Mss. dharmānamiyānanirvṛtī, dharmāsamayānanir°, dharmanam — iyā-  
 nananir° — ཐོས་ལུག་ལོས་རྣམས་ གུ་པལ་འདྲའ་ མེ་འགྱུར་ = ... na bhaven nir-  
 vānam.

3) na... bhavi = na bhavet མེ་འགྱུར་.

4) Tib. = tathā.

5) Le chapitre se termine ici dans le tibétain.

एकेन कल्पेन भवेद्धि लोको

आकाशभूतो गगनस्वभावो ।

दाहं विनाशं च [प]यान्ति मेवः

कुत आगमः कुत्र गतिश्च तेषां ॥ इति ॥

तद्यथा । पञ्चमानि भित्तवः संज्ञामात्रं प्रतिज्ञामात्रं व्यवहारमात्रं संवृतिमात्रं यदु- 5  
तातीतोऽघ्नागतोऽघ्नाऽकाशं नि[118b]र्वाणं पुद्गलश्चेति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ कालपरीक्षा<sup>(2)</sup> नामैकोनविंश-  
तितमं प्रकरणं ॥

1) Mss. *kāsyena*, *kālpēna*.

2) Voir Wassilieff, p. 331, la doctrine des Prasāngas sur le temps. Candrakīrti, comme on sait, est, après Buddhapālita, le chef de cette école.

## XX.

## सामग्रीपरीक्षा नाम विंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यते कालः फलप्रवृत्तौ सक्तु [Tib. 145b] कारिकारणभावात् । यो ना-  
स्ति नासौ सक्तुकारिकारणभावेन प्रतिपद्यते । वन्द्यातनयवत् । तस्मादस्ति कालः सक्तु-  
5 कारिकारणभावात् ॥ इह बीजावनिमल्लिलम्बलनपवनगगनाभिधानहेतुप्रत्ययसामग्र्यो  
प्रतीत्यापमङ्कुर उपजायमानः सत्यामपि बीजादिप्रत्ययसामग्र्यामृतुविशेषासंनिधानासौ  
पजायते । यथा च बाह्येष्वेवमाध्यात्मिकेष्वपि ।

यथोक्तं<sup>(4)</sup> भगवता ।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि ।

10

सामग्र्यो प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनां ॥ इति ।

यस्माच्चैवमास्ति कालापेक्षा तस्मादस्त्यसौ कालो नाम यो ऽङ्कुरादिप्रवृत्तौ सक्तुका-  
रिकारणं भवतीति ॥ उच्यते । स्यात्सक्तुकारिकारणता कालस्य यच्चङ्कुरादिफलस्य  
प्रवृत्तिरेव स्यात् । न त्वस्ति । कथं कृत्वा । इह बीजादिहेतुप्रत्ययसामग्र्योतोऽङ्कुरादिफ-

1) Le *bija* est le *hetu* de l'*āṅkura*; les cinq *dhātus* en sont les *pratyayas*; le rôle de chacun d'eux est expliqué dans le *Ālistambasūtra*, voir *Bodhic.* t. 370 (IX. 142), *Bhāmatī* 354. १. — Le tibétain porte °*gagana-kāla-abhidhāna*°.

2) Mss. °*jāyamāno*.

3) Le temps est nécessaire au développement du *bāhya* et de *Pādhyātṃkā samutpāda*.

4) Voir *Divyāvadāna* passim.

5) Mss. *nāma 'pyāṅkura*°.

6) Le tib. ne traduit pas *satyām*; il donne °*phalodaye parikalpyamāne phalasya sāmagryām vyavasthitasya vāryavasthitasya vā tata utpādo parikalpyeta*.

लोदये परिकल्प्यमाने व्यवस्थितस्य वा फलस्य सामग्र्यां सत्यां तत उत्पाद[ः] परि-  
कल्प्येताव्यवस्थितस्य वा ॥ किं चातः । यदि तावद्यवस्थितस्य परिकल्प्यते तन्न पुश्यत  
इति प्रतिपाद्यन्नाह ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

फलमस्ति च [सामग्र्यां] सामग्र्या जायते कथं ॥ १

5

यदि हेतुप्रत्ययसामग्र्यां [119a] लन्मतेन फलमस्ति । नन्वेवं सति यस्मात्साम-  
ग्र्यामस्ति कथं तथा तन्नन्यते । न हि कुण्डे दधि विद्यमानं कुण्डेन जन्यते ॥ अपि च  
[Tib. 146a] यद्विद्यते तन्निष्पन्नत्वान्निष्पन्नपुरोऽवस्थितघटवन्न पुनर्नन्मापेतते । अन्विद्य-  
क्तः स्थौल्यं वा सूक्ष्मात्मना विद्यमानस्य क्रियत इति चेतस्यापि पत्तस्य पूर्वमेवोत्त-  
रत्वात् ।

10

अगच्छत्यन्यतो नाग्निर्न विद्यते तद्येन्धने

इत्यत्रोक्तमुत्तरं ॥

अथ नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति परिकल्प्यते । एतदपि नोपपद्यत इति प्रतिपा-  
द्यन्नाह ।

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्या जायते यदि ।

15

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या जायते कथं ॥ २

1) ग'ल'ते' सु' द'न' कु'ण'द'म'स' ॥ हे'ग'स'स' हे'द'ल'स' सु'ल'सु'र'वे'न' ।  
हे'ग'स'ल' ल'स'स' सु' ल'द'क'के' । हे'ल'स' हे'ग'स'स'हे'द'ल'स' सु' ॥

2) = X. 13.

3) ग'ल'ते' सु' द'न' कु'ण'द'म'स' ॥ हे'ग'स'स'हे'द'ल'स' सु'ल'सु'र'वे'न' । हे'ग'स'  
ल' ल'स'स' सु' ल'द'क'के' । हे'ल'स' हे'ग'स'स'हे'द'ल'स' सु' ॥

यदि कृतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति तत्फलं । कथं तर्हि कृतुप्रत्ययसामग्र्या  
फलं जन्यते । तत्राविद्यमानत्वात्सकताभिरिव तैलं । अत एवासंभावयन्माह ।

फलं नास्ति च सामग्र्यां सामग्र्या ज्ञायते कथं ।

न तत्फलं सामग्रीतो ज्ञायत इत्यभिप्रायः ॥

5 किं चान्यत् ।

कृतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यामस्ति चेत्फलं ।

गृह्यते ननु सामग्र्यां सामग्र्यां च न गृह्यते ॥ ३

यद्यत्रास्ति तत्र गृह्यते तद्यथा कुण्डे दधि । यच्च यत्र नास्ति न तत्र गृह्यते  
तद्यथा सिकतासु तैलं मण्डूकजटायां शिरोमणिः ।

10 अथ स्याद्विद्यमाना अपि पदार्था अतिसौन्दर्यादतिसंनिकर्षादतिविप्रकर्षादिन्द्रि-  
योपघातान्मूर्तिवद्द्रव्यव्यवधानान्मूर्त्यन्तर्धानादात्मनोऽनवस्थानात्परमाणुवदतस्याञ्जनश-  
लाकावदादित्यगतिवनैमिरिकैकि<sup>(5)</sup>ककशव[119b]दन्धबधिर्गदि[Tib. 146b]रूपशब्दादि-  
वत्कुड्यादिव्यवहितघटादिवत्सिद्धदेवपिशाचादिशरीरवद्विषयात्परव्यापृतस्य विषयात्त-  
रवन्न गृह्यत इति चेत् ॥ किं खल्वेषामगृह्यमाणानामस्तिवे लिङ्गं येनैषामस्तिवे सत्य-  
15 नुपलब्धिर्हित स्यात् ॥

1) «Montrant l'impossibilité». Voir ci-dessus 148. n. 2. — Tib. = *ata eva asaṃbhavāt phalam nāsti. . . . jāyate katham ity āha.*

2) गण'ने' कु' द' कु' कु' म' श' श्रि । कु' ग' ल' ल' स' सु' प' द' क' र् । कु' ग' ल' ग' कु' द' सु' प' द' र' ग' र् । कु' ग' ल' स' र' कु' द' ल' ग' कु' द' सु' मे' द' ॥

3) Mss. *mūrtivaddraṣṭavya*. लु' स' उ' क' श्रि । स' स' श्रि । कु' द' स' ।

4) *antardhāna* = म' सु' द' स' ।

5) कु' मे' रे' ।

अनुमानोपमानागमैर्यद्गुणादेशामस्तित्वमिति चेत् ॥ न तर्हि तेषामनुपलब्धिरिति  
वक्तव्यमनुमानादिभिरूपलभ्यमानत्वात् ॥ यद्गुणोन्निर्घोषात् तदेभिः कार्ष्णीविद्यमानमपि  
सन्न गृह्यते इति चेत् ॥ उच्यते । किमस्माभिरवमुक्तं त्रयोन्निर्घोषैर्विद्यमानं सद्गृह्येतेति ।  
किं तर्हि सामान्येनैव यद्गुणः । गृह्यते ननु सामग्र्यामिति ॥

अथापि मन्यसे । यद्यत्र नास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते सिक्ताभ्यस्तैलवत् । उत्प- 5  
द्यते च सामग्रीतः फलं । तस्मादनुमानतः सामग्र्यां फलस्यास्तित्वमिति । उच्यते । यद्य-  
त्रास्ति न तत्तस्मादुत्पद्यते तद्यथा कुण्डाद्दधीति । अस्माद्यनुमानादस्तित्वमस्यापुक्त-  
मिति कृत्वा नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति किं न गृह्यते ॥

अथापि स्यादुभयोरपि पक्षयोरनुमानविरोधाद्यथास्तित्वं न पुक्तमेवं नास्तित्वम-  
पीति ॥ उच्यते । न वयमस्यासन्नं प्रतिपादयामः । किं तर्हि परंपरिकल्पितं सन्नमस्य 10  
निराकुर्मः । एवं न वयमस्य सन्नं प्रतिपादयामः । किं तर्हि [Tib. 147a] परंपरिकल्पित-  
मसन्नमस्यापाकुर्मः । अन्नद्वयपरिहारेण मध्यमायाः प्रतिपदः प्रतिपादयितुमिष्टत्वादिति ॥

उक्तं चार्थदेवपादीये<sup>(3)</sup> शतके ॥

स्तम्भादीनामलंका[120a]रो गृह्यस्यार्थे निरर्थकः ।

सत्कार्यमेव यस्येष्टं यस्यासत्कार्यमेव च ॥ इति ।

16

तदेवं न सामग्रीतः फलमुत्पद्यते विद्यमानस्य ग्रहणाप्रसङ्गादिति व्यवस्थितं ॥  
अथ मन्यसे नास्त्येव सामग्र्यां फलमिति । एवमपि

हेतोश्च प्रत्ययानां च सामग्र्यां नास्ति चेत्फलं ।

हेतवः प्रत्ययाश्च स्युरहेतुप्रत्ययैः समाः ॥ 8<sup>(4)</sup>

1) Voir ci-dessus 73. n. 3

2) ཅེ་སྟེ་མི་གཟུང་ — Pourquoi ne pas l'admettre?

3) V. le çataka d'Āryadeva, XI. 15 — Muséon, N.S., I, p. 239. — *āryadeva-pādīya* n'est pas traduit dans le tibétain.

4) གཤམ་དེ་སྐྱུ་དང་སྐྱེན་རྣམས་ཀྱི། རྟོགས་ལ་འབྲས་བུ་མེད་ན་ནི། སྐྱེན་མ་ས་  
དང་ནི་སྐྱེན་དག་ཀྱང་། སྐྱེན་མ་ཡིན་མཚུངས་པར་འགྱུར་།



यथा हि श्वालाङ्गारादिष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा तस्य ते हेतुप्रत्यया न भवन्ति । एवं विवक्षितानामपि बीजादीनां हेतुप्रत्ययता न स्यात्तेष्वङ्कुरो नास्तीति कृत्वा । न चाहेतुप्रत्ययेभ्यः फलप्रवृत्तिर्भवेत्ति नास्ति स्वभावतः फलप्रवृत्तिः ॥

अत्राह । नैव हि सामग्र्याः फलोत्पादनसामर्थ्यमस्ति यत इयं चिन्ता स्यात् । किं सामग्र्यां फलमस्ति उताहो नास्तीति । किं तर्हि हेतोः फलोत्पादनसामर्थ्यं । सामग्रो तु हेतोरनुप्ररूपमात्रं करोति । स हेतुः फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतुं दत्त्वा निरुध्यते तेन च हेतु-  
नानुगृह्यमाणं फलमुत्पद्यत इति ॥

उच्यते । नैव ह्यज्ञातस्य फलस्य हेतोरनुप्ररूपमस्ति । न चाप्यज्ञातस्य वन्द्या-  
तनयस्येव केन चित्किं चिन्मात्रं कर्तुं शक्यमित्ययुक्तैषा कल्पना ॥ अथि च ।

10 हेतुर्कं फलस्य दत्त्वा यदि हेतुर्निरुध्यते ।

यदत्तं [Tib. 146b] यन्निरुद्धं च हेतोरत्मद्वयं भवेत्<sup>(3)</sup> ॥ ५

यदि हेतुः<sup>(4)</sup> फलस्योत्पत्त्यर्थं हेतु<sup>(5)</sup>[कं] कारणां दत्त्वा निरुध्यत इति परिकल्प्यते । एवं सति यदत्तं यन्निरुद्धं च तदात्मभावद्वयं हेतोः स्यान्न चैतद्युक्तमर्थशाश्वतप्रसङ्गावि-  
त्यानित्ययोश्च परस्परविरुद्धयोरेकत्वभावात् ॥ अथ हे[120b]तोरत्मभावद्वयप्रसङ्ग-  
15 रिक्कार्थं सर्वात्मना निरोध इष्यते फलस्योत्पत्त्यर्थं किं चिदप्यदत्त्वा । एवमपि

1) कु'ल' सङ्'अरेण'स'स'स'स'.

2) सङ्'सङ्'स'स'.

3) ग'ल'ते' कु'स' ते' अ'स'स'सु'ल'। कु' सु'द'स' ते' अ'ग'ग'अ'सु'र'। ग'न' सु'द'स' स'न' ग'न' अ'ग'ग'स'ले'। कु'प' स'न'ग'ते'न' ग'ते'स'सु' अ'सु'र' ॥

4) Tib. = sa hetuh.

5) Mss. dekukāraṇam. Tib. = hetum tatkāraṇahetum. कु'रे' सु'द'कु' - he-  
tuka = haituka = hetu (P. W.).

6) Comparer le ardhajaratīyanyāya. Col. G. A. Jacob, First Hand-  
ful, p. 6.

हेतुं फलस्यादत्त्वा च यदि हेतुर्निरुध्यते ।

हेतौ निरुद्धे ज्ञातं तत्फलमाहेतुकं भवेत् ॥ ६

यदि फलस्य किं चिदप्यदत्त्वा सर्वात्मना हेतुर्निरुध्यते । ननु तस्मिन् हेतौ निरुद्धे यत्फलमुत्पद्यते तदाहेतुकमेव स्यान्न चाहेतुकमस्तीत्यपुनैषा कल्पना ॥

अत्राह । यद्येवं फलस्य हेतोरुत्पत्तौ दोष एव सति सहोत्पन्नैव सामग्री फलस्य ५  
जनिकास्तु तद्यथा प्रदीपप्रभाया इति ॥ एषापि कल्पना नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

फलं सहैव सामग्र्या यदि प्राडुर्भवेत्पुनः ।

एककालौ प्रसज्येते जनको यश्च जन्यते ॥ ७

न चैककालयोः सव्येतरगोविषाणयोर्जन्यजनकत्वं दृष्टं वामदक्षिणकरपोश्चरणयो-  
र्वत्यपुनैषा कल्पनेत्यपुन्यमेतत् ॥ 10

अत्राद्धरेके । नैव ह्यभूत्वा भावानामुत्पत्तिर्युक्ता आकस्मिकावप्रसङ्गात् । तस्माद्धे-  
तुप्रत्ययसामग्रीतः [Tib. 147 a] पूर्वमेव तत्फलमनागतावस्थायां व्यवस्थितमनागता-  
त्मना । तस्य हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्था जन्यते । द्रव्यं तु व्यवस्थितमेवेति<sup>(3)</sup>  
तान्<sup>(4)</sup> प्रत्युच्यते ।

1) गण'हे' कु' वै' ऋष'सु'त्वा । कु' म'सु'त्वा'स' ऋष'ग'ऋ'त्वा' । कु' ऋष'ग'स'  
व'स' वै' श्लेष'स'त्वा । ऋष'सु' वै' वै' कु'मे'द' ऋ'त्वा' ॥

2) गण'हे' ऋष'स' द'स' सु'त्वा'स'त्वा । ऋष'सु'त्वा' वै' श्लेष' ऋ'त्वा' । श्लेष'  
स' सु'त्वा' द'स' सु'त्वा'स'त्वा । सु'त्वा'स'त्वा' वै' श्लेष'स' ऋ'त्वा' ॥

3) Voir Bhavya apud Rockhill, Life, p. 195 et Abhidh. k. v. fol. 356.

4) Mss. tāvat praty. वै'द'स'त्वा' स'त्वा' वै' ।

पूर्वमेव च सामय्याः फलं प्रादुर्भवेद्यदि ।

हेतुप्रत्ययनिर्मुक्तं फलमाहेतुकं भवेत् ॥ ८

यदि <sup>(2)</sup> भवतामभीप्सि [121 a] तं <sup>(3)</sup> सामय्यीतः पूर्वमेव फलं स्वन्नपतः स्यादिति तद्हेतु-  
प्रत्ययनिर्पेक्षं स्यात् । ततश्चाहेतुकं स्यात् । न चाहेतुकानां पदार्थानामस्तित्वं युक्तं ।

- 5 खर्तुरगोरगविषाणादीनामप्यस्तित्वप्रसङ्गात् । पूर्वसिद्धस्य च पुनर्हेतुप्रत्ययापेक्षया नि-  
प्रयोजनत्वादित्यपुक्तमेतत् ।

अन्ये पुनर्वर्णापत्तिः । हेतुरेव फलं जनयति न सामय्यी । न चोक्तदोषप्रसङ्गो यस्मान्न  
न्यून्यो हेतुरन्यत्फलं यतः किं हेतुं दद्यात् फलस्य हेतुर्निरुध्यते उतादञ्चैवेति विचारः  
स्यात् । अथ तु हेतुरेव <sup>(3)</sup> निरुद्धः फलात्मना व्यवस्थित इति ॥ उच्यते । एवमपि ।

- 10 निरुद्धे चेत्यालं हेतौ हेतोः संक्रमणं भवेत् ।

पूर्वज्ञातस्य हेतोश्च पुनर्गन्म प्रसज्यते ॥ ९

यदि निरुद्धे हेतौ भवन्मतेन फलमुत्पद्यते । तच्च फलं हेत्वात्मकमेव भवतीति  
परिकल्प्यते । एवं सति हेतोः संक्रमणं भवेत् । नटस्य वेषात्तरपरित्यागेन वेषात्तर-  
चारवत् । हेतोः संक्रमणमात्रमेव स्यात् । न त्वपूर्वस्य फलस्योत्पादः । ततश्च हेतोर्नि-

- 15 त्यतैव स्यात् । न च नित्यानामस्तित्वं वा चिदस्ति । यथोक्तं <sup>(5)</sup> शतके [Tib. 147 b] ॥

1) गण'ते' कर्ग'स'रि' र्वा'र'ते' ५। अत्र'सु' र्गु'ष'स'र' र्गु'र' ७। र्गु' र'र'  
के'र'ङ्क'स'र' मे'र'स'रि' । अत्र'सु' र्गु'मे'र' अ'रु'र'स'र' अ'रु'र' ॥

2-2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. *evāniruddhah*.

4) गण'ते' र्गु' अ'ग'ग'स'र' अ'रु'र'सु' र' । र्गु' र' ग'र' ५। अ'रि'स'र' अ'रु'र' । र्गु'र'  
र्गु'ष'स'र' र्गु' र'र' र' । र'र' र्गु'ष'स'र' र' र'ष'स'र' अ'रु'र' ॥

5) IX, 6.

अप्रतीत्यास्तित्ता नास्ति कदा चित्कस्य चित्का चित् ।

न कदा चित्का चित्कश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

किं च एतस्यां कल्पनायां पूर्वज्ञातस्य च हेतोः पुनर्जन्म प्राप्नोति । न च ज्ञातस्य पुनरपि युज्यते निष्प्रयोजनत्वात् 'अनवस्थाप्रसङ्गाच्च ॥

अथ मन्यसे येनात्मना विद्यमानो न तेनैवात्मना ज्ञायते । येन चात्मना ऽविद्यमान- 5  
स्तैव ज्ञा[121 b]यत इति ॥ एतदपि न युक्तं । अपरित्यक्तहेतुस्वभावस्य हेतुस्ववृत्तस्य  
फलमिति संज्ञा[मा]त्रभेदादवस्थभेदाच्च द्रव्यभेदस्य<sup>(1)</sup> साधयितुमशक्यत्वात् । फलावस्थायां  
च परित्यक्तहेतुस्वभावस्य फलशब्दाद्यत्वाद्धेतुः फलात्मना तिष्ठतीति यत्किं चि-  
देतत्<sup>(2)</sup> ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । निरुद्धो वा जनयेदनिरुद्धो वा । फलमप्यु- 10  
त्पन्नं वा जनयेदनुत्पन्नं वा । उभयथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

जनयेत्फलमुत्पन्नं निरुद्धोऽस्तंगतः कथं ।

तिष्ठन्नपि कथं [हेतुः] फलेन जनयेद्दत्तः<sup>(3)</sup> ॥ १०

1) Il semble que le traducteur tibétain ait lu °*bhedasya*.

2) «Cela n'a aucune valeur»; la version tibétaine rend le sens et non pas les mots 'देस' 'सु' 'स' 'रदे' 'दे' 'शु' 'रदे'. [Corriger la note 6 p. 37; remarque de M. E. Leumann].

3) Les Mss. présentent une lacune.

अणणस'स' कुं'स'स' सु'स'स'यी' । | अणस'सु' सु'स'स' ई'ल्ल'स' स'सु'स' ।  
| अणस'सु' स'स' 'दे' 'अणो'स'स'दे' सु' । | अणस'स'स' सु'स' 'दे' 'ई'ल्ल'स' स'सु'स' ।  
| 'डे'स'ग'सु'स'दे' । ग'स'दे' 'दे' 'दे'स' । अणणस' 'स' 'कुं'स' 'डे' 'दे'स' 'स'स'सु'स'स'दे' 'सु'स'

तिष्ठन्नपि हेतुरविकृतद्वयो विद्यमानेन फलेन वृतः संबद्धः कथं जनयेत् ।  
३[क] किं<sup>(1)</sup>

कारणां विकृतिं गच्छन्नायते ऽन्यस्य कारणां ।

इति कारणभावं प्रतिपद्यमानस्य हेतोरवश्यं विकारेण भवितव्यं । यस्तु न वि-  
क्रियते स हेतुलक्षणपुक्त एव न भवतीति । फलेन च संबद्धः कथं जनयेत् । फलस्य  
विद्यमानत्वात् ॥

अथ मन्यसे विद्यमानस्य फलस्य पुनर्जनयितुमशक्यत्वादवृत एवासंबद्ध एव हेतु  
फलेन फलं जनयिष्यतीति । एतदप्यपुक्तमित्याह ।

अथावृतः फलेनासौ कतमज्ञनयेत्फलं ।

अस्य'सु' श्लेष'स' श्ले' ष्ये' उ'त' स'रे'ण'स' स'श्ले'र'र' षे'ण'पु'स'र' ह'ण'र'र' र' र' र' र'  
अस्य'र' । उ'र'र'श्ले'र' र' र' । र'र'र' अ'ण'ण'स'स' ष्ये'र'स' स'ष्ये'र'स'र' कृ'ष' अ'स्य'सु'  
श्ले'र'स'र' श्ले'र'स'र' अ'श्ले'र' । ग'र'र' श्ले'र'र' र' र' स'ण'स'स'श्ले'र'स'स' अ'र' स'स'  
अ'श्ले'र'र' । अ'स्य'सु' ष्ये'र'र' स'रे'ण'स' ष्ये'र' श्ले'र'स'र' स'श्ले'र'स'स'र'स' ष्ये'र' कृ'ष'  
र'र'र' स'श्ले'र'स'र' अ'श्ले'र' । उ'र' श्ले'र' ष्ये'र' स'रे'ण'स'श्ले'र' अ'ण'ण'स'स'स' र' र'  
स'श्ले'र'र' । अ'र' [148 a] उ'र'र' र' । श्ले'र' ग'र'स'स'स'र'र' अ'स्य'सु' स'श्ले'र'स'र' अ'श्ले'र'र'  
श्ले'र'र' । स'रे'ण'स' ।

अस्य'सु' र'र' र' अ'श्ले'र'स'र' कृ'ष' ग'र'स'स'स' अ'र' र' र' र'र' स'श्ले'र' । = *yadi*  
*tāvan niruddho 'stamgato hetur utpannam sad vidyamānam*<sup>(a)</sup> *phalam janayati*  
*parikalpyate tan nopapadyate. kasmād iti cet. katham niruddho 'samvidyamāno*  
*hetuḥ phalam janayet. yadi janayati vandhyāputro 'pi putram janayiṣyati. phalam*  
*ca sad vidyamānam api janmanirapeksam api katham hetur janayiṣyati atha*  
*manyase caktiyabhāvān niruddho na janayati, kim tu tiṣṭhann eva hetuḥ phalam*  
*janayiṣyati. ucyate: tiṣṭhann api katham.....*

(a) स'रे'ण'स' = *sva*, dans l'expression *sarvasva*; mais aussi *asti, vidyate*,  
comme par exemple ci-dessous ad XX. 21 *svabhāvena vidyamāna* traduit par  
र'र' स'रे'ण'स' ।

1) कृ' र' कृ'स'स'र'अ'श्ले'र'स'र' । ग'र'र'श्ले'र' कृ'र' अ'श्ले'र'स' ष्ये'र' ।

यदि हेतुः फलेनासंबद्ध एवेष्यते । तदा कतमदिदानीं फलं जनयेत् । सर्वमेव वा फलं जनयेदसंबद्धत्वात् । न वा किं चिज्जनयेदसंबद्धत्वादेवेत्यभिप्रायः ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत् । स दृष्ट्वा वा फलं जनयेददृष्ट्वा वा । उभयथा च न युज्यत इत्याह ।

न ह्यदृष्ट्वा वा दृष्ट्वा वा हेतुर्जनयते फलं ॥ ११

5

तत्र यदि हेतुर्दृष्ट्वा जनयतीति परिकल्प्यते तन्न युज्यते [122 a] । यस्माद्विद्यमानमेव द्रष्टुं पार्यते नाविद्यमानं । विद्यमानं चेतन्न जन्यते विद्यमानत्वादिति । एवं ताव- [Tab. 148 b] हेतुः फलं दृष्ट्वा [न] जनयति । अदृष्ट्वापि न जनयति । सर्वस्य फलस्य हेतुर्जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

अथ किमिदं दर्शनं किं वादर्शनमिति ॥ उच्यते । प्रसिद्धमेतल्लोके उपलब्धिदर्श- 10 नमिति ॥

नन्वेतद्विज्ञादिषु निरिन्द्रियेषु [न] संभवति ॥ संभवतु मा वा । नास्माकमयं पर्यनुयोगः । किं तर्हि तस्योत्पादवादिनः । तत्र य उत्पादवादी ब्रूयात् दृष्ट्वा जनयतीति । स वक्तव्यो न दृष्टमेतल्लोके यद्विज्ञादिकं पश्यतीति । तस्मादयुक्तैषा कल्पना । अथ[1]- दृष्ट्वाति कल्पयेदेवमपि । यत्किं चिददृष्टं संभवति तत्सर्वमुत्पादयेन्न चोत्पादयति । तस्मा- 15 न्नादृष्ट्वापि जनयति ॥ अग्निष्टापत्या हि वयं<sup>(3)</sup> परिकल्पनां विचारयामः<sup>(8)</sup> संसाराटवोकात्तार-

1) ठे'श्ले' कु' अश्र' म'अश्र'व'। अश्र'सु' गद'दि'ग' श्ले'स'स' श्ले'। कु' व' अश्र' व' म'अश्र'व'स'। अश्र' सु' व'श्ले'स'स' म' श्ले'र' ॥

2) *vayaṃ parikalpanāṃ vicārayāmasa*. गद'व'श्ले'स' स'श्ले'स'स' अश्र'व'स' श्ले'स'स' श्ले'स'स' यी'व'ने. — Pour le raisonnement *anistāpattyā* voir ci-dessus p. 56, n. 1.

3—8) Non traduit dans le tibétain. — Mss. °*samākulām ālūtūrātām iva*.

गिरिदरीप्रपातदुःखमालासमाकुलामा.....तामिव<sup>3)</sup> बुद्धिपूर्वकर्तृकं च पुरुषार्थिकारणितो  
 जगद्भ्युपगच्छतो निर्घन्थाश्चैकेन्द्रिय<sup>2)</sup> बीजादिकं प्रतिपन्नाः प्रसङ्गान व्यतिवर्तन्त इति ।  
 तस्मान्नास्ति दोषः ॥

किं चान्यत् । यदि युष्मद्भिमत्तं हेतोः फलस्य चान्योन्यैकिकनलक्षणं संगमनं  
 5 स्यात्स्यात्तदानीं तयोर्न्यूननकभावः । यस्मान् हि परस्परसंगतयोरालोकान्धकारयोः  
 संसारनिर्वाणयोर्न्यूननकभावो दृष्ट इति । अतोऽवश्यं हेतुफलभावयोर्न्यूननकभाव-  
 मिच्छता परेषा संगतिरभ्युपेया [Tib. 149a] । सा च कालत्रये[122b]ऽपि विचार्यमाणा न  
 संभवति । अतो हेतुः फलं [न] जनयति ॥ यथा च संगतिर्नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नातीतस्य ज्ञातीन फलस्य सह हेतुना ।

10 नाज्ञातेन न ज्ञातेन संगतिर्नातु विद्यते<sup>4)</sup> ॥ १२

अतीतस्य तावत्फलस्यातीतेन हेतुना सह ज्ञातु कदा चिदपि संगतिर्नास्ति ।  
 अतीतत्वेनेभयोरप्यविद्यमानत्वात् । नाप्यज्ञातेन हेतुनाऽतीतस्य फलस्य संगतिर्नातु  
 विद्यते । नष्टाज्ञातत्वेनेभयोरप्यविद्यमानत्वात् । भिन्नकालत्वाच्च । नापि ज्ञातेन वर्तमानेन  
 हेतुना सहजातीतस्य फलस्य संगतिः संभवात् । भिन्नकालत्वानष्टस्य च फलस्याविद्यमा-  
 15 नत्वाद्द्वयपुत्रेष्वेव देवदत्तस्येत्यभिप्रायः ॥

1) Lañkāva. p. 104. *pradhāneṣvarapurūṣakālānupratyayeḥya ulpattim va-  
 nayanti.* — Le *purūṣakāra* est d'ailleurs un sujet de discussion, voir Vasumitra.  
 — \**kāraṇin* = *kāraṇika* = Lehrer, Kenner einer Sache (P. W.); mais nous avons  
 ལྷོས་བྱུ་ལ་སོགས་པ་ ལྷུར་སྣ་པ་. — Voir ci-dessus p. 386 n. 4 *kālakāraṇika*.

2) Voir Guérinot, *Jivaviyāra*, st. 42 et Comm. (J. As. 1902, I, p. 272):  
 «Les êtres pourvus d'un seul sens [*sparṣana*], c'est-à-dire les êtres inanimés, possè-  
 dent quatre principes vitaux: le toucher, l'air respiratoire (*ucchvāsa*), la duré-  
 e vitale (*āyus*) et le corps....»

3) སྦྲུལ་ལྷོས་པ་, to meet, to combine.

4) འབྲས་བུ་ འདས་པ་ ལྷུ་ འདས་ དང་། མ་སྐྱེས་པ་ དང་། སྐྱེས་པ་ དང་། ལྷོས་  
 ཞིག་ སྦྲུལ་པར་ འཇུར་པ་ རེ། རྣམ་ཡང་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ རོ།

यथा चातीतस्य फलस्यातीतेनानागतवर्तमानेन हेतुना सद् न कदा चित्संगतिर-  
स्ति । एवं वर्तमानस्यापि फलस्य त्रैकालिकेन हेतुना सद् नास्ति संगतिरिति तत्प्र-  
तिपादयन्नाह ।

न ज्ञातस्य क्वञ्चितेन फलस्य सद् हेतुना ।

नातीतेन न ज्ञातेन संगतिर्ज्ञातु विद्यते<sup>(1)</sup> ॥ १३

5

ज्ञातस्य फलस्य भिन्नकालत्वाद्ज्ञातेन चातीतेन च हेतुना सद् संगमनं नास्ति ।  
नापि वर्तमानस्य वर्तमानेन हेतुना सद् संगतिरस्ति हेतुफलपरोपगमपद्याभावात् । तयोश्च  
संगतिवैयर्थ्यात् । किं हि विद्यमानयोः परस्परनिर्पेक्षयोः पुनः संगत्या प्रयोजनमिति  
नास्ति संगतिः ॥

इदानीमनागतस्यापि [Tib. 149b] फलस्य यद्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नेन हेतुना सद्  
संगमनं नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नाज्ञातस्य [123a] हि ज्ञातेन फलस्य सद् हेतुना ।

नाज्ञातेन न नष्टेन संगतिर्ज्ञातु विद्यते<sup>(2)</sup> ॥ १४

अज्ञातं हि फलमसंविद्यमानं । तस्य भिन्नकालेन वर्तमानेनातीतेन च हेतुना सद्  
नास्ति संगमनं भिन्नकालत्वात् । अनागतेनापि हेतुना सद् नास्ति संगमनमुपागोरविद्य- 15  
मानत्वात् ॥ यदा चैवं सर्वथा हेतुफलयोः संगतिर्नास्ति तदा

असत्यां संगती हेतुः कथं जनयते फलं ।

1) अस्य'सु' श्लेष'स' सु' म'श्लेष' । अस'स' द'स' नै' श्लेष'स' द'स' । सु'न'उ'ग'  
स'स'स' सु'स'स' नै' । न'स'स'स' स'स'स'स' ।

2) अस्य'सु' म'श्लेष' सु' श्लेष' द'स' । म'श्लेष'स' द'स' अस'स' द'स' । सु'न'  
उ'ग' स'स'स' सु'स'स' नै' । न'स'स'स' स'स'स'स' ।



नैव हेतुः फलं जनयति संगतेरविद्यमानत्वाद्द्वन्द्व्यापुत्रमिवेत्यभिप्रायः ॥ यथापि स्यात्सत्यामेव संगती हेतुः फलं जनयतीति । तदपि न युक्तं कालत्रयेऽपि संगत्यनुपलब्धेः ॥ अथापि कथं चिद्धेतुफलयोः संगतिः परिकल्प्यते । एवमपि ।

सत्यां वा संगती हेतुः कथं जनयते फलं ॥ १५

5 संनि<sup>(2)</sup>हितस्य फलस्य पुनर्नन्मवैपथ्यात् । असंनिहितानां च संगतेरपुक्तत्वादित्यभिप्रायः ॥ किं चान्यत् ।

हेतुः फलेन शून्यश्चेत्कथं जनयते फलं ।

[हेतुः फलेनाशून्यश्चेत्कथं जनयते फलं ॥ १६]

यो ऽयं फलस्य हेतुः फलस्य जनक इष्यते स तेन शून्यो वा भवन् फलमुत्पादयेद्-  
10 शून्यो वा । तत्र हेतुः शून्यः फलेन रूढितः फलं न जनयति । अहेतुवत्फलशून्यत्वात् ।  
फलेनाशून्योऽपि हेतुः फलं न जनयति । विद्यमानत्वा[Lib. 150a]त्फलस्य । विद्यमानपुत्रं  
देवदत्त इव ॥ एवं तावत्फलशून्यो वा फलाशून्यो वा हेतुः फलं न जनयति ॥

यच्चापि फलमुत्पद्यते तच्चाप्यशून्यं वा समुत्पद्यते शून्यं वा । तत्र तावत् ।

फलं नोत्पत्स्यते [५]शून्यमशून्यं न निरोत्स्यते ।

15 अनिरुद्धमनुत्पन्नमशून्यं तद्द्व[123b]विष्यति ॥ १७

1) अरु'स' अरु'स' अ'अरु'रु' कुष' र्' अरुष'सु' हे'रु'रु' सञ्जेरु' अरु'रु'  
अरु'स' अरु'रु' अरु' कुष' र्' अरुष'सु' हे'रु'रु' सञ्जेरु' ॥

2) अरु'रु'रु'रु'रु' ।

3) अरु'रु'रु' अरुष'सु'रु' अरु'रु'रु' कुष' हे'रु'रु' अरुष'सु' अरु'रु'रु'रु'रु'  
अरु'रु'रु' अरुष'सु'रु' अरु'रु'रु' कुष' हे'रु'रु' अरुष'सु' अरु'रु'रु'रु'रु' ॥

4) अरुष'सु'रु' अरु'रु'रु' अरु'रु'रु'रु' अरु'रु'रु' अरु'रु'रु'रु' अरु'रु'रु'रु'  
रु'रु'रु' अरु'रु'रु'रु'रु' अरु'रु'रु'रु'रु' अरु'रु'रु'रु'रु'रु' ॥

अशून्यं हि फलमप्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावव्यवस्थितं । तदेवंविधं फलं नैवोत्प-  
त्स्यते । स्वभावस्यानपायित्वाच्च न निरोत्स्यते । ततश्चाशून्यं तदिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं  
न स्यात् ॥ न चैतदिष्टमित्यतोऽशून्यं तत्फलं न भवति । उत्पादननिरोधाभ्युपगमात् ॥

इदानीं शून्यमपि तत्फलं न संभवति । अनुदयाव्ययवन्नप्रसङ्गादिति प्रतिपादय-  
न्नाह ॥

5

कथमुत्पत्स्यते शून्यं कथं शून्यं निरोत्स्यते ।

शून्यमप्यनिरुद्धं तदनुत्पन्नं प्रसज्यते ॥ १८

तत्र शून्यमुच्यते यत्स्वभावेन नास्ति । यच्च वस्तु स्वभावेन नास्ति तत्कथमुत्प-  
त्स्यतं । कथं वा निरोत्स्यते । न हि स्वभावेनाविद्यमानस्याकाशादेरुदयव्ययी दृष्टौ ।  
तस्माच्छून्यमपि तत्फलमिष्यमाणमनिरुद्धमनुत्पन्नं च प्रसज्यते ॥

10

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्स फलादव्यतिरिक्तो वा जनयेदतिरिक्तो  
वा । उभयथा नोपपद्यत इत्याह ।

हेतोः फलस्य चैकत्वं न हि ज्ञातुपपद्यते ।

हेतोः फलस्य चान्यत्वं न हि ज्ञातुपपद्यते ॥ १९

तदेतत्प्रतिज्ञा [Tib. 150b] मात्रकमिति<sup>(3)</sup> प्रतिपादयन्नाह ।

15

1) श्लोकाः हे'ल्लु' श्ले' अल्लु' दे'न । श्लो'का' हे'ल्लु' अणण'स' अल्लु' ।  
श्लो'का' दे' य'न' न' अणण'स' स' । म'श्लो'का'स' य'न' अण'स' अल्लु' ।

2) कु' स' अण'स' सु' अण'स' सु' । अण'स' अण'स' मी' अल्लु' स' । कु'  
स' अण'स' सु' अण'स' सु' । अण'स' अण'स' मी' अल्लु' स' ।

3) अरे'के' स'स'ठ'स' स'स' दे'ण' यी'र'ते । हे'ल्लु' सु' स' उ'र' । अण'स'स'दे'  
स'स' । tad etat pratijñāmātram asti, katham sādhyatīti cet . pratipādanūrlham ....

एकत्वे फलहेतोः स्यादैक्यं जनकजन्ययोः ।

पृथक्के फलहेतोः स्यात्तुल्यो हेतुरहेतुना ॥ इति<sup>(1)</sup> २०

यदि हेतोः फलस्य चैकत्वं स्यात्तदा जन्यजनकयोरेकत्वमभ्युपेतं स्यात् । न चान-  
योरेकत्वं पितापुत्रयोश्चतुश्चतुर्विज्ञानगोर्बोशिक्षार्णयोश्चैक्यप्रसङ्गात् । एवं तावद्धेतोः फल-  
5 स्य चैकत्वं नास्ति ॥ इदा[124a]नीमन्यत्वमपि नास्ति । किं कारणं । यदि हेतोः फलस्य  
च भवन्मतेनाभिमतमन्यत्वं स्यात् । तदा परत्र निरपेक्षत्वाद्धेतुनिरपेक्षमेव फलं स्यात् । न  
चैतदेवमित्यतोऽन्यत्रमपि हेतोः फलस्य न संभवति ॥ ययोश्चैवं विचार्यमाणोस्तत्ता-  
न्यत्वे न स्तस्तयोर्न कदा चिन्नन्यजनकभाव इष्यतेऽतो नैव हेतुः फलं जनयति ॥

किं चान्यत् । यदि हेतुः फलं जनयेत्स तत्फलं स्वभावेन मद्भूतं वा जनयेत्सद्भूतं  
10 वा । किं चातः । उभयथा न च युज्यत इत्याह ।

फलं स्वभावमद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ।

फलं स्वभावामद्भूतं किं हेतुर्जनयिष्यति ॥ २१<sup>(2)</sup>

तत्र यत्फलं स्वभावेन मद्भूतं स्वभावेन विद्यमानं तन्न पुनर्जन्यते विद्यमानत्वात् ।  
विद्यमानघटवत् । यदपि स्वभावनामद्भूतं फलं । तदपि हेतुर्न जनयति स्वभावनामद्भूत-  
15 त्वात् । खरविषाणवत् ॥

- प्रतिबिम्बेनानैकान्तिकतेति चत्<sup>(3)</sup> । भवत्नैकान्तिकता । [Fib. 151a] नैःस्वभाव्यं  
तु सिद्धं भावानां । ततश्च सस्वभाववादत्यागः स्यादस्मद्वादानुवर्णनमेव स्यात् । सस्वभावश्च

1) कुं दनं अक्षसंशुं गणैगंश्रिदंनं । सञ्जेदंशुं कुंशुंशुं उंशुंशुं अशुंशुं । कुं  
दनं अक्षसंशुं गणैगंश्रिदंनं । कुं दनं कुंशुंशुं मळुंनसंशुं अशुंशुं ।

2) अक्षसंशुं दंशुंशुंशुं अंशुंशुं । कुंशुंशुं उंशुंशुंशुं सञ्जेदंशुंशुं अशुंशुंशुं । अक्षसंशुं  
दंशुंशुंशुं अंशुंशुं । कुंशुंशुं उंशुंशुंशुं सञ्जेदंशुंशुं अशुंशुंशुं ।

3) गणैगंशुं गणैगंशुंशुंशुंशुं मळुंनसंशुंशुंशुं अंशुंशुंशुं ।



घत्राह । नैव हि केवलस्य हेतोः फलोत्पत्तिक्रियायाः प्रयोजकत्वं । किं तर्हि हेतुप्रत्ययसामग्र्या फलं जन्यत इति ॥ उच्यते ॥ उक्तदोषवान्न युक्तमेतत् ॥

अपि चेयं हेतुप्रत्ययसामग्री यदि फलस्य जनिकेति कल्प्यते । किं सा स्वयमेव तावदात्मानं जनयति उताहो न ॥ यदि जनयतीति कल्प्यते तन्न युज्यते । न ह्यलब्धा-  
 5 त्मभावस्य प्रयोजकत्वं दृष्टमित्यतः सामग्र्यावश्यं लब्धात्मभावया भवितव्यं । न च लब्धात्मभावायाः पुनः स्वात्मोत्पादे प्रयोजकत्वं युक्तमित्यतो न सामग्री स्वात्मानमुत्पा-  
 दयति । या चात्मानं नोत्पादयति सा कथं फलमुत्पादयितुं शक्नोतीति प्रतिपादयन्नाह ।

न च प्रत्ययहेतूनामियमात्मानमात्मना ।

या सामग्री जनयते [सा] कथं जनयेत्फलं<sup>(1)</sup> ॥ २३

10 प्रत्ययानां हेतूनां च येयं सामग्री सा तावदात्मनैवात्मानं नोत्पादयति स्वा-  
 [125a]त्मनि वृत्तिनिरोधात्सत्याः पुनरुत्पादवैयर्थ्याच्च । या चैवमात्मानमेव तावन्न जन-  
 यति सा कथं फलं जनयिष्यति । न हि वन्ध्याडुकृतात्मानं जनयितुमशक्ता सती पुत्रं  
 जनयिष्यतीति युज्यते । एवं सामग्र्यपि स्वात्माजनिका फलं जनयतीति न युज्यते ।  
 तस्मात् ।

15 न सामग्रीकृतं फलं<sup>(2)</sup> ।

अथापि स्याद्यदि सामग्रीकृतं फलं न संभवति । एवं तर्क्यसामग्री<sup>(3)</sup>[Tib. 152a]कृतं

1) ལུ་རྒྱུ་ལྷན་ རང་ དེ་ རྒྱུ་དག་གིས། རྗོ་གས་ལ་ གང་ ཡིན་ དེ་ཡིས་དེ། བདུ་  
 གིས་ བདུ་ཉིད་ མེ་བསྐྱེད་ན། འབྲས་སུ་ རྗོ་གས་ རྒྱུ་དག་བར་ལྷེད། — La lecture རྗོ་  
 གིས་ et non རྗོ་གི་ (*hetūnām*) est confirmée par le commentaire: «une *sāmagrī*  
 constituée par...»; voir cependant la traduction de la *kārikā* 24.

2) Le traducteur tibétain n'a pas observé, semble-t-il, que nous avons ici le premier pāda de la *kārikā* 24.

3) C'est-à-dire *asāmagrī-kṛta*, «fait par ce qui n'est pas la *sāmagrī*». Voir Chap. I. 12 et 11.

प्रोच्यतीति चेत् उच्यते ।

नासामप्रोक्तं फलं ।

यदा सामप्रोक्तं फलं न संभवति तदा कथमत्यन्तविरुद्धमसामप्रोक्तं भविष्यति ।  
ग्रसामप्रोक्तमिति फलं न संभवति ॥

अथ स्याद्यद्यपि नास्ति फलं स्वभावतस्तथापि हेतुप्रत्ययसामप्रो तावदस्ति न 5  
च फलमन्तरेण हेतुप्रत्ययसामप्रो संभवतीति फलमपि संभविष्यतीति ॥ उच्यते । स्याद्धि-  
तुप्रत्ययसामप्रो यदि फलमेव भवेत् । यदा तु यद्योदितेन न्यायेन फलमेव नास्ति । तदा

अस्ति प्रत्ययसामप्रो कुत एव फलं विना<sup>(1)</sup> ॥ २४

फलाभावे सति निर्हेतुका हेतुप्रत्ययसामप्र्यपि नास्तीत्यभिप्रायः ॥

उक्तं स्याथललितविस्तरसूत्रे<sup>(3)</sup> ।

10

कण्ठोष्ठ प्रतीत्य तालुकं

त्रिहूपरिवर्ति रवति अन्तराः<sup>(4)</sup>

न च कण्ठगता न तालुके<sup>(5)</sup>

अन्तरैकैकं च नोपलभ्यते ॥

1) कौण्डिन्यस्य 'सु' 'सि' 'स' 'सु' मे' । कौण्डिन्यस्य 'सु' 'सि' 'स' 'सु' मे' ।  
कौण्डिन्यस्य 'सु' 'सि' 'स' 'सु' मे' । कौण्डिन्यस्य 'सु' 'सि' 'स' 'सु' मे' ।

2) सु'स'स'स'स'स' ।

3) Bibl. Indica, p. 211; Lefmann, p. 177; Çikṣās. 246. 7. — Vaiṭallya.  
— Les pādas impairs sont du type { --- } ---

4) Mss. *jihvapariivartti ra.anti rakṣarāh.* — Çikṣās. *jihva parivartir avarti*  
*akṣara* [«avartti apparently stands for *āvartate*»] — सु'स'स'स'स'स' सु'  
सु'स'स'स'स'स' सु' = *jihvapariivartanād akṣarasvaro bhavati.*

5) सु'स'स'स'स'स' ।

6) सु'स'स'स'स'स' — Mss. *°kaikaṣa* — Çikṣās. *°kas tu* (corrigé *°ka tu*).

सामग्र्यं पतीत्य तं च<sup>(1)</sup> सा  
 वाच मनबुद्धिवा[125 b]सेन निश्चरो ।  
 मनवाचं श्रद्धश्रुत्पिपाणी  
 बाह्यतोऽभ्यन्तरि नोपलभ्यते ॥  
 5 उत्पादव्ययं विपश्यतो  
 वाचरूतघोषस्वरस्य पण्डितः ।  
 क्षणिकां वशिकां तदा दृशो<sup>(3)</sup>  
 सर्वं वाचं प्रतिश्रुतकोपमां ॥  
 तदार्यापालिपरिपृच्छायामुक्ते भगवता ।  
 10 इह सासनि मूरमणीयि  
 प्रव्रजथा गृहिलिङ्गं ब्रह्मिवा ।  
 फलवत्तु भविष्यथ श्रेष्ठा  
 एषु निदेशितु कारुणिकेन [Tib. 152b] ॥  
 प्रव्रजिता गृहिलिङ्गं ब्रह्मिवा  
 15 सर्वफलस्य भविष्यति प्राप्तिः ।

1) Mss. *sāmagrī pratītye taṃ . . .* — Çikṣās., Lefmann *°pratītyaṭor ca.* — ཚོགས་པ་ དེ་ལ་ བརྗེན་ནས་ རག་ དེ་ རྟོ། ཡིད་ཀྱི་ གློ་ཡི་ དབང་གིས་ འཕྲུང་ བོད་ཀྱི།  
*tāṃ sāmagrīm pratītya vāg eṣā manobuddhivaçena niṣcaret . . .*

2) Lire *°vayam.*

3) Lire *°ghoṣasarasya.* — «Lorsque le sage examine la production et la disparition . . . ».

4) སྤྱིང་པོ་མེད་པ་ = *asūra.*

5) Sic Mss. དེ་ཚེ་ རག་ཀྱིས་ . . . «Alors il voit que toute parole . . .» — Rājendralāl et Çikṣās. *tadīdṛçim.*

6) Mss. *vāca*; Rāj. et Çi. *vācaḥ.*

7) Même fragment que ci-dessus p. 155.

पुन धर्मसभाव तुलित्वा

सर्वफला न फलान च प्राप्तिः ॥

अलभत फलं तथ प्राप्तिं

आश्चर्यं पुन ज्ञायति तेषां ।

अहो ऽतिकाक्षुण्णिको नर्सिंहो

5

मुष्णुपदेशित युक्तिं जिनेनेति ॥

तथार्थप्रज्ञापारमितायामष्टसाहस्रिकायां<sup>(1)</sup> तेन हि कौशिक बोधिसत्त्वेन महामत्त्वेन गह्वासनाहसनन्देन न रूपे स्थातव्यं न वेदनायां न संज्ञायां न संस्कारेषु न विज्ञाने स्थातव्यं । न स्रोतघ्रापत्तिफले न सकृदागामिफले नानागामिफले नार्हत्त्वे न प्रत्येकबुद्धत्वे न सम्यक्संबुद्धत्वे स्थातव्यमिति ।

10

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ सामग्रीपरीक्षा नाम विंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Voir l'édition de la Bibl. Ind. p. 34. 22.



## XXI.

## संभवावगवपरीक्षा नामैकाविंशतितमं प्रकरणां

घत्राह । विद्यत एव स्वभावतः कालः संभवविभवनिमित्ततात् । इह के चित्कालविशेषमपेक्ष्य<sup>(1)</sup> विभवो वि-  
लविशेषमपेक्ष्य<sup>(2)</sup> हेतुपत्तिर्भावानामुत्पादो भवति । के चित्कालविशेषमपेक्ष्य विभवो वि-  
नाशो भवति । न सर्वदा विद्यमानायाऽपि हेतुप्रत्ययसामग्र्यामित्यतो विद्यत एव कालः  
5 संभवविभवनिमित्त[126a]त्वात् ॥ उच्यते । स्यात्संभवविभवनिमित्तता कालस्य यदि संभ-  
वविभवावेव स्यातां । न तु स्तः । यथा च न स्तस्तथा प्रतिपादयन्नाह [‘Fib. 153a] ।

विना वा सक्तु वा नास्ति विभवः संभवेन वै ।

विना वा सक्तु वा नास्ति संभवो विभवेन वै ॥ ५

- 10 इह यदि संभवविभवौ स्यातां तावन्व्योन्ध्यं सक्तुभावेन वा स्यातां विनाभावेन वा ।  
उभयथा च विचार्यमाणा न संभवतः । कथं कृत्वा । तत्र तावद्यथा विना संभवेनोत्पादितं  
विभवो विनाशो नास्ति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) ལྟོ་ཡིན་པའི་སྐྱེ་རྩེ་རོ་། = *hetuvāt*.

2) D'après le tibétain: *aṅkurādīnām utpattir utpādo...* — ལྟོ་ཡིན་པའི་སྐྱེ་རྩེ་རོ་།  
པར་ འགྲུར་ལ།

3) འཇིག་ཅིང་ རྣམ་པར་འཇིག་པར་ འགྲུར་ལ།

4) འཇིག་པ་ འགྲུང་པ་ མེད་པར་རམ། ལྟོ་ཡིན་པའི་སྐྱེ་རྩེ་རོ་ མ་ཡིན། འགྲུང་པ་ འཇིག་པ་ མེད་པར་རམ། ལྟོ་ཡིན་པའི་སྐྱེ་རྩེ་རོ་ མ་ཡིན།

भविष्यति कथं नाम विभवः संभवं विना ।

विनैव जन्म मरणं विभवो नोद्धवं विना<sup>(1)</sup> ॥ २

संभवं विना कथं नाम विभवो विनाशो भविष्यति । कथं नामेत्यनेन प्रसिद्धमत्य-  
न्नासंभवं दर्शयति । कथं नाम भविष्यतीति नैवेतसंभवतीत्यभिप्रायः ॥ यदि पुनर्विनैव  
संभवं विभवः स्यात् को [दो]षः स्यात् । उच्यते । विनैव जन्म मरणं स्यात् । घनातस्य 5  
मरणं स्यान्न चाज्ञातस्य मरणं दृष्टमिति ॥ तस्माद्विभवो नोद्धवं विना भवितुमर्हति ॥  
याच्चेनात्र श्लोकस्यार्थेन प्रतिज्ञा । मध्येन पादेन प्रसङ्गापादनं । अन्त्येन निगमनमिति  
विशेषं ॥

एवं तावादिना संभवेन विभवो न युक्त इति प्रतिपाद्येदानीं सक्त संभवेनापि विभवो  
यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

संभवेनैव विभवः कथं सक्त भविष्यति ।

न जन्ममरणं चैवं तुल्यकालं हि विद्यते<sup>(4)</sup> ॥ ३

यदि हि संभवेन सक्त [Tib. 153 b] युगपत्तुल्यकालं विभवः स्यादेवं सति जन्म-  
मरणं युगपत्स्या[126 b]तां । न चैवं परस्परविरुद्धे श्रालोकान्धकारवदेकस्मिन् काले  
विद्यते इति । तस्मात्सक्तपि संभवेन विभवस्य नास्ति सिद्धिरिति स्थितं ।

15

1) འཇིག་པ་ ལྷུང་པ་ མེད་པར་ནི། རི་ལྷ་ལྷུང་ན་ ཡོད་པར་ འཇུར། ལྷུ་པ་ མེད་  
པར་འཆི་པར་ འཇུར། འཇིག་པ་ ལྷུང་པ་ མེད་པར་ མེད།

2) བལ་པ་ བསྐྱབས་པ་.

3) མཇུག་བསྐྱབས་པ་.

4) འཇིག་པ་ ལྷུང་པ་ ལྷན་ཅིག་ཏུ། རི་ལྷར་ ཡོད་པ་ཉིད་ཏུ། འཇུར། འཆི་པ་  
ཉིད་ཏུ་ ལྷན་གཅིག་ཏུ། ཡོད་པ་ཉིད་ རི་ མ་ཡིན་ནོ།

5) Non représenté dans le tibétain.

यदा चैवं संभवेन विना वा सह वा विभवस्य नास्ति सिद्धिरिव संभवस्यापि विना  
वा सह वा विभवेन नास्ति सिद्धिरिति प्रतिपादयन्नाह ।

भविष्यति कथं नाम संभवो विभवं विना ।

अनित्यता हि भावेषु न कदाचिन्न विद्यते ॥ ४

5 नैव हि संभवो विभवेन विना युज्यते । यस्मादनित्यता हि भावेषु भवनधर्मकेषु  
त्पादधर्मकेषु न कदाचिन्न विद्यते । किं तर्हि सर्वदैव विद्यते । उक्तं हि ।

त्रारामरूपाधर्मेषु सर्वभावेषु सर्वदा ।

तिष्ठन्ति कतमे भावा ये त्रारामरूपां विना ॥ इति ॥<sup>(3)</sup>

यदा चैवं नित्यमनित्यतानुगताः सर्वे भावास्तदा कुतः सा का चिद्वस्था या वि-  
10 नाशरहिता स्यादिति । अतो नास्ति विभवेन विनोत्पाद इति । एवं तावद्धिना विभवेन  
नास्ति संभवः ॥ शेषमत्र संस्कृतपरीक्षायां विचारितवान्न विचार्यते ॥

यस्तु सहेतुको विनाशः<sup>(5)</sup> संस्कृतलक्षणत्वाद्भावात्प्रादुर्भाव इति साधनमुक्तिः<sup>(6)</sup>प्रात्ययित्त-

1) ལྷུང་པ་ འདྲིལ་པ་མེད་པར་ རྟེན། རྟེན་ལྷུང་ ཡོད་པ་ཉིད་ཏུ་ འགྱུར། དེས་མེད་  
རྣམས་ལ་ མེད་ལྷུང་ཉིད། རྣམས་ཡང་ མེད་པ་ མ་ཡིན་ཞོ།

2) ལྷུང་པའི་ ཚོས་ ཅན་.

3) = VII. 24.

4) Chapitre XIII.

5) Voir ci-dessus p. 29, n. 5 et p. 173, n. 8.

6) Mss. *ksipyāntyacittalakṣaṇair*, *ksipyālyā*, *ksipyābhya*. — མེད་མེད་  
སྟེན་ དང་ མེད་པ་ལས་ ལྷུང་པའི་ མཚན་ཉིད་དག་གིས་. — Le tibétain confirme donc  
la lecture *lakṣaṇa*; je n'hésite pas cependant à corriger *kṣaṇa* parce que la lecture  
traditionnelle ne donne aucun sens et parce qu'on constate la même confusion dans  
la version tibétaine du *Laṅkāvatāra* (voir l'édition de la B. T. S. p. 43), et  
aussi *Çaṅkara* ad 2, 2, 26 (Ān. S. S. I p. 544, l. 8.).

चित्तपरि[ Tib. 154 a]नैकान्तिकताभावात् । स न युक्तमाह तद्विनाशस्यापि ज्ञातिप्रत्य-  
यत्वेन सहेतुकत्वात्साध्यसमवाच्चनैकान्तिकताभावात् । यदपि निर्दिष्टं । भावात्मभाव  
एवाभूत्वा भावादुत्पाद उच्यते<sup>(1)</sup> । तस्माद्द्रव्यसङ्घत्पादमिद्वैर्वावहारतोऽपि दृष्टान्तभाव  
इति । तदपि न युक्तं । घटद्रव्यसत्तां प्रतिबिम्बादीनां सहेतुकत्वाभ्युपगमात् ॥

यथोक्तमाचार्यपादैः [127 a]

5

हेतुतः संभवो येषां तदभावान्न सन्ति ये ।

कथं नाम न ते स्पष्टं प्रतिबिम्बसमा मताः ॥ इति<sup>(2)</sup>

घस्माद्<sup>(4)</sup>.... कुतो व्यवहारतो दृष्टान्तसिद्धिः ॥ यदि च भावाच्चतन्त्रान्यत्वेन न  
शक्यं तं तत्संवृत्यापि नास्तोत्युच्यते । नीलादिकमपि नास्तोत्युच्यते ।

यथोक्तं<sup>(6)</sup> रत्नवल्ग्यां ।

10

रूपस्याभावमात्रत्वादाकाशं नाममात्रकं<sup>(7)</sup>

भूतैर्विना कुतो रूपं नाममात्रकमप्यतः ॥ इति ।

1) རྡོ་མོ་ལོ་ལོ་ བདག་ཉིད་ཀྱི་ རོ་ལོ་ཉིད་ རེ་ མ་ ལུང་བ་ལས་ ལུང་བས་ ལྷེ་བ་  
ནས་བྱ་སྟེ། -- C'est l'opinion des Sautrāntikas; voir ci-dessus p. 263. n 2 et  
XXVII. 12.

2) D'après le tibétain *dravyasatām*.

3) Cette stance est citée Bodhic. p. IX. 145. Comparer la stance, ibid. IX. 85 (*ika*, 322. 14) qui est aussi de Nāgārjuna: *hetutah sambhavo yasya sthitar na pratyayair vinā, rigamaḥ pratyayābhārāt, so 'stity avagataḥ katham* (Yuktisauṣṭhikā).

4) Mss. *asmādāgakumāto* (*asmād āgamā kuto*) . . . . *Arṣtāntasiddhah*.  
Tib. རེ་ལོ་ལྷེ་རྡོ་ བྱ་སྟེ་རྡོ་ རེ་ མ་ ལུང་བ་ ལ་ ལ་ ལྷེ་རྡོ་ = *tasmāt kuto vyavahārato*  
*dīśantāsiddhah*.

5) བཟློང་པར་བྱ་སྟེ། = *ucyatām*.

6) Voir 135. 7, 188. 13, 275. 7, 346. 5, 359. 1, infra ad XXV. 3, et Madh. *avat. passim*.

7) «L'ākāśa, n'étant autre chose que l'absence du rūpa, n'est qu'un nom».  
བྱ་སྟེ་ལྷེ་ རྡོ་མོ་ལོ་ མེད་ རྡོ་མོ་ལྷེ་རྡོ་ Lire མེད་ལྷེ་རྡོ་ — Comp. ci-dessus 71, 1.

तत्र क्षयस्य क्षयलक्षणस्य भावस्य विरोधिधर्मसद्भावात्संभवो न युक्तः । अक्षय-  
स्यापि भावलक्षणवियुक्तत्वात्खरविषाणस्येव संभवो न युक्तः । एवं क्षयस्य विभवो ना-  
स्ति । क्षयधर्मो ह्यविद्यमानस्तस्य निराश्रयो विभवो न युक्तः । तथा विभवो नाक्षयस्य  
च । अक्षयधर्मो हि भावाभावलक्षणविलक्षणस्तस्याविद्यमानस्य कुतो विभवो भविष्य-  
5 ति ॥ यौ च संभवविभवौ न क्षयधर्मिणो नाक्षयधर्मिणो भाव[128a]स्य संभव[त]स्तौ नैव  
संभवत इति न स्तः संभवविभवौ ॥

अत्राह । विद्येते एव भावानां संभवविभवौ तदाश्रयिधर्मिसद्भावात् । इह भावा-  
श्रयो संभवविभवौ [Tib. 155b] । स च तावद्भावोऽस्ति । तत्सद्भावात्तदाश्रितावपि धर्मो  
भविष्यत इति ॥ उच्यते । स्यातां भावाश्रितावेतौ धर्मो यदि भावः स्यात् । यदा तु भावो  
10 नास्ति । तदा ।

संभवो विभवश्चैव विना भावं न विद्यते ।

कस्मात्पुनर्भावो नास्तीति चेत् । यस्मात् ।

संभवं विभवं चैव विना भावो न विद्यते ॥ ८

भावस्य हि लक्षणभूतो संभवविभवौ । तौ च स्वस्वपतो न स्त इति प्रतिषिद्धौ ।  
15 यदा च तौ भावतः प्रतिषिद्धौ । तदा भावलक्षणं संभवं विभवं च विना कुतो भावलक्षण-  
विलक्षणो भावो भविष्यति । भावं च विना न स्तः संभवविभवौ ॥

1) རྟོག་པོ་ ཟད་པའི་ ཚེས་ཅན་ལ་

2) Mss. *nāksaya*°. — Peut-être faut-il corriger *kṣayadharmā* et ci-dessous *akṣayadharmā*.

3) རྟོག་པོ་ ཡོད་པ་མ་ཡིན་པར། འཕུང་པ་ འཛིག་པ་ ཡོད་པ་ཡིན། འཕུང་  
པ་ འཛིག་པ་ མེད་པར་ནི། རྟོག་པོ་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་ནོ།

4—4) Non représenté dans le tibétain.

5) Non représenté dans le tibétain.

6) མཚན་ཉིད་ རང་ མེ་མཐུན་པ་









भावात्तावत्संभवाद्यद्वावस्य संभवाद्यस्योत्पादो न विद्यते । कार्यकारणयोर्गोम-  
पद्याभावाद्भुत्पादस्य च लब्धजन्यमनः पुनरूत्पादवैयर्थ्यात् ॥

अभावादपि भावो न ज्ञायते । किं कारणं । अभावो हि नाम विभवो विनाशः । स  
च भावविरुद्धः । तस्माद्भावविरुद्धात्कथं भावः स्यात् । यदि स्यात्तदा वन्ध्याडुकितुरपि  
5 पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्माद्भावादपि भावो न भवति [Tib. 157a] ॥

इदानीमभावोऽप्यभावान्न भवति । भावनिवृत्तिरूपो ह्यभावस्तत्कुतोऽस्य कार्यका-  
रणसामर्थ्यं । यदि स्यान्निर्वाणस्यापि कार्यकारणसामर्थ्यं स्यात् । यदि चाभावादभावः  
स्यात्तदा वन्ध्याडुकितुरपि पुत्रः स्यान्न चैतदेवमिति । तस्माद्भावादप्यभावो न भवति ॥

इदानीं भावादप्यभावो न भवति । भावविरुद्धो ह्यभावः स कथं भावाद्भवेत् । यदि  
10 भवेत्प्रदीपादन्धकारः स्यात् ॥ यतश्चैवं विचार्यमाणी संभवविभवौ न स्तस्तस्मान्मो-  
क्षादेव लोकेन दृश्येते इति विज्ञेयं ॥

(3) अथ वायमन्यः पूर्वपक्षः । इह हि यदि संभवविभवौ स्यातां तौ भावाश्रयौ वा स्या-  
तामभावाश्रयौ वा [129b] । तौ च भावाभावौ सर्वथा विचार्यमाणी न संभवतः । ततश्च  
कुतो निराश्रयौ संभवविभवाविति । अतो

15 दृश्येते संभवश्चैव मोक्षाद्भिभव एव च ।

इति विज्ञेयं । यथा च भावाभावौ न संभवतस्तथा प्रतिपाद्यत्वात् ।

न भावाज्जायते भावो भावोऽभावान्न ज्ञायते ॥

नभावाज्जायतेऽभावो ऽभावो भावान्न ज्ञायते ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् ॥ अपि च यदि कश्चिद्भावो नाम स्यात् [Tib. 157b] । तस्योदय-

1) *sambhavākhyā* = ཡང་དག་པར་འབྱུང་བ་ རྗེས་ ལུ་བ་ ।

2) श्लो'स' ।

3) རྗེས་པ་ གཅིག་ཏུ་ན་ ལྷོགས་ ལྷོ་མ་ འདི་ གཞན་ ཡིན་ནོ།

व्यायवज्ञातसंभवविभवी स्यातां । न च काश्चिद्भावः स्ववृत्ततोऽस्ति खर्विषाणवत्स्वभा-  
वानुत्पन्नत्वात् ॥ घनुत्पन्नत्वमसिद्धमिति चेत् । तत्सिद्धं यस्मात् ।

न स्वतो ज्ञायते भावः परतो नैव ज्ञायते ।

न स्वतः परतश्चैव ज्ञायते ज्ञायते कुतः ॥ १३

एतच्चाद्य एव प्रकरणे व्याख्यातवान् पुनर्व्याख्यायते । यच्चैवं यथोक्तप्रकारेण ६  
ज्ञायते स इदानीं कुतो ज्ञायते नैव कुतश्चिज्ज्ञायत इत्यभिप्रायः । यत्रण्यं चैतदेवमभ्युपेयं  
सर्वथा नःस्ति भावस्योत्पाद इति ॥

<sup>4</sup>भावसद्भावताभ्युपगमे च भवतः शाश्वतोच्छेददर्शनमापद्यते बौद्धमतानुगतेत्येताः <sup>5</sup> ॥ १३ ॥

भावमभ्युपपन्नस्य शाश्वतोच्छेददर्शनं ।

प्रसज्यते ।

10

यस्मात्

स भावो हि नित्योऽनित्यो [ऽथ] वा भवेत् ॥ १४

1) Mss °anupapannatvāt. — मन्'सदेत्'श्रैष' म'श्रैष'सदे'श्रै'म् ।

2) म' श्रु'स'स' म' षे'दे'ते । = nāsiddham.

3) ददे'स'सो' सदे'ण'वस' मी' श्रु'श्रु' । गदे'ण'वस' श्रु'स'दे'दे' म'षे'दे' । सदे'ण'  
सदे' गदे'ण'वस' श्रु'स' दे' । षे'दे'मदे' दे'म'म' श्रु'स'स' म'श्रु'स' ।

1-4) Le tibétain porte simplement = दे'म' म'षे'दे'दे' दे' । «S'il en est autrement».

5) °matānugatyeti, °gasyeti (Cambr.).

6) ददे'स'सो' षे'दे'स'स' । वस'स'स'स' । ह'ण' ददे' ऋ'स'स' म'स'स' दे' ॥ स'व'  
स'स' म'श्रु'स'दे' गदे'ण'श्रु'स' ॥ ददे'स'दे'दे' । ह'ण'ददे' मी'ह'ण' म'श्रु'स'श्रु'स'स' । — La  
punctuation est inexacte; गदे'ण'श्रु'स' ne fait pas partie de la kārīkā

यो हि यथोदितपदार्थव्यवस्थामतिक्रम्य भावसद्भावदर्शनमभ्युपैति तस्यावश्यं प्रवचनात्यन्तविरुद्धं शाश्वतोच्छेददर्शनद्वयमापद्यते । किं कारणं । यस्मात्स भावः परि-  
कल्प्यमानो नित्यो वा भवेदनित्यो वा । यदि नित्यस्तदा नियतं शाश्वतत्वाद् । 'अथानि-  
त्यस्तदा नियतमुच्छेद इति ॥

5 घत्राह । [130a]

भावमभ्युपपन्नस्य नैवाच्छेदो न शाश्वतं ।

किं कारणं । यस्मात् ।

उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि<sup>(1)</sup> ॥ १५

यो हि हेतुफलयोर्दयव्ययानुप्रबन्धः स ह्यस्माकं भवः संसारः । तत्र यदि हेतु-  
10 निर्हृद्येत तद्धेतुकं फलं नोत्पद्येत तदा स्यादुच्छेद<sup>(2)</sup> [Tib. 158a]त्वाददोषः<sup>(3)</sup> । यदि च हेतुं  
निर्हृद्येत स्वल्पेणावतिष्ठेत्तदा स्याच्छाश्वतत्वाददर्शनदोषः<sup>(4)</sup> । न चैतदेवमिति । तस्माद्भा-  
वाभ्युपगमेश्चि नास्ति शाश्वतोच्छेददर्शनदोषद्वयप्रसङ्गः । ए एव संसारो योज्यं हेतुफला-  
विच्छिन्नक्रमवर्ती<sup>(5)</sup> उत्पादव्ययानुप्रबन्धः संस्काराणामिति । अतो नास्त्यस्माकगवं दोष  
इति ॥ उच्यते ।

15 उदयव्ययसंतानः फलहेत्वोर्भवः स चेत्<sup>(6)</sup>

1) རྟོག་པོ་ ཡིན་པར་ ཁས་སྤངས་ གུང་། རྟོག་པོ་ མེ་ འགྱུར་ རྟོག་ མེ་  
འགྱུར། འགས་སུ་ ལུ་ཡི་ འགྱུར་འདྲིག་གེ། ལུ་དེ་ མེད་པ་ ཡིན་ ལྟེན་རྟེན་།  
Mdo XVII a ལུ་ཡི་ས་ འདྲིག་གེ་ས་།

2) Placé dans le Mss. avant *taddhetukam*.

3) D'après le tibétain: *syād ucchedah . yudī . . .*

4) D'après le tibétain: *syāc chāpataadarṣanam*

5) °*doṣadvāya*° non représenté dans le tibétain.

6) རྟོག་པོ་ འགྱུར་པ་།

नन्वेवमपि सति

व्ययस्यापुनरुत्पत्तेर्केतूच्छेदः प्रसज्यते<sup>(1)</sup> ॥ १६

यो हि केतुत्तणाः फलस्योत्पत्तौ केतुभावमुपेत्य निरुध्यते । ननु तस्य व्ययवतो  
केतुत्तणास्य पुनरनुत्पादाडुच्छेददर्शनमापद्यते ॥ तत्रायं कथं न दोष इति चेत् ॥ भाव-  
मभ्युपपन्नस्यायं दोषो । न च मया भावोऽभ्युपगतः स्वभावानुत्पन्नत्वात्सर्वधर्माणां । यत्रा- 5  
पि मया ।

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत्तदेव तत् ।

न चान्यदपि तत्तस्मान्नोच्छेदो नापि शाश्वतं<sup>(2)</sup> ॥

इत्युक्तं । तत्राप्यमुना न्यायेन नैःस्वाभाव्यमेव भावानां प्रतिपादितं । अन्यथा हि  
सति भावस्वरूपे बीजाङ्कुरयोः कथमन्यत्वं न स्यात् । तस्मान्नायं प्रसङ्गोऽस्मान्कं बाधक 10  
इति ॥

एवं तावद्भावमभ्युपपन्नस्य हेतोः पुनरनुत्पादाडुच्छेददर्शनप्रसङ्गमुद्भाव्येदानो शा-  
श्वतवादेदायप्रसङ्गमुद्भावयन्नाह ।

सद्भावस्य स्वभावेन नामद्भावश्च युध्यते<sup>(3)</sup> ।

1) Mss. *yo hy udaya*°. — गण'हे' अक्ष' कु' अचु'द'र'है'ग'गै'। कु'र' दे' शै'र'  
न' षै'र'अचु'र'र'। अ'है'ग'ल' ष'र'कु'। अ'र'स'र'र'। कु'र' दे' अ'र'स'र' अ'र'र'  
अचु'र'। — Note commentaire porte | गण'हे'। अक्ष'र'र' अचु'र' । Mdo XVII  
lit. कु' दे' शै'र'.

2) यञ्जे'र'स'र' अ'र'र'।

3) Chapitre XVIII. 10.

4) D'après le tibétain *paṅgaladōṣe*°.

5) र'द'स'र' र'स'र'र' षै'र'र'। र'द'स'र' अचु'र'र'र' शै'र'र'र'।

पदि हि हेतोः सद्भावः स्वभावतः स्यात्तस्य पश्चादसद्भावो न स्यात् [Tib. 158b]  
 स्वभावस्यानपायित्वात् । ततश्च शाश्वतदर्शनप्रस[130b]ङ्गस्तदवस्थ एव ॥

किं चान्यत् ।

निर्वाणकाले चोच्छेदः प्रशमाद्भवसंततः<sup>(9)</sup> ॥ १७

5 पृथगपि हेतुफलयोर्द्वयव्यपसंतानप्रवृत्त्या शाश्वतोच्छेददर्शनप्रसङ्गः परिहृत्यते ।  
 तथापि यत्रास्य संतानस्य पुनरुप्यप्रवृत्तिस्तत्र निर्वाणे नियतमुच्छेददर्शनमापद्यते । उच्छे-  
 ददर्शनं च प्रकृतव्यमित्युक्तं भगवता ॥ एवंविधमुच्छेददर्शनं न भविष्यतीति चेद<sup>(6)</sup>पि  
 किमर्थं [भवतां] भविष्यतीति भावविच्छेदालम्बनत्वात् । निर्वाणकाले भावविच्छेदालम्ब-  
 नवदित्यभिप्रायः ॥ यज्ञोक्तं ।

10 उदयव्यपसंतानः फलहेत्वोर्भवः स हि ।

इति तदपि नोपपद्यते । कथं कृत्वा । इह हि चरमो भवो निवृत्तिलक्षणः<sup>(7)</sup> प्रथमो  
 गतिप्रतिसंधिलक्षणः । तत्र चरमो भवो निरुद्धमानो हेतुत्वेनावृत्तिश्छते । उपपत्तिलक्ष-  
 णास्तु प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवतिष्ठते । घनयोश्च भवयोः संसार इति संज्ञा<sup>(10)</sup> कृता ।

1) Non représenté dans le tibétain.

2) घण'स' खे'ङ्' अङ्गुण'गिं.

3) तु'दङ्'अर'स'सदि' दु'स'ङ्' ङङ् । खे'ङ्'कुङ्' स'स'दु'दे'सु'र'ङ्'.

4) कुङ्' अङ्गुण'स'स'.

5) अङ्गुण'स'स' मी' अङ्गुण'स'.

6) छे'ङ्'स' ग'ङ्'ङ'ङ'ङ' उ'दि'सु'र' यि'ङ'स' अङ्गुण'र'ङ्'.

7) Mss. bhavo gativrttilakṣaṇaḥ खे'ङ्'ग'स'दि' स'ङ्'ङ'ङ'ङ'ङ'ङ'.

8) अङ्गु'स'ङ्'ङ' स'ङ्'ङ'स'सु'र'स'दि' स'ङ्'ङ'ङ'ङ'ङ'ङ'.

9) ग'ङ्'स'स'यि'ङ'ङ'.

10) दे'स' मी'द'ङ्' स'ङ्'ग'स'स'यि'ङ'ङ'.

अत्र चेदं विचार्यते । प एष प्रथमो भवः फलरूपत्वेन व्यवस्थाप्यते<sup>(1)</sup> । स किं चरमे भवे निरूढ उपजायते । अथानिरूढे । उत निरूढ्यमाने । यतो हेतुफलानुप्रबन्धात्संसारः स्यात् । सर्वथा च विचार्यमाणो न संभवतीति प्रतिपादयन्नाह ।

चरमे न निरूढे च प्रथमो युष्यते भवः ।

चरमे नानिरूढे च प्रथमो युष्यते भवः ॥ १८

5

तत्र यदि चरमे भवे निरूढे [Tib. 159a] प्रथमो भवो जायत इति परिकल्प्यते । नदा निर्हेतुकः स्यात् । दहनदग्धत्रीजादप्यङ्कुरोदयः स्यान्न चेतदिष्टे । तस्माच्चरमे निरूढे प्रथमो भवो न युष्यते ॥

इदानीमनिरूढेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो [131a] न युष्यते । यदि स्यान्निरहेतुकः स्यात् । द्वित्रयता चैकस्य सत्त्वस्य स्यात्<sup>(1)</sup> । अथपूर्वसत्त्वप्राडुर्भावश्च पूर्वस्य<sup>(5)</sup> च नित्यता स्यात् । 10 प्राधिनष्ट च बोधि ऽङ्कुरोदयः स्यात् । न चैतदेवमिष्टमिति । अतः ।

चरमे नानिरूढे च प्रथमो युष्यते भवः ।

इति स्थितं ॥ इदानीं निरूढ्यमानेऽपि चरमे भवे प्रथमो भवो यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

1) ལྷམ་པར་གྲས་པ་.

2) ལྷུན་གྲུལ་ = °prabandhāt, °samtānāt.

3) ག་མ་ འགགས་པར་ ལྷུར་པ་ན། སྒྲིད་པ་ རྟོག་པོ་ རྒྱལ་མི་ འཕྱུར། ག་མ་ འགགས་པར་ མ་ལྷུར་ ཚེ། སྒྲིད་པ་ རྟོག་པོ་ རྒྱལ་མི་ འཕྱུར། ॥

4) ལྷུན་མེད་པ་.

5) ལྷམ་མ་.

निरुध्यमाने चरमे प्रथमो यदि ज्ञायते ।

निरुध्यमान एकः स्याज्ज्ञायमानो ऽपरो भवेत्<sup>(1)</sup> ॥ १९

तत्र निरुध्यमानो वर्तमानो वर्तमान<sup>(2)</sup>प्रत्ययात्तत्राच्यत्वात् । ज्ञायत इत्यपि वर्तमान एवोच्यते वर्तमानशब्दवाच्यत्वात् ॥ अथवा निरुध्यमानो निरोधक्रियाकारकः । यथापि 5 ज्ञायते ऽसावपि ज्ञानक्रियाकारकस्तौ चैककालाविष्यमाणा यौगपद्येनैव स्तः । ततश्च निरुध्यमान एको भवः स्याज्ज्ञायमानश्चापर इति यौगपद्येनैव द्वौ भवौ प्राप्तः । न चैकस्य युगपद्वौ भवौ संभवत इत्ययुक्तमेतत् ॥ तदेवं यथोक्तेन विचारक्रमेण ।

न चेन्निरुध्यमानश्च ज्ञायमानश्च युज्यते ।

सार्धं च म्रियते येषु तेषु स्कन्धेषु ज्ञायते ॥ २०

10 चण्डः<sup>(4)</sup> [Tib. 159 b] समुच्चयार्थः । पृथक् पृथक् चेत्येतत्संनिधापयति । यदैवं यथो-  
दितन्यायेन निरुद्धे चरमे प्रथमो भवो न संभवति । अनिरुद्धेऽपि चरमे प्रथमो भवो न  
संभवति । सार्धं चैकस्मिंश्च काले चरमेन भवेन सह प्रथमो भवो न संभवति । तत्कामि-  
दानो येष्वेव स्कन्धेषु म्रियते तेष्वेव ज्ञायत इति स्यात् । येषु स्कन्धेषु स्थितो म्रियते  
तेष्वेव ज्ञायत इत्यत्यन्तविरुद्धमेतत् । न हि [131 b] म्रियमाणो ज्ञायत इति दृष्टं ॥ तद्<sup>(6)</sup>

1) गण'ग्' घ'म' ऽगण'स'स'स'स' । र'स' श्रु'स'स' ऽश्रु'स'स' । ऽगण'  
स'स'स'स' र' ग'स'स' ऽश्रु'स'स' । श्रु'स'स'स' स'स' ग'स'स'स' ऽश्रु'स' ।

2) र'ग'स'स'स' श्रु'स'स' स'स'स'स'स' स'स'स'स'स'स' ।

3) गण'ग्' ऽगण'स'स'स' श्रु'स'स'स'स' । श्रु'स'स'स'स' स'स'स'स'स'स' ।  
सु'स'स' ग'स'स' ऽश्रु'स'स' । र'स' श्रु'स'स'स' ऽश्रु'स'स'स'स' ।

4) ऽग'स' ।

5) etat = र'स'स' ।

6) tad evam र'स'स'स' । र'ग'स' ।

एवं त्रिष्वपि कालेषु न युक्ता

भवताभिमतता

भवसंततिः<sup>(1)</sup>

चरमे भवे निरुद्धेऽनिरुद्धे निरुध्यमाने यस्मात्प्रथमो भवो न संभवति । तस्मान्नि-  
 यपि<sup>(2)</sup> कालेषु भवसंततिर्नास्ति ।

5

[त्रिषु कालेषु या नास्ति सा कथं भवसंततिः<sup>(3)</sup> ॥] २१

या चेद<sup>(4)</sup>नो त्रिषु कालेषु नास्ति कुतः सा ऽन्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा ना-  
 स्ति भवन्मता भवसंततिः । ततश्च यदुक्तं

उदयव्यपसंतानः फलहेतोर्भवः स हि । इति<sup>(5)</sup>

तत्र युक्तं । ततश्च भावाभ्युपगमे सति स एव शाश्वतोच्छेद<sup>(6)</sup>वाद्प्रसङ्गो दुर्निवारो 10  
 भवतामित्यतो नास्त्येव भावानां स्वभावत उत्पत्तिरिति सिद्धं ॥

यथोक्तमार्यसमाधिराजभट्टारके<sup>(7)</sup>

\*\*\*\*\* [132a] \*\*\*\*\*

1) དེ་ལྟར་ རྩལ་གསུམ་དག་ཏུ་ ཡང་། ལྷོད་པའི་ ལྷན་ རི་ མི་ རྩལ་གསུམ་།

2) རྩལ་གསུམ་ཆར་ཏུ་ ཡང་།

3) རྩལ་གསུམ་དག་ཏུ་ གང་ མེད་པ། དེ་རི་ རྩལ་གསུམ་ ལྷོད་པའི་ ལྷན་།

4) *idānim* n'est pas traduit.

5) Voir p. 422, l. 15.

6) Le tibétain donne *darçana*.

7) Les Mss. reproduisent ici les stances qu'on a lues p. 109. 5 — 112. 4 et p. 205. — Le tibétain ne fournit pas cette citation et les variantes ont été relevées ci-dessus.



(1)  
तथा ।

बीजस्य सतो यथाङ्कुरो  
न च यो बीजो स चैव अङ्कुरो ।  
न च अन्वु ततो न चैव त-  
देवमनुक्तेर् अशाश्रत धर्मता ॥

5

मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते  
मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।  
न च तत्र न चैव सान्यतो  
एवं संस्कार ऽनुक्तेर्शाश्रता ॥

10

अत एवोक्तमार्यानागार्जुनपदैः<sup>(3)</sup> ।

स्वाध्यायपरीपमुद्रार्पणघोषार्ककान्तबीजाज्ञैः ।  
स्कन्धप्रतिसंधिरसंक्रमश्च विद्वद्भिरवधार्यो ॥ इति ॥

(6)  
तथा भगवान् ।

1) Cette citation du Lalita (p. 210. 3, Lefmann, 176. 11) manque dans le tibétain. Nous l'avons rencontrée p. 26. s et 108. s.

2) Nos Mss. reproduisent ici le dernier pāda de la stance précédente.

3) Nous retrouverons cette stance (*āryā*), non reproduite dans le tibétain, ci-dessous Chap. XXVI fol. 174a ad finem: malheureusement, là aussi, le tibétain fait défaut. De même, fol. 172b, l. 1. où on lit: *svādhyāyadīpamudrāprati-mudrādīnyāyena*.

4) Mss. *svādhyaya*°, *svādhyāya*°, *°kāntā*° et *°kānta*°.

5) Mss. *avadhāryata iti*. — Je corrige d'après la leçon fol. 174 *vidval-bhir upadhāyāv iti*.

6) Le tibétain fait précéder cette citation de celle-ci *པཱོམ་ལྷན་འདས་ཀྱིས་*  
*ཡུང་། རྗེ་ཤ་སུམ་མེ་ལམ་དང་འབྲ་སྤྱོད་ལོ་མེད། ལྷུང་ཏུ་འཛིག་ཅིང་མེ་རྟག་*

ज्ञायते<sup>(1)</sup> च्यवते चापि न च ज्ञातिर्न च च्युतिः ।

यस्य विज्ञानत<sup>(2)</sup> एष समाधिर्नास्य दुर्लभः ॥ इति ।

तथा ।

मूसुखिता सद ते नर्[Tib. 160a]लोके

येहि अचित्तिपि जातिमि धर्माः ।

5

न च धर्म अघर्मविकल्पो

चित्तपपञ्चविभावित सर्वि ॥

<sup>(3)</sup> भाव अभाव विभावपि ज्ञानं

सर्वमचित्तपि सर्वमभूतं ।

ये पुन चित्तवशानुग बाला-

10

स्ते दुखिता भयकोटिशतेषु ॥

<sup>(4)</sup> यो पि च चित्तपि शून्यकधर्मान्

सो पि कुमारगपपन्नकु बालः ।

घतरकीर्तित शून्यकधर्मा-

स्ते च घनतर घतर उक्ताः ॥

15

शु'म' सदेह | देव'स' मेद'उद' अदे'दस' अशे'सअद' मेद | सुव' क्कस' क्क'हु'  
अद'देद' मळ'क'म' मेद | उष'सु'स' द'द' | दे'सदेह'हु |

1) Mss. *vyayate*.

2) Mss. *yasyo* (<sup>o</sup>*syā*) *vijānato* | *eṣā* (*eṣām*)... गद'शीष' मेष'स'र' अशु'स'स'

पिष | हेद' अदे'द' अदे'के' के'द' मी'द'ग'द |

3) Voir ci-dessus p. 276. \*3.

4) Voir ci-dessus p. 133. 14 et 348. 14.

शास्त्रपशात्त य चित्तयि धर्मान्  
 सो पि च चित्तु न ज्ञातु न भूतः ।  
 चित्तवितर्कणा सर्वि पपञ्चाः  
 सूक्ष्म अचित्तिय बुध्यथ धर्मानिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्त्तिपादोपरचितायां प्रसन्न[132b]पदायां मध्यमकवृत्तौ संभव-  
 5 विभवपरोक्षानामैकविंशतितमं प्रकरणं ॥

## XXII.

## तथागतपरीक्षा नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव <sup>(1)</sup> भवति संततिस्तथागतसद्भावात् ।

इह हि भगवता <sup>(2)</sup> महाकरुणोपापप्रज्ञाद्वयज्ञानधारिणा सकलत्रैधातुकाशेषसङ्घा-  
त्यादिदुःखव्युपशमैकमनसा <sup>(3)</sup> त्रिभिः कल्पसंख्येयैः <sup>(4)</sup> सप्तभिर्वा निर्लस्यक्रमेणोद्यच्छता तैस्ते- 5  
निरतिशयैरतिविचित्रैः पुण्यक्रियाप्रारम्भैः सकलजगद्धितोदयैकक्रियालक्षणैः प्रियैकपु-  
त्राद्व्यधिकतरनिरवशेषज्ञगदनुग्रहतत्परेण महाकरुणापरवशेन तत्र तत्रोपपत्त्यायतने  
तितिसलिलसञ्चलनपवनसाधारणभैषज्यमहामहोरुहवज्रनानां स्वेच्छात् <sup>(5)</sup> उपभोग्यतामा-  
त्मानमुपगमयता <sup>(6)</sup> महाकालेन <sup>(7)</sup> सार्वज्ञं सर्वाकारपरिच्छेदि पद्मधिगतं । स एवमधिगतसर्व-

1) ལྷོད་པའི་ ལྷོད་

2--2) N'est pas représenté dans le tibétain.

3) D'après un Ms. qui porte °*vārinā*; les autres °*jñānarāsakala*, °*jñān-rāsasakala*.

4) བསྐྱེད་པ་ བྱང་མ་མེད་པ་ གསུམ་མམ་ བརྒྱུ་རྩ་བར་ ཚད་མེད་པའི་ལྷོད་ལྷོད་ལྷོད་ལྷོད་

— Il est souvent admis que la carrière du Bodhisattva dure trois *asamkhyeyas*, voir *Bodhisattvabhūmi*, I. vi § 6. — Les sept *asamkhyeyas* me paraissent être nouveaux. — Peut-être *nairāntarya*°.

5) འཇུངས་པའི་ གནས་ དེ་ རྒྱུ་ དེར་

6) Dans le tibétain, *sādhāraṇa* est placé après *bhaiṣajyavṛkṣa*. — La terre, l'eau, etc., appartient ou plutôt sont à la disposition de toute créature. — La comparaison est classique, voir *Bodhic.* III. 20. 21 (où *upajīvyā* correspond à notre *upabhogya*).

7) Mss. *svecchatopa*°. — རྩལ་གི་འདོད་པ་མ་ འོངས་ ལྷོད་པར་

8) Mss. *mahakāreṇa*. — རྩལ་འོང་མོ་ཞིག་གིས་ བམས་ཅད་མཆེན་པའི་ ལོ་  
འཕེད་ བརྒྱུ་པ་ཡིན་ལ།

9) Forme assez rare, comp. *tāhāgata*, etc.

ज्ञानानो भगवान् यथा धर्माणां तद्धै व्यवस्थितं तथैवाशेषतो गतत्वाद्ब्रह्मवात्तथागतं<sup>(1)</sup>  
इत्युच्यते ।

यद्यपि भवसंततिर्न स्यात्तदा तथागतोऽपि न स्यात् । न ह्येकेन जन्मना शक्यं  
तथागतत्वमनुप्राप्तुम् । तस्माद्विद्यत एव भवसंततिः [Tib. 160b]स्तथागतसद्भावादिति ॥

- 5 उच्यते । भवदीपमेव ह्येदमतिमद्ज्ञानं भवसंतानस्याविच्छेदवर्तितं चातिदीर्घ-  
कालं च गमयति । यस्य नाम भवतोऽतिमद्ज्ञानधनान्धकारमेव विचित्रैरूपपत्तिशरच्चन्द्र-  
ज्ञानालोकैर्विध्वंस्यमानमप्यतिचिरतरकालाभ्यासवासनाविस्तराभिवृद्धमद्यापि न विध्व-  
स्यते न निवृ[133a]र्तते ॥ यदि हि तथागतो नाम कश्चित्स्यात्स्वभावतस्तदा तस्य मृत्ता  
कालेनाभिनिष्पत्तेर्भवसंततिः स्यात् । न च तथागतो नाम कश्चिद्वावस्वभावतः<sup>(6)</sup> उपलभ्यते ।
- 10 केवलं तु भवानविद्यातिमिरोपकृतमतिनयनतया द्विचन्द्रकेशमशक्रादिवन्मिथ्या तथागतं  
नाम स्वभावत उपलभते ॥ यथा च तथागतो नास्ति स्वभावतस्तथा प्रतिपाद्यत्राह ।

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

तथागतः स्कन्धवान्न कतमोऽत्र तथागतः ॥ १

- यदि हि तथागतो नाम कश्चित्पदार्थोऽमलो निःप्रपञ्चः<sup>(8)</sup> स्यात् ' स स्कन्धस्वभावो  
15 वा भवेत् ' रूपवेदानामज्ञासंस्कारविज्ञानाख्यस्कन्धपञ्चकस्वभावो वा भवेत् । यदि वा शो-

1) Voir ci-dessus 31, n. 1, et aussi les remarques de Rājendralāl, trad. du Lalita (Bibl. Indica, N° 455) p. 19 (d'après Csoma et Hodgson).

2) Mss. *tathāgatataṭvam*.

3) Je comprends *atidīrghakālavartitām ca*. Le tibétain ne répète pas *ca*.

4) Mss. *jñānalokair*.

5) *མཐོན་པར་ འབྲུག་པའི་ཕྱིར་*.

6) Mss. *bhāvasvabhāvaḥ svabhāvata upa°*.

7) *ཡུང་ མིན་ ཡུང་པོལ་མ་ ཀལ་ལྷན་ མིན་ རེ་ལ་ ཡུང་ མེད་ རེར་ རེ་ མེད་ རེ་བཞིན་གཤེགས་པ་ ཡུང་ལྷན་ མིན་ རེ་བཞིན་གཤེགས་པ་ ཀལ་ལྷན་ ཡིན་*

8-8) Non représenté dans le tibétain.

तसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिविमुक्तिज्ञानदर्शनाख्यपञ्चस्कन्धस्वभावः<sup>(1)</sup> । तद्यतिरिक्तो वा भवेत् ।  
पूर्वका एव पञ्च स्कन्धाः सन्नप्रज्ञातिनिमित्तत्वादिकं विचारे परिगृह्यते । नोतरे घव्याप-  
कः [Tib. 161 a] वादेयां पूर्वकैरुत्तर्भावितत्वादिति ॥

यदि वा पञ्चस्कन्धव्यतिरिक्तो भवेत् । तत्र तथागते वा स्कन्धाः स्युः स्कन्धेषु वा  
न भवेत्तथागतो [वा स्कन्धवान् भवेत्] धनवानिव देवदत्तः ॥ सर्वथा च विचार्यमाणो न  
संभवति । कथं कृत्वा । तत्र तावत्स्कन्धा एव न तथागतः । किं कारणं । उक्तं किं<sup>(4)</sup> ।

यदिन्धनं स चेदग्निरेकत्वं कर्तृकर्मणोः ।

भवेदिति तदिकापि योष्यं ।

स बुद्धो यो क्षुपादानमेकत्वं कर्तृकर्मणोः

भवेदिति<sup>(5)</sup> ॥ तथा ।

10

घात्मा स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत्<sup>(6)</sup>

इत्युक्तं तदिकापि योष्यं ।

बुद्धः स्कन्धा यदि भवेदुदयव्ययभागभवेत् ॥ इति ।

एवं तावत्स्कन्धा न तथागतः ॥ इदानीं नान्यः स्कन्धेभ्यस्तथागत इति । किं  
कारणं । उक्तं हि<sup>(7)</sup> ।

15

1) Voir ci-dessus 292, n. 4. D'après Candrakīrti, *Madhyamakāvātā-rabhāṣya* 62. 8, le Bouddha a deux corps, *dharmakāya*, *rūpakāya*, lequel est constitué par les *skandhas* «spirituels» qui sont énumérés ici.

2) शोमस उद्गुत्तुं गदगसामिरे सुं यिद्गस' — «C'est parce que ces *skandhas* s'y trouvent que l'on appelle *sattva* le *sattva*». Voir ci-dessus 285, n. 4.

3) Ms. *pūrvatraiva prānte bhāvayitvād iti*. — श्मामिरे विदस'सु' अदुस' मदे सु' ।

4) = X. 1 (202. 11).

5) उद्गुत्तुं गद' रे' सस' सु' । सु' यिद्ग' द' द' य' ग' सु' ।

6) = XVIII. 1 (841. 8).

7) = X. 1 (202. 12).

घन्यश्चेद्दिन्धनाद्गिरिन्धनादप्यृते भवेत् ।

त[133b]था ।

परत्र निरूपेतत्वादप्रदीपनकृतुकः ।

पुनरारम्भवैषम्यमेवं चाकर्मकः सतीति ॥

5 तथैकापि योऽयं ।

बुद्धो ऽन्यश्चेद्दु[पादानाडु]पादानं विना भवेत् ।

तथा ।

परत्र निरूपेतत्वादनुपादानकृतुकः ।

पुनरारम्भवैषम्यमेवं चाकर्मकः सति ॥

10 तथा ।

स्कन्धेभ्योऽन्यो यदि भवेद्भवेद्स्कन्धलक्षणाः । इति ॥

घन्यत्वाभावाच्च स्कन्धादीनां तथागतस्य च तथागते [Tib. 161b] स्कन्धा नोपपद्यते । नापि स्कन्धेषु तथागत इत्युपपद्यते ॥ उक्तं चैतन्मध्यमकावितो<sup>(2)</sup>रपत्नद्वयव्याख्यानं ।

स्कन्धेष्व्वात्मा विद्यते नैव चामो

15 सति स्कन्धा<sup>(3)</sup>द्यात्मनोतीकृ यस्मात् ।

सत्यन्यत्वे स्यादियं कल्पना वै

तच्चान्यत्वं नास्त्यतः कल्पनैषा ॥

स्कन्धवानपि तथागतो यथा न भवति तथा तत्रैवोक्तं ।

इष्टो नात्मा ब्रह्मवान्नास्ति यस्माद्

20 द्यात्मा<sup>(4)</sup>वैश्वार्थीपयोगो हि नातः ।

1) = X. 2 (203. 7).

2) Les stances citées sont extraites du Chap. VI (142 et 143). Voir Mue-  
séon, 1900, p. 226 et 1905, p. 211.

3) Mss. *nānātmani*.

4) Mss. *ātumātvārthāya*°.

भेदे गोमान् रूपवानप्यभेदे

तन्नान्यत्वे [ऽ]रूपतो नात्मनः स्तः<sup>(1)</sup> ॥

तन्नान्यत्त्वपत्त एव तु पञ्चापि पत्ता घत्तर्गता वस्तुतः सत्कायदृष्टिप्रवृत्त्यपेक्षया तु पञ्च पत्ताः समुपवर्ष्यन्त घाचार्यिणीति विज्ञेयं । यद्यैवं स्कन्धेषु पञ्चधा विचार्यमाणो नास्ति तथागतः स केनान्येनात्मना भविष्यतीति सर्वथा न संभवत्येव तथागत इति भावस्वभा- 5 वादपश्यन्त घाचार्यपादाः प्राहुः कतमोऽत्र तथागत इति । नास्त्येव स<sup>(4)</sup> कश्चित्सकलत्रैलोक्यवस्तुविर्पाश्चाद्भावस्वभाव<sup>(4)</sup> इत्यभिप्रायः । तथागताभावाच्च भवसंततिरूपि<sup>(5)</sup> द्रव्यसंतति-नास्त्येति सिद्धं ॥

अत्रैके वदन्ति । नैव हि स्कन्धास्तथागत इति ब्रूमो यद्योक्तदोषप्रसङ्गात् । नापि स्कन्धव्यतिरिक्तः । नापि तथागतेऽनात्मवान् स्का[134a]न्धान् वर्णयामो हिमवति पर्वत इव तरूखण्डे । नापि स्कन्धेषु तरूखण्ड इव सिद्धं । नापि स्कन्धवत्त्वं वर्णयामो लक्षणव-

1) La version tibétaine de notre commentaire s'écarte des deux versions de Mdo XXIII (voir Muséon, *loc. cit.*). བདག་འདི་གཟུགས་ལྡན་མ་ཡིན་གང་གཟུང་། བདག་མེད་དེ་ཕྱིར་ལྡན་ལོན་དང་འགྲེལ་མེད། ཐ་དང་ཕྱུགས་ལྡན་ཐ་མེ་དོ་གཟུགས་ལྡན། དེ་ཉིད་གནས་ཏེ་བདག་མེད་དོས་མེད་ཕྱིར། ॥ *ātma rūpavān nāsti* [ou *na iṣṭaḥ*], *yasmān nāsti, ato nāsti tattvārthasambandhaḥ bhede gomān abhedhe rūpavān, tattvānyatvena ātmā nāsty arūpataḥ* (= *svabhavābhārāt*)

Les autres traducteurs ont lu de même les trois premiers pādas. Pour le quatrième, ils comprennent: l'*ātman* n'est ni identique au *rūpa* ni différent བདག་འདི་གཟུགས་ལྡན་དེ་ཉིད་གནས་ཏེ་མེད། = *tattvānyatve rūpato nātmanah*.

2) Mss. *pradṛṣṭy*<sup>o</sup>.

3) D'après le tibétain *tathāgatasya sarvathāsambhavaṃ paçyantah*.

4—4) Manque dans le tibétain.

5) *dravyasaṃtati* manque dans le tibétain.

6) Le *Dharmakāya* est une série de *skandhas* purs: *anāśravaskandhasaṃtāna*. (Abhidh. k. v. Burn. 443b; J. R. A. S. 1906, 948)



समिव [Tib. 162a] चक्रवर्तिनमेकत्वान्यत्वानभ्युपगमादेव । किं तर्हि स्कन्धानमत्ता<sup>(2)</sup> नुपादाय तन्नान्यत्वाद्यवाच्यं तथागतं व्यवस्थापयामः । तस्मान्नायं विधिर्स्माकं बाधक इति ॥

घत्रोच्यते ।

5

बुद्धः स्कन्धानुपादाय यदि नास्ति स्वभावतः ।

स्वभावतश्च यो नास्ति कुतः स परभावतः<sup>(3)</sup> ॥ २

यदि हि बुद्धो भगवानमलान्<sup>(2)</sup> स्कन्धानुपादाय तन्नान्यत्वेनावक्तव्यः<sup>(4)</sup> प्रज्ञप्यते । न तर्हि स्वभावतः सोऽस्तीति व्यक्तमापद्यते प्रतिबिम्बवदनुपादाय प्रज्ञप्यमानत्वात् । पश्चेदानो स्वभावतो नास्त्यात्मनीयेन स्वल्पेण स कथमविद्यमानः स्वभावतः स्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति । न न्यविद्यमानो वन्द्यातनयः परभावपेक्ष्य भवतीति युज्यते ॥

अथ स्याद्यथैव हि प्रतिबिम्बकं स्वभावतो ऽसंविद्यमानमपि परभावं मुखादर्शादिकमपेक्ष्य भवति । एवं च तथागतो ऽपि स्वभावतोऽसंविद्यमानो ऽनामत्रान्<sup>(6)</sup> पञ्चस्कन्धानुपादाय परभावतो भविष्यतीति । एवमपि ।

1) འཕོའ་ལོམ་པ་སྐྱུང་པའི་རྒྱལ་པོ་

2—2) *amalān*, non représenté dans le tibétain.

3) གལ་ཏེ་སངས་རྒྱལ་ཡུང་པོ་ལ། བརྟེན་ན་རང་བྱུང་ལས་ཡོད་མེད། རང་བཞིན་ལས་ནི་གང་མེད་པ། དེ་གཞན་དོངས་ལས་གལ་ཡོད།

4) འདོགས་ན།

5) བཞིན་དང་མེ་ལོང་ལ་སོགས་པ་གཞན་གྱི་དངོས་པོ་ལ་

6) Le tibétain porte simplement ཡུང་པོ་ལ་ བརྟེན་ནས་



किं चाप्यत् ।

स्कन्धानुपदानुपादाय भवेत्कश्चित्तथागतः ।

स इदानीमुपादाद्याडुपादाय ततो भवेत्<sup>(1)</sup> ॥ ५

यदि मन्यसे स्कन्धेभ्यस्तद्धान्यत्वेनावक्तव्यस्तथागतः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञाप्यत  
5 इति । तत्कदा युज्यते । यदि स्कन्धानुपादायामृहीत्वा पूर्वं कश्चित्तथागतो नाम भवेत्स  
स्कन्धानुपादायात् । व्यतिरिक्त एव हि पूर्वसिद्धो धना[Tib. 168a]द्देवदत्तो धनस्योपा-  
दानं कुरुते तद्देवान् स्कन्धानुपादाय यदि कश्चित्तथागतः स्यात्स इदानीं स्कन्धानु-  
पादायात्<sup>(2)</sup> । ततश्च तान् स्कन्धानुपादाय ततो भवेत् ॥ विचार्गमाणस्तु सर्वथा

स्कन्धान् चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः ।

10 निर्ऋतुकात्प्रसङ्गात् ।

यश्च नास्त्यनुपादाय [स उपादास्य]ते कथं<sup>(3)</sup> ॥ ६

घबिद्यमानत्वादित्यभिप्रायः । यदा चैवं न किं चिदायु[185a]पादते तदा स्कन्धा-  
नुपादाय तथागतो नाम भविष्यतीति नोपपद्यते ॥ यदा चैवं तथागत उपादानात्पूर्वमवि-  
द्यमानत्वान्न किं चिदुपादते तदा तदुपादानस्यापि केन चिदप्यनुपादायमानस्योपादानत्वं

15 न संभवत्येवेति प्रतिपादयन्नाह ।

1) गण'ते' सुन'सो' म'सहेन'सम् । रे'सहेन'गणेश'स' अण'ल' यिन'र' । रे'रे'  
र'गण'र' सहेन' अणु'र'देन । सहेन'र'स' रे'ल'स' अणु'र'ल'र'ग ।

2) सुन'सो'ल' सहेन'र'स' अणु'र'स' । Voir ci-dessous note 4.

3) रे'र' ले'र'स' सुन'स' ।

4) सुन'सो'र'गण'ल' सहेन'स' अणु'र'देन ।

5) सुन'सो'र'स'स'ल' म'सहेन'स' । रे'सहेन'गणेश'स' अण'ल' यिन'र' ।  
गण'देण' म'सहेन' यिन'सहेन' । रे'रे' हे'णु'र' हे'ल'ले'न' अणु'र' ।





प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः<sup>(1)</sup> ॥ १०

नैव तत्संभवति यद्विद्यमानेनाविद्यमानस्य तथागतस्य प्रज्ञप्तिः स्यादिति ।  
तस्मात्स्कन्धानुपादाय तथागतः प्रज्ञप्यत इति नोपपद्यते ॥

अत्राहुः । अहो वत कृता प्रत्याशास्माकं । ये हि नाम वयं स्वविकल्पविक-  
ल्पितातिकठिनकुदर्शनमालुतालताजालावब्रहेषु निर्वाणपुरगाम्यविपरीतमार्गगमनपरि- 5  
श्लेषु अन्तिक्राससंसारदृष्टीकात्ता[136 a]रुडुर्गेषु कणभन्तात्तपाद्दिग्म्बर्त्तैमिनिनियपि-  
कप्रभृतिषु तीर्थकरेष्वविपरीतस्वर्गापवर्गमार्गोपदेशामिमानिषु स्पृहां परित्यज्य । निर-  
वशेषान्यतीर्थ्यमतान्धकारोपघातकं स्वर्गापवर्गानुगाम्यविपरीतमार्गसंप्रकाशकं सद्धर्मदे-  
शनानतिपटुतरकिरणव्योमशोषाशामुखं विविधविनियजनमतिकमलकुञ्जलिबिबोधनतत्परं  
[Tib. 164 b] यथावद्वस्थितपदार्थतत्त्वार्थभाजनानाममलैकचक्षुर्भूतं सकुलजगच्छरण्यभूत- 10

1) རེ་ལྟར་ ཉེར་སྐྱབས་ ཉེར་ལེན་པོ། རྣམ་པ་ཀྱུན་གྱིས་ ལྷོང་བ་ ཡིན། ལྷོང་བ་ས་  
རེ་བཞིན་གཤེགས་ ལྷོང་བ། ཇི་ལྟ་སྤྱད་ན་ འདོགས་པར་ འགྱུར།

2) Mss. *ahesitabhava ārhato praty°*, *ahesitavabhavabhavannārhatō*. — ཅེ་མ་  
མ་ལ་ ཁོ་པོ་ཅག་གི་ རེ་མག་ བཅད་དོ།

3) Mss. *°mārutā°*. — P. W. corrige *mālutā*, mais voyez Lalita, Lefm. 212. 17 (259. 2).

4) ཡུགས་ཀྱི་ངོས་.

5) བུད་འི་ཚོགས་ ཁ་འབྱེད་པ་ — *kuḍmala*, comme substantif, marqué de  
l'astérisque dans P. W. 2; mais voir Mon. Williams. — *kuḍmalāy*, se fermer, en  
parlant des yeux.

6) *artha* est représenté par བསྟན་པ་.

7) Mss. *°bhājanāmamalaukacaḥsur* ལྷོང་བ་ ལྟར་ རྣམས་ཀྱི་ རི་མ་མེད་པའི་  
མིག་ གཅིག་སྤྱད་ ལྟར་བ།

मद्वितीयं<sup>(1)</sup> दशबलवैशारद्यावैणिकबुद्धधर्मावलमण्डलं<sup>(2)</sup> मक्यायानमक्यानयसारथिवरं सप्तबो-  
ध्यङ्गोत्तुङ्गानुगपदातिपौत्रितं सकलत्रिभुवनत्रयज्ञातिविरामरणसंसारकात्तारसरिडुक्कोष-  
णातत्परं चतुरस्रमभारारारतिसमरशरसंपातविज्ञयिनं सकलज्ञगदसद्वाकराङ्गप्रकृविमहोद्भ-  
कृनिरामिनं तथागतसवितारमज्ञानघनगहनान्धकारनिराकरणाय मोक्षार्थिनो ऽनुत्तरस-  
5 म्यकसंबोध्यार्थिनः शरणं प्रतिपन्नाः । तस्य च त्वया

एवं शून्यमुपादानमुपदाता च सर्वशः ।

प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥

इत्यादिना स्वभावतोऽसत्त्वं ब्रुवता भवता कृतास्माकं मोक्षप्रत्याशानुत्तरसम्यक्संबोध्याग-  
माभिलाष इति<sup>(4)</sup> । तदलं भवता तथागतमकारित्यप्रच्छादकेनाकालिकघनघनावलीविस-  
10 रूणेन<sup>(5)</sup> जगदन्धकारोपमेनेति<sup>(6)</sup> ॥

उच्यते । अस्माकमेव कृता प्रत्याशा भवद्विधेष्वबुधज्ञेषु ये हि [136 b] नाम भव-  
तो मोक्षकामतयान्यतीर्थ्यमतानि परित्यज्य भगवन्तं तथागतमप्यविपरीतं परमशास्तरं  
प्रतिपद्य परमगम्भीरमनुत्तरं सर्वतीर्थ्यवादासाधारणं नैरात्म्यसिंरुनादमसहमानाः कुर-

1) ལྷོ་མེད་པ་ = *apratīśama*.

2) Le tibétain abrège : °*maṅḍalam mokṣārthīnaḥ śaraṇaṃ pratīpannāḥ*.

3) *asama* manque dans un passage parallèle, Chap. XXIII *inīti*. — Les quatre *Māras*, ci-dessus 49, n. 4. — Ajouter les références Dh.-s., LXXX; *Nāmasaṃgitiḥ*, VI. 11 (52); *Bodhic.* p. 418. 15 (*caturmārajayāj jīno bhajayān*).

4—4) Manque dans le tibétain.

5—5) Le tibétain diverge དེ་ལྟེན་ དེ་སེམས་ཀྱི་མཉམ་པ་ལ་ རྩོམ་པ་ རྩོམ་པའི་  
རྩོམ་པའི་ རྩོམ་པ་ འོ་ལྟེན་པ་ རྩོམ་ དང་ བརྩམ་པས་ རྩོག་གོ། *tad aṅgam bhavatā*  
*tathāgalamahābhāṣajayavṛkṣaṃ nirmūlayatā sārḍhaṃ vivādena*.

6) Cambr. °*dānaghana*°. — Mss. *vis(ṣ)araṇeva*.

7) Comp. *Bodhic.* p. IX. 34 (417. 6) *yaḥ pratīyasamutpādaḥ cūnyatā saiva te matā | bhāvaḥ svatanthro nāstīti śiṃhanādas tavātulaḥ*. — On connaît le rugissement de la nativité *kṣiṇā me jātiḥ...* (Mhv. I. 454); le Laṅka l'appelle le *samyakśiṃhanāda* et le met dans la bouche du fidèle qui obtient le *çrāvita-*

ङ्गमा इव स्वाधिमुक्तिदरिद्रतया विविधकुदृष्टिव्यालमालाकुलं चिपर्यस्तन्नानुयातं तमेव  
मरुधोरसंसारारटवीकात्तारचारकानुगमार्गमवगाहते ॥ न हि तथागताः कदा चिदप्या-  
त्मनः स्कन्धानां वास्तित्वं प्रक्षपयन्ति ॥

यथोक्तं भगवत्यां<sup>(4)</sup> । बुद्धो ऽप्यायुष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा बुद्धधर्मा षप्या-  
युष्मन् सुभूते मायोपमाः स्वप्नोपमा इति ।

5

<sup>(5)</sup>  
तथा ।

धर्म स्वभावतु शून्य विविक्तो  
बोधि स्वभावतु शून्य विविक्ता  
यो हि चोत्स पि शून्यस्वभावो  
ज्ञानवतो न तु बालन्नस्य ॥ इति ॥

10

न च व्यं सर्वथैव निःप्रपञ्चानां तथागतानां नास्तित्वं ब्रूयो यदस्माकं तदपवाद-  
कृतो दोषः स्यात् [Tib. 165 a] । अपि च<sup>(6)</sup> निःस्वभावं हि तथागतं व्याचक्षतापोनाविपरी-  
तार्थाभिधित्सुना<sup>(7)</sup> योगिना सता सर्वथा<sup>(8)</sup>

*kayanābhīsamaya-gotra* (B. T. S. p. 66). — Digne d'être noté l'emploi du mot  
Aṣṭ. Prajñāp. p. 479. 19: *rūpam siṅghanādasamam*. — Sources palies, Rhys  
Davids, Dialogues, p. 208, Aṅg. N. I. 187, II. 33, etc.

1) རྣམ་གྱི་ལྷན་པར་མེས་པས་ སུལ་དྭ་པ་ཉིད་

2) Sic Mss. Le tibétain porte simplement རྣམ་གྱིས་པ་

3) Mss. *anujātam*. — སུལ་དྭ་པ་

4) Voir la citation à la fin du chapitre.

5) Cette citation manque dans le tibétain — Pour le mètre *dharma  
sabhāvatu*.

6) = སུལ་དྭ་པ་

7) Mss. *abhidātsunā*.

8—8) Non représenté dans le tibétain.





विज्ञानवदिदं कल्पितस्वभावस्य शून्यत्वप्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् । तैमिरिकद्विचन्द्रा-  
दिदर्शनवत् ।

न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात्सर्वं विधीयते ।

\* \* सद्वादसद्वाच्च मध्यमा प्रतिपच्च सा ॥ इति<sup>(1)</sup> ।

येन त्वगिप्रायेण शून्यत्वादिकमुपदिश्यते स आत्मपरीक्षातो बोद्धव्यः ॥

5

पथोक्तं सूत्रे ।

मायोपमं जगदिदं भवता<sup>(3)</sup>

नटरङ्गस्वप्नसदृशं विकृतं ।

नात्मा [न] सन्न न च जीवगती

धर्मा मरीचिदकचन्द्रसमाः ॥

10

शून्यं च शास्त्रमनुपादमयं

अविज्ञानदेव जगदुद्भवतो ।

तेषामुपायनपयुक्तिशतै-

रवतारूपस्यपि कृपालुतया<sup>(5)</sup> ॥

रागादिभिश्च बहुरोगशतैः

15

संत्रासितं सततमी[ति]त जगत् ।

वैद्योपमो विचरसेऽप्रतिमो

परिमोचयं सुगत सन्नशतान् ॥

1) Les deux premiers pādas de cette stance sont cités dans Daṣabhi-  
mikrame Ākṣarāraṇā (Bendall's fragments, IV. 6. a) comme extraits  
du Madhyāntavi[bhāga] ou °vibhāga. Sur ce cāstra de Maitreya, voir  
Tāranātha p. 123, n. 3, p. 317; Th. de Stcherbatskoi, La littérature  
Yogācāra d'après Bouston (Muséon, 1905, p. 146) et diverses citations  
Nāmasaṅg. t. 43 et 132.

2) Chapitre XVIII.

3) Mss. bhagavatā.

4) sv ne fait pas position.

5) Le tibétain omet les deux stances qui suivent.



त्रस्य श्यामगौरत्वादिवन्न व्याकृतं भगवता लोकस्य । यथा चैतच्छतुष्टयं तथागते न संभव-  
[138a]ति । एवमज्ञानादिकमपि शास्त्रे तथागते न संभवति ॥

इदानीं भवति तथागतः परं मरणादित्यादिकस्यापि कल्पनाचतुष्टयस्य प्रवृत्त्यसं-  
भवमुद्भावयन्नाह ।

येन ग्राहो गृहीतस्तु धनो ऽस्तीति तथागतः ।

5

नास्तीति स विकल्पयन् निर्वृतस्यापि कल्पयेत् ॥ १३

येन हि धनतरो मरुताभिनिवेशेनास्ति तथा [Tib. 166a] गत इति ग्राहो गृहीतः  
परिकल्प्य उत्पादितः । स नियतं परिनिर्वृतिं तथागते न भवति तथागतः परं मरणात्म-  
रणादुत्तरकालं न भवत्युच्छिन्नस्तथागतो न संविद्यत इति परिकल्पयेत् । तस्यैवं विक-  
ल्पयतः स्यादृष्टिकृतं ॥ यस्य तु न कस्यां चिदप्यवस्थायां स्वभावशून्यत्वात्तथागतस्या- 10  
स्तित्वनास्तित्वं । तस्य पते

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिंश्चित्ता निवोपपद्यते ।

परं निरोधाद्भवति बुद्धो न भवतीति वा ॥ १४

ग्राकाशे चित्ररूपकल्पनावदेष्टा कल्पना नास्तीत्यभिप्रायः ॥ तदेवं प्रकृति-

1) ग'द'ग'स' दे'स'दे'द'ग'ग'ग'स' प'य'न' उ'स' । अ'द'द'स' स'स'ग'स' ग'स'स' स'स'स' ।  
दे'दे' स'स'द'द'द'स'स'स' । मे'द' उ'स' । क'स'ह'ग' ह'ग'स'स' स'स' । — Notre xylographe  
a stug-pos. — Les Mss. portent: . . . . *grhātas tu yenāstīti tathāgataḥ | nāstīti vā  
vikalpayan.*

2) Non représenté dans la version tibétaine.

3) दे'प'स' ह'ग'स' दे'द' । प'स'स' स'स'स'स' । — M. Vyut. 205. 11.

4) स'द'स'दे'द'स'स' दे' स'स'स' दे'द' । स'द'स'स'स' स'स'द'द'द'स'स'स' दे' । प'य'न' ।  
दे'द'स' मे'द'दे' दे'स' । स'स'स'स' । स'स'द'स' । स'स'स' । C'est à dire *param  
nirvāṇād* . . . , malgré les Mss. *param nirōdhād* . . . .

शास्त्रे निःस्वभावे तथागते सर्वप्रपञ्चातीते मन्दबुद्धितया शाश्वताशाश्वतादिकया नित्या-  
नित्यास्तित्नास्तित्शून्याशून्यसर्वज्ञासर्वज्ञादिकया कल्पनया

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययं ।

ते प्रपञ्चकृताः सर्वे न पश्यन्ति तथागतं ॥ १५

- 5 वस्तुनिबन्धना हि प्रपञ्चाः स्युरवस्तुकाः च तथागतः ' कुतः प्रपञ्चानां प्रवृ-  
[138b]त्तिसंभव इति । अतः प्रपञ्चातीतस्तथागतः । अनुत्पादस्वभावाच्च स्वभावात्तराग-  
मनादव्ययः ॥ तमित्थंविधं तथागतं स्वोत्प्रेक्षितमिथ्यापरिकल्पमलमलिनमानसतया  
विविधैरभूतैः परिकल्पविशेषैरेष्ये [Tib. 166b] बुद्धं भगवत्सं प्रपञ्चयन्ति । ते स्वकैरेव प्रप-  
ञ्चैर्कृताः सत्तस्तथागतगुणसमृद्धेरत्यत्तपरोक्षवर्तिनी भवन्ति । ततश्च शब्दभूता एतस्मिन्  
10 प्रवचने न पश्यन्ति तथागतं ज्ञात्यन्था इत्यादित्यं ।

अत एवाह भगवान् ॥

ये मां रूपेण भद्राक्षुर्ये मां घोषेण भ्रन्वयुः ।

मिथ्याप्रकाणाप्रमृता [न] मां द्रव्यन्ति ते जनाः ॥

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः ।

- 15 धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विज्ञानितुं ॥ इति ॥

तदत्र तथागतपरीक्षायां सन्नलोकः सकलः समुरामुरनरादिः परीक्षितः ' यथा चायं  
सन्नलोको निःस्वभावस्तथा भाजनलोकस्यापि वायुमण्डलादेरकानिष्ठवितानभवनपर्यत्तस्य  
नैःस्वभावव्यमुदावपन्नाह ।

तथागतो यत्स्वभावस्तत्स्वभावमिदं जगत् ।

1) गण'दण' षद'स' कु'स' श्लो'स' र'द'स' मै'न' । इ'द'य'मे'द'य' श्लो' सु'द'य' । श्लो'स'  
य'स' 'उ'स'स'य' दे' गु'ह'श्लो'स' । दे'स'दे'द'ग'पे'ग'स'य' स'मे'न' मी'र'श्लु'र' ।

2) Voir Vajracchedikā, p. 43; Bodhicaryāvatārap. 421. 10; J. R. A. S. 1906, p. 948.

3) Voir ci-dessus 371. 1.

इदं जगदित्ययं भाजनलोक इत्यर्थः ॥ किंस्वभावस्तथागतः पुनरित्याक् ।

तथागतो [निःस्वभावो] निःस्वभावमिदं जगत् ॥ इति<sup>(1)</sup> । १६

यथा च जगतो नैःस्वभाव्यं तथा प्रत्ययपरीक्षादिभिः प्रातिपादितं ॥

अत एवोक्तं सूत्रे ।

अनुपादर्धमः सततं तथागतः 5

सर्वे च धर्माः सुगतेन सादृशाः ।

निमित्तप्राक्तेण तु बालबुद्धयः

असत्सु धर्मेषु चरति लोके ॥

<sup>(3)</sup> तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य अनान्नवस्य । 10

नैवात्र तथाता न तथागतो ऽस्ति

बि[139a]म्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

उक्तं भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां<sup>(4)</sup> । अथ खलु ते देवपुत्रा ग्रापुष्पतं सुभूतिं स्थवि-  
रंगतद्वोचन् । किं पुनरार्यसूते [Tib. 167a] मायोपमास्ते सन्ना न ते माया ॥ एवमुक्त  
ग्रापुष्मान् सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतद्वोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सन्नाः स्वप्नोपमास्ते 15  
देवपुत्राः सन्ना इति हि माया च सन्नाश्चाद्वयमेतदद्वैधीकारं । इति हि स्वप्नश्च सन्नाश्चाद्व-  
यमेतदद्वैधीकारं । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । स्रोतघ्रापन्नोऽपि मायो-  
पमः स्वप्नोपमः । स्रोतघ्रापत्तिकल्पमापि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागाम्यपि सकृदागा-

1) दे'सद्वैङ्'गमे'ग'स'स'सि' स'स'सद्वैङ्' ग'स' । दे' वै' अश्रो' अद्वै' स'स'सद्वैङ्'  
पैङ् । दे'सद्वैङ्'गमे'ग'स'स' स'स'सद्वैङ्' मे'स' । अश्रो'स' अद्वै'पै' स'स'सद्वैङ्' मे'स' ।

2) Dans le premier chapitre et les suivants.

3) Cette stance est citée ci-dessous ad XXV. 24.

4) Voir Aṣṭ. prajñāp. 39. 12; Bodhicaryāv. 379. 5. — Quelques variantes.

मिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । अर्हन्नपि मायोपमः स्वप्नोपमः । अर्हन्न-  
 फलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि  
 मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मा-  
 योपमं स्वप्नोपममिति वदामि ॥ अथ खलु देवपुत्रा आयुष्मन्तं सुभूतिमेतद्वोचन् । सम्य-  
 5 क्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपम इति सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपममिति <sup>(1)</sup> स  
 आर्यसुभूते वदसि ॥ सुभूतिराह । निर्वाणमपि देवपुत्रा मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि  
 किं पुनरन्यं धर्मं ॥ देवपुत्रा आह । निर्वाणमप्यार्यसुभूते मायोपमं स्वप्नोपममिति वद-  
 सि ॥ सुभूतिराह । यद्यपि देवपुत्रा निर्वाणाद् [Tib. 167b] अन्यः कश्चिद्धर्मो विशिष्टतरः  
 [139b] स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदेयमिति हि माया <sup>(2)</sup> च निर्वाणं चाहयमे-  
 10 तर्द्वैधीकारमिति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ तथागतपरीक्षा  
 नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Manque dans le tibétain et dans Aṣṭ prajñāp

2) D'après le tibétain; Mss. māyopamasvapnaḥ ca nirvāṇam ca...; Aṣṭ-  
 prajñāp. māyā ca nirvāṇam cādrayam...; svapnaḥ ca nirvāṇam cādrayam...

## XXIII.

## विपर्यासपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं

अत्राह । विद्यत एव [भव]संततिस्तत्कारणसद्भावात् । इह हि क्लेशेभ्यः कर्म  
प्रवर्तते । कर्मक्लेशहेतुका जन्ममरणपरंपरोपजायते । सा च भवसंततिर्व्यपदिश्यते ।  
तस्याश्च प्रधानं कारणां क्लेशाः प्रकृणक्लेशानां भवसंततेर्भावात् । ते च रागादयः क्लेशाः 5  
सन्ति । तस्मात्कार्यभूतापि जन्ममरणपरंपराविच्छेदप्रबन्धेन भवसंततिरपि भविष्यती-  
ति ॥ उच्यते । स्याद्भवसंततिरपि तद्धेतुभूताः क्लेशाः स्युः । न तु सन्ति । कथं कृत्वा । इह  
भगवद्बुद्धेः संकलत्रिभुवनजनसंक्लेशशत्रुविधिमिश्रतुर्मारारतिसमरपरान्तैः<sup>2)</sup>

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि<sup>3)</sup> ॥ १

10

संकल्पो<sup>4)</sup> वितर्कः । संकल्पात्प्रभवतीति संकल्पप्रभवः ।

काम ज्ञानामि ते मूलं संकल्पात्किल ज्ञापसे ।

न<sup>5)</sup> त्वां संकल्पयिष्यामि ततो मे न भविष्यसि ॥

इति गाथाभिधानात् ।

संकल्पप्रभवो रागो द्वेषो मोक्षश्च कथ्यते ।

15

1) Et cette *paramparā* est ce qu'on appelle *bhavasamtata*.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) འདྲིའི་ལྷན་སྐྱོད་ ལེ་སྤྱོད་ གཏི་སྐྱོག་རྣམས། ཀུན་ཏུ་རྫོག་ལས་ འབྱུང་བའི་  
གསུངས། སྐྱོག་དང་ མི་སྐྱོག་ ཡིན་ཅེ་ལོག། ཤེན་པ་ཉིད་ལས་ ཀུན་ཏུ་འབྱུང་། — Voir  
ci-dessus ad XVIII. 5.

4) = རྫོག་པ་.

5—5) Manque dans le tibétain. — Voir ci-dessus 350. 11, Mh. v. III. 190. 3,  
Jat. V. 450. 3. (Note de M. R. O. Franke).



एतन्मूलकत्वादन्येषां क्लेशानां मुख्यत्वादेशामेवोपादानं त्रयाणां [Tib. 168a] । एते च त्रयः क्लेशाः

शुभाशुभविपर्यासान् संभवन्ति प्रतीत्य हि ॥

तत्र हि शुभमाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते । अशुभं प्रतीत्य द्वेषः । विपर्यासान् ॥  
६ प्रतीत्य मोक्ष उत्प[140a]द्यते । संकल्पस्त्रेषां त्रयाणामपि साधारणकारणमुत्पत्तौ ॥

कथं पुनर्मोक्षः संकल्पप्रभवः । उच्यते । उक्तं हि प्रतीत्यसमुत्पादे भ[ग]वता ।  
अविद्यापि भिन्नवः संकृतुका सप्रत्यया सनिदीना । कश्च भिन्नवो अविद्याया हेतुः । अयो-  
निशो भिन्नवो मनस्कारो अविद्याया हेतुः । अविद्वो मोक्षो मनस्कारो भिन्नवो अवि-  
द्याया हेतुरित्यतोऽविद्या संकल्पप्रभवा भवति ॥ ततश्च ।

1) Le tibétain ne marque pas le pluriel.

2) Mss. *puna mehih*.

3) Il semble que ce passage soit extrait, non du Pratityasamutpāda-sūtra, mais d'un 'autre sūtra'. — Voir p. 6, n. 3 et aussi Abhidh. k. v 227b: *ayoniṣomanaskārahētukāvidyoktā sūtrāntara itī Saheṭusapratyayasāridānasūtre. katham? avidyā bhikṣavaḥ sahetukā sapratyayā sanidānā kaḥ ca bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ, kaḥ pratyayāḥ, kim nidānam? avidyāyā bhikṣavo 'yoniṣomanaskāro hetuḥ, ayoniṣomanaskarāḥ pratyayo, 'yoniṣomanaskāro nidānam itī sūtravacanāt. — avidyāhetukaḥ cāyoniṣomanaskāra itī sūtrāntara ukta ity uddhṛtam: cakṣuḥ pratitya rūpāni copadyata āvilo manaskāro mohaja itī sūtravacanāt kim artham tasyehāvacanam? katham nāṅgāntaram bhavati ity āha. sa cehāpy upādānāntarbhūtatvād ukto bhavati itī sa ity āvilo manaskarāḥ ihetv Pratityasamutpādasūtre. katham ukta: upādānāntarbhūtatvāt. tatra cāyoniṣomanaskāro viparītacetasa ābhogo 'ntarbhūta ity ukto bhavaty, ato nāstī ahetukatvam avidyāyāḥ; na cāṅgāntaram upasaṅkhyātavyam.*

L'auteur nie, contre Vasubandhu, que le *ayoniṣomanaskāra* (= *āvilo manaskāra*) rentre dans la catégorie *upādāna*. Et quand ce serait! *asambhavantam apy antarbhāvam abhyupētya brūmah: katham ayoniṣomanaskāro hetuḥ utīdyāyā itī vijñāpitam bhavati? na hi tathā sūtre vacanam asti.*

4) Tibétain = *sanidānā sapratyayā*.

5) ལྷོ་བ་སྡེ་མ་ཡིན་པ་.

6) D'après le tibétain: *kaḥ ca bhikṣavo 'vidyāyā hetuḥ? ayoniṣo manus-kāra itī tathāvilo manaskāro mohaja itī. ato 'vidyāpi saṅkalpaprabhavā bhavati*



इहामी रागादयः कुञ्चं चित्रवत्फलं पङ्कतादिवञ्चोत्पत्तावाश्रयमपे[140b]तस्ते । ततश्च कस्य चिदेते भवन्ति । न विना कं चिदाश्रयं । स चाश्रयः परिकल्प्यमान आत्मा वा चित्तं वा भवेत् । स चेषामाश्रयः पूर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात् । तं च कं चिदाश्रयं विना कस्य ज्ञेशा भवन्तु । नैव कस्य चिद्वन्ति तस्याविद्यमानत्वादित्याहो विना कं चित्तसिद्धि ६ ज्ञेशा न कस्य चित् ॥

अत्राह । नैव हि ज्ञेशानां कश्चिदाश्रयः पूर्व सिद्धोऽभ्युपगम्यते । न चात्मा नाम कश्चिदस्ति य आश्रयत्वेन व्यवस्थाप्येत निर्कृतुवात्वाद्योगचूततस्त्वत् । किं तर्हि । ज्ञिष्टं चित्तं प्रतोत्य ज्ञेशा उपजायते । तच्च चित्तं सदैव ज्ञेशैरुपजायत इति ॥ एतदपि न युक्तमित्याह ।

10

स्वकायदृष्टिवत्ज्ञेशाः ज्ञिष्टे सन्ति न पञ्चधा ।

स्वकायदृष्टिवत्ज्ञिष्टं ज्ञेशेष्वपि न पञ्चधा<sup>(1)</sup> ॥ ५

स्वकायो हि नाम रूपदिलक्षणसंज्ञातः । स्वकायदृष्टिः स्वकाय आत्मदृष्टिरात्मा-याकारमरूपप्रवृत्ता<sup>(3)</sup> ॥ यथेयं [Tib. 169a] पञ्चधा त्रिचार्थमाणा स्वकाये न संभवति

स्कन्धा न नान्यः स्कन्धेभ्यो नास्मिन् स्कन्धा न तेषु सः ।

15

तथागतः स्कन्धवान् कतमोऽत्र तथागतः ॥

1) རང་ལུས་ལྷོ་བཞིན་ཉེན་མེད་ས་རྣམས། ཉེན་མེད་ས་ཅན་ལ་རྣམ་ལུས་མེད། རང་ལུས་ལྷོ་བཞིན་ཉེན་མེད་ས་རྣམ། ཉེན་མེད་ས་ལ་ལ་རྣམ་ལུས་མེད། - Pour la variante *svakāya*, *satkāya*, voir *Gikṣās.*, 289. 4 et *Buddhist Psychology*, 257, n. 2. On a *satkāyadr̥ṣṭi* = འཇིག་ཚོགས་ལ་ལྷོ་བ་.

2) རང་ལུས་ཞེས་བྱ་བ་ནི་གཟུགས་ལ་སོགས་པའི་མཚན་ཉིད་ཀྱི་ཚོགས་པ། *saṃhāta* = *saṃghāta*.

3) Mss. *svakāyarātmadr̥ṣṭir ātmīya*°, *svakāyadr̥ṣṭir ātmīya*°. - D'après le tibétain: *svakāye dr̥ṣṭiḥ svakāyadr̥ṣṭir ātmātmīyākāra*°.



अत्राह । विद्यत् एव ज्ञेशास्तदालम्बनमदात्वात् । इह हि पत्रास्ति न तस्या-  
लम्बनमस्ति तद्यथा वन्द्यासूनोः । अस्ति च द्वपशब्दगन्धरमस्पृष्टव्यधर्माख्यं षांडुधमा-  
लम्बनं । तस्मादालम्बनमदात्वादिद्यत् एव ज्ञेशा इति ॥ उच्यते । अस्त्येतद्यद्विद्विः

द्वपशब्दरमस्पर्शा गन्धा ध[141 b]र्माश्च षड्विधं ।

6 वस्तु रागस्य द्वेषस्य मोक्षस्य च विकल्प्यते<sup>(2)</sup> [Tib. 170a] ॥ ७

तत्र वस्त्वालम्बनं वसतीति वास्मिन् रागादिकं तदुत्पत्तेरिति कृत्वा । तच्च तदा-  
लम्बनं बोधा भवति । इन्द्रियाणां षष्ठां परिच्छेदकराणामन्योन्यभेदात् । द्वपं शब्दा गन्धा  
रसाः स्पृष्टव्यानि धर्माश्चेति ॥

तत्रेदमिहामुत्रेति<sup>(5)</sup> निद्वेषणात्<sup>(6)</sup> । द्वेषणाच्च [द्वेष] । तिनः शब्दस्य प्रकाशयते पदा-  
10 र्था इति शब्दः । गन्ध्यन्ते हिंस्यन्ते यत्र प्राप्ताः ततोऽन्यत्रागमनाद्गन्धाः । रस्यन्ते आस्वा-

1) Mss. *āssetaḍ, astetaḍ* — दे' वै' षे' न' र' ।

2) ग'त्रु'ग'ष' श्रु' र' न' रे'ग'स' न' । वै' न' क'ष' न'ग' क'म' न'ग' वै' ।  
ग'वे' श्रु' न'रे'न'क'ग'ष' वे'श्रु' न' । ग'वे' श्रु'ग'ग' वै' षे'न'स' स'क'ग'ष' ।

3) Mss. *tadutpattir*. — Comp. *Çikṣās.* 77. 13: *kāyah . . . . .kleçakurva-  
nām yastu*.

4) Mss. *°kārīmanyo°*.

5) न'रे' वै' न'रे'न'रे' । स'ग' वै' स'ग'न'रे' = *idam iheti, ado 'mutreli*.

6) रे'ष'स' स'क'ग'ह' न'रे'न'रे' श्रु' । — Comp. M. *Vyut.* 245. 1043.

7) ग'त्रु'ग'ष'श्रु' न'रे'न'रे' । — Comp. *ci-dessus* p. 343, n. 7.

8) Les lexiques donnent *gandhana* = *hiṃsā*. — स'श्रु'स'स' apparenté à

श्रु'स'स' et श्रु'स'स' 'to smell'.

9) श्रु'स'स' = *agamana*.

द्यत इति रसः । स्पृश्यत इति स्पर्शः । स्वलक्षणाधारणानिर्वाणामधर्माधारणाद्धर्माः<sup>(1)</sup> ।  
तदेतत् षड्विधं वस्तु भवति ।

कस्य । रागस्य द्वेषस्य मोक्षस्य । तत्र रञ्जनं रागो रक्तिरध्यवसानं । रञ्जते वा-  
नेन चित्तमिति रागः । दूषणं दोषः । घ्राघातः सत्त्वविषयोऽसत्त्वविषयो वा । दूष्यते वा-  
नेन चित्तमिति दोषः<sup>(2)</sup> । मोक्षं मोक्षः संमोक्षः पदार्थस्वतन्त्रतापरिज्ञानं । मुख्यते वानेन चित्त- 5  
मिति मोक्षः ॥ तदेषां लक्षणानां त्रयादिकं षड्विधं वस्तुत्वान्मन्त्रं भवति । तत्र शुभाकारा-  
ध्यारोपेण यथा त्रयादिभ्यो राग उपवायते । यशुभाकाराध्यारोपेण द्वेषः । नित्यात्मा-  
ध्यारोपेण मोक्षः संभवतीति ॥ सत्यं विकल्पयत एतदालम्बनैः षड्विधं वस्तु । किं  
तत्रिच्यमानस्वभावसत्ताकमेतद्गादादीनामालम्बनत्वेन परिकल्प्यते भवता [Tib. 170b]  
तेतिरिक्तेरिवासत्केशमशकमतिकारिद्विचन्द्रादिकमिति प्रतिपाद्यन्नाह । 10

त्रयशब्दस्पर्शा गन्धा ध[142a]र्माश्च केवलाः ।

केवला इति परिकल्पितमात्रा निःस्वभावा इत्यर्थः ॥ यदि निःस्वभावाः कथं तर्ह्यु-  
पनभ्यन्त इति ॥ उच्यते ।

गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नतन्निभाः ॥ इति<sup>(5)</sup> । ८

एत उपलभ्यन्ते । यथा गन्धर्वनगरादिप्रख्या एते केवलं विपर्ययादुपलभ्यन्ते । तदा 15

1) D'après le tibétain. Mss. *nirvāṇāgradharmādhāraṇāgradharma*<sup>3</sup> et *nir-  
vāṇādharmādhā*<sup>3</sup>. — Sur cette étymologie de *dharma*, voir ci-dessus 304, 3 et  
note 5; et XXVII, 80. — Comp. Hodgson, *Essays*, p. 113.

2) La confusion de *dois* et de *duś* est fréquente.

3) «Il est vrai que. . .».

4) Le tibétain porte °*keçādi*<sup>3</sup>.

5) गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नतन्निभाः ।  
इति तन्निभाः मरीचिस्वप्नतन्निभाः ।  
इति तन्निभाः मरीचिस्वप्नतन्निभाः ।

अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।

मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ॥ १

तद्नेन मिथ्याश्रयसमुत्पन्नत्वाच्चुभाशुभयोरपि निमित्तयोर्मृषालमेव भवति ॥ प-

थोक्तं ।

8

<sup>(2)</sup> अरुकारोद्भवाः स्कन्धाः सोऽरुकारोऽनतोऽर्थतः ।

बाजं यस्यानृतं तस्य प्ररोहः सत्यतः कुतः ॥

<sup>(3)</sup> स्कन्धानसत्यान्दष्टैवमरुकारः प्रकीर्यते ।

अरुकारप्रकृषाणाञ्च न पुनः स्कन्धसंभवः ॥ इति ।

न च केवलमाश्रयमिथ्यात्वे शुभाशुभयोर्निमित्तयोर्मिथ्यात्वमपि चानयाप्युपपत्त्या-  
10 नयोर्मिथ्यात्वमिति प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपयेमहि ।

पत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ॥ १०

इह यदि शुभं नाम किं चित्स्यान्निपतं तदशुभमपेक्ष्य भवेत् 'पारावारवत्' वा-  
ज्ञाङ्कुरवत्' ह्रस्वदीर्घत्रया । शुभस्य संबन्ध्यत्तरपदार्थसामिपत्तत्वात् । तच्चाप्यपेक्षणीयमशुभं

1) शुभ'मि' श्लेष'सु' लु'सु' र्द' । ग'त्रु'ग'स' स'रु'र' अ'स' र'े'र'ग'। सु'ग'।  
र्द' र'ै' म' सु'ग'। अ'सु'र'स' य'द' र'ै' ग'। अ'सु'र'।

2) Cette ligne est citée Çuklavīdarçanā (MSS. Bendall) fol. 12b. -  
Voir ci-dessus 346. 6.

3) Cette stance manque dans le tibétain.

4) ग'द'। स' व'रु'र'र'स' सु'ग'। स' र'े'स'। ग'द'ग'स' स'र'सु'स' म' सु'ग'। सु'ग'  
। स' म' स'रु'र'स' य'द' म'र'स'। र'े'र'ै'र' सु'ग'। स' अ'स'र' म'। य'र'। «Le mauvais, en raison  
du quel nous aurions la notion du bon, n'existe qu'en raison du bon: par consé-  
quent. ....

शुभेन [विना] नास्ति । [अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं] शुभं निरपेक्ष्याशुभं [Tib. 171a] नास्ती-  
त्यभिप्रायः । यदशुभं प्रतीत्य यदशुभमपेक्ष्य शुभं प्रज्ञपयेमहि व्यवस्थापयेमहि ॥ यच्छुभे-  
नानन्तरस्याशुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमह्येत्यनेनोत्तरस्य शुभस्य संब[142b]न्धः ॥ य[त]-  
श्चैवं शुभस्य प्रज्ञप्तौ संबन्ध्यन्तरमपेक्षणीयमशुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति । तस्माच्छुभं नैवो-  
पपद्यते । ऋस्वासंभवादिव दीर्घं । पारासंभवादिवावार्तामत्यभिप्रायः ॥

6

इदानीमशुभमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।

यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते<sup>(9)</sup> ॥ ११

यदि क्यशुभं नाम किं चित्स्यान्नियतं तच्छुभमपेक्ष्य भवेत् । पारावारवदीर्घकृस्व-  
वद्वा । [अ]शुभस्य संबन्ध्यन्तरपदार्थसापेक्षतात् । तच्चाप्यपेक्षणीयं शुभमशुभेन विना नास्ति । 10  
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति [शुभं] । अशुभं निरपेक्ष्य शुभं न संभवतीत्यभिप्रायः । यच्छुभं प्रतीत्य  
यच्छुभमपेक्ष्याशुभं प्रज्ञपयेमहि । अशुभं व्यवस्थापयेमहि ॥ अत्रापि यच्छुभेनानन्तरस्य  
शुभस्य परामर्शः । प्रज्ञपयेमह्येत्यनेन चोत्तरस्याशुभस्य संबन्धः । यतश्चैवमशुभस्य प्रज्ञप्तौ  
संबन्ध्यन्तरमपेक्षणीयं शुभाख्यं पदार्थात्तरं नास्ति तस्मादशुभं नैव विद्यते [Tib. 171b] ॥  
यतश्चैवं शुभाशुभायोरसंभवोऽतः ।

15

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।

अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति<sup>(8)</sup> ॥ १२

1) D'après le tibétain et ci-dessous l. 11.

2) गद'ल' सङ्केत'ल' मी'शुग'स' । गद'ल'स' स' स' शुग'स' री । मी'शुग'  
स' स' शुग'स' स' मी'ल'स' । दे'शुग' मी'शुग' स' स' म'ली' ।

3) शुग'स' स' म' म' म'ली' । अ'ल'ल'ल'ल'ल' स' स' ग'ल' ल'ल' । मी'  
शुग' स' स' म' म'ली' । दे'ल'ल' ल'ल'ल'ल' ग'ल' ल'ल' ।



शुभाशुभनिमित्तकयो रागद्वेषयोः शुभाशुभनिमित्ताभावे सति निर्देस्तुकत्वाच्चास्ति  
संभव इत्यभिप्रायः ॥

तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विपर्यासस्वभावभावप्रति-  
[143 a]पादनेन मोक्षस्याप्यधुना स्वभावभावं प्रतिपादयत्वात् ।

5

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राह्यो विपर्ययः ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राह्यो विपर्ययः<sup>(1)</sup> ॥ १३

इह चत्वारो विपर्यासा<sup>(2)</sup> उच्यन्ते । तद्यथा । अनित्ये प्रतिज्ञाविनाशिनि स्कन्ध-  
पञ्चके यो नित्यमिति ग्राह्यः स विपर्यासः ॥ तथा

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

10

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते<sup>(3)</sup> ॥

इत्यमुना न्यायेन यदनित्यं तदुःखं सर्वसंस्काराश्चानित्याः । तस्माद्दुःखात्मके स्कन्धपञ्चके  
यः सुखमिति विपरीतो ग्राह्यः सोऽपरो विपर्यासः । तथा हि ।

शुक्रशोणितसंपर्कबीजं विण्मूत्रवर्द्धितं<sup>(4)</sup> ।

अमेध्यन्नपमाज्ञानन् रज्यसे<sup>(5)</sup>त्र कपेच्छया ॥

1) ग'ल'ते' मी'हण' हण'स' दे'स'। दे'ल्ल'र' अ'है'र'स' वि'ण' पी'र'र'। ह्लै'र'स'  
मी'हण' पी'र' मी'र'स'। अ'है'र'स' ह'ल्ल'र' वि'ण' म' पी'र'। — Mais on a, ci-dessous,  
461. 11 वि'ण'स'पी'र', bonne lecture.

2) Les quatre *viparyāsas* sont mentionnés, mais non énumérés, *Lalitavistara* 481. 14 et *Mahāvastu* III. 344. 11 (510). A chacun d'eux est consacré un des quatre premiers chapitres du *Catuhçataka* d'Āryadeva.

3) Extrait du *Catuhçataka*, II. 25. — Même citation ci-dessous XXIV. 21

4) *vardhita* = वरुद्धितम्.

5) ळणसि. — Mss. *rakṣase*.

(1) धर्मध्यपुञ्जप्रच्छन्ने तत्क्लेदर्शने चर्मणा ।

यः शयीत स नारीणां शयीत जघनोदरे ॥

इत्यादि । एवमिदं शरीरं सर्वात्मना सततमशुचिस्वभावं । तत्र यो मोहाच्छुचिस्वेन प्राक्तोऽभिनिवेशः स विपर्यासः ॥

तथा पञ्चस्कन्धक्रमात्मलक्षणविलक्षणमस्मिन्त्वाडुर्दयव्ययधर्मित्वाच्च निरात्मका- 5  
मात्म[Tib. 172a]स्वभावशून्यं । तस्मिन् य घनात्मप्राक्तोऽभिनिवेशो ऽनात्मन्यात्माभि-  
निवेशः स विपर्यासः ॥ इत्येते चत्वारो विपर्यासाः संमोहस्य हेतुभूताः ॥

अत्रेदानीं विचार्यते । (3) यदि नित्यत्वं नित्यदर्शनं स्वभावशून्येषु नित्यप्राक्तो विप-  
र्यास इत्येवं व्यवस्थाप्यते । ननु च स्वभावशून्येषु स्कन्धेष्वनि[143b]त्यत्वमपि नास्तीति ।

नानित्यं विद्यते शून्ये कुतो प्राक्तो विपर्यासः ॥

10

अनित्यत्वं हि विपर्योतमपेक्ष्य नित्यत्वं विपर्यास इति व्यवस्थाप्यते । (4) चानि-  
त्यत्वं विद्यते शून्ये । यदानित्यत्वस्याभावस्तदा कुतस्तद्विरोधि नित्यत्वं (5) नित्यदर्शनं वि-  
पर्यासो भविष्यतीति भावः । तस्मान्नास्ति विपर्यासः ॥

यथा चानित्यत्वं शून्ये न संभवति । भावस्वभावरहिते सस्वभावेनानुत्पन्ने । एवं  
दुःखत्वमपि न संभवति । अशुचिस्वमपि नास्ति । घनात्मत्वमपि नास्ति । यदा च स्वभा- 15  
वशून्यत्वादुःखत्वादिकं नास्ति । तदा कुतस्तद्विपत्तभूता नित्यमुख्यशुच्यात्मविपर्यासा  
भविष्यन्ति ॥ तस्मान्न सन्ति विपर्यासाः स्वल्पतः । तद्भावे कुतो भविष्यत्यविद्या केव-  
भावात् ।

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Notre xylographe a མེ'སྐྱུན་; lire མེ'སྐྱུན་.

3) D'après le tibétain: *yadi skandheṣu nityatvaṣūnyeṣu nityagrāho...*

4) D'après le tibétain: *yadā cūnye 'nityatvaṣū nāsti tadānityatvābhāvāt  
lutas tadvirodhi...*

5) *nityadarśanam* manque dans le tibétain.



भवति यो मार्गेण निःसरणं पर्येषते । न कुलपुत्र तयागतेन रञ्जनीयान् धर्मान् परिवर्ष्य  
 रागप्रकाषां प्रक्षतं । एवं न दोषणीयान् मोक्षणीयान् धर्मान् परिवर्ष्य तथागतेन दोषमो-  
 क्षप्रकाषां प्रक्षतं । तत्कस्माद्धेतोः । न कुलपुत्र तथागताः कस्य चिद्धर्मस्योत्तमर्गाय वा  
 प्रतिलम्भाय वा धर्मं देशयन्ति न परिज्ञायै न प्रकाषायै [Tib. 173a] न साक्षात्क्रियायै  
 नाभिसमायय न संसारचरणायै न निर्वाणगमनतायै नोत्तेषायै न प्रभेदाय । न हि 8  
 कुलपुत्र द्वयप्रभाविता तथागतधर्मता । तत्र ये द्वये चरन्ति न ते सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्या-  
 प्रयुक्तास्ते वक्तव्याः । कतमच्च कुलपुत्र द्वयं । अहं रागं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । अहं  
 द्वेषं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । अहं मोक्षं प्रकाशयामीति द्वयमेतत् । य एवंप्रयुक्ता न ते  
 सम्यक्प्रयुक्ता मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषो मायाकारनाटके प्रत्युपस्थिते मायाकार- 10  
 निर्मितां [144b] स्त्रियं दृष्ट्वा रागचित्तमुत्पादयेत् । स रागपरिचित्तः पर्यच्छास्त्रभंगो-  
 त्वायासनादपक्रमेत् । सोऽपक्रम्य तामेव स्त्रियमशुभतो मनसि कुर्यादन्वित्यतो दुःखतः  
 शून्यतोऽनात्मतो मनसि कुर्यात् ॥ भगवानारु । एवमेव कुलपुत्र इहैके भित्तुभित्तुण्युपा-  
 सकोपासिका द्रष्टव्या येऽनुत्पन्नान् धर्माननातानशुभतो [Tib. 173b] मनसि कुर्वन्ति । अन्वि-  
 त्यतो दुःखतोऽनात्मतो मनसि कुर्वन्ति । नार्हं तेषां मोक्षपुरुषाणां मार्गभावनां वदामि । 16  
 मिथ्याप्रयुक्तास्ते वेदितव्याः ॥

तद्यथापि नाम कुलपुत्र कश्चिदेव पुरुषः सुप्तः स्वप्नात्तरे स्वगृहे रात्रिभावां पश्येत् ।

1) Mss. *parijñāyava pra*°.

2) Le tibétain ajoute *na bhāvanāyai* — *སྒྲོམ་པར་བྱ་*.

3) Cette lecture est certainement mauvaise. Le tibétain (*སྒྲོམ་པར་བྱ་*) suggère  
 la correction *saṃsāroccaraṇa* (?).

4) Le tibétain ajoute *na prakṣepāya* — *བཞག་པར་བྱ་བ་*.

5) Voir ci-dessus 46. 1.

6) Mss. °*antarasthagrh* — *བར་གྱི་ཞིམ་རུ་*.



तद्यं साधकतमेन नित्यत्वादिना । कर्त्रा च भवितव्यं स्वतन्त्रेण<sup>(2)</sup> नित्यात्मना चित्तेन वा ।  
 कर्मणा च कर्तुरीप्सिततमेन विशेषेण रूपानि<sup>(3)</sup> । सत्यां च भविकरणाकर्तृकर्मणां सिद्धौ  
 सर्वसिद्धेरिष्टसिद्धिः स्यादस्माकमिति ॥ उच्यते । अलोकिये प्रत्याशा । ननु च यथोपव-  
 र्णितेन न्यायेन

येन गृह्णाति यो ग्राहो गृहीता यच्च गृह्यते ।

5

उपशात्तानि सर्वाणि तस्माद्ग्राहो न विद्यते<sup>(5)</sup> ॥ १५

इह हि कश्चिद्गृहीता येन विशेषेण नित्यत्वादिना करणभूतेन किं चित्कर्मभूतं  
 रूपशब्दादिकं वस्तु गृह्णाति [145 b] । तद्यथा न संभवति तथा पूर्वं [Fib. 174 b] प्रतिपा-  
 दितं । कथं कृत्वत् ।

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्यय

10

इत्यादिनां यथा नित्यत्व]ादिकं करणं न संभवति तथा प्रतिपादितं ॥ गृहीतापि यथा  
 नास्ति तथा

घात्मनोऽस्ति त्वनास्ति त्वे न कथं चिच्च सिद्ध्यत

इयमेव प्रतिपादितं ॥ यच्च गृह्यते तदपि यथा नास्ति तथा

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धा धर्माश्च केवला

15

1) *sādhakatamena* manque dans le tibétain.

2) *svatantra* et *niṭya* manque dans le tibétain.

3-3) Mss. *rūpādinā vā.* — ग]त्रुण]सा'वा' खे]ण]सा'स'वे' यु]ना' वा'सा' तु]न' य]न' द'ण]सा'स'वे'.

4) *bhāva* = द'ने'सा'स'वे'सु'स.

5) ग]न'सा'स'वे' अ]द्वै'ण' द'न' अ]द्वै'ण' ग]न' द'न' । अ]द्वै'ण'सा'स'वे' द'न' ग]न' ग]त्रु]न'सा' ।  
 स]मा'सा' उ]न' के'व]ला' दै'वा' श्ले] । दे'सु]द'न' अ]द्वै'ण'सा' य]न' स]मा'स'वे' ।

6) Ci-dessus XXIII, 13 et 14.

7) Ci-dessus XXIII, 3.

(1) इत्यनेन प्रतिपादितं ॥ यदा चैवं कर्तृकरणकर्माणि न सिद्धानि तदा कुतो निर्कर्तुको ग्राहो भविष्यति । ततश्च

येन गृह्णाति यो ग्राहो गृह्णीता यच्च गृह्यते ।

उपशात्तानि सर्वाणि ।

5 स्वभावानुत्पन्नत्वानिर्वृत्तानि सर्वाणीत्यर्थः । यतश्चैवमेव ।

तस्माद्ग्राहो न विद्यते ॥

अथ वा प्रत्ययपरोक्षदिभिः प्रकर्षणैस्मात्सर्वेषामिव करणकर्तृकर्मणां सर्वथानुत्पादः प्रतिपादितः । तस्मात्सर्वाण्येतानि भावस्वरूपविरुद्धपशात्तानि । अतश्च ग्राहो न विद्यते ॥

10 अत्राह । विद्यत एव विपर्यया विपरीतसद्भावात् । इह हि विपर्यासानुगतो देव-दत्तो नाम विद्यते । न च विना विपर्यासैः स विपर्यासानुगतः संभवति । तस्मात्सति विपर्यासा विपर्यस्तसद्भावादिति ॥ उच्यते । इहास्माभिः करणकर्तृकर्मणामभावात्सर्वथा ग्राहो एव नास्तीति प्रतिपादितं । ततश्च

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।

15 भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याविपर्ययः ॥ १६ [Tib. 175 a]

सम्य[146a]मवा मिथ्या वा कस्य चित्किं चिदप्यगृह्यतः कुतो विपरीतत्वमविपरीतत्वं वेति । तस्मान्न सति विपर्ययाः ॥

अपि चेमे विपर्ययाः कस्य चिद्विष्यमाणा विपरीतस्य परिकल्प्येरन्नविपरीतस्य वा विपर्यस्यमानस्य वा । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) Ci-dessus XXIII. 7.

2) विपर्यासः कस्य चिद्विष्यमाणा विपरीतस्य परिकल्प्येरन्नविपरीतस्य वा विपर्यस्यमानस्य वा । सर्वथा च नोपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

न चापि विपरीतस्य संभवात्त विपर्ययाः ।

न चाप्यविपरीतस्य संभवति विपर्ययाः<sup>(1)</sup> ॥ १७

न विपर्यस्यमानस्य संभवति विपर्ययाः ।

विमृशस्व स्वयं कस्य संभवति विपर्ययाः<sup>(2)</sup> ॥ १८

तत्र तार्थाद्विपरीतस्य विपर्यया न संभवति । किं कारणं । यस्माद्यो हि विपरीतः 5  
स विपरीत एव किं तस्य पुनरपि विपर्ययसंबन्धः कुर्यात् । निष्प्रयोजनत्वात् ॥ अविप-  
रीतस्यापि विपर्यया न युज्यन्ते । विबुद्धबुद्धिनय(ना)नामप्यज्ञाननिष्ठातिमिरोपशमाद्बुद्धानां  
विपर्ययप्रसङ्गात् ॥ तथा विपर्यस्यमानस्यापि न सति विपर्ययाः । विपर्यस्यमानस्य भा-  
वस्याभावात् । को हि नामासावपरः पदार्था यो विपरीताविपरीतविनिर्मुक्तो विपर्यस्य-  
मानो नाम भविष्यति । अर्धविपरीतो विपर्यस्यमान इति चेत् । अर्धविपरीतो हि नाम 10  
पस्य किं चिद्विपरीतं किं चिद्विपरीतं [Tib. 176b] । तत्र पदस्य किं चिद्विपरीतं  
तद्विपर्यासो न विपर्यासर्थात् । विपर्यस्तत्वात् । पदस्यस्याविपरीतं तदपि विपर्यासो न  
विपर्यासयति । अविपर्यस्तत्वात् । तस्माद्विपर्यस्यमानस्यापि कस्य चिद्विपर्यासा न संभव-  
ति ॥ यदा चेवं विपरीताविपरीतविपर्यस्यमाना न संभवति । भवानिदानीं विमृशतु स्वयं  
प्रज्ञया मध्यस्थः सन् कस्य संभवति विपर्य[146b]या इति । तदेवमाश्रयस्याभावात्त सति 15  
विपर्ययाः ॥

किं चान्यत् ।

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यति विपर्ययाः ।

1) ཡུན་ཅི་ལོག་ཏུ་ ལྷུང་བ་ལ། ཡུན་ཅི་ལོག་དག་ མི་ སྲིད་དེ། ཡུན་ཅི་ལོག་ཏུ་  
མ་ ལྷུང་ལ། ཡུན་ཅི་ལོག་དག་ མི་ སྲིད་དོ།

2) ཡུན་ཅི་ལོག་ཏུ་ འཇུར་བཞེན་ལའང་། ཡུན་ཅི་ལོག་དག་ མི་ སྲིད་དོ། ཀང་ལ་  
ཡུན་ཅི་ལོག་ སྲིད་བ། བདག་ཉིད་ཤེས་ ཉི་ རྣམ་མར་དམྱོད་།







176b] ' एवमविद्याहेतुकानि संस्कारादीनि भवाङ्गानि प्रवर्तमानानि [नि]पतमविद्यायां निरुद्धायां निरुध्यत इति प्रतिपाद्यन्नाह ।

अविद्यायां निरुद्ध्यायां संस्कारार्थं निरुध्यते ॥ इति ॥

अत्राह । यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यतेऽस्ति तर्ह्यविद्या यस्या एव वि-  
5 पर्यासनिरोधात्त्रिरोधो भवति । [न] तर्ह्यविद्यमानाया गणचूलतायाः प्रकाशोपायान्वे-  
षणमस्ति । तस्माद्विद्यत एवाविद्या । तन्निरोधोपायान्वेषणसद्भावात् । ततश्च सति तद्व-  
तुका रागादपः क्लेशाः । क्लेशसद्भावाच्चास्त्येव संसारे भवसंततिः ॥

उच्यते । अत्र हि नामातिमरुदनर्थपाण्डित्यं परस्य यो हि नाम सर्वात्मनात्प-  
त्तदुःखायासक्लेशासमञ्जसे संसारे निरन्तरफुल्लफलप्रदसंक्लेशविषवृत्ते परार्थादियसंबद्धकत्तेः  
10 साधुभिः प्रज्ञोपायमरुदानिलबलीर्निःशेषं तदुन्मूल्यमनिर्न केवलं न साहाय्येनावतिष्ठते ।  
अपि खलु त[दु]न्मूलकानामतिमरुदानिलबलानामिव भावसद्भाववादमरुशैलायमान इना-  
तिविरोधितयावस्थितो भवानाहोपुरुषिकया तस्यैव क्लेशविषवृत्तस्य<sup>6)</sup> ज्ञातिविरामरणा-  
कायासविसरुदुःखिकफलस्य सुतरां भावाभिनविशतोयास्रवैरोपणमाद्रियते<sup>4)</sup> ॥

अथ च । यद्यविद्यादीनां संक्लेशानां प्रकाशां संभवेत्स्यात्तत्प्रकाशोपायान्वेषणं ।  
15 न च तेषां प्रकाशां संभवति । यदि स्यात्तदा तन्नवपतो विद्यमानानां वा स्यादविद्यमानानां

1) Mss. *samskāraṅganī*.

2) *samsāre* manque dans le tibétain. — Nous savons que *bhavasamṭati* est un équivalent exact de *samsāra*.

3—3) Le tibétain abrégé: ... *yo hi nāma sādhubhīḥ parārthodayasam-  
baddhakakṣaiḥ prajñopāyabalair nihṛṣṇaḥ mahākṣeyaviṣavṛkṣaḥ sarvātmanā duk-  
kham unmūlyamūnair* . . .

4—4) Le tibétain abrégé: *api khalu tadunmūlakānam ativirodhītayāras-  
thīta āhopuruṣikayā tasya mahākṣeyaviṣavṛkṣasyārohanam ādriyate*.

5) Mss. *avasthīto bhagavān ūha puruṣikayā* . . . — *āhopuruṣikā*, 'obstination',  
ལྟུང་ལྟུང་ལྟུང་.

6) *kṣeyaviṣayā upetyajāti*.

7) Mss. *toyāsakarṇnarosaṇamāndriyate*, *kair nṛroṣanāndriyate*.

8) Peut-être *kṣeyānām*.

या [Tib. 177 a] । किं चातः । तत्र यदि स्वद्वयतः सद्भूतानां ज्ञेशानां प्रकाणमिष्यते तन्नोपपद्यते । किं कारणं । यस्मात्

यदि भूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित् ।

कथं नाम प्रकृयिरन् कः स्वभावं प्रकास्यति<sup>(1)</sup> ॥ २४

स्वभावतो विद्यमानानां भावानां न शक्यः स्वभावो विनिवर्तयितुं । न हि त्रित्या- 5  
दीनां कठिनत्वमिद्विभावो निवर्तते । एवं यद्वि ज्ञेशाः स्वभावतः सद्भूताः स्युः ' के  
चिद्धित्यविद्यादयः ' कस्यचिद्धिति पुद्गलस्य ' कथं नाम प्रकृयिरन् । नैव ते कस्य चित्कथ  
। चिन्नाम प्रकृयिरन् ॥ कस्मात्पु[148 a] नर्न ते प्रकृयित इत्याह । कः स्वभावं प्रकास्यती-  
ति स्वावस्य विनिवर्तयितुमशक्यत्वात् । घाकाशानावरणविनिवर्तनासंभववदित्यभि-  
प्रायः ॥ 10

ग्रथ स्वभावेनासद्भूता इति विकल्प्यते । एवमपि प्रकाणासंभव एवेत्याह ।

यद्यभूताः स्वभावेन ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित्

कथं नाम प्रकृयिरन् कोऽसद्भावं प्रकास्यति<sup>(2)</sup> ॥ २५

ग्रभूता ग्रथि ज्ञेशाः स्वभावेनाविद्यमाना ग्रथक्या एव प्रकृतुं । न ह्यग्रेः शैत्यमसं- 15  
विद्यमानं शक्यमवाकर्तुं । एवमिमेऽपि ज्ञेशाः के चिद्धि कस्य चित्स्वभावतो न विद्यन्ते  
कस्मान् प्रकास्यति ' नैव कश्चित्प्रकास्यति ॥ तदेवमुभयपक्षेऽपि प्रकाणासंभवान्नास्ति  
प्रकाणं ज्ञेशानां प्रकाणाभावाच्च कुतः ज्ञेशप्रकाणोपायान्वेषणमिति [Tib. 177 b] ।

1) ग्वा'ते' वा'वा'दे' कुं'सं'द'स'स'। ग्वा'द'ग' र'द'स'द्वै'द'स'स'स'स'। ई'द'स'। ई'द'स'  
सु'द'स' सु'द'स'स'स'स'स'। ई'द'स' सु'द'स'स'स'स'स' = kaḥ sadbhāvam pra-  
hāṅgati. — Voir la stance suivante.

2) ग्वा'ते' वा'वा'दे' कुं'सं'द'स'स'। ग्वा'द'ग' र'द'स'द्वै'द'स'स'स'। ई'द'स'  
सु'द'स' सु'द'स'स'स'स'स'। ई'द'स' सु'द'स'स'स'स'स'।

घतो यदुक्तं । विद्यत एवाविद्यादयः क्लेशास्तत्प्रकृणोपायान्वेषणादिति तद[पु]क्त-  
मिति ॥

यथोक्तमार्गसमाधिर्ना<sup>(1)</sup> । यो रक्षेत यत्र वा रक्षेत येन वा रक्षेत । यो दुष्येत यत्र  
वा दुष्येत येन वा दुष्येत । यो मुच्येत यत्र वा मुच्येत येन वा मुच्येत । स तं धर्मं न समनु-  
5 पश्यति तं धर्मं नोपलभते । स तं धर्मममनुपश्यन्ननुपलम्भमानोऽरुक्तोऽदुष्टोऽमूढोऽविय-  
र्यस्तचित्तः समाहित इत्युच्यते । तीर्णः पारग इत्युच्यते तेन प्राप्त इत्युच्यत इति विस्तरः ॥

<sup>(2)</sup> घ्रादर्शपृष्ठे तथ तैलपात्रे

निरोत्तते नारिमुखमलंकृतं ।

सो तत्र रागं जनयित्वा बालो

प्रधावितो कामि गत्रेषमाणो ॥

10

मुखस्य संक्रान्तिं यदा न विद्यते

बिम्बे मुखं नैव कदाचि लभ्यते ।

मूढो यथा सो जनयेत् रागं

तथोपमान् ज्ञानश्च सर्वधर्मान् ॥

15 इत्यादि ॥ तथा<sup>(3)</sup> ।

रूपेण दर्शिता बोधो बोधि<sup>(4)</sup>ये रूप दर्शितं ।

विषभागेन शब्देन उत्तरो धर्मुं देशितः ॥

1) Même citation ci-dessus p. 143. 1. — Elle manque ici dans le tibétain.

2) Ces deux premières stances sont citées ci-dessus p. 108. 13. — Elles manquent ici dans le tibétain

3) Extrait du Samādhirāja d'après le témoignage de notre version tibétaine.

4) བྱང་ལྷོ་པ་ལྷོ་མ་ = par la Bodhi.

5) མེད་མཚུངས་པ་ལྷོ་ = Corriger མེ་མཚུངས་.



तथा

ज्ञानिन ज्ञानाम्यङ्गु स्कन्धशून्यतां ।

ज्ञात्वा च क्लेशेक्षि न संवसामि ।

व्याहारमात्रेण [क्षि] व्याहारमि

5

परिनिर्वृतो लोकमिमं चरामि ।

तथा<sup>(1)</sup>

परिनिर्वृत लोकि त शूरा

येक्षि स्वभावत ज्ञा[ति]मि धर्माः ।

कामगुणैर्क्षि चरन्ति असंगाः

10

सङ्गु विवर्जिप सन्न विनेत्ति<sup>(2)</sup> ॥ इति ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपा[149a]द्वेपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ विपया-  
सपरीता नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणं ॥

1) Cette stance manque dans le tibétain.

2) Mss. *vineyaniti*.

## XXIV.

## आर्यसत्यपरीक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं

घत्राह ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते<sup>(1)</sup> ॥ १

5

यदि पुत्र्या नोपपद्यत इति कृत्वा सर्वमिदं बाह्याध्यात्मिकं भावजातं शून्यामिति [Tib. 178a] प्रतिपादितं न[ानु] चैवं सति बह्व्यञ्च महान्तञ्च दोषा भवत आपद्यन्ते । कथं कृत्वा । यदि सर्वमिदं शून्यं स्यात्तदा पच्छून्यं तत्रास्ति यच्च नास्ति तद्विद्यमानत्वाद्बन्ध्या-पुत्रवन्नैवोत्पद्यते न चापि निरुध्यत इति न कस्य चित्पदार्थस्योदयो व्यपद्य ' तदभावाच्च चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते शून्यतावादिनः प्रसज्यते ॥

10

कथं कृत्वा । इह हि पूर्वकृतुन्ननिताः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः पञ्चोपादानस्कन्धा दुःख-दुःखतया विपरिणामदुःखतया संस्कारदुःखतया च प्रतिकूलवर्तिताच्च पोडो<sup>(2)</sup>त्मका[त्रि]न दुःखमित्युच्यते<sup>(3)</sup> । एतच्च दुःखमार्या एव विपर्याप्तप्रकृाणे सति दुःखमिति संज्ञानते । ना-

1) गण'ते' अरे'रग' गुण' श्रु'र'ग' । अष्टु'र'स' अरे'ते'र' अरे'ग'स' अरे' । अय'ग'स' सदि' सरे'र'स' सदि'स'र'स'स' । अरे'र'स' अरे'स'र' स'स'स'र'स' ।

2) ग'रे'र'स'दि' स'र'ग'र'र'र'र'र'र'र'र' ।

3) Voir ci-dessus 227, n. 1. — Bodhicaryav. 346. 7. — Visuddhi-magga XVI (J. P. T. S. 1893 p. 136). — Abhidh. k. v. (Soc. As.) fol. 388a et suiv. — *samskārādūḥkhatā* = *anityatādūḥkhatā*, d'après le passage suivant: *samskāraṇaiva dūḥkhateti . samskāraṇaiva jananenaivety arthah . yaś anityaṃ tad dūḥkham, yan na nīyatasthitam tad dūḥkham, yaś jāyate vināśyati ca tad dūḥkham ity arthah . tenoktam [Koçç] : pratyayāḍhsamskāraṇād iti pratyayair aḥhsamskriyate yasmāt tasmāt tad dūḥkham iti*. — Bhojarāja ad Yogas. II. 15 (*samskārādūḥkhatva*). — Nāmasaṃgītī. 85 (*dūḥkham saṃsāriṇaḥ skandhaḥ*). — Bhavya, 180b (Rockhill, Life, p. 189).



नार्या विपर्यासानुगतत्वात् । यथादर्शनं च पदार्थस्वभावव्यवस्थानात् । यथा हि विपर्यस्ते-  
 न्द्रियाणां मधुरस्वभावमपि गुडशर्करादिकं तिक्ततयोपलभमानानां जरादिरोगात्तुराणां  
 तिक्ततैव सत्यं तज्ज्ञानापेक्षया न माधुर्यं तेनात्मना तस्य वस्तुनोऽनुपलभ्यमानत्वात् ।  
 एवमिहापि यद्यपि पञ्चोपादानस्कन्धा दुःखस्वभावा भवन्ति तथापि य एतान् दुःखा-  
 6 त्मकान् पश्यन्ति तेषामेव दुःखं व्यवस्थाप्यते । न विपर्यासानुगमादन्यथोपलभमानाना-  
 मिति [149b] । अत [Tib. 178b] धर्मार्थामेव<sup>(1)</sup> दुःखात्मता सत्यमिति कृत्वा दुःखमार्थ-  
 सत्यमित्युच्यते ॥ ननु चानार्थदुःखा वेदना दुःखमिति परिच्छिद्यते इति । एवं तत्कथं  
 दुःखमार्थामेव सत्यं । सत्यं न हि दुःखैव वेदना केवलं दुःखसत्यं किं तर्हि पञ्चाप्यु-  
 पादानस्कन्धा इत्यत धर्मार्थामेव तत् सत्यमिति कृत्वा धर्मसत्यमिति व्यवस्थाप्यते ॥

10 यथोक्तं

ऊष्णपिष्टम पथैव हि कर्तलसंस्थं न विद्यते पुंभिः ।  
 अन्तिगतं तु तदेव हि जनपत्यरतिं च पीडां च ॥  
 कर्तलसदृशो बालो न वेत्ति संस्कारदुःखतापदम ।  
 अन्तिसदृशस्तु विद्वान् तेनैवोद्वेजते गाढं ॥ इति ।

16 तस्मादार्थामेव तदुःखसत्यमिति दुःखमार्थसत्यं व्यवस्थाप्यते ॥

कदा च तदुःखमार्थसत्यं युज्यते । पदा संस्काराणामुदयव्ययौ संभवतः । पदा तु  
 शून्यत्वात् किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निरुध्यते तदा नास्ति दुःखं ॥

असति च दुःखे कुतः समुदयसत्यं । पतो हि कृतोर्दुःखं समुदेति समुत्पद्यते स  
 हेतुस्तृष्णाकर्मलेशलक्षणः समुदय इत्युच्यते । पदा तु फलभूतं दुःखसत्यं नास्ति तदा  
 20 पालरहितस्य हेतुकत्वानुपपत्तेः समुदयोऽपि नास्ति [Tib. 179a] ॥

1) D'après le tibétain *tad [skandhapañcakam?] dukkhātmatayā satyam*

2) *urṇāpakṣman* = ལྷ་ཀྱ་ལྱེ་ལྱེ་. — Comparer le *akṣipātranyāya*, Col. Jacob, Third handful, p. 103.

दुःखस्य च विगमो ऽपुनरुत्पादो निरोध इत्युच्यते । यदा तु दुःखमेव नास्ति तदा  
दुःखस्य निरोधः स्यादिति । यतो दुःखनिरोधोऽपि न संभवति । यस्मात्किं दुःखे निरो-  
धसत्यस्याप्यभावः । अस्ति च दुःखनिरोधे कुतो दुःखनिरोधगामिनो घावांष्टा[150a]  
द्वन्मार्गानुगा प्रतिपद्दविष्यतीति मार्गसत्यमपि नास्तीति ॥

तदेवं शून्यत्वं भावानां ब्रुवतश्चतूर्णामार्यसत्यानामभावः प्रसज्यते । ततश्च को दोष 6  
इति । उच्यते ।

परिज्ञा च प्रकृाणं च भावना सात्तिकर्म च ।

चतूर्णामार्यसत्यानामभावान्नोपपद्यते<sup>(1)</sup> ॥ २

चतूर्णामार्यसत्यानामभावप्रसङ्गे सति यदेतदन्तित्यादिभिराकारैर्दुःखसत्यपरिज्ञानं  
दुःखसमुदयस्य च प्रकृाणं दुःखनिरोधगामिन्याश्च प्रतिपदो भावना दुःखनिरोधस्य च 10  
सात्तिकर्म सात्तिकरणं<sup>(2)</sup> तन्नोपपद्यते ॥

यदि दुःखादीनामार्यसत्यानामभावे सति परिज्ञानादिकं नास्ति तदा को दोष  
इति । उच्यते ।

तदभावान्न विद्यन्ते चत्वार्यार्यफलानि च ।

फलभावे फलस्था नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः<sup>(4)</sup> ॥ ३

15

1) འབྲས་གསུམ་པའི་མཛེན་པ་ མཛིན་ མེད་པས། ཡོངས་སུ་ཤེས་ རང་ ལྷན་པ་ རང་།  
སྒྲིམ་ རང་ མཛོན་རུ་བྱ་བ་དག །འབྲས་པར་འགྲུལ་བ་ མ་ཡིན་ནོ།། — Nos Mas. por-  
tent ici çāntikarma, mais ci-dessous sāksūkarma.

2) Dh.-s. XCVII; M. V, ut. § 54.

3) མཛོན་རུ་བྱ་བ་ ལྷེ་ མཛོན་སུམ་རུ་བྱ་བ་.

4) དེ་དག་ ཡོད་པ་ མ་ཡིན་པས། འབྲས་བུ་མཛིན་ ཡང་ ཡོད་ མ་ཡིན། འབྲས་བུ་  
མཛོན་ འབྲས་གནས་ མེད། ལུགས་པ་དག་ གང་ ཡོད་ མ་ཡིན།



प्रह्लापां संपिण्डितं कलाब्ध्यां प्रतिलभते । तद्यथा । संयोजनत्रयप्रह्लापो सति षोडशे मार्गे

5. La *vicikitsā* est *saṃçaya-āhāra*; elle appartient aux trois *dhātus*; [mais elle est éliminée complètement par la vue des quatre vérités et la méditation n'a pas à intervenir] 1); nous avons  $4 \times 3 = 12$  *anuçayas* relatifs à la *vicikitsā*.

1) Les explications entre parenthèses sont empruntées à l'exposé de la *Madhyamakavṛtti*; elles ne sont pas données *in loco* dans l'Abhidh. koça. Le fait qu'elles justifient les totaux constitue une suffisante sécurité.

6. A la *dr̥ṣṭi* se rapportent 36 *anuçayas*. Nous savons qu'elle est multiple dans sa nature, dans les modes nécessaires d'élimination, et dans les *dhātus* auxquels elle se rattache.

On a cinq espèces de *dr̥ṣṭi* (*satkāya*°, *antagrāha*°, *mithyā*°, *dr̥ṣṭiparāmarça*, *çilavrataparāmarça*), relatives aux trois *dhātus*, exigeant pour leur élimination le *duḥkhasatyadarçana* (qui comporte les quatre premiers *kṣaṇas* du *soḍaçaṇa*) soit  $5 \times 3 \times 1 = 15$ .

La *mithyādr̥ṣṭi* et le *dr̥ṣṭiparāmarça* exigent en outre le *samudaya*° et le *miradhadarçana*. En tenant compte des trois *dhātus*, on a 2 *ākāras*  $\times$  2 [*prahāna*] *prakāras*  $\times$  3 *dhātus* = 12 *anuçayas*.

La *mithyādr̥ṣṭi*, le *dr̥ṣṭiparāmarça* et le *çilavrataparāmarça* exigent en outre le *mārgadarçana*. Soit, en tenant compte des trois *dhātus* qui sont le domaine de ces *dr̥ṣṭis*:  $3 \times 3 \times 1 = 9$ .

La *bhāvanā* (méditation) n'a pas à intervenir.

L'Abhidh. k. distingue donc, comme notre texte, 98 *anuçayas*, parmi lesquels 10 réclament pour leur élimination la *bhāvanā*, savoir un *pratigha* (sphère du désir), trois *rāgas*, trois *mānas*, trois *avidyās* (dans les trois sphères). [Voir p. 484, n. 2 et Additions et Corrections.]

1) =  $\tilde{\text{संमत्}}$ .

2) Sur *prahāna*, *vihāna* et *viçamyoga*, voir Additions.

3) Ces trois *samyojanas* ( $\text{पुनःसंयोजनं}$ ) sont ceux qui sont éliminés par le 'premier chemin' (chemin du *sotāpanna*); ou, ce qui revient au même, ceux qui sont éliminés par le *satyadarçana*, sans intervention de la *satyabhāvanā*. (Voir ci-dessous, p. 484 l. 8, et *Dhammasaṅgani*, § 1002, *Man. of Psychology*, p. 256, suiv.). Sur ces définitions notre texte est d'accord avec les autorités pāles. L'accord cesse quand on passe à l'énumération. On a, d'après la source pālie, *satkāyadr̥ṣṭi*, *vicikitsā*, *çilavrataparāmarça*. Ici nous devons entendre les cinq *dr̥ṣṭis* (voir ci-dessus) et la *vicikitsā*, quel que soit le procédé par lequel on les ramène à trois chefs.

4) Les seize *kṣaṇas* ou *cittakṣaṇas* du *darçanamārga*, dont le dernier correspond à l'acquisition du fruit de *srotāpanna*, sont énumérés M. Vyut. § 56. A chaque Noble Vérité correspond une *jñānakṣānti* et un *jñāna* (adhésion à une connaissance, possession de cette connaissance ??), qui se subdivisent en 'patience',

स्वप्नज्ञानज्ञो यत्क्षेशप्ररूपां तत्स्रोतश्चापत्तिकलं ॥ कामावचराणां भावनाप्रकृतव्यानां  
 ज्ञेशानामधिमात्रमध्यमूहनां प्रकाराणां पुनर्धिमात्रमध्यमूहप्रकारभेदेन प्रत्येकं [150b]  
 भिद्यमानानां नव प्रकारा<sup>(3)</sup> भवन्ति । तत्र कामावचरषष्ठक्षेशप्रकारपरित्ये<sup>(4)</sup> विमुक्तिर्गामं

'connaissance' relatives au *kāmadhātu*, et 'patience', 'connaissance' relatives aux *dhātus* de la matière et de la non-matière<sup>(5)</sup>. — On a donc :

duhkhe { dharmajñānakṣānti,  
 dharmajñāna,  
 'nvayajñānakṣānti,  
 'nvayajñāna.

et ainsi de suite.

(3) *dharmajñāna* = *kāmasaṃprayukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam* (pour la douleur), *kāmasaṃprayuktānāṃ saṃskārānāṃ hetau yad anāsravaṃ jñānam* (pour la production), etc. *anvayajñāna* = *rūpārūpyapratīsamayukteṣu saṃskāreṣu yad anāsravaṃ jñānam*, etc. (Abhidh. k. v. Burn. 425 a).

Les 'moments' d'ordre impair, à savoir les *jñānakṣāntis*, constituent l'*ānantaryamārga*, qui est préparatoire; les *jñānas* constituent le *vimuktimārga*. (M. Vyut. 54. 18—19).

D'après la définition de notre texte, ou a : *srotaṃpattiphala* = l'élimination des *kleṣas* qui correspond au seizième moment du *darśanamārga*, savoir au *mārge nvayajñāna*.

1) Les *kleṣas* sont ou *darśana*<sup>o</sup> ou *bhāvanāprahātavya*. L'élimination des premiers constitue le *srotaṃpattiphala*; l'élimination des seconds constitue les trois autres fruits. Sur le *darśana* (seeing, vision, insight) voir la note substantielle de M<sup>rs</sup> Rhys Davids, Psychology ad 1002; sur la *bhāvanā* (practice, culture), ibidem ad 1007. L'Abhidharma-kośa explique: *yo hi kleṣo yasya satyasyāpavādāya pravṛttah, sa tasmin dṛṣṭe prahīyate, sarpaḥrāntīr ita raṃu-darśanāt. satyānāṃ darśanamūtreṇa prahāṇād iti nābhyāsena prahāṇād ity abhiprāyaḥ*.

2) C'est-à-dire *rāga*, *pratigha*, *māna* et *avidyā* (M. Vyut. § 104, 23. 24 25. 32; § 109. 69). — Le *pratigha* n'existe que dans la sphère du *kāma* (*kāmarūpācara*, <sup>o</sup>*pratisaṃyukta*, <sup>o</sup>*āpta*, <sup>o</sup>*dhātuparyāpanna*, M. Vyut. § 109. 65, 70—72; རྩོམ་པ་ལྷོ་རྩོམ་པ་). Les trois autres *kleṣas* sont du domaine des trois *dhātus* (*rūpa*, *arūpya*). Voir Man. of Psychology, xlv, §§ 1080—5, p 377, n. 3.

3) Les neuf catégories sont *adhimātra-adhimātra*, *madhya-adhimātra*, *mṛdu-adhimātra*, *adhimātra-madhya*, *madhya-madhya*, etc.

4) Le tibétain porte རྩོམ་པ་ལྷོ་རྩོམ་པ་ = <sup>o</sup>*parikṣayāt*.

यत्प्रकाषां [तत्] सकृदागामिफलं । तेषामेव कामावचराणां क्लेशानां नवमप्रकारक्लेशपरि-  
 रित्तये विमुक्तिमार्गे यत्क्लेशप्रकाषां तदनागामिफलं । ब्रूपाद्व्यावचराणां क्लेशानां भा-  
 वनाप्रकृतव्यानां भूमौ भूमौ नवप्रकारभेदभिन्नानां यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञापतनभूमिकनव-  
 मक्लेशप्रकारपरित्तये विमुक्तिमार्गे यत्प्रकाषां तदूर्ध्वफलमित्येतानि चत्वारि फलानि ॥

तान्येतानि कथं पृथग्यते । यदि दुःखस्य परिज्ञानं संभवात् समुद्रपस्य प्रकाषां नि- 5  
 रोधस्य साक्षात्करणं धर्ममार्गस्य भावना भवति । यदा तु दुःखादोनागाम्यसत्यानामभावे  
 मति दुःखपरिज्ञानादिकं नास्ति । तदा न सति तानि चत्वारि च फलानि । चतुर्णां च  
 फलानामभावे सति ये [Tib. 180a] तेषु व्यवस्थिताः फलस्थायित्वार धर्मपुद्गलास्ते न  
 सति । अत एव च प्रतिपन्नकां अपि चत्वार धर्मपुद्गला न संविद्यन्ते ।

इह हि षोडशान्तमार्गेऽन्वयज्ञानतत्पात्पूर्वे ये पञ्चदश तात्तिज्ञानतत्पाः । तद्यथा 10  
 त्रैधातुकदुःखाभिसमये दुःख[सत्य]लम्बनाश्चत्वारः तात्तिज्ञानतत्पाः ।

तत्र क्रतमे त्रैधातुकदुःखाभिसमये चत्वारः तात्तिज्ञानतत्पाः । तद्यथा<sup>(6)</sup> कामावच-

1) Voir p. 484, n. 2.

2) Le *pratipannaka*, ou 'candidat au fruit' de *srotācāpatti*, est celui qui se trouve dans un des quinze 'moments' antérieurs au sixième, lequel se confond avec le fruit. — Ou bien le *pratipannaka* est le possesseur du quinzième moment, voir p. 485. 9 et 12. La question reste obscure.

3) सवेदं स' रूद' षेस' सदे' ज्ञरु' डैग' । Il faut entendre quinze moments, les uns de *jñānaśānti* et les autres de *jñāna*, à savoir huit *jñānaśāntiśāntiśānti* et sept *jñānaśāntiśānti* (le huitième *jñānaśānti* = le fruit).

4) सवेदं स' रूद' षेस' सदे' क्ते et ci-dessous (ligne 12) सवेदं स' रूद' षेस' सदे' रूद' षेस' । — Voir M. Vyut. 54. 20—21 *abhisamayāntakam, kṣaya-jñānalābhikam kulavāṇīlam*.

5) Nous restituons *satya*, contre les Mss. et le tibétain, d'après l'analogie de p. 482, 3 etc.

6) D'après notre texte, — car l'Abhidharmakośav. signale des divergences d'école, — les quatre moments de la 'vue' de la vérité de la douleur représentent ainsi leur activité:

रडुःखदर्शनप्रकृतव्यसक्तकायात्तमाकृमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शशीलन्नतपरामर्शविचिकित्सा-  
 रागप्रतिषमानाविद्याष्यदशानुशयप्रतिपत्तो ऽनित्यदुःखशून्यानात्मारोत्पन्नः कामावच-  
 [151a] रडुःखसत्यालम्बन ग्रानन्तर्पमार्ग[ल]क्षणो दुःखे धर्मज्ञानत्तान्निष्ठा एकः । तदाल-  
 म्बनाकार एव [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखे धर्मज्ञानक्षणो द्वितीयः । एवं ब्रूपात्रप्यायच-  
 5 रडुःखसत्यालम्बनः प्रतिषयवर्जितानन्तरोक्ताष्टादशानुशयप्रतिपत्तो दुःखाद्याकारोत्पन्न या-  
 नन्तर्पमार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञान[151b] तान्निष्ठास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव  
 [च] विमुक्तिमार्गलक्षणो दुःखेऽन्वयज्ञानक्षणश्चतुर्थः ॥

(2) यथा चैते त्रैधातुकावचरडुःखसत्याभिसमये तान्निष्ठाज्ञानत्तान्निष्ठा एव कामाव-  
 चरसमुदयदर्शनप्रकृतव्यमिध्यादृष्टिदृष्टिपरामर्शविचिकित्सारोगप्रतिषमानाविद्याष्यस-  
 10 तानुशयप्रतिपत्तो हेतुसमुदयप्रभवप्रत्ययाकारोत्पन्नः कामावचरसमुदयसत्यालम्बन ग्रान-

1. Le premier moment (*ksānti*, donc *ānantaryamārga*, chemia préparation) exerce son pouvoir éliminatoire sur les dix *anuṣayas* (voir p. 478 n. 3), en tant qu'ils sont du domaine du désir.

2. Il en est de même du deuxième, avec cette différence qu'étant *jñāna*, il appartient au *vimuktimārga*.

3. Le troisième porte sur les dix *anuṣayas*, moins le *pratigha*, en tant qu'ils sont du domaine de la matière et de la non-matière. Soit dix-huit *anuṣayas*.

4. Le quatrième est semblable au troisième, à cela près qu'il est du *vimuktimārga*.

En résumé, le *duḥkhasatyadarśana* s'attaque aux dix *anuṣayas* de la sphère du désir, et aux neuf *anuṣayas* des deux autres sphères; il comporte l'élimination de 28 *anuṣayas* définis comme *duḥkhadarśanaprahātavya* «éliminables par la vue de la vérité de la douleur» (10 + 9 + 9).

Il faut noter que dans le premier *dhātu*, *rāga* = *kāmarāga*; dans les deux *dhātus* supérieurs, *rāga* = *bhavarāga*.

1) Donc, dans les sphères supérieures, on ne tient pas compte du premier aspect (*ākāra*) de la vérité de la douleur, à savoir *amitya*. De même, pour le *samudaya*, on écarte dans les mêmes sphères le *hetv-ākāra*, voir p. 483, n. 1. et aussi 483, l. 11, 484, l. 2.

2) Pour le *samudaya*, on a, pour les deux premiers moments, sept *anuṣayas* de la sphère du désir; pour les deux derniers, six *anuṣayas* des deux sphères supérieures (où il n'y a pas de *pratigha*). Soit donc 7, 6, 6 = 19 *anuṣayas*. Il y a trois *anuṣayas*, à savoir trois *dr̥ṣṭis* (*salkāya*<sup>o</sup> *antagrāha*<sup>o</sup> et *cilavrataparī-marṣa*) à l'élimination desquels ne concourt pas la vue de la vérité de la production de la douleur.

क्षर्यमार्गलक्षणः समुद्रये धर्मज्ञानक्षितिना एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः । समुद्रये धर्मज्ञानक्षितिना द्वितीयः । एवं त्रयात्रयवचरसमुद्रयसत्यालम्बनः प्रतिघव-  
र्द्धितानक्षरोक्तद्वादशानुशयप्रतिपत्तः समुद्रयसत्याकारोत्पन्नं ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणः समुद्रये  
ऽन्वयज्ञानक्षितिनास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणः समुद्रये ऽन्व-  
यज्ञानक्षणाश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरदुःखसमुद्रयसत्याभिसमये [Tib. 181a] चत्वारः 5  
क्षणाः ॥

यथा चैते चत्वारः क्षणास्त्रैधातुकदुःखसमुद्रयसत्याभिसमये एवं कामावचरदुःख-  
[181 b] निरोधदर्शनप्रकृतव्यसमुद्रयोक्तसप्तानुशयप्रतिपत्तो निरोधशास्त्रप्रणोतिसंरणा-  
कारोत्पन्नः कामावचरदुःखनिरोधसत्यालम्बनं ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानक्ष- 10  
तिना एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे धर्मज्ञानक्षणा द्वि-  
तायः । एतेरेवाकारे त्रयात्रयवचरदुःखनिरोधसत्यालम्बनः प्रतिघवर्द्धितद्वादशानुशय-  
प्रतिपत्तं ध्यानक्षर्यमार्गलक्षणो निरोधेऽन्वयज्ञानक्षितिनास्तृतीयः । तदालम्बनाकार एव  
च विमुक्तिमार्गलक्षणो निरोधे ऽन्वयज्ञानक्षणाश्चतुर्थः । इत्येते त्रैधातुकावचरदुःखनिरो-  
धसत्याभिसमये चत्वारः क्षणाः ॥

एवं कामावचरदुःखनिरोधमार्गदर्शनप्रकृतव्यनिरोधोक्तानुशयेषु शीलत्र- 15  
तपरामर्शमष्टमं प्रक्षिप्याष्टानुशयप्रतिपत्तो मार्गन्यायप्रतिपत्तैर्वाणिकाकारोत्पन्नः कामाव-

1) Lecture confirmée par le tibétain; peut-être *samudayādya-kara*°.

2) Même théorie pour le *nirodhadarçana*. Même nombre d'*anuçayas* éliminables.

3) Opposé aux *anuçayas* qui doivent être éliminés par *nirodhadarçana*, c'est-à-dire aux sept qui sont nommés à propos du *samudaya*.

4) क्लृप्तम् क्लृप्तम्.

5) Comparer ci-dessus l. 8. — क्लृप्तम् क्लृप्तम् क्लृप्तम्.

6) Pour le *mārgadarçana*, il faut ajouter le *çilavrataparāmarça*. On aura donc pour les trois *dhātus* 8, 7, 7 *anuçayas*.



चरुदुःखनिरोधगामिमार्गालम्बन आनन्तर्य[Tib. 181b]मार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणा  
 एकः । तदालम्बनाकार एव च विमुक्तिमार्गलक्षणो मार्गे धर्मज्ञानक्षान्ति द्वितीयः । एतेरे-  
 वाकारे त्रयात्रय्यावचरुदुःखनिरोध[गामि]मार्गालम्बनः प्रतिषवर्जितचतुर्दशानुशयप्रति-  
 पन्न आनन्तर्यमार्गलक्षणो मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणास्तृतीयः । इत्येते पञ्चदश त्रया दर्शनमा-

5 गर्भिधानाः ॥

एवं व्यवस्थित आर्यः स्रोतश्चापत्तिफलसाक्षात्क्रियायै प्रतिपन्नक इत्युच्यते । षोडशे  
 तु मार्गेऽन्वयज्ञानस्थितः स स्रोतश्चापन्न इत्युच्यते ॥

त एते ऽष्टशीतिरनुशयाः सत्या[152a]नां दर्शनमात्रेण भावनामनपेक्ष्यैव प्रकृतेषु  
 इति कृत्वा दर्शनप्रकृतव्या इत्युच्यते ।

10 यथादृष्टसत्याकारभावनया तु ये पश्चात्प्रकृयन्ते ते भावनाप्रकृतव्याः । ते च  
 दर्शानुशया भवन्ति । कामावचरा रागप्रतिषमनाविद्याः । त्रयावचरा एव प्रतिषवर्जिता-

1) On a 28 *anuṣayas* éliminés par la vue de la vérité de la douleur, 19 pour la production, 19 pour la destruction, 22 pour le chemin.

2) Les *kleṣas* ou *anuṣayas* qui doivent être éliminés par la méditation sont *pratiṣṭhā* (sphère du désir), *rāga*, *māna*, *avidyā* (dans les trois sphères) Soit dix *anuṣayas*.

Ils forment neuf catégories : *adhimātra-adhimātra*, *madhya-adhimātra*, etc. Pour l'élimination de chacune d'elles, il faut deux moments (*jñāna-kṣanas*), le premier appartenant à l'*ānantaryamārga*, le second au *vimuktimārga*. Une connaissance *mṛdu-mṛdu* suffit à éliminer la passion *adhimātra-adhimātra*; mais il faut la connaissance *adhimātra-adhimātra* pour éliminer la catégorie la plus subtile de la passion. — Comparaison du blanchisseur.

Les fruits du Sakṛdāgāmin et de l'Anāgāmin, comportent l'élimination, par méditation, du *pratiṣṭhā*, et des *rāga*, *māna* et *avidyā* dans la sphère du désir. Le Srotaṣpanna les a déjà éliminés dans la mesure où la 'vue des vérités' les élimine.

Le fruit du Sakṛdāgāmin est obtenu par l'expulsion des six catégories *adhimātra* et *madhya*; celui d'Anāgāmin par l'expulsion des trois catégories *mṛdu*. Il ne reste donc plus chez ce saint aucune trace des passions de la sphère du désir; aussi ne renaît-il plus dans cette sphère, étant délivré des *kleṣas kāmāvacaras* = *avarabhāgiya saṃyojana* (M. Vyut. 109.74, comp. *orambhūṅga* Childers, p. 444).

Le fruit d'Arhat correspond à l'élimination de *rāga*, *māna*, *avidyā* dans les sphères de la matière et de la non-matière. Ces deux sphères se subdivisent



दनागामीत्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः [प्रयोगस्थः] अनागामिफलप्रतिपन्नक इत्यु-  
च्यते । नवमे तु तपोऽनागामीत्युच्यते [Tib. 182b] ॥

(1) कामावचरनवमविमुक्तिमार्गज्ञानादूर्ध्वं निवसंज्ञानासंज्ञापतनभूमिकनवमक्लेशप्रका-  
रप्रकाणविमुक्तिमार्गज्ञानादूर्ध्वज्ञानतपोषु वर्तमान ध्यायैर्ऽर्कत्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते ।  
5 संदेवमानुषासुराहोकात्पूजार्कत्वार्कत्वानित्युच्यते । तत्फलार्थं प्रतिपन्नकः प्रयोगस्थः [धर्क-  
त्फलप्रतिपन्नक इत्युच्यते] । भ्वाग्रिकनवमक्लेशप्रकारप्रकाणानु नवमविमुक्तिमार्गं व्य-  
वस्थितोऽर्कन् भवति ॥

त एते चत्वारः प्रतिपन्नकाः पुद्गलाश्चत्वारश्च फलस्था इत्येतेऽष्टौ मह्(3)पुरुषपुद्गला  
भवन्ति । परमदक्षिणां उक्ता भगवता । यथोक्तं सूत्रे(4)

10 पृष्ठः स देवराज्ञेन शक्रेण (5)वशवर्तिना ।  
कृषतां (6)यज्ञमानानां प्राणिनां (7)पुण्यकाङ्क्षिणां ॥

1) Le tibétain diverge: ལྷན་ཅིག་མ་ རྒྱ་པའི་ འོག་ཡོལ་ཏུ་ འཕགས་ལ་ ལྷོད་  
པའི་ རྩེ་མའི་ རྟོན་མེད་པའི་ རྣམ་པ་ རྒྱ་པའི་ ལེན་ལོ་ རྣམ་པར་གྲོལ་པའི་ ལམ་  
ལེས་སུ་པའི་ ཡེ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷ་ཡོལ་ཀྱི་ ཡེ་ཤེས་ཀྱི་ ལྷན་ཅིག་མ་ལ་ ལན་པ་པའི་ རྒྱ་པའོམ་”  
= navamākṣanād ūrdhvam bhavāgrikanāvamakleṣaparakārapratipakṣavimukti-  
mārgākhyajñānād arvāg jñānalakṣaṇe vartamāna ūryo 'rhatphalapratiṣannaka ..

2) bhavāgrika = naivasanjanānāsamjñāyanablūmika.

3) ལན་ཅིག་ ལྷེས་སུ་ རྟོན་ལོ་

4) Comparer Sam. N. I p. 233: *yaṣamānānām manussānam, puññapek-  
khāna pāṇīnam, karotam opadhikam puññam, saṅghe dinnam mahayphudam  
cattāro ca puṭipannā, cattāro ca phale thitā, esa saṅgho ujubhūto, puññasā-  
samāhito.* — Les mêmes stances citées, dans l'ordre inverse, dans Vimānavatthu  
(pages 32 et 41) et Ang. IV. 292-3 [R. O. Franke]; voir Minayeff, Recherches,  
p. 172.

5) Sic Camb. — Paris *kleṣavartinā*, Calc. *kleṣavaṣavartinā*. — C'est aussi  
Sakka qui interroge Bhagavat dans le Saṃyutta.

6) Mss. *ṣaṣatām jāyamānānām, kṛṣatām*. . . . ལྷེས་ཅིག་མ་ ལེད་པ་ ལྷོད་  
འགྲུང་ལེད་ = *prāṇi[nām] kṛṣval[ānām] jāyamānānām*.

7) འོད་པ་. — Mss. *°kāṅkhinām*.

कुर्वतां श्रद्धधानानां पुण्यमौपधिकं सदा ।

<sup>(2)</sup>मुनेत्रं ते प्रवक्ष्यामि यत्र दत्तं महत्फलं ॥

प्रतिपन्नकाश्वत्वारश्चत्वारश्च फलस्थिताः ।

<sup>(3)</sup>एष संघो दत्तिणीयो विद्याचरणसंपदा ॥ इति ।

यदि चत्वार्यार्यसत्यानि न सन्ति तेषां च परिज्ञानादीनि । तदा सत्यदर्शनभावना- 5  
लभ्यानां फलानामभावात्प्रतिपन्नकफलस्थपुद्गलानामभाव एव । घृतश्च संघो नास्ति ।  
तत्राधिगमधर्मणा प्रत्यक्षधर्मतया सर्वमारैरपि <sup>(6)</sup>बुद्धे [Tib. 183 a] भगवत्प्रभेद्यत्वाद्वेत्यप्र-  
सादलाभेन संघः स न स्यात् । न चेत्सन्ति [153 a] ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।

प्रार्यसत्यानां चभावात्सद्धर्मोऽपि न संभवति । सतामार्याणां धर्मः सद्धर्मः । तत्र

1) རྣམ་ལམ་ ལུང་པའི་ བསོད་ནམས་. — Voir Minayeff, loc. cit.; M. Vyut.  
§ 93 et ci-dessus 310, note 1.

2) བཟང་པོ་.

3) Mss. *evam, eva*

4) Littéralement རྩེན་གནས་ལུང་ལྷིང་ = *dānasthānabhūta*.

5) Mss. *sāmpadeti*.

6) Sic Mss. — བརྒྱན་ བམས་ཅན་ཀྱིས་ ལྱང་། བཅོམ་ལྷན་ལས་ལམ་ མི་ལྷེན་  
པོས་. inséparable de Bhagavat même par l'effort de tous les *māras*.

7) *avetyaprasādalābhena* manque dans le tibétain. — Voir *Avadāna-*  
*gātaka*, II, p. 92 et la note. M. Vyut. 245. 418 [ཤེས་ནས་དྲོ་བ་]. Takakusu,  
JPTS. 1905 p. 112. — On a aussi *ṣraddhāvetyañāna*, *Abhidh. k. v.*, Burn. 134a.

8) Cette définition du Saṅgha est la définition orthodoxe: *cattāro purisayu-*  
*gātā* (*Kathāvatthu*, Comm. I. l. 224) Les hérétiques *Vetulyakas* (XVII. 6)  
soutiennent que le Saṅgha est constitué par les seuls possesseurs des fruits.  
— On observe le même flottement dans le Grand Véhicule; il semble parfois  
que les seuls *Bodhisattvas* maîtres des terres constituent le Saṅgha; mais on  
leur adjoint souvent de simples candidats aux terres, qui correspondent aux  
*pratipannakas* du Petit Véhicule.

निरोधसत्यं फलधर्मः । मार्गसत्यं तु फलावतारधर्मः । एष तावदधिगमधर्मः । तत्संप्रना-  
शिका देशना आगमधर्मः । सर्व एष आर्यसत्यानामभावे सति नास्त्येति ।

अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ।

- 5 यदि हि यथोक्तो धर्मः स्यात्तदा <sup>(9)</sup> धर्मानुधर्मप्रतिपत्त्या सर्वाकारसर्वधर्माभिसंबोध्या-  
द्बुद्धो भवतीति युक्तं स्यात् । यदि च संघः स्यात्तदा तदुपदेशैरुपचोयमानज्ञानसंभारस्तदा-  
नमानशरणगमनादिभिश्चोपचोयमानपुण्यसंभारः क्रमाद्बुद्धो भवेत् ।

अथ वा असति संघे स्रोतघापत्तिफलप्रतिपन्नकादीनामभावः स्यात् । न च प्रति-  
पन्नकादित्वमप्राप्य बुद्ध[त्व]माप्यते । अत्र च हि पूर्व भगवता कस्मिंश्चित्फले व्यवस्था-  
10 त्व्यं । तत्र च फले व्यवस्थितः संघात्तःपात्येव भगवान् भवति । संघे चासति नियतं ना-  
स्ति भगवान् बुद्धः [Tib. 183 b] ।

अथ भगवानप्यशैलान्तर्भावात्संघान्तर्गत एव । तथा च बुद्धप्रमुखो भिन्नसंघ इत्यभि-  
धानात्संघान्तर्गत एव भगवानिति के चिद्वर्णयन्ति । तेषां मतेन स्पष्टमेवैतत् ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यतीति ॥

1) Voir ci-dessus p. 304, 457. 1 et XXVII. 30.

2) Mss. *taddharma*°. — केषं न्दं हेसं सुं ससुं सविं केषं त्रैं न्दं न्दं स्रैं  
— Sur *anudharma*, Suttanipāta 69, Dhammapada 20; M. Vyat § 48,  
49-50, § 281. 120. — Voir *Bodhisattvabhūmi* I, viii, § 4.

3) Sur les deux *sambhāras*, connaissance et mérite, voir pour le Petit Véhicule *Abhidh. k. v. Burn* 443a *sambhāreṇa mahāpuṇyajñānasambhārasamudā-  
gamād itī . . . tatra mahāpuṇyasaṃbhāras tisraḥ pāramitāḥ, dānaḥ śīlaḥ kṣāntipāra-  
mitaḥ . mahājñānasambhāraḥ prajñāpāramitā . . .* — Cette notion, étrangère  
aux Écritures palies, a été empruntée au Grand Véhicule par les Sautrāntikas (?).

4) Le Bouddha fait-il partie du Saṃgha? Voir les opinions divergentes  
des sectes, Wassiliew, p. 98, Rockhill, *Life*, p. 192. — La formule *buddha-  
pramukho . . . .* est courante, *Ūikṣās.* 312. 13, etc.



शून्यतां ब्रुवाण इत्यनेन संबन्धः ॥ यदि सर्वमिदं शून्यं यदा सर्वमेव नास्ति तदा सर्वात्तःपातिखाद्घर्माधर्मो मरु तद्वेतुकेनेष्टानिष्टफलेन न संभवतः [Tib. 184a] । सर्व एव चामो लौकिका व्यवहाराः कुरु पच खाद तिष्ठ गच्छागच्छेत्त्येवमादयो ऽपि सर्वा-  
त्तर्गतत्वात्सर्वधर्माणां च शून्यत्वान्नैव युज्यन्त इति ॥ अतो नायं पद्योपवर्णितो न्यायो व्या-  
5 पानिति ॥

अत्र ब्रूमः शून्यतायां न त्वं वेत्सि प्रयोजनं ।

शून्यतां शून्यतार्थं च तत एवं विकृत्यसे ॥ ७

स भवान् स्वविकल्पनैव नास्ति त्वं शून्यतार्थं इत्येवं विपरोतमध्यारोप्य

यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्यय

10 इत्यादिनोपालम्भं ब्रुवाणोऽस्मासु मरुत्तं खेदनापन्नोऽतीव विकृत्यते । विविधै-  
रभूतैः परिकल्प्यैकन्यत इत्यर्थः ॥ न त्वयमस्माभिरत्र शास्त्रे शून्यतार्थं उपवर्णितो पस्त्वया  
परिगृह्यतः शून्यतार्थं चाज्ञानान्नः शून्यतामापि न जानामि । न चापि शून्यतायां यत्प्रयो-  
जनं तद्विज्ञानामि । ततश्च यथावस्थितवस्तुस्वरूपपरिज्ञानेन एतन्नया बद्धं चायुक्तमस्म-  
द्याख्यानासंबद्धमेवोप[154a]वर्णितं ।

15 अथ किं पुनः शून्यतायां प्रयोजनं । उक्तमेव तदात्मपरीक्षायां ।

कर्मक्षिणतयान्मोक्षः कर्मक्षिणो विकल्पतः ।

ते प्रपञ्चात्प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते ॥ इति ।

1) दे'त्य' सप्त'स' छे'त्ये'स' वै । शून्य'तेन' रण'स' र'न' शून्य'तेन' र'न' ।  
शून्य'तेन' र'न' वै' स' ह्ये'स'स' । दे'त्ये'स' दे'त्ये'स' शून्य'स' यी'स' । — Notre xylo-  
grapho porte स'शून्य'स'स' । — Akutobhaya शून्य'स' शून्य'स' = *tata evam pra-*  
*tibādhasse*.

अतो निर्वशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते [Tib. 184b] ' तस्मात्सर्वप्रपञ्चो-  
पशमः शून्यतायां प्रयोजनं । भवास्तु नास्तित्वं शून्यतार्थं परिकल्पयन् प्रपञ्चज्ञानमेव  
सर्वधयमानो न शून्यतायां प्रयोजनं वेति ॥

अथ का पुनः शून्यता । सापि तत्रैवोक्ता<sup>(1)</sup>

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

5

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तच्चस्य लक्षणं ॥ इति ।

अतः प्रपञ्चनिवृत्तिस्वभावायां शून्यतायां कुतो नास्तित्वमिति शून्यतामपि न ज्ञा-  
नाति भवान् । यं चार्थमुपादाय शून्यताशब्दः प्रवर्तते तमपीदं<sup>(2)</sup> प्रतिपादयिष्यामः ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ।

10

यः प्रत्ययैर्जायति स ज्ञातातो

न तस्य उत्पादु स्वभावतो ऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्त

इति भगवतो गार्थवचनात् ॥ एवं प्रतीत्यसमुत्पादशब्दस्य योऽर्थः स एव शून्य- 15  
ताशब्दस्यार्थो । न पुनरभावशब्दस्य योऽर्थः स शून्यता[शब्दस्यार्थः] । अभावशब्दार्थं च  
शून्यतार्थमित्यध्यारोप्य भवानस्मानुपालभते । तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न जानाति ।  
अज्ञानान्न त्वमेवमुपालम्भं कुर्वन्नियतं विकृत्यसे ॥

कश्चास्माकं यथोक्तमुपालम्भं करोति । यो भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपरीत[Tib.

1) XVIII. 9.

2) Ci-dessous XXI V. 18.

3) Voir ci-dessus p. 239, 10.



185 a) सत्यद्वयविभागं न जानाति । केवलं तु ग्रन्थमात्राध्ययनपर एवेति [154 b] । घत  
 अचार्यः कक्षाया परस्य मिथ्याप्रवचनार्थावबोधनिरासार्थं भगवत्प्रवचनोपदिष्टाविपर-  
 तसत्यद्वयव्यवस्थामिव तावदधिकृत्याक् ।

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।

5 लोकसंवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ ८

इह हि भगवतां बुद्धानां सत्यद्वयमाश्रित्य धर्मदेशना प्रवर्तते । कतमतसत्यद्वयं ।  
 लोकसंवृतिसत्यं च परमार्थसत्यं च ॥ तत्र ।

स्कन्धात्मा लोकं ग्राह्यातस्तत्र लोको हि निश्चितः

इति वचनात्पञ्च स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यमानः पुद्गलो लोक इत्युच्यते ॥

10 समत्ताद्वरणं संवृतिः<sup>(3)</sup> । अज्ञानं हि समत्तात्सर्वपदार्थतन्त्रावच्छादनात्संवृतिरित्यु-  
 च्यते । परस्परसंभवनं वा संवृतिरन्योन्यसमाश्रयेणोत्पद्यते । अथ वा संवृतिः संकेतो लो-  
 कव्यवहार इत्यर्थः । स चाभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणः ॥

1) गङ्गुनः. — Voir la théorie des *pratisaraṇas*, ci-dessus 43, n. 5, 268, n. 1.  
 D'ailleurs l'*adhyayana* est loué Çikṣā. 74. 3 (lire *yā na satyavatī*. . .); blâmable  
 quand il est exclusif, ibid. 64. 10.

2) षट्स'कुष'क्ष्मस'श्रैष' ऋष' सङ्ग'स्य । सदे'स' ग'श्रैष'स' अ'स'स' स'स' ।  
 अद्वै'स'स' ग'स'स' स'स' । स'स'स' स'स'स' स'स'स' । — Cette stance  
 est citée Bodhicaryāv. p. 361. 13, Nāmasaṅgitiṭika (voir Minayeff, Re-  
 cherches, p. 226), Abhidh. k. v. Burn. 364a 2, Madhyamakāvātāra 70. 11,  
 Nyāyaratnākaravyākhyā ad Çlokavārttika, 218. — Comparer Kathi-  
 vatthupak. a. p. 34: *duṣe saccāni akkhāsi sambuddho vadatāṇaṃ varaṃ | sam-*  
*mutim paramatthaṃ ca tatiyaṃ n'upalabbhati | saṅketavacanāṃ saccāṃ loka-*  
*sammutitāraṇaṃ | paramatthavacanāṃ saccāṃ dhammāṇaṃ tathā lakkaṇaṃ |*

3) Voir Bodhicaryāv. p. 352. 5.

4) Lecture douteuse; le tibétain *པན་ཚུན་བརྟེན་པས་* = *parasparasamācā-*  
*vyāt*, car *བརྟེན་པ་ཉིད་ཀྱིས་* = *samācraṇeṇa*.

लोकै<sup>(1)</sup> संवृतिर्लोकसंवृतिः । किं पुनरलोकसंवृतिरप्यस्ति यत् एवं विशिष्यते  
लोकसंवृतिरिति । यथावस्थितपदार्थानुवाद एष । नात्रैषा चित्तावतरति । अथ वा ति-  
मिरकामलाद्युपकृतेन्द्रियविपरीतदर्शनावस्थान[स्ते<sup>(2)</sup>]लोकास्तेषां [Tib. 185 b] या संवृ-  
तिरसावलोकसंवृतिः । अतो विशिष्यते लोकसंवृतिमत्यमिति । एतच्च मध्यमक्रावतरौ<sup>(3)</sup>  
विस्तरेणोक्तं । ततो वेदितव्यं ॥ लोकसंवृत्या सत्यं लोकसंवृतिमत्यं । सर्वं एवायम- 5  
भिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिव्यवहारोऽशेषो लोकसंवृतिमत्यमित्युच्यते । न हि परमार्थत  
<sup>(4)</sup>एव तत्संभवति । तत्र हि

निवृत्तमभिधातव्यं नवृत्ते चित्तगोचरे ।

अनु[155a]त्पन्नानिरुद्धा हि निर्वाणमित्र धर्मता<sup>(5)</sup> ॥

इति क्वा कुतस्तत्र परमार्थे वाचां प्रवृत्तिः कुतो वा ज्ञानस्य । स हि परमार्थोऽपर- 10  
त्य<sup>(6)</sup> शान्तः प्रत्यात्मवेद्य आर्याणां सर्वप्रपञ्चातीतः । <sup>(7)</sup>स नोपदिश्येत । न चापि ज्ञाप्येत  
उक्तं हि पूर्वं ।

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितं ।

निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तच्चस्य लक्षणं ॥ इति ।<sup>(8)</sup>

1) འཇིག་རྟེན་གྱི་

2) གནས་པ་ རེ་དག་ རེ་ འཇིག་རྟེན་ མ་ཡིན་ཏེ། རེ་དག་གི་

3) VI. 23 et suiv.

4) D'après le tibétain, on a *na hi paramārtha ete (vyavahārāḥ) sambha-*  
*vanti.*

5) Voir ci-dessus XVIII. 7, p. 364. 2.

6) གཞན་ལས་ཤེས་མ་ཡིན་ཏེ།

7) D'après le tibétain རེ་ནི་ བསྐྱེད་པར་བྱ་བ་ མ་ཡིན་ རེད་. Mss. *°atito ras-*  
*min (m, c) upadiḡyate.*

8) XVIII, 9, p. 372. 12.

परमश्यासावर्धश्रेति परमार्थः । तदेव सत्यं परमार्थसत्यं । अन्नगोश सत्ययोर्वि-  
भागो विस्तेरेण मध्यमभावतादादवसेपः । तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां भगवतां धर्म-  
देशना प्रवर्तते ॥ एवं व्यवस्थिते देशनाक्रमे ।

ये ऽनयोर्न विज्ञानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः ।

5 ते तन्नं न विज्ञानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने<sup>(2)</sup> ॥ § [Tib. 186 a]

अत्राह । यदि तर्हि परमार्थो निष्प्रपञ्चस्वभावः स एवास्तु । तत्किमनया ऽपरया  
स्कन्धधात्वापतनार्थसत्यप्रतीत्यसमुत्पादादिदेशनया प्रयोजनमपरमार्थया । अतन्नं हि  
परित्याज्यं । यच्च परित्याज्यं किं तेनोपदिष्टेन ॥ उच्यते । सत्यमेतदेव । किं तु लौकिकं  
व्यवहारमभ्युपगम्याभिधानाभिधेयज्ञानज्ञेयादिलक्षणमशक्य एव परमार्थो देशयितुं ।  
10 अदेशितश्च न शक्योऽधिगन्तुं । अनाधिगम्य च परमार्थं न शक्यं निर्वाणमधिगन्तुमिति  
प्रतिपादयन्नाह ।

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।

परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥ इति<sup>(3)</sup> ॥ १०

तस्मान्निर्वाणाधिगमोपायत्वाद्दृश्यमेव यथावस्थिता संवृत्तिरादावे[155b]वाभ्युपे-  
15 या । भाजनमिव सल्लिलार्थिनेति ॥ तदेवं यः संवृत्तिपरमार्थलक्षणसत्यद्वयस्य व्यवस्थाप-  
पाकृत्य शून्यतां वर्णयति तं तथाविधं पुद्गलं

1) VI. 23 et suiv.

2) गद'दग' सदे'स' ग'रि'स'श्रै' के। इम'दश्रै' इम'स' म' शेष'स'। दे'द'ग'  
स'स'कु'स' स'स'स' के। न'स'म'दे' दे'र'इ' इ'म' म' शेष'। — Akutobhaya, plus  
correctement सदे'स' दे' ग'रि'स'श्रै'।

3) श'स'द'द' दे' म' स'दे'स'स'। द'स'स'दे' दे'स' के' स'स'स' म' कु'स'। द'स'  
स'दे' दे'स' के' म' ह'ग'स'स'। कु'द'द'द'स'स' स'स'स' म' स'स'स'।

विनाशयति दुर्दृष्टा शून्यता मन्दमेधसः ।

सर्वो यथा दुर्गृहीतो विद्या या दुष्प्रसाधितो ॥ १९

संवृत्तिसत्यं ह्यज्ञानमात्रसमुत्थापितं निःस्वभावं बुद्ध्वा तस्य परमार्थसत्तणां शून्यतां प्रतिपद्यमानो योगी नासद्वये पतति [Tib. 186b] । किं तदज्ञसोऽद्यदिदानो नास्तीत्येवं पूर्वं भावस्वभावानुपलम्भात्पश्चादपि नास्तितानं न प्रतिपद्यते । प्रतिबिम्बाकारावाञ्छा 5 लोकसंवृतेरबाधनात्कर्मकर्मफलधर्माधर्मादिकमपि न बाधते । न चापि परमार्थं भावस्वभावत्वेन समारोपयति । निःस्वभावानामेव पदार्थानां कर्मफलादिदर्शनात्स्वभावानां चादर्शनात्<sup>(१)</sup> ॥

यस्त्वेवं सत्यद्वयविभागमपश्यन् शून्यतां संस्काराणां पश्यति स शून्यतां पश्यन् मुमुक्षुर्नास्तितानं वा संस्काराणां परिकल्पयेद्यदि वा शून्यतां कां चिद्भावतः सतो 10 तस्याश्चाश्रयार्थं भावस्वभावमपि परिकल्पयेत् । उभयथा चास्य दुर्दृष्टा शून्यता निवर्तं विनाशयेत् । कथं कृत्वा । यदि तावत्सर्वमिदं शून्यं सर्वं नास्तीति परिकल्पयेत्तदास्य मिथ्यादृष्टिरापद्यते । यथोक्तं ।

१) ལྟོང་པ་ཉིད་ལ་ ལྟ་ ཉེས་ན། རྟེན་པ་ ལྟོང་རྟེན་ ལྟོང་པ་ ལྟོང་། རི་ལྟར་  
ལྟོང་ལ་ ལྟོང་ཉེས་ རྟོན། རིག་ལྟུང་ ཉེས་པར་ བསྐྱབས་པ་བཞིན།

२) Le tibét. ajoute རྟོན་པོ་ རྟོན་པ་ཞིན་ རྟོན་ བཅས་པར་ ལྟོང་པ་རྟེན་ལྟོང་ན།  
ལས་ རྟོན་ ལས་ལྟོ ལས་ལྟོ མ་ མཐོང་པ་ རྟོན། རྟོན་ལྟོང་ ལས་ལྟོང་ ལྟོང་པ་ལ་  
ལྟོང་པ་ ལས་ལྟོང་ མ་ མཐོང་པ་ལི་ ལྟོང་པོ། = *sasrabhāvavadināṃ darṣane kar-*  
*mapholadarṣanāt pratītyasamutpādādināṃ sarveṣāṃ adarṣanāṃ ca.*

१) Manque dans le tibétain.

२) Mss. *vināṣaṃ parikalpayet.*

विनाशयति उदृष्टो धर्मोऽपमविपश्चितं ।

नास्तितादृष्टिसमले यस्मादस्मिन्निमज्जति ॥ इति ।

अथ सर्वापवादं कर्तुं नेच्छति तदा नियतमस्य शून्यतायाः प्रति[156a]क्षेप आ-  
यते । कथं हि नामामो भावाः सकलसुरासुररत्नैरुपलभ्यमाना अपि शून्या भविष्य-  
5 त्ति । तस्मान्न निःस्वभावार्थः शून्यतार्थ इत्येवं [Tib. 187 a] प्रतित्तिप्य सद्धर्मव्यसनसं-  
वर्तनायेन पापकेन कर्मणा नियतमवाप[1]न्यायात् ॥

यथोक्तमार्यरत्नावल्यां ।

अपरोऽप्यस्य दुःखानामूर्ध्वः पण्डितमानिकः ।

प्रतिक्षेपविनष्टात्मा पात्यवीचिमधोमुखः ॥ इति ।

10 एवं तावदभावेन<sup>(7)</sup> गृह्यमाणा शून्यता ऋतोत्तरं विनाशयति ॥ अथाप्यं भावेन<sup>(8)</sup>  
शून्यतां परिकल्पयेत्तदाश्रयाणां च संस्काराणामस्ति त्वं । एवमपि निर्वाणगामिनि मार्गे  
विप्रतिपन्नत्वाच्चून्यतोपदेश एव विच्छलो ज्ञायते । तदेवं भावत्रयेणापि शून्यता गृह्य-  
माणा ऋतोत्तरं विनाशयति ॥

1) Pluriel, d'après le tibétain.

2) མི་གཙུང་ = açuci. — samala = karka, viṣṭhā dans les Lexx. — Bo  
corrige gamala.

3) Mss. nimajjayati ལྷོང་བར་འགྲུབ་.

4) Voir ci-dessus .....

5) ལྷོང་བར་འགྲུབ་ ཅེ་ = durgrāhāt.

6) མ་རྒྱུང་ བདག་ཉིད་ ཅེ་.

7) Mss. abhāvo.

8) Mss. yathājan bhagavān gūnyatām. — ཅེ་སྟེ་ བཅོམ་ལྷན་འདས་རྣམས་ཀྱི་

སྟོང་བ་ཉིད་ དང་ atha bhagavatām gūnyatām .....



यतश्चैवं शून्यता उर्गृहीता ग्रहीतारं विनाशयति । मन्दप्रज्ञैश्चाशक्वा सम्य-  
ग्र्यहीतुं ।

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।

धर्मं मत्वास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्व्रवगाकृतां ॥ १२

- 5 यस्माद्यं शून्यतालतणो धर्मो मन्दमेधसमल्पप्रज्ञं सत्त्वं विपर्यासप्रकृणाद्दिवाशय-  
ति । अत एवास्य धर्मस्य मन्दैर्दुर्व्रवगाकृतां मत्वानुत्तरां सम्यकसंबोधिमभिसंबुध्य सर्वस-  
द्ब्रथातुं चावलोक्य धर्मस्य चातिगाम्भीर्यं सद्धर्मं देशयितुं चित्तं प्रतिनिवृत्तं मुनेर्बुद्धस्य  
भगवतो महोपायज्ञानविशेषशालिनः ॥

- यथोक्तं सूत्रे<sup>(2)</sup> । अथ भगवतोऽर्चराभिसंबुद्धस्यैतदभवत् । अघिगतो मया धर्मो  
10 गम्भोरो गम्भीरावभासोऽतर्कोऽतर्कावचरः सूक्ष्मः पण्डितविज्ञेयदेवीयः । स चेतमहं परे-  
षामारोचयेयं । परे च मे न विभावयेयुः । स मम विघातः स्यात् क्लमथः स्यात्सैतसोऽनुद्यः

1) देऽद्यैः ढङ्'स' ङङ'र'यै । गङ्'र' ङङ'र' र'ग'र'स' मङ्'र' सु-  
ङ्'र' सु'स'र' सु'ग'र' ङङ'र' सङ्'र'र' स'र' सु'र' र'ग'र' सु'र'र' यैः ।  
Notre xylographe a ढङ्'स' et गङ्'र'गङ्'र'.

2) «The agreement between the S. and the N. tradition is here very close»,  
voir Mahāvastu III. 314; Lalitavistara XXV, au commencement; Majjhima  
I. 167; Saṃyutta I. 136; Mahāvagga I. 5. 2 cités Kern, Man. 22, n. 6 --  
Dans Lotus de la Bonne Loi, ii, 116, Bhagavat ne redoute pas la fatigue,  
mais il craint que les créatures ne se damnent en refusant son enseignement.

3) सङ्'र'स' सु'स' स' यैः = atarkya.

4) ङङ'र'गङ्'र' सु'र'र' स' यैः स'.

5) रङ्'र'स', d'après Jäschke et Çarad Candra, signifie: greedy,  
consumed; mais रङ्'र'स' सु'र' = der Weise und der Narr.

6) D'après le tibétain: *tan na vibhāvacyuh* (ङङ'र'स'). — Les textes palis

स्यात् ॥ यस्त्वकृमेकाकारण्ये प्रविविक्ते दृष्टधर्ममुखविकारमनुप्राप्तो विकुरेयमिति वि-  
स्तरः ॥

तदेवं [Tib. 188 b] सत्यद्वयाविपरीतव्यवस्थामविज्ञाय

शून्यतायामधिलयं यं पुनः कुरुते भवान् ।

दोषप्रसङ्गो नास्माकं स शून्ये नोपपद्यते<sup>(1)</sup> ॥ १३

5

योऽयं भवता महान् दोषप्रसङ्गो ऽस्मासु प्रक्षिप्तः ।

यदि शून्यमिदं सर्वमुरयो नास्ति न व्यय

इत्यादिना । स यस्मात्सत्यद्वयव्यवस्थानभिज्ञेन सता शून्यतां शून्यतार्थं शू[157 a]-  
न्यताप्रयोजनं च यथावदबुद्धोपक्षिप्तः सोऽस्माकं शून्ये शून्यतावादे नोपपद्यते । यतश्च नो-  
पपद्यते । अतो यं भवान् दोषप्रसङ्गं शून्यतायामुद्गावयन् शून्यतायामधिलयमधिष्ठेयं निरु- 10  
करणां प्रतिज्ञेयं करोति सोऽधिलयोऽस्माकं नोपपद्यते ॥ अभावावार्थं हि शून्यतार्थमध्या-  
स्य प्रसङ्ग उद्भावितो भवता । न च व्ययभावार्थं शून्यतार्थं व्याचक्षते । किं तर्हि  
प्रतीत्यसमुत्पादार्थमित्यतो न युक्तमेतच्छून्यतादर्शनदूषणां ॥

ont pare ca me na ājānyyūm, le Lalita te cen nājānyūh (मेख'स), le Mahā-  
vāstu pare khu ca na ājānensu.

1) ལྷོན་རུ་གལ་ཤར་འགྱུར་བ་ནི། ལྷོང་ལ་འཕད་པ་མ་ཡིན་པས། ལྷོན་ལྷོན་  
ལྷོང་ལྷོན་ལྷོང་ལ། ལང་དེ་ང་ལ་མི་འཕད་ལོ། — M do XVII ལྷོན་ལྷོན་ལྷོན་ལྷོན་

2) Ci-dessus, p. 475. 4.

3) ལྷོང་ལ། Voir ci-dessus p. 159, n. 6.

4) འདོར་བ།

5) ལྷོན་ལ།

6) ལྷོན་ལ།



न च केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मत्पक्षे नावतरति । अपि खलु सर्वमेव सत्या-  
दिव्यवस्थानं सुतरामुपपद्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

सर्वे च पुष्यते तस्य शून्यता यस्य पुष्यते ।

सर्वे न पुष्यते तस्य शून्यं यस्य न पुष्यते<sup>(1)</sup> ॥ १४

6 यस्य हि सर्वभावस्वभावशून्यतेयं पुष्यते । तस्य सर्वमेतद्यथोपवर्णितं पुष्यते । यत्र  
कृत्वा । यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पादं हि यं शून्यतेति व्याचक्ष्महे ।

यः प्रत्ययैर्नायति स ह्यज्ञातो

न तस्य उत्पादं स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो

10 यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥

इति गाथावचनात्<sup>(3)</sup> ॥ शून्याः सर्वधर्मा निःस्वभावयोगेनेति प्रज्ञाया<sup>(1)</sup>मिताभिधा-  
नात्<sup>2)</sup> ॥

तस्माद्यस्येयं शून्यता पुष्यते रोचते<sup>(4)</sup> जगते तस्य [Tib. 188 b] प्रतीत्यसमुत्पादो  
पुष्यते । यस्य प्रतीत्यसमुत्पादो पुष्यते तस्य चत्वार्यस्यस्यानि पुष्यन्ते । कथं कृत्वा ।

15 यस्मात्प्रतीत्यसमुत्पन्नमेव हि दुःखं भवति नाप्रतीत्यसमुत्पन्नं । तच्च निः[157 b]स्वभा-  
वत्वाच्चून्यं । सति च दुःखे दुःखसमुद्गो दुःखनिरोधो दुःखनिरोधगामिनो च प्रतिप-  
द्युष्यते । ततश्च दुःखपरिज्ञानं समुद्रप्रकृणां निरोधसामानात्करणं मार्गभावना च पुष्यते ।

1) ग्द'ल' श्रु'द'म'रु'र' सु'द'व'। र्दे'ल' श्र'म'र'र' सु'द'व'र' र'श्रु'र'। ग्द'ल'  
श्रु'द'र'र' मे' सु'द'व'। र्दे'ल' श्र'म'र'र' मे' सु'द' र'श्रु'र'।

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Voir ci-dessus 239. 10.

4) Voir ci-dessus 504. 7.

5) Manque dans le tibétain

मानि च दुःखादिसत्यपरिज्ञानादिके फलानि युज्यन्ते । सत्सु च फलेषु फलस्या युज्यन्ते ।  
 नत्सु च फलस्थेषु प्रतिपन्नका युज्यन्ते । सत्सु च प्रतिपन्नकफलस्थेषु संबो युज्यन्ते । धर्म-  
 न्त्यानां च सद्भावे सति सद्धर्मागपि युज्यन्ते । सति च सद्धर्मं सपे च बुद्धोर्गपि युज्यन्ते । ततश्च  
 त्राण्यपि रत्नानि युज्यन्ते । लौकिकलोकोत्तराश्च पदार्थाः सर्वे विशेषाधिगमा युज्यन्ते ।  
 धर्मोर्धमं तत्फलं सुगतिर्दुर्गतिलौकिकाश्च सर्वसंव्यवहारा युज्यन्ते ॥ तदेवं

8

सर्वं च युज्यन्ते तस्य शून्यता यस्य युज्यन्ते ।

यस्य सर्वभावस्वभावशून्यता युज्यन्ते तस्य सर्वमतस्यबोधितं युज्यन्ते संपद्यत इत्यर्थः ।  
 यस्य तु शून्यता यथोदिता न युज्यन्ते तस्य प्रतीत्यसमुत्पादाभावात्सर्वं न युज्यन्ते । यथा च  
 न युज्यन्ते तथा विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति ।

तदेवमास्माकानि पन्ते सुपरिशुद्धतरं सर्वं [Tib. 189 a] त्वयवस्थास्वचिह्नं चार्वास्थितं<sup>(3)</sup> 10  
 घृतिस्थूलं ज्ञानसन्ने तद्विह्नं च स्वक्रोये पन्ते दीषवति<sup>(4)</sup> घृतिमाघां यथावर्वास्थितौ गुण-  
 शेषावपश्यन्

1) ལྷན་པ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་. Voir Childers, p. 584 b. — Il est impossible  
 qu'un être à sa dernière naissance meure sans avoir obtenu le *vip̄sādhigama*,  
 Div 174. 1. — Pour l'Avadānaçataka, 40, 41, 45, 58, 76, 91 et 92 (*viçesa* et  
*mahāvīçesa*), Feer, Musée Guimet XVIII, p. 488 — Çikṣas. 316. 5 *viçsagā-*  
*na*, comp. Sapp. N. V 108. — MVagga, i. 6. 13, Sapp. N. IV. 300, *ariyañāna-*  
*dussanariçesa* opposé à *uttaremanussadhamma*. — Vis. magga, J. P. T. S. 1891,  
 p. 86 *hāna*°, *thit*°, *viçesa*°, *nibbedhabhāgiya*. — Madh. avat. 51. 4.

2) Mss *yasya tu*.

3) Les Mss. reproduisent ici la stance citée ci-dessous, 505. 10, suivie de  
*bhavaadvacanāt*.

4) ལྷན་པ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་ = *atiṣṭhūladoṣavati*. — *atyāsanna* n'est  
 pas traduit; voir la comparaison du cavalier.

5) ལྷན་པ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་ = en contradiction avec toutes ces données, vérités,  
 faits, etc.

6) ལྷན་པ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་རྒྱ་.

स त्वं दोषानात्मनोयानस्मासु परि[158a]पातयन् ।

अथमेवाभिन्नः सन्नथमेवासि विस्मृतः ॥ १५

यथा हि कश्चिद्यमेवाश्रमाद्ब्रह्मस्तमेव विस्मृतः संस्तदपकारदोषेण परानुपालभत ।  
एवमेव भवान् प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यतादर्शनाश्रम]ाद्ब्रह्म एवात्यक्तवित्तेपातमनुपल-  
५ भवानो ऽस्मान् परिवदति ॥ के पुनस्ते परस्य दोषा याननुपलभामानः शून्यतावादिनमेवा-  
पालभत इति तान् प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि ।

अहेतुप्रत्ययान् भावांस्त्वमेवं सति पश्यसि<sup>(3)</sup> ॥ १६

यदि त्वं स्वभावेन विद्यमानान् भावान् पश्यसि तदा स्वभावस्य हेतुप्रत्ययनिर्ग-  
10 तत्वात् । अहेतुप्रत्ययानविद्यमानहेतुप्रत्ययान् पदार्थान् बाह्याध्यात्मिकभेदभिन्नात्त्रिकेतु-  
कान् । त्वमेवं सति पश्यसि । सति चाहेतुकत्वाभ्युपगमे ।

1) Mss. *doṣān ātmīyān*.

2) Mss. *bhivismṛtaḥ*. — छिन्' वे' र्द'गी' क्षुब्'क्ष्म'स' वे। र'ल' यि'र'स'सु'  
क्षु'र' सु'र'स। ह'ल' म'रि'क'स'र'रि'क' स'रि'क'र'। ह' हे'र' स'रि'क'स' सु'र'स' स'रि'क'  
— Mdo XVII छिन्' हे'र' = *tvam eva* . . . — Comparer la citation dans Daṣa-  
bhūmikrame cūklavidarṣanā (Bendall's Mss, 1<sup>4</sup>) qui nous fournit une  
variante: *ghoṭām evābhīrūdhāḥ san ghoṭām evāsi viśmṛtaḥ, svabhāvād yadā*  
*bhāvānām sadbhāvam anuṣṭāyasi, ahetupratyayān bhāvān tvam evaṃ sati pa-*  
*tyasi*; et Col. Jacob, Third handful (p. 11 et 106): *aḥvāriūdhāḥ katham*  
*cūḥvān viśmareyuh sacetanāḥ*.

3) ग'ल'र'गे' र'द'स'क्ष्म'स' र'द'स'रि'क'ल'स। यि'र'स'स' ह'स'सु'र'सु' सु'र'स। र'र'र'  
यि'र'स' र'द'स'स'क्ष्म'स। क्षु'क्षु'क' म'र'स'स' छिन्' ल'रि'।

कार्यं च कारणं चैव कर्तारं करणं क्रियां ।

उत्पादं च निरोधं च फलं च प्रतिबाधसे ॥ १७

कथं कृत्वा । पदोक्तं घटः स्वभावतोऽस्तांति परिकल्पयामि । तदास्य स्वभावतो विद्यमानस्य किं मृदादिभिर्हेतुप्रत्ययैः प्रयोजनमिति तेषामभावः स्यात् । निर्हेतुकं च कार्यं घटाख्यं नोपपद्यते । अस्ति चास्मिंश्चक्रादिकस्य <sup>(2)</sup> करणस्य कर्तुः कुम्भकारस्य [Tib 189 b] घटकरणाक्रियायाश्चाभावाद् उत्पादनिरोधयोर्भावः । असतोश्चोत्पादनिरोधयोः कुतः फलं । इति सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेतत्कार्यादिकं प्रतिबाधसं । तद्वै भवतः सस्वभावाभ्युपगमे सति सर्वमेव न युज्यते ॥ अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेतदुपपत्त्य[158 b]ति । किं कारणं । यस्माद्धयं

यः प्रतोत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचस्महे ।

10

सा प्रज्ञप्तिरूपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ १८

याऽयं प्रतोत्यसमुत्पादो हेतुप्रत्ययानपेत्याङ्कुराविज्ञानादीनां प्राडुर्भावः स स्वभावानुत्पादः <sup>(5)</sup> । यश्च स्वभावानुत्पादो भावानां सा शून्यता ॥ [यथा <sup>(7)</sup> भगवतोक्तं]

1) लस'सु' न' नै' कु'ते' न' । ऐ'स'स' न' ऐ' न' उ' श्रु'स'  
न' नै' लस'स' न' । लस'सु'ल' य' न' न' ऐ'स' ऐ' ।

2) Mss. *lāraṇasya*.

3) हे'न' ऐ'ल'स'स'स' ल'सु'न'स' न' । ऐ'नै' श्रु'न'स'ते'सु' स'स' । ऐ'नै'  
हे'न'स' न'स'स'स' श्रु' । ऐ'ते' न'सु'स'स' ल'स' य'न' ।

4) Mss. *rūpavijñāna*°.

5) Sic Camb.; Paris et Calc. °*pādajñāh*.

6) Manque dans le tibétain.

7) Voir ci-dessus 239, 10.

यः प्रत्ययैर्नापति स कृत्वातो

न तस्य उत्पादु स्वभावतोऽस्ति ।

यः प्रत्ययाधोनु स शून्य उक्तो

यः शून्यतां ज्ञानति सोऽप्रमत्तः ॥ इति ।

6 तथार्यलङ्कावतारे । स्वभावानुत्पत्तिं संधीय महामते सर्वधर्माः शून्या इति मया  
देशिता इति [विस्तरैर्णोक्तं] ।

द्वर्धशक्तिकायां शून्याः सर्वधर्माः निःस्वभावयोगिनेति ॥

या चेयं स्वभावशून्यता सा प्रज्ञप्तिरूपादाय । सैव शून्यता उपादाय<sup>(1)</sup> प्रज्ञप्तिरिति  
व्यवस्थाप्यते । चक्रादीन्नुपादाय रथाङ्गानि रथः [Tib. 190a] प्रज्ञप्यते । तस्य या स्वा-  
10 ज्ञान्युपादाय प्रज्ञप्तिः सा स्वभावेनानुत्पत्तिः । या च स्वभावे[न]ानुत्पत्तिः सा शून्यता ॥  
सैव स्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपदिति व्यवस्थाप्यते । यस्य हि स्व-  
भावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तित्वाभावः । स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावान्नास्तित्वाभाव  
इति । अतो भावाभावात्तद्व्यरहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रति-  
पन्मध्यमो मार्ग इत्युच्यते ॥ तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवैता विशेषसंज्ञाः शून्यता उपादाय  
15 प्रज्ञप्तिर्मध्यमा प्रतिपदिति ॥

1) དགོངས་ལྷན་

2) བརྒྱ་ལྷ་བརྒྱ་བ་ — °yogma = ལྷ་ལྷ་ལྷ་ — Comparer Nanjio, I (j),  
18, 879, 1033 Prajñāpāramitā ardhacatika, et Cer-phyiu, vol. VI, n° 6.  
ལྷ་ལྷ་ལྷ་ལྷ་ལྷ་ལྷ་ (Feer, p. 201).

3) *svabhāva* manque dans le tibétain.

4) Voir 215, n. 1, 285, n. 4.

5) དབྱ་མའི་ལྷ་ལྷ་ — Il semble que la *majjhimā paṭipadā* s'entende du  
chemin entre le rigorisme et la mollesse (M. Vagga i. 5. 17, Mhv. III. 331); mais  
l'expression *majjhena dhamman deseti* se rapporte au milieu entre les deux ex-  
trêmes métaphysiques, Saṃyutta, II. 17 (et III. 135), 20 et 76, 23, 61, Mhv.  
III. 448.

विचार्यमाणश्च संवथा ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्माद्शून्योऽङ्कि धर्मः कश्चिन्न विद्यते<sup>(1)</sup> ॥ १६

यो काप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः [159a] स न संविद्यते ॥ तथोक्तं शतके<sup>(2)</sup>

अप्रतीत्यास्तित्ता नास्ति कदा चित्कस्य चित्तक चित् ।

3

न कदा चित्तक चित्तकश्चिद्विद्यते तेन शाश्वतः ॥ इति ।

घात्काशादीनि कल्पयन्ते नित्यानीति पृथग्ज्ञेयैः ।

लौकिकेनापि तेष्वर्थान्न पश्यन्ति विचक्षणैः ॥ इति ।

उक्तं च भगवता ।

प्रतीत्यधर्मानधिगच्छते विद्व

10

न चात्तदृष्टीय करोति निश्चयं ।

सक्रेतु सप्रत्यय धर्म ज्ञानति

अक्रेतु अप्रत्यय नास्ति धर्मता ॥ इति

एवं ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते [Fib. 190b] ।

18

प्रतीत्यसमुत्पन्नश्च शून्यस्तस्माद्शून्यो धर्मो नास्ति । यत एतदेवमतोऽस्माकं सर्व-  
धर्माश्च शून्या न च परोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ भवतस्तु सस्वभाववादिनः ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

तदा नियतमुदयव्यययोर्भावे सति ।

1) गद' झैरु' हेरु' रसुद' म' षैरु' सदि । कंष' रणर' षैरु' स' म' षैरु' स ।  
रे' झैरु' झैरु' स' म' षैरु' सदि । कंष' रणर' षैरु' स' म' षैरु' र्के ।

2) IX. 2 et 3.

चतूर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते<sup>(1)</sup> । २०

किं कारणं । यस्मात् ।

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।

अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वाभाव्ये न विद्यते<sup>(2)</sup> ॥ २१

- 5 यद्धि सस्वभावं न तत्प्रतीत्योत्पद्यते । यच्चाप्रतीत्य समुत्पन्नं न तदनित्यं भवति । न हि गगनकुसुममविद्यमानमनित्यं । अनित्यं च दुःखमुक्तं भगवता यदनित्यं तदुच्यमिति ॥ तथा च शतकशास्त्रे ।

अनित्यस्य ध्रुवा पीडा पीडा यस्य न तत्सुखं ।

तस्मादनित्यं यत्सर्वं दुःखं तदिति ज्ञायते ॥ इति ।

- 10 यच्चानित्यं स्वाभाव्ये सस्वभावत्वेऽभ्युपगम्यमाने भावानां [तान्] विद्यत इति ॥ एव तावत्स्वभावत्वे सति भावानां दुःखं न युज्यते । न च केवलं दुःखमेव न युज्यते । सात सस्वभावभावाभ्युपगमे समुद्रयोर्गण न युज्यत इति [159 b] प्रतिपादयन्नाह ।

स्वभावतो विद्यमानं किं पुनः समुदेष्यते ।

तस्मात्समुद्रयोर्नास्ति शून्यता प्रतिबाधतः<sup>(3)</sup> ॥ [Tib. 191 a] २२

1) गण'हे' अरै' गुण' मी' श्वेद' ण। अमुद'व' मेद'उद' अद्वेण'स' मेद'।  
अस्यण'स'सदि' सदे'ण'स' सदे'सो'द्वमस'। छेद'ल' मेद'स' सल'स' अमुद'।

2) हे'उद'असे'ल'अमुद' म' यि'ण'ण'। श्रुण'स'सु'ल' यि'स'स' ग'ल' अमुद'।  
मी'हण' श्रुण'स'सु'ल' ग'सु'द'स'स' दे'। स' सदे'ण'हे'द'ल' यि'स' म'यि'ण'।

3) Cité ci-dessus p. 460. 9.

4) स'सदे'ण' द' स'स'स' = *sasvabhāvanābhyupagame*.

5) Mss. *samū(pa)deṣyate*.

6) स'सदे'ण'ल'स' दे' यि'स' यि'ण'ण'। उ'दे'ण' गुण'हु'अमुद'स' अमुद'।





यदि किं सस्वभावा भावा भवेयुस्तदा मार्गोऽपि सस्वभाव एवेति कृत्वा । अभाविन  
एवासावस्ति । तस्य किं पुनर्भाविनयेति । एवं

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते ।

अथास्य मार्गस्य भावनाभ्युपगम्यते भवता । एवं तर्हि स्वभावतार्पमार्गस्य न  
5 स्यात् । कार्यत्वादित्यभिप्रायः ॥ अपि च दुःखस्य निरोधप्राप्त्यर्थं समुदयस्य च प्रह्वानार्थं  
भावना मार्गस्येष्यते [Tib. 191b] । पूर्वोक्तेन तु न्यायेन सस्वभावत्वादिनो भवतः ।

यदा [160a] दुःखं समुदयो निरोधश्च न विद्यते ।

मार्गो दुःखनिरोधत्वात्कतमः प्रापयिष्यति<sup>(1)</sup> ॥ २५

<sup>(2)</sup> नास्त्येवासौ दुःखनिरोधो यन्निरोधत्वान्मार्गो भावितः सन् प्रापयिष्यति<sup>(2)</sup> । तस्मा-  
10 द्यार्थमार्गोऽप्येवं नोपपद्यत इति ॥ एवं सस्वभावभाववादिनश्चतूर्णामार्यसत्यानामभावः  
प्राप्नोति ॥

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानादिकमपि यथा परस्य न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।  
स्वभावनिर्धारज्ञानं यदि तस्य पुनः कथं ।

परिज्ञानं ननु किल स्वभावः समवस्थितः<sup>(3)</sup> ॥ २६

1) गद'के' सुग'सञ्ज' गुरु'रसुद' रद' । र्गो'ग'स' यि'द'स' म'यी'द'ग' । लम'  
शु'स' सुग'सञ्ज' र्गो'ग'स' र्गै' । गद'दे'ग' र्गो'ग'स' र्गु'र'स' र'र'र' । — Notice  
xylographe a लम'शु' । — La deuxième ligne correspond à un original *māryajā*  
*duḥkhanirodhaḥ katamaḥ prāpayiṣyati*.

2-2) Camb. *duḥkhanirodho 'yaṁ ni'*. — Il n'existe pas une destruction  
de la souffrance, par laquelle destruction le chemin existera étant pratiqué.  
लम' सञ्ज'म'स' र्गो'ग'स' गद' दे'ग' र्गो'ग'स' र'र'र'स' सुग'सञ्ज' र्गो'ग'  
स' र' र' यि'द'स' म' यी'द'र' = *māryajābhāvanayā nirodho yaḥ prāpayiṣyati*  
*duḥkhanirodhaḥ sa na vidyate*.

3) गद'दे' र' र'स'दे'द'र'र'शु'स' र्गै' । यि'द'स'सु'मे'स'स' म' यी'द'ग' र'र'  
र'र'स' यि'द'स'मे'स' र'र'स' । र' र'स'दे'द' ग'द'स'स' म' यी'द'र'म' ।

यदि पूर्वं दुःखमपरिज्ञातस्वभावं तत्पश्चात्परिज्ञाप्यत इति परिकल्प्यते । तदयुक्तं । किं कारणं । यस्मान्ननु किल स्वभावः समवस्थितः । यो हि स्वभावः स किल लोके समवस्थितो नैवान्यथात्वमापद्यते वक्त्रैरौष्ण्यवत् । यदा च स्वभावस्यान्यथात्वं नास्ति । तदा पूर्वमपरिज्ञातस्वभावस्य दुःखस्य पश्चादपि परिज्ञानं नोपपद्यत इति । यतो दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति ॥

6

यदा चैतद्दुःखपरिज्ञानमपि न संभवति । तदा

प्रकृणासात्तात्करणे भावना चैवमेव ते ।

परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च<sup>(1)</sup> ॥ २७

येदत्तसमुद्रपस्य प्रकृणां निरोधस्य च सात्तात्करणां । ते एते हे प्रकृणासात्तात्करणे [Tib. 192a] । या च मार्गस्य भावना । एषापि । एवमेव ते दुःखपरिज्ञानासंभवात् 10 युज्यते । समुद्रपस्य स्वभावेनाप्रकृणास्य स्वभावस्यानपायित्वात्पश्चादपि प्रकृणां नोपपद्यते । एवं भावनासात्तात्करणेऽपि योऽर्थः ॥ न च केवलं परिज्ञानादिकमेव न संभवति तस्वभाववादे । अपि च

परि[160b]ज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ।

यथा स्वभावेनापरिज्ञातस्य दुःखस्य परिज्ञानं न युक्तमेवं स्वभावेनाविद्यमानस्य 15 पूर्वं स्रोतश्रापत्तिफलस्य पश्चादस्तत्त्वं न संभवति । यथा स्रोतश्रापत्तिफलस्य । एवं सकृदागम्यनागाम्यकृतफलानामभावो वेदितव्यः ॥

न च केवलमेतानि फलानि परिज्ञावन्न युज्यन्ते । किं तर्ह्यधिगमोऽप्येषां न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

1) दे'सदे'दु' दे' छि'दे'दु' श्रु' ५५' स'दे'दु'श्रु' ५५' । यक्षे'म' ५५' स'दे'दु'श्रु' ५५' । प'दे'दु'श्रु' ५५' । प'दे'दु'श्रु' ५५' । प'दे'दु'श्रु' ५५' ।

स्वभावेनानधिगतं पत्फलं तत्पुनः कथं ।

शक्यं समधिगन्तुं स्यात्स्वभावं परिगृह्णतः ॥ २८

<sup>(2)</sup> स्वभावस्याविगच्छनप्रकृतिकत्वाद्भावस्वभाववादमभ्युपगच्छन्ः पूर्वमनधिगतस्वभा-  
वानां पश्चादप्यधिगमो नोपपद्यते ॥ ततश्च

5 फलाभावे फलस्था नो न सति प्रतिपन्नकाः ।

संधो नास्ति न चेत्सति ते ऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥ २९

अभावाच्चार्पसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ।

धर्मे चासति संघे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥ ३०

अनयोश्च श्लोकयोः पूर्ववदेवार्थो वेदितव्यः ॥ अपि च [Tib. 192b] सस्वभावाभ्यु-  
10 पगमे सति ।

अप्रतीत्यापि बोधिं च तव [बुद्धः] प्रसज्यते ।

अप्रतीत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते ॥ ३१

1) २८' सदेङ्' ङित्'सु' अदेङ्'स' ङित्' । अस्स'सु' २८'सदेङ्'देङ्'त्ति'स' दे' ।  
सो'स' मेङ्'स' णद' ङित्' दे' । दे' ङित्' अस्स'स'स' सु'स'स' अत्तु' । Les xyl-  
graphes, à la fin du troisième pāda, ont दे ou देस.

2—2) Mss. *svabhāvasyādvijahatapra*°. — २८'सदेङ्' ल्ले'ण'स' मे'स'दे' सु'स'  
= *svabhāvasyāvyāvartanāt*.

3) Voir ci-dessus p. 477 et 478.

4) D'après le tibétain *svabhāvavādābhyupagame*.

5) ति'त्ति' षद'स' कु'स' सु'द'कु'स'त् । स' सदेङ्'स'स' ङित्' स'स'स' अत्तु' ।  
ति'त्ति' सु'द'कु'स' षद'स' कु'स'त् । स' सदेङ्'स'स' ङित्' स'स'स' अत्तु' ।

यदि किं स्वभावतो बुद्धो नाम कश्चिद्भावः स्यात्स बोधिं सर्वज्ञज्ञानमप्रतीत्यापि  
घनपेक्षयापि स्यात् ।

अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च ।

इति वचनात् । तथा विनापि बुद्धेन बोधिः स्यात् । घनपेक्षयापि बुद्धं निराश्रया बोधिः  
स्यात्स्वभावसिद्धत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

6

यथाबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि ।

न बोधिसत्त्वचर्यायां बोधिं तेऽधिगमिष्यति ॥ ३२

इह हि बुद्धत्वात्पूर्वमबुद्धस्वभावा[161 a]वा[स्य] सतः पुद्गलस्य सत्यामपि बोधिसत्त्व-  
चर्यायां बोध्यर्थं घटमानस्यापि नैव बोधिः स्यात् । अबुद्धस्वभावस्य व्यावर्तापत्तुमशक्य-  
त्वात् ॥ किं चान्यत् ।

10

न च धर्ममधर्मौ वा कश्चिज्जातु करिष्यति ।

किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥ ३३

सति हि स्वभाववादाभ्युपगमे धर्माधर्मयोः कर्णां नोपपद्यते । किं शून्यस्य  
कर्तव्यं । न हि स्वभावस्याशून्यस्य कारणा[३३]मुपपद्यते विश्वमानत्वात् ॥ किं चान्यत् ।

1) छिंद'श्रु' र्द'स'सदे'र'र'श्रु'स' र्दे। स'स'कु'स' मे'र'स' र'द' यै'र' र'स'। सु'द'  
र'स' श्रु'र'स' सु'द'कु'स' श्रु'र'। स'र'स' श्रु'द' सु'द'कु'स' श्रु'स' मे' र'श्रु'र' ।

2) र'स'र' य'द' क'स' र'द' क'स'मे'र'स'। र'स' य'द' श्रु'द'स' मे' र'श्रु'र' ।  
मे' श्रु'द'स'स' र'दे'र'। सु'। र'द'स'दे'र'स' र'दे' सु'स' मे'र'।

3) सु'स' ।

विना धर्मधर्मं च फलं हि तव विद्यते ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ ३४

यदेतद्धर्माधर्मनिमित्तकमिष्टानिष्टफलं । यदि तत्स्वभावतोऽस्ति तद्विनापि [Tab. 189a] धर्माधर्माभ्यां स्यात् । यदा च विना धर्माधर्मं च फलं तवास्ति । तदा धर्माधर्मतं  
5 फलं तव न संभवति । धर्माधर्मोपासनवैयर्थ्यं स्यात् ।

धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥ इति ।

अथ धर्माधर्मनिमित्तकं फलं भवतीति परिकल्प्यते । न तर्हि तत्फलमशून्यमिति प्रतिपाद्यन्नाह ।

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि ते विद्यते फलं ।

10 धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं ते कथं फलं ॥ ३५

शून्यमेवैतत् । प्रतीत्यसमुत्पन्नात् । प्रतिबिम्बवदित्यभिप्रायः ॥

अपि च । सर्व एव स्येते गच्छ कुरु पच पठ तिष्ठेत्येवमादयो लौकिका व्यवहाराः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः । तान् यदि सस्वभावानिच्छति भवान् । तदा भवता प्रतीत्यसमुत्पादो बाधितो भवति । तद्बाधनाच्च सर्व एव लौकिका व्यवहारा बाधिता भवतीति प्रतिपा-  
15 द्यन्नाह ।

1) कॅष' द' कॅष'मै' म'द'स' य' । अ'स'सु' छि'द'य' य'द'स' अ'सु' ।  
कॅष' द' कॅष'मै' कृ'स' सु'द'स' । अ'स'सु' छि'द'य' य'द' म'यै' ।

2) कॅष' द' कॅष'मै' कृ'स' सु'द'स' । अ'स'सु' क'य'ते' छि'द'य' य'द' । कॅष'  
द' कॅष'मै' य'स' सु'द'स' । अ'स'सु' उ'सु'र' स'द' म'यै' । = *kasmān na śān-*  
*yaṃ phalam* ou *na śānyam* [te] *katham phalam*. — Notre xylographe छि'द'य'य'द'

सर्वसंध्यवहारांश्च लौकिकान् प्रतिबोधयेत् ।

यत्प्रतीत्यसमुत्पादशून्यतां प्रतिबोधयेत्<sup>(1)</sup> ॥ ३६

पच्छब्दः क्रियाविशेषणं । पदार्थस्य इत्यनेन संबध्यते ॥ किं चान्यत् ।

न कर्तव्यं भवेत्किं चिद्वारब्धा भवेत्किं [161b]या ।

कारकः स्यादकुर्वाणाः शून्यतां प्रतिबोधयेत्<sup>(2)</sup> ॥ ३७

5

यदि हि स्वप्नशून्याः पदार्था न भवेयुः सस्यभावा एव भवेयुः । तदा स्वभावस्य व्यग्रमानत्वात् केन चित्तकस्य चित्तके चित्तकर्तव्यं स्यात् [Tib. 193b] । न हि नभसोऽनाद्यरणत्वं केन चित्तक्रियते । यत्क्रियमाणा च क्रिया स्यात् । क्रियां चाकुर्वाणस्य कारकत्वं स्यात् । न चैतदेवमिति तस्मान्नाशून्याः पदार्थाः ॥ किं चान्यत् ।

घनात्मनिरुद्धं च कूटस्थं च भविष्यति ।

10

विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभावे ररिक्तं [161b] ॥ ३८

स्वभावेनेव<sup>(4)</sup> यदि भावाः स्युस्तदा स्वभावस्याकृत्रिमत्वादव्यावर्तनत्वाच्च सर्वमिदं

१) हेतुहेतुः अज्ञेयस्य अज्ञेयस्यै। हेतुस्यहेतुः अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै।

२) हेतुस्यहेतुः अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै।

३) अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै। अज्ञेयस्यै अज्ञेयस्यै।

४) bhāve = svabhāve sati..

4) Les Mss. portent: *ricitrābhīr avasthābhīh svabhāvaracitām / svabhāve-  
nāva racitam apratītyasamuṣṇam jagat svabhāvēcīnyarādīnām* — अज्ञेयस्यै

अगदज्ञातमनिरूढं च स्यात् । अज्ञातानिरूढवाङ्मत्कूटस्थं स्यात् । हेतुप्रत्ययानपेक्षं वि-  
चित्राभिरवस्थाभी । रूक्षितमप्रतीत्यसमुत्पन्नं अगदशून्यवादिनां स्यात् ॥

यथोक्तं पितापुत्रसमागमसूत्रे । स्याद्यदि किं चिदशून्यं न वेदञ्जिनु तस्य व्या-  
करणं तथा हि स्थितं तत् स्वकस्वके भावे कूटस्थमविकारं न तस्य वृद्धिर्न परिक्राणि-  
रिति ॥

तथार्यकृस्तिरुह्यसूत्रे ॥

यदि को चि धर्माणा भवेत्स्वभावः

तत्रैव गच्छेय जिनः सन्नावकः ।

कूटस्थधर्माणा सिया न निर्वृतो

10

न निष्प्रपञ्चो भवि ज्ञानु पण्डितः ॥ इति ॥

दरेषा'सो'ङ्गस' स'स'दे'न' द'न' स'ठ'स'स'स' अ'शु'स'न' ये' दे'दे'के' । स'स'स'ने'न'  
स'ठ'स'स' म' म' य'दे'न'स' स'स'न' द'न' । अ'शु'स'स' स'ने'न'स' स'स'न' अ'शु'स'स' अ'ने'न'स' स'स'स'  
ठ'न' अ'शु'स' स'ने'न' स'न' अ'शु'स'स' स'ने'न'स' अ'शु'स'स' । अ'शु'स' स'ने'न' स'न' अ'शु'स'स'  
स'ने'न'स'ने'न'स' स'स'न' । अ'शु'स'स' स'ने'न'स' स'स'न' । अ'शु'स'स' स'ने'न'स' s'ne'ne'  
के'ने'न' स' स'ने'न'स'स' s'ne'ne' । अ'शु'स'स' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' । अ'शु'स'स' s'ne'ne'  
अ'शु'स'स' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne'  
bhāvāḥ sasvabhāvāḥ syuh . . .

1) Voir *Dīgha* I, 15, 7, *Sumaṅgalavil.* p. 105, *Samyutta* III. 211.

2) ई'स'ने'न'स' स'ठ'स'स'ने'न'स' स'ने'न'स' स'ने'न'स' स'ने'न'स' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne'  
अ'शु'स'स' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne'  
अ'शु'स'स' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne'  
अ'शु'स'स' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne' s'ne'ne'  
et se termine par une deuxième ligne d'*āryā*: *siyā yadā kim ci aṇūya na vādī*  
*jīnu tasya vākaṇam . . . kūtatham avikāram na tasya vṛddhīr na pariḥānīh.*  
On a quatre mesures: *tatha hi thitām tat sakasakabhāve.* — En tout cas faut-il  
lire *sthitam yat* (et non *tat*) . . . . *na tasya.*

3) Voir ci-dessus p. 388. 1.

न च केवलं सस्वभाववादाभ्युपगमे लौकिका एव व्यवहारा नोपपद्यन्ते । अपि च लौकीतरा एव व्यवहारा नोपपद्यन्त इति प्रतिपादयन्नाह ।

असंप्राप्तस्य च प्राप्तिदुःखपर्यन्तकर्म च ।

सर्वज्ञेशप्रकरणां च पद्यशून्यं न विद्यते<sup>(1)</sup> ॥ ३९

यदि क्लृप्तं [Tib. 194 a] सस्वभावं सर्वमेतत्स्यात् । तदा यदसंप्राप्तं तदसंप्राप्त- 5  
नैवेत्यसंप्राप्तस्य च फलस्य प्राप्तिर्न स्यात् । तदा दुःखपर्यन्तकरणां च पूर्वं नाभूदिति सां-  
प्रतमापि न स्यात् । सर्वेषां च ज्ञेशानां पूर्वं प्रकरणां नाभूदिति प[162 a]श्चादपि प्रकरणां न  
स्यात् ॥ तदेवं यस्मात्सस्वभाववादाभ्युपगमे सति सर्वमेतन्न युज्यते । घतः ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुद्रयं चैव निरोधं मार्गमेव च<sup>(2)</sup> ॥ ४०

10

या हि सर्वधर्मप्रतीत्यसमुत्पादलक्षणां स्वभावशून्यतां सम्यक् पश्यति । स चत्वा-  
र्यायसत्यानि पश्यति यथाभूतानि तन्नतः ।

1) गण'ते' श्ले'स' यि'द' खे'र'। म'से'स' से'स'स' सु'स' र'। सु'ग'स'श'ल'  
स'स'से'र' ल'स' र'। के'र'से'स' स'स'स'र' श्ले'स'स'स' से'।

2) ग'स'श'स' के'र'से'स'स'स'स'स'स'। स'से'स' र'े'स' र'े' सु'ग'स'श'ल' र'।  
सु'ग'स'श'ल' र'। र'े' स'स'श'स' र'। ल'स'के'र' र'े'र'ग' स'से'स'स' यि'र'।

3) Mdo, XIV, 1--8, Mañjuçrīparipreçhā, १६६म'र'स'ल' श्ले'स'र'े'स'स'  
(Usoma-Feer, p. 255; Nanjio, 264--5); mais il semble que ce sūtra soit hors  
de cause, car notre version tibétaine porte १६६ग'स'स' क्ले'स'स'स'स'र' १६६ग'स'  
से'र'स'स' स'स'श'स'स' स'से'स'स' = Āryasarvadharmāpravṛttinirdeçasūtra  
= क्ले'स' स'स'स'र' १६६ग'स'स'से'र'स'स' स'स'श'स', Mdo XIV, 429--480.



यथोक्तमार्गमञ्जुश्रीपरिपृच्छायां । येन मञ्जुश्रीरनुत्पादः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन दुःखं परिज्ञाते । येन नास्तित्वा सर्वधर्माणां दृष्टा तस्य समुद्रपः प्रकृिणः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन निरोधः सान्नात्कृतः । येन मञ्जुश्रीरभावः सर्वधर्माणां दृष्टस्तेन मार्गा भावित इति विस्तरः ।

- 5 उक्तं चार्ये<sup>(1)</sup>पितमुष्टिमूत्रे । अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतद्वोचत् । चनूर्णां मञ्जुश्रीरार्यसत्यानां पद्मभूतादर्शनाच्चतुर्भार्वपर्यसि<sup>[Tib. 194b]</sup>र्विपर्यस्तचित्ताः स-  
ह्या एवमिम[म]भूतं संसारं नातिक्रामसि ॥ एव[मुक्ते] मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवत्समेत-  
द्वोचत् । देशयतु भगवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामसि ॥ भगवानाह ।  
आत्मात्मर्गोपलम्भतो मञ्जुश्रीः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामसि । तत्कस्य हेतोः । यो ह  
10 मञ्जुश्रीरात्मानं परं च समनुपश्यति तस्य कर्माभिसंस्कारा भवन्ति । बालो मञ्जुश्रीरश्रु-  
तवान् पृथग्जनोऽत्यन्तपरिनिर्वृतान् सर्वधर्मानप्रदानान आत्मानं परं चोपलभते । उपल-  
भ्य[।]भिनियवशते । अर्भानिविष्टः सन् रश्यते दुष्यते मुक्यते । स [162b] रक्तो दुष्टो मूढः  
सन् त्रिविधं कर्माभिसंस्कारोति कायेन वाचा मनसा । सोऽसत्समारोपिणा विकल्पयति ।  
अहं रक्तोऽहं दुष्टोऽहं मूढ इति ॥ तस्य तथागतशामने प्रव्रजितस्यैवं भवति । अहं शो-  
15 लवानहं ब्रह्मचारो । अहं संसारं समतिक्रमिष्यामि । अहं निर्वाणमनुप्राप्स्यामि । अहं  
दुःखेभ्यो मोक्ष्यामि । स कल्पयतीमे धर्माः कुशला इमे धर्मा अकुशला इति । इमे धर्माः  
प्रकृतव्या इमे धर्माः सान्नात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं स<sup>[Tib. 195a]</sup>मुद्रपः प्रकृतव्यो  
निरोधः सान्नात्कर्तव्यो मार्गा भावयितव्यः । स कल्पयति । अनित्याः सर्वसंस्कारा आदा-  
प्ताः सर्वसंस्काराः । यद्ब्रह्म सर्वसंस्कारेभ्यः पलायये ॥ तस्यैवमवेत्तमाणास्योत्पद्यते नि-  
20 र्वित्सङ्गतो मनसिकारः । अनिमित्तपुरोगतः । तस्यैवं भवति । एषा सा दुःखपरिज्ञा  
येयमेषां धर्माणां परिज्ञा ॥ तस्यैवं भवति । यद्ब्रह्म समुद्रं प्रवृक्ष्ये । स सर्वधर्मस्य आ-  
तीर्षते जेह्नुयेते वितरति विज्ञुगुप्सत उच्चस्यति संत्रस्यति संत्राममापद्यते ॥ तस्यैवं

1) Voir ci-dessus p. 295. 12—298. 15.

भवति । इयमेषां धर्माणां साक्षात्क्रिया इदं समुद्रयप्रकाशां यदिदमेभ्यो धर्मेभ्यो ज्ञातव्या ॥  
तस्यैवं भवति । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । समुद्रयं कल्पयित्वा निरोधं संज्ञानाति । तस्यैवं  
भवति । एषा [सा] निरोधसाक्षात्क्रिया ॥ तस्यैवं भवति । यन्नूनमहं मार्गं भावयेयं । स  
एको रूहोगतस्तान् धर्मान् मनसि कुर्वन् शमयं प्रतिबभूवे ॥

तस्य तेन निर्वृत्तरूढतेन मनसिकारेण शमय उत्पद्यते । तस्य सर्वधर्मेषु चित्तं 5  
न प्रलीयते प्रतिबभूवे प्रत्युदावर्तते । तेभ्यश्चार्तायिते ज्ञेयते । अन्नभिनन्दनाचित्तं  
समुत्पद्यते ॥ तस्यैवं भवति । मुक्तोऽस्मि सर्वदुःखेभ्यो न मम भूय उत्तरो किं चित्करणीयं ।  
श्रद्धेनस्मोत्यात्मानं [Tib. 195b] संज्ञानाति [163a] ॥ स मरणकालसमय उत्पत्तिमात्म-  
नो देवेषु पश्यति । तस्य काङ्क्षा विचिकित्सा च भवति बुद्धबोधौ । स विचिकित्सापा-  
तितः कालगतो महानिरयेषु प्रपतति । तत्कस्य हेतोः । यथापोदमनुत्पन्नान् सर्वधर्मान् 10  
त्वकल्पयित्वा तथागते विचिकित्सां विमतिमुत्पादयति ॥

अथ खलु मञ्जुश्रोः कुमारभूतो भगवत्तमेतदवोचत् । कथं पुनर्भगवन् चत्वार्यार्यस-  
त्यानि द्रष्टव्यानि ॥ भगवानाह । येन मञ्जुश्रोःनुत्पन्नाः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन दुःखं परि-  
ज्ञातं । येनासमुत्थिताः सर्वधर्मा दृष्टास्तस्य समुद्रयः प्रकोपाः । येनात्यन्तपरिनिर्वृताः सर्व-  
धर्मा दृष्टास्तेन निरोधः साक्षात्कृतः । येनात्यन्तशून्याः सर्वधर्मा दृष्टास्तेन मार्गा भावितः ॥ 15  
येन मञ्जुश्रोः चत्वार्यार्यसत्यानि दृष्टानि स न कल्पयति । इमे धर्माः कुशलाः । इमे धर्मा  
प्रकुशलाः । इमे धर्माः प्रकृतव्याः । इमे धर्माः साक्षात्कर्तव्याः । दुःखं परिज्ञातव्यं । समु-  
द्रयः प्रकृतव्यः । निरोधः साक्षात्कर्तव्यः । मार्गो भावयितव्य इति ॥ [तत्कस्यहेतोः] ।  
तथा हि स ते धर्मं न समनुपश्यति नोपलभते यं परिकल्पयेत् । बालपृथग्जनान्स्वेतान्  
धर्मान् कल्पयन्तो रज्यन्ति च । द्विपत्तिं च । मुह्यन्ति च । स न के चिद्धर्ममाव्यूकति निर्व्यूक- 20  
ति<sup>(1)</sup> । तस्यैवमनाव्यूकतोऽनव्यूकतस्त्रैधातुके चित्तं न सज्जाति । अज्ञातं [Tib. 196a] सर्व-

1) *uttari et uttarim* sont mieux attestés.

2) Manque dans le tibétain.

3) = मैत्रेयं मैत्रेयम्. On a aussi *āyūha, niryūha* (précrit *niyyūha*), Da-  
sabhūmika, VI. — Les deux termes correspondent à *samāropa, apavāda*.

त्रैधातुकं समनुपश्यति । मायोपमं स्वप्नोपमं प्रतिश्रुत्कोपमं ॥ एवंस्वभावान् सर्वधर्मान् पश्यन्ननुनयप्रतिधापगतो भवति सर्वसत्त्वेषु । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स तान् धर्मान् नोपलभते यत्रानुनीयेत वा प्रतिक्रियेत वा ॥ स घाकाशसमेन [163 b] चित्तेन बुद्धमपि न समनुपश्यति । धर्ममपि न समनुपश्यति । संघमपि न समनुपश्यति । सर्वधर्मान् शून्याऽनिति समनुपश्यन्न क्वचिद्धर्मं विचिकित्सामुत्पादयति । अविचिकित्सन् निरूपादानां भवति । निरूपादानोऽनुपादाय परिनिर्वातोति विस्तरः ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकोर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ आर्यसत्यपरोक्षता नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणं ॥

## XXV.

## निर्वाणपरोक्ष नाम पञ्चविंशतितमं प्रकरणं

अत्रारु ।

पदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।प्रह्णाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥ १

5

इह हि भगवता उपितब्रह्मचर्याणां तत्रागतशासनप्रतिपन्नानां धर्मानुधम<sup>(2)</sup>प्रतिप-  
नियुक्तानां पुद्गलानां द्वािवधे निर्वाणमुपवर्णितं सोपधिशेषं निरूपधिशेषं च ।

तत्र निरूपधेशेषस्याविद्यारगादिकस्य क्लेशमणस्य प्रह्णाणात्सोपधिशेषं निर्वाण-  
मिष्यते । तत्रोपधीयते ऽस्मिन्नात्मस्त्रेह इत्युपधिः । उपधिशब्देनात्मप्रज्ञातिनिमित्ताः  
पञ्चोपदानस्कन्धा उच्यन्ते [Tib. 196b] । शिष्यत इति शेषः । उपधिरूप शेष उपधिशेषः । 10  
नह उपधिशेषेण वर्तत इति सोपधिशेषं । किं तन्निर्याणं । तत्र स्कन्धगात्रमग्रेव केवलं  
नत्कायदृष्टादिक्लेशतस्कररहित[164a]मवशिष्यते निरुत्तेशेषचौरगाग्रामनात्रावस्था-  
नमाधर्स्याण । तत्सोपधिशेषं निर्याणं ॥

1) ग'वा'ने' अरे'र'ग' गुण' श्रुते'र'। अरु'र'वा' श्रे'र'र' अरु'र'वा' श्रे'र'। ग'र'  
रे'ग' श्रुते' र'र' अर'ग'वा'र'र'। श्रु'र'र'र'र'र'र'र' अरु'र'र'र'र'र'र'।

2) व'रु'र'वा'र' लु'ग'वा'र'।

3) केश'श्रु' हे'र'श्रु'म'र'र'र'र' केश'श्रु' र'र'र'र' र'र' अरु'र'वा'र'र'र' = revêtus

Application au dharmas conformes au Dharma.

4) सु'र'वा'।

5) रे' र'र' र'र'र' र'र'र'। श्रु'र'र'र'र' अ'र'र'र'र' = kim tad iti cet / nirvāṇam

6) Mss. *nihitācaura*.

यत्र तु निर्वाणो स्कन्धमात्रक्रमपि नास्ति तन्निरूपधिशेषं निर्वाणं । निर्गत उप-  
धिशेषोऽस्मिन्निति कृत्वा निरुताशेषचौरगणस्य ग्राममात्रस्यापि विनाशसाधर्म्येण । तदेव  
चाधिकृत्योच्यते ।

(1) अभेदि कायो \* \* \* \* \*

5

\* \* \* \* \* . . .

तथा ।

असंलीनेन कायेन वेदानामध्यवसायत् ।

प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्तस्तस्य चेतसः ॥ इति (2)

तदेव निरूपधिशेषं निर्वाणं स्कन्धानां निरोधान्भव्यते ॥

10 एतच्च द्विविधं निर्वाणं कथं युज्यते । यदि ज्ञेशानां स्कन्धानां च निरोधो भवति ।  
यदा तु सर्वमिदं शून्यं नैव किं चिदुत्पद्यते नापि किं चिन्निरुध्यते । तदा कुतः ज्ञेशाः  
कुतो वा स्कन्धा येषां निरोधे निर्वाणं स्यादिति तस्माद्विद्यत एव भावानां स्वभावात्  
इति ॥

1) Mss. *abhedhi kāyo nirodhi samvedanāpaṅṅhai (paṅṅhai) rahīnsu(itsu) sahīnsu(itsu) saccadhīma samo sasvarāṅṅām vijānam arthagamed iti.* — *གཏེན་*  
*ལུས་* *ཞེས་* *འདུ་ཤེས་* *འགེལ་* *ཚོར་པ་* *བམས་ཅན་* *བམ་* *ལུས་ཞེས་* *འདུ་ཕྱེད་* *ཉེ་བར་*  
*ཞེས་* *དང་* *རྣམ་པར་ཤེས་པ་* *རྣམ་ལུས་* = *abhedhi kāyo vyarodhi saṃjñā sarva-*  
*vedanā vyagacchat yasya, saṃskārāṅṅām upaśamo vijñānasyaṅṅastangamaś cābhavat.*  
— *འགེལ་* = *vyagacchat, vyarāhi*; avec une lecture *འབར་*, on aurait *sarvā ve-*  
*danā dahīnsu.* — M. R. O. Franke me signale la stance Udāna viii. 9

*abhedhi kāyo nirodhi saṃjñā vedanā pi ti dahiṅsu sabbā*  
*vūpasamiṅsu saṅkhārā viññāṅṅam attham agāṅṅā ti.*

M. Ed. Müller attire mon attention sur les variantes du Ms. de Mandalay (J. P. T. S. 1890, p. 107) qui porte *vedanā sitim dahiṅsu.*

2) Mss. *°vāsayan, °vāsāyan.* — Comparer Theragāthā, 906, Mahā-  
parinibbāna, VI. 10 (Digha, II, p. 157, Buddhist Suttas, p. 118, Bur-  
nouf, Lotus, 339) *asallīna cittaṅṅa vedanaṅṅa ajjhaṅṅāsayi, pajjotass 'eva ni-*  
*bbānaṅṅa vimokho cetaso ahū.* — Voir ci-dessous p. 525.

अत्रोच्यते । नन्वेवमपि सस्वभावभावाभ्युपगमे ।

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।

प्रह्लाणाद्वा [Tib. 197a] निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते<sup>(1)</sup> ॥ २

स्वभावेन हि व्यवस्थितानां क्लेशानां स्कन्धानां च स्वभावस्यानवापिवात्कृतो निवृत्तिर्पतस्तन्निवृत्त्या निर्वाणं स्यादिति । तस्मात्स्वभाववादिनां नैव निर्वाणमुपपद्यते । 5  
न च शून्यतावादिनः [स्कन्धनिवृत्तिलक्षणं] क्लेशनिवृत्तिलक्षणं वा निर्वाणमिच्छन्ति यत-  
स्तपामयं दोषः स्यादिति । अतोऽनुपालम्भ एवा[164 b]यं शून्यतावादिनां ॥

यदि खलु शून्यतावादिनः क्लेशानां स्कन्धानां वा निवृत्तिलक्षाणां निर्वाणं नैच्छन्ति  
किंलक्षणां तर्ह्यिच्छन्ति ॥ उच्यते ।

अप्रकीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतं ।

10

अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते<sup>(2)</sup> ॥ ३

यदि नैव प्रकीयते रागादिवत् । नापि प्राप्यते आमाप्यफलवत् । नाप्युच्छिद्यते  
स्कन्धादिवत् । यच्चापि न नित्यमशून्यवत् । तत्स्वभावतोऽनिरुद्धमनुत्पन्नं च सर्वप्रप-  
त्ताशमलक्षणं निर्वाणमुक्तं ॥ तत्कुतस्तस्मिन्नित्येवंविधं निष्प्रपञ्चे क्लेशकल्पना येषां  
क्लेशानां प्रह्लाणान्निर्वाणं भवेत् । कुतो वा स्कन्धकल्पना तत्र येषां स्कन्धानां निरोधा- 16

1) गण'हे' अरै' गुण' मी' श्रु'द'र' । अत्रु'द'स' मे'द'रै'द' अरै'ग'स' म'द' । ग'द'  
'द'ग' श्रु'द' र'द' अग'ग'स'अ'स' । अ'द'र' अ'द'स'स' अ'त्रु'द'स' अ'रै'द' ।

2) अ'द'स'स' मे'द'स' अ'रै'स' मे'द'स' । अ'द'स' मे'द'स' अ'ग'ग' मे'द'स' । अ'ग'ग'स'  
मे'द'स' अ'त्रु' मे'द'स' । र'े' र'ै' अ'द'र'अ'द'स'स'स' स'रै'द' । — Mdo XVII अ'द'स'स'स'  
अ'रै'द' = *nirvāṇam iṣyate*. — Comparer *Laṅkāvatāra* apud Burnouf, Intro-

duction, p. 519: «le nirvāṇa n'est ni enlevé ni acquis, ni interrompu ni éternel,  
ni identique ni divers».

तद्भवेत् । यावद्धेताः कल्पनाः प्रवर्तन्ते तावन्नास्ति निर्वाणाधिगमः । सर्वप्रपञ्चपरित्त-  
यादेव तदधिगमात् ॥

अथ स्याद्यद्यपि निर्वाणो न सन्ति [Tib. 197b] क्लेशा न चापि स्कन्धाः । तथापि  
निर्वाणादर्वाग्विद्यन्ते । ततस्तेषां परित्तयात्रिर्वाणं भविष्यतीति ॥ उच्यते । त्यज्यतामयं  
5 प्राहो । यस्मान्निर्वाणादर्वाक् स्वभावतो विद्यमानानां न पुनर्भावः शक्यते कर्तुं । तस्मा-  
न्निर्वाणाभिज्ञाविषयां त्यज्येया कल्पना । वदत्यति हि ।

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसर्पास्य च ।

न तयोर्त्तरं किं चित्सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ इति<sup>(1)</sup> ।

तदेवं निर्वाणो न कस्य चित्प्रकृषाणं नापि कस्य चिन्निरोध इति विशेषं ॥ तत्र  
10 निरवशेषकल्पनाक्षयद्वयमेव निर्वाणं । उक्तं च भगवता ।

निर्वृत्तिर्धर्मा[ण] न अस्ति धर्मा

<sup>(3)</sup>ये नेह अस्ती न ते ज्ञातु अस्ति<sup>(4)</sup> ।

अस्तोति नास्तोति । च । कल्पनावतान्

ए[165a]वं चरन्तान न दुःखं शाम्यति ॥ इति ।

15 अस्या गायया अयमर्थः । निर्वृत्तौ निरूपधिशेषे निर्वाणाधातौ धर्माणां क्लेशकर्म-  
बन्धनलक्षणानां स्कन्धानां वा सर्वथास्तंगमादस्तित्वं नास्ति । एवं च सर्ववादिनामभिमतं ।

1) Ci-dessous XXV. 20.

2) Mss. *nirvṛti, nivṛti, dharmo na ...* མུ་འདྲ་འདུལ་ལ་ ཆོས་རྒྱུས་ ཡོད་ཀྱིས་  
མེད། ཆོས་ གང་ དེར་ མེད་ = *nirvṛtau dharmāṇām astitvaṃ nāsti; ye dharmā*  
*iha na santi...*

3) Mss. *ye neha nāsti na te...*

4) On a *asti* pour *hoti* pour *honti*; *dharmāṇa*, nom. pluriel; au deuxième  
pāda *te = ti*.

*nibutiyi dharmāṇa na honti; dharmā*  
*ye neha honti na ti jātu honti /*

न तर्हि धर्मा इह निर्वृत्तौ न सन्ति । प्रदीपोदपादन्धकारोपलब्धरञ्जुसर्पभयादिवत् । न ते त्रातु अस्ति । न ते धर्माः क्षिप्रकर्मवन्मादिलक्षणाः कामीश्रित्काले संसारवस्थाया-  
मपि तद्वतो विद्यन्ते । न हि रञ्जुसर्पकारावस्थायां स्वप्नपतः सर्पोऽस्ति । मद्भूतसर्पवद-  
न्धकारोऽप्यालोकेऽपि कायचतुर्भ्यामग्रहणात् ॥ कथं तर्हि संसार इति चेदुच्यते । [Tib.  
198a] आत्मात्मनीयासद्द्रष्टव्यस्तानां बालपृथग्जनानाममत्स्ववृत्त्या अपि भावाः सत्यतः 5  
प्रतिभामन्ते तैमिरिकानामिवास्तकेशमशकाद्य इवेति । आह

अस्तीति नास्तीति [च] कल्पनावृता-

मेवं चरन्तान न दुःखं शाम्यतीति ।

अस्तीति भावसद्भावकल्पनावृतां तैमिनीयकाणादृकापिलादीनां त्रैभाषिकपर्यन्ता-  
ना । नास्तीति च कल्पनावृतां नास्तिकानामप्यगतिनिष्ठानां । तदर्थेषां चातीताना- 10  
गतमंस्थानां विज्ञप्तिविप्रयुक्तसंस्काराणां नास्तित्वादीनां तदस्यदस्तित्वादीनां<sup>1)</sup> [परि]-  
कल्पितस्वभावस्य नास्तित्वादीनां परतत्त्वपरिनिष्पन्नस्वभावयोस्तित्वादीनामत्रमेस्तित-  
नास्तित्वादीनमेवं चरन्तां न दुःखं संसारः शाम्यतीति ॥ तथा ।

1) D'après un Ms. °*samsthānārō* — Le texte n'est rien moins que sur. —  
अस्तित्वादीनां तदस्यदस्तित्वादीनां । तदर्थेषां चातीताना-  
गतमंस्थानां विज्ञप्तिविप्रयुक्तसंस्काराणां नास्तित्वादीनां तदस्यदस्तित्वादीनां<sup>1)</sup> [परि]-  
कल्पितस्वभावस्य नास्तित्वादीनां परतत्त्वपरिनिष्पन्नस्वभावयोस्तित्वादीनामत्रमेस्तित-  
नास्तित्वादीनमेवं चरन्तां न दुःखं संसारः शाम्यतीति ॥ तथा ।

2) Deuxième catégorie de philosophes disant à la fois *asti* et *nāsti*, à sa-  
voir les *Vijñānavādins* (voir ci-dessus, p. 415. 1).

3) ई'ल्लम् र्नेणस'सदे' अस्तु'मेस'श्रीस' दे' सुण' अदस'स'। सुण' दे' तिद'सु'  
सं'स' मे' अद' सकुअ'सम् अस्तुम् । दे'सदे'स' श्रीस'स' सदण' द' सदण'गीम्  
ति'स' अदे'स' । सदण' दे'स' अस्तु'मेस' अद' दण' मे' दण' श्रे' दे'स' अके । — «No



(1) पथ शङ्कितेन विषसंज्ञं श्रम्युपैति

नो चापि कोष्ठम् (2) ।

एवमेव बालु उपगतो [165 b] (3) ।

\* \* \* \* ज्ञायि प्रियते सदा श्रमूतो ॥ इति ।

- 5 तदेवं न कस्य चिन्निर्वाणो प्रकृषाणं नापि कस्य चिन्निरोध इति विज्ञेयं । ततश्च सर्वकल्पनात्तद्वपमेव निर्वाणं ॥

पथोक्तमार्यरत्नावल्या (4)

न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।

भावाभावपरामर्शस्तयो निर्वाणमुच्यते ॥ इति ।

- 10 ये तु सर्वकल्पनोपशमद्वयं निर्वाणमप्रतिपद्यमाना [Tib. 198b] भावाभावतदुभयानुभयद्वयं निर्वाणं परिकल्पयन्ति तान् प्रत्युच्यते ।

भावस्तावन्न निर्वाणं नरामरणलक्षणं ।

प्रसज्येतास्ति भावो हि न नरामरणं विना ॥ ४ (5)

même que, par une pensée de crainte, on s' imagine avoir mangé du poison, et qu'on tombe en faiblesse, bien que le poison n'ait pas pénétré dans le corps; de même le sot, admettant le moi et le mien, ayant l'idée de ce moi, n'arrête pas de naître et de mourir, encore qu'il soit inexistant.»

1) Mss. *yathā*.

2) *koṣṭha gantu āviṣṭa papadyate*.

3) *upagato aṅgamajñāya jāpi tṛiyate*.

4) Cette stance est citée Nāmasaṅgītiṭīkā, ad 96, où la Ratnavali est attribuée à Nāgārjuna.

5) རྩོམ་གྱི་ལུ་བཟོ་འདུལ་ རྩོམ་ མེན། རྩོམ་མེན་གྱི་སྐབས་ འགྲུབ། རྩོམ་ མེན་གྱི་སྐབས་ རྩོམ་མེན་གྱི་སྐབས་ མ་ རྩོམ་གྱི།

तत्रैके भावतो निर्वाणमभिनविष्टा एवमावक्षते । इह क्लेशकर्मजन्मासंज्ञानप्रवृ-  
त्तिनियतरोधभूतो जलप्रवाकुरोधभूतसेतुस्थानीयो निरोधात्मकः पदार्थः । तन्निर्वाणं । न  
चाविद्यमानस्वभा[166 a]वो धर्म एवं कार्यकारी दृश्यते ॥ ननु च योऽस्या नन्दीरागसक्त-  
गतायास्तृष्णायाः तयो विरागो निरोधो निर्वाणमित्युक्तं । न च त्वमात्रं भावा भवितु-  
नर्हति । तथा

5

प्रद्योतस्ये[व] निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतस

इत्युक्तं । न च प्रद्योतस्य निवृत्तिर्भाव इत्युपपद्यते ॥ उच्यते । नैनदेवं त्रिस्रेयं ।  
तृष्णायाः त्वस्तृष्णान्तप इति । किं तूर्किं तृष्णायाः तयो ऽस्मान्निनि निर्वाणाख्ये धर्मे  
मति भवति स तृष्णान्तप इति वक्तव्यं<sup>(1)</sup> । प्रदीपश्च दृष्टान्तमात्रं<sup>(2)</sup> । तत्रापि यस्मिन् सति  
चेतसो विमोक्षो भवतीति र्वादित्यमिति ॥

10

एवं भावे निर्वाणे व्यवस्थापित आचार्यो निरूपयति । भावन्तावन्न निर्वाणं । किं  
कारणं । परमाङ्गरामरणलक्षणं प्रसज्यत । भावस्य वरामरणलक्षणव्यभिचारित्वात् ।  
नतश्च निर्वाणमेव तन्न स्यात् । वरामरणलक्षणत्वा[Tab. 199 a]द्विज्ञानादिर्वादित्यमि-  
प्रायः ॥

तामेव च वरामरणलक्षणव्यभिचारितां स्पष्टयन्नाह । अस्ति भावो हि न वरा- 15  
मरणं त्रिवेति । यो हि वरामरणरहितः स भाव एव न संभवति त्वपुष्पवद्वरामरणर-  
हितत्वात् ॥

किं चान्यत् ।

1) Sic Mss. — त्वेवम सुनि = iti cedatavyam, leçon plus correcte.

2) Mss. nirvāṇamātram — मन्मो वै रणे उंम सु वदन्

भावश्च यदि निर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत् ।

नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्व चन कश्चन<sup>(1)</sup> ॥ ५

यदि निर्वाणं भावः स्यात् । तदा तन्निर्वाणं संस्कृतं भवेद्विज्ञानादिवद्भावत्वात् ।  
यस्त्वसंस्कृतो नासौ भावस्तद्यथा खरविषाणावदिति व्यतिरेकमुपदर्शयन्नाह ।

5 नासंस्कृतो हि विद्यते भावः [क्व चन कश्चन] ।

क्व<sup>(2)</sup> चनेत्यधिकरणे देशे काले सिद्धास्ते वा । कश्चनेत्याधेये आध्यात्मिको बाह्या-  
त्मिको [166 b] वेत्यर्थः ॥

किं चान्यत् ।

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथं ।

10 निर्वाणं नानुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्यते<sup>(4)</sup> ॥ ६

यदि भवन्मतेन निर्वाणं भावः स्यात्तदुपादाय भवेत् । स्वकारणसामग्रीमाश्रित्य  
भवेदित्यर्थः । न चैवमुपादाय निर्वाणमिष्यते । किं तर्ह्यनुपादाय । तद्यदि भावो निर्वा-  
णमनुपादाय तत्कथं निर्वाणं स्यात् । नैवानुपादाय स्याद्भावत्वाद्विज्ञानादिवत् । व्यतिरे-  
ककारणमाह । नानुपादाय [Tib. 199 b] कश्चिद्भावो हि विद्यते इति ॥

1) गण'ते' सु'दङ'दङ'स' र'द'स' ङ' । सु'दङ'दङ'स'य' द'दु'स' द'दु'म' । र'द'स'य'  
द'दु'स'सु'स' म' य'द'स' । द'ग'र' य'द' ग'द'ङ'द' य'द' म' य'द' ।

2) ग'द'ङ'द'ङ' ङ'स' सु'य'द' स'ङ्गे'ङ्गे — Voir ci-dessus, 13.1 — «en aucun  
lieu, en aucun temps, dans aucun système».

3) द'ग'र' य'द' ङ'स' सु'य'द' स'ङ्गे'ङ्गे' ङ्गे' ।

4) गण'ते' सु'दङ'दङ'स' र'द'स' ङ' । ह्ये'दु'म' सु'द'दङ'स' र'े' स'ङ्गे'ङ्गे' । र'द'स'  
य'े' स'ङ्गे'ङ्गे'स' म'य'द'स' । द'ग'र' य'द' य'द'स' म' य'द'स' ।

ग्रन्थात् । यदि भावो हि [न] निर्वाणं पशोदितरोषप्रमङ्गात् । किं तर्ह्यभाव एव  
निर्वाणं क्लेशजन्यनिवृत्तिमात्रत्वादिति ॥ उच्यते । एतदप्ययुक्तं यस्मात् ।

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति ।

निर्वाणं यत्र भावो न नाभावस्तत्र विद्यते ॥ ७

यदि भावो निर्वाणं नेष्यते । यदि निर्वाणं भाव इति नेष्यते । तदा किमभावो 5  
भविष्यति निर्वाणं । अभावोर्भाव न भविष्यतीत्यभिप्रायः । क्लेशजन्यनोर्भावो निर्वाण-  
वति चेदेवं तर्हि क्लेशजन्यनोरनित्यता निर्वाणवति स्यात् । अनित्यतैव हि क्लेश-  
जन्यनोर्भावो नान्यदित्यतोर्भनित्यतैव निर्वाणं स्यात् । न चैतदिष्टं । अयत्नैव मोक्षप्र-  
सङ्गादित्ययुक्तमेवैतत् ॥

किं चान्यत् ।

10

यद्यभावश्च निर्वाणमनुपादाय तत्कथं ।

निर्वाणं न ह्यभावोर्गस्त [Tib. 200 a] यो ऽनुपादाय विद्यते ॥ ८

तत्रभावोर्भनित्यता वा भावमुपादाय<sup>(1)</sup> प्रज्ञप्यते । त्वरवि[167 a]षाणादीनामनित्य-  
तानुपलम्भात् । लक्षणमाश्रित्य लक्ष्यं प्रज्ञप्यते लक्ष्यमाश्रित्य च लक्षणं । घतः परस्पर-

1) गणनें ལྷ་ཅན་འདས་ རྗོལ་མེད། རྗོལ་མེད་ རྗོལ་མེད་ ལུང་འདས་ འཇུར།  
ལྷ་ལ་ ལྷ་ཅན་འདས་ རྗོལ་མེད། རེ་ལ་ རྗོལ་མེད་ ཡོད་ མ་ ཡོད། — Mdo XVII  
ལྷ་ལས་ ... རྗོལ་མེད། — C'est-à-dire: *nirvāṇe yatra* ...

2) गणनें ལྷ་ཅན་འདས་ རྗོལ་མེད། རྗོལ་མེད་ ལུང་འདས་ རེ་ བརྟེན་ མེད།  
ལྷ་ལྷོག་ བརྟེན་ནས་ མ་ ཡོན་པའི། རྗོལ་མེད་ ཡོད་མ་ མ་ ཡོད།

3) *anityatā bhāvanā ropālāya*. — Le tibétain donne un sens très net:  
«*Anityatā*, c'est-à-dire l'*abhāvatā*, ...» རེ་ལ་ རེ་རྟག་པ་ཉིད་ རྗོལ་མེད་མེད་མ་ཉིད་  
ཡོད་མེད་

रूपविक्रमां लक्ष्यलक्षणप्रवृत्तौ । कुतो लक्ष्यं भावमनपेक्ष्यानित्यता भविष्यति । तस्माद्-  
भावोऽप्युपादाय प्रसज्यते । ततो यस्यभावश्च निर्वाणं तत्कथमनुपादाय निर्वाणं भवेत् ।  
उपादायैव तद्वेदभावत्वाद्द्विनाशवत् ॥ एतदेव स्पष्टपत्राह । न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपा-  
दाय विव्यत इति ॥

5 यदि तर्ह्यभावोऽनुपादाय नास्ति किमिदानीमुपादाय बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा भवि-  
ष्यति ॥ केनैतदुक्तं बन्ध्यापुत्रादयोऽभावा इति । उक्तं हि <sup>(1)</sup>पूर्वं ।

भावस्ये च्छप्रमिद्विरभावो नैव सिध्यति ।

भावस्य ह्यन्यथाभावगभावे ब्रुवते तनाः ॥ इति ।

तस्मान्न बन्ध्यापुत्रादीनामभावत्वं । यत्राप्युच्यते ।

10 आकाशे गणशृङ्गे च बन्ध्यायाः पुत्र एव च ।

असत्तथाभिलष्यते तथा भविषु कल्पना ॥ इति ।

तत्रापि भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रं नाभावकल्पना भावत्वासिद्धिरिति विज्ञेयं ।  
बन्ध्यापुत्र इति शब्दमात्रमेवेतत् । नास्यार्थ उपलभ्यते यस्यार्थस्य भावत्वम् [Tib. 200b]  
भावत्वं वा न्यादिनि कुतोऽनुपलभ्यमानस्वभावस्य भावाभावकल्पना योह्यते ॥ तस्माद्  
15 बन्ध्यापुत्रो ऽभाव इति विज्ञेयं ॥ ततश्च स्थितमेव न ह्यभावोऽस्ति योऽनुपादाय विव्यत  
इति ॥

अत्राह । यदि भावो निर्वाणं न भवति । अभावो ऽपि । किं तर्हि निर्वाणमिति ॥  
उच्यते । इह हि भगवद्भिन्नतयागतिः ।

1) XV. 5.

2) Peut-être dans le Catuhçataka? — Voir ci-dessus p. 505. 7.

य आन्नवंनवीभाव उपादाय प्रतीत्य वा ।

सोऽप्र[167 b]तोत्यानुपादाय निर्वाणमुपदिश्यते<sup>(1)</sup> ॥ ९

तत्रान्नवंनवीभाव आगमनगमनभावन्नन्मरणपरंपरेत्यर्थः । स चायमान्नवंनवीभावः  
कदा चिद्धेतुप्रत्ययसामग्र्योमाश्रित्यास्तीति प्रज्ञप्यते । दीर्घरूस्त्ववत् । कदा चिद्धत्व<sup>(2)</sup>  
इति प्रज्ञप्यते । प्रदीपप्रभावद्वोशाङ्कुरवत् । सर्वथा<sup>(4)</sup> यद्यप्युपादाय प्रज्ञप्यते । यदि व 5  
प्रतीत्य ज्ञापत इति व्यवस्थाप्यते<sup>(3)</sup> सर्वथास्य नन्मरणपरंपराप्रबन्धस्याप्रतीत्य वानुपा-  
दाय वा याऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणमिति व्यवस्थाप्यते ॥ न चाप्रवृत्तिमात्रं भावो जा[वो] वेति  
परिकल्पित्युं पार्यत इति । एवं न भावो नाभावो निर्वाणं ॥

अथ वा येषां संस्काराः संसरन्तीति यन्नस्तेषां प्रतीत्य<sup>(6)</sup> प्रतीत्य य उत्पादश्च वि-  
नाशश्च सोऽप्रतीत्य[1]प्रवर्तमानो निर्वाणमिति ऋण्यते । येषां तु पुद्गलः संसरति । तेषां 10  
तस्य नित्यानित्यत्वेना[Tib. 201a]वाच्य[स्य] तत्तदुपादानमाश्रित्य य आन्नवंनवीभावः

1) འོང་བ་ རང་ རྗེ་ འགྲོ་བའི་ རངོས། བརྟེན་ནས་ རླུང་བྱས་ ཀའ་ ཡིན་པ། རྗེ་  
དེ་བརྟེན་ མེན་ རླུང་བྱས་ མེན། ལྷ་ངན་འདས་པ་ ཡིན་པར་ བསྟན། — Sur l'expression  
*ājāvanjavibhāva*, voir ci-dessus 218, n. 2. — Le M. V yut. (édition rouge) a *āja-*  
*cañjivasamāpanna* — འོང་བ་ རང་ འགྲོ་བར་ འགྲུང་བ — (Communiqué par M. le  
Dr. Cordier). — M. J. S. Speyer pense que la formation en རྗེ, qui marque tran-  
sition d'un état dans un autre (Pāṇ. V. 4. 50), est ici anormale.

2) མེས་ འགལ་ རྗེ་ རླུང་བྱས་ནས་ འདོགས་ཏེ་ = *kadā cid upādāya prajña-*  
*pyate*. — La version tibétaine doit être fautive, voir ci dessous n. 5—5).

3) Ce second exemple manque dans le tibétain.

4) *sarvathā* manque dans le tibétain.

5—5) ཀའ་ཏེ་ འདིར་ རླུང་བྱས་ནས་ འདོགས་སམ། བརྟེན་ནས་ རླུང་བོ་<sup>(?)</sup> རྗེས་  
རླུང་བར་ འདོག་ ལྷང་ རླུང་སྟེ།

6) རྗེང་ཅིང་ བརྟེན་ནས་.

स उपादाय प्रवर्तते । स एवोपादायोपादाय प्रवर्तयमानः सन्निदानीमनुपादाय[1]प्रवर्तयमानो निर्वाणमिति व्यपदिश्यते ॥ न च संस्काराणां पुद्गलस्य वाऽप्रवृत्तिमात्रकं भावो-  
भावावेति शक्यं परिकल्पयितुमित्यतोऽपि न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥

किं चान्यत् ।

5 प्रकृषाणां चाब्रवीच्छास्ता भवस्य विभवस्य च ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते<sup>(9)</sup> ॥ १०

तत्र<sup>(4)</sup> सूत्र उक्तं । ये के चिद्भित्तवो भवेन भवस्य निःसरणं पर्येषते विभवेन वाऽपरि-  
ज्ञानं तत्तेषामिति । उभयं ह्येतत्परित्याज्यं भवे तृष्णा विभवे तृष्णा [168a] च । न चैत-  
न्निर्वाणं प्रकृतव्यमुक्तं भगवता । किं तर्ह्यप्रकृतव्यं । तद्यदि निर्वाणं भावद्वयं स्याद-  
10 भावद्वयं वा । तदपि प्रकृतव्यं भवेत् । न च प्रकृतव्यं ।

तस्मान्न भावो नाभावो निर्वाणमिति युज्यते ॥

येषामपि ज्ञानशून्यमनोस्तत्राभावाद्भावद्वयं निर्वाणं स्वयं च भावद्वयत्वाद्भावद्वय-  
मित्युभयद्वयं तेषामुभयद्वयमिति निर्वाणं नोपपद्यत इति प्रतिपाद्यन्नाह ।

1) कुट्टुसुख'दस'.

2) कुट्टुसुख'मिदं कुट्टुसुख'दस'.

3) अस्तुद'स' द'स' वै अद्वैत'स'द'स'। अस्तुद'स' अस्तुद'स'स' स'स' अस्तुद'स'।  
सुद'स' अस्तुद'स'द'स' वै। द'स'स' अस्तुद'स'स' अस्तुद'स'स' अस्तुद'स'स'।

4) Le texte pali le plus voisin de ce sūtra est, à ma connaissance, Udāna p. 33 (iii. 10); sur la *bhava*<sup>o</sup> et *vibhavadiṭṭhi*, Itivuttaka, § 49, Añg. n. I. 83, Majjh. I. 65. — Lotus, VI. 29; et ci-dessus 272, n. 5. Sur la *bhava* et *vibhava-tṛṣṇā*, on connaît le conflit des indianistes: Vergänglichkeitsdurst (Oldenberg), Durst nach (ewigem) Tode (Pisichel), Durst nach Mehrsein (E. Hardy), craving for success (in this present life) (Rhys Davids qui cite Spence Hardy, très ingénieux: «*Wibhava-Taṅhā* is the love of the present life, under the notion that existence will cease therewith»).

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।

भवेद्भावो भावश्च मोक्षस्तच्च न युज्यते<sup>(1)</sup> ॥ ११

यदि [Tib. 201 b] भावाभावोभयद्वयं निर्वाणं स्यात्तदा भावश्चाभावश्च मोक्ष इति स्यात् । ततश्च यः संस्काराणामात्मलाभस्तस्य च विगमः स एव मोक्षः स्यात् । न च संस्कारा एव मोक्ष इति युज्यते । घत एवाह । तच्च न युज्यत इति ॥

5

किं चान्यत् ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं यदि ।

नानुपादाय निर्वाणमुपादायोभयं हि तत्<sup>(2)</sup> ॥ १२

यदि भावाभावद्वयं निर्वाणं स्यात्तदा हेतुप्रत्ययसामग्र्योमुपादायाश्चित्य भवेन्नानुपादाय । किं कारणं । यस्माद्दुपादायोभयं हि तत् । भावमुपादायाभावोभावं चोपादाय भाव 10 इति कृत्वा उभयमेतद्भावं चाभावं चोपादायैव भवति नानुपादाय । एवं निर्वाणं भवेद्भावाभावद्वयं । न चैतदेवमिति न युक्तमेतत् ॥

किं चान्यत् ।

भवेद्भावो भावश्च निर्वाणमुभयं कथं ।

असंस्कृतं च निर्वाणं भावाभावौ च संस्कृतौ<sup>(3)</sup> ॥ १३

16

1) गण'ते' सु'दण'दण'स'स' षे । दद'स' दद' दद'स'मेद' गण'ते'स' षेद' षे ।  
दद'स' दद' दद'स'मेद'स'दण' । स्र'स्र' दणु'द' दे' मे' दे'ग'स' ।

2) गण'ते' सु'दण'दण'स'स' षे । दद'स' दद' दद'स'मेद' गण'ते'स' षेद' षे । सु'  
दण'दण'स'स' स'स'द' षे । दे' ग'दे'स' स'द'द'स' षे । सु'द'स' ।

3) हे'दु'द' सु'दण'दण'स'स' षे । दद'स' दद' दद'स'मेद' गण'ते'स' षेद' षे । सु'  
दण'दण'स'स' द'द'स'स'स' । दद'स' दद' दद'स'मेद' द'द'स'स' षे । — Voir  
ci-dessus p. 175. 4.



भावो हि स्वहेतुप्रत्ययसामग्रीसंभूतत्वात्संस्कृतः । अभावोऽपि [भावं] प्रतीत्य  
सं[168b]भूतत्वाज्जातिप्रत्ययवृत्तानाम्<sup>(1)</sup> संस्कृतः । तद्यदि भावाभावस्वभावे निर्वाणं  
स्यात्तदा नासंस्कृतं संस्कृतमेव । यस्मान्न च संस्कृतमिष्यते तस्मान्न भावाभावस्वरूपं नि-  
र्वाणं युज्यते ॥

5 अथापि स्यान्नैव [Tib. 202a] हि निर्वाणं भावाभावस्वरूपं । किं तर्हि निर्वाणि  
भावाभावविति । एवमपि न युक्तं । कुतो यस्मात्

भवेद्भावो भावश्च निर्वाण उभयं कथं ।

[न तयोरेकत्रास्तित्वमालोकितमसौपर्यथा]<sup>(2)</sup> ॥ १४

भावाभावयोरपि परस्परविरुद्धयोरैकत्र निर्वाणो नास्ति संभव इति ॥ अतः ।

10 भवेद्भावो भावश्च निर्वाण उभयं कथं ।

नैव भवेदित्यभिप्रायः ॥

इदानीं यथा नैव भावो नैवाभावो निर्वाणं युज्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति वा ऽञ्जना ।

अभावे चैव भावे च सा सिद्धे सति सिध्यति<sup>(3)</sup> ॥ १५

1) श्लो'सदि' कुङ्'श्रिष' ऋ'श्री' देष' लघु'सदि' श्रु' ।

2) ई'ल्ल' सु'दङ्'दङ्'स'स'ल' । ददँ'स' दद' ददँ'स'मेद' गति'स' षिद'दे' । दे'  
गति'स' गति'स'ल' षिद'सिद'ते । श्लु'द'स' दद' दे' सुङ्'स' सदि' । — La deuxième  
ligne manque dans nos manuscrits comme dans le xylographe, mais elle est  
donnée dans l'édition des kārikās (Mdo XVII) et dans une citation du Madhya-  
makāvataṅga, fol. 302a. — On est tenté de reconstituer : *parasparaviruddhāyor  
ekatra nāsti sambhavaḥ* (ci-dessous l. 9); mais le tibétain ne donne pas à ce  
passage la forme métrique.

3) ददँ'स' सिद' ददँ'स'सि'मेद' सिद'स' । सु'दङ्'दङ्'स'स' गद' श्लु'द'स' । ददँ'स'  
सि' मेद' दद' ददँ'स'सि'द'ग' । शु'द'ङ्' दे'दे' लघु'स'स' लघु' ।

यदि हि भावो नाम कश्चित्स्यात्तदा तत्प्रतिषेधेन नैव भावो निर्वाणमित्येषा कल्पना । यदि कश्चिद्भावः स्यात्तदा तत्प्रतिषेधेन नैवाभावो निर्वाणं स्यात् । यदा च भावाभाववैव न स्तस्तदा तत्प्रतिषेधोऽपि नास्तीति । तस्मान्नैव भावो नैवाभावो निर्वाणमिति या कल्पना सापि नोपपद्यत एवेति न युक्तमेतत् ॥

किं चान्यत् ।

5

नैवाभावो नैव भावो निर्वाणं यदि [Tib. 202b] विद्यते ।

नैवाभावो नैव भाव इति केन तद्ग्यते ॥ १६

पद्येतनिर्वाणं नैवाभाव[रूपं] नैव भावरूपमस्तीति कल्प्यते । केन तदानीं तदित्यविधं नोभयरूपं निर्वाणमस्तीति श्रद्यते गृह्यते प्रकाशयते वा । किं तत्र निर्वाणे कश्चिद्विधः प्रतिपत्तास्ति । अथ नास्ति । यस्यस्ति । एवं सति निर्वाणोऽपि तवात्मा ॥ 10 ग्यात् । न चेष्टं निरूपादानस्यात्मनो[169a]ऽस्तिवत्त्वात् । अथ नास्ति । केनैतदित्यविधं निर्वाणमस्तीति परिच्छिद्यते । संसारावस्थितः परिच्छिन्नतोति चेत् । यदि संसारावस्थितः परिच्छिन्नोति । स किं विज्ञानेन परिच्छिन्नोति उत ज्ञानेन<sup>(1)</sup> । यदि विज्ञानेनेति परिच्छिद्यते तन्न युज्यते । किं कारणं । यस्मान्निमित्तालम्बनं विज्ञानं न च निर्वाणे किं विनिमित्तमस्ति । तस्मान्न तत्तावद्विज्ञानेनालम्ब्यते । ज्ञानेनापि न ज्ञायते । किं कारणं । 15 यस्मान्ज्ञानेन हि शून्यतालम्बनेन भवितव्यं । तच्चानुत्पाद्भयमेवेति । कथं तेनाविद्यमानस्वरूपेण नैवाभावो नैव भावो निर्वाणमिति गृह्यते सर्वप्रपञ्चातीतरूपत्वाद्ज्ञानस्येति ।

1) गण'ते' कु'दङ्'अरु'स'स' दे । र्द'स' दे' र्द'स'स'स'मे' स'दे'दे । र्द'स'स'मे' स'मे' दे'स' । र्द'दे'स'स'स'स' दे' दे' स'दे'दे'स'स' ।

2) Sur l'opposition du *jñāna* et du *vijñāna*, voir la théorie des quatre *pratiśaranas* (ci-dessus 43, n. 5 et Additions). -- Elle correspond à la définition donnée par R. Garbe, *Bhagavadgītā*, p. 85, ad iii. 41: «die Erkenntnis der philosophischen Wahrheit, das durch die eigene Erfahrung erworbene Wissen», avec cette nuance que le *vijñāna* est discursif, intellectuel, et que le *jñāna* est intuitif. (Voir aussi ci-dessus 65, n. 3, 74, n. 6).

तस्मान्न केन चिन्निरवाणं [Tib. 203a] नैवाभावो नैव भाव इत्युच्यते । घनव्यमानमप्रका-  
श्यमानमगृह्यमाणं तदेवमस्तीति न युज्यते ॥

सर्वथा यथा च निर्वाण एताश्चतस्रः कल्पना न संभवरूपेवं निर्वाणाधिगत्तर्पि  
तथागत एताः कल्पना नैव संभवन्तीति प्रतिपादयन्नाह ।

5 परं निरोधाद्भवान् भवतीत्येव नोच्यते ।  
न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोच्यते<sup>(1)</sup> ॥ १७

उक्तं हि पूर्व<sup>(2)</sup>

घनप्राकृगृहीतस्तु येनास्तोति तथागतः ।

नास्तीति वा कल्पयन् स निर्वृतस्य विकल्पयेत् ॥ इति ।

10 एवं तावत्परं<sup>(3)</sup> निरोधाद्भवति तथागतो न भवति चेति नोच्यते । एतद्भवस्याभा-  
वाद्भवमित्यपि नोच्यते । उभयस्याभावदेव नोभयमिति नोच्यते न गृह्यते ॥

न च केवलं परं निरोधाच्चतुर्भिः प्रकारिर्भगवान्नोच्यते । अपि च ।

तिष्ठमानोऽपि भगवान् भवतीत्येव नोच्यते ।

न भवत्युभयं चेति नोभयं चेति नोच्यते<sup>(4)</sup> ॥ १८

1) स'ठ'म'ल्ल'ङ्' सु'द'ङ्'ल'ङ्'स' सु'र'ङ्'स'। य'द'स' म' म'द'ङ्' र' स'द'ङ्'र'।  
म'द'ङ्' र' र'ल'स' ग'र'ि'ग'ल'स'। ग'र'ि'स' म'द' र'स'ग'ु'द' म' म'द'ङ्'र'। — *Ms. nāhyate,*  
*nājyate.*

2) = XXII. 13 (p. 407). — Le texte, comme la version tibétaine, diverge.  
Nous avons ici : ग'द'ग'ी'स' ल'द'ङ्' सु'ग' स'सु'द'ग'ु'द' स'। र'र'ि' सु'द'ङ्'ल'ङ्'स'स'।  
र' स'द'ङ्'ग'म'े'ग'स'स' य'द' उ'ल'स'। म'द' उ'ल'स' र'स'र'ङ्' र'ङ्'ग'स'स'।

3) सु'द'ङ्'ल'ङ्'स' स'ङ्'ळ'ङ्' = *nirvāṇāt param.*

4) स'ठ'म'ल्ल'ङ्' स'दु'ग'स'स' सु'र'ङ्' य'द'। य'द'स' म' म'द'ङ्' र' स'द'ङ्'र'।

<sup>(1)</sup>पथा च नाद्यं न चोक्तं तथा तथागतपरीक्षायां प्रतिपादितं ॥ अत एव

न सं[169b]सारस्य निर्वाणात्किं चिदस्ति विशेषणं ।

न निर्वाणस्य संसारात्किं चिदस्ति विशेषणं ॥ २९

यस्मात्तिष्ठन्नपि भगवान् भवतोत्थेवमादिना नोक्षते । परिनिर्वृतोऽपि नोक्षते  
भवतोत्थेवमादिना । अत एव संसारनिर्वाणयोः [Tib. 203b] परस्परतो नास्ति कश्चि- 5  
द्विशेषो विचार्यमानयोस्तुल्यवत्त्वात् ॥ यच्चापोदमुक्तं भगवता । अत्ररापो हि भिन्नो  
व्रातित्तरामरणसंसार इति । तदप्यत एवोपपन्नं संसारनिर्वाणयोर्विशेषस्याभावात् ।  
तथा हि

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसारास्य च ।

न तयोस्तरं किं चित्सुमूढमपि विद्यते ॥ २०

10

न च केवलं संसारस्य निर्वाणेनाविशिष्टत्वात्पूर्वापरकोटिकल्पना न संभवति ।  
या अप्येताः ।

མེད་དོ་ལེ་འཇམ་གཉི་ག་དང་། གཉིས་མེད་ལེས་ཀྱང་མི་མངོན་ལོ། — Pour les  
sources canoniques du dogme de la non-existence du Tathāgata même vivant, voir  
Oldenberg, Buddha <sup>5</sup>, p. 330 et suiv.

1—1) Mss. *yathā ca nāḥyam na cāhyam (cāksyam)* — ཇི་ལྟར་མི་མངོན་  
པ་དེ་ལྟར་།

२) འཛོལ་པ་སྐྱ་དན་འདས་པ་ལས། ལྷན་པར་རྩུང་ཟད་ཡོད་མ་ཡིན། སྐྱ་དང་  
འདས་པ་འདྲ་འཛོལ་པ་ལས། ལྷན་པར་རྩུང་ཟད་ཡོད་མ་ཡིན།

३) སྐྱ་དན་འདས་མཐའ་གང་ཡིན་པ། དེ་ནི་འཛོལ་པའི་མཐའ་ཡིན་ཏེ། དེ་  
གཉིས་ལྷན་པར་རྩུང་ཟད་ལོ། མིན་ཏེ། སྐྱ་དང་ལྷན་པར་ཡོད་མ་ཡིན།

परं निरोधादत्ताद्याः शाश्वताद्याश्च दृष्टयः ।

निर्वाणमपरात्तं च पूर्वात्तं च समाश्रिताः<sup>(1)</sup> ॥ २१

ता अप्यत एव नोपपद्यन्ते संनारनिर्वाणयोर्भयोरपि प्रकृतिशास्त्रवेनैकरसत्वात् ॥  
तत्र परं निरोधादित्यनेनोपलक्षणो न चतस्रो दृष्टयः परिगृह्यन्ते । तद्यथा ' भवति तथागतः  
6 परं मरणात् ' न भवति तथागतः परं मरणात् ' भवति च न भवति च तथागतः परं मर-  
णात् ' नैव भवति न न भवति तथागतः परं मरणादिति ' एताश्चतस्रो दृष्टयो निर्वाणप-  
रामर्शेन प्रवृत्ताः ॥

अत्ताद्या अपि च दृष्टयः । तद्यथा ' अतवान् लोकोऽनत्तवांशा[त्तवांशा]नत्तवांश  
नैवात्तवानानत्तवान् लोक इति ' एताश्चतस्रो दृष्टयोऽपरात्तं समाश्रित्य [Tib. 204a] प्रवृ-  
10 [170a]त्ताः ॥ तत्रात्मनो लोकस्य<sup>(2)</sup> वातीतमुत्पादमपश्यन्नत्तवान् लोक इत्येवं कल्पपन्न-  
परात्तमालम्ब्य प्रवर्तते । एवमनागतमुत्पादं पश्यन्नत्तवान् लोक इति प्रवर्तते । पश्यं-  
शापश्यंशोभयथा प्रतिपद्यते । द्वयप्रतिषेधेन नैवात्तवानानत्तवानिति प्रतिपद्यते ॥ शा-  
श्वतो लोकोऽशाश्वतो लोकः शाश्वतशाश्वतश्च नैव शाश्वतो नैवाशाश्वतो लोक इत्येताश्च-  
तस्रो दृष्टयः पूर्वात्तं समाश्रित्य प्रवर्तते । तत्रात्मनो लोकस्य<sup>(3)</sup> वातीतमुत्पादं पश्यन् शा-  
15 श्वतो लोक इति प्रतिपद्यते । अपश्यन्नशाश्वत इति प्रतिपद्यते । पश्यंशापश्यंश्च शाश्वतशा-  
शाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते । नैव पश्यन्नैवापश्यन् नैव शाश्वतो नाशाश्वतश्चेति प्रतिपद्यते  
पूर्वात्तमाश्रित्य ।

1) गण' अदस' यङ्'ऊङ्' मस्र'सॅण'स' द्' । ङण'अ' सॅण'स'स' ङ्'स'द'ग' ।  
ङ्'दङ्'अदस' द्' सु' मस्र' द्' । सु'सु' मस्र'अ' सङ्'स' यिङ् ।

2) सदण' द्' अदङ्'ङ्' = ... lokasya ca.

3) अदस'सदि' : Fautif pour स'अदस'सदि'.

ताश्चैता दृष्टयः कथं पुंशते । यदि कस्य चित्पदार्थस्य कश्चित्स्वभावो भवेत्तस्य  
भावभावकल्पनात्स्युरेता दृष्टयः । यदा तु संसारनिर्वाणयोर्विशेषः प्रतिपादितस्तदा

शून्येषु सर्वधर्मेषु किमनन्तं किमन्तवत् ।

किमन्तमन्तवच्च नानन्तं नात्तवच्च किं ॥ २२

किं तदेव किमन्यत्किं शाश्वतं किमशाश्वतं ।

5

प्रशाश्वतं शाश्वतं च किं वा नोभयमप्यतः ॥ २३

चतुर्दशा [Tib. 204b] प्येतान्यव्याकृतवस्तून्यसति भावस्वरूपे नैव पुंशते । यस्तु  
भावस्वरूपमध्यागोप्य तद्विगमाविविगमत एता दृष्टीरूपान्माभिनिविशति तस्यायमभिनि-  
वेशो निर्वाणपुरगामिनं पन्थानं विरूपादि सांसारिकेषु च दुःखेषु नियोजयतीति वि-  
ज्ञेयं ॥ [170 b]

10

अत्राह । यद्येवं भवता निर्वाणमपि प्रतिषिद्धं । ननु च य एष भगवता जनत्तच-  
रितसहस्राश्वनुवर्तकेन विदिताविपरीतसकलज्ञगदाश<sup>(6)</sup>स्वभावेन मत्काकरूपापरतत्त्वेण  
“प्रियैकपुत्रकप्रेमानुगताशेषत्रिभुवनज्ञनेन<sup>(6)</sup> चरितप्रतिपत्तानुज्ञपो धर्मो देशितो लोकस्य  
निर्वाणाधिगमार्थं स एवं सति व्यर्थ एव ज्ञायते ॥ उच्यते । यदि कश्चिद्धर्मा नाम स्वभा-

1) དངོས་ལོ་ བཅས་ཅན་ ལྷོང་ལ་ལ། མཐའ་ཡོད་ ཅེ་ རིག་ མཐའ་མེད་ ཅེ།  
མཐའ་ རྟེན་ མཐའ་མེད་ ཅེ་ རིག་ ཡིན། མཐའ་རྟེན་ མཐའ་མེད་ མེད་ལ་ ཅེ།

2) དེ་རྟེན་ ཅེ་ རིག་ གཞན་ ཅེ་ ཡིན། རྟེན་ལ་ ཅེ་ རིག་ མེ་ རྟེན་ ཅེ། རྟེན་ རྟེན་  
མེ་ རྟེན་ གཞི་ ཅེ། གཞི་ ག་ མེད་ལའང་ ཅེ་ རིག་ ཡིན།

3) Les deux derniers *avyākṛtas* (*kim tad eva kim anyat*) ne sont pas ex-  
pliqués par Candrakīrti. — Sur les diverses *arjetis*, voir Chapitre XXVII.

4) Mss. *tadvigamādhigata*. དེ་ རྟེན་ བྲལ་ལ་ རྟེན་ མ་ བྲལ་ལ་ལས་.

5) *āçaya* manque dans le tibétain.

6—6) Manque dans le tibétain.

वत्प्रपतः स्यात् 'के चिच्च सत्तास्तस्य धर्मस्य ओतारः स्युः ' कश्चिद्वा देशिता<sup>(2)</sup> बुद्धो भग-  
वान्नाम भावस्वभावः [स्यात्] स्यादेतदेवं । यदा तु

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः ।

न वा चित्तकस्य चित्तकश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः<sup>(3)</sup> ॥ २४

- 5 तदा कुतोऽस्माकं यथोक्तदोषप्रसङ्गः । इह हि सर्वेषां प्रपञ्चानां निमित्तानां प  
उपशमो ऽप्रवृत्तिसन्निर्वाणं । स एव चोपशमः प्रकृत्यैवोपशात्तत्त्वाच्छिवः । वाचामप्रवृ-  
त्तेर्वा प्रपञ्चोपशमश्चित्तस्याप्रवृत्तेः शिवः । ज्ञेशानामप्रवृत्त्या वा प्रपञ्चोपशमो जन्म[नो]-  
ऽप्रवृत्त्या<sup>(4)</sup> शिवः । ज्ञेशप्रह्णोपेन वा [Tib. 205 a] प्रपञ्चोपशमो निरवशेषवासनाप्रह्णोपेन  
शिवः । ज्ञेयानुपलब्ध्या वा प्रपञ्चोपशमो ज्ञानानुपलब्ध्या शिवः ॥ यदा चैवं बुद्धा भगवतः  
10 सर्वप्रपञ्चोपशात्तत्रपे निर्वाणे शिनेऽस्थानयोगेन नभसीव हंसराज्ञाः<sup>(6)</sup> स्थिताः स्व<sup>(7)</sup>पुण्यज्ञा-  
नसंभार<sup>(7)</sup>पक्षपातवति वातगमेन<sup>(8)</sup> [वा] गगनस्याकिञ्चनत्वात् । तदा सर्वनिमित्तानुपलम्भान्

1) D'après le tibétain *ke cid vā*.

2) Mss. *deyitā* — རྟོན་པ་མོ་

3) དམིགས་པ་ བམས་ཅན་ ཉུང་ཞིང་ ཞིང་། རྟོན་པ་ ཉུང་ཞིང་ ཞིང་སྟེ། སངས་  
རྒྱལ་ལྷིས་ ཞིང་ གང་རྩ་ ཡང་། སྤྱོད་ལའང་ ཚེས་ འགའ་ མ་ བསྟན་ཏོ། — Cité ad  
XVIII. 7.

4) Mss. *°pravṛtyā vā śivah*.

5) Mss. *°prahānena vā śivah*.

6) Mss. *hamsarāṇaḥ*.

7) *puṇyajñānasambhāra* manque dans le tibétain. — Les deux *sambharas* de mérite et de savoir) du Bodhisattva sont fréquemment comparés aux deux ailes de l'oiseau.

8) Mss. *pakṣayotavāte vā toḥ ca gayane* འདྲ་གི་ གཤེགས་པ་ བདམས་པའི་  
རྒྱུང་ལ་ གནས་པའམ། རྣམ་མཁའ་ ཅི་ ཡང་ མ་ ཡིན་པ་ཉིད་ཀྱི་ རྩེར་ རྒྱུང་ རྣམ་  
མཁའ་ལ་ གནས་པ་ ལྟར་ — «Placé sur le vent de son vol (*pakṣapāta*) ou, en  
raison du néant de l'espace, sur [cet] espace (c'est-à-dire sur ce néant) qu'est le  
vent». L'oiseau n'a pas de *sthāna*.

क्व चिद्वेषु वा मनुष्येषु वा न कस्य चिद्वेषस्य वा मनुष्यस्य वा न कश्चिद्धर्मः संज्ञित-  
शिको वा [171a] वैषवदानिको वा देशित इति विज्ञेयम् ॥

यथोक्तमार्थतथागतमुख्यसूत्रे । यां च रात्रिं शास्त्रमते तथागतोऽनुतरां सम्यक्संबो-  
धिमभिसंबुद्धो यां च रात्रिमनुपादाय परिनिर्वास्यति । अत्राक्षरे तथागतेनैकमप्यतरं नो-  
दाकृतं न व्याकृतं नापि प्रव्याकृति नापि प्रव्याकृतिश्च्यति<sup>(2)</sup> । अथ च यथाधिमुक्ताः 5  
सर्वसंज्ञा नानाधात्वाशयास्तां तां विविधां तथागतवाचं निश्चरन्तो संज्ञानस्ति । तेषामेवं  
पृथक् पृथग्भवति । अयं भगवान्स्मभ्यमिमं धर्मं देशयति । वयं च तथागतस्य धर्मदेशनां  
गणुमः । तत्र तथागतो न कल्पयति न विकल्पयति । सर्वकल्पविकल्पनालवासनाप्र-  
पञ्चविगतो हि शास्त्रमते तथागत इति विस्तरः ॥

तथा ।

10

अवाच<sup>(3)</sup> अनुतराः सर्वं शून्याः शास्तादिनिर्मलाः ।

य एवं ज्ञानति धर्मान् कुमारो बुद्ध सोच्यते ॥ इति ॥

यदि तर्हीवं [न] क्व चित्कस्य चित्कश्चिद्धर्मा बुद्धेन देशितस्तत्कथमिम एते  
त्रिचिन्नाः प्रवचनव्यवहाराः प्रज्ञापन्ते ॥ उच्यते । अविद्यानिदानुगतानां देहिनां स्वप्ना-  
यमानानामिव स्वविकल्पाभ्युदय एषः । अयं भगवान्<sup>(5)</sup> संकर्लात्रभुवनमुरामुरनराथ<sup>(5)</sup> इमं 15  
धर्ममस्मभ्यं देशयतीति [Tib. 205b] ॥ यथोक्तं भगवता

1) Voir ci-dessus 366. 1.

2) La citation s'arrête ici dans le tibétain qui passe à la l. 10.

3) Mss. *avoca*. — ཚེ་ག་མེད་; sans voix, ineffables. — ཚེ་ས་རྒྱལ་མ་ དེ་ལྟར་  
ལུས་ཤེས་པ། དེ་ནི་གཞིན་ཏུ་སངས་རྒྱལ་པོ་ཡོད་། «On l'appelle un Bouddha-  
Prince, un Bodhisattva de la terre des *kumāras*.» (?)

4) ཚེ་ལམ་ཚེ་པའི་ལ་རྒྱལ་ས་

5-5) Manque dans le tibétain.



तथागतो हि प्रतिबिम्बभूतः

कुशलस्य धर्मस्य घनास्रवस्य ।

नैवात्र तथता<sup>(1)</sup> न तथागतोऽस्ति

बिम्बं च संदृश्यति सर्वलोके ॥ इति ॥

- 5 एतच्च तथागतवाग्मुक्ष्यपरिवर्ते विस्तरेण व्याख्यातं ॥ ततश्च निर्वा[171b]णार्थं  
धर्मदेशनाया घभावात्कुतो धर्मदेशनायाः सद्भावेन निर्वाणस्यास्तित्वं भविष्यति । तस्मा-  
न्निर्वाणमपि नास्तीति सिद्धं ॥ उक्तं च भगवता

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितं ।

घाकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचितः ॥ इति ।

- 10 तथा । न तेषां भगवन् बुद्धोत्पादो ये कस्य चिद्धर्मस्योत्पन्नं वा निरोधं वेच्छन्ति ।  
न तेषां भगवन् संसारसमतिक्रमो ये निर्वाणं भावतः पर्येषते । तत्कस्य हेतोः । निर्वाण-  
मिति भगवन् यः प्रथमः सर्वनिमित्तानामुपरतिः सर्वोञ्जितसंमिञ्जितानां<sup>(6)</sup> तदिमे भगवन्मो-

1) On peut corriger *naivātra tattvam*; mais le tibétain porte དེ་སའི་ན་ཉིད་.

2) གཟུགས་བརྒྱན་ aussi équivalent de *pratibimba*. — C'est la théorie du *nirmāṇakāya*, à laquelle se soude celle du *sambhogakāya*, voir JRAS. 1906, 943.

3) དེ་སའི་ན་གཤམ་གས་པའི་ གསང་བ་ བསྟན་པའི་ ལེའུ. On a ci-dessus p. 539

1. 3. དེ་སའི་ན་ གཤམ་གས་པའི་ གསང་པའི་ མདོ་.

4) Mss. °*deçanānām*.

5) ཅམ་མཁའ་ཉིད་ཀྱིས་.

6) Restitution très douteuse. Mss. *sarvejita aninjitānām*. ཅམ་པར་རྟོག་པ་  
ཐམས་ཅད་ འགགས་པ་ = *uparatiḥ sarvavikalpānām*. — Sur *inḥ*, *sammīñj* voir  
Leumann, Album Kern, 393. — Les formes en *inḥ*, M. Vyut. § 126. 83,  
§ 248. 28. — Ci-dessus 334, n. 8. — *inḥita*, Suttanipāta iii. 12 — *aninḥana*  
(གཤམ་གས་པའི་) Lalita 314. 14 — *unmiñjita*, M. Vyut. 133. 24, Daçabhūmaka

कूपरूपा [ये] स्वाध्याते धर्मविनये प्रव्रज्य तीर्थिकदष्टौ निपतिता निर्वाणं भावतः पर्य-  
 षत्ते । तद्यथा तिलेभ्यस्तेलं क्षीरात्सर्पिः । अत्यन्तपरिनिर्वृतिषु भगवन् सर्वधर्मेषु ये नि-  
 र्वाणं मार्गति तानरूपाभिर्मानिकान् तीर्थिकानिति वदामि । न भगवन् योगाचारः [Tib.  
 206 a] सम्यक् प्रतिपन्नः कस्य चिद्धर्मस्योत्पादं वा निरोधं वा करोति । नापि कस्य  
 चिद्धर्मस्य प्राप्तिमिच्छति नाभिसमयमिति विस्तरः ॥

5

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां मध्यमकवृत्तौ निर्वाणपरीता नाम पञ्चविं-  
 शतितमं प्रकरणं ॥

cité Madh. avat. 68. 14 (traduction, Muséon, 1907, 311), Çikṣās. 215. 16; *un-  
 mīṅja* (?), Sukhāvati § 11. — *nimīṅjita*, M. Vyut. 133. 28. — *saṃmīṅjita*,  
 Lalita 297. 7 (240. 3), Çikṣās. 215 9 et sources citées Majjh. I 533, Div. 473. 6.

1) Manque dans le tibétain. Voir ci-dessus 337, n. 1. — Çikṣās. 148. 10.

2) རྣམ་འབྲུལ་སྤྱོད་པ་ = *yogin* = *yogāvacara*, «one practising yoga»  
 (Childers) — Comparer Çikṣās. 138. 3; le conflit du *dhammayoga* et du *jhāna-  
 yoga*, A ñg. III 355; je ne suis pas sûr que Mh v. I. 120 vise Pécote Vijnāna-  
 vadin.

## XXVI.

## द्वादशाङ्कपरीक्षा नाम षट्त्रिंशत्तितमं प्रकरणं

अत्राह । पदुक्तं<sup>(1)</sup> ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्षते ।

5 सा प्रज्ञप्तिरूपादा[172a]य प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ।

कः पुनरसौ प्रतीत्यसमुत्पादो यः शून्यतेत्युच्यते ॥ अथवा यदेतदुक्तं ।

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ।

दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव च ॥ इति ।

तत्कतमोऽसौ प्रतीत्यसमुत्पाद इति ॥ अतस्तदङ्कप्रभेदविवक्षयेदमुच्यते ।

10 पुनर्भावाय संस्कारानविद्यानिवृत्तिसिद्ध्या ।

अभिसंस्कृते यास्तेर्गतिं गच्छति [कर्मभिः]<sup>(4)</sup> ॥ १

तत्राविद्याऽज्ञानं तमो यथाभूतार्थप्रच्छादकं स्तिमितता । अविद्याया निवृत्तः क्लृ-  
दितः पुद्गलः पुनर्भावाय पुनर्भावार्थं पुनर्भावोत्पत्त्यर्थमभिसंस्करोति । उत्पादयति [यान्]

1) XXIV. 18.

2) XXIV. 40.

3) देविः ऽऽहं ऽऽहम् । — *Mss. tadasaṅga.*

4) म'सि' स'सि'स'स'स' ऽऽह'सि'स'स' । अ'सु'सु'स' क'स'स'ग'स'स'स'स'स' ।  
स' । — *Mss.*  
*nirvṛta.*

5) Manque dans le tibétain, qui a: *tayā avidyayā nirvṛtah...*

6) *Mss. nirvṛtah.*



तत्र कर्मक्षेत्राविद्धं<sup>(1)</sup> तस्मिन् तस्मिन्नुपपत्त्यायतने नामयतीति नाम संज्ञावशेन  
वार्थेषु नामयतीति नाम ॥ चत्वारो ऽब्रुपिणः स्कन्धा नामेति व्यपदिश्यते<sup>(5)</sup>

ब्रूयत इति ब्रूयं बाध्यत इत्यर्थः । इदं च ब्रूयं पूर्वकं च नाम उभयमेतद्भिर्सेत्तिया  
नामब्रूपमिति व्यवस्थाप्यते ॥

5 तत्र बिम्बप्रतिबिम्बन्याये<sup>(8)</sup>[172b]न स्वाध्यायदीपमुद्राप्रतिमुद्रादिन्यायेन वा<sup>(9)</sup> म-  
रुणात्तिकेषु स्कन्धेषु निरुध्यमानेष्वेकस्मिन्नेव तपो तुलारूपनामोन्नामन्यायेनैव [स्त्रीय]-  
पत्यांशिकाः स्कन्धा प्रथाकर्मात्तेषु उपज्ञायन्ते ॥ एवं च बिम्बप्रतिबिम्बमुद्राप्रतिमुद्रा-  
न्यायेन प्रतीत्यसमुत्पादः सिध्यति ।

1) སྐོས་པ་. — Voir Çarad Candra sub voc. སྐོས་, to direct, to deile

2) སྐོས་པ་ de འབྲིན་ «conduire». = *nayati*.

3) མེང་གི་ དབང་གིས་.

4) རྒྱལ་པ་, oublié par Çarad Candra, «to run, to start, to go».

5—5) En prose dans le tibétain.

6) གཞིག་ཏུ་ རྒྱུང་བས་ = «parce qu'il est susceptible d'être examiné».

7) གཞིན་པར་ བྱ་བར་ རྒྱུང་ = «il est susceptible d'être frappé».

8) གཟུགས་ དང་ གཟུགས་ བརྟེན་.

9—9) Manque dans le tibétain. — Voir ci-dessus 428, n. 3 et ci-dessous 551. 14.

10) བ་མ་ འཆི་བའི་ སྤང་བོ་.

11) སྐོས་པའི་ ཆའི་ སྤང་བོ་. — On peut lire *nyāyenaupap*°. — Voir ci-dessus

p. 228, n. 5. — Comparer l'expression *aupapattibhavika vipāka* (Abhidh. k. v. 307b 7).

12) འཇམ་ཤེས་ རི་ལྟར་ འབངས་པ་ལྟར་.

13) Le traducteur tibétain supprime ce qui suit jusque p. 552. 4.

14) Voir Visuddhimagga, apud Warren, *Buddhism in translations*, p. 239.

तुलादपडनामोन्नामन्यायेन तु यद्विज्ञानं संनिविशत इत्युक्तं । तद्बाल्लोकबोधानु-  
रोधेन समानकाल एव भवप्रतिसंधिरिति ।

तथा समानेन समानकालं

लोकस्य दुःखं च सुखोदयं च ।

कर्तुं च कर्तुं च सदास्तु शक्ति-

5

स्तमः प्रकाशं च यथैव भानोः ॥ इति<sup>(2)</sup> ।

न तु पुनः प्रतीत्यसमुत्पादस्वप्नपविचक्षणानामेवं वक्तुं पुन्यते सारुचर्पादिबभेक-  
तपो तुलादपडनामोन्नामदृष्टान्तेनेति ।

अन्मोन्मुखं न सदिदं यदि ज्ञायमानं

नाशोन्मुखं सदिपि नाम निरूध्यमानं ।

10

इष्टं तदा कथमिदं तुलया समानं

कर्त्रा विना अनिरूप्यं न च पुक्तद्वया<sup>(3)</sup> ॥

इत्यादिवचनात् । यथा बिम्बप्रतिबिम्बमुद्गाप्रतिमुद्गादिन्यायेन तपिकत्वं नेष्यते  
भवेद्विस्तथान्यस्यापि भावस्योत्पादसम[न]त्तर्ध्वंसिनः तपिकत्वं न युक्तं । यतो ज्ञातिव-  
रास्थित्यनित्यताष्यानि चत्वारि संस्कृतलक्षणान्युत्पद्यमानस्य भावस्य ब्राह्मस्याध्या- 15

1) Sur cette comparaison du Çālistamba et sa portée, voir *Madhyamakāvātāra*. vi. 18.

2) *Madhyamakāvātāra*, vi.

3) *Madhyamakāvātāra*, vi. 19 (p. 95 de l'édition Bibl. Buddhica); le dernier pāda est cité ci-dessus 79. 13.

4) Sic Mss.

5) Mss. °thāpi, °syāpi.

6) Les textes canoniques s'accordent sur ce point qu'il y a trois *samskṛta-lakṣaṇas* (*utpāda*, *vyaya*, *sthityanyathātva* (= *jarā*), voir ci-dessus 145, n. 1. — [Ici on a *anītyatā* = *vyaya* = *bhaṅga*]. — Les *Vaibhāṣika*s affirment qu'il y en a quatre: *utpāda*, *vyaya*, *sthiti*, *sthityanyathātva*, le troisième étant implicitement indiqué dans le quatrième. *Bhagavat*, dissimulant la *sthiti* pour effrayer les disciples, a, dans les *Sūtras*, réduit les *lakṣaṇas* à trois: *jātijarānītyatā*. Mais l'enseignement de l'*Abhidharma* est *lakṣaṇika*, non plus *ābhīprāyika*. — Dans

त्तिकस्य वा एकस्मिन्नेव क्षणे भवन्तीत्यभिधर्मपाठः । तत्र जातिश्रयोः परस्परविरोधा-  
त्स्थित्यनित्यतयोश्चैकस्मिन्नेव भावे न युगपत्संभव इष्यते सद्भिः ।

(2) क्षणिके सर्वथाऽभावात्कृतः का चित्पुराणता ।

स्थैर्यादक्षणािके चापि कृतः का चित्पु[178a]राणता ॥

5

यथाक्षोऽस्ति क्षणस्थैवमदिमध्यं च कल्प्यता ।

अन्तर्कवात्क्षणास्थैव न लोकस्य क्षणस्थितिः ॥

अदिमध्यावसानानि चिह्नानि क्षणावत्पुनः ।

आदिमध्यावसानत्वे न स्वतः परतोऽपि वा ॥

Bodhisattvabhūmi, I. xvii, § 15, le quatrième *lakṣaṇa*, qui est la *jarā* (*anyatvam vā anyathātvam vā*), résulte de l'analyse du texte *sthitanyathātvam* (*thitassa aññathattam*), «modification de ce qui dure».

D'après ce même traité, les *lakṣaṇas* existent dans et pour chaque moment, Voici la définition de la durée: *utpannasya yas tatkālāvipranāṣaḥ sā sthitir iti* (comparer 281, n. 1).

L'Abhidh. k. v. (Burn. 124) expose le système (peut-être celui de l'auteur?) d'après lequel les trois (ou quatre *lakṣaṇas*) caractérisent la série, le *samskāraprabandha* qui est *samskṛta*, et non pas le *kṣaṇa*; *na tu kṣaṇasyotpādādāya utpādavyayasthityanyathātvakṣaṇā dharmāḥ prajñāyante . kṣaṇasya duravadhāratvāt*. Ne dites-pas qu'ils existent bien que non perçus (*aprajñāyamānāḥ*), car c'est précisément pour écarter cette opinion que Bhagavat a dit: *utpādo 'pi . . . prajñāyante . . .* Par *utpāda* il faut entendre le commencement de la série (*pravāhasyādīr utpāda iti*); par *sthitir* la série même (*sa eva pravāhaḥ sthitir*), la série évoluant (*anuvart*) par l'évolution de moments semblables (*sadr̥ṣakṣaṇānuvṛtti*).

1) Mss. °*tity evaval abhi*°, *etadad abhi*°. — Il est difficile, sans le secours de la version tibétaine, de s'assurer de la correction du texte.

2) L'auteur combat cette thèse des Ābhidhārmikas que le *kṣaṇa* a fin, milieu, commencement, et il aboutit à la négation du concept *kṣaṇika*. Ce concept est absurde. On ne peut pas dire que le *kṣaṇika* ou l'*akṣaṇika* vieillisse (*jarā, purāṇatā*). Si on admet que le *kṣaṇa* prend fin (ce qui est de sa définition, *vināṣa = anityatā*), on doit admettre qu'il commence et qu'il dure, puisqu'il prend fin; et il faut appliquer au commencement, au milieu et à la fin, le même raisonnement: le commencement commence, dure, finit.

3) Mss. *ajanike*.

4) Mss. *ātmaḥatvāt*.

5) Or tel n'est pas l'avis du monde que le *kṣaṇa* ait une durée (?).

इति मध्यमकसिद्धान्तपाठात् क्षणिकपदार्थासिद्धेरसिद्धिरवसेया । न च ज्ञातिमरण-  
योः परस्परभिन्नलक्षणयोरैकस्मिन् क्षणे संभवो भवेत् । संशयनिश्चयज्ञानयोरालोकान्धकार-  
योर्ज्ञानाज्ञानयोर्बीजाङ्कुरयोर्मरणभवोपपत्तिभवयोर्भिन्नलक्षणयोरित्यादि[वत्] ॥ परस्पर-  
निरपेक्षयोरेव स्वकृतप्रत्ययसिद्धयोः सङ्भावो युज्यते मध्येतरगोविषाणयोर्पुंवतितस्तनयो-  
र्नरकर्णयोरित्यादि[वत्] । न तु पुनः कदा चिदपि परस्परविरुद्धयोर्विनाशोत्पादयोः ॥ 5  
यद्योक्तं रागरक्तपरीक्षायां<sup>(3)</sup>

सकैव पुनरुद्धतिर्न युक्ता रागरक्तयोः ।

भवेतां रागरक्तौ किं निरपेक्षौ परस्परं ॥

नैकत्वे सङ्भावोऽस्ति न तेनैव किं तत्सङ् ।

पृथक्त्वे सङ्भावोऽप्य कुत एव भविष्यति ॥

10

एवं रक्तेन रागस्य सिद्धिर्न सङ् नासङ् ।

रागवत्सर्वधर्माणां सिद्धिर्न सङ् नासङ् ॥

इति प्रतिषेधात्कुतः समानकालता भावानां मरणभवोपपत्तिभवयोरिति । अतः सङ्भावो  
विनेयन्ननबोधानुरोधप्रवृत्त एवेति लक्ष्यते । ते[न] नैकस्मिन्नेव क्षणे नामोन्नामौ तुलायाः  
संभवतः । नामोन्नामयोः कालभेदात् । अलवत्पुरुषाच्छृणामात्रेणा पञ्चषष्टिः क्षणा घ[178b] 15  
निक्रामन्तीति पाठात् । उत्पलपत्रशतसङ्ख्यवेधवत्सूच्यग्रेणेति । घृथाप्यत्र उत्पलपत्र-  
शतसङ्ख्यवेधः सूच्यग्रेणा क्रमशो वेधोऽवसेयः क्षणानामतिसूक्ष्मत्वात् । एकक्षणेन श्लोकान्त-  
रपदोदाहरणवत् ॥

1) J'ignore de quel traité il est question.

2) Nous savons que l'Abhidharma admet, contre les Sūtras, le *sahotpan-  
nayan janyajanakabhāva* (Abhidh. k. v. 242a).

3) VI. 3, 4, 10 (pages 139 et suiv.).

4) Mss. *atrāpy*.

5) Mss. *avaçesah*.





किं च ।

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादं प्रपञ्चोपशमं शिवं <sup>(1)</sup> ।

5 इतिपाठाडुत्पादनिरोधयोर्संभव एव प्रतिपादितः शास्त्रे मध्यमके [1] आगममूत्रेषु ।

<sup>(3)</sup> अविनाशमनुत्पन्नं धर्मधातुसमं जगत् ।

सन्नधातुं च देशेति एषा लोकानुवर्तना ॥

<sup>(4)</sup> त्रीषु अथमु सन्नानां प्रकृतिं नोपलम्बति ।

सन्नधातुं च देशेति एषा लोकानुवर्तना । इत्यादि ॥

1) Voir ci-dessus p. 11.

2) Sic Mss., lecture probablement incorrecte. Les deux stances qui suivent présentent une grande ressemblance, d'une part avec les *çlokas* appartenant à la secte des Pūrvaçailas [मैःसिरे' श्वे'स' रद' मसुठ'सिरे' के'ग'सु'स'उद'स' र'ग'ल'स] cités dans le *Madhyamakāvatārabhāṣya* (page 134, ad VI. 44), d'autre part, du moins pour le refrain (*eṣā lokānuvartanā*), avec le *Mahāvastu*, I. 168. 170.

3) Mss. *na viç(n)adv(bd)āṇa uparṇṇa(m) dharmmā vā usam̐majagam / sat tadhā(thām) u(tu) va daṃçes(p)i eṣ(s)ā lo āçu(anu) vatte(a)sā*. — Le *çloka* des Pūrvaçailas n'est pas exactement équivalent: *के'ग'स' मे'र' उ'र' श्वे'मे'द'ल' के'स' र'सि'र'स' रद' म'सु'ठ'स'स' सु'र' उ'र' । श्वे'ग'स'सि' स'सु'ल'स' स'सु'र' म'सु'र' स' । र'द' के' र'द'सि'र'के' म'सु'ठ' र'सु'ग' यि'र' ।* = «Exempt de destruction, exempt de naissance [le monde] est identique au *dharmadhātu*: cependant [le Bouddha] enseigne l'âge où la destruction a lieu par le feu (*tejahsamsvartakalpa*). C'est condescendance pour le monde». — Nos scribes ont peut-être pris indument le troisième pāda de la strophe suivante; on peut lire: *tejahkalpaṃ ca...*

4) Mss. *tisu adhyāsu sannānam paṃkatī noyalambhati / sattathāṃti ca daṃçesi eṣā lo anuvartatçetyādī*. Le texte des Pūrvaçailas correspond exactement: *रु'स' ग'सु'म'र'ग'रु' श्वे'स'स' उ'र'श्वे' । र'द'स'सि'र' र'सि'ग'स'स' म' यि'र'ल' । श्वे'स'स' उ'र' स'स'स' उ'र' श्वे'र' म'सु'र'स' । र'द' के' . . .*

(1)  
तथा ।

फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा ।

मरीचिसदृशी संज्ञा संस्काराः कदलीनिभाः ।

मायोपमं च विज्ञानमुक्तमादित्यबन्धुना ॥

एवं धर्मान् वीक्षमाणो भित्तुरारब्धवीर्यवान् ।

5

दिवा वा यदि वा रात्रौ संप्रज्ञानन् प्रतिस्मृतः ।

प्रतिविध्येत्पदं शास्त्रे संस्कारोपशमं शिवं ॥ इति ।

एताञ्च गाथाः सर्वनिकायशास्त्रसूत्रेषु पठ्यन्ते । अतः फेनपिण्डादीनां क्तुप्रत्यय-  
सामर्थ्ये प्राच्य प्रतीत्य समुत्पन्नानां सार्वस्तुविगतानां कुतः क्षणिकान्तिकाकचित्तेति ॥  
महायानसूत्रेषु च ।

10

मुपिनोपमा भवगतो सकला

न हि कश्चि ज्ञायति न चो म्रियते ।

न च कर्म नश्यति कदाचि कृतं

फलदेति कृष्णशुभ संसर्तो ॥

Nos stances sont prācrites; nous les avons reconstituées en quasi-sanscrit, désespérant de rétablir l'original. — Peut-être faut-il lire *deçesi ... pakati nopalabhyate*....

1) Ces stances sont citées ci-dessus p. 41. 9. Les trois premières lignes == *Samyutta III*, p. 142, 29-31; les trois dernières correspondent moins étroitement à 143. 8-12: *evam kh. nde (?) avekkheyya bhikkhu ārabdhavīriyo / divā vā yadi vā rattim sampajāno patissato / jāheyya sabbasaññogaṃ kareyya saraṇattano / careyyādittasiso va patthayaṃ accutam padan ti /*

2) «Dans les sūtras et dans les traités de toutes les sectes.» — Par traité, *śāstra* (= *prakaraṇa*), il faut sans doute entendre les livres d'Abhidharma. — Dans le *Madhyamakāvātra*, p. 22, Candrakīrti se sert de ces stances pour établir que le Petit Véhicule enseigne le *skandhanairātmya*.

न च शाश्वतं न च उक्तेः पुरो  
 न च कर्मसंघपु [174A] न चापि स्थितिः ।  
 न च सोपि क्वल पुनरास्पृशती  
 न च घ्न्यु क्वल पुन वेदयते ॥

5

<sup>(1)</sup> यथा कुमारी सुपिनात्तरस्मिं  
 स्वपुत्र ज्ञातं च मृतं च पश्यति ।  
 ज्ञातेऽतितुष्टा मृति दीर्घनस्यिता  
 तथोपमान् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

10

यथैव<sup>(2)</sup> ग्रामात्तरि लेखदर्शनात्  
 क्रियाः प्रवर्तन्ति पृथक् शुभाशुभाः ।  
 न लेखसंक्रान्ति गिराय विद्यते  
 तथोपमाम् ज्ञानथ सर्वधर्मान् ॥

15

<sup>(3)</sup> मुद्रात्प्रतिमद्गु दृश्यते  
 मुद्रसंक्रान्ति न चोपलभ्यते ।  
 [न च तत्र न चैत्र सान्यतो  
 एवं संस्कारं ऽनुक्तेःशाश्वताः ॥

1) Cité ci-dessus p. 178. 5 = Samādhirāja p. 29. 20. — Je préfère la lecture *svaputra* donnée par ce texte à *sā putra* de nos Mss.

2) = Samādhirāja, p. 28, dernière ligne.

3) Voir ci-dessus 108. 10 (Lefmann, 176. 15).

बोन्नस्य सतो यथाङ्कुरो  
 न च यो बोन्नो स चैव यङ्कुरो ॥  
 न च अन्यु (ततो) न चैव तद्<sup>(2)</sup>  
 एवमनुच्छेदं अशास्यतधर्मता ॥

<sup>(3)</sup> यथ मुञ्ज प्रतोत्य बरुबन्धं  
 [रञ्जु] व्यायामबलेन वर्तिता<sup>(4)</sup>  
 घटिपन्न सचक्र वर्तते  
 तेषु एकैकम् नास्ति वर्तना<sup>(5)</sup> ॥

8

तथ सर्वभाङ्गवर्तिना<sup>(6)</sup>  
 अन्यमन्योपचयेन निःश्रिता ।  
 एकैकेषु तेषु वर्तना  
 पूर्वमपरात्तु नोपलभ्यते ॥

10

घन एवोक्तमाचार्यनागान्निनपदैः ।

स्वाध्यायदीपमुद्रादर्पणाघोषार्ककात्तबीजामिः ।

स्कन्धप्रतिसन्धिसंक्रमश्च विद्वाद्द्रव्यधार्यो ॥ इति ।

16

1) Voir ci-dessus 108. 8.

2) Ms. *caiva caçvato*.

3) *Lalitavistara* 209. 12 (Lefmann 176. 7), *Çikṣās.* 238, 5 et *Bodhi-caryāvat.* p. ad IX. 108.

4) Nos Mss. ont °*itā*; de même Bodhic.

5) Nos Mss. ont °*anā*; Bodhic. °*inā*.

6) Nos Mss. ont °*inī* comme Bodhic. — Voir *Çikṣās.* 238, n. 5.

7) La même stance est citée ci-dessus p. 428. 10. — Voir 544. 5.

(1) शतकशान्ने चार्थदेवपदिर्मकृत्वाब्धिचर्यास्थिरप्रस्थानस्थितेः ।

अलातचक्रनिर्माणास्वप्नमायाम्बुचन्द्रकैः ।

धूमिकात्तःप्रतिश्रुत्कामरोच्यधैः समो भवः ॥ इति ॥

(2) तदेवं (3) बिम्बप्रतिबिम्बदिन्यायेन (3) मातुः कुतौ विज्ञाने संमूर्द्धिते विज्ञानप्रत्ययं  
 5 नामद्वयं निषिध्यते (5) त्ररति प्राडुर्भवतोत्यर्थः । यदोक्तं (6) गतौ विज्ञानं न संमूर्द्धितं स्यात्तदा  
 नामद्वयप्राडुर्भावो न स्यात् । सचेदानन्द वि[174b]ज्ञानं मातुः कुलिं नावक्रामेत । न  
 तत्कललं कललत्वाय संवर्तत इति वचनात् ॥ तदेवं

निषिक्ते नामद्वये तु षडापतनसंभवः (8)

दुःखोत्पत्त्य[Tib. 207 a] \* \* \* \* \* यद्द्वारभावेन दर्शनश्रवणप्राणारसस्पर्शमनप्राणं

1) XIII. 25. — Cité ci-dessus ad VII. 32 (p. 173 l. 3).

2) Nous retrouvons ici le tibétain, 206 b 6.

3—3) Manque dans le tibétain.

4) खदिं खदल'रु' कुम्'सम्'मेस'स' सकुल'सम्' अश्रुम्'रु' — La *mürchā* du *vijñāna*, soit avant l'incarnation, soit après, est attestée par diverses sources

5) कणस'सम्' अश्रुम्'रु' रेद'डेन' सुद'सम्' अश्रुम्'रु' — रेद' ne paraît pas donner un sens convenable; रेद'स' = *peçibhavati*.

6) अश्रु'सम्' — *sha* n'est pas traduit.

7) Voir *Digha* II. 63; *Kathāv.* XIV. 2, 3; *Abhidh.* k. v. 223 a 4; *Dogmatique Bouddhique*, I. 66 (J. As. 1902, II, 298).

8) खिद'रद'ण'त्रुण'स' र्दे' कणस' अश्रुम्'रु' श्रु'स'क्रेद'र'ण' र्दे' अश्रुद'सम्' अश्रुम्' ।

9) *āyadvāra*, «the place where revenues are collected» (M. W.), «Einnahmestelle» (Bö.), la porte d'arrivée, la porte de naissance (श्रु'सदि'श्रु') — Mss.



(1) चतुर्विन्द्रियं प्रतीत्य ब्रूयाणि [च] समन्वाकारं च प्रतीत्य मनस्कारं विषयादिवि-  
लक्षणं समनस्कारप्रत्ययं विज्ञानबीजभूतं चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तत्र चतुश्च ब्रूयायतनं च  
ब्रूयं । समन्वाकारश्चतुःस्कन्धलक्षणां नाम । तदेतन्नयं प्रतीत्योत्पद्यमानं चतुर्विज्ञानं ना-  
मब्रूयं प्रतीत्योत्पद्यते ॥ तदेवमेषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां यः संनिपातः सको-  
5 त्पादोऽन्योऽन्योपकारेण तुल्यं या प्रवृत्तिः स स्पृष्टिलक्षणः स्पर्शः । तत उत्तरकालं  
तस्मात्स्पर्शाच्च वेदना संप्रवर्तते ॥ ५

इष्टानिष्टोभयविपरिज्ञान [Tib. 207 b] विषयानुभूतिविषयानुभवो वेदनं वित्तिर्वेदने-  
त्युच्यते । दुःखा सुखा ऽदुःखासुखा [175 a] च त्रिविधा । यथा चैषां ब्रूयविज्ञानचतुषु  
त्रयाणां संनिपातलक्षणां स्पर्शमागम्य वेदनीक्ता । एवं शेषेन्द्रियविषयविज्ञानत्रयसंनिपा-  
10 तलक्षणस्पर्शहेतुका वेदना व्याख्येया ॥ तत उत्तरकालं

[वेदनाप्रत्यया तृष्णा]<sup>(8)</sup>

1) D'après le tibétain *tatra cakṣuṣ ca rūpāṇi ca samanvāhāraṃ ca . . . .*  
. . . . *pratitya cakṣurvijñānam utpadyate. — samanvāhāra = manaskāra. . . .*  
. . . . *vijñānabijabhūta*

Il y a *sparṣa* (= *sahotṣīda*) de

$\left\{ \begin{array}{l} r\ddot{u}pa \\ n\ddot{a}ma = samanv\ddot{a}h\ddot{a}ra = catv\ddot{a}ro 'r\ddot{u}p\ddot{i}- \\ naḥ skandh\ddot{a}h = vijñ\ddot{a}na (samanantar\ddot{a} \\ p\ddot{r}atyaya) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} cakṣuṣ \\ r\ddot{u}p\ddot{a}yatana \text{ ou } r\ddot{u}p\ddot{a}ṇi \end{array} \right.$
---	--

et ce *sparṣa* donne le *cakṣurvijñāna*. Comp. 567. 6 et Majjh. I, 190, 32.

2) Voir ci-dessus, p. 77, note; Nyāyabindu 104. 9; Çloka-vārt. 160.

3) Mss. *°hāraṃ tu sh°*. — सुद'सि' सदिदि' मकक'दि'.

4) *vijñāna = nāma = catvāro 'rūpīnaḥ skandhāḥ*.

5) रद'स' दु'ग'स' स' स' प'दि' स'.

6) Mss. *samsṛṣṭi°*. — रे'दि' रे'ग'स'दि' . . . . | — Que *sparṣa* n'est pas sim-  
plement *sāṅgati*, ci-dessus p 70, n. 2 et Atthasāli. § 289 (p. 109, 3 et suiv.).

7) रे'ग' रे'द'स' | क'स'स' गु'द'द' र'द'स' र'द'स'.

8) क'स'स'दि' कु'द'स'दि' स'द'स' स'.





उपादाने सति भव उपादातुः प्रवर्तते ।

स्याद्धि पञ्चमुपादानो [Tib. 208a] मुच्येत न भवेद्भवः<sup>(1)</sup> ॥ ७

पञ्च स्कन्धाः स च भवः<sup>(2)</sup> ।

चतुर्विधस्य यथोक्तस्योपादानस्योपादाता प्रकृता उत्पादयिता । तस्योपादातुरु-  
5 पादानप्रत्ययो भव उपजायते । किं कारणं । यस्मात् 'यो ह्यनुत्पादितवेदनातृष्णाः प्रति-  
संख्यानबलेन तृष्णामस्वीकुर्वन्श्चतुर्विधमुपादानं प्रविक्रपोपादाताऽमलाद्वपञ्चानसंमुखीभा-  
वात्स्याद्धि पञ्चमुपादानो मुच्येत स [175b] तदानो तस्य न भवेद्भवः ॥

कः पुनरयं भवः । पञ्चस्कन्धाः स च भवः । य उपादानात्प्रवर्तते स पञ्चस्कन्धस्व-  
भावो वेदितव्यः ॥<sup>(6)</sup> त्रिविधमपि कार्पिकं वाचिकं मानसिकं च कर्म भवत्यस्मादनागतं

1) ཏེ་སྤྲེལ་ན་ ཡོད་ན་ ལེན་པ་པོ་ལེ། སྤྲེལ་པ་ རབ་ཏུ་འབྱུང་བར་ འགྱུར། གཤམ་ཏེ་  
ཏེ་སྤྲེལ་ན་ མེད་ན། སྤྲེལ་བར་ འགྱུར་ཏེ་ སྤྲེལ་ མེ་ འགྱུར།

2) སྤྲེལ་པ་ དེ་ ཡང་ སྤྲེལ་པོ་ ལྟ།

3) Voir 349, n. 5.

4) མོ་ མོ་རྟོག་པའི་ སྟོབས་ གྱིས།

5) Mas. 'para', དེ་ མེད་པ་.

6) On sait que la scolastique pâlie et sanscrite distingue deux *bhavas*, *ujapattibhava*, c'est-à-dire, en somme, la réincarnation du *vijñāna*, les cinq *skandhas* de l'être à venir, et le *karmabhava* ou *punarbhavajanakakarman*, l'acte qui produit la renaissance [Voir Deux Notes sur le Pratītyasamutpāda, Congrès d'Alger, I. 201]. — La définition de Nāgārjuna convient aux deux théories. Candrakīrti explique la seconde: «Le triple *karman* [ou bien: Le *karman*, bien que triple], porte aussi le nom de *bhava*, parce que la future pentade des *skandhas* en tire son origine; [ou encore pour cette raison que] l'acte du corps et de la voix = *rūpaskandha*, et que l'acte de l'esprit = les quatre autres *skandhas*».

स्कन्धपञ्चकं भत्र इति व्यपदिश्यते । तत्र कायिकं वाचिकं कर्म रूपस्कन्धस्वभावं<sup>1)</sup> कर्म-  
विज्ञप्तिवात्<sup>1)</sup> । मानसं तु [चतुः]स्कन्धस्वभावमिति ॥ एवं स भवः पञ्च स्कन्धा इति  
विज्ञेयं । तस्मात्<sup>1)</sup>

भवाञ्जातिः प्रवर्तते<sup>(2)</sup>

अनागतस्कन्धात्पादो ज्ञातिः सा च भवात्प्रवर्तते ॥ तत उत्तरकालं

5

त्रामरणदुःखादि शोकाः सपरिदेवनाः ॥ ८

दीर्घनस्यमुपायामा ज्ञातिरेतत्प्रवर्तते<sup>(3)</sup>

ज्ञातिरुक्तका एते त्रामरणादयः प्रवर्तन्ते ॥ एषां च यथासूत्रमेव व्याख्यानं वेदि-  
तव्यं<sup>(4)</sup> । तत्र स्कन्धपरिपाको त्रामः । शोकास्य स्कन्धभद्रो मरणां । म्रियमाणस्य त्रिगच्छतः<sup>(6)</sup>  
संग्रहस्य साभिषङ्को हृदयसंतापः शोकः [Tib. 208b] । शोकासमुत्थितो वाक्प्रलापः<sup>(7)</sup> 10  
परिदेवः । पञ्चेन्द्रियासातनिपातो दुःखं । मनोर्गनष्टनिपातो दीर्घनस्यं । दुःखदीर्घनस्य-  
वृद्धत्वसंभूता उपायामा इति ॥ तदेवं यथोपवर्णितानि न्यायिन

केवलस्यैवमेतस्य दुःखस्कन्धस्य संभवः<sup>(9)</sup> ॥ ९

1—1) Manque dans le tibétain. — La *vijñapti* est *rūpa*, voir ci-dessus p. 309.

2) श्रैर'स'लस' रै' श्ले'स' लसुद' । — Notre xylographe श्रैर'स' रै'लस'...

3) का'पे' र'स' रै' श्रु'द'स' र'स' । श्ले'श्रु'स' ल'रै'र' स'र'स' श्रु'स'स'ल' र'स' ।  
यै'र' मी'स'रै' र'स' ल'सु'स'स' र'स' । रै'र'स' श्ले'ल'स' र'स' र'स' । — *śoka* doit  
prendre la place de *duḥkha*.

4) Voir par exemple *Ālistambasūtra*, ci-dessous p. 363 l. 7.

5) *bheda* = ल'रै'स' ।

6) *vigacchataḥ* = ल'सु'र'स' ।

7) र'स' श्रु' स'र'स' ।

8) *asātānipātā* = श'रै'र'स' ।

9) रै'ल'स' श्रु'स'स'ल' स'र'स' रै' ल'स'ल'रै'स' ल'रै' ल'सु'र'स' ल'सु'र' ।

केवलस्येत्यात्मात्मीयस्वभावविगतस्य बालपृथग्जनपरिकल्पितमात्रस्य<sup>1)</sup> दुःखा-  
त्मकस्य सुखाध्यामिषस्यैवेत्यर्थः । एवमिति केतुप्रत्ययमात्रबलेनैवेत्यर्थः । दुःखस्का-  
स्येति दुःखसमुदायस्य दुःखसमूहस्य दुःखरागिरित्यर्थः<sup>2)</sup> ॥ यतश्चैवं यथा[176a]पवर्णिताद-  
विद्यादिकदेव भवाङ्गानां प्रवृत्तिरतः

5

संसारमूलान् संस्कारानविद्वान् संस्करोत्यतः ।

अविद्वान् कारकस्तस्मान्न विद्वान्स्तच्चदर्शनात्<sup>4)</sup> ॥ १०

तत्र संसारस्य विज्ञानादिप्रवृत्तिलक्षणस्य मूलं प्रधानं कारणं संस्काराः । ततश्च  
संसारमूलान् [संस्कारान्] अविद्वान् संस्करोति ॥ अविद्यानुगतो यः पुद्गलो भिन्नवः पुण्या-  
नपि संस्कारानभिसंस्करोत्यपुण्यानपि संस्कारानभिसंस्करोत्यानेइयानपि संस्कारानभि-  
10 संस्करोतीति भगवद्वचनात् । यतश्चैवमविद्वान् कारकस्तस्मादविद्वानेव पुद्गलः कारको  
भवति संस्काराणां । न विद्वान्स्तच्चदर्शां प्रकृणाविद्यः । किं कारणं [Tib. 209a] । तत्र-  
दर्शनात् । तच्चदर्शने हि सर्वपरार्थानामेवानुपलम्भान्नास्ति किं चिद्यदालम्ब्य कर्म कुर्या-  
दिति ॥ यतश्चैवमविद्यायामेव सत्यां संस्काराः प्रवर्तन्ते ऽस्त्यां न प्रवर्तन्ते ऽतः ।

अविद्यायां निरूढायां संस्काराणामसंभवः<sup>6)</sup> ।

1) Comparer la formule du *pratītyasamutpāda*. — L'explication *kevala* = *atmarahita*, dans Bodhicaryāvat. et dans Abhidh. k. v. 237a 2.

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Mss. °*dayasya*.

4) འཇོམས་པའི་ ལུ་ལ་ འདུ་བྱེད་དེ། དེ་ ལྷོར་ མཁས་ རྣམས་ འདུ་མི་ ལྷོར། དེ་  
ལྷོར་ མི་མཁས་ ལྷོར་པོ་ ཡིན། མཁས་པས་ དེ་ཉིད་ མཚན་ ལྷོར་རོ། = *samsāra-*  
*mūlāḥ saṃskārā na vidvān saṃskaroty atah ; avidvān kāraḥ tasmād vidvān*  
(hi) *tattvadarśanāt*.

5) Sic Mss. D'après le tibétain : °*taḥ puruṣapudgalo bhikṣavaḥ* ...

6) མ་རྒྱལ་ འགག་པར་ ལྷོར་ན་ ཅི། འདུ་བྱེད་རྣམས་ ལྷོར་འབྱུང་ མི་ འབྱུང་།

हेतुवैधर्ष्यात् ॥ तस्या पुनरविद्यायाः कुतो निरोध इत्याह ।

अविद्याया निरोधस्तु ज्ञानेनास्यैव भावनात्<sup>(1)</sup> ॥ ११

अस्यैव प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदविपरीतभावनातोऽविद्या प्रकीयते ॥ यो हि प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक् पश्यतीति स सूत्रमस्यापि भावस्य न स्वल्पमुपलभते । प्रति-  
बिम्बस्वप्नालातचक्रमुद्रादिवस्तु स्वभावशून्यतां सर्वेषां भावानामवतरति । स एव स्वभा- 6  
वशून्यतां सर्वेषां [भावाना]मवतीर्णो न किं चिद्वस्तूपलभते बाह्यगा<sup>(3)</sup>ध्यात्मिकं वा । सो-  
ऽनुप[176b]लभमानो न ह्य चिद्धर्मं मुक्त्यति । अमूढश्च कर्म न करोतीति । एवं प्रतीत्यस-  
मुत्पादभावनया तन्नमवतरति । तन्नदर्शिनो योगिनो नियतमेवाविद्या प्रकीयते । प्रकी-  
णाविद्यस्य संस्कारा निरूढ्यन्ते ॥ यथा चैवमविद्यानिरोधात्संस्कारा निरूढ्यन्ते । एवं

तस्य तस्य निरोधेन तत्तन्नाभिप्रवर्तते ।

10

दुःखस्कन्धः केवलोग्यमेवं सम्यग्निरूढ्यते<sup>(4)</sup> ॥ १२

पूर्वस्य पूर्वस्याङ्गस्य निरोधेनोत्तरस्योत्तरस्याङ्गस्य निरोधो भवतीति विज्ञेयं ।

1) Ex conj. — Mss. *jñānasyānāiva bhāvanāt*. — Notre xyl. et Mdo XVII. *མ་རྟོག་འགགས་པར་སྐྱུར་པ་ནི། ཤེས་པས་དེ་ཉིད་པར་སྐྱེས་པས་སོ།* — Ce qui donne *jñānena*: «par le savoir résultant de la méditation de ce [pratyayasamut-  
pada]»; mais la version de l'A kutobhaya (fol. 89a) porte *ཤེས་པ་* et le commen-  
taire = *avidyānīrodha eva dvādaśāṅgaḥjñāna[sya] a[sya] eva bhāvanām bhāva-  
yitvā*. Ce qui donne pour notre kārikā: *jñānasyānāiva bhāvanāt* = «par la mé-  
ditation de cette théorie».

2—2) Manque dans le tibétain.

3) Manque dans le tibétain.

4) *དེ་དང་དེ་ནི་འགགས་སྐྱུར་པས། དེ་དང་དེ་ནི་མངོན་མི་འགྲུབ།  
སྐྱེས་པས་སྐྱུར་པོ་འབྲེལ་ཞིག་ལ། དེ་ནི་དེ་ལྟར་འགགས་པར་འགྱུར།*

घनया चानुपूर्व्याऽयं योगो घात्मा [Tib. 209b] त्मीयाद्यर्धदर्शनायासनिरस्तः कारकवेदक-  
विरहितं भावस्वभावशून्यं दुःखस्कन्धं दुःखराशिं पुनरनुत्पत्त्या सम्पद्यिरोधयति ॥

यथोक्तमार्यशालिस्तम्बसूत्रे । एवमाध्यात्मिकोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यामेव  
कारणाभ्यामुत्पद्यते । कतमाभ्यां द्वाभ्यां । क्लृत्तूपनिबन्धतः प्रत्ययोपनिबन्धतश्च ।

- 5 तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य क्लृत्तूपनिबन्धः कतमो । यदिदमविद्याप्र-  
त्ययाः संस्काराः । संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं । विज्ञानप्रत्ययं नामद्वयं । नामद्वयप्रत्ययं षडा-  
पतनं । षडापतनप्रत्ययः स्पर्शः । स्पर्शप्रत्यया वेदना । वेदनाप्रत्यया तृष्णा । तृष्णाप्रत्य-  
यमुपादानं । उपादानप्रत्ययो भवो । भवप्रत्यया ज्ञातिः । ज्ञातिप्रत्यया ज्ञरामरणशोकप-  
रिदेयदुःखदौर्मनस्योपायामाः संभवन्ति । एवमस्य केवलस्य मक्तो दुःखस्कन्धस्य समुद्रयो  
10 भवति । अविद्या चेन्नाभविष्यन्नैव संस्काराः प्रज्ञास्यन्ते । एवं [177a] यावज्ज्ञातिश्चेन्नाभ-  
विष्यन्नरामरणं न प्रज्ञास्यते ।<sup>(5)</sup> अथ वा सत्यामविद्यायां संस्काराणामभिनर्वृत्तिर्भवति ।  
एवं यावज्ज्ञात्यां [सत्यां] ज्ञरामरणाभिनर्वृत्तिर्भवति ॥ अत्राविद्याया नैवं भवति । अहं  
संस्कारानभिनर्वृत्तयामीति । संस्काराणामपि नैवं भवति । वयमविद्यायाभिनिर्वृत्तता<sup>(6)</sup>  
इति । एवं यावज्ज्ञातेरपि नैवं भवति । अहं ज्ञरामरणमभिनर्वृत्तयामीति । ज्ञरामरणास्या-

1) On peut, à la rigueur, comprendre : « ayant chassé le trouble par la nou-  
vue du moi, du mien, etc » ; mais cela présente diverses difficultés. Le tibétain  
porte 'ལ་སོགས་པ་ཡང་དག་པར་མ་ཡིན་པར་ལྟ་བུ་དང་སྣང་བ་ = °adya-  
bhūladarṣanavirahitam se rapportant à duḥkhaśkandham.

2) De longs fragments de ce Sūtra, que j'espère publier prochainement,  
sont cités dans le Çikṣāsāmuccaya et dans la Bodhicaryāvatārapañjika.  
Pour le tibétain, outre la version du Kandjour, on possède les fragments trouvés  
par le Dr. A. Stein et publiés par L. D. Barnett. — Nos Mss., comme celui  
du Çikṣās., portent °stambha°, mais comp la note de Bendall, 219, 7.

3) Ici commence la citation Çikṣās. 219. 10.

4) མེ་མངོན་པ་ཞིག་གོ.

5) Ms. *atha vā*. འཇིག་ཀྱང་. Çikṣās. *atha satyām* ...; mais 221. 10 *atha ca*.

6) Çikṣās. *abhinirvṛtā*

पि नैवं भवत्यर्हं ज्ञात्या[भि]निर्वर्तितमिति [Tib. 210 a] ॥ अथ च सत्यामविद्यायां  
संस्काराणामभिनिर्वृत्तिर्भवति प्रादुर्भावः । एवं यावज्जात्यां सत्यां ज्ञारामरणास्याभिनिर्वृ-  
त्तिर्भवति प्रादुर्भावः । एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य क्लृप्तपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥

कथमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्य इति । षष्ठां  
धातूनां समवायात् । कतमेषां षष्ठां धातूनां समवायात् । यदिदं पृथिव्यप्तेजोवायत्वाकाश- 5  
विज्ञानधातूनां समवायाद्वाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः ॥  
तत्राध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य पृथिवीधातुः कतमो ' षः कायस्य संज्ञेयात्कठि-  
नमाद्यमभिनिर्वर्तयति । अयमुच्यते पृथिवीधातुः । षः कायस्यानुपरियन्कृत्यं करोति ।  
अयमुच्यते ऽब्धातुः । षः कायस्याशितपीतभक्तितं परिपाचयति । अयमुच्यते तेजोधातुः ।  
षः कायस्य आश्वासप्रश्वासकृत्यं करोत्ययमुच्यते वायुधातुः । षः कायस्यान्तः[177 b]शि- 10  
षीर्यमभिनिर्वर्तयति । अयमुच्यते आकाशधातुः । यो नामत्रयमभिनिर्वर्तयति संज्ञेयात्कठि-  
नेन । पञ्चविज्ञानकायसंपुक्तं साम्बवं च मनोविज्ञानं । अयमुच्यते भित्तवो विज्ञानधातुः ॥  
(7) तत्रासतामेषां प्रत्ययानां कायस्योत्पत्तिर्न भवति । यदा वाध्यात्मिकः पृथिवीधातुरविक-

1) Çikṣās. *jātyā nirvṛtta itī*.

2) Çikṣās. *saṃśleṣataḥ k°* — णद' ररे' अरुष' ण' णुष' श्रु' श्र' सरे'...

3) Sic Mss. — Çikṣās. *saṃśrīya*, plus correct.

4) Mss. *rūpaṃ kula nivart.* . — Peut-être °*rūpāṅkuram*.

5) अरुण' श्रिम' श्रु' कुं' श्रु' (se rapporte à *nāmarūpa*). — *naḍakalāpa* = « a shade for travellers made on the wayside by throwing a piece of cloth over three pikes or poles (अरुण'); a frame to lean spears against » (Çarad Chandra, 674 a). — On a vu, ci-dessus 351, n. 6, *kalāpa* traduit par कुं' श्रु' . — Ajouter les références, M. Vynt. 246. 84 (dans la série des 'grands nombres'); Lanškāv. 126. *uttalalāpāḥ pravartate*.

6) Manque dans le tibétain et dans Çikṣās.

7) Çikṣās. *asatsu pratyayeṣu* — *talra* manque dans le tibétain.

8) Mss. *upaṭtīr*.

9) Çikṣās. *yādādhyaत्मिकāḥ*.

लो भवति । एवमज्ञोवाट्वाको<sup>(1)</sup>शिविज्ञानधातवश्चाधिकला भवति । ततः सर्वेषां समवा-  
पात्कायस्योत्पत्तिर्भवति ॥ तत्र [Tib. 210b] पृथिवोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य कठिन-  
भावमभिनिर्वर्तयामीति । अग्नातोर्नैवं भवत्यहं कायस्यानु[परि]प्ररुकृत्यं करोमीति ।  
तेजोधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्याशितपोतखादितं परिपाचयामीति । वायुधातोर्नैवं भ-  
वत्यहं कायस्याश्वासप्रश्वासकृत्यं करोमीति । आकाशधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्याक्षःशो-  
धीयमभिनिर्वर्तयामीति ।<sup>(2)</sup> स्तोत्रपि नैवं भवत्यहं कायस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति<sup>(3)</sup> ।  
विज्ञानधातोर्नैवं भवत्यहं कायस्य नामद्वयमभिनिर्वर्तयामीति । कायस्यापि नैवं भव-  
त्यहोभिः प्रत्ययैर्जनित इति ।

अथ च पुनः सतामेषां<sup>(4)</sup> प्रत्ययानां समवायात्कायस्योत्पत्तिर्भवति । तत्र पृथिवी-  
धातुर्नात्मा न सञ्ज्ञो न ज्ञीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान्न नपुंसकं न चाहं  
न मम न चान्यस्य कस्य चित् । एवमग्नातुस्तेजोधातुर्वायुधातुराकाशधातुर्स्त्वुधातुर्वि-  
ज्ञानधातुर्नात्मा न सञ्ज्ञो न ज्ञीवो न जन्तुर्न मनुजो न मानवो न स्त्री न पुमान्न नपुंसकं न  
चाहं न मम न चान्यस्य कस्य चित् ॥

तत्राविद्या कतमा<sup>(5)</sup> वैषामिव घणां धातूनामैक्यसंज्ञा विपटसंज्ञा नित्यसंज्ञा [178a]  
ध्रुवसंज्ञा शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा [घात्म(Tib. 211a)संज्ञा] सत्त्वसंज्ञा जीवपुद्गलमनुजमानव

1) Mss. *vāyavijñānīkaṣa*.

2) Ci-dessus 561. 9 *bhaktā*.

3) Çikṣās. *sansiryam karomi*.

4--4) Manque dans le Çikṣās. et dans le Kandjour.

5) ལུས་ཀྱི་མེད་ དང་ གཟུགས་ མཛོད་པར་སྐྱབ་པོ། Çikṣās. présente une lacune: *vijñānadhātor navvāṁ bhavati: aham ebhāḥ pratyayoir jñita ū*.

6) Çikṣās. *satsv eṣu pratyayesu kāyasya* ...

7) Mss. *kāyasypapattir*.

8) Manque dans le Çikṣās. et dans le Kandjour.

9) Çikṣās. 221. 14 *Bōdhicaryāv. IX. 15* (p. 387. 13).

10) Mss. *eṣām. — Bōdhic cteṣām eva. .... yaikasamjñā. Çikṣās. ya eṣā eva sat.su dhātuse.*

संज्ञा अहंकारममकारसंज्ञा । एवमादिविविधमज्ञानमिषमुच्यतेऽविद्येति ॥ एवमविद्यायां  
 सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते । तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी संस्कारा इत्यु-  
 च्यन्ते । वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानं । विज्ञानमकृभुवश्चत्वारः स्कन्धा अत्रापि उपादाना-  
 द्यास्तन्नाम <sup>(2)</sup> रूपं चत्वारि महाभूतानि तानि चोपादाय रूपं । तच्च नाम [तच्च रूपं] ऐक्य-  
 मभिसंतिप्त्य तन्नामरूपं <sup>(3)</sup> । नामरूपसंनिश्चितानीन्द्रियाणि षडायतनं । त्रयाणां धर्माणां <sup>(4)</sup>  
 संनिपातः स्पर्शः । स्पर्शानुभवो वेदना । वेदनाद्यवसानं तृष्णा । तृष्णावैपुल्यमुपादानं ।  
 उपादाननिर्जातं पुनर्वजनकं कर्म भवः <sup>(5)</sup> । भवकृतुः स्कन्धप्राडुर्भावो जातिः । जातस्य  
 स्कन्धपरिपाको जरा । जीर्णस्य स्कन्धस्य विनाशो मरणं । त्रियमाणास्य संमूढस्य सा-  
 गिष्वङ्गस्यात्तर्दाहः शोकः । शोकोत्थमालोपनं परिदेवः <sup>(7)</sup> । पञ्चविज्ञानक्रायसंपुक्तमसातम-  
 नुभवनं दुःखं । मनसा संपुक्तं मानसं दुःखं दीर्गमस्यं । ये चाप्यन्य एवमाद्य उपल्लेशास्त 10  
 उपायासा इति [Tib. 211b] ॥

1) Çikṣās. et Bodhic *sahajāḥ*.2) D'après le tibétain, Çikṣās. et Bodhic *vijñānasahajāḥ* (*°bhavaḥ*)  
*catvāro 'rūpīṇa upādānaskandhās tan nama*.3-3) མིང་ཡིན་ན། འཇུང་བ་ ལེན་པོ་ བཞི་ནང་། རེ་ནག་ རླུང་བྱས་པ་ རེ་  
 གཟུགས་ཏེ། མིང་ རེ་ རང་ གཟུགས་ རེ་ གཞིག་ཏུ་ བསྐྱུས་པ་ རེ་ རེ་ མིང་ནང་  
 གཟུགས་སོ། *catvāri mahābhūtāni, tany upādāya ca, rūpam tan nama tac ca*  
*rūpam aikādhyaṃ abhisamṅkṣipya tan nāmarūpam* = par rūpa on entend les  
 quatre grands éléments et le rūpa qui en dérive, [c'est-à-dire le ādhyātma  
 rūpa, le rūpa en tant qu'il constitue le corps et est un upādānaskandha]. . . . .- Le passage est très troublé dans toutes les sources, voir Bodhic. 388, n. 1;  
 Çikṣās. 222. 3.4) Mss. *niḥśrīṭāni*, བརྟེན་5) Tib. = *taddhēkutaḥ*.6) Plutôt *skandharināḥ*7) Çikṣās. *lālayānam*.



(1) तत्र मोक्षान्धकारार्थेनाविद्या । अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः । विज्ञापनार्थेन विज्ञानं । अन्योऽन्योपस्तम्भनार्थेन नामद्वयं । श्रायद्वारार्थेन षडापतनं । स्पर्शनार्थेन स्पर्शः । धनुभवनार्थेन वेदना । परितर्षणार्थेन तृष्णा । उपादानार्थेनोपादानं । पुनर्भवार्थेन भवः । जन्मार्थेन ज्ञातिः । परिपाकार्थेन जरा । विनाशार्थेन मरणं । शोचनार्थेन शोकः । (6) परिदेव-  
5 नार्थेन परिदेवः । कायपरिपीडनार्थेन दुःखं । चित्तसंपीडनार्थेन दौर्मनस्यं । उपप्लेताशार्थेनो-  
पापासाः ॥

(8) अथ वा [178b] तद्वैजप्रतिपत्तिर्मथ्याप्रतिपत्तिर्ज्ञानमविद्या ॥ एवमविद्यायां सत्यां त्रिविधाः संस्कारा अभिनिर्वर्तन्ते । पुण्योपमा अणुपुण्योपमा अनेह्योपमाः (9) ॥ तत्र पुण्योप-  
गानां संस्काराणां पुण्योपगमेव विज्ञानं भवति । अणुपुण्योपगानां संस्काराणामणुपुण्योपगमेव  
10 विज्ञानं भवति । अनेह्योपगानां संस्काराणामनेह्योपगमेव विज्ञानं भवति । इदमुच्यते  
[विज्ञानं ॥] विज्ञानप्रत्ययं नामद्वयमिति वेदनादयोऽत्रपिणाश्रवार्ः स्कन्धास्तत्र तत्र भवे  
नामपत्तिरिति नाम । सक् द्वयस्कन्धेन च नाम द्वयं चेति नामद्वयमुच्यते ॥ नामद्वयविवृद्ध्या

1) Ce qui suit manque dans Çikṣās, mais est cité Bodhicaryav. p. 388. 17.

2) On lit ailleurs *abhisamskaraṇa*°.

3) Voir ci-dessus p. 552. 9.

4) Mss. *janmanārthena*. — La vraie lecture, donnée par Bodhic. et par notre xylographe: *skandhaparīḍanābhavarthena*.

5) Bodhic. et xyl. = *skandhaparīḍakārthena*.

6) Bodhic. et xyl. *vacanaṃparidevāna*.

7) Bodhic. plus correct *upakleṣāna*°.

8) Voir Çikṣās 222. 11 et Bodhic. IX. 73. — Ces deux textes portent *punar aparaṃ tattve*.... — Notre lecture *atha evā* est confirmée par le xyl འཇམ་པོ་.

9) Çikṣās, et Bodhic. °*ṇyagāḥ cema ucyaṃte 'vidyāpratyayaḥ saṃskāra itī / puṇyopagānām*. . . . — Notre xyl. confirme la lecture de nos Mss.

10) Lecture confirmée par le tibétain. — Çikṣās. *idam ucyaṃte saṃskār- pratyayaṃ vijñānam itī. evaṃ nāmarūpaṃ . nāmarūpavivṛddhya*...

11) Mss. *cattāraḥ saṃskārās*.

[Tib. 212a] षड्भिरायतनद्वारैः कृत्याक्रियाः प्रवर्तन्ते <sup>(1)</sup> प्रज्ञायन्ते । तन्नामरूपप्रत्ययं षडा-  
यतनमित्युच्यते ॥ षड्भ्यश्चायतनेभ्यः षट् स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते । <sup>(2)</sup> अथ षडायतनप्रत्ययः  
स्पर्श इत्युच्यते ॥ यस्मातीयः स्पर्शा भवति तस्मातीया वेदना प्रवर्तते । इयमुच्यते भिन्नः <sup>(3)</sup>  
स्पर्शप्रत्यया वेदनेति ॥ यस्तां वेदनां विशेषणास्वादयति अस्मिन् इति अन्वयवस्यति ग्रन्थ-  
वसाय तिष्ठति । सा वेदनाप्रत्यया तृष्णोत्पद्यते ॥ आस्वादनाभिनन्दनाध्यवसानस्थाना- 5  
दात्मप्रियाद्वासातद्वापैर्धियोगो मा भून्नित्यमपरित्यागो भवेदिति <sup>(4)</sup> यैवं प्रार्थना इदमुच्यते  
भिन्नः <sup>(5)</sup> तृष्णाप्रत्ययमुपादानं ॥ यत्र वस्तुनि सत्त्वास्तस्य वस्तुनो र्ज्ञानाय विद्यमानयो-  
पादानमुपादत्ते तत्र <sup>(6)</sup> तत्र प्रार्थयते <sup>(7)</sup> एवं प्रार्थयमानः पुनर्भवन्नको कर्म समुत्थायति कायेन  
याचा मनसा च <sup>(8)</sup> स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते ॥ तत्कर्मनिर्वातानां स्कन्धानामभि-

1) Omis dans le tibétain, Çikṣās. et Bodhic.

2) D'après le tibétain et les autres sources. — Mss. *tatra te*.

3) Manque dans le tibétain et les autres sources: *ayam sparṣapratyayā redanety ucyate*.

4) Çikṣās. et Bodhic. *yas tām vedayati viśeṣeṇa*. — Notre lecture est confirmée par le tibétain.

5) Mss. °sāye; mais le tibétain donne le gérondif. — Çikṣās. et Bodhic. *avatiṣṭhati*.

6) Mss. *sthānāmātma*. — Çikṣās. °*adhyavasānāṃ mā me priyarūpasata-  
nupar viyogo bhavato iti aparitāyāgo bhūyo bhūyo ca prārthana*. Bodhic. se  
rapproche de notre version.

7) *nityam*. . . . *iti*. Manque dans notre xylographe

8) D'après le tibétain *ity aparitāyāṃprārthanā, idam*.

9) Manque dans le tibétain et les autres sources.

10) Manque dans Çikṣās. et Bodhic.

11) Mss. *yaś ca prārthaya sa vaṃ prārthayamānas* . . . . དེ་དང་དེལ,  
comme ci-dessus དེ་དང་དེལ.

12) Çikṣās. *ayam*.

13) Çikṣās. *yā karma*° . . . . *sā bhava*°.

निर्वृत्तिर्था सा भवप्रत्यया ज्ञातिरित्युच्यते ॥ ज्ञात्याभिनिर्वृत्तानां [179 a] स्कन्धनामुपच-  
यनपरिपाकाद्विनाशो भवति । तदिदं ज्ञातिप्रत्ययं ज्ञारामरणमित्युच्यते ॥

एवमयं द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादोऽन्योन्यहेतुकोऽन्योन्यप्रत्ययो नैवानित्यो न  
नित्यो न संस्कृतो नासंस्कृतो [नहेतुको नाप्रत्ययो] न वेदयिता<sup>(3)</sup> नावेदयिता न प्रतीत्य-  
समुत्पन्नो नाप्रतीत्यसमुत्पन्नो<sup>(3)</sup> न ज्ञयधर्मो<sup>(3)</sup> नाज्ञयधर्मो न विनाशधर्मो<sup>(4)</sup> नाविनाशधर्मो<sup>(3)</sup> न  
निरोधधर्मो<sup>(3)</sup> नानिरोधधर्मो<sup>(3)</sup> अनादिकालप्रवृत्तोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रोतवत् ॥

यद्यप्ययं [द्वादशाङ्गः] [Tib. 212 b] प्रतीत्यसमुत्पादोऽनुच्छिन्नोऽनुप्रवर्तते नदीस्रो-  
तवत् । अथ चेमान्यस्य द्वादशाङ्गस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य चत्वार्यङ्गानि संघातक्रियापि  
हेतुत्वेन प्रवर्तते । कतमानि चत्वारि । यदुताविद्या तूष्णा कर्म विज्ञानं च । तत्र विज्ञानं  
बीजस्वभावत्वेन हेतुः । कर्म क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः । अविद्या तूष्णा च ज्ञेशस्वभावत्वेन  
हेतुः । कर्मज्ञेया विज्ञानबीजं जनयति । तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति ।  
तूष्णा विज्ञानबीजं स्नेहयति । अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति ॥ असतां तेषां प्रत्ययानां  
[विज्ञान]बीजस्याभिनिर्वृत्तिर्न भवति ॥ तत्र कर्मणो नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजस्य  
क्षेत्रकार्यं करोमीति । तूष्णाया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानस्य स्नेहकार्यं करोमीति ।  
अविद्याया अपि नैवं भवति । अहं विज्ञानबीजमवकिरामीति । विज्ञानबीजस्यापि नैवं  
भवति । अहमेभिः प्रत्ययैर्नितमिति ॥

अथ च विज्ञानबीजं कर्म[179 b]क्षेत्रप्रतिष्ठितं तूष्णास्नेहाभिष्यन्दितमविद्या

1) Mss. *upanayana*; Çikṣās. *upacaya*.

2) Sic Çikṣās. — D'après le tibétain °*pākarināṣau bhavataḥ*.

3) Manque dans le tibétain, et aussi dans Çikṣās.

4) Mss. *virāga*.

5) Le tibétain répète *dvādaśāṅgaḥ pratityasamutpādo 'nyonyahetuko 'ny' nyapratyayo . . . . .*

6) Çikṣās. *saṃjanayanti*.

(1) स्वकीर्णं विभद्यमाणं [विरोक्ति] । तत्र [Tib. 213a] तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधौ मातुः कुतौ नामद्वयाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । स च नामद्वयाङ्कुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभय- कृतो नेश्वरकृतो न कालपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधो नो नाप्यहेतुस- मुत्पन्नः ॥ अथ च मातापितृसंयोगात् । ऋतुसमवायात् । अन्येषां प्रत्ययानां समवायात् । ग्रास्वादानुविद्धं विज्ञानबोद्धं मातुः कुतौ नामद्वयाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मे- b घपरिद्वेष्वममेषु (5) आकाशमेषु मायालक्षणस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ।

तद्यथा पञ्चभिः कार्पौश्लुर्विज्ञानमुत्पद्यते । कतमैः पञ्चभिः । पडुत चतुः प्रतीत्य रूपं चालोकं चाकाशं [च] तज्जमनसिकारं च प्रतीत्योत्पद्यते चतुर्विज्ञानं । तत्र चतुर्वि- ज्ञानस्य चतुराश्रयकृत्यं करोति । रूपमालम्बनकृत्यं करोति । ग्रासोकोऽवभासकृत्यं करोति । आकाशमनावरणकृत्यं करोति । तज्जमनसिकारः समन्याङ्करणकृत्यं करोति ॥ 10 यत्तमे(7)षां प्रत्ययानां चतुर्विज्ञानं नोत्पद्यते । यदा तु चतुराध्यात्मिकमपायतनमविकलं भवति । एवं रूपालोकाकाशतज्जमनसिकाराश्चाविकला भवन्ति । ततः सर्वेषां(8) समवाया- ष्चतुर्विज्ञानमुत्पद्यते ॥ तत्र चतुषो नैवं भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्याश्रयकृत्यं करोमीति । एवं रूप[180a]स्यापि नैवं भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्य [Tib. 213b] लम्बनकृत्यं करोमीति । ग्रासोकस्यापि नैवं भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्यावभासकृत्यं करोमीति । आकाशस्यापि नैवं 15 भवत्यहं चतुर्विज्ञानस्यानावरणकृत्यं करोमीति । तज्जमनसिकारस्यापि नैवं भवत्यहं

1) Çikṣās. avidyāvākirna विषय'सद्'सद्'स'स'स' श्लो'स'द'।

2) Manque dans Çikṣās. et dans le tibétain, et glose *avakīrna*.

3) Correspond dans Bodhic. à श्लो'स'द' de la version tibétaine.

4) Çikṣās. *īparādīnirmīto*.

5) Çikṣās. ajoute *apratyarthikeṣu*, donné aussi par Bodhic., mais qui manque dans la version tibétaine de ce texte comme dans la nôtre.

6) Çikṣās. *samanvāhāra*.

7) Ibid. *asatsu teṣu pratyayeṣu*.

8) Ibid. *tataḥ sarvasamvāyāc cakṣurvijñānasyotpattir bhavati*.

9) Manque dans Çikṣās.

चतुर्विज्ञानस्य समन्वारणकृत्यं करोमीति । चतुर्विज्ञानस्यापि नैवं भवत्यकृमेभिः  
प्रत्ययैर्नितमिति ॥ अथ च <sup>(1)</sup>सतामेषां प्रत्ययानां समवायाच्चतुर्विज्ञानस्योत्पत्तिर्भव-  
ति ॥ एवं शेषाणामिन्द्रियाणां यथायोगं कर्णाद्यं ॥

तत्र न कश्चिद्धर्माऽस्माह्लोकात्परलोकं संक्रामति । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञ-  
5 मिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ <sup>(2)</sup>तद्यथा भित्तवः <sup>(3)</sup>सुपरिशुद्ध आदर्शमण्डले मुखप्रतिवि-  
म्बकं दृश्यते । न च तत्रादर्शमण्डले मुखं संक्रामति । अस्ति च मूलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्र-  
त्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमस्माह्लोकात् कश्चिच्च्युतो नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च  
कर्मफलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ तद्यथा भित्तवश्चन्द्रमण्डलं चचारि-  
शयोन्नशतमूर्धं व्रजति । अथ च पुनः परोति <sup>(4)</sup>ऽप्युदकभात्रने चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं दृश्यते ।  
10 न च तस्मात्स्थानाद्मूर्धं नभसश्च्युतं परोति उदकस्य भात्रने संक्रान्तं भवति । अस्ति च  
चन्द्रमण्डलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । एवमस्माह्लोकात् कश्चिच्च्युतो  
नाप्यन्यत्रोपपन्नः । अस्ति च कर्मफलप्रतिविज्ञमिर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

तद्यथाग्निहोपादानप्रत्यये सति इत्यलति [Tib. 214a,] 'उपादानवैकल्यात् इत्यलति <sup>(5)</sup>  
एवमेव भित्तवः कर्म[180b]ज्ञेयज्ञानितं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्यापतनप्रतिमधी मातुः  
15 कुतौ नामत्रयाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वपरिग्रहेषु मायालतणास्वभावध्व-  
मेषु कृत्रिमेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥

1) Çikṣās. *satsv eṣu pratyayeṣu.*

2—2) Manque dans Çikṣās. et dans Bodhic.

3) Manque dans le tibétain.

4) *Ms. tasmāthānāmūrdhvaṃ Tib. = na ca candramaṇḍalam tasmāt sthānāc cyutam.*

5) D'après le tibétain : *tadyathāgnir hetupratyayavakalyān na jvalati, hetupratyayasāmagrīto jvalati* — Çikṣās *yathāgnir upādānavakalyān na jvalati, evam eva . . .*; de même Bodhic., bien que la traduction tibétaine de ce dernier texte soit conforme à notre xylographe.

6) D'après le tibétain *asvāmikeṣv amameṣv aparigraheṣv ākūṣameḥ māyūlakṣaṇaseabhāveṣu hetuḥ* — Çikṣās. ajoute *apratyarthikeṣu* avant *ākūṣaḥ*

तत्रार्थात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणीर्दृष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः । न  
 श्रायततो नोच्छेदतो न संक्रातितः परोत्तरेतुविपुलफलाभिनिर्वृत्तितः तत्सदृशानुप्रब-  
 न्धतश्चेति ॥ कथं न श्रायततो । यस्मादन्ये मारणात्तिकाः स्कन्धा अन्ये श्रौपपत्यंशिकाः  
 स्कन्धाः । न तु य एव मारणात्तिकाः स्कन्धास्त एवौपपत्यंशिकाः । अपि तु मारणा-  
 त्तिकाः स्कन्धा निरूध्यन्ते ।<sup>(1)</sup> तस्मिन्नेव च समये<sup>(2)</sup> श्रौपपत्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । 5  
 अतो न श्रायततो ॥ [कथं नोच्छेदतः] । न च<sup>(3)</sup> पूर्वनिरूढेषु मारणात्तिकेषु स्कन्धेषु श्रौपप-  
 त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति नाप्यनिरूढेषु । अपि तु मारणात्तिकाः स्कन्धा निरू-  
 ष्यन्ते ।<sup>(3)</sup> तस्मिन्नेव च समये<sup>(3)</sup> श्रौपपत्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति तुलादण्डोन्नागावनाम-  
 वज्ञन्दबिम्बप्रतिबिम्बवत् । अतो नोच्छेदतः ॥ कथं न संक्रातितः । विसदृशाः सङ्घ-  
 निकायाः सभागार्था<sup>(5)</sup> ज्ञातव्यां ज्ञातिमभिनिर्वर्तयन्ति । अतो न संक्रातितः ॥ कथं परीत्तरेतुतो 10  
 विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परीत्ते कर्म क्रियते विपुलः फलविपाकोऽभ्युपयते । अतः परी-  
 तरेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यथात्रेदानीं [Tib. 214b]

1—1) Manque dans le xylographe. — Çikṣās. *api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānā upapattyaṅgaḥ skandhā ca prādurbhavanti.*

2) *pūroca*° et *māraṇāntikeṣu* manque dans Çikṣās., mais est donné par Bodhic.

3—3) Manque dans Çikṣāsamuccaya.

4) Manque dans notre xylographe et les autres sources.

5) Mss. *sabhāgatāyāṃ satyām . . . vartayanti.* — Notre xylographe com-  
 porte une lecture *sabhāgayāṃ jatayām*, mais ajoute une négation: མེས་ཀྱི་ཅན་  
 རིགས་མེ་འདྲ་བ་རྣམས་སྟེན་པ་མཉམ་པའི་སྐྱེ་བར་སྐྱེ་བ་མཛོད་པར་འགྲུབ་པར་མེ་  
 རྩེད་པའོ། *na abhinivartayanti.* — Malheureusement il n'y a accord, ni entre nos  
 quatre sources tibétaines (l'fragment Stein, Mdo XVI, traduction de Bodhic.,  
 notre xylographe), ni entre les traditions manuscrites de Madh. vṛtti, Çikṣās.  
 et Bodhic. — Je reprendrai ce petit problème dans l'édition du Çali-  
 stambasūtra.

कर्म क्रियते तथावेदनोयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानु[प्र][181a]बन्धतश्चेति  
विस्तरः<sup>(1)</sup> ॥

॥ इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपादोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ द्वादशाङ्गपरीता  
नाम षड्विंशतितमं प्रकरणं ॥

---

1) Pour ce *vistara*, voir ci-dessous Chap. XXVII ad finem, et Çikṣāś.  
p. 227. 3.

---

XXVII.

दृष्टिपरिज्ञाना नाम सप्तविंशतितमं प्रकरणं

पश्चैवं प्रतीत्यसमुत्पादं यथाभूतं सम्यक् पश्यति स न पूर्वात्तं प्रतिमरति । नाप-  
रात्तं प्रतिमरतीत्यादि मूर्त्रे<sup>(2)</sup> पद्यते । तत्र कतमः पूर्वात्तः । कतमोऽपरात्तः । कथं न  
प्रतिमरतीति तद्युत्पत्त्यर्थमिदमारभ्यते ॥

5

तत्र वर्तमानमात्मभावमपेक्षयातीता घात्मभावाः पूर्वात्त इत्युच्यते । पूर्वा किं जन्म-  
परंपराजः पूर्वात्तः । तं न प्रतिमरति । दृष्टिप्रकारैर्नालम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथा-  
वद्वस्थित[त]त्त्वदर्शनात् । नान्यथावस्थितं वस्तुन्यथाभिनिविशते । तत्राष्टौ दृष्टयः  
पूर्वात्तमालम्ब्यान्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा ।

\*\*\*\*\*

10

पास्ताः शाश्वतलोकाद्याः पूर्वात्तं समुपाश्रिताः ॥ १

1) खैर'श्रौ' मघद'ल' हेर'स' मी'मुद ।

2) Voir ci-dessous fol. 188a

3) *ātmabhāva* = स'द'ग'गो' र'द'स'स' ।

4) Nos Mss. présentent une lacune, provenant de la répétition de *tad-  
yathā*. — अ'द'र'ल'ल'ल' । अ'द'स' र'स' सु'द' म' सु'द' दे'स' र'द' । । अ'द'र'ल'ल'ल' हे'र'ग'स'  
ल' खै'र'स'स' । । ल'ल'स' ग'द' य'र' र'े'र'ग'दे' । । खै'र'श्रौ' म'घ'द'ल' स'हे'र'स' य'र' । । र'  
ल' दे'स'श्रौ' खै' र'े' खै'र'स'स'दे' र'े'र'ल'ल' । । य'द'र' ल'ल'स' ग'द'स' हे'र'स' स'ग'े'र'स'  
दे' हे'र'स'स'स'स'स'दे' र'े'र'र'ु' य'र'दे' । । ल'ल'स' अ'द'र'ग' र'े' स'दे'ल'ल' । अ'द'र'ल'ल'ल' । र'  
स'द'ग' अ'द'स'स'दे' र'ु'स'र' सु'द'स' दे'ग'ग'म' । — Mdo XVII donne la même version  
de la Kārikā. — On peut restituer:

*abhūm atitam adhvānaṃ nābhūm iti ca dṛṣṭayaḥ*

mais l'analogie de la stauce 2 exige que la stance commence par *dṛṣṭayaḥ*; on  
aurait:

*dṛṣṭayo 'bhūraṃ nābhūvaṃ kim nv atīte 'dhanāti ca.*



तत्रेतिशब्दं घ्राद्यर्थः । अथ वा दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थं । चतस्रस्वेता दृष्टयः ।  
तद्यथा । किं न्वरुग्भूवमतीतमघानं । नाभूवमतीतमघानं । अमूर्वं च नाभूवं च । नैवाभूवं  
न नाभूर्वामिति । एताश्चतस्रो दृष्टयः पूर्वान्तं समाश्रिताः ॥ [Tib. 215 a]

अपरा अपि चतस्र इत्याह ।

5 यास्ताः शाश्वतलोकाद्याः

पूर्वं प्रसङ्गेनोपवर्णितास्ता अपि

पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥

तत्र यद्यपि पूर्वान्ताद्दृष्टिचतुष्टयादुत्तरं दृष्टिचतुष्टयं नातिभिद्यते तद्यापि तां-  
न्मात्रविशेषमाश्रित्य पृथगुपादीयते तच्चोत्तरत्र व्याख्यास्यामः । तत्र शाश्वतो लोक इत्ये-  
10 तद्भूवमतीतमघानमित्येतस्मान्नातिभिद्यते । अथ वाचं विशेषो यच्छाश्वतो लोक इत्येषा  
दृष्टिः सामान्येन पूर्वान्तमाश्रिता [181 b] । अमूर्वमतीतमघानमित्येषा त्वात्मन एव पूर्वा-  
न्तपरामर्शेन प्रवृत्ता न सामान्येनेति । एवमन्यास्वपि दृष्टिषु विशेषो वक्तव्यः ॥ इत्येवं  
तावदष्टवेता दृष्टयः पूर्वान्तं समुपाश्रिताः ॥

उक्तः पूर्वान्तस्तदालम्बिकाभिर्दृष्टिभिः सार्धमिदानामपरात्त उच्यते । तत्र वर्तमा-  
15 न्मात्मभावमपेक्ष्य भाविन आत्मभावा अपरात्त इत्युच्यते । अपरो हि तन्मपरंपरांशो  
अपरात्तः । तं न प्रतिस्मरति । दृष्टिप्रकारैर्नालम्बते । प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदवस्थि-

1) Le tibétain ne traduit pas *āha* ; il reproduit les trois derniers pādas, avec la variante *रे'रग'गुद'* (*tā api*) au lieu de *रे'रग'रै'*, soit *aparā api catuṣṣaṣṭīti pūrvam prasaṅgena upavarṇitāḥ / śāśvatalohādya dṛṣṭayo yās [santi] tā apyā pūrvāntam samupāśritāḥ*.

2) *रु'र'ग'* *prasaṅgena*. — Aussi *रु'र'ग'*, Çarad Candra.

3) Mss. *cātibhiṣate*, *nābhibhidiate* — *श'र'र'ग'* *के'र' रै' रै' ग' ग' रै'*.

4) *रु'र'र'र'ग'*.

ततत्त्वदर्शनात् ' नान्यथावस्थितं वस्त्वन्यथाभिनिविशते ॥ तत्राष्टौ दृष्टयोऽपरात्तमाल-  
म्ब्यान्यथा प्रवृत्ताः । तद्यथा ।

दृष्टयो न भविष्यामि किमन्योऽनागतेऽधनि ।

भविष्यामीति चात्ताद्या घपरान्तं [Tib. 215b] समाश्रिताः ॥ २

इहापि दृष्टिद्वयोपादानमुपलक्षणार्थं । चतस्रस्वेता दृष्टयः । तद्यथा ' किं नु ७  
भविष्याम्यनागतमधानं ' न भविष्यामि । [भविष्यामि च न भविष्यामि च] ' नैव भवि-  
ष्यामि न च [न] भविष्याम्यनागतमधानमित्येताश्चतस्रो दृष्टयो ऽपरात्तं समाश्रिताः ॥  
किमेता एव चतस्रो दृष्टयो ऽपरात्तं समाश्रिताः । नेत्याह । किं तर्ह्यपरा घपि चत-  
स्रो विद्यन्त अतोऽद्या घपरान्तं समाश्रिताः । तत्रात्ताद्याश्चतस्रो दृष्टयः सामान्येनापरात्त-  
माश्रित्य प्रवृत्ताः । किं नु भविष्याम्यनागतमधानमित्येतास्वात्पन एवापरात्तमाश्रित्य 10  
प्रवृत्ता इत्येवं दृष्टिचतुष्टयस्य विशेष इति बोद्धव्यं ॥

तत्रागस्य तावत्पूर्वात्तालम्बिकस्य [182a] दृष्टिचतुष्टयस्य यथा न संभवस्तथा  
प्रतिपादयन्नाह ।

अभूमतीतमधानमित्येतन्नोपपद्यते ।

यो हि जन्मसु पूर्वेषु स एव न भवत्ययं ॥ ३

15

1) Mss. *kim anye nāgate 'dihvani*. — *किं'दिस' दुष' ग'रु' अश्रु' र'द' ।*  
*।मि' अश्रु' अद्वि'रु'रु' अश्रु'रु'रु'रु' । ।गु'स' ग'द' अ'रु' र'रु'रु' । ।सु'रु'रु'*  
*अश्रु'रु' अ'रु'रु'रु' अ'रु' । — Le tibétain ne traduit pas *kim* ni *iti*; par contre il a,*  
*comme dans la première stance, *yās tas* et *lokānta* (?) au lieu de *anta* — ग'रु'रु'*  
*garantit *anya*.*

2) Tib. *lokāntādyāḥ* (?): *अद्वि'रु'रु' अश्रु'रु'रु'रु' ।*

3) *अश्रु'रु' अ'रु'रु'रु' अ'रु'रु'रु' ।*

4) *अ'रु'रु'रु'रु' दुष'रु' अश्रु'रु'रु'रु' । ।गु'स' र'रु'रु' अ'रु'रु'रु' । ।सु'रु'रु'*

तत्र य एवातीतेषु जन्मसु बभूव यदि स एवायमधुना स्यात्तदा युक्तमस्य शक्यीतु-  
मभूवगृह्णतीतमघानमिति । न चैतदेवं संभवति नित्यत्वप्रसङ्गात् । नित्यस्य च संसर्गा-  
नुपपत्तेः । एकगतिस्थस्यापि नानागतिसंगृहीतत्वप्रसङ्गात् । इह हि पूर्वं यदि नरकादि-  
गतिको भूत्वा इदानीं [Tib. 216a] कर्मवैचित्र्यान्मनुष्येषूपपन्न एवं कल्पयेदकमेवासौ  
5 नारक आसमिति तदस्य न युक्तं । कथं हि नाम मनुष्यः सन्नारकादिकः स्यात् ॥

यत्तर्हीदं पठ्यते <sup>(1)</sup> सूत्रे । अकमेव स तेन कालेन तेन समयेन मान्धाता नाम राजा  
चक्रवर्ती अभूवमिति । तत्कथं वेदितव्यमिति । अन्यत्र प्रतिषेधपरं तद्वचनं नैकत्वप्रति-  
पादकमिति विज्ञेयं । अत एव हि नान्यः स तेन कालेन तेन समयेनेति पठ्यते ॥ यदि  
पुनः स एवायमिति पूर्वकस्य चाधुनातनस्य चैकत्वं स्यात् । को दोषः स्यात् । उक्तस्ता-  
10 वदत्र दोषो नित्यत्वं स्यादिति ॥

तथापि भूय उच्यते ।

स एवात्मेति तु भवेदुपादानं विशिष्यते ।

यदि स एव पूर्वक आत्मायमिदानीं स्यात्तदोपादानस्य पञ्चस्कन्धलक्षणास्य विशेषे-  
षो न स्यादुपादातुरविशेषात्पूर्वावस्थायामिव । न चैवमुपादानाविशेषोऽस्यात्मनः । किं  
15 तर्हि विशिष्यत एवोपादानमुपादातुः कर्मभेदात्कारकभेदाच्च । ततश्चोपादानविशेष[182b]-  
षात्स एवायमात्मेति न युज्यते ॥

अथ मन्यसे । विशिष्यतामुपादानमात्मा लेक एवेति । अत आत्मनो ऽविशिष्ट-  
त्वाद्भूमतोतमघानमित्येतद्विशिष्यत्येव ॥ उच्यते ।

ཚེ་རྒྱམས་སུ་གང་སྤུང་བ། །དེའི་འདི་མ་ཡིན་ནོ། — La forme *abhūm* est  
répétée plusieurs fois ci-dessous, *metri causa*.

1) Voir *Divyāvadāna* 228. 15: *yo Mūrdhāto rājāham eva sa tena kālena tena samayena*. — Sur ce roi, Schiefner, *Ind. Erzählungen*, xlv (Pet. 1877); JBTS. 1894, 8, p. 15; Takakusu, BEFEO. 1904, p. 1020.

उपादानविनिर्मुक्त आत्मा ते कतमः पुनः<sup>(1)</sup> ॥ ४

पदि क्वन्यडुपादानमन्यश्चात्मा स्यात्तदोपादानविशेषे ऽप्यात्मनो ऽविशेषात्स्यदे-  
तदेवं । न चैतद्भेदेन दर्शयितुं शक्यं । अयमसावात्मा इदम[Tib. 216b]स्योपादानमिति ।  
\*\*\*\*\* प्रसङ्गात् \*\*\*\*\* यरूपाप्रसङ्गात् । यदा चैवमुपादानविनिर्मुक्त आत्मा दर्श-  
यितुं न शक्यते । तदोपादानविशेषेऽपि आत्माविशेष इति न शक्यते कल्पयितुं ॥

5

अथापि कश्चित्परिकल्पयेत्सत्यमुपादानविनिर्मुक्त इत्येवं न संभवति । किमुपा-  
दानमेवात्मत्वेन परिकल्प्यत इति । एतदपि न युक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानविनिर्मुक्तो नास्त्यात्मेति कृते सति ।

स्याडुपादानमेवात्मा नास्ति चात्मेति वः पुनः<sup>(4)</sup> ॥ ५

<sup>(5)</sup> यथा तावडुपादानमेवात्मा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

10

1) དེ་ཉིད་ བདག་ཏུ་ འགྱུར་ ལྷན་པ། །ཉེ་བར་ལེན་པ་ བཅས་ འགྱུར། །ཉེ་བར་  
ལེན་པ་ མ་གཏོགས་པར། །ཚིན་ཉི་ བདག་ རི་ གང་ལྷན་ ཡིན།

2) Tib. = *idam ātmana upādānam*.

3) Mss. *upādānū gati saṃgr̥hātavāt prasāṅgāt / m̥ṛtena grahaṇaprasaṅ-  
gāt, upādānoprasāṅgāt, m̥ṛte grahaṇa°*. — ཉེ་བར་ལེན་པ་ལས་ བཅས་པའི་ རང་  
ལེན་ ཡིན་པ་ཉིད་ཉིས་ བདག་ ལུ་ མེད་པར་ ཐལ་པའི་ རྗེར་ རང་། མོ་མོར་ བརྒྱུད་  
ཡིན་པར་ ཐལ་པར་འགྱུར་པའི་ རྗེར་རོ། = *upādānaviçāṣṭ!asvabhāvavād ātmano  
hetukatvaprasāṅgāt, p̥ṛthaggrahaṇaprasāṅgūc ca (ou bhādena grahaṇa°, voir  
216. 6)*.

4) ཉེ་བར་ལེན་པ་ མ་གཏོགས་པའི། །བདག་ ཡིད་ མ་ཡིན་ བྱས་པའི་ ཚེ། །ཉེ་  
བར་ལེན་ཉིད་ བདག་ ཡིན་པ། །ཚིན་ཉི་ བདག་ རི་ མེད་པ་ ཡིན། — Mss. *iti vā  
yunaḥ*.

5) Mss. *atha* — དེ་ལྟར་..... དེ་ལྟར་.....

[न चोपादानमेवात्मा व्येति तत्समुदेति घ ।]

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति<sup>(1)</sup> ॥ ६

तत्र यदेतत्पञ्चोपादानस्कन्धाख्यमुपादानं तत्प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च ।  
न चैवमात्मा प्रतिक्षणमुत्पद्यते च विनश्यति च । अत्मा स्त्रान्धेभ्यस्तन्वान्यत्वादिना च  
6 नित्यानित्यत्वेनाप्यशक्य एव वक्तुमनेकदोषप्रसङ्गात् । नित्यत्वे न्यात्मनः शाश्वतवादः  
स्यादनित्यत्वे चोच्छेदवादप्रसङ्गः । तन्न तदुभयं शाश्वतोच्छेदाख्यं महानर्थकरमिति [नो-  
पगन्तव्यं] । अ[183a]त । उपादानमेवात्मेति तावन्न गृह्यते ॥

अपि च

कथं हि नामोपादानमुपादाता [Tib. 217a] भविष्यति ।

10 इहोपादीयत इत्युपादानं कर्म । तस्य चावश्यमुपादात्रोपासिकेन भवितव्यं । तस्य  
चोपादानस्य यद्यात्मत्वमिष्यते । तत्रोपादानमेवोपादातित्यपि विद्यते । ततश्च कर्तृकर्म-  
णोरैक्ये मति क्लृप्तेक्षेत्रव्यघटकम्भकाराम्बन्धनादानामप्यैक्यं स्यात् । न चैतद्दृष्टं युक्तं  
वेति प्रतिपाद्यन्नाह ।

कथं हि नामोपादानमुपादाता भविष्यति । इति ।

16 अपि त्वत्यन्तासंभव एवास्य पत्तस्येत्यभिप्रायः ॥

1) छे'सम्भेद' छेद' सद्ग' म'यैद' । र' अमुद'स' द' अद्वैत'स' यैद' । छे'  
सम्भेद'स' द्वै'सु'सु' । छे'सम्भेद'स' यैद'स' अमु' । — Voir ci-dessus 342. 2.

2) Mss. vijñānetyas, vijñānyas.

3—3) छेद'स' यैद'स'स' त्व'स'स'स' म' सु' । र' अ' सु' स' अद्वैत'स' छे'सम्भेद'  
स' र' छेद' सद्ग' यैद'स' .

4) छे'सम्भेद'स'सु'स' यैद'स'स' द'.

5) छे'सम्भेद'स'स'स'.

6) स'स' म' स'स'स'स'स'.

अत्राह । सत्यमुपादानमात्रमात्मा न पश्यते । किं तर्ह्युपादानव्यतिरिक्त एवा-  
त्मा भविष्यति ॥ एतदपि न युक्तं । किं कारणं । यस्मात् ।

अन्यः पुनरुपादानादात्मा नैवोपपद्यते ।

गृह्येत ह्यनुपादानो पश्यन्त्यो न च गृह्येत<sup>(1)</sup> ॥ ७

यमुपादानादात्मा व्यतिरिक्तः स्यात् । गृह्येत स उपादानव्यतिरिक्तो घटादिव ७  
पटः । न चैवं गृह्येत । तस्मादुपादानव्यतिरिक्तोऽपि नास्ति । अमुपादान उपादानव्य-  
तिरिक्तेषामगृह्यमाणत्वात्त्वयुष्पवदित्यभिप्रायः ॥

इदानीं पद्योपपादितमर्थं निगमयन्नाह ।

एवं नान्य उपादानान्न चोपादानमेव सः ।

आत्मा नास्त्यनुपादानः<sup>(2)</sup> ।

10

<sup>(4)</sup> स्याद्यथात्मा उपादानस्वप्नो न भवत्युपादानोपादानौरेकत्वप्रसङ्गात् उदय-  
व्यय [Tib. 217b] प्रसङ्गाच्च । स ह्यन्योऽपि न भवत्युपादानमनपत्य भेदेन <sup>(5)</sup> [ग्रहणा] प्रस-

1) वदन् 'के' 'के' 'स' 'वे' 'स' 'व' 'स' । 'ग' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' । 'ग' 'व'  
'के' 'ग' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' । 'व' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' ।

2) म' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' ।

3) 'के' 'के' 'स' 'वे' 'स' 'व' 'स' । 'ग' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' । 'के' 'के' 'स' 'वे' 'स' 'व' 'स' ।  
'व' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' ।

4) 'के' 'के' 'स' 'वे' 'स' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' ।

5) Mss. *upādānāpekṣā bhedena, °dānāpekṣā*. — *bhedena* = 'स' 'र' 'र' 'स' ।

6) 'व' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' । 'व' 'व' 'र' 'रु' 'व' 'स' 'के' 'स' 'य' 'व' ।

ङ्गात् । न चाप्यनुपादान उपादाननिरपेक्षस्य प्रकृणप्रसङ्गात् ।<sup>(1)</sup> एवं तर्हि नास्त्यात्मेत्य-  
स्तु ॥ उच्यते

नापि नास्त्येष निश्चयः<sup>(2)</sup> ॥ ८

यो हि नाम स्कन्धानुपा[183b]दाय प्रज्ञप्यते स कथं नास्तीति स्यात् । न ह्यवि-  
6 ममानो बन्ध्यातनयः स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यते । कथं सत्युपादान उपादाता नास्तीति  
युज्यते । तस्मान्नास्तिबन्धव्यस्य न युज्यते । तस्मान्नास्त्यात्मिति निश्चयोऽप्येष नोपपद्यते ॥

अस्य त्वात्मनो व्यवस्थानं विस्तरेण मध्यमकावतारादवसेयं । इहापि च पूर्वमेव  
स्थानस्थानेषु कृता<sup>(3)</sup> व्यवस्थेति न पुनरिह तद्व्यवस्थाने वत्त घास्थीपते ॥

एवं तावद्भ्रूमतीतमिधानमित्येषा कल्पना नोपपद्यते । इदानो नभ्रूमतीतमधा-

10 नमित्येतदपि यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह ।

नाभ्रूमतीतमिधानमित्येतन्नोपपद्यते ।

यो हि ब्रह्मसु पूर्वेषु ततोऽन्यो न भवत्ययं<sup>(4)</sup> ॥ ९

यदि पूर्ववादात्मनोऽस्याधुनातनस्यात्मनोऽन्यत्वं स्यात्तदानो नाभ्रूमतीतमिधानमि-  
ति स्यात् । न चैतदेवं संभवति । तस्मान्नाभ्रूमतीतमिधानमित्येतन्नोपपद्यते ॥

1) दे'ल्ल'र्' ले'र्' स'र'ग' मे'र'र' ले'ष'पु'स' यी'र'ल' र'ग'गी' सु'म'र' ।

2) मे'र'स'र'र'र'र'र'र' दे' स' दे'स' ।

3) मे'र'र' सु'म'स'र' दे'स'स' र'र' . . . । -- सु'म'स'र' = 'ii' ।

4) सु'स'स' सु'स'स' र'ग'र' ।

5) पु'स' र'र'स'र' सु'र' ।

6) र'र'स'स'र' सु'स' र' स' सु'र' दे'स' । । पु'स' दे' य'र' स' र'स'र' ।

। सु'र'र' र'र'स'स' सु' र'र' सु'र'स' । । दे'ल'स' र'र' र'र'स' स'य'र'र' ।

यदि पुनः पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात्को दोष इति ॥ उच्यते ।

यदि ह्यप्ये भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि ते भवेत् ।

तथैव [Tib. 218a] |च स| संतिष्ठेत्तत्र ज्ञापितं वागृतः<sup>(1)</sup> ॥ १०

यदि ह्ययमधुनातन ग्यात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्यः स्यात्तदा तं पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय परित्यज्य तन्निरपेक्षो ऽतद्धेतुक एव स्यात् ॥ किं चान्यत् । तथैव च [स] संतिष्ठेत्तत्र । यदि पूर्वकादात्मनोऽस्यान्यत्वं स्यात् । तदान्यत्वाद्धेतोत्पादे पराविनाशवत्पूर्वस्यात्मन उत्तरस्मिन्नप्यात्मनि समुत्पद्यमानेऽप्यानिरोधः स्यात् । अनिरूढत्वाच्च यत्र पूर्वदेवमनुष्यादिजन्मसूपपन्नो येन [181a] वर्णासंस्थानादिना पूर्वमुपलभ्यमानस्तेनैव प्रकारेण तथैव स तत्रावतिष्ठेत । पूर्वत्र वागृतं एवेकोत्पद्येत । न चैष संभोगस्ति यदस्य मनुष्यभूतस्य पूर्वको देवाद्यात्मा तथैवावतिष्ठेत्तति । तस्मान्नाभूवमततोतमध्वानमित्येतन्नोपपद्यते ॥

अत्रारु ' तत्र पठुक्तं ।

यदि ह्यप्ये भवेदन्यः प्रत्याख्यायापि ते भवेदिति ।

यदि पुनः पूर्वकमात्मानं प्रत्याख्याय : \* \* \* \* \*<sup>(1)</sup> तदा तस्य पूर्व-

1) ग'वा'ते' र'दे' र' ग'र'र' र'र'र'र' । |रे' मे'र'र'र' र'र' र'र'र'र' र'र'र' ।  
|रे' र'र'र' र'रे' र'र'र' र'र'र' र'रे' । |रे'र' र' र' र'र'र' र'र'र' र'r' । --  
Construire *tatrāmṛta*.

2) ग'र'र' 'र' ।

3) *rā* n'est pas repré: nté dans le tibétain; peut-être *ca*

4) *Mss. pratyākhyāya syāt tada...* — ग'वा'ते' र'र'र'र' र'र'र' मे'र'र'र'  
र'रे' र'र'र' र'र'r'र'र' र'r'r'र' र'र' 'र' र'र' र'r'r' । |रे'र' र'र' 'र' र'r'र'र'  
r'r'r'र' । |रे' r'r'र' र'रे' । ग'र' 'र' र'r'र' र' r'r'r' ।



कस्यात्मनस्तत्र नष्टत्वादिकं चान्यस्यैव चोत्पादनात्पूर्वकस्यात्मन उच्छेदः स्यात् ।  
 तस्मिंश्चात्मन्युच्छिन्ने कर्मणामदत्तफलानामेवाश्रयविच्छेदेन विच्छेदादौक्त्याभावा [Tib.  
 218b]नाश एव स्यात् । अथ पूर्वकेनात्मना कृतस्य कर्मण उत्तरेणात्मना फलपरिभोगः  
 परिकल्प्यते । तथाप्यन्येन कृतस्य कर्मणः फलास्यान्येनोपभोगः स्यात् । ततश्च  
 5 अकृताभ्यागमभयं स्यात्कर्माकृतकं यदि<sup>(3)</sup>  
 इत्येवमाद्यनिष्ठमापद्यते ॥

अपि च । यद्ययमात्मा पूर्वकादात्मनोऽन्य एवात्रोपपन्नः स्यात्तदा पूर्वमभूत्वा  
 पश्चाद्भूत्वा इति स्यात् । न चैतन्मुक्तमिति प्रतिपादयन्नाह ।

नाप्यभूत्वा समुद्भूतो दोषो ह्यत्र प्रसज्यते ।

10 कृतको वा भवेदात्मा संभूतो वाप्यहेतुकः ॥ इति<sup>(5)</sup> १२

कः दः लसःकससः कुदःवः दः । | गदःश्रुः सुसःदः लसःकससः ।  
 | गदःश्रुः सःसःसःदः दः । दःलः सःगःसः सःलःसः लसः । ११  
 गःलःदः सःदः लःदः सुःश्रुः सःदः सःलःसः लसःसः लसःदःदः । दःलः  
 कः . . . = yadi [punaḥ] pūrvakam ātmānaṃ pratyākhyāya ayam iha bhavet  
 ko doṣaḥ syāt? tatra doṣā bahavaḥ syuḥ . katham iti cet? yasmād evaṃ sati:  
 ucchedaḥ karmaṇāṃ nāśas tathānyena kṛtakarmaṇām /  
 anyena paribhogah syād evamādi pr-asajyate || 11  
 yadi pūrvakam ātmānaṃ pratyākhyāya ayam ātmā bhavet, tadā pūrvā-  
 kasyātmanus tatra naśtatvāt . . . . .

1) श्रुःसःदःसुः = utpādāt (?).

2) लसःश्रुःलसःसुः सःदुःगःसःगःसःकससः.

3) = XVII. 23 (p. 32b).

4) Mss. evātmatropapannuḥ. — श्रुःसः utpanna.

5) सः सुःदःसःलसः सुःदःसः सःदः । | दःलः सःदःसुः सःलःसः लसः । | सःदः  
 दः सुःसःसः लसःसः दः । | लसःसःदः सुःसःदःसुः लसः । — Citē ci-  
 deus XVIII. 1.

यदि न्यात्मा पूर्वमभूत्वा पश्चादुत्पन्नः स्यात्तदा कृतक एवात्मा स्यान्न च कृतक  
 आत्मेष्यते । अनित्यत्वप्रसङ्गात् । व्यतिरिक्तस्य च तन्निष्पादकस्य कर्तुरभावात्कृतः  
 कृतकत्वमात्मनो योष्येत । कृतके चात्मनि परिकल्प्यमान आदिमान् संसारः स्यादेव।।पूर्-  
 र्वसन्नस्य प्राडुर्भावश्च । न चैतदेवं । तस्मान्न कृतक आत्मा ॥ अत्रि च [184 b] संभूतो वा-  
 प्यहेतुकः । अमूत्वा प्रागात्मा समुत्पद्यमानो निर्हेतुक एवोपपद्यते । पूर्वं न्यात्मा ना- 5  
 स्तीति । अकृतको निर्हेतुकः स्यात् ॥ वाणन्द्यो विकल्पे । कृतको वा भवेदात्मा यदि वा  
 नाभूवमतीतमिदमित्येतन्नाभ्युपेयं । संभूतो वाप्यहेतुको यदि वा

नाभूवमतीतमिदमित्येतन्नोपपद्यते

इत्युपगम्यतां [Tib. 219 a] ॥ इदानीं पद्योपवर्णितामेवार्थं निगमयन्नाह ।

एवं दृष्टिरतीते या नाभूमकमभूमकं ।

10

उभयं नोभयं चेति नैषा समुपपद्यते ॥<sup>2)</sup> १३

एवं पद्योपवर्णितेन न्यायेनाभूवमतीतमिदमित्येति या दृष्टिर्नाभूवमतीतमिदमित्येति च  
 या दृष्टिरेयापि नैवोपपद्यते । एतद्द्वयस्याभावाच्चोभयमपि नोपपद्यते । किं कारणं । यस्मा-  
 द्द्वयं ह्येतत्समाकृतमुभयोर्मिति कल्प्यते<sup>1)</sup> । एकैकस्य च पृथक् पृथग्भावात्कृतस्तत्समाहार  
 इत्युभयमपि न संभवति । उभयस्याभावात्कृतस्तत्प्रतिषेधो<sup>2)</sup> नोभयं भविष्यतीति । 15  
 तस्मान्नैवाभूवं न नाभूवमित्येतदपि नोपपद्यते ॥

1) ॡॡ'शै' श्चै' शैः

2) शै'शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः ।  
 ॡॡ'शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः ।

3) Ceci donne un demi-gloka à peu près correct, mais la traduction tibé-  
 taine n'est pas métrique. — शै'शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः । शै' शै' श्चै' शैः ।  
 शै' शै' श्चै' शैः । «Par *ubhaya* on entend les deux termes ensemble».

4) शै'शै' श्चै' शैः ।

तदेवं पूर्वोक्तं समाश्रितस्य दृष्टिचतुष्टयस्यासंभवमुद्भाव्येदानोमपरात्समाश्रितस्य प्रतिषेधमाह ।

अधन्यनागते किं नु भविष्यामीति दर्शनं ।

न भविष्यामि चेत्येतदतीनाधना समं ॥ १४

6 यथैव क्वातोतेऽधनि दृष्टिचतुष्टयं निषिद्धं । एवमनागतेऽप्यधनि दृष्टिचतुष्टयं निषेधनीयमुक्तपाठपरिवर्तनेन । तस्यथा ।

अधन्यनागते किं नु भविष्यामीत्यसंगतं<sup>(2)</sup> ।

एष्यज्जन्मनि यो भावी स एव न भवत्ययं ॥

इत्येवमादिना सर्वे समं योष्यमेकत्वप्रतिषेधे । एवमन्यत्वप्रतिषेधार्थं समं योष्यं ।

10 न स्यामनागतकाल इत्येतन्नोपपद्यते ।

एष्यज्जन्मनि यो भावी ततोऽन्यो न भवत्ययं ।

इत्येवमादिना पूर्वश्लोक[185a]पाठपरिवर्तनेन ॥ [Tib. 219<sup>b</sup>]

इदानीं पूर्वोक्तं समाश्रितस्य शाश्वतादिदृष्टिचतुष्टयस्य प्रतिषेधार्थमाह ।

1) म'दिदस' दुष' ग'द'द' अ'सु'द' अ'सु'द' द'द' । ।अ'सु'द'स' म' अ'सु'द' द'द'स' सु'स' । ।दु'स' ग'द' य'द' द'द'ग' द'द' । ।अ'द'स'स'द' दु'स' द'द' म'द'द'स'स' य'द' ।  
— Même version, M do XVII. — Pour ग'द'द' voir 573. 8 et note.

2) म'दिदस' दु'स' द' अ'सु'द' अ'सु'द' द'द' । ।सु'स' द'द' द'द' म' अ'सु'द'द' ।

3) म'दिदस' क'द' ग'द' अ'सु'द'स' । — *aisya*, manque dans M. W., = *asya*

dans B 6.

4) सु'स'द' अ'द'द'स' स'द'द'द' । Ci-dessus, p. 582 l. 6, अ'द'द'स' ग'द' स'द'द'स' ।

स देवः [स] मनुष्यश्चदेवं भवति शाश्वतं ।

अनुत्पन्नश्च देवः स्याद्भाषते न हि शाश्वतं ॥ १५ ॥

इह हि कश्चिन्मनुष्यगतिस्त्रयः कुशलं कर्म कृत्वा देवगतिं गच्छति । तत्र यदि स एव देवः स एव मनुष्य इति । एवमुभयोरैक्यं स्यात् । तदा शाश्वतं स्यात् । न चैतदेवं यदि एव मनुष्यो भवेदिति । अतो नास्ति किं चिच्छाश्वतं ॥ अपि च । शाश्वतवादे 5 मत्प्रसमुत्पन्नश्च देवः स्यात् । किं कारणां । यस्माद्भाषते न हि शाश्वतं । यदि वस्तु शाश्वतं तादृश्यमानत्वान्नैव ज्ञायते । ततश्चानुत्पन्नो देवः स्यात् । अनुत्पन्नो देवो न। युज्यत इति । एवं तावच्छाश्वतं न युज्यते ॥

इदानीं गशाश्वतमपि यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

देवादभ्यो मनुष्यश्चेदशाश्वतमतो भवेत् ।

10

देवादभ्यो मनुष्यश्चेत्संततिर्नोपपद्यते ॥ १६ ॥

(१) यदि स्यान्वो देवोऽन्यश्च मनुष्यः स्यात्तदा पूर्ववत्स्य मनुष्यात्मनस्तत्र नष्टत्वाद्देह

1) ग'ल'ते' लु' दे' मे' दे' न। | दे'लु'न' दे' ह'ग'स'र'लु'र' । लु' दे' स' श्लेष' ह'र' लु'र'र' । | ह'ग'ल' श्ले' स' मे'र'लु'र'र' ।

2) दे'दे'लु'र' लु'दे' स' श्लेष' स' ह'र'र' लु'र' । लु' स' श्लेष' स' र' दे' र'ग' स' स' य'र'र' ।

3) ग'ल'ते' लु'ल'स' मे' ग'ल'न' न। | दे'लु'न' दे' मे' ह'ग'लु'र' । | ग'ल'ते' लु' मे' ग'ल'न' य'र'न' । | लु'र' दे' ल'स' स' मे' लु'र'र' । — Même version

Ms. do XVII.

4) Le tibétain omet ce paragraphe.

वान्यस्यैवोत्पादात् । स पूर्वको मनुष्यात्मा तत्र विनष्ट इत्यशाश्वतं स्यात् ॥ तत्संतानानु-  
वृत्त्या नाशाश्वतमिति चेदुच्यते ।

देवादन्वो मनुष्यश्चेत्संततिर्नोपपद्यते ।

यदि देवादन्वो मनुष्यो भवेत् । तदा यथा निम्बस्य नामतरुसंतानो भवत्येवं मनु-  
ष्यस्य देव एकसंतानपतितो न स्यात् । ततश्च पूर्वकस्य विनाशादशाश्वतमेव भवेत् ॥  
अथ वा यदि देवादन्वो मनुष्यो भवेत्तदा संतानानुवृत्तिर्न स्यादस्ति चेयं संतानानुवृत्तिर्द-  
वस्य<sup>(1)</sup> मनुष्य एकसंतानपतित इति । तस्मात्संताना[185 b]भावप्रसङ्गाद्देवादन्वो मनुष्यो  
न भवति । यतश्चैवमतोऽशाश्वतमपि नास्ति ॥

इदानीं शाश्वताशाश्वतप्रतिषेधार्थम[1ib. 220 a]ाक् ।

10

दिव्यो यद्येकदेशः स्यादेकदेशश्च मानुषः ।

अशाश्वतं शाश्वतं च भवेत्तच्च न युज्यते ॥ १७

यद्ययं मनुष्यो ऽशेन मनुष्यतां विजत्यादशेन विहाय मनुष्यतां देवात्मभावमुपाद-  
द्यात् । तदा एकदेशस्य नाशा[दशा]श्वतं स्यादेकदेशस्य चाऽऽस्थानाच्छाश्वतं स्यात् । एत-  
च्चायुक्तं यदेकस्य दिव्यगतिर्भूयते एकदेशः स्यादेकदेशश्च मनुष्यः स्यात् । तस्माच्छा-  
श्वतं चाशाश्वतं च एतदुभयं नोपपद्यते ॥

15

इदानीं नशाश्वतनैवाशाश्वतदृष्टप्रतिषेधार्थमाक् ।

1) दे'दे' कें' उा'कृ'दे' म'द' दे' स'म'दे' कु'द' म'यि'द'स' दे'स'दे'द'नु' . . . = De  
même que l'arbre d'âmra n'est pas série du nimba (pa-ma?).

2) कु' य'द' म'दे' कु'द' ग'डे'ग'दु' ग'डे'ग'स'स' म' दे' अ'नु'द'ने' ।

3) कु' दे' म' दे' द'द' कु'द' ग'डे'ग'दु' ग'डे'ग'स'स' यि'द'ने' । = le dieu fait  
partie d'une même série avec (दे'द') l'homme.

4) ग'द'ने' कु'दे'ग' ग'डे'ग' कु'यि'द'ने' कु'दे'ग'स' म' दे' यि'द'ने' ।  
। कु'द' दे' कु'द' अ'नु'द'ने' । दे' य'द' दे'ग'स'स' म' यि'द'ने' ।

अशाश्वतं शाश्वतं च प्रसिद्धमुभयं यदि ।

सिद्धे न शाश्वतं कामं नैवाशाश्वतमित्यपि ॥ १८

यदि शाश्वतं किं चिद्वस्तु स्यात्तदा पश्चाद्शाश्वतदर्शन<sup>(१)</sup>नैव शाश्वतमिति स्यात् ।  
एवं यदि किं चिद्शाश्वतं स्यात्तदा तस्य पश्चाच्छाश्वतोपपत्तितो नाशाश्वतमिति स्यात् ।  
यदा तु शाश्वताशाश्वतमेवाप्रसिद्धं तदा कुतस्तत्प्रतिषेधेन नैव शाश्वतं नाशाश्वतं स्यादि- 5  
ति । तस्मादेतदव्ययुक्तं ॥

अथ स्यादनादिजन्मरूपापरंपराप्रवृत्तमविच्छिन्नक्रमं संसारप्रबन्धमुपलभ्य शाश्व-  
तमात्मानं परिकल्पयामः । अस्त्यसी शाश्वतः कश्चित्पदारथो यो हि नामैवमनादिमिति  
संसारं प्ररिधमन्नद्याव्युपलभ्यत इति ॥ उच्यते । एतदपि नोपपद्यते । किं कारणां ।  
। एवं<sup>(५)</sup>

कुतश्चिदागतः कश्चित्किं चिद्वच्छेत्पुनः [Tib. 220b] वा चित् ।

10

यदि तस्मादनादिस्तु संसारः स्यान्न चा[186a]स्ति सः ॥ १९

1) ལལ་ཏེ་ རྟག་ རྟེན་ མེ་རྟག་པ། །གཉེན་ ལུས་པར་ འགྱུར་ན་ རེ། །རྟག་པ་  
མ་ ཡིན་ མེ་རྟག་ མེན། །ལུས་པར་ འགྱུར་པར་ འདོད་ལ་ རག།

2) མཐོང་པ་ལས

3) རྟག་པ་ མ་ཡིན་པ་ རེས་པར་ འགྱུར་ལ

4) Mss. *çāvatopattitānāsādaçāvatam iti syāt.* — རྟག་པར་ འགྱུར་པ་ལས་  
མེ་ རྟག་པ་ མ་ ཡིན་པར་ འགྱུར་པ་ རེག་ན།

5) Le tibétain porte འདི་ལྟར་ = *evam.* — Les Mss. ont *yo hi nāma.*

6) Mdo XVII. ལལ་ཏེ་ གང་ཞེས་ གང་ནས་ གང་། །འོངས་ མིང་ གང་རུའང་  
འགྲོ་ འགྱུར་ན། །དེ་ཕྱིར་ འཁོར་པ་ ཐོག་ མེད་པར། །འགྱུར་ན་ དེ་ཞེ་ ཡོད་ མ་ཡིན།

— Notre xyl. porte གང་ནས་ གང་ = *kaç cit kutaç cit kva cid gacchet...* —  
*kaç cit, c'est-à-dire ātman; kim cit, quelque chose, les samskāras.*

यदि हि संस्काराणामात्मनो वा कुतश्चिद्व्यक्तत्वात्तद्गमनं गत्यात्तरमागमनं स्यात् । ततश्च गत्यत्तरात्पुनः क्व चिद्गमनं स्यात् । तदानीमनादिः संसारः स्यात् । न च कुतश्चित्कस्य चिदागमनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य वागमनानुपपत्तेः । न चापीतः पुनः कस्य चित्क्वा चिद्गमनं संभवति नित्यस्य वानित्यस्य वा गमनानुपपत्तेः । यदा चैवं न संभवति । तदा कुतो जन्ममरणपरंपराया घृतिदीर्घत्वेनाद्यनुपलम्भादनादिमान् संसारः स्यात् । संसर्तुरभावात्कुतोऽनादिमत्त्वमादिमत्त्वं वा संसारस्य संभवेत् । यदा च न संभवति तदा यदुक्तमस्त्वसौ शाश्वतः कश्चित्पदार्था यो हि नमैवमनादिमति संसारे परिधमन्नयाप्युपलभ्यत इति तन्न युक्तं ॥

घतश्चैवं यथोदितन्यायेन ।

10

नास्ति चेच्छाश्वतः कश्चित्को भविष्यत्यशाश्वतः ।

शाश्वतो ऽशाश्वतश्चापि ह्यभ्यामाभ्यां तिरस्कृतः ॥ २०

यदा चैवं शाश्वत एव पदार्था न संभवति । तदा कस्य विगमनाऽशाश्वतः स्यात् ।

1) असौ'स' कर्त्तु' कर्त्तु' कर्त्तु' कर्त्तु' असौ'स' कर्त्तु'सु' त्वे'स'स' असु'स' ।

2) कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' कर्त्तु' त्वे'स' कर्त्तु' *kasya cit kutaḥ cit keva cid uga-manam.*

3) keva cit कर्त्तु'स'स' ।

4) कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' । कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' । कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' कर्त्तु'स' ।

5) कर्त्तु'स'स' ।

शाश्वताशाश्वतानुपलम्भाच्च [कुत उभयं] कुतो नोभयमिति तस्मादेवं शाश्वतादिदृष्टचतु-  
ष्टयं पूर्वोक्ते संसारस्य न संभवति ॥

इदानीमज्ञानत्तादिचतुष्टयमपराक्ते यथा न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

घत्तवान् [Tib. 221 a] यदि लोकः स्यात्परलोकः कथं भवेत् ।

[अथाप्यनत्तवाँल्लोकः परलोकः कथं भवेत्<sup>(2)</sup> ॥] २१

5

यदि ल्यत्तवान् विनाशाद्दूर्ध्वं<sup>(3)</sup> पूर्वलोको<sup>(4)</sup> न स्यात् । तदा परलोको न स्यात् । अस्ति  
न परलोक इति [अथवाँल्लोक इति] नोपपद्यते ॥

अथाप्यनत्तवाँल्लोकः स्यात् । तदानीमपि परलोकः कथं भवेत् । नैव परलोकः  
स्यादित्यभिप्रायः । न च परलोको नास्ति । अतः परलोकसद्वा[186 b]वादनत्तवानपि  
लोको न भवति ॥

10

इदानीमत्तवत्तमनत्तवत्तं चोपायमेतल्लोकस्य यथा न संभवति तथा प्रतिपादय-  
न्नाह ।

स्कन्धानमोय संतानो यस्माद्दीपार्चषामिव ।

[प्रवर्तते] तस्मान्नात्तानत्तवत्तं च पृथ्यते<sup>(5)</sup> ॥ २२

1) गृष्टिष'ग' रन' गृष्टिष'ग' म'यिद'स' दे'यन' ग'व'यिद' ।

2) ग'व'र' ऐ'ग'र' म'ष'न' यि'द'न' । | ऐ'ग'र' स'र'व' ऐ'ग'र' न'शु'र' ।  
| ग'व'र' ऐ'ग'र' म'ष'न' म'र'न' । | ऐ'ग'र' स'र'व' ऐ'ग'र' न'शु'र' ।

3) *pūrva* manque dans le tibétain. — *vr̥ṇāṣād urdhvam* = दै'ग'र'स' सु'ष'

4) म'र'स' न'शु'र' ।

5) ग'व'र' सु'न'स' द'म'स' सु' सु' । | ऐ'र' वै' म'र'म'र' ऐ'र' र'न' म'कु'न'स' ।  
दै'यि'सु'र' म'ष'न' यि'द'र' र'न' । | म'ष'न' म'र'र' ग'व' म' र'ग'ष'स' ।



पूर्वोत्तरहेतुफलभावसंबन्धनैरक्षर्याविच्छिन्नक्रमवतीं यस्मादयं प्रदोषवत्प्रति-  
गाविनाशो स्कन्धसंतानः प्रवर्तते । तस्माद्धेतुफलप्रवृत्तिदर्शना[ज्ञातवत्त्वं] नान्तवत्त्वं च  
युज्यते । कथं कृत्वा

पूर्वं यदि च भयोरमुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।

5 स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमानथ लोकोऽन्तवान् भवेत् ॥ २३

यदि पूर्वं मनुष्यस्कन्धा नश्येयुस्तांश्च प्रतीत्योत्तरे देवगत्युपपत्तिसंगृहीता नोप-  
घेरंस्तदात्तवान् लोको भवेत्तैलवर्तितयनिरुद्धप्रदोषवत् । उत्तरात्मभावोत्पादान्नास्त्य-  
न्तवत्त्वं ।

पूर्वं [Tib. 221 b] यदि न भयोरमुत्पद्येरन्न चाप्यमी ।

10 स्कन्धाः स्कन्धान् प्रतीत्येमान् लोकोऽन्तो भवेदथ ॥ २४

अथ यदि पूर्वकाः स्कन्धा न नश्येयुः । तान् प्रतीत्योत्तरे फलभूताः स्कन्धा नोत्प-  
द्येरन् । तदान्तोऽविनाशी लोकः स्यात् । स्वल्पपादप्रच्युतवात् । यदा तु पूर्वकाः स्कन्धा  
निरुध्यन्ते तद्धेतुकाश्चापरे स्कन्धा उत्तरकालं ज्ञायन्ते । तदा पूर्वकानाम[न]वस्थानात्कृतो  
ऽन्तवत्त्वं संसारस्य स्यात् ॥ इदानीं तृतीयमुभयपक्षभावं प्रतिपादयन्नाह ।

1) गण'हे' श्र'म' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' । | सुद'सो' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' ।  
| सुद'सो' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' । | सुद'सो' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' ।

2) हे'म' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' । | सुद'सो' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' ।

3) Mss. *uttarātmābhāvopādānte nāsty...* — अश्रु'र'वेद' अश्रु'र'वेद' अश्रु'र'वेद'  
— *ātmabhāva = अश्रु = kāya.*

4) गण'हे' श्र'म' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' । | सुद'सो' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' ।  
| सुद'सो' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' । | सुद'सो' अद्वै'ण' अद्वै'ण' अश्रु'र'वेद' ।

5) Ms. *nopapadyeran* — अश्रु'र'वेद' अश्रु'र'वेद' ।

घतत्वानेकदेशश्चैकदेशस्त्वनत्त्वान् ।

स्यादत्त्वाननत्तश्च लोकस्तत्र न युज्यते ॥ २५

यदि किं कस्य चिदेकदेशस्य विनाशः स्यात् ' एकदेशस्य च गत्यन्तरगमनं स्यात् ' स्यात्तदानीमत्तवांश्च लोको ऽनत्तवांश्च । न चैत[187 a]देवं संभवति यदेकदेशो नश्यत्येकदेशो न नश्यतीति । घतोऽनत्तवांश्चानत्तवांश्च लोक इति न युज्यते ॥ कस्मात्पुनरेकदेशस्य 5 विनाश एकदेशस्य चावस्थानं न युज्यत इति प्रतिपादयन्नाह ।

कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्क्यते ।

न नङ्क्यते चैकदेश एवं चैतन्न युज्यते ॥ २६

इहेकदेशस्य विनाश [एकदेश]स्य चावस्थाने परिकल्प्यमाने । यदि वा उपादातुरेकदेशस्य विनाशो ऽवस्थानं वा परिकल्प्येत । यदि वा उपादानस्य । तत्र यदि तावदु- 10 पादातुरेकदेशस्य विनाश एकदेशस्य चावस्थानं परिकल्प्यते । तन्न युज्यते [Tib. 222 a] । किं कारणं । यस्मात् ।

कथं तावदुपादातुरेकदेशो विनङ्क्यते ।

न नङ्क्यत चैकदेशः ।

नैव ह्यत्र का चिदुपपत्तिरस्ति यया एकदेशस्य विनाशमेकदेशस्य चाविनाशं परि- 15 कल्पयिष्यामः । अत एवोपपत्तिमपश्यन्नाचार्य आह । एवं चैतन्न युज्यते । इति ।

1) गण'हे' सु'गण' ग'डेण' म'स'र' ष'र' । सु'गण' ग'डेण' म'स'र' रै' मे'र' सु'र' । । र'डेण' हे'र' म'स'र' ष'र' म'स'र' मे'र' । र'डे' ष'र' रै'गण' म' म' ष'र' रै' ।

2) रै'र' सु'र' र' र'र' । सु'गण' ग'डेण' र'म' म'र' । र'डेण' र'र' । सु'गण' ग'डेण' र'म' म'र' । र'डेण' र'र' । र'डेण' र'र' रै' रै' रै'गण' र' ।

3) Le tibétain répète *ekadeçasya*, comme ci-dessous.

4) र'स'र' म' ।

अथ वा 'उपादाता हि नामात्मा । स च स्कन्धेषु पञ्चधा मृग्यमाणो न संभवति ।  
पञ्च न संभवति तस्य कथमेकदेशो विनङ्क्यते एकदेशश्च [न] नङ्क्यते । अत एवाह ' एवं  
चेतन्न पुञ्ज्यत इति ।

अथ वा पद्युपादानुरेकदेशो नश्येदेकदेशश्च न नश्येत् तदा एकस्थेवोपादानुर्द-  
5 वल्लमशेनान्तेन मनुष्यत्वं स्यान्न चैतदिष्यत इत्याह ' एवं चेतन्न पुञ्ज्यते ' इति ।

एवं तावदुपादानुरत्तवत्तमनत्तवत्तै च न.पुक्तमिति ॥ इदानीमुपादानस्यापि यथा  
न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

उपादानैकदेशश्च कथं नाम विनङ्क्यते ।

न [Tib. 222b] नङ्क्यते चैकदेशो नैतद्युपपद्यते ॥ २७

10 उपादातृवदेतदपि व्याख्येयं ॥ तदेव [187b] गुणपर्यदर्शनासंभवं प्रतिपाद्येदानीं यथा  
नोभयमपि न संभवति तथा प्रतिपादयन्नाह ।

अत्तवच्चाप्यनत्तं च प्रसिद्धगुणं यदि ।

सिद्धे नैवात्तवत्कामं [Tib. 222b] नैवानत्तवदित्दपि ॥ २८

प्रतिषेधस्य वस्तुनोऽसंभवात्प्रतिषेधस्याप्यसंभव इति । अतोऽत्तवत्तै चानत्तवत्तै  
15 चोभयस्मिन्नप्रतीति<sup>(5)</sup> कस्य प्रतिषेधेन नैवात्तवान्नानत्तवाच्छ्रौतिक इति दृष्टिसंभवः स्या-  
दिति ॥

1) ཡོད་པ་ མ་ ཡོད་

2) D'après le tibétain *ckenāṃṅcun* ... *ckenāṃṅcun*

3) ཇི་ལྟ་ལྟར་ ལ་ ཉེར་ལྷན་པ། །སྤྱི་གསལ་གཅིག་ ལྷན་པར་ འཛིན་ འཇུར་ལ།  
སྤྱི་གསལ་གཅིག་ ལྷན་པར་ འཛིན་ མི་ འཇུར། །དེ་ལྟར་ དེ་ཡིང་ མི་རིགས་སོ།

4) གལ་ཏེ་ མཐའ་ ཡོད་ མཐའ་ མེད་པ། །གཉི་ག་ ལུས་པར་ ལུས་དྲ་ ལ།  
མཐའ་ ཡོད་མ་ཡོད་ མཐའ་མེད་ མེད། །ལུས་པར་ འཇུར་པར་ འདོད་ལ་ རག།

5) མ་ ལུས་པར་

एवं तावत्संभूतं प्रतिबिम्बाकारमुपादातारमुपादानं चाभ्युपेत्यापि शाश्वतादिदृ-  
ष्ट्यसंभवं प्रतिपाद्येदानो सर्वथा भावस्वभावानुपलम्बेन यन्ध्यापुत्रप्रधामगौरतादिवच्छाश्व-  
तादिदृष्टोनामसंभवं प्रतिपादयिषुराह ।

अथ वा सर्वभावानां शून्यताच्छाश्वतादयः ।

क्व कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्ति दृष्टयः<sup>(1)</sup> ॥ २५

इह सर्वभावानां प्रतीत्यसमत्पन्नत्वाच्छून्यत्वं सकलेन शास्त्रेण प्रतिपादितं । ततश्च  
सर्वभावानां शून्यत्वात्कतमास्ताः सर्वभाववाक्याः शाश्वताद्या दृष्टयो भविष्यन्ति याः कश्चि-  
द्रूपोप्यति यतस्तन्निराकरणमारुह्यामहे । तथा किं<sup>(2)</sup> बालम्बनं यत्सर्वभावानामुत्त-  
र्गतं यत्रैता दृष्टय उत्पत्स्यन्ते<sup>(3)</sup> । यत्रैता [दृष्टीः] निवारयिष्यामः । कतमश्वासौ भावः  
पुद्गलो वा सर्वभाववाक्यो यस्यैता दृष्टय उत्पत्स्यन्ते यं दृष्टिभ्यो निवारयिष्यामः । [Tib. 10  
223 a] किं वा दृष्टोनामुत्पत्तिकारणमालम्बननिमित्तं सर्वभाववाक्यं यस्मान्निमित्तादुत्प-  
द्यमानाः शाश्वतादिकाः दृष्टीर्वारयिष्यामः । सर्वेषामेव हि पदार्थानां सर्वभावानुसर्गतत्वा-  
च्छून्यत्वं । शून्यत्वाच्च सर्व एव हि ते पदार्था नोपलभ्यन्त इति [188 a]

क्व कस्य कतमाः कस्मात्संभविष्यन्ति दृष्टयः ।

नेव काश्चिन्नैव क्व चिन्नैव कस्य चिन्नापि केन<sup>(4)</sup> चिदाकारेण संभविष्यन्तीत्यभि- 15  
प्रायः । घसंभवे च सत्यासां परिकल्पनैव नोत्पद्यत इत्यपुक्ता एवैता दृष्टयः ॥

1) ཡང་ན་ རྟོག་པོ་ བམས་ཅན་དག ། རྟོག་ རྟེན་ རྟེན་ལ་ རྟོགས་ ལུ་ལ།  
། རྟེན་དག་ རྟེན་ལ་ རྟེན་ ། རྟེན་ལ་ རྟེན་ལ་ རྟེན་ལ་ རྟེན་ལ་ ། — Notre xyl.  
porte རྟེན་ལས་. — Mss. kat' ལྟ་ བྱ་ sarvabhāvānām.

2) D'après le tibétain: kim vā cāḍevatādy ālambanam.

3) Mss. yatrayivā.

4) D'après le tibétain, plus correctement, kena cit kīranena ལུ་ རྟེན་

ལས་ རྟེན་.

(1)  
तदेवसर्वदृष्टिप्रकाषाय यः सद्धर्मदेशयत् ।अनुकम्पामपादाय तं नमस्यामि गौतमं ॥ ३०

तत्र संसारनिर्वाणप्रकाषाणाधिगमोपलम्भ<sup>(3)</sup>प्रपातपतनसंधारणाद्धर्मः । सतामार्याणां कृत-  
 5 <sup>(5)</sup>कार्याणां धर्मः सद्धर्मः<sup>(6)</sup> । यदि वा शोभनो धर्मः सद्धर्मः<sup>(7)</sup> सकलसंसारदुःखतपकरत्नेन प्रशं-  
 नोयत्वात् । [यः] सद्धर्मं

अनिरोधमनुत्पादमनुच्छेदमशाश्वतं ।

अनेकार्थमनानार्थमनागममनिर्गमं ।

प्रपञ्चोपशमं शिवं<sup>(8)</sup>

10 प्रतीत्यममुत्पादसंज्ञया हि दोशेतवान् सर्वदृष्टिप्रकाषार्थं जगतामनुकम्पामुपादाय ग-  
 द्वाकरूणामेवाश्रित्य<sup>(9)</sup> प्रियैकपुत्राधिकतरप्रेमपात्रसकलत्रिभुवनवनो<sup>9)</sup> न लाभसत्कारप्र-

1) Le tibétain place ici la citation du Sūtra qui suit p. 593. s. Puis il re-  
 prend: *taḍ evam: sarvadṛṣṭinām. . . .* — Cette disposition est plus heureuse.

2) ལང་གིས་ རྒྱལ་པ་རྒྱུ་ལྟེང་བཟུང་ནས། །ལྷ་པ་ བམས་ཅན་ ལྷུང་པའི་ལྷིང་།  
 དུས་པའི་ ཚེས་ རི་ བསྐྱེད་མཛེན་པ། །གྲོ་ཏམ་ རེ་ལ་ ལུག་འཚོལ་ལོ། — Dans  
 Mdo XVII གྲོ་ཏམ་རེ་ ལུག་.

3) དམིགས་པའི་ གཡང་ས་ལས་ འཛིན་པས་. — Le sens est sûrement *ambhāt prapāta . . . . saṃdhāraṇāt*. — Les étymologies du mot *dharma*, en-  
 dessus 457, n. 1.

4) དམ་པ།

5) Manque dans le tibétain.

6—6) D'après le tibétain suit *sakala . . . . praçamsanīyatvāt* qui se rap-  
 porterait à la première explication *satām dharmah*.

7) བཟང་པོ།

8) Voir ci-dessus p. 3. s.

9) Manque dans le tibétain.

(1) त्युपकारादिलिप्तया । तं नमस्यामि निरुत्तरमद्वितीयं शास्तारं । किं नामधेयं गीतमं  
(2) परमर्षिगोत्रसंभूतमित्यर्थः ॥

यथोक्तमार्यशा(3)लिस्तम्भसूत्रं धार्यमैत्रेयेणा गृह्योद्योगसन्नेन । (4) य इमं प्रतीत्यसमुत्पा-  
दमेव यथाभूतं सम्यक्प्रज्ञया सततसमितमज्ञीव (6) निज्ञीवं यथा(7)द्विपरीतमज्ञातमभूताम-  
कृतमसंस्कृतमप्रतिघमनावरुणां शिवमभयमनाह्वार्यमव्ययमव्युपशमस्वभावं पश्यति । घस- 8  
तस्तुच्छ्रुतं ऋक्ततो ऽसार्तो रोगतो गण्डतः शल्यतो ऽघतो ऽनित्यतो दुःखतः शून्यतो  
ऽनात्मतः (10) न स पूर्वार्त्तं प्रतिस्मरति । किं न्वरुमभूवमतीते ऽध्वनि घाकोस्वित्राभूवमती-  
ते ऽध्वनि [188 b] । को न्वरुमभूवमतीते ऽध्वनि (11) कथं न्वरुमभूवमतीते ऽध्वनि । अथ पूर्वार्त्तं  
वा पुनर्न प्रतिस्मरति । किं न्वरुं भविष्याम्यनागते ऽध्वनि घाकोस्वित्रा भविष्याम्य-  
नागते ऽध्वनि । को [Tib. 223 b] नु भविष्याम्यनागते ऽध्वनि । कथं नु भविष्याम्यनागते 10  
ऽध्वनि । प्रत्युत्पन्नं वा पुनर्न प्रतिस्मरति । किं न्विदं कथं न्विदं के सप्तः के भविष्यामः ।

1) ལན་རུ་ཡན་འདྲེགས་པ་.

2) རྩང་སྤོང་གི་ཏུ་མའི་རྟེགས་སུ་ = gotamarṣigotra°.

3) Le tibétain porte simplement: *yathoktañ sūtre*. — Le texte qu'on va lire termine le Çālistambasūtra; comme le reste de ce sūtra, il est fait avec de vieux matériaux. Comparer Çikṣās. 227. 3; Abhidh. k. v. 226a; Saṃyutta, II, 26.

4) གཏ་ལ་ལ་འདྲེགས་ཀྱིས་ = *yaḥ kaṣ cit*.

5) ཡང་དག་པའི་ཤེས་རབ་ཀྱིས་.

6) Manque dans le tibétain.

7) ཇི་ལྟ་པ་ ཉིད་ རང་.

8) འདྲེགས་པ་ pour འདྲེགས་.

9) Mss. *anohārya* = མི་འདྲེགས་ = *ahārya*.

10) D'après le tibétain *samyag anupaçyati*.

11) ཇི་ལྟ་སུང་.

(1) घयं सत्रः कुत आगतः । स इतश्च्युतः कुत्र गमिष्यतीति ॥ यान्येकेषां अमण्णत्सणानां  
 (2) पृथग्लोके दृष्टिगतानि भविष्यति । तद्यथा घात्मवादप्रतिसंयुक्तानि ज्ञातवाद्प्रतिसंयु-  
 क्तानि कौतुकमङ्गलप्रतिसंयुक्तानि (7) तान्यस्य तस्मिन् समये प्रकीर्णानि भवन्ति परिज्ञा-  
 तानि समुच्छिन्नमूलानि तालमस्तकवदनाभासगतानि] आयत्यामनुत्पादानिरोधधर्माणि ॥  
 5 अथ लक्ष्वायुस्मान् शारिपुत्रो मैत्रेयस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य भाषितमभिनन्द्य[ानुप्रा-  
 मोद्योत्वायासनात् [प्रकाशः] प्रकाशास्ते च भित्तव इति ॥

। इत्याचार्यचन्द्रकीर्तिपदोपरचितायां प्रसन्नपदायां मध्यमकवृत्तौ दृष्टिपरीक्षा नाम  
 सप्तविंशतितमं प्रकरणं समाप्तं ।

॥ समाप्तं चेदं मध्यमकशास्त्रं सकललौकिकलोकोत्तरप्रवचननीतनेयार्थव्याख्यानै-

10 पुण्यविशारदं आवकप्रत्येकबुद्धानुत्तरसम्यकसंबुद्धबोधिमण्डासनदायकमिति ॥

1) འདི་ ཅི་ཞིག་ । འདི་ཇི་ལྟ་སྟེ་ཞིག་ । ཅི་ཞིག་ ཅིར་འགྱུར། སེམས་ཅན་  
 འདི་དག་ ཀའ་དུས་ འོངས། དེ་ འདི་དུས་. — Remarquer l'emploi de དག་.

2) *ekeṣāṃ* et *prthag*, non représentés dans le tibétain.

3) ལྟ་བུར་སོང་བ་.

4) ཡོད་པ་ = *bhavanti*.

5) Le tibétain ajoute *sattvavādapratīsamnyuktāni*, *pudgalavāda*°, et sup-  
 prime *īvarāda*°; il marque *vā* après chaque terme.

6) D'après le tibétain *kautukamaṅgalavāda*° — དགེ་མཚན་ དང་ བཏུ་ཤེས་སུ  
 ལྟ་བུ་. — Voir *Madhyamakāvātāra*, 36, 19.

7) Le tibétain ajoute ལྟ་བུར་གྱི་པ་ དང་ བླ་བ་ལྟ་བུར་གྱི་པ་; c'est-à-dire,  
 d'après les équivalences du *Daṣabdhūmaka* (cité *Madhyamakāvātāra*, 68, 14)  
*unmīṅṅta*, *nīmīṅṅta*. Voir Muséon, 1907, p. 311, n. 2.

8) ཏུ་འདི་ མགོ་ བཞིན་ མེ་སྟོང་བའི་ རང་བཞིན་དུ།

9) Les Mss. ont ici deux syllabes peu lisibles *abhinandyo nto dyo*. —  
 མཛོན་པར་ བསྟོན་ཅིང་ རྗེས་སུ་ཡི་རང་སྟེ། Voir *Çarad Candṛa* 1135b *yiḍ-raiṣ-ṅa*  
 'delighted'.





# **BIBLIOTHECA BUDDHICA.**

---

СОБРАНИЕ

## **БУДДІЙСКИХЪ ТЕКСТОВЪ**

ИЗДАВАЕМЫХЪ

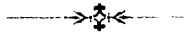
ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІЕЮ НАУКЪ.

ТОМЪ IV.

**MŪLAMADHYAMA KĀRIKĀ**

Издатель

**Луи де-ла-Валле-Пуассанъ.**



САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1913.

ТИПОГРАФИЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

Вис. Остр., 9 лин., № 12.

Цена: 7 Руб. = 17 Мрк. 50 Лф.

BIBLIOTHECA BUDDHICA. IV.

मध्यमकवृत्तिः

MŪLAMADHYAMAKAKĀRIKĀS

(MĀDHYAMIKASŪTRAS)

DE

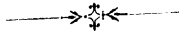
NĀGĀRJUNA

avec la PRASANNAFADĀ Commentaire de CANDRAKĪRTI.

PUBLIÉE PAR

Louis de la Vallée Poussin,

CORRESPONDANT DE L'ACADÉMIE ROYALE DE BELGIQUE, PROFESSEUR À L'UNIVERSITÉ  
DE GAND.



ST.-PÉTERSBOURG, 1913.

IMPRIMERIE DE L'ACADÉMIE IMPÉRIALE DES SCIENCES.

Vass.-Ostr., 9<sup>e</sup> ligne, N<sup>o</sup> 12.

Цена: 7 Pyб. = 17 Mk. 50 Pf.

Imprimé par ordre de l'Académie Impériale des Sciences.  
Mai, 1913. S. d'Oldenbourg, Secrétaire Perpétuel.

Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.  
Vass.-Ostr., 9 ligne, № 12.

## Avant Propos.

Je compte publier un sommaire de la Madhyamakavṛtti, qui sera un exposé systématique du système de Nāgārjuna-Candrakīrti, et auquel je joindrai la traduction intégrale du premier chapitre, préparée il y a déjà dix ans avec l'assistance de MM. H. Jacobi et Th. de Stcherbatskoi (Ščerbatskoj).

On trouvera ici seulement les renseignements d'usage.

L'édition a été établie d'après les MSS. de Paris, de Cambridge et de Calcutta, copies médiocres d'un original qui ne paraît pas avoir été irréprochable. L'édition de Calcutta n'a rendu que de rares services, qui sont tous signalés à l'endroit.

Les folios du MS. de Paris sont indiqués.

L'Académie de Saint-Petersbourg a mis à ma disposition les volumes du Tandjour rouge contenant le Mūlamādhyamaka, l'Akutobhaya commentaire de Nāgārjuna, la Madhyamakavṛtti: les folios sont marqués avec la mention *Tib.*; je n'ai pas hésité à considérer la version tibétaine comme plus digne de confiance que la traduction manuscrite: ma préoccupation a été surtout d'établir un texte lisible. Les stances en quasi-sanscrit sont généralement intelligibles et se superposent au tibétain.

L'étude du Madhyamakāvātāra et de quelques autres textes Madhyamikas a permis d'identifier un certain nombre de citations ou de références.



A M. Auguste Barth

**HOMMAGE DE RESPECTUEUSE AFFECTION.**



## Additions et Corrections.

- 
- Page 1, ligne 1. Lire *Madhyamakavytti* = Commentaire du *Madhyamaka* ou *Madhyamakaçāstra*. De même *Madhyamakāvatāra* = Introduction au *Madhyamaka* ou *Mūlamadhyamaka*, le traité du Milieu, ou de l'entre-deux, de Nāgārjuna.
- » » » 2. Lire *prathamam*
- » » » 4. Le tibétain traduit *āvāsa* = *gnas* = *vāsa*. — Saṃ. IV, 91 *āvāsaḡato Mārassa Mārassa vasaḡato*.
- » » note 4. Les *antas* sont les thèses contradictoires entre lesquelles est tracé le chemin du milieu, par exemple, identité et non-identité du *jīva* et du *garīra*, du *vedīta* et du *vedayīta*, ou encore *astitā* et *nāstītā*, *çāçvata* et *uccheda*, en général *samāropa* et *aparāda*. D'un certain point de vue, le chemin du milieu est constitué par la thèse de la production en raison des causes, car le fruit n'est ni le même ni autre que la cause. On dira mieux que le vrai milieu, c'est le vide (*çūnyatā*), la vraie vérité, c'est le silence: écarter le *çūnya* et l'*açūnya* (Ci-dessous 270.7; 272, n. 5; 445; Aṣṭasāhasrikā, 15.7; Bodhic. 346.5; cf. Itiv. 49). — Une fois admise l'existence du moi (*satkāyadṛṣṭi*), l'existence d'un *svabhāra*, se pose la question du *çāçvata* et de l'*uccheda*; et aussi celle du passé et de l'avenir du moi et du monde (*antagrāhadṛṣṭi*, *antaggāhikū dāṭṭhī*, Mvaggā IV, 16, 12; JPTS. 1884.70, Suttan. 582, 778; ci-dessous chap. XXVII, Madh. avatāra, 233). — Quant aux deux *antas* de la pratique, de la vie religieuse (*ātmaklamatha*, *kāmasukhallikā*, Nettip. 110, Bodhisattvabhūmi, Kern, Man. 23, etc), il n'en est pas question dans notre livre.
- » » » 5. *dharmakoça* par ex. Aṣṭasāhasr. 464.12.
- » 2, » 3. Voir A Ņ. I<sup>a</sup>, 122; Saṃ. II, 267.
- » » » 6. Madh. avatāra 1.14-15.
- » 3, lignes 8-10. Voir 11.12, 592.7.
- » » note 2. Lire *hbrel-pa*. — Voir aussi Bhojarāja ad I, 1.
- » » » 5. *nirgama* = *gamana*. — Aṣṭas. 512.6: *na hi bhūtakoṭyā āgamanam vā gamanam vā...*



- Page 4, ligne 1. M. Vyut. 144.13-14.
- » » note 4. Voir Çikṣā s. 358.12; Thibaut, Vedānta, II, 2, 22.
- » 5, » 9. M. Vyut. 245.1148.
- » 5, » 10. L'Abhidh. k. v. (Burn. 432) explique les quatre ākāras de la deuxième vérité (M. Vyut. 54): *hetutas* porte contre ceux qui nient la cause (*ahetudrṣṭicarita*); *samudayas* contre ceux qui admettent une cause unique, *icvara* ou *pradhāna* (*ekahetudrṣṭicarita*); *prabhavatas* contre ceux qui affirment la transformation (*pariṇamate bhāvaḥ = pariṇāmadrṣṭicarita*); *pratyayas* contre ceux qui affirment un créateur (*vedam icvarabuddhikṛtaṃ jagat, kiṃ tarhi tat tat pratitya tat tad bhavatīti vīpsārtho hi pratiçabdah; tasmād anekapratyayajunītaṃ jagad iti jñāpītaṃ bhavati*).
- » 6, » 2. Mentionnons encore Aṣṭas. 94.11 *dharmakāyā buddhā bhagavantaḥ . nā khalu punar imāṃ bhikṣavaḥ satkāyaṃ kāyaṃ manyudhwam; dharmakāyapariniṣpattīto mām bhikṣavo draṣṭavyo eṣa ca tathāgatakāyo bhūtaḥ oṣṭiprabhūvito draṣṭavyo yad uta prajñāpāramitā*. — Et 1. 5: *ākāçam iya nirlepāṃ niḥprapañcāṃ nirakṣarām / yas tvām (prajñāpāramitām) paçyati bhāvena sa paçyati tathāgatam*. — (Prajñāpāramitāstotra de Nāgārjuna).—Milinda p. 71.9.— Voir la stance ci-dessous 448.12 et Add.
- » » » 4. Voir 452. n. 3.
- » » » 5. Voir Sumaṅgalavilāsini, p. 183.
- » » » 6. Bhāvaviveka est nommé ci-dessous, voir 351, n. 4
- » » 8, 3. L'Abhidh. k. v. a *bhaviṣṇu* dans le même emploi.
- » 9, ligne 5. Cette ligne est citée Madh. avatāra, 228.12.
- » » note 3. Lire folio 28.
- » » » 7. Voir encore Udāna, p. 2; M. Vagga I. 1.1-3; Majjh. I. 262, II. 32; Sam II. 65 etc.
- » 10, ligne 7. Cette ligne est citée Madh. avatāra, 227.1.
- » » note 6. On peut encore citer M. Vyut. 245.143; Çlokovart. p. 255; Sāṃkhyapravacanabh. I. 19 et 157, Bodhic. IX. 2, 38, Lotus V. 3 (Kern, I. 333); ci-dessous 68.7.
- » 11, ligne 11. *ḥstan par bya bai sgo nas hdod pa dam pa yin pai phiyir deçanākrīyayepsitatamatvāt*. — On peut préférer *deçanākrīyāyā i°*.
- » » note 4. Voir 65, n. 3; Dharmasaṃgraha, p. 41 (ad XXVIII) et 69.
- » 12, » 6. Cité Madh. avatāra, 81.7.
- » 13, ligne 1. *na jātu = jamais*, Çikṣā s. 69.5; Mh. v. I. 101.14; *keçana, keçana*, M. Vyut. 225.75-76. — Comp. 526.8.
- » » note 2. M. Vyut. 199.104.
- » 14, ligne 1. *utpattī = svarūpalābha*, Nyāyabindu 50.2. — La Bhāgavati nie l'*utpāda* de l'*utpanna* et de l'*anutpanna*. — On lit le raisonnement de Buddhapaḷlita dans Abhidh. k. v. fol. 232. *atha sann, atha labdhātma utpadyata iti lab-*

*pyale, utpanna utpadjata ity aniṣṭam ... utpannasya punar utpattau kalpyanānāyām anavasthāprasaṅgaḥ. di-  
tīye tṛtīye kṣaṇa utpadjata ity aniṣṭaprasaṅgaḥ.*

Page	14,	note	6.	Lire 21.8 (et non 18.8).
»	15,	»	1.	Voir 36.13.
»	»	»	2.	Voir 38.12 — 39.1.
»	»	»	4.	Lire 23.4 (et non 14.5).
»	»	»	9.	Lire 18.7 et 21.13.
»	16,	ligne	4.	Cité Nāmasaṅgīti ad VI. 16, Madh. avatāra, 297.9.
»	17,	note	c.	L'exemple <i>caṭanya</i> , 26.1, 33.4.
»	20,	ligne	2.	Lire <i>atra hi tad ity</i> .
»	24,	note	8.	Correctement <i>āhetuka</i> ou <i>āhātuka</i> .
»	26,	»	9.	Lire <i>anucheda</i> .
»	»	»	5.	Lire XVIII. 10.
»	27,	»	5.	Lire <i>gagana</i> .
»	28,	»	1, l. 4.	Lire <i>vastu</i> ; voir Madh. avatāra, 138.18.
»	31,	»	1.	Voir 432, n. 1.
»	34,	»	1.	Voir 172, n. 4.
»	35,	ligne	9.	Lire <i>svarthanumāne</i> .
»	36,	titre		Lire <i>°parikṣā</i> .
»	37,	note	6.	Effacer la note! Le tibétain traduit fort bien <i>yat kim cit</i> par un mot qui signifie « sans valeur ». Voir p. 397, n. 2.
»	38,	»	5.	Lire Madh. avatāra, VI, 100 (= 207.7).
»	39,	»	7.	C'est la célèbre stance du parinirvāṇa: Dīgha, II, 157; Dialogues, II, 176, etc.
»	40,	»	1.	Daṣabhumaka, VIII, initio: <i>apī tu khalu punaḥ kulaputrasā dharmānām dharmatā utpādād vā tathāgatānām anutpādād vā sthālavaiśā dharmatā dharmadhātusthāḥ, yad idaṃ sarvadharmoḥnyatā sarvadharmānupalabhīḥ. etayā tathāgatā eva . . .</i>
»	41,	»	1.	Voir 44.2, 276.2. — Les Vijñānavādins ne sont pas d'accord avec les Madhyamikas sur la distribution des Sūtras dans les deux catégories; voir Madh. avatāra VI, 9* (p. 199 et suiv.).

*nīārtha* = *vibhaktārtha* (Abhidh. k. v. 230 b), « de sens clair »; tandis que *neyārthasya sūtrasya nānāmukha-prakṛtārthavibhāgo 'niṣcitah sandhakaro bhavati*. Aussi le sūtra *nīārtha* est-il *pratisaraṇa*, et non pas le *neyārtha* (Bodhisattvabhūmi, I, XVII, ci-dessous Add. 43.5).

La distinction est clairement marquée Dīpa vamsa, p. 36 (JPTS. 1889.8) *neyyattha* = *sandhāya bhāṣita* (cf. *sandhābhāṣya*, Kern, Lotus = discours intentionnel). — Il faut rapprocher la distinction Saṃ. II, 267 des *suttantā tathāgatabhāsītā gambhīratthā . . . suññatāpaṭisaṃyuttā* et des *suttantā . . . bhāṣakā*.

- Page 41, note 2. Voir ci-dessous 237.11; Bodhic. 363.1; Madh. avatāra, 119.17.
- » » » 5. Voir aussi Saṃ. IV, 205.
- » » » 8. Voir 549.2 et Madh. avatāra 165.9.
- » » » 10. Voir 549, n. 1.
- » 42, lignes 1—2. Comp. Saṃ. III, 143,8—9; l. 3. Comp. Udānavarga, IV, 29.
- » » note 1. Voir encore M. Vagga V. 1.21 *paṭivedharahitā śāddhā*; Sūtrālamkāra VIII. 1. — On a aussi *prativedhanā* (Abhidh. k. v.).
- » 43, » 5. Les quatre *pratisaraṇas* sont 1) le sens (*artha*), et non pas la lettre (*vyāñjana*); 2) la vérité en soi (*dharma*), et non l'autorité d'une personne quelconque (*puḍgala*), voir 268, n. 1; 3) l'intuition (*jñāna*), et non la connaissance (*vijñāna*, Saḍḍaīçana, p. 26) qui comporte toujours *vikalpa*, pensée, discursion, et par conséquent ne peut conduire au nirvāna: *hetunā sadṛçam sarvaṃ phalaṃ sarvatra vidyate / na hi kodravabījebhyaḥ çānyaṅkurasamudbhavaḥ || vikalpavīja-sambhūtaṃ savikalpaṃ phalaṃ bhavet / nirvikalpaka-sambhūtaṃ nirvikalpaṃ phalaṃ bhavet ||* (Madh. avatāra et Namasaṃgīti, 46); 4) les sūtras de sens explicite (*nītārtha*) et non ceux de sens à définir (*neyārtha*).
- Les données de la littérature pâlie sont peu nombreuses; on a, par exemple, M. Vagga I. 13.4 *atthen'eva me attho, kiṃ kāhasi vyañjanaṃ bahun ti*; Majjhima II. 240. *appamattakam kho pan etam yad idam byañjanam; mā āyasmanto appamattakehi vivādaṃ āpajjithāti*; — Majjh. I. 265, qui condamne la *puḍgalapratīsaraṇatā*; — Saṃ. II. 267 (cité ci-dessus Add. 41, n. 1). — L'énumération classique figure Abhidh. k. v. (Burn. 123b, 473b) *catvārimāni bhikṣavaḥ pratīsaraṇāni. kaṣānāni catvāri? dharmāḥ pratīsaraṇam na puḍgalaḥ, arthaḥ . . ., nītārthasūtrāntam . . . jñānam . . .*; et dans Bodhisattvabhūmi. Variantes: *yukti* remplace parfois *dharma*; Lañkāv. 74 *arthānusāriṇā bhavitavyaṃ na deçanābhīlāpābhīnīviçena*. — Un cinquième *pratisaraṇa* est le *karma* ou *karmavipākā* (Çikṣūs. 316.18; Avadānaçataka, II. 86, n. 6 où le tibétain *rtan* est peut-être pour *rton*); je comprends « prendre recours, croire à la rétribution de l'acte ». — *pratisaraṇa* (*dharma*<sup>2</sup>) sans signification technique, Çikṣūs. 322.15. — Voir ci-dessous 268, n. 1; 533.13 et suiv. et Wogihara, Bodhisattvabhūmi.
- » 44, » 2. Voir 276.5 et Madh. avatāra, 200.7.
- » 46, » 1. Voir 462, n. 4.
- » » ligne 5. *hkhrul hkhbor mkhan gyis byas pai lkhrlul hkhbor gyi na chuū ni . . .*

- Page 46, note 3. Voir Majjh. I. 72, où Bhagavat explique qu'il n'éprouve ni *bhaya* ni *sāraja* dans aucune des huit assemblées, étant *khemapatto abhayapatto vaisārajjapatto* — Milinda, p. 339. — Les Bodhisattvas sont aussi exempts de toute timidité dans l'enseignement.
- » 47, ligne 7. Lire *bhagavan*.
- » 48, note 4. On a plus souvent *saṃjñāreditanirodha*, par exemple Lañkāv. 121.3, Bodhisattvabhūmi, Abhidh. k. v.
- » 51, » 7. Mh. v. I, n. 580, II. 119.5; Sukhāvati, 15.14.
- » 52, » 3. Lire *chandaḥ*.
- » » 7. Voir 30.3, 296.1 et 460—461 où les quatre erreurs sont expliquées.
- » 55, lignes 3—4. Lokātitastava, 19; cité 234.s.
- » 60, note 5. Voir Warren, p. 150.
- » 61, » 6. Voir Madh. avatāra VI, 73 (p. 167 suiv.). La *svasaṃvitti* est aussi admise par les Sautrāntikas.
- » 63, » 1. Voir Kathāv. V, 9 (*tena khaggena taṃ khaygaṃ chindati . . . tena aṅgulaggena taṃ aṅgulaggam parāmasati*) et Col. A. Jacob, Handful III, 138 et Add.; F. W. Thomas, J.R.A.S. 1903, 316.
- » » 3. Voir 386, n. 1; 388.3; 514, n. 1; Gitā, XII, 3.
- » 64, lignes 5—6. Lokātitastava, 11.
- » » note 3. Voir Madh. avatāra VI, 146 (p. 268).
- » 65, ligne 3. Extrait du Madhyāntavibhaga (ou vibhaṅga), Chap. Ier (Lakṣaṇa), st. 9: yañ dag ma yin kun rtog ni / sems dan sems byuñ khams gsum pa / de la don mthouñ ruam par ces / de yi khyad par sems las byuñ /
- » » note 3. Pañcaskandhaprakaraṇa (Mdo, XXIV, fol. 280a): *vijñānam arthamātrogrāhi* . . — Bhavya, sur les Sectes, fol. 184 b: kha cig na re sems kyis yul gyi khyad par thob pa ni mya ñan las hdas pa thob pa yin no = « Quelques-uns disent: la pensée atteint le *viśayaviṣeṣa*, atteint le *nirvāṇa* ». — Voir encore Yogasūtra III, 3.
- » 69, ligne 4. Lire *lokayiddha* = *hjiḡ rten gyi rgañ rabs ltar*.
- » 71, » 1. Comp. Madh. avatāra 269.14; trad. Muséon, 1911.
- » 74, note 4. Voir 35, n. 4.
- » 76, » 1. L'expression *svayūthya*, coreligionnaire, désigne un bouddhiste quelconque étranger à l'école de l'auteur. — Madh. avatāra 87.15 reproduit presque textuellement notre 76.1—4.
- » » ligne 4. *bhagavatā* . . . Le Madh. avatāra renvoie au *pravacana*; P'Abhidh. k. v. à un *sūtra*: *ukta ālambanapratyayah sūtra sti catvāraḥ pratyayā ity atra sūtre*. — D'après Bhavya sur les Sectes (fol. 184a, Rockhill 196) quelques-uns affirment sept *pratyayas*: *hetu*, *ālambana*, *anantara*, *adhipatī*, *karma*, *āhāra* et « *rten* »; d'autres disent que

tous les *pratyaayas* sont compris dans les quatre (186b). — Voir Bodhisattvabhūmi, Sommaire, Muséon, 1911, p. 176; Madh. avatāra 88.10.

- Page 77, ligne 13 de la n. 7 et n. 2. Lire Visuddhim. p. 138.
- » 78, note 1. Cité Madh. avatāra 93.5-8.
- » » » 5. Voir *ibid.*, 92.16.
- » 80, » 7. Lire XXVI, 2 (p. 545).
- » » ligne 7. Lire *viśeṣanam nāsti vinā* (Madh. avatāra 148.5).
- » 83, » 5. Plutôt *vandhyā*<sup>3</sup>.
- » » note 3. *ālambana*, voir aussi Ci. 235, n. 3; 181.13; M. Vyut. 21.68.
- » 84, » 4. = rañ hdoḍ kyis = *svecchayā*.
- » 85, » 3. *L'ānantarya* est réfuté Ālokavārt. 811 (trad. 482-3) Tātparya, IV, 1, 14.
- » 86, ligne 4 Lire *ṣaṣṭaśaḥ*.
- » 88, note 1. Cité Madh. avatāra, 93.28 où le mot *phala* est omis: ci ste de ni med par yañ / rkyen de dag las skyes hgyur na / rkyen ma yin pa dag las kyañ / ci yi phyir na skye ma hgyur /
- » 89, » 2. Ānyatasaptati: gañ zhig bdag ñid rañ bzhiñ gyis / ma grub de gzhan ji ltar bskyed / de phyir gzhan las grub pa yis / rkyen gzhan dag skyed byed min /
- » 91, ligne 2. Lire *no cupajadyi*.
- » » » 9. Lire *prasannapadāyām*
- » 93, note 3. Lire Bodhic. IX, 86-7 (p. 292). — Voir la discussion de Patome dans le Viṃṣaka de Vasubandhu (Muséon. 1912) st. 12-14 — *digbhāga*, Jāt. māli, 155 23.
- » 94, » 1. Voir 31, n. 1; 268.2; 432.1.
- » 95, » 2. Voir Walleser, Mittlere Lehre, p. 16.
- » » ligne 10. Ci-dessous 550. — Sur la *mudrā*, ci-dessous 544.9.
- » 108, » 1. Lire *āgati* (où ba).
- » » note 2. *kramati*, voir 290.8, 296.2; Lire M. Vyut. 223.25-6; 245 598
- » 109, lignes 7-10. Ci-dessous 519 11; cité Madh. avatāra 144.8.
- » 110, » 3-4. Ci-dessous 519.13.
- » » » 5-8. Ci-dessous 200.17, 550.1.
- » 111, ligne 1. Ci-dessous 428, n. 6.
- » 112, » 5. Lire *prasannapadāyām*.
- » 117, » 16. Mieux *drasṭā nāsty atirakṣṭya tirakṣṭya ca darṣanam* (Walleser).
- » 118, note 3. Voir 553.
- » » » 8. Effacer la référence à *bhavaṅgakkhaya* qui n'a rien à faire avec les *aṅgas* du Pratītyasamutpāda (voir Aug.-Rlys Davids, Compendium). Les *aṅgas* dont il s'agit ici sont les quatre « membres » de la chaîne: *vijñāna . . . . . tṛṣṇā*
- » 119, ligne 2. Le tibétain, pour plus de clarté, lit: *syātām yadī . . . syāt, na tv asti, yasmāt*. Comp. 138, n. 2.

- Page 120, ligne 9. Voir Lalita 210.10 (Lefmann, 176.17), Rgya cher rol pa p. 159, qui porte *na riṣe cakṣur niṣṛitam*.
- » » » 11. Lire *dharmāne* avec Lefmann — *teṣv* bien douteux! — Lefmann a *puṇar ātmeti* comme notre tibétain *slar yañ = puṇar*. Le Rol-pa de *dag bḍag dañ = te ātma (ti) ṣubhāṣ ca*.
- » 121, » 2. Lefmann: *ālakṣm ca gataṃ anāgataṃ...*
- » 126, note 1. Lire Abhidh. s VI, 4 (voir Compendium, index). — Sur *prasāda*, voir aussi Abhidharmakoṣa cité par Wogihara, Muséon, 1904, p 211
- » 127, » 1 Cité Madh avatara 297.13.
- » 128, » 1. Voir Tātṣṭparya, 26 12: *yathāhar eko bhāvas tattvato yena dṛṣṭāḥ sarve bhāvas tena dṛṣṭā iti*.
- » » lignes 13—14 = Samādhirāja, p. 46, au bas, qui porte *kiyaḍ bahusm bhāṣitā*. Le tibétain donne *yavad bahu pi...* — Comp. Madh. avatāra, 200—201.
- » 129, note 1. Sources pâles, Majjh. I, 185, III, 218, etc.
- » 137, ligne 5. Même discours adressé à Mañjuṣrī, 296.5.
- » » note 4. Sur le *karman abhisaṃskṛta*, voir 296.5, 303.4, 311, n. 1, 343, n. 7, 542.13.
- » » » 3. <sup>o</sup>upapattir?
- » 142, » 5. Voir 472.3.
- » 143, ligne 11. Lire <sup>o</sup>praṣṛttam.
- » 135, » 3. Lire <sup>o</sup>nirvṛtti<sup>o</sup>.
- » 145, note 1. (Voir 281, n. 1 et 546, n. 6) — Les *mākāyāntariyas* de l'Abhidh. k v. sont les Mahāśakasas. Voir dans ce même texte, Ms. Burn. 122a, la discussion des trois ou quatre *lakṣaṇas*.
- » 147, » 3. Voir 343, n. 6.
- » 150, » 3. Comparer Akutobhaya, qui porte en *b. m. nus*; Walleser, p 39.
- » 154, » 4. Voir 408.10.
- » 155, ligne 1. Lire *sūramāṇiye*.
- » 160, note 4. Cité Madh. avatāra, 96.6.
- » 161, » 4. Voir 82, n. 5.
- » 166, » 8. Lire *phuñ po brten*.
- » 174, ligne 9. Lire *bhāvah*.
- » » note 4. Cet *āgama (maraṇam apī... ca)* est extrait d'un exposé du Pratityasamutpāda dans Daṣaḥbhūmaka, chap. VI: *jarāpi deivīdhakāryapratyupasthānā bhavati indriyaparīnāman ca karoti hetuṃ ca dadāti mraṇasamavadhanābhīnirvṛttaye; maraṇam apī deivīdhakāryapratyupasthānam bhavati: saṃskāravadhvaṃsanam ca karoti aparījñānānucchedam ca*. Mais notre version tibétaine, qui concorde avec celle de Madhyamakavatāra, 189.3, suppose un texte:... *ca karoti hetuṃ ca dadaty aparījñānānucchedāya: «...dé-*

truit les saṃskāras et projette la cause de la non-interruption de l'ignorance».

Sur la mort, voir Warren 252; Compendium; Article Death dans Hastings' Encyclopaedia.

- Page 176, note 3. Les Vaibhāṣikas du Magadha considèrent la *tathatā* comme *asaṃskṛtā*, Wassilieff, p. 272 (fol. 147a du Sidhanta).
- » 178, » 5. Même stance 550.5.
- » 185, » 4. Cité Madh. avatāra, 100.10.
- » 187, ligne 7. Lire [Tib. 73a].
- » 188, note 1. Effacer la référence au Kandjour.
- » 189, ligne 11. Cité Madh. avatāra, 261.1.
- » » note 1. Cité Madh. avat. 227 et 261.
- » 190, » 3. Rectifier la graphie *blaṅ*.
- » 198, ligne 2. *°bhūtāny anupādāya?*
- » 199, note 1. Lire, l. 2, *med*.
- » 207, ligne 1—2. Comparer Gauḍapāda, IV, 18.
- » 208, note 1. Les *kārikas* 10 et 11 sont citées Madh. avatāra, 151.
- » 209, » 1, l. 2. Ou *ce na*.
- » 211, » 7. Cité Madh. avatāra, 285.7.
- » 212, ligne 16. Cité *ibid.* 260.6 et ci-dessous 284.13.
- » » » 5—6. Nirupamastava, 13.
- » 215, note 1. Voir 285, n. 4; ailleurs *btags.pa*.
- » 216, » 5. Voir Lefmann, 177.1—4, 19—178.2.
- » » » 6. Sous entendre *prāṭhya*.
- » 217, ligne 5. Lefmann: *sattvātma*.
- » » » 7. *Ibid. iya*.
- » » » 13. *Ibid. °sama*°.
- » » » 14. *Ibid. nāyokā*.
- » » note 4. De même Lefmann.
- » » » 5. On a 216.6 — 217.2 = Lefmann, 177.1—4 et 213.3—14 = Lefmann, 177.19 — 178.2.
- » 218, » 2. Voir 529, n. 1.
- » 219, ligne 8. *ālātacakravat*; voir Wassilieff 312 (284); Abhidh. k. v. 267a *yasmāt krameṇa paṭabuddhīḥ kaṭabuddhīr vā tasmād avayaveṣv eva... paṭabuddhīḥ kaṭabuddhīr vā vikalpa-vaçād bhavati | alātacakravat | yathālāte çighrasamecārūt tatra tatropadyamāne lātacakrabuddhīr bhavati tadvat*.
- » 225, » 9. Comparer Gauḍapāda. IV. 93 (voir JRAS. 1910, 138); cette stance est citée Madhyamakāvātāra, p. 225, avec un intéressant commentaire.
- » 227, note 2. Voir Kathāv. I. 1, 212; Udānavarga, XXVII, 6, suiv.
- » 229, » 4. *°amçika* dans M. Vyut. 223.269.
- » 234, ligne 8. Cité ci-dessus p. 55.3.
- » 238, » 1. Lire *pralopa*.

- Page 239, ligne 10—14. Cité Madh. avatāra, 229.2, d'après lequel il faut lire, l. 11, *utpādasvabhāvātā*.
- » 243, » 6. Lire *vidyati*.
- » 245, » 3. Lire *dharma pranītan*.
- » » note 8. Cité Madh. avatāra 304.1.
- » 247, » 1. Voir *ibid.* 119.6.
- » » » 1. *asādhya* est parfois traduit *gso bya min pa* et dit des maladies (*vyādhyaya*), Abhidh. k. v. fol. 256 b.
- » 248, ligne 4. Même texte cité *ibid.* 118.1.
- » 249, note. Comparer p. 497, n. 5; Col. Jacob, Second Handful, 42.
- » 257, lignes 1—4. Voir p. 474.7.
- » 259, note 2. XV 1 et 2 cités Madh. avat. 305.11.
- » 261, ligne 6. Lire *sāmānya*<sup>2</sup>.
- » 262, » 8. Lire °*sambhūtātvena*.
- » » » 4—5. Cité Madh. avatāra 160.13.
- » » » 11. Cité Madh. avatāra, 201, comp. Bodhicaryāv. IX, 145.
- » 264, » 6. Cité Madh. avatāra, 178.6 (variante *anākṣara* traduit par *hgyur ba med la*: «par imposition sur l'intransformable»).
- » 269, » 5. Cité Madh. avatāra, 22.13.
- » » note 2. Voir aussi Saṃ. III, 135.
- » 270, » 1. Voir 1, n. 4 et 358, l. 10.
- » 271, ligne 7. Comparer Gauḍapādak. IV, 7.
- » 273, » 5. Cité Madh. avat. 124.15.
- » » note 1. La fin de la note doit être reportée à la note 2. Lire *asti yad va, asti yad hi*.
- » 275, ligne 7—10. Cité Madh. avatāra, 184.8.
- » » note 7. Lecture *khud-pa* dans Madh. avatāra; Ārad Chandra 148a.
- » 277, » 4. On a aussi *kaula*, M. Vyut. 245.112; pāli *kullo*.
- » 283, » 4. Voir aussi Chapitre XVIII.
- » 291, ligne 6. Lire *rāgādeh*.
- » 292, note 4. Voir les trois *skandhas*, 377, n. 4.
- » 297, » 1. Voir Z. D. M. G. 1904, 454 (ṛiyate).
- » 298, ligne 14 *āryūhana*, comp. Warren, p. 177 (initiatory karman = *āryūhanā saṃklhārā*).
- » 290, » 9. D'après le tibétain: . . . . *saṃskārānām, utpādānantara-dhvaṃsinām naṣṭānām asattecān, na sambhavatī. . . . mokṣo, 'nityanām. . . . avidyamānatān, naiva sambhavotī*.
- » 307, note 3. Mdo XVII: *naṅ dan spyod*.
- » 311, ligne 15. Ms. *karmanām nopapadyate*. Mais la négation manque dans le tibétain.
- » 312, note 1. Lire *kha cig*. — Lire: voir p. 145, n. 1, comparer 76, u. 1.— Membre d'une secte étrangère, *nikāyāntara*, Minayeti, p. 79, citant Bodhivaṃsa; Abhidh. k. v., 336a *nikāyāntarapāthavacanāt*.



- Page 312, note 4. Lire *appakānam pi kārānam* (honneurs rendus au Saṃgha).  
 » 315, ligne 12. *ekanikāyikais*, les membres d'une certaine secte.  
 » 318, note 1. Le ms. dev. lit *pancayena*, peut être *pañcakena*; Tibétain « capital (*dhanaskandha*) accompagné d'intérêt ».  
 » » » 8. Lire °*kliṣṭayoh*.  
 » 319, » 3. Lire *sakṛdāgāmin*.  
 » 322, ligne 4. Comp. Abhidharmakośa: *bhūmityāgāt tyajaty āryas tāny anāryas tu mṛtyunā*.  
 » 324, note 2. Cité Madh. avatāra, 126.19.  
 » 325, » 1. Cité 580.5.  
 » 326, » 1. D'après l'Akutobhaya: *tadvipāko vipakvo 'pi (de-yi au lieu de de ni)*, voir Walleser, p. 99.  
 » 326, » 8. D'après Akutobhaya: *karma syāt talkṛtaṃ kathvaṃ (las ni de-yis ji-lar byas)*; Walleser, *ibid*.  
 » 327, ligne 10. La première ligne de la *kārikā* n'est pas commentée. D'après Akutobhaya: *samudāhṛtāḥ śāstre*: les traités d'Abhidharma expliquent que l'acte et les passions sont les causes des corps. (Comp. Walleser, p. 100).  
 » 328, » 3. Comp. 542.12.  
 » » » 6. Lire *ṛṣṇāsanyojanā*. — *yathoktam sūtre*: d'après Akutobhaya: *thog-ma dan tha-ma med-pai mdo-dag-las* = Anavagrāsūtreṣu (Saṃ. II, 178—193), voir 218 s. Nāgārjuna cite ensuite notre texte 329.10.  
 » 329, note 1. Mieux *ga las yod*.  
 » 330, Les *kārikās* 31—33 sont citées Madh. avatāra, 125 avec variantes.  
 » 340, ligne 14. Lire *samanupaṣyan*.  
 » 341, » 4. Cité Madh. avatāra, 285.  
 » 342, note 2. VI. 127 = p. 245.  
 » 343, ligne 9. Voir Madh. avatāra, VI, 202 et suiv. (316).  
 » 344, note 3. Lire: Chap. VI, 121.  
 » 345, » 1. Ces stances sont citées dans Siddhānta II, fol. 189b, comme extraites de la Ratnāvali (*rin-chen hphren-ba*).  
 » 346, » 7. Lefmann, 105.13, 16.  
 » 348, ligne 11. Comparer Gauḍapāda. II, 38.  
 » 349, » 4. Cité Madh. avatāra, 219.  
 » 350, » 5. Voici la version tibétaine de la *kārikā* 5: *las dan non-moīs zad-pas thar, las dan non-moīs rnam-rtog-las, de dag spros-las, spros-pa ni ston-pa-ñid-kyis hgag-pur hgyur*.  
 » 350, note 2. Voir les références 451, n. 5; et Udānavarga II, 1 (JRAS 1912, avril). — Variante: *saṃkalpāt kāma jāyase*.  
 » 352, ligne 8 de la note. Bodhic. IX. 73 (473.3), 102 (523.5).  
 » 354, note 4. Voir aussi Madh. avatāra, 245.4.  
 » 355, » 7. Cité dans Siddhānta II, 195a 5.  
 » » » 4. Le Madh. avatāra explique (266.19) pourquoi le *vicāra* n'est pas quintuple.

- Page 359, note 5. Ces stances sont extraites de la Ratnavali d'après Siddhanta I, fol. 178b.
- » 360, » 5. Cité dans Madh. avatāra, 209.19, dans Siddhanta I, 43.
- » 361, » 6. Bodhicaryāy, 493.
- » 362, » 3. Sur *Pāṇḍulomkī*, voir Daṣabhumaka, chap. VI.
- » 364, » 7. Lire *ārambanam*.
- » 366, ligne 1. Comparer le discours adressé à Subhūti, Madh. avatāra, 322.8.
- » » » 2. Lire . . *rātrim anpādāya* . . . Voir p. 539, l. 3 et suiv. — *rātri* signifie 'jour', voir Lalita, p. 117.19 et la remarque de Rajendralāl, trad. p. 176 (Bibl. Indica).
- » » note 1. Voir Anguttara, II, 24. — Sur la parole du *samahita*, J.R.A.S. 1910, p. 422.
- » 368, ligne 4. Passage visé dans Siddhanta, II, fol. 153 b et 200h.
- » 369, » 14—15. Akutobhaya (Walleser 107) est intéressant.
- » 370, » 2—5. Stances d'Aryadeva, citées Madh. avatāra 120.17, 133.4.
- » » note 5. Comparer *ibid.* 280.20.
- » 371, ligne 1. Comparer 448.17.
- » » note 4. *de ltar gdul bai skye bo bcom lan hdas la thams cad mkhyen pa yin no sñam du blo skyes pa la* = «aux vineyas en qui est née la pensée que Bhagavat sait tout . . .».
- » 372, » 7. Lire XXIV. 8.
- » 375, » 6. Cité ci-dessus 26, 11 et 222.6; Madh. avatāra, 116.18.
- » 376, » 5. Voir ci-dessus 26.8, 108.8.
- » 377, » 1. Akutobhaya diffère d'après Walleser, p. 109.
- » 381, » 5. Bodhicaryāy, 511.
- » 386, lignes 6—7 (note 4). Cité *Ṣaḍdargaṇasamuccaya* (Bibl. Indica 1905) p. 11, où sont exposées les thèses du Kalavādin. Sur ce sujet, M. Walleser, *Philosophische Grundlage*, p. 130; Foe-koue-ki, p. 153.
- » 389, lignes 5—6. Même texte cité Madh. avatāra, 246.18.
- » 390, note 4. Aussi *Avadānaṣataka*.
- » 390, ligne 3. Lire [Tib. 144b].
- » 391, » 8. Lire [Tib. 145a].
- » 392, » 12. Lire [Tib. 145b].
- » 393, » 11. Lire [Tib. 146a].
- » » » 4. D'après le Tibétain (*gzun du med do*), il faut *san na gphyea*.
- » » » 14. Cité Madh. avatāra, 99.13.
- » 397, note 1. Effacer la note; le tibétain lit: *saṃjñāmātrabhedāc ca, acasthābhede pi* . .
- » 404, » 2. Cité Madh. avatāra, 99.
- » 406, ligne 9. On *janayati* . .
- » 411, » 4. Lire *naivaitat*.
- » » » 6—7. *Lokātitastava*, 4.
- » 413, note 3. Lire *Ṣaṣṭikā*.

- Page 418, note 5. Lire *yan chad*; voir Madh. avat. 105.14.
- » 421, » 8. Le sens est certain: «et abandon de la doctrine bouddhique».
- » 423, » 16. Lire *çāvatavādadoṣa*<sup>o</sup>.
- » 428, » 1. Voir 377.1.
- » » » 3. Voir 544.5 et 551.14 (note p. 607).
- » » » 6. La stance ajoutée par le tibétain est Samādhirāja, 111.1—4.
- » 432, » 7. Cité Madh. avatāra, 267.1.
- » 434, ligne 15. Lire *skandhā nāmani*. . . ; 1. 20 *matteu* est correct. Voir Madh. avatāra, p. 465—6.
- » 435, note 1. Lire, l. 6. *ātmā rūpavān nāsti, yasmād ātmā nāsti*. . .
- » 442, » 7. La stance citée dans Bodhicaryāv. est Lokātīta-stava, 20.
- » 414, ligne 8. Pour ce texte, voir 500.11 et 501.7.
- » » note 3. Cité 264.9 et Madh. avatāra, 304.
- » 445, » 1. Les MSS. portent, pour la deuxième ligne *sattvād asatratrattvāca*. Lecture confirmée par la version du Madhyānta, I, 3 dans Mdo LVIII, fol. 44 a *ston pa na yin mi ston min / de lta bas na thams cad bcaḍ / yod pas mēḍ pas yod pas na / de ni dbu mai lam yin no*: «Ni vide, ni non vide d'existence. . . » = *çūnyam*. . . *açūnyam sattvāt*.
- Les fragments, jusqu'ici relevés, du Madhyānta sont les suivants
- dānaḥ çīlaḥ kṣama vīryaḥ dhyānaḥ prajñā upāyatā /  
 prapñidhānaḥ balaḥ jñānam etaḥ pāramitā daṣa //  
 Nāmasaṃgiti ad 43
- chādanād ropanāc caiva nayanāt saṃparigrahāt /  
 pūraṇāt triparicchedād upabhogaḥ ca karṣanāt /  
 nibandhanād ābhimukhyād duḥkhanāt klīyate jagat //  
 Chap. I, 11 et 12 a — b; Nāmasaṃgiti ad 132. — Chacun de ces termes définissant l'action d'un des membres du Pratityasamutpāda.
- Voir ci-dessus 65.3 et Sūtrālaṅkāra XVIII, 43.
- » 446, Les *kārilās* 12—14 sont citées Madh. avatāra p. 284.
- » 447, » 1. Cité avec variantes p. 534.8. — Comparer l'Akutobhaya, Walleser, p. 139.
- » 448, » 2. Comparer Theragāthā, 469, Aug. II, 71, Udanavarga XXII, 11.
- » » » 17. Lire *vimāna*. — *vāyu*. . . . *pariyantasya* manque dans le tibétain; mais on trouve cette description du *bhājanaloka* dans Madh. avat. 190.16 où il y a *gzhāl yas khaṅ gi mthar* = *akaniṣṭhaviṃāna* (et non pas *vitāna*).
- » 449, lignes 11—12. Citées Subhāṣitasamgraha fol. 96, comme extraites du Hastikakṣya (var. *rūpaḥ hi samdrçyate*).
- » 452, note 3. Lire: p. 6, n. 4, et *yoniḥomanaskāraḥ*.

- Page 456, note 3. Comparer Mrs Rhys Davids, *Psychology*, p. 327, note.
- » 460, » 2. Sur les *viparyāsa*s, voir *Nettipakaraṇa*, 114 et index; *Yogasūtras* II, 5, Sarvadarṣana, trad. p. 262.
- » 462, ligne 15. Lire °*dr̥ghādhyāyaya*°.
- » 474, » 2. *Samādhirāja*, p. 20 dernière ligne.
- » 476, » 2. Lire *jvarādī*° (*rims la sogs...*).
- » » 3. D'après le tibétain: *tasya vastuno 'tropicalabhyamānātrāt*.
- » 478, » 1. Les huit *pūḍgalas* de Saṃ, I, 233
- » » note 3. Voir *Āng. V, 17*. — *Pañcaskandhaprakaraṇa*, fol. 298
- » 481, » 2. L'étude de *Pahlisamaya*, en effet, est encore à faire. D'après *PAIaṃkāraḥloka*, il semble que celui qui a expulsé le cinquième *prakāra* des *bhācanāheya* soit *pratipannaka* du deuxième fruit, et non pas celui qui n'a expulsé que le quatrième *prakāra*. On ne voit pas bien à quel moment commence le *pratipannakatva*.
- » 494, » 3. Cité *Madh. avatāra*, 178.
- » 500, » 3. Voir aussi 491.11.
- » » 4. Voir aussi 444.8.
- » 503, » 3. Cité *Madh. avatāra* 228 17 qui traduit *upādāya = rgyur-beas = sahetukā prajñaptā*.
- » 505, ligne 5. Voir 397 1
- » 514, » 3. Ce *sūtra* paraît n'avoir rien de commun avec celui du même nom cité *Āikṣas. 244 11* et *Bodhicaryāv. 508 7* (IX. 88), ni avec le texte du *Mahāvastu*
- » 520, note 1. Voir *Udānavarga XXVI 16*
- » 522, » 4. Scander *te* bref
- » 523, ligne 12. Lire *astivāhnam evam asti*°.
- » » 5. On a bien *graha (gnod gyis gzuu ba)*, corriger peut-être 442.3; voir *Wogihara*.
- » 525, » 3 Lire *dr̥gyate*.
- » » 11. Lire *nirīpavati*.
- » » 15. Lire °*lakṣaṇāvyaḥcaritām*.
- » 527, note 1. D'après le tibétain: *nirvāṇe yatra...tatra [nirvāṇe]*.
- » 528, » 2. Cette stance est extraite du *Lañka*, 106 13.
- » 529, ligne 5. Lire *yadi vā...*
- » 532, note 2. *Madh. avatāra*, p. 100. — *parasparavruddhāyor*, mesure iambique inadmissible.
- » » 3. Cité *ibidem*.
- » 534, » 2. Lire *XXII 13, (447.5)*.
- » 540, ligne 1. Voir 449.9.
- » 542, » 12. Voir 328.1; *Sam.*, II, 82; *Suttanipāta*, 1032; *Nettipakaraṇa*, 10.
- » 544, » 1. Comparer *Abhidh. k. v., 239a: tad etad vedanādiskandhacatuskaṃ nāmaḥādenocyate. yasmit tan nāmaxaḥena samjñākaravācācārthesv apratyakṣeṣv api vā namati pravāra-*

*tate: asya nāmno 'yam artha iti . indriyārtharaçena tu pratyakṣesu rūpadīṣu namata utpadyata ity arthah . namni capy artharaçena namati: asyārthasyedaṁ nūmeti . etasya pūnah kena nāmātvam iti . etasya saṁjñākaranalakṣanasya nāmnaḥ kena kāraṇena nāmātvam? teṣu teṣv artheṣu tasya nāmno nāmānāḍ iti . yasmāt [teṣu] teṣv artheṣu caluḥskandhalakṣaṇaṁ nāma tau nāma vartayati, tasmād etasya nāmātvam .*

*āviddham = akṣiptam .*

- Page 544, ligne 5 Comparer 108.10.  
 » 545, note 1. Voir Jacob *talonnamananyāya*.  
 » 547, ligne 16. Voir *ibid.* *paṇḍarāyāyātāyātibheda nyāya*; Wassilieff, 312 (284). « gleich wie ein Pfeil (dem Scheine nach auf einmal) alle acht Blätter der Utpala-Blume durchbohrt ».  
 » 548, note 2. Lire *gar-gyi ri-boi*  
 » 549, ligne 3. Voir Madh. avatāra, 165.9.  
 » " " 12. D'après la même source, 144.8, lire *neha*. -- Voir ci-dessus 109.7-8 et 110.3-4  
 » 551, " 14-15. Cette stance est extraite de Pratiṭyasaṁutpāda-karikā, Mdo XVII, fol. 166a 4.  
 » 553, " 6. *samanvāhāra*, voir Majjh., I, 190.20 et Warren, p. 493.  
 » 558, " 8-10. Cité Madh. avat. 217.1. Lire *avidyānugato 'yam*...  
 » " note 4. Meilleure version, semble-t-il dans Akutobhaya (Wallerer, p. 166).  
 » 563, " 5. Lire *hetukāh*.  
 » 564, ligne 1. Lire *tatra mahāndhakāra*°.  
 » 565, " 5 Lire °*adhyarāsānādhyarāsāyasthānād*.  
 » 567, " 7. Voir Majjh., I, 190.  
 » 572, " 8. Lire *pūrcāntadrṣṭi*°.  
 » 573, note 1. Cité Madh. avatāra, 283.  
 » 574, ligne 6. Voir *ibid.* 248.2.  
 » 575, note 1. Cité *ibid.* 284 (en c: *len las ma gtogs par*).  
 » 576, " 1. Cité *ibid.* 248 et 283.  
 » 577, " 1. Cité *ibid.* 242.  
 » 579, " 1. Cité *ibid.* 249.  
 » 580, " 5. Cité Madh. avatāra, 283.  
 » " ligne 5. Lire *phalasya*.  
 » 584, " 5. Lire *bhavet*.  
 » 592, " 3. Lire *upādāya*. Note 3 « Retenir de tomber dans le gouffre de la croyance à l'abandon du *samsāra* et à l'acquisition du *nirvāṇa* ».  
 » 593, " 3. Voir Warren, p. 243.  
 » " note 10. Le tibétain porte *samanupaçyati*.  
 » 594, " 1. Lire *cī zhig yod cīr hgyur*.

## INDICES.

1. Index des Karikās.
  2. Stances citées dans le Commentaire.
  3. Stances citées dans les notes.
  4. Fragments canoniques en prose.
  5. Sūtras, Ṣāstras, Ācāryas, etc.
  6. Acāryas et Kalyāṇamitras.
  7. Index général.
-



I.

Index des Kārikās.

akṛtabhyāgamabbayam XVII. 23.  
 agnindhanābhyūṃ vyākhyata X. 15.  
 ajetam aniruddham ca XXIV 38.  
 ajyate kena cit kaç cid IX. 5.  
 ataç ca pratyudāvṛttam XXIV. 12.  
 atito vartamānaç ca XIX. 8, 9.  
 atra brūmah çūayatiyaṃ XXIV. 7.  
 athāvṛtaḥ phalenāsau XX. 11.  
 adhvaṇy anāgate kiṃ nu XXVII. 14  
 anapekṣya punaḥ siddhiḥ XIX. 3, 7.  
 anapekṣya çubhaṃ nāsty XXIII. 11.  
 anapekṣyāçubhaṃ nāsty XXIII. 10.  
 anālambana evāyam I. 8.  
 antye nitya ity evam XXIII. 13, 14.  
 anirodham anutpannam I. 1.  
 anutpannaḥ kathaṃ nāma XXIII. 19.  
 anutpanneṣu dharmeṣu I. 9.  
 anutpanno 'yam utpādaḥ VII. 13.  
 anekārtham anānārtham XXIII. 11.  
 antavaç cūpy anantaṃ ca XXVII. 28.  
 antavān ekadeçaç ced XXVII. 25.  
 antavān yaḍi lokah syāt XXVII. 21.  
 anya utpādayaty enam VII. 1c.  
 anya eva punar gantā II. 20.  
 anya evendhanād agnir X. 6, 7.  
 anyad anyat pratitya XIV. 5.  
 anyah punar upādānāt XXVII. 7.  
 anyenānyasya saṃsarga XIV. 3.  
 anyo na prāpsyate X. 5.  
 aparapratyayaṃ çāntam XVIII. 9

apekṣyendhanaṃ agur na X. 12.  
 apratityāpi bodhiṃ ca XXIV. 31.  
 apratitya samutpannam XXIV. 21.  
 apratitya samutpanno XXIV. 19.  
 aprāḥṇam asamprāptam XXV. 3.  
 aprāpyaiva pradipena VII. 11.  
 abhāvāc cāryasatyānām XXIV. 3.  
 abhūm atitam adhvanaṃ XXVII. 3.  
 ayam utpadyamanas te VII. 7.  
 alakṣaṇo na kaçcic ca V. 2.  
 avidyamāne grāhe ca XXIII. 16.  
 avidyamāne ca çubhe XXIII. 12.  
 avidyamāne bhavaç ca V. 6.  
 avidyānirvrto jantus XVII. 28.  
 avidyāyaṃ niruddhāyām XXVI. 11.  
 aççvatam çāçvatam ca XXVII. 18.  
 açubhaṃ vā çubhaṃ vapi XXIII. 9.  
 asato 'pi na bhāvasya VII. 31.  
 asatyam saṃgatau hetuḥ XX. 15.  
 asamprāptasya ca praptir XXIV. 39.  
 astitvaṃ ye tu paçyanti V. 8.  
 asti yad dhi svabhāvena XV. 11.  
 astitī çāçvatagrāho XV. 10.

āgacchaty anyato nagnir X. 13.  
 ātmanaç ca satattvaṃ ye X. 16.  
 atmano 'stitvanāstitve XXIII. 3.  
 ātmany asati cātmyam XVII. 2.  
 ātmasaṃyamakaṃ cetaḥ XVII. 1.  
 ātmā ca çuci nityam ca XXIII. 21.



atmā skandhā yadi bhavet XVIII. 1.  
ātmety api prajāpītam XVIII. 6.

indhanam punar agnir na X. 14.  
imām punaḥ pravakṣyāmi XVII. 13.

utpadyante pratītyemān I. 5.  
utpadyamānam utpattau VII. 15.  
utpadyamānam utpādo VII. 18.  
utpādasthitibhaṅgānām VII. 4, 33.  
utpādādyaś trayo vyastā VII. 2.  
utpādotpāda utpādo VII. 4, 5.  
udayavyayasaptānaḥ XXI. 16.  
upādānavinirmukto XXVII. 5.  
upādānād upādānam XVI. 3.  
upādāne sati bhava XXVI. 7.  
upādānaikadeçaḥ ca XXVII. 27.

ekatve phalahetvoḥ syād XX. 20.  
ekatve sahabhāvaḥ cet VI. 5.  
ekibhāvena vā siddhir II. 21.  
etenaivācāṣṭau dvau XIX. 4.  
evam vidyad upādānam VIII. 13.  
evam cūnyam upādānam XXII. 10.  
evam triṣv api kaleṣu XXI. 21.  
evam dṛṣṭir atite yaḥ XXVII. 13.  
evam nānya upādānān XXVII. 8.  
evam nirudhyate 'vidyā XXIII. 23.  
evam raktena rāgasya VI. 10.  
evam rāgaḥ ca raktaḥ ca XIV. 2.

katham vā sarvabhūvanām XXVII. 29.  
katham hy avidyamānasya IX. 2.  
katham utpatsyate cūnyam XX. 18.  
katham utpadyamānena VII. 10.  
katham tāvad upādatur XXVII. 26.  
karoti yady asadbhūto VIII. 3.  
karoti sadasadbhūto VIII. 11.  
karmakleṣātmakam cedam XVII. 26.  
karma kleṣṭuḥ ca dehīnām XVII. 27.  
karma cen nāsti kartā ca XVII. 30.  
karma notpadyate karmat XVII. 21.  
karma svabhāvataḥ cet XVII. 22.  
karmakleṣakṣayan mokṣa XVIII. 5.  
karmanāḥ karmaṇo dṛṣṭe XVII. 18.  
kasya syād anyathābhāvāḥ XIII. 4.

kātyāyanāvavāde ca XV. 7.  
kāraḥ sadasadbhūtaḥ VIII. 7.  
kāryam ca kāraṇam caiva XI. 7, XXIV.  
17.

kālo 'tito 'nagataḥ ca XIX. 6.  
kiṃ tad eva kim anyat XXV. 23.  
kutaḥ cid āgataḥ kaḥ cit XXVII. 19.  
kutaḥ svabhāvasyābbāve XV. 3.  
kriyā na pratyayavati I. 4.  
kleṣāḥ karmaṇi debhāḥ ca XVII. 33.  
kṣayasya saṃbhavo nāsti XXI. 7.

gataṃ na gamyate tāvat II. 1.  
gate nārabhyate gantum II. 12.  
gatyaḥ yayocyate gantaḥ II. 22, 23.  
gantā tāvad gacchati II. 9.  
gantū tāvat tiṣṭhati II. 16.  
gantā na gacchati II. 8.  
gantā na tiṣṭhati II. 15.  
gantāraṃ cet tiraskṛtya II. 7.  
gamanam sadasadbhūtam II. 25.  
gamane dve prasajyete II, 11.  
gamanasampravṛttiḥ ca II. 17.  
gamyamānasya gamanam II. 3, 4.  
gamyamānasya gamane II. 5.  
ghanagrāhagrhitas tu XXII. 13

caḥṣṭhaḥ pratītya rūpaṃ ca XXVI. 4.  
catvāraḥ pratyayaḥ I. 2.  
carama na niruddhe XXI. 18.  
cittāc ca yasmat saṃtānaḥ XVII. 10.  
cetanā cetayitvā ca XVII. 2.  
ceṣṭā yatra gatis tatra II. 2.

janayet phalam utpannam XX. 10.  
jarimaraṇadharmeṣu VII. 24.

tattvīyavāna yo nāsti XXII. 8.  
tatra yac cetanety uktam XVII. 3.  
tatraītamād idhyamānam X. 4.  
tathagato yatsvabhāvāḥ XXII. 16.  
tathā nirmitakākāras XVII. 32.  
tadabhāvan na vidyante XXIV. 3.  
tadvipakvavipakam ca XVII. 25.  
tan mṛṣā moṣadharmā yad XIII. 1, 2.  
tayaivāvasthayāvasthā VII. 28.

tasman na vidyate lakṣyaṃ V. 5.  
 tasya ced anyathābhavo XIII. 6.  
 tasya tasya virodhena XXVI. 12.  
 tasyaiva nānyathābhavo XIII. 5.  
 tiraskṛtya draṣṭā nāsti III. 6.  
 tiṣṭhaty āpakakūlac cet XVII. 6.  
 tiṣṭhamāno 'pi bhagavān XXV. 18.  
 tvam eva doṣān ātmīyān XXIV. 15

darṣanaṃ cṛavaṇam III. 1.  
 darṣanaṃcṛavaṇādibhṛyo IX. 3.  
 darṣanaṃcṛavaṇādini IX. 1, 10, 11.  
 dr̥ṣṭayo 'bhūvaṃ nābhūvam XXVII. 1  
 draṣṭavyaṃ darṣanaṃ draṣṭā XIV. 1.  
 draṣṭavyadarṣanābhāvād III. 8.  
 draṣṭā sa eva sa crotā IX. 8.  
 draṣṭānya eva crotānyo IX. 9.  
 divyo yady ekadeśaḥ XXVII. 17.  
 devād anyo manuṣyaḥ cet XXVII. 16  
 daurmanasyam upāyasaḥ XXVI. 9.  
 dve satye samupācṛitya XXIV. 8.  
 dvau gantārau prasajyete II. 6.

dharmasya sūdanopayāḥ XVII. 11.  
 dharmādharmanimittaṃ vā XXIV. 35.  
 dharmādharmanau na vidyete VIII. 5.  
 dharme cīṣati saṃghe ca XXIV. 5.  
 na kartavyaṃ bhavet kiṃ cit XXIV. 37.  
 na karaṇasya sadṛṣam IV. 6.  
 na kevalaṃ hi duḥkhasya XII. 10.  
 na ca kevalam anyatvam XIV. 4.  
 na ca dharmam adharmaṃ vā XXIV. 33.  
 na ca pratyaahetunam XX. 23.  
 na ca vyastasamasteṣu I. 11.  
 na cājanayamānasya hetutvam XX. 22.  
 na capi viparitasya XXIII. 17.  
 na cen nirudhyamaṇaḥ ca XXI. 20.  
 na copādānam evātmā XXVII. 6.  
 na jarāmaraṇeṇaiva XI. 5.  
 na jātasya hi jātena XX. 14.  
 na jātasya hy ajātena XX. 13.  
 na tāvat svakṛtāṃ duḥkham XII. 8.  
 na tena tasya saṃsargo XIV. 8.  
 na nirodhaḥ svabhāvena XXIV. 23.  
 na nirvāṇasamārope XVI. 16.  
 na paryāpto 'gnidr̥ṣṭānto III. 3.

na purvaṃ gamanarambhāt II. 13.  
 na pratyayamayaṃ phalaṃ I. 14.  
 na pratyayasamutpannam XVII. 29.  
 na bandhyante na mucyante XVI. 5.  
 na bhavaty anupādānam XXII. 6.  
 na bhavaj jāyate bhavo XXI. 12.  
 na viparyasamānasya XXIII. 18.  
 na saṃsārasya nirvāṇat XXV. 19.  
 na san nāsan na sadasan I. 7.  
 na saṃbhavaḥ svabhavasya XV. 1.  
 na sāmagrikṛtāṃ phalam XX. 24.  
 na svato jāyate bhāvaḥ XXIII. 20, XXI.  
 13.  
 na svato nāpi parato I. 1.  
 na svātmana nirodho stī VIII. 32.  
 na hi svabhāvo I. 3.  
 nākāṇaṃ vidyate kiṃ cit V. 1.  
 naititasya hy atitena XX. 12.  
 nātmā ca cūci nityam XXIII. 22.  
 nānyasmin vidyate 'nyatvam XIV. 7.  
 napaḥyamanāṃ bhavati III. 4.  
 napy abhūtā samudbhūto XXVII. 12.  
 nābhūm atitam adhvānam XXVII. 9.  
 nālakṣaṇe lakṣaṇasya V. 3.  
 nāsadbhūtaṃ na sadbhūtaḥ VIII. 9.  
 nāsadbhūto pi sadbhūtam VIII. 10.  
 nāsthito gṛhyate kālāḥ XIX. 5.  
 nityapradipta eva syat X. 2.  
 niruddhe cet phalaṃ hetau XX. 9.  
 nirudhyate nāniruddham VII. 26.  
 nirudhyamānasyotpattir VII. 21.  
 nirmamo nirahaṃkaraḥ XVIII. 3.  
 nirvaṇasya ca yā koṭiḥ XXV. 20  
 nirvāṇasy anupādāno XVI. 9.  
 nivṛttam abhidhatavyam XVIII. 7.  
 niṣkāraṇaṃ punā rūpam IV. 5.  
 naikatve sababhavo 'stī VI. 4.  
 naiva sato naivāsataḥ I. 6  
 naivagraṃ navaraṃ yasya XI. 2.  
 naivābhavo naiva bhāvo XX. 15, 16.  
 notpadyamānaṃ notpannam VII. 14.  
 pakṣo gantā gacchati II. 10  
 pañca skandhāḥ sa ca bhavaḥ XXVI. 8.  
 patraṃ yathā 'vipraṇiḥṣas XXVII. 14.  
 paratra nirapekṣatvad X. 2.

paraṃ nirodhād bhagavān XXV. 17.  
 paraṃ nirodhād antādayāḥ XXV. 21.  
 parapudgalajam XII. 5, 6.  
 pariññā ca prahāṇaṃ ca XXIV. 2.  
 paribhogānvayaṃ puṇyam XVII. 5.  
 paṇḍitā jātir yadi XI. 4.  
 paṇḍitā darṣanaṃ naiva III. 5.  
 pudgalaḥ saṃsāraṇi cet XVI. 2.  
 punarbhavāya saṃskārān XXVI. 1.  
 pūrvaṃ jātir yadi bhavet XI. 3.  
 purvam eva sāmagryāḥ XX. 8.  
 pūrva prajñāyate kotir XI. 1, 8.  
 pūrve yadi ca bhājyeraṇ XXVII. 23.  
 pūrve yadi na bhājyeraṇ XXVII. 24.  
 pṛthaktev sahabhavaḥ ca VI. 6.  
 pṛthag na sidhyatīty evam VI. 8.  
 pṛthagbhāvāprasadidheḥ ca VI. 9.  
 prakṛtau kasya cāsatyāṃ XV. 9.  
 pratītya kārakaḥ karma VIII. 12.  
 pratītya parabhāvaṃ yaḥ XXII. 3.  
 pratītya mātipitarau III. 7.  
 pratītya yad yad bhavati VII. 16, XVIII.  
 10.  
 pratyutpanno 'nāgataḥ ca XIX. 1, 2.  
 pradīpaḥ svaparātmanau VII. 8, 12.  
 pradīpenandhakāro VII. 9.  
 prapāṇcayanti ye buddham XXII. 15.  
 prahāṇaṃ cābravīc chasti XXV. 10.  
 prahāṇato na praheyo XVII. 15.  
 prahāṇasaṃskāraṇe XXIV. 27.  
 phalaṃ sahaiva XX. 7.  
 phalaṃ svabhāvasādhūtāṃ XX. 21.  
 phalaṃ notpatsyate 'cūnyam XX. 17.  
 phalaṃ pratyayamayam I. 13.  
 phalavyatikramād vā XVII. 19.  
 phalābhāve XXIV. 29.  
 phale 'sati na mokṣaya VIII. 6.  
 baddho na mucyate XVI. 8.  
 badhniyād bandhanaṃ kamam XVI. 7.  
 bandhanaṃ ced upādānam XVI. 6.  
 bahavaḥ ca mahantaḥ ca XVII. 12.  
 bijāc ca yasmāt saṃtānaḥ XVII. 8.  
 buddhaḥ skandhan upādāya XXII. 2.  
 bhaviṣyati kathāṃ nāma XXI. 2, 4.

bhaved abhāvo bhāvaḥ ca XXV. 11, 12,  
 13, 14.  
 bhāvam abhyupapannasya XXI. 14. 15.  
 bhāvaṃ pratītya kūlaḥ cet XIX. 6.  
 bhāvaḥ ca yadi nirvāṇam XXV. 6.  
 bhāvas tāvan na nirvāṇam XXV. 5.  
 bhāvāsya ced aprasiddhir XV. 5.  
 bhāvānāṃ niḥsvabhāvānām I. 10, XIII. 8.  
 mamety aham iti kṣiṇe XVIII. 4.  
 ya ūjavanjavibhāvo XXV. 9.  
 yatra na prabhavanti ete XI. 6.  
 yathā nirmitakaṃ cāstā XVII. 31.  
 yathā māyā yathā svapno VII. 34.  
 yad apīdam upādānam XXII. 9.  
 yadā duḥkhaṃ samudayo XXIV. 25.  
 yad indhanaṃ sa ced agnir X. 1.  
 yadi kaḥ cid anutpanno VII. 7.  
 yadi nāsti svabhāvaḥ ca XXII. 4.  
 yadi bhāvo na nirvāṇam XXV. 7.  
 yadi bhūtaḥ svabhāvena XXIII. 24.  
 yadi cūnyam idaṃ sarvam XXIV. 1,  
 XXV. 1.  
 yadi saṃskṛta utpāda VII. 1.  
 yadi hy ayaṃ bhaved anyāḥ XXVII. 10.  
 yadindhanam apekṣyāgnir X. 8, 9.  
 yad eva gamanaṃ gantā II. 18, 19.  
 yadaiva sarvadharmāṇām VII. 29.  
 yady atito 'nāgataḥ ca XIX. 5.  
 yady anyad anyad anyasmāt XIV. 6.  
 yady abhāvaḥ ca nirvāṇam XXV. 8.  
 yady abhūtaḥ svabhāvena XXIII. 23.  
 yady amibhya ime 'nye XII. 3.  
 yady aḥnyam idaṃ sarvam XXIV. 20,  
 XXV. 2.  
 yady aḥnyam bhavet kṣiṇit XIII. 7.  
 yady astitvaṃ prakṛtyā syāt XV. 8.  
 yaḥ pratītyasamutpādam XXIV. 40.  
 yaḥ pratītyasamutpādas XXIV. 18.  
 yaḥ cābuddhaḥ svabhāvena XXIV. 32.  
 yas tasmāc cittasaptānaḥ XVII. 9.  
 yasmāc ca tad anutpannam XVII. 21.  
 yasmān na bhāvo nābhāvo V. 7.  
 yasya cid dhi bhavanti XXIII. 4.  
 yena gṛhṇāti yo gṛāho XXIII. 15.

ena graho grhitas tu XXII. 13.  
 o 'ñkuraprabhrtir XVII. 7.  
 o 'pekṣya sidhyate bhavaḥ X. 10, 14.  
  
 akte sati VI. 2.  
 agid yadi bhavet pūrvan VI. 1.  
 upakāraṇanirmuktam IV. 1.  
 upakāraṇanirmukto rūpe IV. 2.  
 upaḥcābdarasasparṣa XXIII. 7, 8.  
 rūpe saty eva IV. 4.  
 rūpeṇa tu vinirmuktam IV. 3.  
  
 lakṣaṇāsannpravyttau V. 4.  
  
 vagvispando 'viratayo XVII. 4.  
 vighrahe yaḥ pariḥaram IV. 8.  
 vijñānaṃ sampravācitate XXVI. 2.  
 vinā dharmam adharmam XXIV. 34.  
 vināpi darṣaṇādini IX. 4.  
 vina vā saha vā nāsti XXI. 1.  
 vinācayati durdṛṣṭa XXIV. 11.  
 vedanācittasamjñānam IV. 7.  
 vedanāpratayā tṛṣṇā XXVI. 6.  
 vyavaharam anācṛitya XXIV. 10.  
 vyavahara nirudhyante XVII. 24.  
 vyākhyātaṃ cṛavānaṃ ghaṇam III. 9.  
 vyākhyāne ya upalambham IV. 9.  
  
 vācātācācāvatadi XXII. 12.  
 vācācūbhaviparyāsan XXIII. 2.  
 vānyam iti na vaktavyam XXII. 11.  
 vānyatā ca na cocchedaḥ XVII. 20.  
 vānyatāṃ phalasadbhavam XXIV. 6.  
 vānyatāyām adhilāyām XXIV. 13.  
 vānyatā sarvadṛṣṭinām XIII. 8.  
 vānyeṣu sarvadharmeṣu XXV. 22.  
  
 vānyātānam āgamaḥ XXVI. 3.  
  
 sa evatmeti tu bhavet XXVII. 4.  
 sa te mauleṇa janito VII. 6.  
 sa tvaṃ doṣaṃ atmaniyaṃ (?) XXIV. 15.  
 sa devaḥ sa manusyaḥ cet XXVII. 15.  
 saṃsāramūlan saṃskaraṇam XXVI. 10.  
 saṃskārāḥ saṃsaranti cet XVI. 1.  
 saṃskārāṇāṃ na nirvāṇam XVI. 4.

saṃkalpapratyayo rogo XXIII. 1.  
 saṃgho nāsti na cet santi XXIV. 4.  
 sataḥ ca tavad utpattir VII. 20.  
 sataḥ ca tavad bhāvasya VII. 30.  
 sata ca kriyate nāsat VIII. 8.  
 sadbhāvasya svabhāvena XXI. 17.  
 sadbhūtaḥ kārakaḥ karma VIII. 1.  
 sadbhūtasya kriyā nāsti VIII. 2.  
 sadbhūto gamanaṃ ganta II. 24.  
 saṃnipātas trayāṇāṃ yo XXVI. 5.  
 saṃbuddhānam anutpāde XVIII. 12.  
 saṃbhavenaiva vibhavaḥ XXI. 3.  
 saṃbhavo vibhavaḥ caiva XXI. 8—11.  
 saṃbhavo vibhavenaiva XXI. 5.  
 sarvaṃ ca yujyate yasya XXIV. 14.  
 sarvaṃ tāthyam na vā tāthyam XVIII. 8.  
 sarvebhyo darṣaṇādibhyas IX. 6—7.  
 sarveṣāṃ viśabdhānam XXII. 17.  
 sarvadṛṣṭiprahāṇāya XXVII. 30.  
 sarvasamvyavaharāḥ ca XXIV. 36.  
 sarvopālabdhopācamaḥ XXV. 24.  
 sahānyonyena vā siddhir XXI. 6.  
 sahaiva punar udbhūtiḥ VI. 8.  
 siddhaḥ pṛthak pṛthak VI. 7.  
 skandha na nānyāḥ skandhebhyo XXII. 1.  
 skandhānam eṣa saṃtano XXVII. 22.  
 skandho cāpy anupādāya XXII. 6.  
 skandhān yady anupādāya XXII. 5.  
 sthitasya tavad bhāvasya VII. 27.  
 sthitiḥ nirudhyamānasya VII. 23.  
 sthityānyayaḥ sthiteḥ sthānaṃ VII. 25.  
 syād ubhābhyāṃ kṛtāṃ XII. 9.  
 svam atmanāṃ darṣanaṃ hi III. 2.  
 svakāyadṛṣṭivat kleśāḥ XXIII. 5.  
 svapudgalakṛtāṃ duḥkham XII. 4.  
 svabhāvaḥ kṛtako nama XV. 2.  
 svabhāvataḥ ca rūpe 'smin XXII. 14.  
 svabhāvato na vidyante XXIII. 6.  
 svabhāvato vidyamānam XXIV. 22.  
 svabhāvaṃ parabhāvaṃ ca XV. 6.  
 svabhāvenanadhigatam XXIV. 28.  
 svabhāvenaparjñātam XXIV. 26.  
 svabhāvaparabhāvābhyām XV. 4.  
 svayamkṛtāṃ yadi bhavet XII. 2.  
 svayamkṛtāṃ parakṛtam XII. 1.  
 svayamkṛtasyāprasiddher XII. 7.

svabhavye sati margasya XXIV. 24.

hetuḥ phalēna cūnyaḥ cet XX. 16.

hetuḥ phalasyādattva ca XX. 6.

hetuḥ phalasya caikatvam XX. 19

hetuḥ ca pratyanāḥ ca XX. 1—4.

hetav asati karyam ca VIII. 4.

hetukam phalasya dattva XX. 5.

-----

## II.

### Index des stances citées dans le commentaire.

pānakalpitam pūrvam 188.18 (Ratnāvali).	astiti nastiti vivāda eṣa 135.13, 270.15 (Samadhi).
ttha paṇḍitu kaṅ ci margate 216.10 (Lalita).	asthita hi ime dharmāḥ 166.6 (Bhagavat).
nakṣarasya dharmasya 264.6 (Bhagavat).	asmin satidam bhavati 10.7 (Ācārya).
nityasya dhruvā piḍa 460.9, 506.8 (Çataka).	ahaṅkāras tatha skandham 345.7 (Ratnāvali).
nityaḥ ca te saṅskāri 39.11 (Bhagavat).	ahaṅkarodbhavaḥ skandhāḥ 346.5, 458.5 (Ratnāvali).
nirvāṇam hi nirvāṇam 540.8 (Bhagavat).	ākāṣam ṣaṣaṣṛṅgam ca 528.10 (Laiika).
nu(t)padadharmāḥ satatam tathagataḥ 449.5 (Hastikakṣya).	ākāṣadīni kalpyante nityam. . . 505.7 (Çataka).
nutpada çānta 111.5, 201.5 (Samādhirāja).	ākāṣaṅgīta samārta apakhandho 166.11 (. . . gāthasū).
nyat pratītya yadi nama 36.6 (Madhyamakāvātara).	atmā tīrthyaiḥ kalpyate nityarūpo 344.5 (Madh. avātara).
nyaro 'py asya durjānanam 496.8 (Ratnāvali).	atmā hi atmano nāthaḥ 354.5.7 (Bhagavat).
pratītyastīti nāsti 397.1, 505.5 (Çataka).	atmocchedo nirvṛtau syād avāçyam 342.9 (Madh. avātara).
ubhedi kāyo . . . 520.8.	ādārçapṛṣṭhe tatha tailapatre 108.13, 472.7 (Samadhi).
amedhyapuñjapracchane 461.1.	adimadhyavasānani 546.7 (Madhyamaika-siddhanta).
anāpīṇ yatha cottararanim 216.6 (Lalita).	adīta çīnya anāgata dharmā 225.12 (Ratnakara?).
alabhanta phalam . . . 155.9, 409.2 (Upalī).	adiçānta hy anutpannāḥ 225.9 (Ratnamegha).
alacacakranirmana . . . 173.3, 552.2 (Çataka).	alokasamaçrīta paçyati cakṣuḥ 121.4 256.16 (Upalī).
avoca 'nakṣaraḥ sarva . . . 539.11.	amu idrça dharmalakṣaṇā 217.7 (Lalita).
avalyaya naiva kadāci vidyate '62.2 (Suvārçaprabhāsa).	
avināçam anutpannam 548.6 (Āgamasūtreṣu?).	
asamīlinena kāyena 520.7.	
astiti nastiti ubhe 'pi antā 135.10, 270.11 (Samadhi).	
astiti nastiti kalpanāvātām 522.13.	

iṣṭo nātmā 434.10 (Madh. avatāra).  
 iha yady api tattvajño 378.4 (Çataka).  
 iha śāsani sūramāṇiye 155.1, 408.10 (Upāli).  
 utpādakāle hi tathāgatasya 388.11.  
 utpādavyayaṃ vipaçyato 408.5 (Lalita).  
 upasargena dhatvartho 5.2.  
 ullāpanāḥ kāmaguṇā hi pañca 388.15.  
 urnāpakṣma yathaiva hi... 476.11  
 (uktam).  
 ekatvānyatvarahitam 215.5 (Nirupama-  
 stava).  
 ekasya bhāṣamāṇasya 331.5 (Āgama).  
 ekasvarat tu tava lokāhito 368.2.  
 ekena kalpena bhaved hi loko 389.1.  
 ekena dharmena yu sarvadharmān 128.6  
 (Gaganagāṇḍya).  
 ekena sarvaṃ janāti 128.18 (Samādhi).  
 etāvan eva puruṣo 360.6 (Lokayata).  
 etenaiva vicāreṇa 71.8 (Çataka).  
 evaṃvidhārthaçravaṇād 345.11 (Ratnākūṭa).  
 evaṃ dharmaṃ vikṣamaṇo 42.1, 549.4.  
 evaṃ pūrvasuçuddhatvat 367.1 (Sūtra).  
 evime saṃkhatadhammāḥ sambhavanti  
 sakāraṇāḥ 223.4 (Gāthā).  
 kaṅghoṣṭha pratitya tāduka 407.11 (Lalita).  
 karatalasādṛṣo balo na veti 476.13 (uktam).  
 kurma kriyā ca pravartati evam 226.7.  
 kalpavaçena vikalpitu lokāḥ 54.3, 191.8  
 (Upāli).  
 kalpita vuccati kalpitamātram 226.3.  
 kama janāmi te mūlam 350.11, 451.12  
 (Sūtra, gāthā).  
 kāraṇaṃ vikṛtiṃ gacchaj 398.3.  
 kālāḥ pacati bhūtāni 386.6.  
 kurvatāṃ çradhdadhānānam 487.1 (Sūtra).  
 kṛṣatāṃ yajamanānām 486.11 (Sūtra).  
 kṛṣṇa çubhaṃ ca na naçyati... 235.5,  
 354.10 (Samādhi).  
 keci spṛha janenti 333.1 (Samādhi).  
 keçoṇḍukaṃ yatha mithyā 262.2 (Laṅkā).  
 keçāṃ cid avadad dharmam 359.13 (Ācā-  
 rya).  
 kriyāvan çāçvato nāsti 116.10 (Çataka).  
 kṣāṇike sarvathābhavāt 546.3 (Madhya-  
 makasiddhānta).  
 gitaṃ na nṛtyam api... 122.4 (Upāli?).

grhyeta naiva ca jagad... 38.7 (Madh.  
 avatāra).  
 cakṣuç ca pratitya rūpataḥ 129 (Lalita).  
 citramanorama sajjita... 54.1, 191.6  
 (Upāli).  
 janmonmukhaṃ na sad... 545.9 (Madh.  
 avatāra).  
 jāyate evavate çāpi 429.1 (Bhagavat).  
 jayamanārdhajatatvat 80.3 (uktam).  
 jñānaṃ tathā ārya(m) pratitya nāsravam  
 156.10 (Ratnākūṭa).  
 jñānaṃ na kalpeti... 157.1 (Ratnākūṭa).  
 jñānena janāmi ahu 474.2 (Samādhi).  
 tat tat prapya yad utpannam 9.5 (Nāgar-  
 juna).  
 tatra praṇaṣṭu jagam 244.13 (Ratnākara).  
 tatarthadṛṣṭir vijñānam 65.3 (Madhya-  
 tavibhāga).  
 tatha sarvabhavāṅgavartini 551.9 (Lalita).  
 tatha samanena samanakālam 545.3 (Madh.  
 avatāra).  
 tathagato hi pratibimbabhūtaḥ 449.9,  
 540.1 (Hastikakṣya).  
 tasmād hi tasya bhavane 13.7 (Madh. ava-  
 tāra).  
 tamondhakarasya na çaktir asti 156.6  
 (Ratnākūṭa).  
 tahi kāli so daçabalo... 109.5, 206.5.  
 te parinirvṛta laukika çūrā 257.1, cf. 474.7  
 (Upāli?).  
 tena vijānita bodhi jñānam 245.7 (Ratna-  
 kara).  
 triṣu adhasu sattvānam 548.8 (Pūrva-  
 çāila).  
 tvakṣāyāmāmsasthi... 178.1 (Samādhi).  
 duṇḍubhi vadita çakramarudbhīḥ 367.10  
 (Sūtra).  
 ... dūraṅgamāyaṃ tu dhīyadhikāḥ 353.1  
 (Madh. avatāra).  
 dūrād ālokitaṃ rūpam 347.5 (Ācārya).  
 dūrībhūtair yathābhūto 347.7 (Ācārya).  
 dṛṣṭaçrutadyaṃ muninā... 359.2 (Ratna-  
 vaḥ).  
 devata codani duṇḍubhi divya 367.6 (Sūtra).  
 devā pi sarve pramucoc çabdām 278.1  
 (Samādhi).

- dvayānīcṛitam ekeṣām . . 360.1 (Ācārya).  
 dharmacārī sukhaṃ cete 304.7.  
 dharmato buddhā draṣṭavyā 448.14 (Bha-  
 gavat).  
 dharma daḥabalaprabhāṣite 'tra 332.9  
 (Samādhi).  
 dharma svabhāvatu cūnya vivikto 443.7.  
 dharmam samāsato 'himsām 351.13 (Ā-  
 taka).  
 dharmaya utakam ity . . . 275.9 (Ratnāvali).  
 na ca asmi loki 110.1, 200.13 (Samādhi).  
 na ca kāraku kārāṇa 53.9, 191.4 (Upāli).  
 na cakṣuḥ prekṣate rūpam 120.4 (Bha-  
 gavat?).  
 na ca cācṛyantaṃ na ca uccheda 110.5,  
 200.17, 500.1 (Samādhi).  
 na ca saṃkramo . . . 110.9, 201.1 (Sa-  
 mādhi).  
 na ca sattva labhyate 109.9, 200.9 (Sa-  
 mādhi).  
 na cūbhāvo 'pi nirvāṇam 524.8 (Ratnā-  
 vali).  
 na praṇaḥyanti karmāṇi 324.1, 390.9  
 (Bhagavat).  
 na cūnyam nāpi cācūnyam 445.3 (Ma-  
 dhyāntavibhāga).  
 na sthīr nāpi co jātir 166.8 (Bhagavat).  
 na svabhāvo na vijñaptir 262.4 (Laukā).  
 nānyayā bhāṣayā mlecchaḥ 370.4 (Ārya-  
 deva).  
 nāstiko durgatim yāti 135.7 (Ratnāvali).  
 nāstīha sattva ātmā vā . . . 355.4 (Bha-  
 gavat).  
 nityam arakta aduṣṭa . . 179.5 (Samādhi).  
 nirodhasatyam supinaṃ yathaiiva 289.11  
 (Samādhi).  
 nirvāṇam nivṛttiṃ eva 473.7 (Samādhi).  
 nivṛtti dharmāṇa . . . 522.11 (Bhagavat).  
 nitarthasūtrāntaviṣeṣa . . 44.2, 276.5 (Sa-  
 mādhi).  
 nairātmyā 'cubhāḥ ca dharmi 120.11 (Ja-  
 lita).  
 naivam ātmā na cānātmā 359.1 (Ratnā-  
 vali).  
 no pi ca sattva na jīviha kaḥ ci 257.5  
 (Upāli).  
 paṭaḥ kārāṇataḥ siddhaḥ 89.3 (uktam).  
 paramārthasatyā supinena samam 289.5  
 (Samādhi).  
 parinirvṛta loki ta cūrah 474.7; cf. 257.1  
 (Bhagavat).  
 pāragato 'si bhavarṇavatirṇaḥ 244.5 (Rat-  
 nākara).  
 prṣṭaḥ sa devarājena 486.10 (Sūtra).  
 pratipannakūḥ catvāraḥ 487.3 (Sūtra).  
 pratiḥrutkūdayaḥ caḍā 367.3 (Sūtra).  
 pratitya dharmān adhigacchate . . 505.10  
 (Bhagavat).  
 pravrajitvā gṛhīluga jahitvā 155.5, 408.14  
 (Upāli).  
 praṇīcātasahasra taṃ cṛuṇitvā 332.1 (Sa-  
 mādhi).  
 pṇaṇapīṇḍopamaṃ rūpam 41.8, 519.2  
 (Bhagavat).  
 bijasya sato yathāukuro 26.8, 108.3, 377.1,  
 428.1, 551.1 (Lalita).  
 buddhasahasraḥ ca tā ya atita 388.6.  
 buddho yadā bhesyati dharmarājāḥ 278.5,  
 367.13 (Samādhi).  
 bhaya darṣita nairayikam 53.7, 191.2  
 (Upāli).  
 bhāva abhāva vibhāvayī jñānam 276.13,  
 429.8 (Samādhi?).  
 bhavasyaikasya yo draṣṭi 123.3 (uktam).  
 bhāvān abhāvan itī 133.9, 265.10, 277.1  
 (Samādhi?).  
 bhavitu mārga pavartitu jñāna 258.2  
 (Upāli).  
 marīcis toyasadrṣi 347.9 (Ācārya).  
 marīcipratīmaṃ lokam 188.13 (Ratnāvali).  
 marīcip toyam itī 188.14 (Ratnāvali).  
 māyopamaṃ jagad idaṃ 445.7 (Sūtra).  
 mukhasya saṃkrānti 109.2, 472.11 (Sa-  
 mādhi).  
 mudrāt pratimudrā drṣyate 108.10, 428.16,  
 550.13 (Lalita).  
 yaḥ pratyayair jayati 239.10, 491.11, 500.7,  
 504.1 (Anavataṇṭa).  
 yac chāsti vai kleṣaripūn 3.3.  
 yatha caṅkitena viṣaṃjña 524.1.  
 yatha ukkhite loḍhammi 222.15 (uktam).  
 yatha gaganu na jātu 215.10 (Bhagavat).



- yatha muñja pratitya balbajam 551.5 (Lalita).
- yathā kumāri supināntarasmin 178.5, 550.5 (Samādhi).
- yathā nūta tvayā tmasamjñā 128.11 (Samādhi).
- yathādarçam anādya 345.9 (Ratnāvali).
- yathādarçam upādya 345.5 (Ratnāvali).
- yathā nirvāṇu gambhīram 473.3.
- yathānto 'sti kṣaṇasyaivam 546.5 (Mādhyamakāsiddhānta).
- yathā bijasya dṛṣṭo 'nto 220.4 (Çataka).
- yathā yantrakṛtāṇi tūryam 366.9 (Sūtra).
- yathā hi dipo layane cirasya 156.2 (Ratnakūṭa).
- yathaiva gandharvapuram 178.9, 550.9 (Samādhi).
- yathaiva vaiyākaraṇo 359.11 (Ācārya).
- yada sugatu kathāṇi katheti nātho 331.8 (Samādhi).
- yadi kū cana pratijñā syāt 16.7 (Vigrahavyāvartani).
- yadi kiṃ cid upalabheyam 16.9, 30.7 (Vigrahavyāvartani).
- yadi ko ci dharmāṇa bhavet svabhāvaḥ 388.1 = 514.7 (Hastikakṣya).
- yad yad yasya priyaṃ 370.2 (Āryadeva).
- yas tavātmā mamānātmā 199.3 (Āryadeva).
- yasmāt pravartate bhāvas 376.14 (Āryadeva).
- yasya naiva hi svabhāvu 90.6, 243.6 (Ratnākara).
- yasya svabhāvu na vidyati kaç ci 91.4, 243.6 (Ratnākara).
- yān ca prabhāṣati dharmā . . . 225.16.
- yāvanti çabdās taḥ lokadhātāu 278.9, 367.15 (Samādhi).
- ye māṃ rūpeṇa adrākṣur 448.13 (Bhagavat).
- ye rāgadoṣamadamoḥsvabhāvam 143.10 (Samādhi?).
- yo icchatī sugataçrāvaku 'haṃ bhaveyam 353.8.
- yo na pi jiyati no cupapadyī 91.2, 243.2 (Ratnākara).
- yo pi ca cintayī . . . 133.14, 348.16, 429.12 (Bhagavat).
- yo pi ca çrūyati çabdu manojña 122.1 (Upāli).
- rathacakravād bhramati sarvajagat 446.1 (Sūtra).
- raçmiçatasahasra aprameyān 332.5 (Samādhi).
- rāgādibhiç ca bahurogaçataiḥ 445.15 (Sūtra).
- rūpasyābhāvamātratvāt 413.11 (Ratnāvali).
- rūpādivyatirekeṇa 71.1 (uktam).
- rūpeṇa darçitā bodhi 472.16 (Samādhi).
- lakṣyāl lakṣaṇam anyac cet 64.5 (Lokātitastava).
- varaçukladharmaguṇasaṃnicaya 112.1 (Samādhi).
- vāca na vidyati yāṇ ca vadesi 244.9 (Ratnākara).
- vāraṇaṇi prāg apuṇyasya 359.8 (Āryadeva).
- vijñānānirodhasambhavam 121.1 (Lalita).
- vināçayati durdṛṣṭo dharmo 'yam 496.1 (uktam).
- viparīta abhūtakaḥpitai 217.11 (Lalita).
- çabdaç çāpi nirvāṇaṃ ca 473.5 (Samādhi).
- çānta gati kathitū sugatena 91.6, 243.10 (Ratnākara).
- çānta prajānāti dharmā prajānīta 245.3 (Ratnākara).
- çānta praçānta ya cintayī dharmān 131.1, 348.18, 430.1 (Bhagavat).
- çakraçonitasamparka 460.13 (Çataka?).
- çūnyam ādhyātmiķaṃ paçya 348.10 (Bhagavat).
- çūnyāṇi ca çāntam anupādāmayam 445.11 (Sūtra).
- çūnyavid . . . 90.4 (Ratnākara).
- çailaguhāgīridurganādiṣu 236.1 (Samādhi).
- çailaparvata yathā akampiyā 90.10 (Ratnākara).
- sa jūtamātro gagane sthībitvā 277.10 (Samādhi).
- sa saṃkhyāyulūkyanirgrantha . . . 275.7 (Ratnāvali).
- saṃvṛtī bhāṣitu dharmā jinena 235.1 (Samādhi).

samskrta /samskrta sarvavikta 179.1 (Samādhi).	supinopamā bhavagatī sakalā, 549.11; cf. 110.3 (Mahāyānasūtreṣu).
saṅgu na vidyati atra kadā ci 257.9 (Upāli).	supinopamaṃ hi tibhavam 111.1; 428, n. 6 (Samādhi).
satkāyadr̥ṣṭiprabhāvān aṣeṣān 340.8 (Madhyamakāvātāra).	sūsukhitā sada te nara loke 429.4 (Bhagavat).
sad asat sadasac ceti nobhayam 372.5 (Çataka).	skandha sabhāvatu çūnya vivikta 349.4 (Bhagavat).
sad asat sadasac ceti yasya 16.4 (Āryadeva).	skandhā ātmā ced . . . 342.5 (Madhyamakāvātāra).
sarva anitya açāçyata kāma 367.8.	skandhātmā loka akhyātas 492.8 (tī vacanāt).
sarva eva ghaṭo 'dr̥ṣṭo 71.6 (Çataka).	skandhān asatyān dr̥ṣṭvaivam 346.7, 458.7 (Ratnavali).
sarva dharma acalā 90.8 (Ratnākara).	skandhayatanāni dhātavaḥ 217.3 (Lalita).
sarvadharmāḥ svabhāvena 473.9 (Samādhi).	skandheṣv ātma vidyate . . 434.14 (Madhyamakāvātāra).
sarva saṃyogi tu paçyati cakṣuḥ 121.4, 256.12 (Upāli).	stambhādīnam alapkaro 393.14 (Çataka).
sarvī bhavā alikā vasikāç ca 235.9 (Samādhi).	sthanam athānu ayu thānu jinena ukto 167.4 (. . . gāthāsu).
sarvī vadesī nirātmaka dharmān 241.1 (Ratnākara).	smarāmy aham pūrvam 277.6 (Samādhi).
sarvīhi jvalamāni buddhakṣetre 216.1 (Bhagavat).	svayaṃ kṛtaṃ parakṛtam 55.3, 234.8 (Lokātitastava).
sāmagri pratītya taṃ ca sā 408.1 (Lalita).	svādhyayadīpamudrā . . 428.11, 551.14 (Nāgārjuna).
sāmagrya darçanaṃ yatra 120.6 (Bhagavat).	hetutaḥ sambhavo yeṣāṃ 413.6 (Lokātit).
īya yadi kiṃ ci açūnya (?) 514.3 (Pitāputrasamāgama).	

### III.

#### Index des stances citées dans les notes.

adhyatiṣṭhad ato nāthaḥ 46.	pratyayādisaṃskaraṇāt (?) 475.
ākācam iva nirlepām 596.	yaḥ pratītyasamutpādaḥ 442.
etāvān eva loko 'yam 360.	yajamaṇānam manussaṇam 486.
kṣaṇikāḥ sarvasaṃskārā 116.	ye 'pi sthūlavinaṣṭhānām 4.
ghoṣām evābhīruḍhaḥ san 502.	yo vadiprativadinīcīto 35.
chādanād ropapāc caiva 606.	vikalpabijasaṃbhūtam 598.
dānaṃ cīlaṃ kṣamā viryam 606.	hetutaḥ saṃbhavo yasya 413.
duve saccāni akkhasi 492.	hetuna sadṛṣaṇi sarvaṇi phalaṃ 598.
pitā cen na vinā putrat 81.	

IV.

Fragments canoniques en prose.

adbigato mayā dharmo gambhiro... 498.9.	kim... māyopamās te sattva na te māya
anavarāgro hi bhikṣavo jātijaramaraṇa-	449.13.
samṣārāḥ 218.4, 535.6.	caḥṣuḥ pratitya rūpaṇi ca 6.3.
anātmānaḥ sarvadharmaḥ 65.9.	caḥṣurvijñānasamaṅgī nilaṇ jānāti no tu
avidyānivr̥tāḥ sattvas tṛṣṇāsamyojanāḥ	nilaṇ iti 74.8.
328.6.	caturṇaṃ āryasatyānaṃ yathābhūtartha-
avidyānugato... puṇyaṇ api samskāraṇ	darṣanāt caturbhīr viparyāsair vipa-
abhisaṃskarotī... 180.4.	ryastacittas... 296.1, 516.5.
astiti Kāṣyapa ayam eko 'nto, nāstiti...	catvāraḥ pratyayaḥ... 76 Add.
270.7.	cittaṃ hi Kāṣyapa parigavesyamāṇaṃ na
asmin sati... 9.7, 55.8, 159.8	labhyate 45.1.
(M. Vyut. 245.1098).	cetanām ahaṃ (?) bhikṣavaḥ karma va-
ahaṃ eva sa tena kalena Māndhātū nāma	dāmi cetayitva ca 306, n. 3.
574.6.	jarāpi dvidividhākāryapratyupasthānā bhā-
agatir iti saṃkarṣaṇapadam etat 108.1.	vati... 174 Add.
ātmeti Kāṣyapa ayam eko 'ntaḥ... 358.10.	tadyathā khaṇḍaṃ ca pratitya mathaṇiṃ
ādhyātmikāḥ pratityasamutpāda... 560.3.	ca 50.6.
idaṃ pāpaṃ karma svayam eva kṛtam...	tadyatha... māyākāraṇātaka... māyākā-
328.7.	ranirmitaṃ striyaṃ dṛṣṭva 46.1.
ucchedadarṣaṇaṃ prahātavyam 424.6	tannirmitabodhisattvena Gandhasugaṇ-
utpādād vā tathāgātānām... sthitaivaṣṭi	dhāyāṇ lokadātāu Samantabhadrata-
dharmānām dharmatī... 40.1 Add.	thāgato pabhukṭaṇaṃ bhojanaṃ ani-
upaṇama upaṇama iti bhagavann ucyate.	taṃ 333.6.
.. upaṇānta... 361.2.	taṃ mṛṣā moṣadharmā yad idaṃ saṃskṛ-
eko dharmāḥ sattvasthitaye... 40.2.	taṃ 41.4, 237.10.
etat hi... paramaṃ satyaṃ yad uta amo-	tasmāt tarhi saṃsārakṣāyāya pratipatsya-
śadharmā nirvāṇam 41.4 (Majjh. III,	maha iti 219.10.
245).	tena hi Kauṣika... na rūpe sthātavyam
katamaḥ... samyakprayogaḥ... 374.5.	409.7.
katame sūtrāntā neyārthāḥ... 43.4.	trīṇimāni.. saṃskṛtasya saṃskṛtalakṣā-
kathaṃ... prajñāpāramitā paryeṣita 379.4.	ṇāni 145.4.

<p>dvau dharmau lokam pūlayatas.. 40.2, dharmakāya buddhā bhagavantaḥ... 6 Add. nāsty atra tathatā... 41.6. nirvāṇam apy āyusman Subhūte māyopa- mam 289.2. paramārthasatyam katamat... 374.2. pañcamātrāṇi bhikṣuṣatāni 47.1, 336.3. pratityasamutpādam vo bhikṣavaḥ... 6.1. balo ... caksuṣā rūpāni dṛṣṭvā... 137.5. buddhapramukho bhikṣusamghaḥ 488.12. buddho 'py... māyopama 443.4. maraṇam api dvidhakarṇyapratyupasthā- naṃ bhavati... 174.10 Add. ya imaṃ pratityasamutpādam... paçyati sa na pūrvāntam pratisarati... 593.8. yaḥ pratityasamutpādam paçyati sa dhar- maṃ paçyati 160.5. yad anityam tad duḥkham 506.6. yad bhūyasā Katyāyana loko 'stitāṃ vā- bhiniviṣṭo nāstitāṃ vā 269,7. yan na çūnyataya çūnyān dharmān karoti 248.4. yan Māraḥ pāpiyān indrakilabandhana- baddho... 299.11. yantrakāranirmitā yantrayuvatiḥ... 46.5. yam ca rātriṃ tathagato... abhisam- buddho... 366.1, 539.3. ye kecit... bhavena bhavasya niḥsara- naṃ paryeṣante 530.7.</p>	<p>yo mārgeṇa niḥsaraṇaṃ paryeṣate.... na rāñjaniyān dharmān parivarjya rā- gaprahāṇaṃ prajñaptam 463.1. yo rajyeta yatra vā rajyeta.... 143.1, 472.3. yo hi bhagavan pūrvam rūgadveṣamohā- bhyupagaṃaṃ kṛtvā paçcān na santi rūgadveṣamohā iti braviti sa vai bha- gavan nāstiko bhavati 274.5. loko mayā sārđham vivadati... 370.6. çūnyāḥ sarvadharma niḥsvabhāvayogena 238.8, 278.14, 444.8, 504.7. çrāvakabodhim abhisambodhukamena Su- bhūte 353.3. śaddhatur ayaṃ maharāja puruṣapudga- laḥ 129.3. sa ced Ānanda vijñānaṃ matuḥ kuḥṣiṃ nāvakraṃmet... 552.6. sa -cittam asamanupaçyan citta dhāraṇaṃ paryeṣate 62.4. satkaya dṛṣṭimulakaḥ... sarvakleçāḥ 349.11. santy asmiṃ kāye keçāḥ... 57.14. sāmbanā dharmāḥ katame?... 84.3. (Cf. Vibhaṅga 428.6). syād yadi kiṃ cid açūnyam... 514.3. svabhāvanutpattiṃ samdhāya... sarva dharmāḥ çūnyā itī 504.5. svayam kṛtasya karmaṇaḥ... 329.11.</p>
---	---

## Sūtras, Āsāstras, Ācāryas, etc.

- Akutobhaya notes 13, 76, 81, 83, 85, 87, 319, 322, 326 Add., 327 Add., 328 Add., 369 Add., 377 Add., 447 Add., 558 Add.
- Akṣapāda 441.e.
- Akṣayamatīsūtra 43.4-9, °nirdeṣa-sūtra 108.1-3, °nirdeṣa-ḍiṣu 276.9.
- Āṅguttara notes 2, 2 Add., 40, 42, 45, 46, 52, 57, 145, 174, 178, 247, 297, 303, 309, 325, 334, 366 Add., 442, 448 Add., 478 Add., 486, 530, 540.
- Atthasālinī notes 33, 40, 65, 68, 126, 129, 246, 303, 304, 306, 307, 309, 369, 478, 553.
- Advaitabrahmasiddhi 325, n. 2.
- Adhyaçayasamcodanasūtra 46.1-4. = Dṛḍhadhyāçaya° 463.10.
- Anavataptahrada 239.10, etc.
- [Anavarāgrasūtreṣu?] 328.e Add.
- Antaçcaratīrthika 283, n. 4.
- Asaṅga, voir Madhyāntavibhaga
- Andhaka 249, n. 1.
- Aparaseliya 281, n. 1.
- Ābhidhammasaṅgaha (Compendium), notes 119, 126 (Add.), 285, 335, 351.
- Ābhidharma 113.4, 261.e, 546.1 (Voir Āsāstra), 74, n. 6; 334, n. 7; 546, n. 6; 547, n. 2.
- Ābhidharmakoça, 322 Add. °vyākhyā, passim.
- Arthaçatikā (?) 238.s; voir Dvy°.
- Avadānaçataka notes 24, 43 Add., 487, 501.
- Aṣṭasāhasrika 289.2-4, 353.3-6, 379.4-381.11, 409.7-10, 449.13-450.10; notes 1, 3 Add., 6 et Add., 24, 40, 45, 47, 49, 64, 79, 90, 176, 292, 371, 442, 449, 450, 462.
- Āgama 74.9, 84.3, 160.6, 174.12, 305.10, 331.4, 370.6-7.
- Ācārya (= Nāgarjuna) cité 30.7, 147.12-13, 347.5-10, 359.11-360.2, 413.6-7. — Nommé 25.6, 27.5, 41.1, 44.7-8, 127.14, 352.7, 428.11-2 = 551.14-15, 435.4.
- Pūrvācārya 369.8.
- Ātmatattvaviveka 4, n. 4; 10, n. 6.
- Ānanda 345.12 (arya°).
- Ānandagiri 11, n. 4; 76, n. 7.
- Ābhidharmika 546, n. 2.
- Āryadeva 16.3-5, 359.8-9, 370.2-5 (Add.?), 376.14-15; Āryadevapadiya Çataka 393.14-15, 552.2-3. (Voir Çataka).
- Ālambanaparikṣā 83, n. 3.
- Ītivuttaka notes 1 Add. 6, 40, 247, 292, 318, 366, 536.
- Ugradattaparipreçha 292, n. 4.
- Udāna notes 9, 227, 334, 520.
- Udānavarga 42 Add., 350 Add., 448 Add.
- Uttarapathaka 176, n. 3.

- Upadeśasūhasrī 116, n. 1.  
 Upālipariṣecchā 53.6-10, 121.4 —  
 122.2, 155.1-12, 192.2-9, 234, 256.12-  
 258.5, 408.10-409.6.  
 Aulukyās 275.6.  
 Kathāvatthu notes 40, 45, 47, 49,  
 63 Add., 65, 74, 76, 84, 176, 218,  
 227, 249, 263, 269, 280, 285, 303,  
 306, 309, 334, 478, 487, 492, 552.  
 Kathāsarit 238.4.  
 Kaṇabhakṣa 441.6; Kāṇāda 523.9.  
 Kātyāyanāvavāda 43.1 = 269.5 (cf.  
 358.6). Voir Wass. 309 (217, 268).  
 Kāpila 523.9.  
 Kāraṇḍavyūha 51, n. 4.  
 Kūlakāraṇika, °vadin, 386, n. 4 et Add.  
 Khaṇḍanakhaṇḍakhūdyā 100, n. 1.  
 Gaganagaṇjasamādhisūtra 128.6-9.  
 Guṇamati 312, n. 3.  
 Gāthāsu 166.11 — 167.4; 223.4-5,  
 451.12-13.  
 Gītā 24, n. 8; 63 Add.  
 Gaṇḍapāda, 207 Add., 225 Add., 271  
 Add., 348 Add.  
 Catuḥçataka 16, n. 4. Nom correct  
 du Çataka (voir Madhyamakāvata,ra,  
 150.14).  
 Catustava, nom collectif de quatre  
 Stavas de Nāgārjuna: Nirupama, Lo-  
 kūtita, Cittavajra et Paramārtha  
 (Bstod, foll. 73-81, Cordier, Cat. p. 5).  
 Chāndogya 292, n. 4.  
 Jātaka 295, n. 6, 297, n. 1, 451, n. 5.  
 Jātakamālā 218, n. 2.  
 Jivaviyāra 218, n. 3; 400, n. 2.  
 Jaimini 441.6; Jaiminīyas 523.9.  
 Tathāgataguhyasūtra 361.1-363.12,  
 366.1-7, 539.3-9.  
 Tathāgatavāgguhyaparivarta, 540.5.  
 Tantravārttika 3, n. 3, 116, n. 1,  
 222, n. 5.  
 Tarkasaṅgraha notes 3, 10, 20, 22,  
 24, 27, 36.  
 Triskandhaka 292, n. 4.  
 Theragāthā 448 Add., 520, n. 2;  
 Therīg. 297, 353.  
 Daçabhūmaka 174.10 (Add.) notes  
 40 Add., 298 Add., 489, 517, 540, 594.  
 Digambara 441.6.  
 Dignāga notes 33, 35, 83.  
 Divyāvādāna notes 362, 390, 540, 574.  
 Dīgha notes 28, 39 Add., 63, 268, 272,  
 297, 331, 349, 356, 514, 520, 552.  
 Dṛḍhādhyāçayasamcodanasūtra,  
 462.15-464.20; voir Adhyāçaya°.  
 Dvyardhaçatikā 504.7; — comp. 238.8,  
 278.18, 444.8, 500.11.  
 Dhammapada notes 304, 353, 354.  
 Dhammasaṅgaṇi notes 2, 4, 40, 49,  
 65, 76, 84, 126, 129, 246, 309, 362,  
 369, 381, 478.  
 Dharmakīrti 73, n. 5.  
 Dharmasaṅgraha *passim*.  
 Dhātupāṭha 5, n. 1, 115, n. 4.  
 Dhyāyitamuşṭisūtra 295.12-298.15 =  
 516.5-518.6.  
 Dhvaṇyaloka 2, n. 4; 64, n. 3.  
 Nāgārjuna 2.8, 3.1, 428.11 = 551.14,  
 23, n. 1; voir Ācārya; voir Akuto-  
 bhay: Catustava, Yuktiṣaṭika, Ra-  
 tnāvali, Vīgrahavyāvartanī, Çāstra, Çi-  
 nyatasaptati.  
 Nāgārjuna's Epistle 355, n. 4, 386, n. 4.  
 Nāmasaṅgīti notes 16 Add., 261, 371,  
 442, 445 Add., 475, 492, 524.  
 Nāstika 368.1, 369.6, 523.10; 273, n. 4.  
 Nikāya (sarvanikāyaçāstrasūtreṣu) 549.8  
 — Cf. 312, note et Add.  
 Nirupama-stava 215.5-6 (Add.).  
 Nirgrantha 275.7, 400.2.  
 Nettippakaraṇa notes 1 Add., 76, 174,  
 246, 292, 306, 361, 381, 460 Add.,  
 542 Add.  
 Nāiyāyika 441.6; 304, n. 5.  
 Nyāyakandali notes 17, 19, 23, 29,  
 64; °kusumāñjali notes 4 et 12;  
 °koça notes 10, 12, 71; °bindu notes  
 3, 11, 23, 27, 28, 29, 35, 65, 71, 73,  
 74, 196, 268, 280, 554; °bindupūrvā-  
 pakṣa notes 74, 116; °bhāṣya notes  
 24, 29, 36, 85; °ratnākara 35; °var-  
 ttika et tātparya notes 55, 71, 13, 23.

- 29, 33, 36, 56, 63, 71, 72, 85 (Add.), 128 (Add.); °sūtras notes 10, 12, 56, 77, 81.
- Pañcakrama 51, n. 1; 273, n. 1.
- Pañcaskandhaka 292, n. 4.
- Pañcaskandhaprakaraṇa 65 Add., 478 Add.
- Pāṇini notes 5, 10, 11, 13, 180.
- Pitāputrasamāgama 514.3-5 (voir Add.); 285, n. 3.
- Puggalapaññatti notes 45, 46, 334.
- Pudgalaskandhavādin («qui croit que les *skandhas* sont un *pudgala*», voir *Madhyamakavatāra*), 275.7; mais 283, n. 4 *pudgala*-vādin.
- Puruṣādīkārāṇin 400.1.
- Pūrvaçaila 548, n. 2; cf. 281, n. 1.
- Purvācārya 369.7.
- Prajñāpāramitā 443.4; voir *Ardhaçatikā?*, *Dvy°*, *Aṣṭasahasrika*, *Vajracchedikā*.
- Prajñāpradīpa mūlamadhyamakavṛtti 7, n. 6.
- Pratītyasamutpāda 452.7-9; 6, n. 4.
- Pratītyasamuccaya 35, n. 2.
- Prāçastapādabhāṣya notes 29 et 71.
- Prāsaṅgika notes 23 et 389.
- Bar do thos grol 286, n. 1.
- Śuddhacarita 268, n. 2.
- Śuddhapālita 14.1, 18.3, 20.1, 25.4, 36.11, 196.3; 14 Add., 23, n. 1, 39, n. 8 et n. 3, 76, n. 1, 319, n. 2, 322, n. 2.
- Śrhadarāṇyaka. . bhāṣya 100, n. 1.
- Śodhicāryavatārapañjika passim.
- Śodhisattvabhūmi notes 41 Add., 43 Add., 76 Add., 48, 145, 177, 261, 268, 295, 306, 312, 330, 335, 356, 357, 361, 362, 363, 371, 373, 377, 379, 131, 488, 545.
- Śaundhā 29.2, 421.3.
- Brahmajālasūtra 3, n. 5.
- Brahmavidyābharaṇa 4, n. 4 Add.
- Bhagavati = Prajñāpāramitā.
- Bhavaviveka = Bhavya 36.13, 196.4, 351.15; notes 7, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 23, 25, 27, — 65 Add., 76 (Add.), 84.
- Bhāmāti notes 10, 13, 28, 63, 76, 116, 145, 390.
- Bhārabhārasūtra 283, n. 4.
- Majjhima notes 6, 9, 40, 41, 43 Add., 46 Add., 47, 57, 60, 72, 129 Add., 145, 263, 272, 349, 362, 498, 530, 540, 553 Add., 554, 567 Add., 593.
- Mañjuçriparipreçhā 516.1-4. — Mañjuçrī 137 Add., 296.5.
- Madhyamakadarçana 275.4.
- Madhyamakāçāstra 46.7, 548.5.
- Madhyamakāsiddhānta 546, 3-3.
- Madhyamakavatāra cité 13.7, 36.6, 38.7, 310.8-11, 342.5-12, 341.5-8, 353.1, 434.14-17, 19 — 435.2, 545.3-6, 9-13; nommé 2.6, 41.1, 54.7. 61.11, 79.12, 214.3, 336.1, 357.5, 578.7; dans les notes et *Addenda*, l'*Avatāra* et son *Bhāṣya*, passim.
- Madhyantavibhāga 65.3 (Add.), 445.3 (Add.).
- Madhyoddeçika (?) 489.1.
- Mahānidānapāryāyasūtra 6, n. 4.
- Mahāparinibbānasutta 6, n. 2; 166, n. 5.
- Mahāyānasūtreṣu 549.10.
- Mahāvagga notes 1 Add., 9 (Add.), 42 Add., 43 (Add.), 296, 498, 501, 504.
- Mahāvastu 489.1; notes 1, 2, 9, 13 Add., 40, 45, 47, 49, 50, 51 (Add.), 68, 74, 90, 109, 235, 247, 272, 341, 363, 442, 451, 460, 498, 504, 541, 548.
- Mahāvyyutpatti passim.
- Mahāsaṃghika 227, n. 2.
- Mahāçāka 145, n. 1 (Add.).
- Madhyamika 16.3, 18.5, 127.13, 331.7, 368.4, 369.6, 414.1; 170, n. 1, 239, n. 2, 273, n. 4, 274, n. 3.
- Maradamanasūtra 299.11-301.2.
- Milinda notes 6, 28, 46 Add., 166, 263, 309, 373.
- Yuktiçāṣṭhika notes 9, 3, 349.3, 413.3.
- Yogasūtra notes 4, 52, 65 (Add.), 325.
- Ratnakūṭa 45.1-4, 47.1-4, 156.2-157.4, 248.4-249.2, 336.3-339.2, 358.10-13.
- Ratnacūḍaparipreçhā 62.4.



- Ratnameghasūtra 225.9-10.  
 Ratnarāṣisūtra 309, n. 4 (p. 310).  
 Ratnākaraśūtra 90.4-91.7, 243.2 — 245.8.  
 Ratnāvalī 135.7-8, 188.14-19, 275.7-10, 345.5-12 (Add.), 346.5-8 (= 458.5), 359.1-4, et 11-14 (Add.), 413.11-12, 458 (= 346), 496.8-9, 524.8-9 (voir n. 4 pour l'attribution du traité à Nāgārjuna).  
 Rājamārtanḍa notes 3, 65, 66.  
 Rāṣṭrapūlapariprechā notes 24, 220, 246.  
 Rāmātūpanīya 4, n. 1.  
 Laṅkāvatāra 262.2-5, 504.5-6, 528.10-11; notes 4, 10, 28, 40, 43 (Add.), 45, 48 Add., 57, 60, 76, 80, 261, 303, 333, 362, 373, 374, 400, 412, 442, 521, 561.  
 Lalita 26.8-9, 108.8-11, 120.9-12 (Add.), 121.1-2 (Add.), 216.6-217.14 (Add.), 377.1-2, 407.11 — 408.8, 428.2-9, 550.13-551.12; — notes 41, 47, 50, 337, 346, 460, 498, 540.  
 Lokatattvanirṇaya 360, n. 5.  
 Lokātītaśtava 55.3-4 (Add.), 64.5 (Add.), 413.6-7 (Add.), 442 Add.  
 Lokāyatika 360.4; cités 360.6-7.  
 Vajracchedikā 448.12; 297, n. 6.  
 Vajramāṇḍadhāraṇī 50.6-53.5.  
 Vasubandhu 71, n. 1; 93 Add.; 452, n. 3  
 Vasumitra 312, n. 3.  
 Vāgbhaṭālamkāra 41, n. 1.  
 Vātsīputriya notes 283 et 344.  
 Viṅṅaka de Vasubandhu 93 Add.  
 Vīgrahavyāvartanī 16.7-10 = 30.7-8, 25.6, 59.5; 56, n. 1, 59, n. 3.  
 Vijñānavāda 445.1, 275.5, 276.2; 41 Add., 151, n. 4, 274, n. 3, 523, n. 2.  
 Vinaya 46.5-7, 334.1-2.  
 Vibhāyavāda 281, n. 1.  
 Vimalakīrtinīrdeṣa 338.6-9.  
 Vimānavatthu 466, n. 4.  
 Visuddhimagga notes 5, 10, 33, 63, 70, 76, 77, 174, 246, 280, 285, 337, 351, 377, 475, 478, 501, 544, 593.  
 Vetulyaka 487, n. 8.  
 Vedāntakalpataru notes 10, 64, 65, 76, 116.  
 Vedāntasūtra 3, n. 2.  
 Vaiḥbhāṣika 523.9; notes 176 Add. 281, 312, 545.  
 Vaiṣeṣika notes 28 et 29.  
 Čamkara notes 29, 123, 129, 166, 369.  
 Čataka 173.3-4, 199.3-4, 220.4-5, 351.13-14, 359.8-9, 372.5-6, 376.18-14, 378.4-5, 393.14-15, 397.1-2, 460.9-10, 505.5-8, 506.8-9, 552.2-3 (voir Ca-  
 tuḥčataka).  
 Čalīstambasūtra 560.3-570.2, 593.3-594.6; notes 9, 26, 40, 102, 229, 312, 316, 381, 390, 545.  
 Čāstra [= Abhidharma<sup>o</sup>] 549.8; 84, n. 3; 327 Add.  
 Čāstra = Madhyamačāstra = Mū-  
 lamadhyama.  
 Čikṣāsumuccaya notes *passim*.  
 Čuklavīdarçanī notes 445, 458, 502.  
 Čūnyatāsapatī 89, n. 2 (Add.).  
 Črīlābha notes 5, 10; 118.5.  
 Člokavarttika notes 3, 4, 10 et Add., 29, 33, 34, 35, 63, 85 (Add.), 129, 366, 492, 554.  
 Śaḍdarçanasamgraha 360, n. 5, 386 Add.  
 Saṃyutta notes 1, 2 (Add.), 6, 9 (Add), 40, 41 (Add.), 42 Add., 43 Add., 80, 145, 176, 218, 227, 269 Add., 270, 283, 349, 355, 361, 362, 370, 374, 478 Add., 486, 493, 501, 504, 514, 542 Add., 549, 564 Add., 593 Add.  
 Saṃkrāntivādin 283, n. 4.  
 Satyadvayāvātārasūtra 374.5-375.6.  
 Saddharmapūṇḍarika notes 10 Add. 41, 45, 47, 51, 269, 371, 498, 520.  
 Saddhammasaṅgaha (Aung et Rhye David's Compendium) 6, n. 2, *passim*.  
 Samādhirāja 44.2-5, 108.13 — 109.3 109.5-112.4 (= 205=427), 128.11-14 135.10-136.2, 143.1-7, 178.1-179.2 200.5-201.8, 235.1-236.4, 276.5-5 13-278.12, 286.6-9, 11-14, 331.8-

- 333.4, 354.10—355.2, 367.13—16, 427.12, 428 Add., 472.7—474.10, 549.11—550.12; 24, n. 8, 173, n. 4, 371, n. 7, 428, n. 6, 474 Add.
- Sarvadarçanasamgraha notes *passim*.
- Sarvāstivādin 263, n. 2, 444, n. 5.
- Sahetusapratyayasānidānasūtra 6, n. 4, 452, n. 3.
- Sāṃkhya 21.5, 275.7, 360.3 (cf. 523.9); 19, n. 3, 22, n. 3, 38, n. 7, 56, n. 1, 263, n. 2.
- Sāṃkhyapravacana notes 10 et Add., 6. 66, 1; °sūtras 28.3, 34.1, 63.3, 114.1, 183.2.
- Si-do-in-tzou 40, n. 3.
- Siddhānta de Mañjuḥṣasahasavajra 176 Add., 345 Add., 355 Add., 359 Add., 360 Add., 368 Add.
- Siddhāntakaumudī 5, n. 4.
- Sukhāvativyūha notes 51 et Add., 362, 540.
- Suttanipāta notes 41, 488, 540, 542 Add.
- Subhāṣitasamgraha notes 9, 12, 14, 43, 123, 225, 239, 247, 294, 357, 370, 373, 387, 449 Add.
- Sāṃmitīya 148.1, 192.8, 276.2.
- Sumaṅgalavilāsini notes 6 Add., 31, 61, 249, 268, 297, 312, 314, 327, 366, 478, 514.
- Suvarṇaprabhāsa 462.2—3.
- Sautrāntika 444.15; 61 Add., 263, n. 2, 281, n. 1, 413, n. 1, 488, n. 3, 523, n. 1.
- Sūtrālamkāra 42 Add., 445 Add.
- Skandhavādin (?) 275.6 (voir Puṅgala°).
- Syādvādamañjarī 116, n. 1, 128, n. 1, 325, n. 2, 375, n. 1.
- Svayūthya 76, n. 1.
- Svāntantrika 23, n. 3.
- Harṣacarita 238, n. 4, 317, n. 6.
- Hastikakṣya 388.1—4 — 514.7; 449.5—13 — 540.1—4.

## VI.

### Kalyānamitras.

- Barth 222.  
Burnouf 45, 50, 62, 166, 239, 280, 371, 520, 521.  
P. Cordier 529.  
Chavannes 269, 333, 373.  
Childers 10, 16, 40, 46, 48, 49, 280, 285, 334, 335, 356, 373, 484, 501.  
Finot 260.  
Col. Jacob 55, 63 Add., 100, 249 Add., 394, 476, 502.  
Jacobi 1, 2, 4, 16, 22, 218.  
Fujishima 11, 239.  
R. O. Franke 451, 486, 520.  
Garbe 56, 66, 533.  
Grünwedel 2.  
de Groot 3.  
Guérinot 218, 400.  
Edm. Hardy 530.  
Spence Hardy 330, 366, 369, 570.  
Hodgson 457.  
Hopkins 366, 386.  
Ed. Huber 225.  
Kern 10, 50, 63, 148, 334, 349, 369, 498.  
Leumann 334, 397, 540.  
Minayeff (Minaev) 269, 310, 312 Add., 318, 354, 377, 486, 492.  
Morris 285, 297, 310.  
Ed. Müller 215, 332, 334, 353, 520.  
Max Müller 362.  
Oldenberg 63, 263, 530, 534.  
Pathak 35, 72.  
Pischel 218, 223, 325, 354, 530.  
Rajendralāl 113, 366 Add.  
T. W. Rhys Davids 31, 166, 176, 281, 371, 442, 520, 530.  
C. A. F. Rhys Davids 40, 65, 118 Add., 126 Add., 129, 174, 304, 369, 306, 307, 454, 456 Add., 478, 480, 555.  
Rockhill (Life of Buddha, Bhavya sur les sectes), 192, 263, 276, 286, 310, 344, 395, 475, 488; voir Udānavarga.  
Çarad Chandra 286, 294, 295, 300, 335, 360, 498.  
Senart 489, 3.  
Schieffner 238, 574.  
Speyer 24, 218, 271, 487, 529.  
Suāli 360, 386 Add.  
Takakusu 487, 574.  
F. W. Thomas 63 Add., 218, 238.  
Walleser 95 Add., 101 Add., 150 Add., 263, 285, 304, 335, 351, 369 Add., 377 Add., 386 Add., 447 Add., 558 Add.  
Warren 33, 40, 60 Add., 70 Add., 171 Add., 180, 285, 298 Add., 334, 349, 478, 514, 593 Add.  
Wassilieff 2, 10, 23, 23, 43, 71, 148, 227, 239, 272 Add., 274, 276, 280, 283, 286, 310, 333, 362, 374, 389, 400, 488.  
Wenzel 31, 386.  
Wogihara 126 Add.  
Stcherbatskoi (Ščerbackoj) 445.

## VII.

### Index général.

- aṃṣa 287.10; 584.13.  
 akaniṣṭha Voir Wogihara Bodhisat-  
 tva bhūmi; °vimāna 448.17.  
 akartṛka XVII, 23.  
 akara 233.10.  
 akāraṇa 71, n. 1.  
 akāryaka 225.1.  
 akimcana °koṭi 464.13; °tva 538.11.  
 akimcittva 265.8.  
 akuçala 311.2; °abhyāsa, °arāmatā, °ba-  
 hulatā 335, n. 1.  
 akṛtābhyagama XVII, 23; 325, n. 2; 580.5;  
 cf. 342.12.  
 akṛtrima 262.11; 453.4.  
 akliṣṭā (prajñā) 318, n. 8.  
 akṣa 71, n. 4.  
 akṣaṇa 70, n. 2.  
 akṣi °pātranyāya 476, n. 2; sadṛço vidvān  
 476.14.  
 agni °indhanaparikṣā X; °saṃtapa 50.8;  
 agner auṣṇyam 241.8; 260.10.  
 agra XI, 2; °dharma 457.1.  
 agrāha 49.12.  
 aghatas 593.6.  
 ānkura 72, n. 7; °ādisaṃtāna 313.2; °kū-  
 raṇa (bijopamarda) 85, n. 3 (cf. 282.14);  
 °cchāyā 118, n. 7.  
 ānga dvādaça° XXVI; ratha° 346.2;  
 504.9; catvāry āṅgāni 118.8; 566.8.  
 āṅgulyagra 33, n. 1 Add.  
 acikitsya 249.2.  
 acintya °varjana 268, n. 1; °ta 331.10.  
 acchaṭamātra 547.15.  
 ajāta 298.14.  
 ajānaka 90.9.  
 ajūna 492.10; 563.1; °kalpitabhāva 188.18;  
 °nidratimira 467.7; °mātrasamuttha-  
 pita 495.3.  
 aḥyate 194.1; XXV, 15—16.  
 aḥjana 195.2; 286.1; 307.9.  
 aḥu 93.10, Add.  
 atattva 494.7.  
 atathya XVIII, 8.  
 atarkāvacara 493.10.  
 atikaṭhina 441.5.  
 atikrama, °kramati 296.2; 299.10.  
 atigambhīrya 493.7.  
 atidiçati, °deça 119, n. 2; 142.19.  
 atipicchila 294.9.  
 atipṛṭhu 294.8.  
 atiprasanna 346.12.  
 atibhidyate 572.8.  
 atimogha 501.11.  
 atisuksmatva 547.17.  
 atisthūla 501.11.  
 atīta 263, n. 2; 267.4.13; 282.4; XIX,  
 XXVII; °anāgatanastivādin 444.15;  
 523.10.  
 ataimirika 373.4; cf. vitimira.  
 atyanta °ajāti 374.6; °anutpādātā 375.3;  
 °parinirvṛta 296.5; 298.7; °çūnya 298.8.  
 atyāsanna (?) 501.11.

- atha (vā) 147, n. 3; 343, n. 6.  
 adarçana °nyāyena 373.3; °yogena 265.4.  
 aduḥkhāsukhā vedanā 555, n. 4.  
 adrṣṭe janmani 305.0.  
 advaya °jñāna 2.6; 556.6; °niçrīta 135.8;  
 °patha 329.14; °vādin 331.7.  
 advitiya 442.1.  
 adhikātara 289.4.  
 adhikarāṇabhūta 96, n. 1.  
 adhikṣepa 499.10.  
 adhigama 501, n. 1; °jñi prajñā 137, n. 3;  
 °dharma 487.7; 488.1; anadhigamayoga-  
 gena 373.6.  
 adhiṣṭhātī 46, n. 3.  
 adhipatī °pratyaya 76, n. 7; 87, n. 2;  
 °phala 335, n. 1.  
 adhipateya °pratyaya 77.4.  
 adhimātramadhyamṛdu 480.2.  
 adhimukti 159, n. 5; 268, n. 1 (°carita);  
 337.6; 443.1.  
 adhimucyate, °mokṣa 268, n. 1; 338.11;  
 358, n. 3.  
 adhilaya 159, n. 6; XXIV, 13.  
 adhivasāyati vedanām 520.7; cf. 362, n. 2  
 (p. 863).  
 adhyayana 292, n. 4; 492, n. 1; cf. 43 Add.  
 adhyavasāna 457.3; 565.5.  
 adhyavasāya sthāna 565.4.  
 adhyavasyate 363.5.  
 adhyāropa 264.11; 299.4; nimitta° 364.9.  
 adhva °jata 92.9; °traya 158.1.  
 anakṣara 57, n. 1; 133.14; 264.6; 348.17;  
 429.15.  
 anagha 200.5.  
 anadhigama °yogena 373.6.  
 anantara (sam°) 86.4; °pratyaya 77.2;  
 85.7 Add.; cf. janyājanakabhāva.  
 anapāyitva 403.2; 424.2; 507.8.  
 anabhijñā 237.6; 499.8.  
 anartha °pāñḍitya 470.8; °bijabhūta 543.7.  
 Anavatapta 239, n. 2.  
 anavātaraṇa 337.1.  
 anavadya, sa° 371, n. 7.  
 anavagahamāna 337.1.  
 anavarāgra 218; °çūnyatī, n. 3.  
 anavasthāyitva 240.1.  
 anāgata 268, n. 2.  
 anāgamana 282.2.  
 anāgāmin 318, n. 7; 481.2.  
 anātman 199.3; 355.11; 437.4; °ādika  
 469.4.  
 anādi °mattva 218, n. 3; 585.7; °kāla-  
 pravṛtta 566.6.  
 anānārtha 11.14; XVIII, 9; 375.7.  
 anābhāsa 358.11; °gata 594.14.  
 anārya 69.13.  
 anāvaraṇa 63.3; 129, n. 3; 271.9 (= ana-  
 vṛti, voir ākāṣa); 593.5; °kṛtya 567.10;  
 °jñāna, °jñānin 177, n. 1.  
 anācāryakam 379, n. 1.  
 anāstika 135.7.  
 anāsraṇa 118, n. 6; 156.10; XVII, 19;  
 prajñā, 377, n. 3; çilaviçuddhi 337.3;  
 saṃvara 309, n. 3; skandha 436.18.  
 anābhārya 593.5.  
 aniketa 358.11.  
 anīgana (?) 540, n. 6.  
 anīya 199.4; 280, n. 4; 281, n. 1; XXIII  
 13—14.  
 anīyatā 146.13; 148.4; 167.6; 412.4; 527.7;  
 528.1; 545, n. 6; °duḥkhata 475, n. 3.  
 anidarçana 358.11.  
 ānimitta 10.22; 82.7; 248.5; 363, n. 1;  
 voir Wogihara.  
 animiṣā 333, n. 2.  
 anirodha 11.13; 548.2.  
 anirdeçyatva 64, n. 3.  
 anirvacanīya 64, n. 3.  
 anirvyūha 298.14; 517.20.  
 aniçrīta 379.7.  
 aniṣṭāpatti 56, n. 1; 399.16.  
 °anīya 247, n. 3.  
 anugrahaka citta 305, n. 4.  
 anucchinna 521.10.  
 anuccheda 11.13; 548.2.  
 anutpattikadharmakṣāntī 362, n. 3.  
 anutpanna XVIII, 7 (dharmatā); 298.6;  
 493.9; 521.11.  
 anutpāda 11.13; 265.1; 423.12; 503.16;  
 543.2; °samātā 374.15.  
 anudaya (cetasas) 498.11.  
 anudharma 519.6.

anuparigrahakṛtya 561.8; 562.3.  
 anupalabdhi (-lambha) 348.1; aṣṣavastu°  
 340.6; jñāna°, jñeya° 538.9; sarvani-  
 mitta° 538.11.  
 anupaṣṣyanā 63.6.  
 anupātta 285, n. 3.  
 anupādāna 285.7; 290.6; XVI, 9.  
 anupādāya 48, n. 7; 366.2; 518.6; 528.5;  
 XXV 9, 12.  
 anuprabandha 422.9; 425.2.  
 anuprāptasvakārtha 143.6.  
 anubhava, anubhūti; mṛṣā 58.7; °lakṣaṇā  
 vedanā 343.9; 554.7.  
 anuṣṣāna 75.6; °abhāsamātra 345.1.  
 anurodhena 444.5 (vinyajana°).  
 anulakṣaṇāni (saṃskṛtasya) 148.2.8  
 anuvartayati 267.16.  
 anuvartaka 537.12.  
 anuvartanā loka° 548.7.  
 anuvidākauṣāla 8.2.  
 anuvidiṣam 379.12.  
 anuviddha 567.5.  
 anuṣṣāya 137, n. 4; 294, n. 1; 303, n. 4;  
 478, n. 3; 484 s.  
 anuṣṣāna (°ni) buddha° XVIII, 8; 371,  
 n. 7.  
 aneka °artha 11.4, 377.4; °pauruṣa 51.8.  
 anta (adi . . . anta) 219.13; 221.1; antana-  
 °ntādicatuṣṭaya 536 s; XXVII, 21—22;  
*les deux extrêmes* 1, n. 4 Add; 135,  
 n. 2; 198.1; 270.7; 272, n. 5; 275.3 s;  
 358.10; 495.4; 504.13; °adyā dṛṣṭayas  
 573.9; pūrva°, apara° 571.4, etc.  
 °grāhadṛṣṭi 479.  
 antarābhava 286, n. 1; 287.  
 antareṇa 339.2.  
 antarikṣe ṣakunasya padam 90.4.  
 antikāt 337.8.  
 antya cittakṣaṇa 412.12.  
 andhakāra et pradīpa VII, 9—12.  
 anyatirthika 337.7.  
 anyatva 222.5; XIV, 4 *suiv.*; 255, n. 2;  
 XVIII, 10; °pratīṣedha 574.7.  
 anyathā °tva, °bhāva 145, n. 1; XIII,  
 3—6; 242.8; 267.2; 271.11; 371.5;  
 avasthā° etc., 263, n. 2.

anvaya 310.1; °jñāna 480.1; paribhoga°  
 309.2.  
 apakarṣaṇa XVI.10 (= parikṣaya).  
 apalayogena 108.3.  
 apadeṣa 268, n. 1.  
 apabhraṣṭa 222, n. 5.  
 apara 8, n. 7; °anta 356.6; 572.5; XXVII,  
 2; (*Comp. Majjh. II, 233*).  
 aparapratyaya XVIII, 9; 493.13.  
 aparamāthā deṣanā 494.7.  
 aparigraha 567.6.  
 aparijñāna 174.11 Add.  
 aparibhṛaṇṇa 555.6.  
 aparīcuddhasamādhi 337, n. 1.  
 apavāda 135, n. 2; ātma° 356.6; karma-  
 phala° 329.12; paraloka°, aparanta°,  
 pūrvaṅta° 356.6; sarva°, sarvabhava°  
 188.11; 496.3; svargapavarga° 184.11.  
 apahr̥tabhara 143.6.  
 apūrvasattvasya prādurbhāvas 581.3.  
 aprañidhānyogena 444.9.  
 aprāṇihita 248.6; 444.9; °sannadhi 361,  
 n. 5.  
 apratigha 593.5.  
 apratirupaka 334.1.  
 apratisaṅkhyā(ya) upekṣā, nirodha 176.9;  
 369, n. 1.  
 apratitya 397.1; 529.10; °samutpanna  
 (= aṣṣūnya) 403.1, XXIV, 19—21.  
 apratyayasamutpanna 329.3.  
 apamāṇa cetahsamādhi 309, n. 4.  
 apravṛtti 247, n. 3; °mātra 529.7.  
 aprāptām avidyāṃ jñānam . . . 152.16.  
 aprāpti VII, 10 *suiv.*  
 apramāṇya (lokasya) 153.11.  
 abdhātu 266.3; 561.9.  
 abrahmacaryavāsa XVII.23.  
 abhava 13, n. 2; 188.19; 527.7 (= ani-  
 tyata); 532.1 (saṃskṛta); 170.3; 174.1  
 (= nirodha); 267.2 (= anyathābhava);  
 XXI, 12; °abhiniveṣa, °abhiniveṣika  
 199.1; 248.9; °darṣana 239.2; °matra  
 265.8; °cābdārtha (cūnyata?) 491.16;  
 (nirvāṇa?) XXV, 8, 16.  
 abhavitva 312.11.  
 abhāvibhūta 311.17.

- abhidharma °jña 76, n. 1; °pāṭha 546.1.  
 abhidhātavya XVIII, 7.  
 abhidheya (sambandha . . .) 3, n. 2; °tva  
 261, n. 2.  
 abhinandati 565.4.  
 abhinandanācitta 297.9.  
 abhinirharati, °nirhāra 137, n. 4; 337.5.  
 abhinivāṣate 296.8; 537.8; 571.8.  
 abhiniveṣa, bhāva°, idaṃsatya°, etc.;  
 172.13; 199.1; 246.15; 447.7; 461.4.  
 abhinīla 346.13.  
 abhibhāvanā (?) 381.10.  
 abhimanana, °māna, °mānitā 337, n. 1;  
 246.15; 267.10; voir abhīmānika.  
 abhilāpa 71, n. 1; deṣānā° 43 Add.; cf.  
 adhyayana.  
 abhivismṛta XXIV, 15.  
 abhivṛyakti 21.9; °vāda 22.8; 210.11.  
 abhivṛyajyate IX, 5; 210.17.  
 abhivṛyāñjaka pratyaya 210.8.  
 abhisamṣkaroti, °kurute 137, n. 4; 475,  
 n. 1; XXVI, 1: 558.9; cf. samṣkaroti.  
 abhisamṣkaraṇa 343.9; 564, n. 1.  
 abhisamṣkāra 311.1; 564.1; karma° 296.5.  
 abhisamṣkrta 137, n. 4; 543.3.  
 abhisanda 309, n. 4.  
 abhisamaya 137, n. 3; 268, n. 1; 373,  
 n. 2; 463.5; 480.12 (duḥkha°); 541.5.  
 abhūtā bhāvas 263, n. 2; 341.11; 413.3;  
 580.9.  
 abhyāsa 247, n. 1; 335, n. 1; 358, n. 3;  
 371.10.  
 abhyudaya 539.15.  
 abhyupagama 308.6.  
 abhyupapanna XXI, 14 (bhāvam); pāpa-  
 karma° 308.6.  
 abhra 173, n. 4; 552.3.  
 amananatā 381.4.  
 amalādvayajñāna 177, n. 1; 556.6.  
 amṛta °dhārā 217.14; 377.  
 amoṣadharman 41.4; 287.12.  
 ambucandraka 173.3.  
 ayadvāratva 553.2, n. 9.  
 ayaskānto maṇis 152.17.  
 ayoniṣo manaskāra 452.7; vikalpa 350.8.20.  
 arāpi 210.9; 216.6.  
 aranyāyatana 338.12.  
 aranyetilaka 10.3.  
 arūpiṇaḥ skandhās 563.8.  
 arūpe rūpasamjñi 300.10.  
 ārūpya 358.11.  
 arka, sapta 366.6; °kānta 428.11.  
 arjana 565.7.  
 artīyanā 297.4, n. Add.  
 artha 505.8 (= vastu); °adhigama 75.9;  
 °āpatti, 24, n. 6; °kriyāsamartha 280,  
 n. 4; °dṛṣṭi 65.3; °pratisaraṇa 43,  
 n. 5 Add.; °mātradarṣana 65, n. 3;  
 71, n. 1; 74, n. 6; °vākya 23.1; 25.3;  
 °viṣeṣadarṣana 65, n. 3; 74, n. 6.  
 arthatas 347.10; 359.4.  
 artha °gata 93.14; °jātatva 80.3; °vipa-  
 rita 467.10.  
 arhat, arhattva 118, n. 6; 293.12; 318,  
 n. 7; 319, n. 2; 369.5; 379, n. 1; cf.  
 301.3; °caramacitta 314.3.  
 alakṣaṇa V, 1 sviv.  
 alagarda (nyāya) 249, n. 1. Voir sarpa,  
 vidya.  
 alātacakrā 173.3; 219.8 Add.; 238.4; 419.3.  
 alokasamvṛti 493.1.  
 avakirati 566.12; 567.1.  
 avaktavyatā 438.4. Voir avācyatā.  
 avatarati 337.4; 559.5; °tārayati 351.6  
 °tārārtham 372.7; °tāraka 68, n. 8.  
 avadāta °darṣana 356.2; °cṛyamatā 371.12.  
 avabhāsa gambhīra° 498.10; °krtya 567.9;  
 divyacakṣur° 337, n. 1.  
 avayava, avayavin 213.15; 225.5; °buddhi  
 190.3; 219.8 Add.  
 avara XI, 2.  
 Avalokita 46, n. 3.  
 avavāda 269.5.  
 avastuka 224.11.  
 avastha 242; 376.4; °anyathātva 263.2  
 (242.3); °viṣeṣa 64, n. 3; pradipa°  
 220.8; vartamāna° 267.4.  
 avācaka 247.5.  
 avācyatā °tva (tattvānyatvābhyām etc.;  
 skandhebhyah pudgalasya, ātmanas  
 etc.) 64.10; 283.9, n. 4; 288.9; 436.2;  
 438.4; 576.5.

avikāritva 265.1; avikārinīva 271, n. 3.  
 avicāra °tas 71, n. 1; °prasiddha 67.4.  
 avijñāpti XVII, 5; 309, n. 3; 311.3; °ka  
 358.11.  
 avijñeyasvarūpa 288.16.  
 avitathatū 41.4; 176, n. 3; 288.2.  
 avidyā 828.8; 452.7; 542.12; 562.14; 564.7;  
 566.10; °tīmira 237.5; 261.3; 265.3;  
 °tāmirika 370.10; °nidrā 539.14; °ni-  
 rodha XXIII, 29; XXVI, 11; °nivarā-  
 ṇa 218.5; 219.12; °nivrta 328.1; 542.10;  
 °bhavātṛṣṇopacāma 361.7; °viparyā-  
 sinugata 345.18. — avidvān 558.5.  
 aviporīṇimadharman 281, n. 1.  
 aviparita 593.4.  
 avipūkatva 311.13.  
 aviprañña XVII, 14.  
 avibhajjavādin 249, n. 1.  
 avirati XVII, 4—5.  
 avivāda 136.2; 270.18; 338.13.  
 avisamvādakatva 268.1.  
 avici 371, n. 1.  
 avīta (asambaddha) 398.9.  
 avetyaprasāda 487, n. 7; *voir* Wogihara.  
 avyākṛta 308, n. 4; 317.5; 446.15; °va-  
 stāni 446.9 *suiv.*; 537.7 (XXII, 12;  
 XXV, 21); 587, 3, *suiv.*  
 avyāpitā 69.14; 71.13.  
 avyābhicārin 263, n. 2; 264.1.  
 avyupacāmasvabhāva 593.5.  
 aṣāṣvata XXV, 3; XXVII, 16.  
 aṣṭāpitakāhāda 562.4.  
 aṣucitva 461.8.  
 aṣubha XXIII, 12; °tas 46.7; 463.12.  
 aṣūnya (= apratīyasamutpanna) XIII, 7;  
 403.1; 444.11; 514.8; XXIV, 19.  
 aṣāikṣa 309, n. 3; 374.9.  
 aṣṛutavān 137, n. 3.  
 aṣvam abhirūḍhas XXIV, 15.  
 asaṃplina kāya 520.7.  
 asaṃsarga XVIII, 12.  
 asaṃskṛta(tva) 176.8 Add.; 221.11; 311.13;  
 343.6; 581.15; 566.4; 593.5.  
 asaṃskrama 428.12.  
 asaṃkhyeya kalpa° 431.5.  
 asaṃjñā 300.10.

asat sattvena grhyate 30.3; — asat °keṣa  
 523.6; °samāropa 51.4; 296.8; °svarūpa  
 523.5; — asadgraha 523.5 Add.; *voir*  
 Wogihara; °graha 422.3; °bhava  
 423.14; °bhūtasamjñā 301.1; °rāga  
 52.5; °viparyāsa 51.1.  
 asamāñjasa 470.9.  
 asamutthāna 362 (ātma°, sattva°).  
 asamutthitah sarvadharmās 298.7.  
 asamuddhakakāla 378.13.  
 asambhāvayan 142, n. 2; 392, n. 2.  
 asata °nipāta 557, n. 8.  
 asādhya 247, n. 1 Add.  
 asidhārā (nyāya) 62.8; 63, n. 1.  
 askandhalakṣaṇa 345.15.  
 astiti nāstīti... XV, 7 (269.7; 270.7), 10,  
 11; 495.12; 522.13; astivādin 523.11;  
 astita, astitvadārṣaṇa 269.7, 274.7;  
 astināsti °vādin 523.12, °vyatikrama  
 275.8; astitvanastīve 44.15; V, 8; XV,  
 10; 329.13; XXIII, 3; 504.12.  
 astri 464.4.  
 asthāna °yogena 538.10.  
 asthita, asthiti 166.6.  
 asthira 116, n. 1.  
 asmimāna °viparyāśabandhana 300.1  
 (M. Vyut. 82.6; 104.28; *d'où dépend*  
 svargatṛṣṇā, Abhidh. k. v. 354a).  
 asvatāntra 263.9.  
 asvatāntrayati, asvatāntrīkarāna 24, n. 4;  
 290.7; 303.8.  
 asvāmika 567.5.  
 asvikurvan 556.6.  
 aham 562.10; XVIII, 4; °pratyayaviśaya  
 340, n. 2. — ahaṃkāra 295.3; 340.6;  
 345.7; °āspada 340, n. 2; °ndbhava-  
 skandha 346.5; °prahāṇa 346.8; °vi-  
 śaya 347.13; nir° XVIII, 2.  
 ahīpsā 351.13.  
 ahētu °pratyaya XXIV, 16; °vāda 357.4;  
 °samutpanna 227.11; 567.3; na . . . ahe-  
 tutas 12.13.  
 ahetuka (°cā) 24.11, Add.; 223.2; 293.9;  
 °doṣa 220.9; *voir* ahetuka.  
 aho bata 69.10; 441, n. 2.  
 āpṇika 228, n. 5.



ākāṣa 6, n. 2 Add.; 24.8; V, 1 *suiv.*; 129, n. 3; XV, 7; 166, n. 5; 176, n. 3; 271.9; 377.6; 389.5 (saṃjñāmātra); 413.11; 471.0; 505.7; 528.10; °kṛto granthis 540.9; °citravat 418.1 (447.14); °dhātu 375.2; 561.11 (kāye); °dhātuparyavasāna, etc. 371.1; 377.6; °niçrita. . . 166.11; °puṣpa 182, n. 3 (kha-puṣpa); °sama citta 518.13, dharmā 567.6; °samavasaraṇa 51.2; °sthitam cittam 53.4.  
 ākāsmika 29, n. 5.  
 ākṣipati 32, n. 8  
 ākṣiptapratijñāsappādāna 357.1.  
 ākṣepa karma° 302.6, n. 3; 357, n. 1; 555.9.  
 āgati 4.11; 108.1; 217.2.  
 āgama 75.7; 299.1; °abhiprāya 78.15; °ābhāsatva 269.2; °jā prajñā 137, n. 3; °tvaṃ pravacanasya 269.2; °dharma 488.2; °bādhi 35, n. 6; °virodha 355.7.  
 āgama 351.9; 553.4.  
 ācāra 47, n. 5.  
 ācārya 265.7; °muṣṭi 295.6; *voir* Wogihara.  
 ājñāpjavibhāva 218, n. 2; XXV, 9.  
 ājñā samyag° 143.7.  
 ātman °parikṣā XVIII; *étym.* 303.6; 28, n. 3; 196, n. 1 (sarvagata); 218.7 (= saṃsartar); 284.9 *suiv.* (saṃsartarati); 334.8 (= kartar); 344.5 (nityarūpa, etc.); 437.4 (= svabhāva); XVI, 3, XXVII, 8 (upādāna, nirupādāna etc.)— °abhiniveśapadābhūta 345.13; °astitvaṃastitve XXIII, 3; °upādānaḥ kramas 212.10; XXVII, 4 *suiv.* °dṛṣṭi 454.12 (ātmānātmakṛte dṛṣṭi 359.3); °nityatva 576.5; °niṣedha 198.4.18; 340.11; °prajñāpṭyupādānaṃ skandha-pañcakam 346.1; °bhāva 4.6; 380.6; 571.6; °bhāvasattāka 68.8; 73.7; 234.4; °lābha 531.4; °vāda 555.8; 594.2; °saṃnyamakam cetas XVII, 1; anātma-svabhāva 198.5; ātmā, nātmā, nūnātmā. . . XVIII, 6; — ātmānaṃ saṃjñānti 52.10.

ātmanīna, ātmiya 347.13.  
 ādarṣa (nyāya) 345.5; 568.5.  
 ādi 220.1; °madhyavasāna 546.7; °çanta 225.9; ādita 363.8.  
 ādityakalpa buddha 355.9; kleçagaṇa 377.7.  
 ādipta 296.13.  
 ādeçanāprātihārya 371, n. 7.  
 ādhāra, ādheyapakṣa 212, n. 1; 341.1.  
 ādhyātmika 348.11; °pratityasamutpāda 560.3; °vastu 365.4.  
 ānantarya °karman 181.18; °mārga 485.3 — samanantarapratyaya, 85 Add.  
 Ānanda 345.12.  
 āniñya, etc. 334, n. 8; 543.1; *voir* Wogihara; °upaga 564.8.  
 ānimitta 24, n. 8; 123, n. 3; 265.13; 347.8; °samādhi 133.12; 265.13; 363, n. 1; *voir* Wogihara.  
 ānulomiki kṣānti 362.3 Add.  
 āntarābhavika skandha 286.9.  
 āpakakālīt XVII, 9; āvipaka° 311.8.  
 āpādāna 211, n. 3.  
 āpāyika 319 n. 8.  
 āpta 268, n. 2.  
 ābhiprāyika 545, n. 6.  
 ābhimānika 337, n. 1; 541.8.  
 ābhoga 334, n. 8 (cetasas).  
 āmratarusantāna 584.4.  
 āyatana 16, n. 8; 553.1; ādhyātmika 567.11  
 āyadvāra 552, n. 9.  
 āyācitaka 263.8.  
 ārāma (°dāna) 325, n. 3.  
 ārocayati 498.11.  
 āropatas 444.4.  
 ārtiyate (?) 297, n. 1.  
 ārya 44.13; 57.8; 108.3; 224.9; 261.8; 265.4; 319.3; 375.9; 475.13; °jñāna-pekṣayā 11.1; 371.9; °puḍgala 481.9; °phala XXIV, 3; °satyaparikṣā XXIV. 297—8, 476.7—9.  
 ālambika 572.14 (pūrvānta°).  
 ālambana (ārambaṇa) 76, n. 7; 83, n. 3; 363, n. 3; 864.7; °ka 85, n. 2; °kṛtya 567.9; °tva 84, n. 8; °pratyaya 77.2; °samatū 363.11.

ālaya 262.4.  
 ālāpāna (?) 563.9.  
 āloka 567.9; °andhakāravat 101.14; 224.2;  
 294.8.  
 āvaraṇa 177, n. 1; °tarumūla 371.10  
 āvāsa 1, n. 4.  
 āvāhaka 68, n. 9.  
 āviddha 544.1.  
 āvilo manaskāras 452.8.  
 āvedha 302, n. 3.  
 āveṣa 170.5.  
 āvyūhati 298.13; 517.20 (Warren, 177).  
 āgāya saṭtva° 367.1.  
 āṅcaryam 387.9.  
 āṅgraya 464.1; 467.15; 580.2; °kṛtya 567.9;  
 °mithyatva 458.9.  
 āṅvasapraçvāsakṛtyaṃ kayasya 562.5.  
 āsanna . . . dūribhūta (nyaya) 347.  
 āsrava °kṣāya 371, n. 7.  
 āsvāda 371.2; 567.5.  
 āsvādayati 565.5.  
 ābhāra 40.2.  
 ābheta 24, n. 8; 123, n. 3.  
 ābopuruṣika 470.12.  
 ānjati, iñjita 334, n. 8; 540, n. 6.  
 āitya 5.8.  
 idaṃpratyayata(mitra) 9.8; 159.6; 189.2.  
 idaṃsatyābhiniveṣa 44.12; 172.13.  
 indra °kilabandhana 299.12; °jāla 295.2.  
 indriya, cakṣurādindriyaparikṣa III; kaya°  
 469.15; cakṣurādi 554.1; rūpi° 73.2;  
 393.2; 469.15; viparyasta° 476.1; °an-  
 taragamanam ātmanas 196.5; °artha-  
 kṣaṇās 118, n. 5; praduṣṭa° 52.9; °vi-  
 jñināni pañca 75.1; ekendriyakṣaṇa  
 74, n. 3.  
 indhana agnindhanaparikṣa X.  
 iṅvarādi 5, n. 10 Add.; 77.5; 159.7; cf.  
 567.8.  
 iṅcheda 4.7; 273.1; XV, 11; XVII, 7 *suiv*;  
 560.1 (ātmanas); °darçana 423.12;  
 °vāda 576.6.  
 utkṣepa 222, n. 5.  
 uttamadhamamadhyaḍini 384.4; 385.6.  
 uttari 51, n. 7; uttarikarāṇiya 48.11.  
 uttāna 2, n. 3; *voir* Wogihara.

uttrasa 264.4; uttrasyati 337.4.  
 utthūpyate 363.5.  
 utpatty °anantaravināçin 312.1; °kriya  
 161.4.  
 utpadyamāna 158.15.  
 utpanna °sya utpattis 14, n. 3; °darçana-  
 marga 489.1.  
 utpalapattra (nyāya) 547.16 Add.  
 utpāda VII; 14.1 Add.; 22.6; 263, n. 2;  
 545, n. 6 (*voir* abhūtvā bhāva); svataḥ  
 paratas. . . I, 1 *suiv*; °utpāda *et*  
 mūla° VII, 4; 148, n. 4; °vādin 79.1;  
 399.13; °samanantaradhvaṃsin 290.9;  
 317.6; 545, n. 6; °sthitibhaṅga 175.7;  
 343.4.  
 utpādaka 76.4; 237.4 (vidhi).  
 utpādāna (?) 580.1.  
 utpādayitar 556.4 (= upādatar).  
 utpādin 341.8.  
 utpitsu 8, n. 3.  
 utsāhanārtham 220.6.  
 udakacandra (daka°) 53.2; 109, n. 16;  
*voir* ambucandra.  
 udayavyaya XVI, 5 (°dharmin); XVIII, 1;  
 XXI, 15.  
 Udayana vatsarāja 238.4.  
 udgrahaṇa 65, n. 3.  
 uddeça 497.2 (°tiraskāra).  
 unmattakena saha vivādas 15.10.  
 unmārğa 371.13.  
 unmiñjita 540, n. 6; 594, n. 7.  
 upakleça 563.10; 564.5.  
 °upaga 564.8.  
 upagrāhaka 78.11.  
 upacaya 69.1; °na (?) 566.1.  
 upacārabhūmi 120, n. 2.  
 upacinoti (karma, saṃskārān), upacita,  
 upacaya 156.11; 303, n. 4; 308, n. 6;  
 310.2; 543.6; upacitakuçalamūla 45.9.  
 upajiviyatā 431, n. 6.  
 upadeça 218.7; 237.8; 373.1; 497.3.  
 upadhicabda 519.9.  
 upanata (?) 378.10.  
 upanayana 299.7 (566.17).  
 upanipāta 275.3.  
 upapatti (*preuve, expérience*) 19.2; 57.10;

67.12; 154.3; 267.15; 269.11. — °prati-  
lambhika 360, n. 3; — °āyatana 431.7;  
544.1; 567.1; °bhava 547.3; 556, n. 6;  
voir aupapattyāñçika.  
upapāduka 356.7.  
upabhogyatā 431.8.  
upamāna 75.7.  
upalabdhi 65, n. 3; 399.10; voir anupa-  
labdhi.  
upalambha 296.3; 350.18; °upaçama  
364.18; XXV, 24.  
upaçama 361.2; XXV, 24.  
upaçanta 363.7; XXIII, 15.  
upasarga 7, n. 6.  
upātta 285, n. 3.  
upātti 189.18.  
upādāna 204.3; 212.18; 219.11; VIII, 13;  
XVI, 8; 6; 291.6; 349.10; XXVI, 6—7;  
563.6; XXVII, 4—8; 565.7; 574.18  
(= skandhapañcaka); 576.10 (= kar-  
man); 555.9 (= karmākṣepakāraṇa);  
caturvidha 349.5; 555.7; °ākhyā ban-  
dhana 290.14; °ādini 119.9; °tvena  
pratibhāsate skandhapañcakam; °vai-  
kalyād agnir... 568.18; °skandha  
285, n. 3; 476.4 (= duḥkha); darçā-  
nādy°, dhana° 192.11; manuṣyaduḥkha°  
230.9; hetupratyaya° 259.2.  
upādātā 212.18; XXVI, 7; XXVII, 4—8  
(= ātman, grahitā, utpādayitā, upār-  
jaka, niṣpādaka).  
upādāya 345.7; 592.3; °prajñāpti 215.1  
(°prajñāptiyabhidhāna pratītyasamut-  
pāda); 285, n. 4; 344.10; XXIV, 18;  
°rūpa 285, n. 3.  
upādīyate 259.3; 576.10.  
upāyakuçala 363.11.  
upāyāsa 557.11; 563.11; 564.5.  
upārjaka 576.10.  
upālambha, °abhiprāya 337.8.  
upāsaka 463.13.  
upekṣā 369, n. 1; °hetu 76, n. 7.  
uṣṭabrahmacārya 519.6.  
urupakṣman (nyāya) 476.11.  
urdhvam 139.6.  
urapattra XVII, 14, 18, voir nirbhukta.

ṛṭiyate 297, n. 1 Add.  
ṛtu 562.6 (pratītyasamutpada); 567.4; vi-  
ṣamartupariṇāma 335, n. 1 (p. 386).  
rddhi 330, n. 2; °sampad 330.4; °prāti-  
hārya 371, n. 7.  
eka 128; °agramanasikāra 381.2; °indri-  
yakṣaṇa 74, n. 3; °kīraṇādihina 567.3;  
°kālātā 222.2; °kṣaṇavāguduhāra 366.5;  
°cakṣurbhūta 441.10; °cittakkhaṇika  
281, n. 1; °cittaprasāda 337.9 (Vaj-  
ra cch. 117, n. 1); °jagadbandhu 357.1;  
°putra 592.11; °rasatva 381.6; 536.3;  
°saṃtānapatita 584.5.  
ekatva (anyatva) 139.18; 202.9; 215.5;  
341.2; 384.4; 574.7; voir avācyatā.  
ekatvādayas 386.8.  
eti 5, n. 1; 7, n. 8.  
aikadaiçika 97, n. 2.  
aikyaṣaṃjñā 562.14.  
aiṣyaṣaman 582.8.  
aihalaukika 368.10.  
odanasya parikriyā 79.4.  
aupacārika 70.5.  
aupadhika puṇy° 310, n. 1; 487.1.  
aupapattibhāvika vipāka 544, n. 11.  
aupapattyāñçika skandha 228, n. 5.  
544.6; 569.8.  
Aulūkyā 275.7.  
auśadha (nyāya) 372.6.  
kaṭa 89, n. 6.  
kaṭhinabhāvah kāyasya 562.2.  
kaṇṭhakataikṣṇya 12, n. 6.  
kadali 41, n. 9.  
karatalasadrça (nyāya) 476.13.  
karaṇa, kartar, kriyā (karman) 65, XVII,  
30; 466.12, XXIV, 17.  
karkeṭanādi 260.6.  
kartar 334.8; °karmakarapakriyā° 250.14;  
°karmavicāra 190.7; °karmaṇor alkyam  
576.11; °vāda 159.8 (cf. kāraṇin).  
karman VIII (karmakāraṇaparikṣā); XVII  
(karmaphalaparikṣā); defini 305.12;  
karmabheda (°vibhāga 315.8) XVII,  
4, 5; 574.15 (= upādāna); 334, n. 7  
(karman et kleṣa). — °aṅjana 311.5;  
°abhisamṣkūra 296.5; °abhyupaga-

- makṣaṇa 308.6; °akṣepa 544.7; 302, n. 8; °akṣepakaraṇa 555.9; akṣepakāla° 302.6; °adhipatya 335, n. 1 (p. 336); °upabhoga 167.1; °kleṣas 566.11; 568.14; °kleṣakṣaya 349.15; °kṣetram 566.10; °nivr̥t̥tyā janmani-  
 vṛttis 351.10; °patha 183.8; 308, n. 5; XVII, 11; °phalapratyakṣatva 318.8; °phalapratiṣṭhā 568.4; °phalādi-  
 darṣana 496.7; °phalāpavāda 329.19; °bhava 137, n. 4; 556, n. 6; °bhūta 465.7; °vijñāptitva 557.1; °vināṣa 320.6; °vaicitrya 574.4; °saṃkrama XVII, 16; °sādhana 60, n. 7; — svayaṃ  
 kṛta 329.11; kṛta, abhisamṣkṛta, abhinirhṛta, upacita 137, n. 4; 303, n. 4; 543.8; kāyikādi XVII, 3; 556.9; kuṣalādi 334.7; pārthagjanika 319.2; rūgaja, etc. 553.2; sabhāga, sadhātuka-  
 sāsrava XVII, 17—18. — *Vois* avipra-  
 ṇāṣa, upādāna, ṛṇa, kleṣa, dhātusa-  
 matikrama, bhāvanāheya, saṃskāra, samutthāpayati.  
 kalala, °tva 356.5; 552.7.  
 kalāpa citta°, naḍa° 551.11, n. 5; saṃ-  
 skāra° 351.16.  
 kalpakāla 215.11; 366.6.  
 kalpayati 298.9.  
 kalpanā 199.4.7; XVII, 13; °apoḍha 73.1; 74.6; °jala 350.20; °jalaprapaṇca 351.9; skandha° 522.6.  
 kalyāṇamitra, °anutsarga 378.5.  
 kasati 363.8.  
 kāṅkṣā 298.2.  
 Kātyāyana 269.7.  
 kama 555.8 (upādāna); °avacara 316.9; °guṇa 315.10; °saṃkalpamūla 350.11; 451.12; °vitarāga 318, n. 7; °saṃpra-  
 yukta 479, n. 4.  
 kāya 561 (*les six* dhātus); °aṣucitā 57.11; °indriya 469.15; °utpatti 561; °karma 307.1; 309, n. 3; °klamatha 379.9; °dṛṣṭi 340.13; °doṣa 57, n. 4; °mauna 309, n. 3; °vijñāpti XXVI, 8; dharma° 6, n. 2 Add.; sat° 340.8; sva° XXIII, 5.  
 kāraṇa 116, n. 1; 196.1; 558.6 (avidvān); 574.15 (= upadātar).  
 kāraṇa et bija 305.7; 70, n. 2; 398.3; °vaikalya 220.5; °hetu 76, n. 7; saha-  
 kāri° 312.9; 390.3.  
 °karaṇin, puruṣādi° 400.1 (*cf.* kartṛvāda).  
 kāritra 32, n. 8.  
 kārya, °karaṇabhāva (°bhūta) 77.3; 213.15; 225.1; °saṃtāna 313.4.  
 kāla, °parikṣā XIX; 382.6; 410.3; °gata 53, n. 3; 298.3; °pariṇāmita 567.3; °vādin, °karaṇika 159.7; 386, n. 4 Add.; kalaṃ kurvanti 53.4. — *Vois* anyathātva (avasthādy°).  
 Kācyapa 45.1; 248.7; 270.7; 358.10.  
 kumbhī 51, n. 4.  
 kuḍyap citravat 454.1.  
 kuḍmala 441.9.  
 kutārkika 262.5.  
 kumāra 539.12.  
 kulālacakra 302, n. 3.  
 kuṣala XVII, 11 (dharma); sāsrava 335, n. 1 (p. 336); °mūlārāṃbhaṇaṃ ṣama-  
 yati 363.12; °mūlabaladhāna 309, n. 4; °mūlasamuccheda 318, n. 8; °sāsrava  
 prajāna 377, n. 3.  
 kūṣastha 63, n. 3; 386.2; 388.8; 514, n. 1.  
 kūrmaroman (nyāya) 100, n. 1; 180.7.  
 kṛtaṃ na tu punar upacitam 303, n. 4.  
 kṛtavipraṇāṣa 325, n. 2.  
 kṛtacauryaṃ puruṣam ekaḥ... 368.1.  
 °kṛta, dṛṣṭi° 247, n. 2; 374.7; 447.10.  
 kṛtānta 15, n. 4.  
 kṛtaka XV 1—2; XXVII, 12.  
 kṛtrima 568.16.  
 kevala 519.11; 558.1; 560.9.  
 keṣi ityādi 57, n. 5; *vois* taimirika.  
 keṣoṇḍuka 262.2.  
 kaivartādayas 308.8.  
 koṭi, pūrvāpara° XI; 219.4; raga°, etc. 464.10; nirvāṇa°, saṃsāra° XXV, 20.  
 kola 277, n. 4 Add.  
 kautukamaṅgala... 594.3.  
 kramati 108, n. 2.  
 krameṇa paṭādibuddhis 219 Add.  
 kriyamāṇarūpa 315.2.

kriyā 79.6; 116; 188.8 (virati°), °ta utpā-  
davādi 79.1.  
kleṣa 452.1; XVII, 33; XXIII, 1, 5;  
°apravṛtti 538.7; °upaṣama 361.3;  
°kṣaya 363, n. 3; °janmanirvṛti 527.7;  
°taskara 519.12; °nirodha 335, n. 1  
(p. 336); °prahāna 480 *suiv.*; 538.7;  
°viṣavṛkṣa 470.9; °vyādhi 246.13;  
°svabhāva avidyā tṛṣṇā ca 566.10.  
kvacanaṣabda 13.1; 526.6.  
kvathita 51, n. 2.  
kṣaṇa, kṣaṇika, kṣaṇikatva 116.1; 172.9;  
281, n. 1; 343, n. 4; 545.13, n. 6; 546,  
n. 2; 547.15 (*durée*); ekakṣaṇakṣaṇika  
277, n. 1; indriyārthakṣaṇa, *etc.* 118,  
n. 5; kṣaṇabhāṅga 4, n. 4; 173.12;  
342, n. 4; kṣaṇikamarāpa 174, n. 4;  
kṣaṇalavamuhūrta .. 385.12.  
kṣamate 500.13.  
kṣaya, janma° XVIII, 4; kleṣa° 363.3;  
°dharma 566.5.  
kṣānti 362, n. 3; 481.  
kṣemaṣrāpta 472.6.  
kṣīra .. dadhi XIII, 6.  
khaṇuṣpa 210.14; 259.3; 272.1; 343.6;  
gaganakusumasaurabhya 163.15.  
khaḍga (nyāya) 63 Add.  
khara 33.2; 51.8.  
khāraviṣāṇa 527.13.  
gagana 533.11; °cūtaphala 327.10; °mūla-  
tilatā 382.14; °latā 470.5; °vidyusama  
200.11.  
gaṅgāsālilamādhurya 5.3.  
gaṅḍatas 593.6.  
gaṅḍura 218, n. 4.  
gatāgataparikṣā II.  
°gata, kāla° 53, n. 3; dṛṣṭi°, su°, tathā°  
31, n. 1; 94, n. 1.  
gati 269, n. 4; °pratisaṅdhi 424.12; °vai-  
citra 316.13; ekagatistha, nānā° 574.3.  
°gatika, narakādi° 574.3; pāṇca°.  
gantṛgantavyagamana 58.12.  
gandha 456.10.  
Gandhasugandhā lokadhātu 333.6.  
gandharvanagara 334.6; 340.4; 419.3;  
°prākāra 323.11.

gamana 92.3; 306.1 (paramārtha°).  
gami 94.4.  
gamyamāna 92.3; 211.7; *cf.* utpādyamāna  
158.15; jñeyamāna 80.3.  
gudaṣarkarādi (nyāya) 476.2.  
guṇa 27, n. 1; *et* guṇin 190.6; 213.10;  
225.5.  
grhiliṅga 155.2.  
gopālāṅganājana 260.14; 418.12.  
Gautama XXVII, 30.  
granthamātrādhyayanapara 492.1; *cf.* 43  
Add.  
graha 246.13; 247.3; 295.5; 523.5, Add.,  
asad°.  
grāma (nyāya) 519.13.  
grāha (saṅgrahaṇa, abhiniveṣa) 295.9;  
XXIII, 13—15; 464.17; *cf.* graha.  
ghaṭa iti jñānam 71, n. 1; ghaṭotpāde pa-  
ṭāvināṣavat 579.6; °ākūca 375, n. 1;  
°kāraṇa, °guṇa *etc.* 213.17; °paṭamu-  
kuṭarathaprapāṇca 350.14.  
ghaṭate 511.9.  
ghaṭiyantra 551.7.  
ghoṣa 377, n. 3; 428.11; °anugā kṣāntiḥ  
362, n. 3.  
cakṣus, °ādindriyaparikṣā III, 9; 33.1;  
120.4; sabhāga 32, n. 3; °mat 369.5;  
°vijñāna 6, n. 5; 33, n. 1; 72.5; 74,  
n. 6; III, 7; 250.12; 553; 567.7, prajñā°  
261.7.  
caturaṣṭicittacaritabheda 356.9.  
candramaṇḍala (nyāya) 568.8.  
carama bhava XXI, 18.  
caritra 32, n. 8  
cākṣuṣa 72, n. 6.  
cāturvidhya 233.15.  
cāraka, saṃsāra° 220, n. 3; 269, n. 4.  
Cārvāka 360, n. 3.  
citta (cetas, *etc.*) 303.8 (*étym.*); 11, n. 4;  
45.1; 62.4; 65, n. 3; 74, n. 6; °ana-  
vasthitatā 62.4; °apravṛtti 364.13;  
°utpāda 2.7; °kṣaṇa (antya) 412.13;  
°gocara XVIII, 7; °dhārā, °latā, °vive-  
katā, *etc.* 62.4; °saṃtāna 316.7; 334.5;  
°samutthāna, °sahabhū 309, n. 2;  
°sahabhūtarāga 139.9; °sthiti 361,

- n. 5; 363, n. 1; — anāsraṇa, avyākṛta, kuçala, etc. XVII, 12; — cittam praṇīdadhāti 379.11; — citte cittānupaçyanā 63.7; — citta, vijñāna et jñāna 65.7, n. 8.
- citrakaradārikā 238.3.
- cintanā, samyak° 268.1.
- cintā 220.7; — °mayī prajñā 377, n. 3.
- cetanā, cetayitvā XVII, 2; 306, n. 3; 311.1; 343, n. 7; 543.1.
- cetas XVII, 1; 306.9; °samādhi 310, n. a. ceṣṭā II, 2.
- caitanya 26.1; 33.4.
- caitasa 66, n. 3; 74, n. 6.
- caitta 11, n. 4; 65.3; 74, n. 6; 274.7; 412.12.
- caitya 309.4.
- chanda 52, n. 3; 294, n. 5.
- chīdī 104, n. 4.
- jagadekapradīpa, ekabandhu 246.9; 357.1.
- jagadvibodhaka 237.8.
- jaḍatva 75.1.
- janaka 76, n. 7 (janako hetus); 80.17; a° 76, n. 7 (pratyaya).
- jani 79.18; °kriyā 79.3.
- jantu 328.4; 562.10.
- janma 349.18 (= puarbhava); °antara 302, n. 4; °nivr̥ttikrama 349.14; °marapaṇaparaṇparā 451.4; °vant 346.12.
- janyajanakavyavahāra 118, n. 7; 282; 376; 400.5.
- jarā 174 Add.; 242.3; 563.8; 564.4; °jarā 148, n. 4; °maraṇa 566.2.
- jalapravāharodhabhūta 525.2.
- jāti 557.5; 563.7; 566.1; °andha 369.5; 448.10; °ādiduḥkha 469.14; °jarāmarapaṇasāra 469.6; °jarāsthityanityatā 145, n. 1; 545.14, n. 6.
- jātu 13.1; 271.7.
- jayamāna 80.3; 545.9; cf. utpadyamāna, gamyamāna.....
- jehriyate 297.2.
- jiva 562.10; °vāda 594.2.
- jivaloka 356, n. 7.
- jivitendriya 174, n. 4; 335, n. 1 (a).
- jñāna (cf. vijñāna) 43, n. 5 Add.; 65, n. 3; 74, n. 6; 378.11; 538.16; 569.2; akliṣṭa, anāvaraṇa, nirmala 177, n. 1; anāsraṇa 156.10; °anupalabdhi 538.9; °kṣaṇa (mārga) 479, suv.; °darçana 373, n. 2; °vyapadeṣa 72, n. 5; (rūpādijñāna).
- jñānājñeya °vyavahāra 11.9; 225.5; °prapañca 350.14.
- jñeya, °anupalabdhi 538.9; °apavāda 357, n. 12; jñeye ... muhyet tīdī.
- jvalati (aguir, cittam) 369.9.
- jvālāgamanayogena 302, n. 3.
- jhaukaṇīya 213.5.
- tattva 68.1; 340.3; XVIII, 9; 375.7—10; °anyatva 288.9; 438.4; °adhigama 69.1; °arthasaṇmoha 357, n. 12; °avatūra 340.7; °cintā 116.8; °jñā 378.4; °tas 326.16; °darçana 41.4; 371.10; 558.6; °darçin 558.11; °rūpata 470.15.
- tatsadṛçānuprabandhata 569.12; cf. XVII, 12.
- tathatā 41, n. 4; 68.5; 176, n. 3 Add.; 238.1; 265.1; 374.6; 449.11.
- tathāgata, °parikṣā XXII; 31, n. 1; 366, n. 1; paraṇ maraṇāt XXV, 17; °kāya 6, n. 2 Add.; °guṇasampr̥dhi 448.9; °gocara 268, n. 1; °janani 159.11; °dharmatā 463.6; °nirmita 45.9; °vāc 539.6; °çāsana 296.9; °savitar 442.4.
- tathābhāva 265.1.
- tathya XVIII, 8; 371.5.
- taddhita 7, n. 3.
- tadvatpakṣa 212.6.
- taru (nyāya) 219.12; 224.4.
- tarkalakṣana 36, n. 1.
- tār̥kika 58, n. 6; 59, n. 1.
- tālamastakavat 594.4.
- tavatkālika 263.3.
- tīrthakara, tīrthika, tīrthya, °dṛṣṭi, °mata, °vāda, °siddhānta 27.1; 246.7; 283, n. 4 (antaçcara°, °pakkantaka); 337.8; 344.2; 349.8; 441.8; 541.1.
- tīrṇa 472.6.
- tulādanānamonnāma 544.6; 545, n. 1 Add. (cf. 282.17).
- tūrya (nyāya) 366.9.
- tūṣṇīpabhāva 57, n. 1.

- nirāñjana 195.2; 286.1.  
nirabhilāpya (vastu) 362, n. 3; 363, n. 1.  
nirahaṅkāra 347.12.  
nirupadhiṣṣa 519.7.  
nirupādūṭṭka 286.3.  
nirupādāna 288.15; 518.5.  
nirūpaṇa 343, n. 7; 456.9.  
nirodha VII, 17 *suiv.*; XXVI, 11 (punar-  
anutpatti); 170.3; āryasatya 289.11;  
483.7; 516.3; upādāna° 349.10; pra-  
bandha°, lakṣaṇa° (?) 4, n. 4; prati-  
saṅkhyā°, 369.1; °samāpatti 48, n. 4;  
°sukṣātkāra 297.5; svarasa° 375, n. 4.  
nirodhaka 171, n. 3.  
nirodhatva 507.8.  
nirodhayati (?) 63.5.  
nirgama (gati) 4.12.  
nirnimitta, °tā 444.8.  
nirbhuktapatravat 318.4; 322.2.  
nirmama 347.12.  
nirmala jñāna 177, n. 1.  
nirmāṇa (nyaya) 334.3.  
nirmita 45, n. 9; °bodhisattva 333.6.  
nirmitaka XVII, 31, 32; 47.1; 338.7 *suiv.*  
niryāṇayati 148.9.  
niryūha 298.13; nirvyūbati 298.14; 517.20.  
nirvartaka 83.4.8.  
nirvāṇa °parikṣā XXV; 4.1; 41.4; 237.12;  
238.7; 249, n. 1; 289.1; XVI, 4—10;  
301.3; 378.4; = cūnyatā 351.11; =  
saṃsāra (XXV, 19), bhāva *ou* abhāva  
(XXV, 4); apravṛttimātra (XXV, 9, 24)  
kleṣajanmanor abhāva (XXV, 7; 530.7);  
525.4 (virāga); — pratyāsannavartin  
358.5; atyantaniṣṭha°, 306, n. 6; niru-  
padhiṣṣa° 519.7; °abhihāṣa 358.3;  
°koṭi 539.3; °dhātu 53.3; 366, n. 1; °pu-  
ragāmimārga 329.13; 441.5; °vat 343.6.  
nirvāpaṇavat 301.4.  
nirvikalpa (ka) 43 Add.; 65, n. 3, XVIII, 9;  
°prajñācāra 352.5.  
nirvit °sahagata 296.14.  
nirvṛti 298.12.  
nirvedhabhāgiya 362, n. 3.  
nīvaraṇa 218.5; 219.12; 218.5 (328.1) 292,  
n. 4.  
nirvṛta XVII, 28; avidyā° XXVI, 1.  
nirvṛtilakṣaṇa 424.11.  
niṣcaya °abhāva 56—57.  
niṣceṣṭa 306, n. 6.  
niṣicyate nāmarūpam XXVI, 2; 552.3.  
niṣṭhāgamana 306, n. 6; 307.3.  
niṣyanda °phala 32, n. 8; 335, n. 1; puṇya°  
309, n. 4.  
nistitiṛṣu 294.9.  
nihatāṣeṣacauragrāma 519.12.  
nitārthasūtrāntapratīsaranaṭi, neya° 41.1  
Add.; 43.8, n. 5; 276.3; cf. 355.9; 594.9.  
nilam . . nilam iti 74.8.  
naiḥsvābhāvyā 264.13; 448.18; °darṣana  
134.13; 334.3.  
nairantarya (krama) 431.3; 588.1.  
nairayika duḥkha 51.12; bhaya 53, n. 5.  
nairātmya 358.10; ātma°, ātmīyaskandha-  
vastu° 346.2.  
nairmāṇiki ṛddhi 330, n. 2.  
nairyāṇikatā 148.5.  
nyāya °vid 35, n. 2; °cāstra 35.4.  
paṇḍita 135.13; °mānika 496.8; °vijñave-  
daniya 498.10.  
patane kāraṇam 222.16, n. 2.  
padam āryāṇam 108.3.  
padi 5.4.  
padmapattraṣṭa . . . 547 Add.  
padmarāgādisvabhāva 260.7.  
paraṃ nirodhāt . . . XXV, 21.  
para °anugraha 309, n. 4; °anugrahakaṇ  
cetas XVII, 1, 4; °arthānumāna 35,  
n. 2; °kṛta 227, n. 2; 567.2; °tantra-  
svabhāva 274.7 (cittacaitta); 523.12;  
°tva 78.11, XV; °pudgala XII, 6; °pra-  
siddhi 35, n. 2; °bhāva 266.1; °loka  
XXVII, 21; °lokāpavāda 356.6; °hita-  
vyāpāra 261.9.  
parata utpāda 76.4.  
parato ghoṣa 377, n. 3.  
paraspara °apekṣiki pravṛtti, siddhi 67.11;  
189.9; 200.3; 202.3; X, 11; 345.2;  
527.14; °saṃbhavana 492.11.  
parama satya 41.4; °237.12; °āṇvicār . .  
93.10; °āttamanas 300.4; °āḡvāsakara  
294.10; °ṛṣi 306.1.

paramatā 325, n. 3.  
 paramārtha 57.8; 306.1; 494.6; °lakṣaṇā  
 cūnyatā 495.8; °sat 28, n. 1; °sattva  
 71, n. 1; °satya 159.6; 373, n. 2; 374.2.  
 parikarman 308.8; 338.2.  
 parikalpa 447.8.  
 parikalpita 274.7; XV, 11; 374, n. 1; °sa-  
 tyatas 370.11; °svabhāva 523.11.  
 parikriyā 79.4; 81.3.  
 pariccheda 65, n. 3; 456.7; 533.18.  
 parijñā 362.1; duḥkhasatya° 477.9.  
 parināmadṛṣṭicarita 5, n. 10 Add.  
 pariṇāmanakṛtyaṃ kāyasya 562.6.  
 pariṇāmīnīya 63, n. 3.  
 paritṛṣyate 555.5.  
 parideva 557.11; 563.9.  
 pariaṅpannasvabhāva 523.12.  
 parinirvāti (ebhīr eva skandhais) 338.a.  
 pariniṣṭhitarūpa 315.1.  
 pariṇāka 564.4; 566.2; mahabhūta° 356.4.  
 pariṇūrnatā vakyārthasya 95, n. 1; 171.2.  
 paribodhayati 58.8.  
 paribhāvita 313, n. 7.  
 paribhogānvaya puṇya XVII, 4—5.  
 parivūra 148.6 (saṃskṛta°).  
 pariveṣṭitasarvadigmukha 291.8.  
 parisamāpti vāgvijñāpti° 308.11.  
 parikṣaka 56, n. 1.  
 paritāhetuvipulaphalābhinirvṛttitas  
 569.2; cf. 312.9.  
 paryanta °karman, °karaṇa XXIV, 39.  
 paryavasthāna svabhāva° XXIV, 23, 26.  
 paṣṣacchāradyabbaya 46, n. 3 Add.; 463.11.  
 paṣṣājjāta °pratyaya 77.5.  
 pāñcagatika saṃsāra 269, n. 4; 304.8;  
 323.5.  
 pātram saddharmasya 370.3.  
 pādātala 332.6.  
 pādah sattāyām 5, n. 6.  
 pāpa °karmābhhyupagamakṣaṇa 308.6;  
 °bhikṣu 334.1.  
 pāra 459.5; °avaravat 101.14; 458.13; °ga  
 143.4; 472.6.  
 pārami 143, n. 4.  
 pāramitā ḍaṇḍa 445 Add.; °viçuddhi 337,  
 n. 2; prajñā°.

pariṇāmiki ṛddhi 330, n. 2.  
 pārthagjanika kurman 312.2.  
 pāṣāṇap dadāmi 303.4.  
 piṇḍasaṃjñā 562.14.  
 pitāputrayor ekatvam, etc. 81, n. 3; 376.3.  
 piḍātmaka (upādānaskandha) 475, n. 3.  
 puṇya 309, n. 4; aupadhika 310, n. 1;  
 487.1.  
 puḍgala 192.12; 197.5; 230.9; 283, n. 4;  
 XVI, 2; 389.9; 492.9; 529.10; °dṛṣṭi  
 248.9; °dṛṣṭika 357, n. 12; °prajñāpti  
 198.5; °pratisaraṇa 43 Add.; 268, n. 1;  
 °vada, °vādin 276.7; 276.2; 283.4; pu-  
 ruṣapudgala.  
 puraṇatā 546.3.  
 puruṣa 22.3 (S.mukhya); °adikāraṇin 400.1;  
 °kāraphala 32, n. 8; 305.8; 335, n. 1;  
 °puḍgala 129.4; 180.4; XXIV, 4.  
 purojatapratyaya 77.5.  
 pūtikaya 297, n. 1.  
 pūrva °anta (dṛṣṭi) 356.5; 571.6 (Comp.  
 Ma.jh. II, 237); °aparakoṭiparikṣā  
 XI; °aparasaḥkramas 221.7; °parikṣā  
 IX.  
 pṛthaktva 140.5; 255.15.  
 pṛthag °jana 137, n. 3; 290.8; 319.3; 374.7;  
 °lakṣaṇasiddha 343.10.  
 pṛthividhātu 33.2; 60, n. 5; 561.8.  
 pauruṣa aneka° 51, n. 3.  
 prakṛti 63, n. 3; 264.13; XV, 8; 567.3;  
 °prabhasvara 441.9; °çānta 448.1.  
 prakriyā 2, n. 3; 344.8.  
 prajñāpti (prajñāpyate) 137, n. 3; 189.13  
 (= tha sād, vyavahāra); 459.4; XXIV,  
 18 (upādāya); °kāraṇa 193.4; °sat 28,  
 n. 1; upādāya° 285, n. 4; kalatraya°  
 382.7.  
 prajñāpyate 193.4; 214.11; 231.5; XXII,  
 10; 573.3.  
 prajñā laukika, āgama, satyābhisa-  
 mayā 137, n. 3; kliṣṭā, akliṣṭā 318,  
 n. 8; çrutamayī... 377, n. 3; hetu-  
 bhūta 268, n. 1; °upāya 357.1; 377.6;  
 470.10; °paramitā 6, n. 2 Add.; 379.5;  
 °paramitānti 3.1; °paramitasamāta...  
 379.5; 381; pariçuddha 363.11; alpa°,



- manda° 478.1; nirvikalpa° 352.8; nair-  
 vedhika° 362, n. 3.  
 prañidhāna °upaçama 361.11.  
 prati 5, n. 2; 7, n. 7.  
 pratikūlavartitva 475.19  
 praktikṣaṇa °vināçin, °vinaçvara 351.16;  
 371.5; 460.7; 588.1.  
 pratigha 68.1.  
 pratijñā 16.7 (°abhāva); 55, n. 4 (ekākini);  
 °saṃvāsa 354.2; °anusāratā 19.4.  
 pratiniyaviṣaya 292, n. 4.  
 pratipakṣa °udaya 368, n. 3.  
 pratipatti, s°, mithyā° 564.7.  
 pratipad madhyamū 56, n. 1 etc.; voir  
 madhyamā.  
 pratipanna 49, n. 6; 295.6; 519.8; samyak°  
 541.4.  
 pratipannaka XXIV, 3; 481, n. 2;  
 487.8.  
 pratibimba 295.1; bimba°.  
 pratilīyate 297.8.  
 prativahatī 297.8.  
 prativijhapti 60, n. 5; 568.4.  
 pratividh 42, n. 1.  
 pratiçrutkoçama 215.5; 518.1.  
 pratisaṃkhyāna 556.5.  
 pratisaṃkhyāya upekṣā, nirodha 369.5.  
 pratisaṃdhi XVII, 17; upapattyāyatana°  
 567.1; bhava° 545.2; skandha° 428.12;  
 551.15.  
 pratisarati 248, n. 4; 571.7, n. 1 (dṛṣṭipra-  
 kārair ālambate).  
 pratisaraṇa 43, n. 5, Add.; 268.1; 533,  
 n. 2.  
 pratiṣedhyasyābhāve... 469.5.  
 pratitya 5.4; 9.4; — 55; 159.17; 189.4; °ja  
 55.8; 234.9; °bhāva (?) 45.5.  
 pratityasamutpanna 475.11; °tvāc chū-  
 nyatvam 591.6.  
 pratityasamutpāda (samutpatti) XXVI  
 (dvādaçāṅgaparikṣā; cf. 445 Add.); =  
 saddharma 592.10; 3.8—10; 5 sūtr., 145,  
 n. 1; VII, 15—16; 160.5; 215.1; 272,  
 n. 5; XX, 17—18; 491.15; XXIV, 18;  
 XXV, 3; 544.8; 545.7; 559.7; 592—4;  
 605; paramagambhira° 159.4; °mātar  
 159.13; °vādin 368.7; °vyavasthā 284.5;  
 ādhyātmika 560—570; sāmvrta 10.13;  
 catvāry aṅgāni 118.8; 566.8.  
 pratyakṣa 16.10; 33, n. 3; 70.8; 71, n. 1, 4;  
 78, n. 5; °jñānaṃ nirvāṇe 378, n. 2;  
 °dharmaṭ 487.7.  
 pratyaya °parikṣā I; 76, n. 7 Add.; 210,  
 n. 4, 8; °upanibandha 561.4; °hetavas  
 XV, 1; virodhi° 313.8.  
 pratyaya 346.18; para°, apara° 372.12.  
 pratyayatasa 5, n. 10 Add.  
 pratyākhyāya XXVII, 10.  
 pratyātmavedya 373, n. 2.  
 pratyāyana 56.2.  
 pratyāçū 441.4; 465.8.  
 pratyudāvartate 297.8; XXIV, 12.  
 pratyupasthāna 174.10.  
 pratyekabuddha XVII, 13; XVIII, 12;  
 379, n. 1; °bodhi 553.3; çrāvaka° 351.15.  
 prathama cittotpāda 2.7; °bhūmisthita  
 489.1.  
 pradīpa VI, 8; °arciṣāṃ saṃtāna XXVII,  
 22; °udaya 528.1; °prabhāvat 529.5.  
 pradiptakiraṇa 346.11.  
 pradyotasya nirvāṇam 520.8.  
 pradhāna 5, n. 10 Add.  
 pradhānanāstika 329.12.  
 prapañca 57.8; 350.15; XVIII, 5, 9; abhidhā-  
 nābhidheyādīlakṣaṇa 11.6; °atita 448.8;  
 °upaçama 4, n. 1; XXV, 24; °uparama  
 11.6; °jāla 491.2; °hata 448.4; niṣ°  
 494.16.  
 prapañcayati 224.7; 373.9; 448.3 (buddham).  
 prabandha 529.6; °uparama 271.11, n. 6;  
 °vicchitti 4.7, n. 4.  
 prabhavata 5, n. 10 Add.  
 prabhāva (bodhisattvādi°) 330, n. 2.  
 pramattādyavasthā 808.11.  
 pramāṇa 23, n. 3; 55.11; 59, n. 3, 5 (°draya);  
 75.6; 268.1; °prameyavyavahāra 63.5;  
 73.6; 74.7; 75.10; 190.6; 225.5.  
 prameya 59—61.  
 prayukta 317, n. 6 (?); voir mithyā°.  
 prayoga 22, n. 3; yoniçāç 63.2; samyak°  
 374.5; °stha.  
 pralopadharmaka 41.6; 238.1 Add.

pravacana 113.3; 246.7; 448.10; °vyavahāra  
539.14; laukikalokottara 594.9.  
pravāra, prāvaraṇa 100, n. 1.  
pravāha 545, n. 6.  
pravivekasevāmātra 378.9.  
pravṛtti 304.1; 369.10 (vākcittayos).  
prasaṅga °sādhana, °vākya 23, n. 3; 86,  
n. 8.  
prasajyapratiseḍha 13, n. 2.  
Prasannapadā 2, n. 4.  
prasāda 2, n. 4.  
prasiddha 260.15; avicāra° 67.4; sva°  
para°, ubhaya° 35, n. 2; 370.9; °anu-  
gata 60.7.  
prasiddhi 370, n. 5; parasparapekṣayā  
173. voir siddhi; loka° 68.8; 71, n. 1;  
173.1.  
praskandha 337.12.  
prahāṇa karma° 337.12; kleṣa° 479.1;  
521.5; bhava°, vibhava° 530.5; rūga°  
463.1; darṣana(pra)heya, bhāvanā  
XVII, 15.  
prahāṇa (= prayoga) 374, n. 4.  
prahīṇa °avidyā 553.11; °kleṣa 451.5; °doṣa  
268, n. 2.  
prāṇin 328.4; prāṇino hanyanta 310.3  
prātimokṣasaṃvara 309, n. 3.  
prātihārya 371, n. 7.  
prāpta 49.8.  
prāpti 5, n. 3; 9.2; VII, 10 *suv.*; 155.0;  
X, 5; 541.5.  
prāpya 368.7.  
prāmānya 269.2.  
prāsaṅgika 23, n. 3.  
priyaikaputra 431.6; 537.13.  
prītyākāra samādhi 333.9.  
phala 385, n. 1; °anuvartanā, *ibid.*;  
°dānapārighraha 32, n. 8; °vipākasam-  
moha 357, n. 12; °vyatikrama XVII,  
15, 19; vipula° 312.10; 569.2 — (mār-  
ga)phala 479.1 (kleṣānām prahāṇam),  
XXIV, 3; 501.1; °avatāra 42.5; °dharma  
488.1 (nirodhasatyā); °pratipannaka,  
°stha 487.3; 501.2.  
phalaṃ pakvatādivat 454.1.  
phenapiṇḍopama 41.0; 549.2.

bandhana (saṃyojana) 290.8; 291.7; XVII,  
28; °mokṣaparikṣā XVI.  
balavatpuruṣācchaṣmātreṇa 547.15.  
bāla 51.1; 137, n. 3; °prthagjana 237.5;  
293.12; °pralāpa 12.2; °lāpini 41.7;  
°lokabodhānurodhena 545.1.  
bāhiraka suttanta 41 Add.  
bāhya pratityasamutpāda, pṛthividbātu,  
rūpa.  
bimbapratibimbanyāya 345.5; 495.5; 540.1,  
4; 544.7; 545.13; 591.1.  
bija (*et kārāṇa*) 72, n. 7; 305.6; *et aṅkura*  
282.14 *suv.*; 376; °upamarda 85, n. 3;  
°saṃtāna 108.4; 316.5.  
bijānkura °vat 529.5; °sādharmyeṇa 316.3.  
buddha *voir* tathāgataparikṣā; °utpāda  
70, n. 2; °jñāna 332.2; °darṣana 160.4;  
°dharmās 289.3; 331.11; °dharmāmala-  
maṇḍala 442.1; dhīsāgara 1.3; °pra-  
mukho bhikṣusaṃghas 488.12; °bodhi  
298.2; 517.9; °vacanasayāgamatvam  
269.1; °cāsana 267.9.  
buddhi buddhayaṣ 356.5; °nayana 134.12;  
267.7; 356.2; 373.5; °nalinivāna 366.5;  
°padmakara 355.9; alpa° 135.1; vineya°  
355.9.  
bṛhatphala 160.8.  
bodha XXIV, 32; vineyajana° °anurūpeṇa.  
bodhi 177, n. 1; °aṅgottuṅgaturaṅgapa-  
dāti 442.2; °caryā 552.1; °maṇḍa 50,  
n. 3; 594.10; buddha° 298.2; 517.9;  
cṛāvaka° 353.3; pratyekabuddha°  
594.10.  
bodhisattva (caryā) 306, n. 6; 431, n. 4;  
489, n. 1; XXIV, 32.  
bauddha 29.2; 129.3; 421.8.  
brahmacārin, °caryavāsa 49, n. 2; 297,  
n. 6; XVII, 23.  
brāhma brāhmana °vihāra puṇya satya  
325, n. 3.  
bhakti 309, n. 4.  
bhaya 46.3.  
bhava 173.4; 350.1; XXVI, 7—8 (= akaṅ-  
dhas); 76, n. 2; 563.7; 565.7 (= kar-  
man); 424.11 (= saṃsāra); °agra, 371.1  
agrika 486.6; °agravitarāga 318, n. 7;

- °aṅga 118.11; °arisenā 2, n. 1; °gati 200.7; °cāraṅka 220, n. 3; °tṛṣṇā 530, n. 4; 555, n. 4; °dṛṣṭi 272, n. 5; 530, n. 4; °niḥsarana 530.7; °pratisaṃdhi 545.2 (carama, prathama 424.11); °saṃ-yojana 143.6; °saṃtati 451.3.
- bhavatva 307.3.
- bhavana 13.7; 116, n. 1; °dharmaka 412.5; °ḥila 8, n. 3.
- bhaviṣṇu 8, n. 3.
- bhaviṣyaddhetu 76, n. 7.
- bhavya 45.7.
- bhāga 219.2; sa° 32, n. 8; 321.6; viṣa° 321.6.
- bhājana °m iva 494.15; °loka 371 1; 448.16 Add.
- bhārahāra 283, n. 3.
- bhāva *voir* XXI (saṃbhavavibhavaparikṣā) 116, n. 1; 188.18; XXV, 16; °abhini-veçin 247.4; °kalpana 528.12; °jāta 261.1; 356.2; 475.6; °rūpa 267.5; 464.17; °sadbhāvakalpanā, vāda XXV, 3; 470.11; °vāsanā 247, n. 1; °svabhāva, °svabhāvatva 250.3; 495.6; 591.2.
- bhāvatas 541.1.
- bhāvanā 377.8, n. 3; 480, n. 1.
- bhāvābhāvavibhāvin 270.3.
- bhāvin 163.12; 312.7; °i saṃjñā 82, n. 4; 161.4; °tā, °tva 82.12; 161, n. 4; 312.11.
- bhāṣā anyā (nyāya) 370.1.
- bhinnasaṃkeça 187, n. 6.
- bhūta °tathatā 176, n. 3; °pratyaवेकः 358.12; °koçi 3, n. 5 Add; 6, n. 2 Add.
- bhūti 116, n. 1.
- bhūmi prathama° 489.1; upacārabhūtā 120, n. 2.
- bhūmika naivasamjñānāsamjñāyatana° *etc.* XXIV, 3.
- bhedena kathyatām 230, n. 6.
- bhoktar XVII, 28, 30.
- bhoga °ādisaṃvartanīya 334, n. 8; °pa-ryeṣṭi 52.8; *voir* A bhid h. k. v. III, 23; °vaicitrya 316.13.
- bhautika rūpa (ghatādi) 132, n. 2; 285, n. 3.
- Mañjuçri 295.12; 299.11; 374.5.
- °maṇḍa 50, n. 3 (bodhi°; vajra°); 128.9.
- maṇḍala 442.1 (buddhadharmāmala°); vāyu° 448.17.
- matinayanatā 267.7.
- madamürchāsūmarthya 356.4.
- madhya XI, 2; °pāṭhaka (?) 489, n. 1; °stha 467.15.
- madhyamā pratipad 56, n. 1; 81, n. 3; 135, n. 4; 248.8; 276.10; 359.12; XXIV, 18.
- manana 381, n. 5.
- manaḥsaṃvara 289.0.
- manasikāra kīyaklamatha° *etc.* 379.9; ekāgra° 381.2; tajja° 567.10.
- manasibhava 306.8.
- manaskāra 534 1; vedanā° 192.7; ayoniço° 452.7.
- manuja 562.10.
- manuṣya °gatistha XVII, 15, 16; °citta XVII, 12; °puḍgala 231.4; °skandha XVII, 23.
- manovijñāna 72.9; 118, n. 5; 561.12.
- manda 498.4; °prajña 498.1; °buddhita 448.1; °medhas 495 1.
- manyānā 381, n. 5.
- mamakāra 295.3; 340.6; *cf.* 562 11.
- marāṇa 174.10, n. 4, Add.; XVII, 19; 557.9; 563 8; °kālasamaya 298.1; °bhava 547.3; mārāṇāntika 544.5.
- marici 188.14; 346.9-13; XXIII, 7; 549.3.
- mahāgraba 295.5.
- mahādharmaçchanda 294.10.
- mahāpuruṣapudgala 481.9.
- mahābodhicaryāsthira-prasthānasthita 552.1.
- mahābhūtāni 176, n. 3; 197.8; 356.5.
- mahāyāna 297, n. 6; 351.15; °mahānaya-sārathivara 442.1.
- mahārtha 23.1; °tā 469 8.
- mahāvākya 23, n. 1.
- mahāçailāyamāna 470.11.
- mahāsukha 373, n. 2.
- mātāpitṛsaṃpyoga 567.4.
- māṭṛmarāṇasaṃtāpa 269.10.
- māṭṛkā (nyāya) 359.11.
- mānākriyā 300, n. 4.
- mānādhinā. . . . 55.4.

- mānava 562.10.  
 mānasam karma 306.8.  
 Māndhātara 574.6.  
 māyā 449.18 (ou māyopama?); °ādivijñā-  
 nagama 177.6; °upama 448.4; °kāra  
 46, n. 2; °kūrīturaḡa 237.6; °naṡaka  
 463.10; °nirmītā stri 463.11; °yuvati  
 45.9; °lakṡaṡasvabhāva 567.6; 568.15;  
 °stri 46, n. 2.  
 māra 49, n. 4; 299.12; 380.3; 442, n. 3;  
 451.8; 487.7.  
 mārḡa VIII, 6; XXIV, 18; āryasatya 489.13;  
 laukika 184.1, etc.; sāṡsārika 186.3;  
 °bhāvanā 463.13.  
 malūtālātā 441.5.  
 mithyā °kalpanā 844.11; °dṡṡṡi 239.2; 318,  
 n. 8; 479, n. 3 de 478; 495.13; °prati-  
 patti 564.7; °prayukta 463.9; 466.10;  
 °prabhāṡa 448.13; °vimukti 148.4.  
 mukhapratibimbaka 109.2; 568.6 voir  
 bimba.  
 muṡḡakajaṡa 157, n. 4.  
 mudrā (nyāya) 428.11.  
 muni 177.2; 219.1; 358.5; 498.5.  
 muṡṡi 295, n. 6.  
 mūrcha 356.4; 552, n. 4.  
 mūla °udakādivat 212.8.  
 mūlotpāda VII, 4; 148.8.  
 mṡḡatṡṡṡākhyā 261, n. 2.  
 mṡḡa (nyāya) 373, n. 2.  
 mṡḡdbhājana 375.1.  
 mṡṡā 41.4; 237.12; XIII, 2; 359.3; °artha  
 44 6,12; 347.2; °svabhāva 45.3; 50.4.  
 meḡha 377.6.  
 maitra 78.11; 303 5; 305.1.  
 maitrī 309, n. 4; 325, n. 3; 343, n. 7.  
 Maitreya 6, n. 2; 593.3.  
 mokṡa XVI; 276.9; 290.10; 349.15.  
 moṡadbarman, °dharmaka 41.6; 238 4.  
 moha 50, n. 6; 462.4; 188.17 (mohana);  
 XXIII, 1; 457.5; °ja manaskāra 452.3;  
 °puruṡa 464 8; °prahāṡa 463.2.  
 mohaniya 463.2.  
 mauna 309, n. 3; maunin (?) 358, n. 5.  
 māula utpāda 148, n. 4; karmapatha 308.5.  
 mleccha (nyāya) 370.4.  
 ya ubhayoh samo doṡo... 34, n. 1; 172,  
 n. 4.  
 yaṡḡāmin 49.7.  
 yajña 292, n. 4.  
 yat kiṡcid etat 37, n. 6 et Add.; 397, n. 2.  
 yathākarmakṡepatas 544.7.  
 yathādarṡanam 476.1.  
 yathābhūta °parijñāna 135.8.  
 yathāvat 593.4.  
 yathāvadavasthita °tattvadarṡana 571.8;  
 °padārthatattva 441.10; °svarūpa 373.3.  
 yantra °kṡṡta tūrya 363.9; °dūrīkāvāt, °va-  
 rāṡa, °hasti 238.4; °yuvati 46.5.  
 yad idam 237.11; 300.1.  
 yukti °āgamābhyām 42, n. 2; °pratisa-  
 rāṡa 268, n. 1; °vidhura 67.1.  
 yugapad 287.3  
 yuvatistanau 547.4.  
 yuvā na jiryate XIII, 5.  
 yoga °avacara, dhamma°, jhāna° 541, n. 2.  
 yogācāra (yogiu) 541.3.  
 yogiu 340.11; 346.2; 348.2; 469.11: 495.4;  
 541, n. 2.  
 yoni °vaicitrya 316.13; °ṡo manasikāras  
 377, n. 3; °ṡaḡ prayukta 63.2.  
 yautaka (dharma°) 275, n. 7.  
 rakti 457.3.  
 rajakavastradhāvana (nyāya) 485 6.  
 rajodbātu 380.5.  
 rājju °urāḡaparikṡayavat 220.3; °sarpa-  
 bhāyādivat 523.1.  
 rajyate, rañjana, rañjaniya 457.3; 463.1.  
 ratna 489.7.  
 ratha °aṡḡa 346 2; 504 9; °cakravat 446.1.  
 raṡmi... avasiri 332.5.  
 rasa 457.1; °cakṡurnyāya 114, n. 2.  
 rasana 192.7.  
 rāḡa, °raktaparikṡā VI; 52, n. 3; 178,  
 n. 2; 457.4; 472.3; °ādi 291.7; °koti  
 464.11; °dveṡamolāṡa 563.2 (= saṡskū-  
 ras); °niṡaaraṡa 464.6; °paridāha 50.9;  
 °paryavanaddha 52.5; °paryavasthita  
 52.7; °prahāṡa 463.2; asad° 52.5;  
 chanda° 52.7; vitarāḡa.  
 rājabhāryā 463.17.  
 rātri 366.1 Add.

rāhu °grahavigrahodgraha 442.3; °ciras 66.1.  
 rūḍhiçabda 10, n. 2.  
 rūpa IV; 309, n. 2; 343.9; 456.9; 544.3; XXVI, 4; bāhya, samtānika, anāsava 118, n. 6; bhautika 71.6; 128, n. 2; 126.1; 285, n. 3; °pariccheda, °maryādā 129, n. 3; °prasāda 126, n. 1 Add.  
 rūpadvaya 265, n. 4.  
 rūpaṇād rūpyate 343, n. 7; 456.9.  
 rūpindriya 73, n. 3; XX, 8; 469.15.  
 rodha 525.2.  
 lakṣaṇa 59—61; 64, n. 1; V, 1 *suiv.*; 527.14; °anyathātva 263.2; °vikalpa 261, n. 2; °hetu 76, n. 7; saṃskṛta° 148, n. 4 (anu°); sva°; sāmānya°; sāmpvṛta 35.6.  
 lakṣya 59.8; 63.9; 75.2; V, 4; 527.14.  
 lakṣya lakṣaṇa 63.9; 131.16; 213.6; 225.3.  
 layana 156, n. 2.  
 lālapayana 563, n. 7.  
 lākṣaṇika 545, n. 6.  
 lekhasaṃkrānti 530.11.  
 loka 44.12; 153.10; 253.16; 370.6; 418.2; 492.8; 536.10; 588.7; antavaṇ *etc.* 536.8; XXVII, 21; °anuvartana 548.7; °nirutti, °prajñapti 28, n. 1; °prasiddhi 68.6; 74, n. 1; 177.7; vivāda 370; °vṛttānta 370.12; °vṛddha 69.4; °vyavahāra 28.1; 74, n. 4; 260.9; °saṃvṛti 26.3; 67.9; 493.1; 495.6; vāra° (?) 419.8.  
 lokāyatika 360.4.  
 lokottara padārtha 501.4; pravacana 594.9; °mārgajñāna 184.4; 219.12; skandha 48, n. 1; 292, n. 4.  
 lohakumbhi 51.8.  
 laukika 56, n. 1; 370.5; 505.8; °avadāta-darçana 356.3; °jñānapekṣayā 220.7; 375.10; tattva 375.10; padārtha, vyavahāra 67.3; 68.7; 172.15; 173, n. 8; 490.3; 501.4—5; prajñā 137, n. 3; pra-paṇca 350.16; pravacana 594.9; mārga 184.1; 335, n. 1 (p. 336); viparyāsa.  
 vanavṛkṣaṇyāya 195.7.  
 vandhyā °putra, °sūnu, 287.16; 578.6 (*et* ātman); °duhitar 350.10 — çyāmagau-

ratā 591.2; cf. 382.14; °ādayo bhāvas 528.5.  
 varaṇābhāvamātra 129, n. 3.  
 varāgra buddhajñāna 332.2.  
 varṇa °saṃsthānādi 579.8.  
 vastu 262.4; 363, n. 1; 456.5; °dharma 31.13; °mātra 65, n. 3; 274.7; 275.1; °sat 28, n. 1; °svarūpa 351.5; 368.13.  
 vastuka 220.7.  
 vāc XVII, 4, 307.10; 364.10 (°apavṛtti); 373.9; °udihāra 366; °saṃvara 289.14.  
 vācyavācaka-prapaṇca 350.14.  
 vāta °ayana 196, n. 1; °gagana 538.11.  
 vāyu °dhātu 561.10; °maṇḍala 371.1; 448.17.  
 vāraṇam apuṇyasya... 357.7.  
 vāraṇa yantra° 238.4.  
 vāraloka (?) 419.8.  
 vāsa 1.4.  
 vāsana 247, n. 1; 538.8; 539.8.  
 vāsubandhava 71, n. 1.  
 viṃçaticikkhara... 294.7.  
 vikalpa 65, n. 3; 363, n. 1, 374.1; °jāla-vāsana 539.8; blava° 262.3; lakṣaṇa° 261, n. 3.  
 vikalpayati, vikalpita 298.4; 54, n. 2.  
 vikṣepa 502.4.  
 vicarati (?) 330.11.  
 vicāra °asahatā 56, n. 1; 71, n. 1; cf. 64.4, 7; tattva° 153.13; voir avicāra.  
 vicikitsā 298.2.  
 vijñapti XVII, 4; 262, n. 2; 309.1; 382.3, 444.15; 523.11; 557.2.  
 vijñāna 60, n. 5; 65.3 Add.; 74.6; III, 7; 267.11; 533.14; XXVI, 2; °ādicatuṣṭaya 119.9; °ādika 180.6; °utpattikṣaṇa 118, n. 5; °dhātu 561.12; 562.7; °bija 566.11; 567.5; °vāda 274, n. 3; 445.1; 523, n. 2; °sahabhū 563.3; cakṣurādi° 567.7, *etc.*; mano° 72.9, *etc.*; puṇyopaga 564.8; pratisaraṇa 43 Add.  
 vijñānavāda 274, n. 3; 276.2; 445.1; 523, n. 2.  
 viṭhapanā 51, n. 1; 565.7; cf. 363.5; viṭha-pita 52.14.  
 vitatha 51.2; °tā, °kbyāti 238.4.

vitarati 297.2.  
 vitarka 451.11.  
 vitimira, °taimirika 274.1; 373.2.  
 vitiṣṭhate 380.1.  
 vitti = vedanā.  
 vidyā (*magique*) XXIV, 11.  
 vidyācaraṇasampad 487.4.  
 vidvān (tattvadarṣi) XXVI, 10.  
 vidharman 132, n. 3.  
 vidhāraka 304.2.  
 vinaçvara 375, n. 4.  
 vināça (jātipratyaaya, akāraṇa) 29, n. 5;  
 173, n. 8; 174.1.0; 223.1; 271.11; 413.1;  
 sthūla, sūkṣma 4, n. 4.  
 vinivartanaṃ svabhāvasya 471.0.  
 vineyajana (hinamadyotkṛṣṭa, °anugraha,  
 °anurūpyeṇa, °bodhānurodhena) 177.3;  
 357.2; 358.1; 359.12; 371.14; 444.4;  
 547.14.  
 vipakvavipāka 326.5.  
 vipariṇāmadharmitva 271.11.  
 viparita, a°, ardhā° XXIII, 17—18.  
 viparyaya XXIII, 6, 13.  
 viparyāsa °parikṣā XXIII, 52, n. 7; 30.3;  
 460 Add.; asat° 51.1; saṃjñā° 52.0;  
 °prahāṇa 475.13.  
 vipāka 30, n. 2; 52, n. 7; 305.7; 319.11;  
 °kāla XVII, 6; °dāna °nāiyamya 303,  
 n. 4; °phala 302.7; 335, n. 1.  
 vipratipanna 496.12.  
 viprayukta (vijñapti) 317, n. 4; 444.15;  
 523.11.  
 vipralabdha 345.1.  
 vibhajya 281, n. 1 (°vyākaraṇa).  
 vibhava *adj.* XVI, 3 (285, n. 2; vibhavatā  
 287.1.5); XXI (sambhavavibhavapa-  
 rikṣā) 11; 418.13; 530.7; °tṛṣṇā 530,  
 n. 4 (*soif de la disparition de la dou-  
 leur?*); °dṛṣṭi 273, n. 5.  
 vibhāvayati 190.4; 498.11.  
 vibhāvin 270.8.  
 vimati 298.4.  
 vimukti °mārga 480; mithyā° 148.4.  
 vimokṣa 246.1; °mukha 43.7; 246.0.  
 viraṇa 80, n. 5.  
 virati XVII, 4—5; °kriyā 183.7.

virāga (= nirvāṇa) 525.4; °koṭi 464.11.  
 virūkṣatara mahimaṇḍala 346.10.  
 virodhacodanā 15.0.  
 vilomayati 338.5.  
 vivadati 370.6.  
 vivāda 47, n. 5; 135.14; 270.15 *suiv.*  
 vivikta 443.8.  
 viçuddhi 337, n. 2; °pratijñāsaṃvāsa 334.2.  
 viçeṣa °adhigama 501, n. 1; artha° 65.3.  
 viçeṣyaviçeṣaṇavyavahāra 80.7.  
 viṣa °vrkṣa 134.11; 294.7.  
 viṣabhāga (karman) XVII, 17.  
 viṣamahetu 10.11.  
 viṣaya 71, n. 1; °pravijñāptilakṣaṇaṇaṃ  
 vijñānam 348.12.  
 viṣpanda XVII, 4; 307, n. 6.  
 viṣaṃyogaphala 333, n. 1 (p. 336).  
 viṣaṃvādaka 238.4.  
 viṣaṃvādayati 13.3; 357, n. 12.  
 viṣakti 328.5.  
 vihaṅgamā iva 357.7  
 vihāraparamatā 325, n. 3.  
 vrkṣapada (nyāya) 360.7.  
 vitarāga 318, n. 7.  
 vithigata 331.0.  
 vipsā 5, n. 9.  
 vṛddha 35, n. 2; loka° 69.4 Add.  
 vedanā (vedana, vitti) 60, n. 5; 118, n. 5, 6  
 (°utpattikṣaṇa); 520.7; 554.7; XXVI,  
 5—6; sukhā, *etc.* 555.4, n. 4.  
 vedaoūvedakau 225.3.  
 vepate 205, n. 2.  
 vaicitrya gatyādi° 316.13.  
 vaidya (mahā°) 246.15; 248.3; 357, n. 5;  
 379.1.  
 vaiparitya, viparitatva XXIII, 14, 16.  
 vaiyavadānika dharma 539.2.  
 vaiyakaraṇa (nyāya) 359.11.  
 vairāgya 57.11.  
 vyaktavarnocāraṇa 307.10.  
 vyaṅgya 29, n. 4.  
 vyañjana 43.5 Add. (pratisaraṇa); °hetu  
 76, n. 7.  
 vyapadeça 72, n. 5, 7; 71, n. 1 (asādhā-  
 raṇena).  
 vyavadāna 50.4; 275.1; 375.4; saṃkleça° 45.8.

vyavasthāna 578.7.  
vyavahāra XVII, 24 (laukika); 35, n. 4; 68.5; 74, n. 4 (pramāṇaprameya°, hetuphala°, etc.); °saṃketa 352.4; °satya 356.2; 444.4; 490.3; XXIV, 10.  
vyākaraṇa 514.3.  
vyakhyāna °kārikā 385.1.  
vyādhi °vaçāt 372.6.  
vyāpārakaraṇānupapatti 329.16.  
vyālagrābhaka 497.2.  
vyutpatti 69.8; 571.5; = vyutpāda 74.2.  
vyutsarga 189.16; 190.1.  
vyomacūtataruvāt 454.7.  
vr̥hyādiṣu 220.1.  
çakti 82.12; 96.18; 116, n. 1.  
çabda 29, n. 2; 71, n. 4; 456.9; çabdās (les mots) 24.3; 69.8.  
çama 348.1.  
çamatha 297.7.  
çamala (?) 496.2.  
çaraṇiyabhūta 441.10.  
çarira °ceṣṭā 307.10; voir çilāputra.  
çalyatas 593.6.  
çavabhūta 262.5; 448.9.  
çaçaçrūga 528.10.  
çānta 48.5; VII, 16; XVIII, 9; 373.8; °tas 363, n. 1; ādi° 225.9; prakṛti° 536.8.  
Çāntamati 361.1; 366.1; 539.3.  
çābdavyavahārās 108, n. 2.  
Çāradvatiputra 108.1.  
Çāriputra 6, n. 2.  
çūçvata XV, 11; XVII, 10; 397.2; 572.10; °adidṛṣṭi XXVII, 1, 15—20; °ucchedavāda 377.12; °grāha 272.14; °lokādyā dṛṣṭayas 571.11; °vāda 423.18; 576.5.  
çāsana 371.13.  
çāsanaṛtha 214.8.  
çāstra 3, n. 3; 327 Add.; 549, n. 2; Nyāya° 35.4.  
çiromanigrahaṇa 497.2.  
çilāputraçarira 66, n. 2.  
çiva 4.1; 11.9; 538.8.  
çi 304.7.  
çīla 309, n. 3 (samādāna°, dharmatā°); °viçuddhi 337.3; °vrata 479, n. 1; 555.8.

çukraçonitasamṣarka 460.18.  
çuci, nitya XXIII, 21, 22.  
çubhāçubha °viparyāsa 350.9; XXIII, 1.  
çūnya (= pratītya samutpanna) XIII, 7; 248.4; XXIV, 1; 348.11; 403.1; 503.10.  
çūnyatā (°tva) = sarvabhāvasvabhāva° 350.16; IV, 8; 128.4; 176.10 (asamṣkrta); XIII, 2, 8; 248.4; 249, n. 1 (durgr̥hitā); 264.18 (= naiḥsvābhāvya); 445.1 (kalpitāsvabhāvāsa); XXIV, 7 (°artha, °prayojana), 11 (durḍṛṣṭā), 18 (= pratītyasamutpāda cf. 591.6); °ālambana et jñāna 533.16; °karuṇāgarbha dharma 360.2; °dṛṣṭi 247.2; °patisaṃyutta sutanta 41 Add.; °vādin 503.8; 521.3; °vāsana 247, n. 1; °samādhi 363, n. 1.  
çaiḥka 374.7.  
çailaparvata 90.10.  
çoka 335, n. 1; 567.8; 568.9.  
çobhana 592.5.  
çramaṇa 143.7; °dharma 338.13.  
çrāvaka 378.7; 379, n. 1; °pratyekabuddhānām . . . 351.15; °bodhi 353.3.  
Çrilābha 5, n. 10.  
çrutacintābhāvanā 294.12; 377.13.  
çrutavān 444.11.  
çlokākṣarapadodūharaṇavat 547.17.  
çadāyatana 126, n. 1; 197.8; XXVI, 3; 565.1.  
çaddhātu 129.3.  
çoḍaça kṣaṇa 479.1.  
saṃyamaka 303.4.  
saṃyamati 303.8.  
saṃvara 289.9, 14; 309, n. 3.  
saṃvāsa (pratijñā°) 334.2.  
saṃvṛti 54.10; 68.8; 264.4; XXIV, 8, 10; 368.14; °maraṇa 174, n. 4; °satya 357, n. 12; 369.11; °satyaparibhṛasta 344.11; duḥkhādi° 284.4.  
saṃvyavahāra 74.7.  
saṃçayaniçcayavat 101.14; 547.2.  
saṃsaraṇa 286.8; 302.5; 574.2.  
saṃsargaaparikṣā XIV.  
saṃsartaṛ 218.7.  
saṃsāra XVI, 1—3; 276.9; 280.7; 581.3; °aṭavikāntāra 399.16; °atikrama 516.8;

- °avasthāyām 528.2; °kāntārasarīt 442.2;  
 °kṣaya 219.10; °cāraka 220, n. 3; 269,  
 n. 4; °nirvāṇe XXV, 19; °prabandha  
 585.7; °mūlāḥ saṃskārās XXVI, 10;  
 °ṣatru 2, n. 1; anavarāgra, anādi,  
 218.4; XXVII, 19; pāñcagatika, 218.3;  
 jātijarāmarāṇa° 218.5.  
 saṃsevā 294.1a.  
 saṃskaroti XXVI, 10.  
 saṃskāra °parikṣā XIII; 116, n. 1; 280,  
 n. 1 (174 Add.) XXVI, 1, 10; 280.1  
 (= sattva, skandhās); 563.2 (= rāga-  
 dveṣamohās); 543.2; 566.9 (et karman);  
 °duḥkhatā 475, n. 3; °prabandha 545,  
 n. 6; °vidhvāṣana 174.11; kṛtopacita°  
 543.6; puṇyopaga, etc. 564.8.  
 saṃskṛta °parikṣā VII; °parivāra 148,  
 n. 4; °lakṣaṇa 145, n. 1 Add.; 174,  
 n. 4; 222, n. 5; 545, n. 6.  
 saṃsparṣa XXVI, 3—5.  
 saṃharṣaṇa 371, n. 7.  
 sakāraṇa 223.4.  
 sakṛdāgāmin 319, n. 3; 481.1.  
 sakriyatva 260.12.  
 saṃkalpa (= vitarka) XXIII, 1.  
 saṃkucita 46, n. 3.  
 saṃketa 492.11; °mātra 28, n. 1; voir  
 dharma°, vyavahāra°.  
 saṃkramaḥ karmaṇaḥ XVII, 16; 355.1;  
 hetuphalasya 355.1.  
 saṃkramati 108.4 (bijam ānkure).  
 saṃkramaṇaṃ hetoḥ XX, 9.  
 saṃkrānti 108, n. 2; 215, n. 2; 253, n. 4  
 (°vādin); 550.11 (lekha°); 569.2 (na  
 saṃkrāntitas).  
 saṃkleṣa 54.5; 137.5; 275.1; 361.10; 375.3;  
 451.8; 469.14; 470.9; °vyavadānaniban-  
 dhana 45.8.  
 saṃkhyābahutva 316.4.  
 saṃgati 70, n. 2; 554, n. 6.  
 saṃgāyati 338.13.  
 saṃgiti 166, n. 4.  
 saṃgrahavastu 305.2.  
 saṃgha 268, n. 1; 325, n. 3; XXIV 4—5;  
 487, n. 8; 489, n. 4; cṛāvakaḥ bodhi-  
 sattva° 338.8.
- saṃghātakriyā 566.8; cf. 93, n. 2.  
 sajjitapuṣpa 54, n. 1.  
 saṃcodana 371, n. 7.  
 saṃjñāti 52.10; 297.5.  
 saṃjñā 48.8; 65, n. 3; 343.9; °graha 54.4;  
 °bhūta (?) 95.8; °manasikāropacama  
 361.5; °mātra(ka) 95, n. 3; 221.3; 389.5;  
 °vaṣena 544.1; °viparyāsa 52.9; °ve-  
 dayitānirodha 40, n. 4; aikya°, piṇḍa°,  
 etc. 562.15; sattva° 178, n. 2; sukha°  
 562.15; bhāvinī 161.4; etc.  
 saṃjñin 300.8.  
 satatasamitam 308, n. 4; cf. 377.8.  
 satattva 214.7.  
 satkāya 363.3 (= akāya); °drṣṭi 294, n. 2;  
 349.11; 361.9 (°upaṣama); 362.4 (°pa-  
 rijñā); cf. 379.13.  
 satkāryavāda 210.12; 376.9.  
 satprakrya 2.4.  
 sattāka 324.12; voir ātmabhāva°.  
 sattva 290, n. 1; XVI, 1, 4; 355.4; °citta-  
 saṃtāna 334.7; °dhātu 356.10; 498.7;  
 °rāci 537.12; °loka 371.1; 448.17;  
 °vāda 594, n. 5; °saṃjñā 178, n. 2.  
 satya 238.7 (adj.); XXIV, 8—10; °anuloma  
 362, n. 3; °dvayavyavasthā, °vibhāga  
 27.1; 495.9; 499.8; āryasatya.  
 Sadāprarudita 379.4.  
 sadṛcaksāṇānuvṛtti 545, n. 6.  
 sadaiva sthāyita 265.1.  
 saddharma XXIV, 4, 12; 487.9; 498.7;  
 592.5; °koṣa 1.1; °saṃtarasa, dhāra,  
 etc. 377; °tattvāmṛtabhāṣajya 379.1;  
 °vyasanasaṃvartaniya 496.5.  
 sadbhūta 180.10; 471.6.  
 sanidana 451.7.  
 sadhātu (= samānadhātuka) XVII, 17.  
 saṃtati, saṃtāna 85, n. 3; 281.3; 283.1,  
 310.4; XVII, 7—10, 12; XXVII, 16,  
 22; cf. 545, n. 6; °viccheda 85.3;  
 udayavyaya° XXI, 5; cka° 584.5;  
 citta°; bhava° 431.3; sattvacitta°  
 316.7; 334.7; skandha° 588.2; sva°  
 335, n. 1 (p. 336).  
 saṃtāpa hrdaya° 557.10.  
 saṃdhāya 262.6; 504.5; — bhāṇita 41 Add.



samdhāvati 218.6.  
 samdhukṣaṇa 204.3.  
 sanmūrḡa 134.13.  
 sapta arka 366.6.  
 sapratyaya 452.7.  
 sabhāgam karma XVII, 17; 321.4; cakṣus  
 32, n. 8.  
 samatā 373—4.  
 samatikramati 108, n. 2; 296.10.  
 (sam)anantarapratyaya 76, n. 7; 85, n. 3  
 Add.; 554, n. 2.  
 samanupaçyati 143.2; 292.12, 15.  
 Samantabhādra 333.7.  
 samanvāgama 148, n. 4; 319.3.  
 samanvāharanakṛtya 567.10.  
 samanvāhāra 118.9; XXVI, 4; 553.6 Add.  
 samaprasaṅgītā 173, n. 7.  
 samaya 594.3; sva° 67.1.  
 samala (?) 496.2.  
 samavasārati, °saraṇa 51.1.  
 samavasthita 509.3.  
 samādinaçila 309, n. 3.  
 samādhi 184.1; 281, n. 1; 361, n. 5; 363,  
 n. 1, 5; °vara 200.6; voir anijjya,  
 vimokṣamukha.  
 samāna 51, n. 5; 337.11.  
 samanaçatiya XVII, 12.  
 samapatti 65, n. 3.  
 samaropa 296.8; XVI, 10; skandha° 347.2;  
 samāropya 264.4.  
 samābita 143.3; 366, n. 1; 472.6.  
 samiñjita 540, n. 6.  
 samucchinna kuçalamūla 318.9.  
 samuccheda °maraṇa 174, n. 4.  
 samutthāna 309, n. 2.  
 samutthāpaka 308.1; 310.3.  
 samutthāpayati (karma) 565.8.  
 samutpāda 5.4; 503.11 (= anutpāda).  
 samudaya °brahūna 297.4; °satya 5, n. 10,  
 Add.; 476.16—19; 482.10.  
 samparka 220.1.  
 sampratisat 71, n. 1 (akāraṇa, ariṣaya).  
 samprayukta 306.9; prati° 534.3.  
 sampravṛtti 103, n. 4.  
 sambaddhakakṣa 470.9.  
 sambandhahetu 76, n. 7.

sambandhin 198.5.  
 sambhavavibhavaparikṣā XXI.  
 sambhavin 8, n. 3.  
 sambhāra 357.1; 488, n. 3; 538.11.  
 sammiñjita 510, n. 6.  
 sammūrçhita 552.4.  
 sammoḥa 461.7; phalavipaka°, tattvārtha°  
 357, n. 12.  
 samyak °dṛṣṭi 373, n. 2; °nirodha 560.9;  
 °prayukta 374.13; °sambuddhadharmās  
 374.9.  
 sarpa 220.8; 249, n. 1; XXIV, 11; 497.1;  
 523.1; °bhrānti 480, n. 1. — Voir ala-  
 garda.  
 sarvagata 116, n. 3; 196.4.  
 sarvacetovaçitāparamapārami 143, n. 4.  
 sarvatraga 292, n. 4.  
 Sarvanivaraṇaviṣkambhin 225.7.  
 sarvavādinās 522.16.  
 sarvāstivāda 263, n. 2. — Voir atita, anya-  
 thātva.  
 savikalpa(ka) 43 Add.; 65, n. 3.  
 sayetaragoviṣaṇavat 139.14; 224.4; 547.4.  
 savabhāva 24.2; 54.1; 55.2; 160.2; 188.10;  
 242.15; 261.4; 276, n. 2; 326.9; 507.11  
 (°tā, °vāda, °bhāvavāda).  
 sahākārin 312.9; 390.3.  
 sahaja sparça° (vedanā) 118, n. 7.  
 sahaçāta °pratyaya 77.5.  
 sahabhāva (sāhacarya) VI, 3—4, 10; 140.3;  
 223.9; 547.4; cf. 287.3.  
 sahabhū 309, n. 2; °hetu 118, n. 7.  
 sahabhūta 139.9.  
 sahetudṛṣṭi 272, n. 5.  
 sahetuka 335.4; 371.2; 452.7.  
 sahotpannatva 118, n. 7 (cf. janyajanaka-  
 bhāva).  
 sahotpādanīyama 5, n. 10.  
 sāmvṛta 10, n. 6; 27.10; 85.6; 189.2; 261.6;  
 591.1.  
 sāmsārika duḥkha 537.9.  
 sāksātkāra (kriyā) 297.3; nirodha° 297.5;  
 arthasāksātkāritva 71, n. 4.  
 sāksāikarman 477.11.  
 sāmpkleçika dharma 539.1.  
 sāmgḥāta 93, n. 2; cf. 566.3.

sātarūpa 565.6.  
sādhaka 497.4.  
sādhakatamatva 183, n. 2; 465.1.  
sādhanaśādhyaavyavahāra 225.5.  
sādharmyaḍṛṣṭānta 20.5.  
sādhyaśama 127.4.  
sāntānika 118, n. 6 (rūpa).  
sāmagrī °parikṣā XX; 324.2.  
sāmānya °lakṣaṇa 59.7; 261.6 (anityatvā-  
dika); °viṣeṣa (?) 254.4.  
sāmīpya 293.12.  
sāmprata 199.6.  
sāradarçin 268, n. 1.  
sārvajāna pada 431.9.  
sālabhāna 84.3.  
sāsra 118, n. 6; XVII, 19.  
sāpānāda 442, n. 7.  
sākata (taila) 81.18; 195.7; 382.14.  
siddhānta 15, n. 4; 526.6.  
siddhi 213.1; svābhāviki, anapekṣya, pa-  
rasparāpakṣaya° 202.3; 383.10, etc. (voir  
paraspara).  
sukha 70, n. 2; °saṃjñā 562.15; °sparça-  
vihāra 47, n. 4; 499.1.  
Subhūti 379.5; 443.4; 449.13.  
Suyāma 300, n. 3.  
suvarṇapīṇḍa 303, n. 4.  
suvimukta °citta, °prajñā 143.5,7.  
sūkṣma dharma, bhāva 498.10; 559.4; kāla  
287.6; vināça 4, n. 4; ati° 547.17; su°  
535.10; sūkṣmekṣikā 68.5; 209.14;  
418.12.  
sūcyagreṇa (nyāya) 547.16.  
sūtra nītārtha°, neyārtha° 41, 43; °tulya  
366, n. 3; sūtrādīnām sadekṣaṇam  
378, n. 5.  
setuśāhāniya 525.2.  
sopadhīçeṣa 519.13.  
sopapattikatva 268.1.  
saukṣmya, śhaulya 211.1.  
saugata 214.6; 246.7; °manya 283, n. 4.  
skandha °parikṣā IV; °traya (çilādi) 292,  
n. 4; 377.14; °pañcaka (chandādi);  
sarvatraga (vedanādi) 292, n. 4: lokot-  
tara 48, n. 1; rūpādi 343.9; anāsra 196.18;  
āntarābhavika 286.9; aupapat-

tyāṃçika, māraṇāntika 544.6 (cf. 85,  
n. 3); devagatyupapattisaṃgrhita, ma-  
nuṣya° 588.6; rūpin, arūpin 557.1;  
563.3; °nairātmya 549, n. 2; °prati-  
saṃdhi 551.15; °māra 49.10; °vādin  
275.7; °samāropa 347.2; °saṃtāna  
588.2; duḥkha° 557.18.  
skhalitasamācāra 371, n. 7.  
stūpa 325, n. 3.  
stri 463-4; °nimittaṃ kalpayanti 52.8; 173.1.  
sthavira 268, n. 1.  
sthaṇu 4, n. 5.  
sthātar 103, n. 2.  
sthiti... dharmatā 40, n. 1.  
sthiti VII, 22 *svir.*; °anyathātva 145.5;  
545, n. 6; °utpādapralayādika 371.2.  
sparça 70, n. 2; 118, n. 5; 255.9; 457.1;  
XXVI, 5.  
smṛti 51.2; °upasthāna 63.7; °karaṇānu-  
pradāna 371, n. 7; °saṃmoṣa 464.1.  
srotaapatti 480.1.  
svakīyaḍṛṣṭi XXIII, 5.  
svakīyākṛt 329.18.  
svata utpāda 14 *svir.*  
svatantra 324.10; 465.1; °anumāna, °pra-  
tījñā 16.11; °kartar 331.2.  
svapudgala XII, 4.  
svapnopama 289.2.  
svabhāva °parikṣā XV; 45.3; 78.1; 241.7;  
XV, 2; 453.4; °anutpatti 262.3; °abhi-  
niveça 198.10; °kartṛvāda, cf. 12, n. 6;  
403.1, Add.; 159.7; °vyavasthita  
(= apratityasamutpanna) 403.1; °çū-  
nyatā 504.8; 515.11; svabhāvatas 159.17;  
440.5; voir sasvabhāva, svābhāvya.  
svamanīṣikā 84, n. 4.  
svayaṃkṛta 227, n. 2; 329.11; 567.2.  
svayūthya 76, n. 1 Add.; 196.8 (pudgala-  
vādin).  
svarasa °nirodha 375, n. 4.  
svarūpa 10.18 (sāṃvṛta); 261.6; 265.4; 375,  
n. 4; °vādin 368.8.  
svargāpavarga °apavāda 194.11; °mārga  
246.10; 273.1.  
svalakṣaṇa 60.5 Add.; 261.4; 303.4; sva-  
sāmānya° 59.7.

svavikalpasam̐bhūta 51.3.	himsyate 456.10, n. 8.
svasam̐vitti (°vedana) 61.11; 62, n. 6; 63, n. 3; 65, n. 3; 114.1; VII, 9; 373, n. 2.	hrasvadirghavat 10, n. 4; 252.12; 458.14.
svasam̐tāna 335, n. 1 (p. 336).	hetu ( <i>logique</i> ) 28, n. 2; 35, n. 2; vādipra- tivādiniçcita 55, n. 2; hetupratyaya 77.1; 76, n. 7; 83.4; °uccheda XXI, 16;
svātmanī kriyāvirodhāt, vṛttivirodhāt 114, n. 1; 232.18.	°upanibandha 560.5; °kṣaṇa 423.3; °pratyayasāmagri 8.6; 529.4; °praty- yopādāna 259.1; °phalabhāva 302.4; °bhāva 423.3; °bhūtā prajñā 268, n. 1;
svādhyāyadīpamudrāpratimudrānyāya 423.11; 544.5; 551.14.	°sadṛçaṃ phalam 43 Add.; 569.12; a°, eka°, viçama° 5, n. 10 Add.; 10.11; sahabhū° 118, n. 7; ārambaṇahetu- dṛṣṭi 361.10.
svābhāvika 326.6; 507.4; siddhi 189.15; 206.3.	hetutas 5, n. 10 Add.
svābhāvya XXIV, 21, 24.	
svāyambhuva jāna 373.10.	
hamsarājū iva 538.10.	

## Table des Matières.

Avant Propos	Page.
1 प्रत्ययपरीक्षा . . . . .	1
2 गतागतपरीक्षा . . . . .	92
3 चतुरादीन्ध्रियपरीक्षा . . . . .	113
4 स्कन्धपरीक्षा . . . . .	123
5 धातुपरीक्षा . . . . .	129
6 रागरक्तपरीक्षा . . . . .	137
7 संस्कृतपरीक्षा . . . . .	145
8 कर्मकारकपरीक्षा . . . . .	180
9 पूर्वपरीक्षा . . . . .	192
10 घृष्टोन्धनपरीक्षा . . . . .	202
11 पूर्वापरकोटिपरीक्षा . . . . .	218
12 दुःखपरीक्षा . . . . .	227
13 संस्कारपरीक्षा . . . . .	237
14 संसर्गपरीक्षा . . . . .	250
15 स्वभावपरीक्षा . . . . .	259
16 बन्धनमोक्षपरीक्षा . . . . .	280
17 कर्मफलपरीक्षा . . . . .	302
18 आत्मपरीक्षा . . . . .	340
19 कालपरीक्षा . . . . .	382
20 सामग्रीपरीक्षा . . . . .	390
21 संभवविभवपरीक्षा . . . . .	410

22	तथागतपरीता . . . . .	431
23	विपर्यासपरीता . . . . .	451
24	अर्थसत्यपरीता . . . . .	475
25	निर्वाणपरीता . . . . .	519
26	द्वादशाङ्गपरीता . . . . .	542
27	दृष्टिपरीता . . . . .	571
	Additions et Corrections . . . . .	595
	Index des Kārikās . . . . .	611
	Index des stances . . . . .	617 et 622
	Fragments canoniques en prose . . . . .	623
	Sūtras, Cāstras, Ācāryas . . . . .	625
	Kalyānamitras . . . . .	630
	Index général . . . . .	631

Exed. Com. 17.4.81-  
No. 16  
R. No. 32863













